

Η ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΤΑ Ν

Από την κρίση στην κανονικότητα
ή η κρίση ως κανονικότητα;

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Πέτρος Καβάσαλης / Γιάννης Μαστρογεωργίου / Χαράλαμπος Τσέκερης / Επαμεινώνδας Χριστοφιλόπουλος / Αλεξάνδρα Γούτα / Margo Tsirigotis Oge / Τζίνα Μοσχολιού / Δανάη Κυριακοπούλου / Γιάννης Μανιάτης / Χάρης Φλουδόπουλος / Κώστας Καρτάλης / Θοδωρής Γεωργακόπουλος / Φοίβη Κουντούρη / Σταυρούλα Χριστοφιλέα / Κωνσταντίνος Δασκαλάκης / Ευάγγελος Βενιζέλος / Δέσποινα Σπανού / Βίβιαν Ευθυμιοπούλου / Εύα Καϊλή / Λίλιαν Μήτρου / Κώστας Γιαννακίδης / Χρυσάνθος Δελλαρόκας / Γιάννης Θωμάτος / Κυριάκος Πιερρακάκης / Σταύρος Παπαντωνίου / Geoff Mulgan / Χρήστος Μιχαηλίδης / Έφη Βαγενά / Τάσος Τέλλογλου / Χρήστος Δερβένης / Ηλίας Μόσιαλος / Γιώργος Παυλάκης / Ιωάννα Σουφλήρη / Παναγής Παναγιωτόπουλος / Μυρτώ Λιαλιούτη / Γιάννης Στουρνάρας / Νίκος Φιλιππίδης / Νίκος Βέττας / Δήμητρα Καδδά / Τάσος Γιαννίτσης / Σήφης Πολυμίλης / Φωκίων Καραβίας / Ειρήνη Χρυσολωρά / Θεόδωρος Τρύφων / Γιάννης Πολίτης / Γιώργος Βερνίκος / Πέτρος Τατσόπουλος / Ελευθερία Κόλλια / Κωνσταντίνα Γεωργάκη / Γιάννης Καλογήρου / Αλέκος Κρητικός / Μιλτιάδης Νεκτάριος / Γιώργος Προκοπάκης / Γιώργος Φιντικάκης / Σπύρος Θεοδωρόπουλος / Θεόδωρος Πελαγίδης / Γιάννης Ρέτσος / Θεόδωρος Φέσσας / Κάτια Μακρή / Ευάγγελος Μυτιληναίος / Βασίλης Ψάλτης / Κώστας Καλλίτσης / Ινώ Αφεντούλη / Οντίν Λιναρδάτου / Δημήτρης Καιρίδης / Σπύρος Λίτσας / Σώτη Τριανταφύλλου / Λουκάς Τσούκαλης / Άγγελος Κωβαίος / David Gordon / Άγγελος Αθανασόπουλος / Edward Luce / Παύλος Τσίμας / Ιωάννης Αλέξιος Ζέπος / Γιώργος Πρεβελάκης / Κατερίνα Σώκου / Γιώργος Τζογόπουλος / Κωνσταντίνος Φίλης / Βασίλης Νέδος / Συμεών Τσομώκος / Μαρία Δεμερτζή / Δημήτρης Αβραμόπουλος / Δημήτρης Κούρκουλας / Γιώργος Παγουλάτος / Στέλιος Περράκης / Παντελής Καψής / Ian Lesser / Γιάννης Κουτσομούτης / Στράτος Φαναράς / Γιάννης Βούλγαρης / Ηλίας Κανέλλης / Λευτέρης Κουσουλής / Δήμητρα Κρουστάλλη / Γρηγόρης Φαρμάκης / Γιώργος Κουβαράς / Cas Mudde / Πέτρος Παπασαραντόπουλος / Χρήστος Χωμενίδης

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ (ΠΕΙΡΑΙΩΣ 138) / 11-12 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2021

κύκλος ιδεών

για την εθνική ανασυγκρότηση

Η ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΤΑ V

Από την κρίση στην κανονικότητα
ή η κρίση ως κανονικότητα;

ΚΥΚΛΟΣ ΙΔΕΩΝ
για την εθνική ανασυγκρότηση

Η ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΤΑ Ύ
Από την κρίση στην κανονικότητα
ή η κρίση ως κανονικότητα

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
11-12 Οκτωβρίου 2021
Μουσείο Μπενάκη (κτήριο οδού Πειραιώς)

www.ekykos.gr

Σχεδιασμός - Καλλιτεχνική επιμέλεια:
Χρίστος Σιμάτος (ps.design)

Η ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΤΑ Ν

Από την κρίση στην κανονικότητα
ή η κρίση ως κανονικότητα;

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ (ΠΕΙΡΑΙΩΣ 138) / 11-12 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2021

κύκλος ιδεών

για την εθνική ανασυγκρότηση

Για πέμπτη χρονιά ο ΚΥΚΛΟΣ ΙΔΕΩΝ διοργανώνει, σε συνεργασία με τη ΣΥΜΕΩΝ Γ. ΤΣΟΜΩΚΟΣ ΑΕ, το ετήσιο συνέδριό του με γενικό θέμα «Η Ελλάδα Μετά». Το συνέδριο «Η Ελλάδα Μετά V» θα διεξαχθεί στις 11-12 Οκτωβρίου 2021 με κεντρικό θέμα το ερώτημα: **Από την κρίση στην κανονικότητα ή η κρίση ως κανονικότητα;**

Η πρώτη ενότητα είναι αφιερωμένη στη θέση της Ελλάδας απέναντι στα **νέα μεγάλα διακυβεύματα** που επηρεάζουν καταλυτικά κάθε συζήτηση για το μέλλον: κλιματική αλλαγή, τεχνητή νοημοσύνη, ο κίνδυνος μιας διαρκούς υγειονομικής κρίσης.

Η δεύτερη ενότητα έχει ως αντικείμενο το στοίχημα της **συμπεριληπτικότητας** τώρα που η ελληνική οικονομία βρίσκεται μεταξύ κρίσης, ανάκαμψης, νέων ανισοτήτων και μετασχηματισμού. Από αυτήν την οπτική γωνία θα συζητηθούν το σχέδιο αξιοποίησης των ευρωπαϊκών πόρων (όχι μόνο του Ταμείου Ανάκαμψης, αλλά και του νέου ΕΣΠΑ και της νέας ΚΑΠ), το δημοσιονομικό και χρηματοοικονομικό πλαίσιο, ο τρόπος με τον οποίο προσλαμβάνουν τις νέες ευκαιρίες αφενός μεν οι μεγάλες ανταγωνιστικές επιχειρήσεις, αφετέρου δε οι μεσαίες, μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις τόσο στους παραδοσιακούς κλάδους όσο και στους κλάδους των νέων τεχνολογιών.

Η τρίτη ενότητα έχει ως αντικείμενο τη **στρατηγική ανασυγκρότηση της Δύσης** μετά την αποχώρηση των ΗΠΑ από το Αφγανιστάν και εστιάζει στον ρόλο του NATO και στις επιπτώσεις στον χώρο της Μεσογείου και των Βαλκανίων. Θα προσπαθήσει να τοποθετήσει τα μεγάλα ζητήματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας στο πλαίσιο αυτό.

Η τέταρτη ενότητα αναφέρεται στα νέα διλήμματα ενώπιον των οποίων βρίσκεται η ΕΕ και προσπαθεί να αναδείξει το άμεσο / πρακτικό ενδιαφέρον που έχει για την Ελλάδα η συζήτηση για το **μέλλον της Ευρώπης** που έχει ήδη αρχίσει θεσμικά.

Η πέμπτη ενότητα είναι στραμμένη στο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο. Συζητά τις αλλαγές που επήλθαν στην κοινωνική διαστρωμάτωση, την **αντιπροσωπευτικότητα και την ανθεκτικότητα του πολιτικού συστήματος**, την επίδραση αφενός μεν νέων, πιο αυστηρών, εκδοχών «πολιτικής ορθότητας», αφετέρου δε νέων, πιο επιθετικών, μορφών ανορθολογισμού. Αφετηρία της συζήτησης είναι σχετική έρευνα της κοινής γνώμης.

Για τις παραπάνω ενότητες θα μιλήσουν **98 συμμετέχοντες / συμμετέχουσες** από Ελλάδα και το εξωτερικό.

** Το συνέδριο θα πραγματοποιηθεί με φυσική κατά βάση παρουσία των ομιλητών στο αμφιθέατρο του Μουσείου Μπενάκη.*

Λόγω όμως του περιορισμένου αριθμού θέσεων εξαιτίας των υγειονομικών μέτρων για την προστασία της δημόσιας υγείας, θα παρακαλούσαμε τις φίλες και τους φίλους του Κύκλου Ιδεών να προτιμήσουν να παρακολουθήσουν το Συνέδριο μέσω του διαδικτύου (YouTube, Facebook Live, ekyklos.gr, evenizelos.gr), έχοντας πάντα τη δυνατότητα να υποβάλουν ερωτήσεις και να συμμετάσχουν στη συζήτηση (μέσω email: ekyklos.gr@gmail.com @ info@ekyklos.gr).

Περιεχόμενα

Κύκλος I

Η συζήτηση για το μέλλον: η Ελλάδα και τα νέα μεγάλα διακυβεύματα 13

■ **A. Κλιματική αλλαγή: Να αποκτήσουμε την αίσθηση του κατεπείγοντος** 15

«Μια συζήτηση για το μέλλον» 15

– Ομάδα foresight 15

«Governments, private sector and public 25

must act urgently to save the planet». 25

«Κλιματική αλλαγή και ενεργειακή μετάβαση, ευκαιρίες και προκλήσεις» 34

«Κλιματική αλλαγή: οι συνέπειες στο αναπτυξιακό μοντέλο της Ελλάδας». 42

«Αναπτύσσοντας τα τεχνολογικά και χρηματοοικονομικά μονοπάτια για τον βιώσιμο μετασχηματισμό που χρειαζόμαστε - Ο δρόμος για μια Πράσινη, Ψηφιακή και Δίκαιη Ευρώπη» 52

■ **B. Τεχνητή νοημοσύνη: Μια πολυεπίπεδη πρόκληση που εξελίσσεται συνεχώς** 59

«Η ανθρωπολογική πρόκληση της τεχνητής νοημοσύνης». 59

«Ευρωπαϊκή πολιτική κυβερνοασφάλειας» 70

«Ρυθμίζεται η τεχνητή νοημοσύνη;». 76

«Γνώσεις, ικανότητες, δεξιότητες: Τριτοβάθμια Εκπαίδευση για μια νέα εποχή». 86

«Ψηφιακός Μετασχηματισμός: μια “κανονικότητα” στην Ελλάδα». 92

■ **Γ. Η διαρκής υγειονομική κρίση** 101

«How can we best mobilise political imagination for the decades ahead?» 101

«Βιοθικές προκλήσεις στη δημόσια υγεία.	106
Μαθήματα από την πανδημία Covid 19»	106
«Μετά την πανδημία τι; Η ανάγκη για αλλαγή παραδείγματος»	114
«Κίνδυνοι, ρίσκα, απειλές. Ποια κοινωνία και ποιο κράτος χρειαζόμαστε σήμερα».	122

Κύκλος II

Το στοίχημα της συμπεριληπτικότητας: η ελληνική οικονομία μεταξύ κρίσης, ανάκαμψης, νέων ανισοτήτων και μετασχηματισμού	127
«Διεθνή και εγχώρια διλήμματα οικονομικής και νομισματικής πολιτικής»	129
«Η ανάπτυξη και ο ρόλος της χρηματοδότησης»	137
«Διακυβέρνηση και συμπεριληπτικές πολιτικές σε συνθήκες πολλαπλών αβεβαιοτήτων»	143
«Τράπεζες και επιχειρήσεις: πόσο έτοιμες είναι να υποστηρίξουν το αναπτυξιακό άλμα;»	148
«Δημοκρατία και ανάπτυξη	154
σε δύσκολους καιρούς»	154
«Η πρόκληση των ευρωπαϊκών πόρων και οι παραγωγικές, χρηματοοικονομικές και δημοσιονομικές εκκρεμότητες».	162
«Θωράκιση των ασθενών μέσω επενδύσεων»	177
«Τουρισμός και μεταποίηση. Ανταγωνιστικοί ή συμπληρωματικοί τομείς της ελληνικής οικονομίας;»	183
«Οι δύο όψεις των πραγμάτων στη διεθνή και την ευρωπαϊκή οικονομία: η θέση της Ελλάδας»	199

Κύκλος III

«Η ανασυγκρότηση της Δύσης μετά το Αφγανιστάν – οι επιπτώσεις στη Μεσόγειο και τα Βαλκάνια»*	215
«Η ανασυγκρότηση της Δύσης μετά το Αφγανιστάν – οι επιπτώσεις στη Μεσόγειο και τα Βαλκάνια»*	217

«Η ανασυγκρότηση της Δύσης μετά το Αφγανιστάν – οι επιπτώσεις στη Μεσόγειο και τα Βαλκάνια»*	223
«The strategic reorganization of the West following the US withdrawal from Afghanistan the role of NATO and repercussions for the Mediterranean and the Balkans»	236
«The strategic reorganization of the West following the US withdrawal from Afghanistan the role of NATO and repercussions for the Mediterranean and the Balkans»	241
«The strategic reorganization of the West following the US withdrawal from Afghanistan the role of NATO and repercussions for the Mediterranean and the Balkans»	248

Κύκλος IV

Νέα μεγάλα διλήμματα για την Ευρώπη	261
Νέα μεγάλα διλήμματα για την Ευρώπη	263
«The future of Europe»	279

Κύκλος V

«Τα κόμματα και το πολιτικό σύστημα: από την πολιτική στη μεταπολιτική»	285
«Τα κόμματα και το πολιτικό σύστημα: από την πολιτική στη μεταπολιτική»	287
«Liberal Democracy and Pandemic»	303
Συζήτηση Ευάγγελου Βενιζέλου – Χρήστου Χωμενίδη στο συνέδριο του Κύκλου Ιδεών, «Η Ελλάδα Μετά V: από την κρίση στην κανονικότητα ή η κρίση ως κανονικότητα;»	307

Κύκλος I

**Η συζήτηση για το μέλλον: η Ελλάδα και τα
νέα μεγάλα διακυβεύματα**

■ Α. Κλιματική αλλαγή: Να αποκτήσουμε την αίσθηση του κατεπείγοντος

«Μια συζήτηση για το μέλλον» – Ομάδα foresight

Γιάννης Μαστρογεωργίου

Ειδικός Γραμματέας Μακροπρόθεσμου Σχεδιασμού της Ελληνικής Κυβέρνησης

Χαράλαμπος Τσέκερης

Αντιπρόεδρος της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής και Τεχνηθικής

Επαμεινώνδας Χριστοφιλόπουλος

Κάτοχος της Έδρας UNESCO on Futures Research, πρόεδρος του European Foresight Network

Αλεξάνδρα Γούτα

δημοσιογράφος

Α. Γούτα: Καλημέρα και από εμένα. Είμαι η Αλεξάνδρα Γούτα, είμαι δημοσιογράφος, και σας καλωσορίζω σε αυτήν τη συζήτηση για το μέλλον. Ενενήντα οκτώ ομιλητές στο επόμενο διήμερο θα συζητήσουν επάνω σε αυτό το ερώτημα «Από την κρίση στην κανονικότητα ή η κρίση ως κανονικότητα;».

Το μέλλον δεν μπορούμε να το προβλέψουμε, μπορούμε μόνο να το φανταστούμε. Και όταν κάτι δεν μπορούμε να το φανταστούμε με ακρίβεια, όταν δεν μπορούμε να το αγγίξουμε, δυσκολευόμαστε να αποδεχθούμε ότι μπορεί να συμβεί και να λάβουμε τα μέτρα που χρειάζονται.

Στη δεκαετία του 1980 ήταν πολύ πιο εύκολο να εικάσουμε πώς θα είναι ο κόσμος μας σε 15 χρόνια. Σήμερα δεν είναι το ίδιο εύκολο να φανταστούμε πώς θα είναι ο κόσμος μας το 2035. Αυτό, βέβαια, δημιουργεί χώρο δημιουργικής δραστηριοποίησης για ανθρώπους, όπως η Ινδή φουτουρίστρια και κινηματογραφίστρια Anab Jain, η οποία κλήθηκε το 2017 από την κυβέρνηση των Ηνωμένων Αραβικών Εμιράτων να προτείνει μια νέα πολιτική, μια νέα ενεργειακή στρατηγική για τη χώρα. Όντως, χρησιμοποιώντας εικονομετρικά δεδομένα που της παρασχέθηκαν, η Anab Jain έφτιαξε το ψηφιακό μοντέλο μιας μεγάλης πόλης της Μέσης Ανατολής και πρότεινε συγκεκριμένα μέτρα για το πώς θα μπορούσε αυτή η πόλη να αντιμετωπίσει την κλιματική αλλαγή και όλα όσα συμβαίνουν πλέον. Δεν έπεισε όμως το ακροατήριό της, δεν ήταν πρόθυμοι οι άνθρωποι να κάνουν αυτά που χρειαζόνταν να κάνουν ούτως ώστε να αλλάξουν τα πράγματα. Τότε η Anab Jain γύρισε στην Ινδία. Εκεί, μαζί με μια ομάδα επιστημόνων, ετοίμασε ένα ακριβές δείγμα του πώς θα είναι ο αέρας της συγκεκριμένης πόλης το 2030, αν οι κάτοικοί της δεν αλλάξουν συμπεριφορά. Στη συνέχεια επέστρεψε στα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα με μια συσκευή, η οποία απέπνεε αυτόν τον αέρα. Όταν λοιπόν οι ίδιοι αυτοί άνθρωποι, που πριν ήταν επιφυλακτικοί, εισέπνευσαν τον βρώμικο αέρα του 2030, άλλαξαν αμέσως στάση. Λίγες ημέρες αργότερα –τυχαίο ή όχι– η κυβέρνηση των Ηνωμένων

Αραβικών Εμιράτων ανακοίνωσε ότι κάνει επενδύσεις δισεκατομμυρίων ευρώ στις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας.

Φυσικά, το μέλλον δεν μπορούμε πάντα να το αγγίξουμε, ούτε να το εισπνεύσουμε, γι' αυτό και είναι πολύ χρήσιμη η προετοιμασία σεναρίων- σεναρίων που μας βοηθούν να καταλάβουμε καλύτερα τι θα συμβεί, να προετοιμαστούμε **για πολλά πιθανά μέλλοντα**. Αυτή ακριβώς η προοπτική διερεύνηση, το foresight δηλαδή, είναι η δουλειά –μεταξύ άλλων καθηκόντων– των τριών κυρίων, που βρίσκονται στο panel μαζί μου, με τους οποίους θα μιλήσουμε στην επόμενη μισή ώρα. Θέλω, λοιπόν, να σας καλωσορίσω όλους.

Να ξεκινήσω από εσάς, κ. Μαστρογεωργίου. Ο Γιάννης Μαστρογεωργίου είναι Γενικός Γραμματέας Ενημέρωσης και Πρόεδρος της Επιτροπής Foresight παρά τω Πρωθυπουργώ. Κύριε Μαστρογεωργίου, στα επόμενα χρόνια οκτώ στους δέκα ανθρώπους στον πλανήτη θα είναι συνδεδεμένοι στο διαδίκτυο. Όπως όλα δείχνουν, το FinTech θα έχει εξαπλωθεί πάρα πολύ, οι τεχνολογίες που σχετίζονται με την τεχνητή νοημοσύνη, το 3D printing, το blockchain, η εικονική και η επαυξημένη πραγματικότητα θα έχουν γίνει πολύ περισσότερο μέρος της ζωής μας. Είναι, κατά τη γνώμη σας, η Ελλάδα έτοιμη να ανταποκριθεί σε αυτήν την πρόκληση και τι επείγει να γίνει στα επόμενα πέντε χρόνια;

Γ. Μαστρογεωργίου: Έτσι είναι, σωστό το ερώτημα. Καλημέρα σας. Ευχαριστώ πάρα πολύ τον Κύκλο Ιδεών, ευχαριστώ θερμά τον Πρόεδρο, κ. Βενιζέλο, για την τιμητική πρόσκληση που έκανε σε εμένα και κατ' επέκταση και στην ομάδα να ανοίξουμε με την πρώτη ενότητα το φετινό συνέδριο του Κύκλου Ιδεών. Ευχαριστώ τους διοργανωτές, τον κ. Τσομόκο και τους συνεργάτες, βεβαίως, του Κύκλου για τη βοήθειά τους όλο αυτό το διάστημα για την προετοιμασία.

Ο τίτλος και μόνο, κα Γούτα –νομίζω– του φετινού συνεδρίου του Κύκλου έχει μέσα μία λέξη που προσφυώς χρησιμοποιήσαν οι άνθρωποι του Κύκλου, τη λέξη «κανονικότητα». Νομίζω ότι, πέρα από το διαζευκτικό του ερωτήματος του συνεδρίου, εγώ θα είμαι λίγο πιο κατηγορηματικός ως προς τη χρήση της λέξης «κανονικότητα» και θα μου επιτρέψετε να πω ότι αυτό που λέμε back to normal, τώρα που σιγά σιγά θα αρχίσουμε να φεύγουμε από την περίοδο του κορωνοϊού, στην post-COVID εποχή, είναι κάτι το οποίο αποκλείεται να το θέλουμε για το επόμενο διάστημα. Αυτό που πρέπει πάση θυσία να αποφύγουμε είναι να επιστρέψουμε σε αυτό που λέμε μία κανονικότητα, αυτό που είχαμε πριν. Γιατί; Γιατί αυτό που είχαμε πριν είναι αυτό που μας οδήγησε μέχρι εδώ.

Το μέλλον χρειάζεται μια πολύ διαφορετική στρατηγική αντίληψη και αυτό που λέμε εμείς στην ομάδα Foresight –και το έχουμε μαζί με τους συνεργάτες μου ως motto επάνω– είναι ότι future is a mindset, not a timeframe. Για εμάς το μέλλον είναι τρόπος σκέψης, δεν είναι απλά ένα χρονικό ορόσημο. Αυτό το λέμε, γιατί οι κατακλυσμιαίες αλλαγές που υπογραμμίσατε τώρα δεν αφορούν μόνον την Ελλάδα, αφορούν το σύνολο μέσα στο οποίο βρισκόμαστε, το «οικοσύστημα» που λέγεται Ευρωπαϊκή Ένωση, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρώπη, αλλά και το μεγαλύτερο σύνολο, που είναι ο κόσμος, και οι εξελίξεις, οι ραγδαίες, που έρχονται από παντού. Δεν μπορούμε να προβλέψουμε το μέλλον, μπορούμε να έχουμε εναλλακτικά σενάρια για το μέλλον.

Αν είναι προετοιμασμένη η Ελλάδα ή όχι, όπως μου είπατε. Νομίζω ότι η Ελλάδα δείχνει ότι σταδιακά προετοιμάζεται. Και σημαίνει πολλά από μόνο του το γεγονός ότι με απόφαση του Πρωθυπουργού συνεστήθη αυτή η ομάδα, η οποία έχει ένα τελείως διαφορετικό τρόπο αντίληψης όσον αφορά την εξέταση των πιθανών σεναρίων του μέλλοντος, γιατί εμείς βάζουμε διαρκώς στη συζήτησή μας το ερώτημα what if,

ασχολούμαστε με τα πιθανά εναλλακτικά σενάρια, γιατί όταν έρθει η ώρα η δύσκολη –όπως ήταν με τον κορωνοϊό– να μην τρέχουμε να απαντήσουμε and now what, και τώρα τι κάνουμε. Αυτά τα σενάρια τα βλέπουμε διαρκώς να γίνονται μπροστά μας. Για αυτό λέω ότι η κανονικότητα πλέον δεν είναι αυτό που θέλουμε, χρειαζόμαστε έναν διαφορετικό τρόπο σκέψης και αντίληψης.

Είπατε, για παράδειγμα, για το θέμα της κλιματικής αλλαγής και το πώς αυτό θα επηρεάσει την Ελλάδα. Στις μελέτες που έχουμε εμείς, σε συνεργασία με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τον ΟΟΣΑ, όπου συμμετέχει και ο Νώντας και θα μας τα πει πιο μετά/στη συνέχεια, τα στοιχεία είναι συγκλονιστικά και αφορούν ιδιαίτερα και την Ελλάδα. Η κλιματική αλλαγή και η αύξηση κατά μέσο όρο 3,4 χιλιοστά τον χρόνο της στάθμης της θάλασσας θα έχει πάρα πολύ σημαντικές συνέπειες για την Ελλάδα, γιατί θα επηρεάσει τις υποδομές και τις κατασκευές, θα επηρεάσει τις πόλεις, θα επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο εμείς σκεπτόμαστε γι' αυτό που είναι ο νούμερο ένα πυλώνας της ελληνικής βιομηχανίας, που είναι ο τουρισμός.

Αλλά δεν έχουμε μόνον αυτά τα ζητήματα. Αναφέρατε ακόμη τη σύνδεση στο διαδίκτυο· πάλι ανατρέχω στις σημειώσεις μας, γιατί είναι και οι αριθμοί. Ο αριθμός διασυνδεδεμένων συσκευών στον κόσμο αναμένεται να εκτιναχθεί από τα 30 δισ. που έχουμε τώρα, το 2020-2021, στα 200 δισ. συσκευές το 2030. Η λέξη του μέλλοντος, όπως είπατε, που είναι το FinTech, είναι το metaverse, είναι ότι θα έχουμε έναν κόσμο εικονικό μέσα στον οποίο θα βρισκόμαστε εμείς ως μια δεύτερη παράλληλη οντότητα. Αυτό θα επηρεάσει πάρα πολύ τον τρόπο με τον οποίο κινούνται οι επιχειρήσεις, τον τρόπο με τον οποίο γίνεται το marketing, τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνομαστε τον δεύτερο, ψηφιακό μας, εαυτό ως έναν εαυτό εν δυνάμει ικανό και δυνατό για τα πάντα.

Βλέπετε ότι υπάρχουν τρομερά θέματα για τα οποία εμείς πρέπει να είμαστε προετοιμασμένοι με αυτού του είδους τα εναλλακτικά σενάρια, γιατί συνηθίζω να λέω ότι πλέον δεν υπάρχουν μαύροι κύκνοι, ούτε καν ο κορωνοϊός ήταν μαύρος κύκνος· πλέον υπάρχουν γκριζοί κύκνοι, δεν υπάρχει τίποτα το οποίο ξέρουμε ότι δεν θα έρθει από το μέλλον για να μπορούμε να το αντιμετωπίσουμε. Υπάρχουν θέματα τα οποία τα γνωρίζουμε, πρέπει να προετοιμαστούμε καταλλήλως και, κυρίως, να αλλάξουμε τον τρόπο σκέψης και αντίληψής μας.

A. Γούτα: Σας ευχαριστώ πολύ, κ. Μαστρογεωργίου, και για την τήρηση του χρόνου. Σίγουρα δημιουργείται ένα ολόκληρο ολοκαίνουριο οικοσύστημα γύρω από όλα αυτά που μόλις περιγράψατε, στο οποίο ίσως η νέα κανονικότητα να είναι η έλλειψη κανονικότητας –δεν ξέρω αν συμφωνείτε με αυτό. Να πούμε, επίσης, ότι η Επιτροπή Foresight είναι η πρώτη που έχει δημιουργηθεί στον ευρωπαϊκό Νότο.

Γ. Μαστρογεωργίου: Ήμασταν από τους πρώτους και με πολύ μεγάλη χαρά ήμασταν και αυτοί που παρουσιάσαμε στα τέλη Ιουλίου αυτήν εδώ την έκθεση. Τη δώσαμε στον Πρωθυπουργό, και είναι η πρώτη έκθεση Megatrends 2040, όλες οι τάσεις που έρχονται από το μέλλον και πώς η Ελλάδα πρέπει να προετοιμαστεί καλύτερα. Ήμασταν από τους πρώτους, τώρα όμως, και πολύ σωστά, Foresight τμήματα και Foresight υπηρεσίες έχουν όλες οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με κάποιες να προπορεύονται πολύ περισσότερο και να αποτελούν παράδειγμα και για εμάς τους υπόλοιπους.

A. Γούτα: Είναι πλέον και κοινοτική προτεραιότητα, εξ όσων αντιλαμβάνομαι.

Γ. Μαστρογεωργίου: Ακριβώς.

A. Γούτα: Σας ευχαριστώ πολύ. Θα ήθελα να περάσω στον Χαράλαμπο Τσέκερη

τώρα, τον Αντιπρόεδρο της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής και Τεχνοηθικής. Κύριε Τσέκερη, σύμφωνα με μια μελέτη της Gartner που έχω υπόψη μου, έως το τέλος του 2022 τα fake news θα είναι περισσότερα από τις πραγματικές ειδήσεις. Εδώ νομίζω ότι έχουμε πρόβλημα –δεν ξέρω πώς το βλέπετε εσείς–, γιατί είμαστε σε μια περίοδο στην οποία υπάρχει τόσο αβεβαιότητα και μεταβλητότητα, που οι άνθρωποι είναι πολύ πιο επιρρεπείς στη λαϊκιστική ρητορική. Θα ήθελα να σας ρωτήσω, λοιπόν, ποια είναι η κατάσταση στην Ελλάδα σήμερα ως προς αυτό, αλλά και ποιες πολιτικές πιστεύετε ότι επείγουν.

Χ. Τσέκερης: Πράγματι, κα Γούτα, υπάρχει ένα μεγάλο πρόβλημα, ένα εγγενές πρόβλημα διάκρισης μεταξύ αλήθειας και ψέματος στο προηγμένο τεχνολογικό περιβάλλον. Όμως το κεφάλαιο της αλήθειας αποτελεί κρίσιμη προϋπόθεση για ένα καλύτερο μέλλον –όπως ανέφερε ο Γιάννης– για μια καλύτερη δημόσια σφαίρα και, βεβαίως, συνιστά πολύτιμη προϋπόθεση για την ελευθερία, το Κράτος Δικαίου και τη δημοκρατία. Οι Ευρωπαίοι σε πολλές έρευνες δείχνουν ότι κατανοούν τον κίνδυνο των fake news για τη δημοκρατία και, βεβαίως, οι νέοι κυρίως βλέπουν τα fake news ως νόμιμο ένα κίνδυνο στα social media –σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα του Παγκόσμιου Οικονομικού Forum.

Τι συμβαίνει στην Ελλάδα; Υπάρχουν κάποιες έρευνες. Ο ΟΟΣΑ δείχνει ότι, πράγματι, είμαστε μια ψηφιακή κοινωνία ευάλωτη στα fake news. Μία πρόσφατη δημοσίευση δείχνει ότι η Ελλάδα μαζί με την Ισπανία, την Ιταλία και την Αμερική, είναι ψηφιακές κοινωνίες λιγότερο ανθεκτικές στην παραπληροφόρηση. Τι σημαίνει αυτό; Ότι σε αυτές τις ψηφιακές κοινωνίες η παραπληροφόρηση διαχέεται πιο εύκολα και, επίσης, είναι πιο εύκολη η έκθεση στην παραπληροφόρηση.

Γιατί συμβαίνει αυτό; Καταρχάς, είμαστε μια κοινωνία θαλάμων αντίληψης, αντηχείων και φιλτράφουσων, που καλλιεργούν τη συλλογική τυφλότητα, επομένως και την παραπληροφόρηση, σε συνδυασμό με παγκόσμιες ψηφιακές προκλήσεις, όπως η αρχιτεκτονική της επιλογής, η οικονομία της προσοχής και η αλγοριθμική διαμόρφωση περιεχομένου. Όλα αυτά οδηγούν σε ακραίες απόψεις και σε διαμόρφωση υποκειμενικής πολιτικής γνώσης. Δεύτερον, υπάρχει ένας φαύλος κύκλος μεταξύ πόλωσης και λαϊκισμού, όπως αναφέρατε, και ένα κατακερματισμένο online τοπίο –αυτό δείχνει και η έρευνα του Reuters Institute–, δηλαδή έχουμε έναν κυκλώνα από ετερόκλητες, στρεβλές εικόνες της πραγματικότητας. Αυτό οδηγεί στον θρυμματισμό της αίσθησης της κοινότητας επικοινωνίας, κάτι που αποτελεί προαπαιτούμενο για τη φιλελεύθερη δημοκρατία. Τρίτον, έχουμε μια παραδοσιακά καχεκτική κοινωνία πολιτών, μια ανίσχυρη πολιτεότητα και μια ανίσχυρη δημόσια σφαίρα.

Επίσης, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε τον παράγοντα της ζήτησης για παραπληροφόρηση και εξαπάτηση, όπως σημειώνεται στη βιβλιογραφία. Δεν είναι μόνον η προσφορά της παραπληροφόρησης και της εξαπάτησης, είναι και η ζήτηση. Δηλαδή, βλέπουμε ηλικιακά νέους ψηφιακούς χρήστες να έχουν πεπλανημένες απόψεις, να στηρίζουν τις γνώμες τους επάνω σε μετα-γεγονότα, βλέπουμε υψηλή επισκεψιμότητα σε αμφισβητούμενα sites, μια έκρηξη μετα-αλήθειας που εξυπηρετεί κάποιες ανάγκες και, βεβαίως, δεν υπάρχει κριτική και σκεπτόμενη σχέση με τα ψηφιακά μέσα.

Εκεί –πιστεύω– βρίσκεται και η λύση, δηλαδή στην καλλιέργεια, αν θέλετε, γραμματισμών και πολυγραμματισμών για τα ψηφιακά μέσα. Πίσω από τους γραμματισμούς υπάρχει η παιδεία, η καλλιέργεια παιδείας για τα ψηφιακά δίκτυα –που είναι ένας νέος κοινωνικός χώρος–, τα οποία οργανώνουν πλέον τη ζωή μας, την πολιτική, την οικονομία, την κουλτούρα, και, βεβαίως, η καλλιέργεια δεξιοτήτων κριτικής σκέψης και αναζήτησης της αλήθειας. Θα έλεγα ότι θα πρέπει να υπάρχει και ένας ενιαίος μηχανισμός συντονισμού αυτών των δράσεων. Και, βεβαίως, θα πρέπει

να υπάρχει και η καλλιέργεια και η διάχυση μιας κουλτούρας τεχνοθικής και ψηφιακής δεοντολογίας, δηλαδή καλλιέργεια και διάχυση μιας κουλτούρας σεβασμού στα ψηφιακά δικαιώματα, αν θέλετε στις ψηφιακές ελευθερίες, στην ιδιωτικότητα και την προστασία των προσωπικών δεδομένων.

Η τεχνοθική μπορεί να αποτελέσει τη βάση για την οικοδόμηση ενός οικοσυστήματος ελέγχου και εξακρίβωσης της αξιοπιστίας των ειδήσεων και των πληροφοριών επιστημονικού περιεχομένου –παραδείγματος χάρη, υπάρχει στην Ευρώπη το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τα ψηφιακά μέσα– και, βεβαίως, η κουλτούρα της τεχνοθικής θα πρέπει να προσδώσει ώθηση και σε ένα πλαίσιο ρύθμισης του νέου μιντιακού τοπίου καθώς και εποπτείας και ελέγχου των προηγμένων «έξυπνων» αλγορίθμων. Επίσης, θα πρέπει να αξιοποιήσουμε και το θεσμικό και το νομοθετικό οπλοστάσιο που μας προσφέρει η Ευρωπαϊκή Ένωση.

Α. Γούτα: Σας ευχαριστώ πολύ και εσάς και για όσα ενδιαφέροντα μας είπατε, αλλά και για την τήρηση του χρόνου. Αναφέρατε πολλές φορές τη λέξη «κουλτούρα» και νομίζω ότι πραγματικά είναι σημαντική, γιατί βλέπουμε ότι, όπου έγινε απόπειρα να εφαρμοστούν πιο κατασταλτικές πολιτικές, τύπου red button, τελικά δεν λειτούργησαν με τον τρόπο ωφέλιμο για τη δημοκρατία.

Θα ήθελα να περάσω τώρα στον Επαμεινώνδα Χριστοφιλόπουλο, ο οποίος είναι ο κάτοχος της έδρας της Unesco για την έρευνα του μέλλοντος και Πρόεδρος του European Foresight Network. Κύριε Χριστοφιλόπουλε, τελευταία ακούμε ολοένα και συχνότερα τη λέξη metaverse. Στους περισσότερους δεν είναι ακόμα οικεία, είναι ωστόσο ένα είδος συγχώνευσης του φυσικού και του ψηφιακού κόσμου μέσα στον οποίο μπορούμε να έχουμε ένα alter ego –για να το πω πολύ απλά. Σε μια χώρα με το έντονο τουριστικό και πολιτιστικό προφίλ της Ελλάδας, ποιες εξελίξεις κομίζει αυτή η τεχνολογία, πώς μπορούμε να την αξιοποιήσουμε εν ολίγοις;

Ε. Χριστοφιλόπουλος: Για εμένα έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον το κομμάτι του metaverse ερευνητικά. Γιατί σε μια σειρά από πανευρωπαϊκές έρευνες που έχουμε ολοκληρώσει πρόσφατα, οι οποίες αφορούν τον τομέα της καινοτομίας στην Ευρώπη και πώς αυτός θα εξελιχθεί, το metaverse εμφανίζεται με πολύ έντονο τρόπο και δείχνει ότι πιθανότατα θα αποτελέσει καταλύτη για μια σειρά από νέες υπηρεσίες, προφανώς από τις εταιρείες, αλλά και για μια σειρά από εξελίξεις ευρύτερα στην κοινωνία. Το ενδιαφέρον μου συνίσταται στο γεγονός ότι, παρόλο που φαίνεται ότι θα είναι πολύ σημαντικό, την ίδια στιγμή φαίνεται να απουσιάζει σχεδόν εντελώς από τον δημόσιο λόγο στην Ελλάδα σε πολύ μεγάλο βαθμό, αλλά και στην Ευρώπη επίσης σε πολύ μεγάλο βαθμό.

Είπατε, φυσικά, για το metaverse. Προφανώς, δεν είμαστε ακόμα τεχνολογικά εκεί. Το metaverse θα το δούμε με πιο έντονο τρόπο, όταν η τεχνολογία από τη μια μεριά το επιτρέπει, το 5G θα παίξει ένα πολύ σημαντικό ρόλο σε αυτό, αλλά και άλλες τεχνολογίες που έρχονται. Έχουμε δει μια πρώτη γενιά έξυπνων γυαλιών, αλλά θα δούμε και άλλα πράγματα που θα ενσωματώνουν αναγνώριση φωνής, ακόμα και αναγνώριση συναισθημάτων, τα οποία θα αναδείξουν διαφορετικές μορφές του metaverse, είτε αυτές είναι μια επαυξημένη πραγματικότητα, εικονικοί κόσμοι, είτε και μειωμένη πραγματικότητα. Θα δούμε καταστάσεις όπου θα αφαιρούνται οπτικά ή ηχητικά ερεθίσματα από το φυσικό περιβάλλον.

Γι' αυτό ακριβώς είναι εντυπωσιακό το πώς αγνοούμε εντελώς αυτές τις εξελίξεις, ειδικά όταν ήδη σε μια πρώιμη κατάσταση, την οποία βιώνουμε με ψηφιακούς κόσμους, τεχνολογικά απλούς, μέσα σε παιχνίδια, βλέπουμε ότι ένα πολύ μεγάλο μέρος του χρόνου των νεότερων γενιών –και μιλούμε για τους millennials και τη γενιά Z, οι οποίοι σταδιακά είναι αυτοί που λαμβάνουν τα νήια και έχουν την οικονομική

δύναμη για να αλλάξουν το μέλλον– αφιερώνει ένα μεγάλο κομμάτι της πραγματικό-τητάς τους σε τέτοιους κόσμους.

Εταιρείες στο εξωτερικό το έχουν ήδη αντιληφθεί. Έχουμε εταιρείες που παρέχουν υπηρεσίες σε αυτούς τους κόσμους, αμερικάνικες εταιρείες επίπλων κ.λπ. οι οποίες πλέον παρέχουν πραγματικές υπηρεσίες σε ψηφιακούς κόσμους, για παράδειγμα διακόσμησης χώρου κ.λπ. Έχουμε άλλες εταιρείες που λανσάρουν τα προϊόντα του φυσικού τους κόσμου, εταιρείες ρούχων οι οποίες παρουσιάζουν τις κολεξιόν τους μέσα σε τέτοιους κόσμους. Επίσης, πρόσφατα, μέσα στην πανδημία, γνωρίζω περίπτωση πολυκαταστήματος στην Ιαπωνία, που έστησε το φυσικό του κατάστημα μέσα σε μια ψηφιακή πλατφόρμα, με τους υπαλλήλους του καταστήματος να υπάρχουν με μορφή άβαταρ στην ψηφιακή πλατφόρμα, για να εξυπηρετήσουν τους επισκέπτες, και, προφανώς, να προωθήσουν τα προς πώληση προϊόντα.

Στον τομέα του πολιτισμού και της τέχνης, επίσης, ήδη έχουμε ξεκάθαρα δείγματα. Έχουμε το Ελσίνκι το οποίο μπορούμε να επισκεφθούμε ψηφιακά ήδη, να επιλέξουμε ποια εποχή του χρόνου θέλουμε να το επισκεφθούμε, να περιηγηθούμε, να δούμε τα αξιοθέατα –αν μας αρέσει το φθινοπωρινό Ελσίνκι, μπορούμε να πάμε το φθινόπωρο– και προφανώς να αγοράσουμε και τα αναμνηστικά μας.

Ή, στο κομμάτι της τέχνης ή του πολιτισμού, ήδη η κόρη μου, ας πούμε, μου ζήτησε να πάμε τον Δεκέμβριο στο Λονδίνο, όπου οι ABBA επανενώθηκαν. Έχουν μια σειρά από συναυλίες που θα γίνουν στο Λονδίνο, τα εισιτήρια εξαντλούνται γρήγορα, αλλά οι ABBA θα εμφανιστούν εκεί μόνο με τα άβατάρ τους. Πράγματι, είναι μια πραγματικότητα που φαίνεται ότι είναι πολύ κοντά.

Άρα, αν με ρωτάτε, προφανώς όλοι μπορούμε να σκεφθούμε πολλές ευκαιρίες για την Ελλάδα, ειδικά όσον αφορά το πολιτιστικό της δυναμικό. Το ερώτημα, το οποίο κυρίως απευθύνω στον ιδιωτικό τομέα, τον οποίο περιμένω να είναι ο καταλύτης κάποιων εξελίξεων, είναι αν θα προλάβει αυτό το τρένο εγκαίρως.

A. Γούτα: Ευχαριστώ πολύ, κ. Χριστοφιλόπουλε, και για την τήρηση του χρόνου. Ο Mark Zuckerberg του Facebook θέλει να φέρει το metaverse στο Facebook μέσα στην επόμενη πενταετία, ενώ, επειδή αναφέρατε και τη συναυλία, να πούμε ότι τη συναυλία του Scott Travis μέσα στην πανδημία την παρακολούθησαν 12.000.000 άνθρωποι οι οποίοι αγόρασαν αναμνηστικά. Δηλαδή, όντως, περνάμε σε μια εποχή πραγματικών υπηρεσιών σε ψηφιακούς κόσμους.

Θα ήθελα να επιστρέψω σε εσάς, κ. Μαστρογεωργίου. Τελευταία βλέπουμε μια παγκόσμια μετατόπιση οικονομικής ισχύος από τις χώρες της G7 στις χώρες της E7, δηλαδή Κίνα, Ινδία, Ινδονησία, Ρωσία, Τουρκία, Μεξικό –δεν ξέρω αν ξεχνώ κάποια. Κατά πολλούς, η Ευρώπη χάνει διαρκώς βάρος σε αυτό το σκηνικό επειδή γερνά, δεν καινοτομεί αρκετά και είναι βραδυκίνητη. Θέλω να σας ρωτήσω ποια είναι η γνώση σας για όλο αυτό που μόλις περιέγραψα, αλλά και τι σημαίνει για την Ελλάδα.

Γ. Μαστρογεωργίου: Έχετε πάρα πολύ δίκιο, κα Γούτα. Τις επόμενες δεκαετίες –και αυτό έχει αρχίσει ήδη και φαίνεται– θα έχουμε μια σημαντική μετατόπιση της διεθνούς ισχύος, με το γεωοικονομικό βάρος να μετατοπίζεται στη Νοτιοανατολική Ασία και την Ανατολή. Οι G7 σήμερα αντιπροσωπεύουν το 40% του παγκόσμιου ΑΕΠ, το 1975 το ποσοστό αυτό ήταν 60%. Η Κίνα προφανώς θα αναδειχθεί ως η μεγαλύτερη οικονομία έως το 2029, ενώ η Ινδία θα ξεπεράσει την Ευρωπαϊκή Ένωση σε οικονομική ισχύ μέσα στα επόμενα 20 χρόνια.

Αυτό –θέλω να υπογραμμίσω– μετατοπίζει και τη σημασία που δίνουμε στο ΑΕΠ ως δείκτη μέτρησης της κατάστασης γενικότερα σε ευρύτερους και πιο πολυσυλλεκτικούς δείκτες, και –αν θέλετε– αποτύπωσης του παρελθόντος, αλλά κυρίως προετοιμασίας για το μέλλον που θέλουμε. Αυτός είναι ένας δείκτης που εμείς τον έχουμε

ήδη προχωρήσει σε βαθμό υλοποίησης –ο Επαμεινώνδας είναι ο άνθρωπος που ξεκίνησε αυτήν τη δουλειά στην Ελλάδα–, είναι ο SOF Index (State of the Future Index) –ως ομάδα Foresight τον έχουμε ήδη προχωρήσει σε πολύ μεγάλο βαθμό. Είναι ένας δείκτης που θα μας δείχνει περισσότερο προς την Ελλάδα που θέλουμε να είμαστε τα επόμενα χρόνια, όχι από πού ξεκινάμε, από ποια αφετηρία –και αυτό χρήσιμο είναι. Πλέον όμως είναι πολυσυλλεκτικοί οι παράγοντες που διαμορφώνουν τη θέση μιας χώρας στο μέλλον. Ο SOF Index –ο Επαμεινώνδας ίσως πει περισσότερα αργότερα– μπορεί, γιατί παίρνει τάσεις και υλικό από πάρα πολλούς δείκτες που αφορούν τη χώρα, να μας δείξει και πού θέλουμε να είμαστε τα επόμενα δύο, πέντε, δέκα χρόνια, και ανά διετία-τριετία να τεστάρουμε σε ποιο βαθμό βρισκόμαστε εκεί.

Θέλω, όμως, να υπογραμμίσω ότι ειδικά για την Ευρώπη υπάρχει ένα υπαρξιακό ζήτημα όσο εξελίσσεται αυτή η μετατόπιση (γεωοικονομική-γεωπολιτική) στην Ανατολή. Έχω πάλι κάποιους ενδιαφέροντες, αν μου επιτρέψετε, αριθμούς που δείχνουν ότι η εξάρτησή μας, δηλαδή το strategic autonomy που πρέπει σταδιακά να κτίσει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή –και μέσω της Ευρώπης και η Ελλάδα– βρίσκεται σε ένα πολύ σημαντικό σημείο, σε ένα tipping point που λέμε και, αν συνεχίσουμε αυτό το trend, θα είμαστε δύσκολα στην Ευρώπη.

Επί παραδείγματι, η Ευρώπη εισάγει περίπου 5.200 κωδικούς προϊόντων. Από αυτά στρατηγικής και άμεσης ανάγκης είναι τα 137 –εννών στρατηγικής και άμεσης ανάγκης γιατί έχουν να κάνουν με άμυνα, έχουν να κάνουν με υγεία, ηλεκτρονικά, microchips, semiconductors, όλα αυτά που βλέπουμε τώρα. Από αυτά τα 137 τα 14 ανήκουν στον κλάδο της υγείας και είναι όλα εισαγόμενα από την Κίνα και την Ινδία. Αυτό γιατί το λέω; Γιατί οι δύο αυτές χώρες βρίσκονται σε φάση τομεακής μετάβασης: στον τομέα των χημικών τους προϊόντων θα αλλάξουν τον τρόπο με τον οποίο κινούνται βιομηχανικά προκειμένου να είναι πιο κοντά στις τις περιβαλλοντικές απαιτήσεις. Επομένως η Ευρώπη θα πρέπει να δει πώς θα ανταποκριθεί σε αυτά τα ζητήματα που θα προκύψουν, δεν θέλω να πω από έλλειψη προϊόντων, αλλά από μια ανάγκη που πλέον δεν θα μπορεί να καλύπτει μόνον από την Κίνα και την Ινδία. Νομίζω ότι βρισκόμαστε σε μια πολύ σημαντική φάση μετατόπισης ισχύος, είναι κάτι που πρέπει οπωσδήποτε να το δουν τα κράτη-μέλη –εμείς το κάνουμε αυτό στην ομάδα Foresight– και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή συνολικά για το μέλλον.

A. Γούτα: Είναι πολύ σημαντικό, γιατί βλέπουμε και στον τομέα του Health 4.0 – επειδή αναφερθήκατε και ειδικά στον τομέα της υγείας– πόσο μεγάλη δυναμική δημιουργείται και πραγματικά θα μπορούσε, με το δυναμικό που έχει η Ευρώπη, το ερευνητικό τουλάχιστον, να εξελιχθεί σε πολύ μεγάλη ευκαιρία. Επίσης, για τον δείκτη SOFI-GR, αν δεν κάνω λάθος, μπορούν να εκφράσουν τις εκτιμήσεις τους για το μέλλον και οι πολίτες.

Γ. Μαστρογεωργίου: Προφανώς και οι πολίτες.

A. Γούτα: Είναι ανοικτός σε εμπειρογνώμονες και πολίτες, σωστά;

Γ. Μαστρογεωργίου: Ακριβώς. Η διαμόρφωση του μέλλοντος είναι μια συλλογική υπόθεση και, κυρίως, είναι μια bottom-up υπόθεση.

A. Γούτα: Σωστά. Κύριε Τσέκερη, επιστρέφω σε εσάς τώρα. Θα ήθελα να σας ρωτήσω το εξής: βλέπουμε ότι η ανθρωπότητα βρίσκεται σε ένα ιδιαίτερα κρίσιμο σταυροδρόμι, όπου η ίδια η ταυτότητα του homo sapiens δέχεται πρωτοφανή επίδραση από την τεχνολογική εξέλιξη, και πολύ συχνά νιώθουμε –τουλάχιστον εγώ νιώθω– ότι οι εξελίξεις που έχουν δρομολογηθεί εκφεύγουν ήδη του ελέγχου μας σε επίπεδο ατόμων, δηλαδή ότι δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα, για να το πω στην καθομιλουμένη. Θέλω να σας ρωτήσω αν έχει καταγραφεί, αν γνωρίζετε, ποια είναι η άποψη

των Ελλήνων σε σχέση με αυτό, ποια είναι η εκτίμηση που υπάρχει γι' αυτό εδώ στην Ελλάδα και, επίσης, αν τελικά έχουμε λόγο ως κοινωνία των πολιτών σε όλα αυτά που έρχονται. Ευχαριστώ.

Χ. Τσέκερης: Κυρία Γούτα, αναφέρατε δύο λέξεις που είναι λίγο πολύ ασύμβατες με το Foresight, τη λέξη «έλεγχος» και τη λέξη «πρόβλεψη». Ως Έλληνες, και σύμφωνα με τη γνωστή πολιτισμική έρευνα του Geert Hofstede, είμαστε μια κουλτούρα ελέγχου και αποφυγής του ρίσκου· δεν αγκαλιάζουμε όσο πρέπει την αβεβαιότητα, την πολυπλοκότητα, ίσως και την τεχνολογική πρόοδο. Η τεχνολογική πρόοδος δημιουργεί αρκετά ρίσκα και προβλήματα, δύο εκ των οποίων είναι η παραβίαση της ιδιωτικότητας και η υποβάθμιση της αυτονομίας.

Τι συμβαίνει στη χώρα μας; Τι δείχνει, ας πούμε, η έρευνα World Internet Project Greece για το ελληνικό διαδίκτυο, που έχω την τιμή να συντονίζω; Αναγνωρίζουμε το πρώτο πρόβλημα, δηλαδή την παραβίαση της ιδιωτικότητας, αλλά δεν φοβόμαστε το δεύτερο πρόβλημα, την υπονόμηση της αυτονομίας. Δηλαδή η πλειοψηφία, γύρω στο 70%, βλέπει παραπληροφόρηση, χειραγώγηση, fake news, βλέπει τον κίνδυνο της παραβίασης της ιδιωτικότητας και της ιδιωτικής ζωής, κυρίως από τις μεγάλες ιδιωτικές εταιρείες παρά από το κράτος, δηλαδή υπάρχει μια κουλτούρα επιτήρησης· ωστόσο, η ίδια πλειοψηφία, παραδόξως, αισθάνεται ότι μπορεί να ελέγχει και την παραπληροφόρηση και την ιδιωτικότητά της, ενώ υπάρχει ένα σχετικά πολύ χαμηλό ποσοστό προηγμένων ψηφιακών δεξιοτήτων. Εδώ να προσθέσω ότι όσο πιο ώριμο είναι ένα ψηφιακό κοινό, τόσο πιο επιφυλακτικό είναι ως προς τη δυνατότητά του, ως προς την ικανότητά του για fact checking, για έλεγχο της παραπληροφόρησης και της ιδιωτικότητας.

Ωστόσο, φοβόμαστε πάρα πολύ την ψηφιοποίηση της εργασίας, δηλαδή τις επιπτώσεις της αυτοματοποίησης της εργασίας –αυτό δείχνουν όλες οι έρευνες, World Economic Forum, Pew Research Center, McKinsey, ΟΟΣΑ κ.λπ. Αυτός δεν είναι ένας αδικαιολόγητος φόβος, διότι παραδοσιακά ως χώρα έχουμε αναπτύξει ένα μοντέλο παραγωγικότητας που μας καθιστά λίγο πολύ ευάλωτους στη ραγδαία αυτοματοποίηση και ψηφιοποίηση του πεδίου της εργασίας.

Ως προς το τι μπορούμε να κάνουμε, νομίζω πως εδώ συγκλίνει και η λογική της τεχνολογικής και η λογική του Foresight. Πρέπει να καλλιεργήσουμε και να χτίσουμε συστηματικά συλλογική ευφυΐα και συλλογική ψηφιακή ευφυΐα ειδικότερα. Ως Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής και Τεχνολογικής Προσπαθούμε να λειτουργούμε ως πλατφόρμα διαμεσολάβησης και διαλόγου με τους πολίτες, τα ενδιαφερόμενα κοινά και την κοινωνία πολιτών, να συλλέγουμε τάσεις, πόθους, ανάγκες και γνώμες, να κατασκευάζουμε σενάρια –η κατασκευή σεναρίων είναι μια συλλογική υπόθεση, αφορά όλη την κοινωνία– και να προσδιορίζουμε προτεραιότητες και περιοχές δράσεων. Προσπαθούμε, βεβαίως, να οικοδομούμε ψηφιακή εμπιστοσύνη. Σημειωτέον ότι είμαστε χαμηλά στην ψηφιακή εμπιστοσύνη σύμφωνα με τον Δείκτη Ψηφιακής Εξέλιξης –η εμπιστοσύνη είναι ο άτυπος στόχος 18, όπως λέγεται, από τους παγκόσμιους στόχους βιώσιμης ανάπτυξης του ΟΗΕ–, προσπαθούμε να ενισχύσουμε την κατανόηση για όσα συμβαίνουν –υπάρχει ένα βαθύ έλλειμμα κατανόησης, ακόμα και ημών των επιστημόνων, για όσα συμβαίνουν– και να προετοιμαστούμε καλύτερα να ενισχύσουμε τον δημόσιο διάλογο.

Ο δημόσιος διάλογος μπορεί να τροφοδοτήσει πλαίσια ελέγχου και εποπτείας. Χρειάζεται ένα είδος δημόσιου ελέγχου για τους προηγμένους αλγόριθμους που επηρεάζουν τη ζωή μας και βρίσκονται πίσω από τις ψηφιακές πλατφόρμες –αυτό, θα έλεγα, είναι προϋπόθεση για μια δημοκρατική ψηφιακή δημόσια σφαίρα– και, βέβαια, η δημόσια συζήτηση μπορεί να τροφοδοτήσει και ένα κεφάλαιο ρύθμισης.

Είναι μύθος ότι δεν μπορεί να υπάρξει ρύθμιση, επειδή η τεχνολογία είναι εκθετική, δηλαδή τρέχει πάρα πολύ γρήγορα. Μπορεί να χτιστεί ένα κεφάλαιο ρύθμισης μαζί με ένα κεφάλαιο αλήθειας, όπως είπαμε προηγουμένως, και ένα κεφάλαιο ψηφιακής δεοντολογίας. Τούτο, σε συνδυασμό με το ψηφιακό ανθρώπινο, κοινωνικό και θεσμικό κεφάλαιο, μπορεί να μας βοηθήσει να δημιουργήσουμε ένα ψηφιακό μέλλον πιο βιώσιμο, πιο ανθεκτικό, πιο ευτυχημένο.

A. Γούτα: Έως σήμερα βέβαια, κ. Τσέκερη –και μιλώ ανοίγοντας το κάδρο, όχι μόνο στην περίπτωση της Ελλάδας, μιλώ για το τι συμβαίνει διεθνώς– βλέπουμε ότι η ρύθμιση συνήθως έρχεται μετά την τεχνολογία και πολλές φορές και αρκετά ετεροχρονισμένα.

Χ. Τσέκερης: Δεν είμαστε προορατικοί ως προς τη ρύθμιση.

A. Γούτα: Ακριβώς.

Χ. Τσέκερης: Η Ευρώπη πρωτοπορεί, αλλά χρειάζεται και άλλη προσπάθεια και, θα έλεγα, αρκετός παγκόσμιος διάλογος –και αυτό ακριβώς είναι ένα μεγάλο πρόβλημα.

A. Γούτα: Σας ευχαριστώ πολύ. Κύριε Χριστοφιλόπουλε, βαθιά τεχνολογία, deep tech. Πολλοί πιστεύουν ότι αυτό ακριβώς θα γεννήσει την επόμενη γενιά επιχειρηματικών κολοσσών διεθνώς. Δεν είναι δηλαδή πλέον το μέγεθος της αγοράς αυτό που μετρά τόσο πολύ, το οποίο είχε γεννήσει εταιρείες όπως η Airbnb ή η Uber στο παρελθόν. Βαθιά τεχνολογία σημαίνει: λύνω προβλήματα χρησιμοποιώντας προηγμένες τεχνολογίες της Τέταρτης Βιομηχανικής Επανάστασης. Σημαντική ευκαιρία κατά πολλούς, κατά άλλους έρχεται με προβλήματα, υπό την έννοια ότι αποδίδει πάρα πολύ αργά έσοδα –αναφέρεται στο μέλλον, είναι λογικό.

Θέλω να σας ρωτήσω, επειδή υπάρχει η αίσθηση ότι για την Ελλάδα ειδικά μπορεί να αποτελεί μεγάλη ευκαιρία αυτό λόγω του πολύ αξιόλογου ερευνητικού δυναμικού της, αν πιστεύετε ότι όντως αποτελεί ευκαιρία και πώς μπορούμε να αξιοποιήσουμε αυτή την ευκαιρία. Ευχαριστώ.

Ε. Χριστοφιλόπουλος: Πολύ ωραία. Ξεκινώ με τη γρήγορη απάντηση, είμαι συγκρατημένα αισιόδοξος ότι όντως αποτελεί τρομερή ευκαιρία για την Ελλάδα, και θα εξηγήσω γιατί το θεωρώ. Αυτή τη στιγμή έχουμε ξεκινήσει εδώ και λίγες εβδομάδες στην ομάδα Foresight στην Προεδρία της Κυβέρνησης μαζί με την έδρα Unesco μία έρευνα για την Αναπτυξιακή Τράπεζα Επενδύσεων, με στόχο να κατασκευάσουμε μια σειρά από σενάρια για το πώς αναμένουμε να εξελιχθεί το οικοσύστημα καινοτομίας στην Ελλάδα με ορίζοντα το 2035. Είμαστε στο αρχικό στάδιο στο οποίο, σε αυτήν τη φάση που βρισκόμαστε, προσπαθούμε να εντοπίσουμε αυτά που ονομάζουμε εμείς ασθενή σήματα, δηλαδή να βρούμε ακριβώς αυτές τις πιθανές ενδείξεις για σημάδια αλλαγής, τα οποία μπορεί να έχουν μεγάλο βαθμό αβεβαιότητας, αλλά μπορεί να αποδειχθούν πολύ σημαντικά για την εξέλιξη του οικοσυστήματος. Εγώ τα παρομοιάζω με τα μικρά φυλλαράκια που ξεπροβάλλουν στο ανοιξιότικο χώμα, τα οποία δεν ξέρουμε αν θα είναι αγριόχορτα ή αν θα είναι ένα δέντρο –κάπως έτσι θα πρέπει να τα βλέπουμε.

Σε αυτήν ακριβώς την αρχική φάση που βρισκόμαστε, έχει φανεί και έχει εμφανιστεί με αρκετά θορυβώδες τρόπο αυτό το μπουκέτο των τεχνολογιών. Φαίνεται ότι όντως εκεί που την καινοτομία την καθοδηγούσαν –όπως είπατε– μεγάλες επενδύσεις, και κυρίως θέματα που είχαν να κάνουν με νέα επιχειρηματικά μοντέλα, για τις χώρες που βρίσκονται στο περιθώριο –θα έλεγα–, όπως η Ελλάδα, της παγκόσμιας καινοτομίας, παρουσιάζουν ένα τρομερό ενδιαφέρον και μία τρομερή ευκαιρία. Με μικρότερες επενδύσεις μπορούν και μικρότερα ακαδημαϊκά ιδρύματα, μικρότερες

εταιρείες, να χρησιμοποιήσουν αυτό το μπουκέτο των τεχνολογιών και να στήσουν νέες υπηρεσίες-προϊόντα που θα δίνουν πολύ συγκεκριμένες λύσεις σε συγκεκριμένες ανάγκες. Επομένως, αυτό από μόνο του φαίνεται ότι είναι μια εν δυνάμει σημαντική ευκαιρία. Παραμένω να τη θεωρώ αβεβαιότητα, διότι δεν ξέρουμε αν και εκεί κάποια στιγμή θα δούμε άλλες εξελίξεις, κάποιες μεγάλες εταιρείες να μπου με έναν άλλο τρόπο στο περιβάλλον.

Παρ' όλα αυτά, φαίνεται ότι είναι μια ευκαιρία, ειδικά για συγκεκριμένους τομείς, όπου τα ειδικά χαρακτηριστικά της χώρας απαιτούν ειδικές λύσεις. Να φέρω ως παράδειγμα –και αυτό δεν είναι δικό μου, αναφέρθηκε στη μελέτη που κάνουμε, στα πρώτα στάδια– την Ελλάδα, η οποία έχει, παραδείγματος χάρη, μικρό κλήρο στη γεωργία. Αυτό απαιτεί συγκεκριμένες τεχνολογικές λύσεις προσαρμοσμένες σε αυτό το περιβάλλον. Είναι μια ευκαιρία για ελληνικά start-ups που θα δώσουν τέτοιες λύσεις και τα οποία θα μπορούσαν κάλλιστα να μεταφερθούν σε άλλες περιπτώσεις σε άλλες γεωγραφικές περιοχές που έχουν αντίστοιχα χαρακτηριστικά. Τέτοια μπορούμε να δούμε και στον τομέα της υγείας, μπορούμε να τα δούμε στον τομέα της ενέργειας, στον τουρισμό.

Επομένως, ναι, φαίνεται ότι είναι πολύ σημαντικό αυτήν τη στιγμή. Προφανώς, δεν μπορούμε να κάνουμε προβλέψεις, όπως είπε και ο κ. Τσέκρης, στον δικό μας χώρο. Νομίζω ότι αυτό που θα έπρεπε να κάνουμε ως χώρα –πέρα από αυτά που συνήθως λέμε– είναι: να διευκολύνουμε ακόμα περισσότερο το θεσμικό πλαίσιο ώστε να μεταφέρεται η τεχνολογία και η τεχνογνωσία από τα ακαδημαϊκά ιδρύματα στον ιδιωτικό τομέα, σίγουρα· και, ίσως, ακόμα πιο δομικά να δημιουργήσουμε την κουλτούρα αυτή των makers, να φτιάξουμε πράγματα, να κατασκευάσουμε πράγματα, να δώσουμε λύσεις. Αυτό, φυσικά, σε συνάρτηση και με τα μέσα ενημέρωσης –πρέπει να παίξουν ένα πολύ σημαντικό ρόλο σε αυτό– αλλά και με την παιδεία που θα πρέπει να εστιάζει περισσότερο σε μια πιο φιλοπερίεργη κουλτούρα. Η γνώση υπάρχει, είναι παντού τριγύρω μας, πρέπει να μάθουμε πώς να ερευνούμε, πώς να τεκμηριώνουμε και πώς να τη χρησιμοποιούμε για να δώσουμε λύσεις στην καθημερινότητα. Ευχαριστώ πολύ.

A. Γούτα: Σας ευχαριστώ και εγώ πολύ. Η περιέργεια, που αναφέρατε, είναι πραγματικά ένα πάρα πολύ σημαντικό χαρακτηριστικό, γιατί υποθέτω ότι, αν δεν υπήρχε, κανένας άνθρωπος δεν θα είχε διασχίσει ποτέ καμία θάλασσα για να βρει τι βρίσκεται στην άλλη πλευρά.

Θέλω να σας ευχαριστήσω όλους πολύ και για τις ενδιαφέρουσες πληροφορίες και για την τήρηση του χρόνου. Να κλείσω με μια φράση του ιδρυτή του Wired, του κ. Kevin Kelly, ο οποίος έχει πει ότι μακροπρόθεσμα «το μέλλον αποφασίζεται από τους αισιόδοξους». Και αισιόδοξος δεν σημαίνει ότι αγνοείς τα προβλήματα που προκαλούμε οι άνθρωποι, αλλά ότι πιστεύεις ότι πάντα θα μπορούμε να βρούμε λύσεις για να τα αντιμετωπίσουμε. Σας ευχαριστώ πολύ.

«Governments, private sector and public must act urgently to save the planet»

Margo Tsirigotis Oge

Former Director of the Office of Transportation and Air Quality at the United States Environmental Protection Agency, Chair of the board of the International Council on Clean Transportation (ICCT); Author of "Driving the Future: Combating Climate Change with Clean Cars"

Gina Moscholiou

Journalist

Gina Moscholiou: Good morning, Mrs. Oge.

Margo Tsirigotis Oge: Good morning. Nice to be here.

Gina Moscholiou: Thank you very much. It is an honor to have you here with us. So, I would like to begin with a personal assessment, one that makes me very sad. Even though we have experienced some effects of climate change, and most recently we had the fires that devastated the country this summer, but I do not think that climate change is being discussed enough, and frankly, I am not sure that the public is truly aware of how big a problem it is. So, it is a very simple question I guess, but what would you say to someone who is still not convinced?

Margo Tsirigotis Oge: Well, Gina, first of all, we are dealing with the biggest challenge that the planet has ever dealt with, and it is not just us, it is our children, our grandchildren, future generations. So, I was in Greece early August and I saw the fires, and I am used to these fires because I live in the state of California where "fire season" now lasts 12 months, not a few months as before.

In August, I was in tears seeing the beautiful island of Evvoia burning, all these properties destroyed, lives lost. People say, well, you know, we have seen fires before, we have seen record heat waves before. That's accurate but what is happening, now because of climate change these weather events are more frequent and more severe. Burning fossil fuels, like coal and gasoline and diesel, we are creating greenhouse gases that are warming the planet at such a pace that the planet cannot adapt. Just to give you an example: During the 6 million years that humans have lived on this Earth, we have seen the climate change from freezing to warmer temperatures, but it took 20,000 years to go from the ice period to the warmer period. Now it is happening ten to a hundred times faster. We are talking about several decades, not tens of thousands of years. So, it is very-very serious. Just to give you another example: In the mid-80s, when I was working with the government, we were thinking of climate change impacts would take place at the end of the century.

Now, every corner of the planet is dealing with climate change, including Greece, including Italy, Germany, including severe flooding in New York a few weeks ago. My message to the listeners is that unless everybody – and not just governments – everybody takes actions to reduce the amount of greenhouse gases that we produce in the planet, these events are going to be more frequent and more severe.

Gina Moscholiou: So, let's start obviously with the government. What are the vital steps that governments should absolutely take to address the issue, but I mean realistically? Because we have heard lots, there are many policies thrown around, most people do not really follow these or understand them. We do not really know if goals will be met, so realistically, what are the vital things that should be done?

Margo Tsirigotis Oge: Well, first of all, let me say that Greece is a small country and by itself cannot solve the climate crisis, but there are things that the government should be doing. I was really pleased to hear the political appointees of the country accepting that what is happening with all those wildfires in Greece is due to climate change. So, the first and most important thing is mitigation. Greece should move away from fossil fuels to renewables, and with renewables I mean solar and wind. That is the first thing that the country needs to do.

The second thing Greece must do to move away from gasoline and diesel vehicles, buses-trucks, to electric vehicles, electric buses and so forth. The country, unfortunately, like every other country, has to start thinking of adapting to impacts from climate change. I am not an expert on what Greece is doing, but I can tell you my experience from California, you need more efforts first to prevent fires, like forest management, and second, the country needs more resources to fight the fires. This is like going to war. Greece sets money aside, to defend the country, but it is very important, but the government sets resources aside to defend the country from climate change impacts. Because the climate crisis is going to impact lives, it is going to impact life as we know it today and, it is going to impact the economy. So, mitigation along with adaptation and resilience are very important for Greece. And it is important to work with other countries as well.

Gina Moscholiou: You mentioned wind, renewable energy and wind among them, and there is this current trend in Greece of reacting to wind generators for some reason. Is this something that is also going on abroad, like, you know, where conspiracy theory meets policy making and people are pressuring in the wrong direction?

Margo Tsirigotis Oge: Unfortunately, Gina, we have seen huge misinformation campaigns in the US, in other countries, like what the tobacco industry did, 40 years, 50 years ago. They had misinformation campaigns about the fact that smoking does not impact people's health and people do not die from smoking.

We are seeing it across borders. Some of it is politically driven. In the US, there is effort by the oil industry, the coal industry, to create misinformation through Facebook and other forums. So, to answer the question that you ask, the answer is yes, there is misinformation, but it is the government's responsibility, the private sector's responsibility, the non-governmental organizations responsibility to educate the public that we have no future without moving away from fossil fuels. And the good news is that we have technologies that will allow us to do that.

Gina Moscholiou: Yes, but is it expensive technology? This is what I am wondering and many people wonder that. Is it going to drive the prices of the energy up for the public?

Margo Tsirigotis Oge: Let me say it this way. If we do not invest to diminish as much as we can the impacts of climate change, what you saw in Greece – wild fires, record heat, people dying, drought – the cost of climate change impacts will

be significantly more. So, just to give you an example: Solar in the US has become cheaper than using fossil fuel, coal or oil. Greece is a perfect country for wind and solar, and if Greece invests in technologies, Greece can also create good jobs in that sector.

So, I have been a regulator of industries in the area of the environment for 40 years. The first thing that I have heard from industry representatives when we announce regulations, time after time is that, is that the sky is going to fall, these regulations will bring an economic disaster, things will get so expensive that people we will not have electricity, and will be able to buy cars, and so forth. That is typical of what I heard in the past, but the big difference right now when it comes to climate change, is that many of these companies agree that climate change is a threat and are investing in advanced technologies. For example, many car companies, like Volkswagen, General Motors, Ford and are investing billions to convert to electric vehicles. So, yes, it is going to be expensive, but Greece is not going to do it by itself. Greece is a member country of the EU, and the EU just came forward with dozens of proposals. I think the green deal in the EU, is like , “putting a man on the moon”.

Gina Moscholiou: Yes, it is very ambitious, for sure.

Margo Tsirigotis Oge: Very ambitious.

Gina Moscholiou: So, since you already mentioned it, do you think that it will be met, the goals set by the EU? Because with all the member-states and, you know, there is this whole political power struggle even and many different views apparently on climate change. We know a few member-states, their governments do not really believe that there is a problem.

Margo Tsirigotis Oge: I believe it will be met, because the majority of the states and the majority of the population in Europe are there. When I look at the public in Europe and I compare it to the public in the US, I think you are in a better place, because the majority of people in Europe believe that man-made carbon pollution is causing climate change.

In the US, we still have a disparity of views because of our political situation. Unfortunately, president Trump tried to destroy the science and the scientific views that we are still dealing with. But to answer your question, I believe that the European green deal is extraordinary. I think US is going to try to match it and so is China, because not only are we talking about climate change here, we are talking about competitiveness in the marketplace, we are talking about creating innovation where countries will compete with each other.

Gina Moscholiou: Obviously, yes.

Margo Tsirigotis Oge: So, the European plan has many proposals, including a commitment that by 2030, 50% of the energy would be based on renewable energy, 55% of new car sales will be electric vehicles. There is already a trillion dollars that will be available to implement these proposals. EU is also proposing to put a price per ton of carbon emitted, which is very important, at 60 Euros per ton of carbon, something that we are still fighting in the US. So, to answer your question, I am very hopeful that the majority of the European public and politicians support this effort. If you do not do it, Europe along with other countries will suffer from economic, public health, and severe environmental disasters.

I am talking about people dying from a lack of water, from wild fires and from

record heat levels. In Death Valley in California, we saw the highest heat ever recorded - 55o Celsius. So, this is the trend, we are not coming back, the question is what steps can we take to slow down the impact of climate change.

Gina Moscholiou: So, it is not reversible anymore.

Margo Tsirigotis Oge: It is not reversible. Every ton of carbon pollution that we emit to the atmosphere stays there for hundreds and thousands of years. So, now we are trying to limit it to 1.5o Celsius overall increase, which is a big challenge, but can it be done? Yes, it can be done.

Gina Moscholiou: What I find very interesting is what you said about China, because there is this fear that while we will be trying to make green policies that will change the means of production to a more clean production, but other countries, like China or maybe India, and some big enterprises will take shortcuts to produce cheaper things not with clean energy or whatever, they will take shortcuts to be more competitive. But you are saying that in the future, it is going to be profitable for them to switch?

Margo Tsirigotis Oge: What I am saying is yes, China has committed itself to be carbon-neutral by 2060. There are two factors that are driving that decision. The first factor is that burning fossil fuels – gasoline, diesel, coal – not only impacts climate but the air pollution from using fossil fuels makes people sick and even kills people. So, China has seen that issue for the past at least ten years, as their economy grew, that emissions from cars and trucks and tractors and factories are killing the public, and the public in China has been really rising up and saying “you must make efforts to address this pollution.” China is acting on that. So, they are acting not just for the long-term impacts of climate change, but also, they are doing it because burning fossil fuels impacts public health.

Gina Moscholiou: They do care about demographics also, so...

Margo Tsirigotis Oge: Yes, they have been adapting all the European standards for cars and trucks to reduce emissions. So, that is the first factor. The second factor is the economy. China is ahead of everybody else in solar production and in electric vehicles. More than half of the vehicles, electric cars and trucks sold in the planet are in China. If car companies want to play in the global way, they have to produce electrical vehicles for China. But the big issue for China is coal; they rely too much on coal for energy production. So, China must get away from coal, because without that China will continue to impact the planet in a very big way. So, my hope is that global agreements, like the Paris agreement, will cause China to follow through on the commitments that they also have made.

Gina Moscholiou: So, do you think that governments, because what you said about China, I find it very interesting, it will create competition and that is a good driving force for enterprises to do what they should do, but when they do not, do you think that governments, and I know that might be a question that will sound polarizing to some people, but do you think that governments should force enterprises to do what they should do, to change?

Margo Tsirigotis Oge: Well, first of all, the private sector has no choice in the US, in Europe, in other countries, not to follow regulations, and the answer is yes, they have to be forced. The good news though now, as I said, is that at least in the US and even Europe companies are raising their hands and they are saying

“we see the path forward, we want to survive economically, but also we have a responsibility towards the planet”. So, having policies, like EU policies, regulations that in the US, even in China, companies have to meet them, and if they do not meet them, there needs to be a huge penalty for not meeting them.

Gina Moscholiou: Now, I will play the devil’s advocate right now. Someone would say that okay, so, if you try to force them, they will move their production in places that are not so regulated, even in countries that are poorer, that are more lax.

Margo Tsirigotis Oge: Yes, then they are going to have to deal with their own issues of employment and economic growth. So, at the end of the day I do not believe that companies to any big extent will move away from Europe, because Europeans are moving forward with ambitious policies to reduce greenhouse gas emissions, or they will move away from the US. In the US, we are proposing incentives to produce products in US. On the other hand, the European Commission has proposed CO2 tariffs on polluting goods, forcing companies importing into EU to pay carbon costs at the border. So, I think companies leaving a country because of stringent regulations probably was the case 20 years ago, 30 years ago. I do not see it anymore, because it is all tied with smart policies where the government helps the companies.

For example, in EU they are talking about a trillion Euros of incentives - that it is a lot of money.

Gina Moscholiou: It is a lot of countries.

Margo Tsirigotis Oge: Among the EU green proposals there are incentives for building infrastructure, a proposal to retrofit 270 million homes, to be more efficient. So, regulations by themselves without incentives is why policies do not work, but what I see in Europe and what I see in the US and even in China is the same: smart policies along with government help and assistance and incentives.

Gina Moscholiou: So, is the project in Astypalaia with Volkswagen, because you mentioned Volkswagen before, a case of such a balance of incentives and a company actually doing what it should do, doing its share?

Margo Tsirigotis Oge: Yes. So, for full disclosure I am on the International Sustainability Council for the Volkswagen group in Germany, so I advise them, along with eight other members. We are not working for Volkswagen, but we are advising them to be a green company, because they had a big scandal in 2015, and that has turned the company around to want to do the right thing. So, yes, the Astypalaia project is a wonderful example, where government and the private sector can collaborate and turn this beautiful island into a sustainable smart island, because for example, right now, the energy for the island comes from diesel fuel.

And, diesel, forget about climate change, breathing diesel...

Gina Moscholiou: Yes, not very good for you.

Margo Tsirigotis Oge: Diesel fumes cause respiratory illness, heart attack, premature death, so it is not a good fuel to have around. So, the Greek government has committed to bring energy based on renewables, solar and wind. Then, Volkswagen has committed to bring electric cars to the island at a very reduced, tiny cost to the people, and there are about 1,700 citizens that live in the island, and they are excited, the government in the island, the Greek government, are

excited to work with this project, and this is going to be a beautiful sustainable green island and provide an example that other islands can follow. Hopefully we can see it government and private sector model adopted in other parts of the planet.

Gina Moscholiou: So, when it comes to electric cars specifically, there is a goal to switch to electric cars by 2035. You already mentioned it. To be frank, in Greece, I think right now it sounds like science fiction to most Greeks. Okay, I am going to be very honest here. So, is it feasible, and I am wondering when do you think, because you have a real experience with green transportations and you follow this very closely, so when do you think that we will reach a stage when electric cars will be mass produced for everyone to buy, different price rates, not just for rich countries?

Margo Tsirigotis Oge: Well, it is happening as we are speaking. So, if you asked me that question even ten years ago, I would say electric cars have a long way to go, decades, before they meet the price point of gasoline and diesel cars. I am driving an electric car and I can tell you it is fast, it is quiet, it is clean, and because of government incentives also, it did not cost me more than it would have cost me to buy a similar model that was a gasoline or diesel. So, it is not science fiction, it is reality. There are four reasons I will give to your listeners that support my optimism. First and most important, the battery cost. Battery is what makes an electric car very expensive. A gasoline or diesel car has something like 30,000 parts, but an electric car, has about half as many. The biggest expense is the battery. The battery cost has dropped down to 80% from a decade ago. Companies that are working, like Mercedes, Volvo, Fiat, US companies, Chinese companies, they believe by 2022-2024 timeframe the purchase price of an electric car will meet parity compared to a diesel or a gasoline car. So, that is number one, which is very important, cost.

Gina Moscholiou: Yes, it is.

Margo Tsirigotis Oge: Number two is the range, which has been a big issue for electric cars. Ten years ago, the range for electric cars was less than 200 kilometers. Now we have cars from the Audi, Tesla, Volkswagen, GM, and others that can reach anywhere from 400 to 500 kilometers' range on single charge.

Gina Moscholiou: Okay.

Margo Tsirigotis Oge: You do not have to worry that your electric car is going to leave you somewhere.

Gina Moscholiou: If it is going to leave you somewhere, you need to charge it, and I guess the state should also have infrastructure.

Margo Tsirigotis Oge: So, the companies have improved the range, but also, as you said, there needs to be infrastructure, and we are seeing Europe, we are seeing companies, governments in Europe, in the US and in China building infrastructure. The biggest source of charging in many countries is also obviously homes. I charge my car in my house. In many countries, like Athens Greece, there are not many single homes, there are apartments, like in New York City. So, in these situations there is going to be an infrastructure issue and infrastructure has to be matched with the technological advancements of the car.

Then, the most important issue is that all car companies, every car manufacturer

that produces a car, is investing on electric cars. So, from now to 2030 collectively companies are putting close to 360 billion dollars to produce electric cars, and many of these companies have made commitments to only sell electric vehicles. For example, General Motors has said that by 2035 we are only going to produce electric cars. Volkswagen has said the same. Actually, Volkswagen said for Europe, by 2030, 70% of all cars we are going to be producing are electric. Ford has said the same, Volvo. So, not only do you have governments, like the EU, saying by 2030, 55% of new cars have to be electric, the US is saying the same, but also you have car companies that are raising their hands and say we are going to do it and maybe we are going to do it even earlier than government mandates.

So, because of all these factors, I believe electric cars is a reality, it is not science fiction as many people believe.

Gina Moscholiou: So, because I have read many analysts and they are worried that it is going to be a measure for the rich countries and for the affluent people, and if you do not make it mass, and if it is going to be, you know, just about the US and the EU, then what is the point?

Margo Tsirigotis Oge: So, again, if these companies that produce vehicles for the globe...

Gina Moscholiou: Invest.

Margo Tsirigotis Oge:... and companies, let's say like Volkswagen, are not producing cars for Greece or Germany, they are making a platform that is global, their biggest business actually is in China, and China even has a bigger request for electric cars.

So, if the cost drops and reaches cost parity with gasoline and diesel let's say by 2024, and hopefully the governments invest in infrastructure, as this continues to be important, along with the private sector, that is not going to be the case. If you can afford a diesel car and the electric car model is going to be the same cost, I do not think there is going to be an issue. I think it is a bigger issue for Africa, maybe South America, some countries that cannot afford infrastructure and, in addition, incentives for the public to purchase electric vehicles, and that is probably where the issue is going to be and that is something that I am worrying about as well.

Gina Moscholiou: As individuals, there is this big-big talk about what we can actually do, what is realistic, and do my personal choices make a change, is the planet going to be saved if I do not use plastic bags? You know, I have heard arguments like that. How do you feel about that? What do you think?

Margo Tsirigotis Oge: Well, Gina, we are running out of time. Every hour, every day, every action, matters. We are collectively borrowing from the future of next generations, and it is just not fair, it is a moral issue along with economic and public health issue.

Yes, we have a voice. Let's talk about this issue among our friends, among our neighbors, let's educate each other, the press has a big role to play, let's talk about all this misinformation, let's vote based on what the politicians are promising to do about climate and what they are delivering, because this is not just climate change, it is a national security issue, it is an economic issue, it is a public health issue. It is saving the planet.

Gina Moscholiou: Yes, and it should be on top of political agendas; it should be.

Margo Tsirigotis Oge: Yes, exactly. So, the first thing I would say is participate, get involved, use your voice. Personally, you can do many things: You can adjust your thermostat, summertime a couple of degrees higher, wintertime a couple of degrees lower. You can walk more, I mean do not take your car and drive it from one corner to another, from one street to another. You go to taverna, walk, do not take your car, take public transportation. When vehicles like electric cars become available and they are at cost parity, go on and purchase one of those vehicles. But even today, the Greeks have the opportunity to buy more fuel-efficient vehicles, you know, buy a hybrid. You make a difference, you make a huge difference. Recycling is another example, because if everybody felt the same way, like your neighbor that does not want to recycle, the impact would be even bigger, but if you recycle yourself and you convince your neighbors and your family and your relatives. That goes a long way...

Gina Moscholiou: And obviously push for your municipality to have recycling bins, because I have faced that personally.

Margo Tsirigotis Oge: Exactly. So, that is what I am saying. Be involved, I mean democracy works here and that is something that the ancient Greeks knew how to do very well – gathering, talking, organizing. That is what the Greeks have to do. And as far as Mediterranean countries, including Greece, there will be even more severe impacts from climate change, something the scientists are already seeing. So, to preserve the country, to preserve future generations, we just cannot rely on the government, we just cannot rely on the private sector, we must be involved and we must have a voice. Everybody, not just the young people.

Gina Moscholiou: I think we should wrap up our conversation, because I am getting carried away and there are so many things to talk about. Just a last question, because there is an argument that I have heard. Being responsible as a consumer, as a citizen, is it a bit a bourgeois need, is it something that is an expensive sport, being cleaner? Because I have heard that, that being more responsible and buying better products, and trying to be more conscious is elitist and it is more expensive.

Margo Tsirigotis Oge: Well, that is the first time that I am hearing that.

Gina Moscholiou: Really? I mean, it is being said.

Margo Tsirigotis Oge: Again, this is misinformation; that is what I am saying. Let me give you an example. If you take steps to reduce the amount of meat that you consume and you stick with vegetables or some fish in your diet...

Gina Moscholiou: It is...

Margo Tsirigotis Oge: That by itself, reducing the amount of meat consumed, is a big factor in addressing climate change; I do not exactly remember the numbers. Is that being wealthy? I would say no. You know, go and get some fish, potatoes. No, it is not just what wealthy people can do absolutely not. You know, buying something that is made from cotton, is that more expensive than buying fancy synthetic T-shirts? I would say no. Very often in the US we say that the wealthy are the ones that are wasting more resources. In the US we have big homes. Why do we need these huge houses? Including myself, how do I reduce my carbon footprint? The US represents 5% of the global population and we consume 25% of

the resources. So, I would say no, to be an environmentally responsible individual, you do not have to be wealthy.

Gina Moscholiou: Yes.

Margo Tsirigotis Oge: Recycling your goods, reducing your temperature during summertime, so you do not waste as much energy, walking or taking the bus, buying, a fuel-efficient car, staying on a diet that does not consume so much meat, I would say these are things we all can do.

Gina Moscholiou: Yes, because there is very populous argument that people do not care about that, because people are poor and they are only worried about their pocket money, and it is expensive to worry about stuff like that or it is bourgeois.

So yes, I am glad we dispelled that. So, thank you very much. It was a real honor and a real pleasure having you here with us.

Margo Tsirigotis Oge: Thank you. It is really an honor for me, because although I left Greece some 50 years ago, my mom is 95 years old, she still lives in Greece, and anytime I come to Greece and I look at the pollution and I look at the suffering from environmental causes, my heart aches. So, this has been a wonderful discussion, and thank you, Gina, for approaching me.

Gina Moscholiou: Thank you.

«Κλιματική αλλαγή και ενεργειακή μετάβαση, ευκαιρίες και προκλήσεις»

Δανάη Κυριακοπούλου

Senior Policy Fellow, Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment, London School of Economics

Γιάννης Μανιάτης

πρώην Υπουργός Περιβάλλοντος και Ενέργειας, Αν. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Χάρης Φλουδόπουλος

δημοσιογράφος

Χ. Φλουδόπουλος: Έχω την τιμή να συντονίσω την επόμενη συζήτηση με θέμα την ενεργειακή μετάβαση, τις προκλήσεις και τις προοπτικές που ανοίγει αυτή. Σε μία χρονική συγκυρία κατά την οποία το ενεργειακό βρίσκεται στο προσκήνιο, είτε μιλάμε για την ανάγκη της μείωσης των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα, είτε μιλάμε για τις υψηλές ενεργειακές τιμές, έχει –νομίζω– σημασία να δούμε τι σημαίνει η κλιματική αλλαγή για τη χώρα μας, ποιες ευκαιρίες και ποιες προκλήσεις απορρέουν από την περίφημη ενεργειακή μετάβαση. Μαζί μας έχουμε την κα Δανάη Κυριακοπούλου, Senior Policy Fellow του Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment του LSE και τον πρώην υπουργό Περιβάλλοντος και Ενέργειας και αναπληρωτή καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς, κ. Γιάννη Μανιάτη.

Κυρία Κυριακοπούλου, ξεκινώ από εσάς. Το επίκαιρο θέμα των ημερών είναι η ενεργειακή κρίση και οι υψηλές τιμές ενέργειας. Συνδέονται αυτές οι υψηλές τιμές με την ενεργειακή μετάβαση; Υπάρχει τρόπος να αποφευχθεί η αναταραχή στις αγορές; Και ήθελα να θέσω και το θέμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης: ποια είναι η ευθύνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι σωστά προετοιμασμένη απέναντι σε αυτήν την πρόκληση;

Δ. Κυριακοπούλου: Καλημέρα και ευχαριστώ πολύ για την πρόσκληση.

Η κρίση που βιώνουμε σήμερα συνδέεται με την κλιματική αλλαγή, αλλά είναι μια κρίση που την περιμέναμε και για την οποία οφείλαμε να έχουμε προετοιμαστεί καλύτερα. Γνωρίζουμε ότι για να φθάσουμε από το σημείο Α στο σημείο Β, όσον αφορά τη μείωση στους ρύπους και το διοξείδιο του άνθρακα, θα πρέπει να γίνουν αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο παράγεται η ενέργεια.

Φυσικά και υπάρχει κάποιο κόστος σε αυτό. Το ερώτημα είναι, δεχόμαστε αυτό το κόστος έτσι ώστε να φθάσουμε στο σημείο Β, επειδή δεν έχουμε άλλη επιλογή; Η απάντηση απαιτεί αλλαγή οπτικής: δεν είναι κόστος, αλλά επένδυση. Το κόστος του να μη φθάσουμε εκεί είναι ακόμα μεγαλύτερο. Όσο παρατείνουμε την αλλαγή αυτή στο ενεργειακό μείγμα, τόσο πιο απαραίτητη και ακριβή γίνεται.

Η κρίση αυτή, που την ονομάζουμε ενεργειακή κρίση, στην πραγματικότητα είναι κρίση του φυσικού αερίου. Στο Ηνωμένο Βασίλειο υπάρχουν πολλές φωνές που προσπαθούν να την παρουσιάσουν και ως κρίση των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, ρίχνοντας την ευθύνη στην αύξηση της χρήσης τους. Το Ηνωμένο Βασίλειο έχει αλλάξει το ενεργειακό του μείγμα και έχει μεγαλύτερη πρόσβαση σε αιολική ενέργεια, κυρίως offshore. Ένα από τα θέματα που θίγονται αυτήν τη στιγμή στο πολιτικό προσκήνιο είναι ότι τα φετινά καιρικά φαινόμενα και η απουσία αέρα ευθύνονται για την ενεργειακή κρίση.

Στην πραγματικότητα, το πρόβλημα είναι η συνεχής εξάρτηση από μη βιώσιμες πηγές ενέργειας, πολλές εκ των οποίων εισάγονται. Και η βιώσιμη πολιτική απάντηση σε αυτό δεν είναι η αύξηση των αποθεμάτων φυσικού αερίου, αλλά η οικονομική ενίσχυση στους πολίτες, έτσι ώστε να μπορούν να ανταπεξέλθουν στο (προσωρινό) μεγαλύτερο κόστος.

Αυτήν ακολούθησε, για παράδειγμα, ο Καναδάς. Όταν αυξήθηκε ο φόρος στα καύσιμα, προκειμένου να διευκολύνει αυτήν τη μετάβαση στο ενεργειακό μείγμα, δόθηκαν κάποια χρήματα σε νοικοκυριά για να μπορούν να ανταπεξέλθουν σε αυτό το μεγαλύτερο κόστος. Ανάλογα, και η Ευρωπαϊκή Ένωση οφείλει να διερευνήσει πολιτικές που μπορούν να υποστηρίξουν τα νοικοκυριά για να ανταπεξέλθουν πιο εύκολα στο κόστος της μετάβασης.

Χ. Φλουδόπουλος: Κύριε Μανιάτη, να επικαλεστώ λίγο την πολιτική σας εμπειρία. Ποια είναι η ευθύνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης απέναντι σε αυτήν την κρίση που βιώνουμε αυτές τις ημέρες;

Γ. Μανιάτης: Να διευκρινίσουμε, καταρχάς, ότι συζητούμε για μια παγκόσμια κρίση, με κορύφωση όμως στην Ευρώπη, η οποία είναι η πιο εξαρτημένη από όλες τις περιοχές του πλανήτη. Ερώτημα: έχει η Ευρώπη ευθύνες; Ευθεία απάντηση: η Ευρώπη, ναι, έχει ευθύνες. Να διευκρινίσουμε επίσης το εξής: η πορεία μας προς την πράσινη μετάβαση είναι μια πορεία υποχρεωτική, μια πορεία που πρέπει να γίνει με ακόμα ταχύτερους ρυθμούς· όμως αυτό δεν αναιρεί την υποχρέωσή μας ως Ευρώπη να έχουμε διασφαλίσει ότι δεν θα έχουμε αναταράξεις στο ενεργειακό δυναμικό της Ευρώπης και του κάθε κράτους-μέλους.

Πιο συγκεκριμένα, για να το κάνω απλό με δύο νούμερα. Έχουμε αποδεχθεί ότι το φυσικό αέριο είναι το καύσιμο μετάβασης προς το 2050, άρα τα επόμενα 30 χρόνια ο πλανήτης –και κυρίως η Ευρώπη– θα χρησιμοποιεί και φυσικό αέριο. Προσπαθούμε, λοιπόν, να αφαιρέσουμε όσο πιο γρήγορα γίνεται τον άνθρακα και το πετρέλαιο, και να κρατήσουμε το φυσικό αέριο. Πόσο φυσικό αέριο; Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Ενέργειας εκτιμά ότι τουλάχιστον για την επόμενη δεκαετία, έως το 2030, όσο φυσικό αέριο θέλουμε τώρα –κοντά στα 4.000 δισ. κυβικά μέτρα– άλλα τόσα θα χρειαζόμαστε και το 2030. Κατά συνέπεια, για το προβλεπτό μέλλον, τα επόμενα δέκα χρόνια θα θέλουμε πολλές και μεγάλες ποσότητες φυσικού αερίου.

Κάνουμε κάτι για αυτό ή στεκόμαστε στο ότι, κατά 40% η Ευρώπη είναι εξαρτημένη από τη Ρωσία, κατά 18-20% από τη Νορβηγία, τις Ηνωμένες Πολιτείες, το Κατάρ ή την Αλγερία; Η απάντησή μου εδώ είναι ότι, δυστυχώς η Ευρώπη, ενώ τη συχαίρουμε και είμαστε υπερήφανοι ως Ευρωπαίοι που είναι πρωτοπόρος στα θέματα πράσινης μετάβασης, την ίδια στιγμή πυροβολεί τα πόδια της, διώχνοντας και μη χρηματοδοτώντας όλες τις επενδύσεις του φυσικού αερίου, που τις έχουν ανάγκη πολλές χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα.

Εδώ να προσθέσω το εξής, το φυσικό αέριο δεν είναι απλά το καύσιμο μετάβασης, οι αγωγοί φυσικού αερίου και τα δίκτυα φυσικού αερίου είναι οι αγωγοί και τα δίκτυα με τα οποία μετά το 2050 θα μεταφέρεται και το υδρογόνο, δηλαδή το καύσιμο του μέλλοντος. Έχουμε, λοιπόν, πολλαπλές σκοπιμότητες για να μην εξοβελίσουμε τις υποδομές φυσικού αερίου, έτσι όπως κάνει έως τώρα η Ευρώπη.

Ένα δεύτερο στοιχείο, εξαιρετικά σημαντικό, που θεωρώ ότι έπρεπε να το είχε αποφύγει η Ευρώπη, είναι ότι οι αποθήκες φυσικού αερίου της Ευρώπης ήταν μισοάδειες, δηλαδή όταν ξέσπασε η κρίση ήταν γεμάτες κατά περίπου 60% –η Ευρώπη έχει γύρω στις 150 υπόγειες αποθήκες φυσικού αερίου ακριβώς για να καλύπτει τέτοιου είδους θέματα. Τώρα έχουν αυξήσει την πληρότητα. Όταν όμως ξέρεις ότι έχεις πολύ σκληρό χειμώνα σε κάποιες περιοχές του πλανήτη, έχεις πολύ ήρεμο καλοκαίρι,

άρα δεν έχεις την αιολική ενέργεια που προβλέπεις. Όταν τα έχεις όλα αυτά, όταν προβλέπεις ότι μετά την πανδημία η Κίνα θα εκτιναχθεί με ένα ρυθμό ανάπτυξης 15-18%, η Ευρώπη αντίστοιχα 6-8%, όλα αυτά λίγο πολύ τα ξέραμε.

Γι' αυτό, λοιπόν, θεωρώ ότι η κρίση αυτή είναι μια καλή ευκαιρία για την Ευρώπη να διαμορφώσει ένα νέο ενεργειακό δόγμα, όπως εγώ το ονομάζω, ώστε παράλληλα με την υποχρεωτική και όσο το δυνατόν ταχύτερη μετάβαση στην πράσινη ανάπτυξη να διασφαλίσουμε ότι η μετάβαση αυτή θα γίνει χωρίς αναστατώσεις κοινωνικές, χωρίς αναστατώσεις οικονομικές, χωρίς να πληγούν τα νοικοκυριά που έχουν βαθιά ανάγκη.

Κοιτούσα, τώρα, πριν έρθω στη συζήτησή μας, πως η Ευρώπη θα χρειαστεί να πληρώσει φέτος 100 δισ. ευρώ επιπλέον αυτών που πληρώνει, για να καλύψει την ακρίβεια στον ηλεκτρισμό και το φυσικό αέριο –και η Ελλάδα 1,2 δισ. ευρώ. Αυτά τα λεφτά είναι λεφτά δικά μας, είναι λεφτά των πολιτών, δεν υπάρχουν μαγικές πηγές από τις οποίες κόβεις λεφτά και τα δίνεις στις αγορές.

Να σας πω και το εξής για την Ελλάδα: από το 2013-2014 έχουμε ολοκληρώσει τις μελέτες –τις είχαμε παραδώσει μάλιστα– για την υπόγεια αποθήκευση φυσικού αερίου στον Πρίνο, που μπορεί να έχει ένα PBCM (δισεκατομμύριο κυβικά μέτρα) το οποίο να μας κρατήσει και πάνω από ένα μήνα. Αυτός ο διαγωνισμός από το 2014, που ήταν έτοιμος, ακόμα σέρνεται –να χρησιμοποιήσω την έκφραση–, ενώ θα μπορούσαμε σήμερα να έχουμε μία ακόμα αποθήκη.

Συνοψίζω. Ναι, στην ακόμη ταχύτερη πράσινη μετάβαση, όμως να ξέρουμε πάντα ότι η μετάβαση αυτή, για να μην έχουμε κίτρινα γιλέκα, όπως είχαμε στη Γαλλία και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, πρέπει να γίνει και με δύο ακόμα κριτήρια: πρώτον, το κριτήριο της ενεργειακής δικαιοσύνης, δηλαδή οι ασθενέστεροι να μην πληρώνουν περισσότερο από όσο αντέχουν· και, δεύτερον, το κριτήριο της ενεργειακής ασφάλειας, δηλαδή να έχω επαρκή ποσότητα ενέργειας, φθηνή και όσο το δυνατόν πιο πράσινη. Αυτό πρέπει να είναι το όραμα της Ευρώπης για το μέλλον του πλανήτη.

Χ. Φλουδόπουλος: Κυρία Κυριακοπούλου, τον Νοέμβριο έχουμε τη Σύνοδο του ΟΗΕ για το κλίμα. Ποια μέτρα και ποιες πολιτικές θα δούμε να εφαρμόζονται και να υιοθετούνται; Ήθελα να βάλουμε στη συζήτηση και τον ρόλο του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου σε σχέση με την κλιματική αλλαγή.

Δ. Κυριακοπούλου: Το Συνέδριο του ΟΗΕ στη Γλασκόβη, που θα γίνει σε λιγότερο από ένα μήνα, τον Νοέμβριο, έχει σημείο αναφοράς τις πολιτικές της Συμφωνίας των Παρισίων του 2015. Το 2015 η παγκόσμια οικονομία πήρε ξεκάθαρη, νέα κατεύθυνση σχετικά με τα απαραίτητα μέτρα για την αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης. Πολλά από αυτά δεν έχουν ακολουθηθεί.

Είδαμε ήδη ανακοινώσεις για νέα μέτρα στη Σύνοδο του ΟΗΕ, τον Σεπτέμβριο. Για παράδειγμα, η Κίνα δεσμεύτηκε ότι δεν θα χρηματοδοτήσει καινούρια εργοστάσια άνθρακα σε ξένες χώρες από εδώ και πέρα. Οι ΗΠΑ ότι θα αυξήσουν πολύ περισσότερο τη χρηματοδότηση σε κλιματικές επενδύσεις, για να φθάσει στον αριθμό των 100 δισ. –100 billion– για αναπτυσσόμενες χώρες, μια δέσμευση που είχε μπει στη Σύνοδο των Παρισίων. Περισσότερες τέτοιες δεσμεύσεις θα είναι επιτυχία για το Συνέδριο του ΟΗΕ στη Γλασκόβη.

Αυτό που επίσης είναι απαραίτητο, και το οποίο συνδέεται με αυτό που αναφέρθηκε τώρα, είναι το θέμα της κλιματικής δικαιοσύνης (climate justice). Η εντονότερη αντιπαράθεση στο Συνέδριο του ΟΗΕ ήταν μεταξύ των αναπτυσσόμενων και αναπτυγμένων χωρών. Οι αναπτυσσόμενες χώρες, οι οποίες δεν ευθύνονται για την κλιματική αλλαγή, είναι αυτές που πλήττονται εντονότερα από αυξημένες φυσικές καταστροφές και, επίσης, αυτές που έχουν λιγότερους πόρους ώστε να την αντι-

μετωπίσουν. Στις ανεπτυγμένες βλέπουμε επίσης πολύ μεγάλη εγχώρια ανισότητα, καθώς μέρη της κοινωνίας που είναι πιο αδύναμα πλήττονται περισσότερο από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής (όπως για παράδειγμα το κίνημα «κίτρινα γιλέκα» στη Γαλλία). Η «δίκαιη μετάβαση» (just transition) θα είναι ένα μεγάλο κομμάτι του Συνεδρίου στη Γλασκόβη.

Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο –και αυτήν την εβδομάδα ξεκινούν επίσης τα ετήσια meetings του ΔΝΤ– είναι αυτήν τη στιγμή σε κρίση. Εκκρεμεί το θέμα για το αν η επικεφαλής Kristalina Georgieva θα συνεχίσει να ηγείται του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Επιφανειακά, η απόφαση βασίζεται σε σκάνδαλο για την ακεραιότητα στοιχείων σε μελέτη που έγινε, όταν ήταν στην Παγκόσμια Τράπεζα. Στην πραγματικότητα, το θέμα είναι η πιο προοδευτική γραμμή που έχει πάρει για το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο η συγκεκριμένη ηγέτης. Το τι θα συμβεί αυτήν την εβδομάδα –θα το δούμε τώρα τις επόμενες ημέρες–, το αν θα συνεχίσει η κα Georgieva να είναι ηγέτης του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, είναι κρίσιμο.

Αυτό που έχει ξεκινήσει να γίνεται στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο υπό την ηγεσία της είναι το η χρήση και η «αναβάθμιση» μηχανισμών του ΔΝΤ προκειμένου να κατευθυνθούν κεφάλαια προς τις αναπτυσσόμενες χώρες. Συγκεκριμένα πώς τα SDRs, τα Special Drawing Rights, που είναι οι πόροι του ΔΝΤ, να μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη «μείωση ρύπων» (climate mitigation) και την προσαρμογή στην «κλιματική αλλαγή» (climate adaptation) στις αναπτυσσόμενες χώρες. Για παράδειγμα, πώς μπορούν κάποια από τα χρέη που έχουν αυτές οι χώρες να συνδεθούν με τις επιδόσεις που θα έχουν στην αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής.

Είναι πολύ σημαντική αυτή η διαφορά ανάμεσα στο mitigation και το adaptation. Δηλαδή, δεν πρέπει μόνο να κατευθυνθούν κεφάλαια στο να μειώσουμε την πιθανότητα της αύξησης της θερμοκρασίας. Αυτό είναι το βασικό, από αυτό κρίνεται η συνέχεια της ανθρωπότητας και του πλανήτη. Αλλά, παράλληλα, πρέπει να αποδεχθούμε ότι ακόμα και στο καλύτερο σενάριο του 1,5 βαθμού Κελσίου αύξησης της θερμοκρασίας για τις επόμενες τουλάχιστον τρεις δεκαετίες, θα υπάρχουν πολύ μεγάλες αλλαγές στο κλίμα, εντονότερα στις αναπτυσσόμενες χώρες.

Οπότε πρέπει επίσης να κατευθυνθούν κεφάλαια και στο adaptation: να κτίσουμε καλύτερες προστασίες από τις πλημμύρες, να κατευθύνουμε κεφάλαια στα λεγόμενα Early Warning Systems (συστήματα προειδοποίησης για φυσικές καταστροφές, έτσι ώστε οι πολίτες σε αυτές τις χώρες και οι επιχειρήσεις να μπορούν να προετοιμαστούν πιο γρήγορα για να τις αντιμετωπίσουν). Στα θέματα της φωτιάς, πώς να τις αντιμετωπίζουμε πιο σωστά και να μειώνουμε τις καταστροφές. Στα θέματα επίσης πλημμυρών και μεγάλων βροχοπτώσεων, πώς μπορούν κάποιες πόλεις να έχουν μεγαλύτερους πράσινους χώρους, έτσι ώστε να απορροφούν αυτές τις πλημμύρες, που ξέρουμε ότι θα συμβούν ακόμα και στο καλύτερο σενάριο.

Οπότε, δύο είναι τα κύρια ζητήματα στη Γλασκόβη, πώς μπορεί να βελτιωθεί αυτή η ισορροπία ανάμεσα στις αναπτυγμένες και τις αναπτυσσόμενες χώρες, και πώς μπορεί να βελτιωθεί η ισορροπία ανάμεσα στο mitigation και το adaptation.

Χ. Φλουδόπουλος: Κύριε Μανιάτη, αυτές τις ημέρες βλέπουμε στην πράξη πως το κόστος της μη ανάληψης πρωτοβουλιών είναι μεγαλύτερο από το κόστος των συνεπειών της κλιματικής κρίσης, με τις πλημμύρες και τα καιρικά φαινόμενα που ζούμε. Ποιες είναι οι ευκαιρίες για την Ελλάδα όσον αφορά την ενεργειακή μετάβαση και την αλλαγή του οικονομικού μοντέλου και πώς μπορεί να είναι αποδεκτή κοινωνικά στη χώρα μας; Είδαμε το καλοκαίρι να αναπτύσσονται σενάρια συνωμοσιών σε σχέση με τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας. Πώς μπορούν να αντιμετωπιστούν αυτά τα φαινόμενα;

Γ. Μανιάτης: Να ξεκαθαρίσουμε το εξής, η πράσινη μετάβαση είναι μια ακριβή μετάβαση, δεν θα γίνει έτσι μαγικά και χωρίς κόστος. Κατά συνέπεια –για να συνεχίσω λίγο από το προηγούμενο σχόλιο της Δανάης– οι μεγάλες οικονομίες του πλανήτη, προκειμένου να βοηθήσουν τις υπό ανάπτυξη χώρες, πρέπει να διαμορφώσουν αυτό που εγώ τουλάχιστον έχω ονομάσει εδώ και περίπου δύο χρόνια ένα Κλιματικό Bretton Woods. Όπως, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, συμφώνησαν οι χώρες να έχουν συναλλαγματικές ισοτιμίες, να στηριχθούν σε συγκεκριμένες αρχές, για να υπάρχει μια ομαλή ανάπτυξη, τώρα για να στηριχθούν οι ασθενέστερες χώρες να πάνε σε πράσινη μορφή ενέργειας και για να στηρίξουν με ηλεκτρισμό και καθαρή μορφή ενέργειας τα νοικοκυριά και τις οικογένειές τους, πρέπει να στηριχθούν από την Παγκόσμια Τράπεζα, το IMF (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο), την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, τις τράπεζες ανασυγκρότησης. Μία καινούρια αρχή στο χρηματοπιστωτικό σύστημα.

Τώρα, αν γυρίσουμε πίσω, η Τράπεζα της Ελλάδος, ύστερα από μία μελέτη που είχαμε υπογράψει μνημόνιο με τον κ. Στουρνάρα και την Ακαδημία Αθηνών, δημοσίευσε το πόρισμα ότι, αν δεν πάρουμε κανένα μέτρο για την κλιματική αλλαγή στην Ελλάδα, θα μας κοστίζει γύρω στα 800 δισ. έως το τέλος του αιώνα. Αν αντίθετα πάρουμε μέτρα προσαρμογής και μείωσης των εκπομπών, θα μας κοστίζει γύρω στα 450 δισ. –περίπου τα μισά. Κατά συνέπεια, ναι, χρειάζονται χρήματα· από την άλλη, είναι ανόητο να μην πάρεις όσο το δυνατόν περισσότερα μέτρα, διότι διαφορετικά βαδίζεις προς την καταστροφή.

Ένα σημείο που θέλω να τονίσω είναι το εξής: πέρα από τις προσωπικές πρωτοβουλίες που παίρνει ο καθένας από εμάς ως υπεύθυνος πολίτης αυτού του πλανήτη, πέρα από τις πρωτοβουλίες των κυβερνήσεων, χρειάζεται τεράστια ενίσχυση και χρηματοδότηση των καινοτομιών και των νέων τεχνολογιών. Αυτήν την εποχή σε παγκόσμιο επίπεδο δίνονται περίπου 150 δισ. δολάρια για καινοτομίες σε θέματα της πράσινης μετάβασης. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Ενέργειας εκτιμά ότι χρειάζεται υπερεπταπλασιασμός, να φθάσουμε το 1,2 τρισ. τον χρόνο. Αυτά τα χρήματα, που πρέπει να πάνε σε επιστήμονες, ακαδημαϊκούς, επιχειρήσεις που κάνουν καινοτομία, τα έχουμε ανάγκη –διαφορετικά δεν έχουμε τις τεχνολογίες.

Ελλάδα τώρα. Η Ελλάδα πρέπει να σας πω –και το λέω με ένα είδος μικρής υπερηφάνειας, για να ξέρουμε και πού έχουμε κατακτήσει κάποιους στόχους– είναι η έκτη καλύτερη χώρα στον πλανήτη στην επί τοις εκατό παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας από φωτοβολταϊκά και αιολικά –προηγείται η Δανία, η Ουρουγουάη, η Γερμανία, η Ιρλανδία και κάποια άλλη χώρα. Είμαστε πολύ καλά σε αυτό και έχουμε και πολύ καλή κατανομή των φωτοβολταϊκών μας. Όλα αυτά τα καταφέραμε σε μια δύσκολη περίοδο, την περίοδο 2010-2014, όταν αυξήσαμε την εγκατεστημένη ισχύ της πράσινης ενέργειας κατά 230% και την ίδια στιγμή την εξοικονόμηση ενέργειας, την οποία συνήθως δεν συζητούμε. Παρ' όλα αυτά η εξοικονόμηση ενέργειας είναι το πιο σπουδαίο ενεργειακό κοίτασμα που έχει ο πλανήτης, και πολύ περισσότερο η Ελλάδα που είναι μια ενεργειακά σπάταλη χώρα. Το 2014 αξιολογήθηκε με το γνωστό πρόγραμμα «Εξοικονομώ κατ' οίκον», ως η δεύτερη καλύτερη της Ευρώπης.

Έχουμε, λοιπόν, ένα καλό status από το 2014 έως και σήμερα, το ελληνικό πρόγραμμα πράσινης μετάβασης είναι αρκετά φιλόδοξο, άρα εκτιμώ ότι θα διατηρήσουμε αυτές τις θέσεις και ίσως να τις βελτιώσουμε και στην πράσινη ενέργεια και στην εξοικονόμηση. Κατά συνέπεια, η Ελλάδα μπορεί να κοιτά το μέλλον και γεωπολιτικά με ασφάλεια. Δηλαδή, η πράσινη ενέργεια που χρειάζεται η Ευρώπη δεν θα παραχθεί μόνον από τα θαλάσσια αιολικά της Μεγάλης Βρετανίας ή της Γερμανίας ή της Δανίας, χρειάζεται και πολλή φωτοβολταϊκή ενέργεια. Αυτή η φωτοβολταϊκή ενέργεια μπορεί να προέλθει από τις χώρες του Νότου –Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία κ.λπ.– και από

τις χώρες τις Βόρειας Αφρικής. Για να μεταφερθεί αυτή η πράσινη ενέργεια, που την έχουν ανάγκη –επαναλαμβάνω– οι βορειότερες χώρες, αποκτά μεγάλη γεωπολιτική σημασία ο ρόλος της Ελλάδας, στην οποία ήδη από το 2013 έχουμε ξεκινήσει και έχουμε δημιουργήσει το πρώτο ηλεκτρικό καλώδιο που μεταφέρει ενέργεια από Ισραήλ, Κύπρο, Κρήτη, Αττική –το EuroAsia Interconnector– και τώρα προετοιμάζουμε και το EuroAfrica Interconnector, δηλαδή Αίγυπτος, Κύπρος, Κρήτη, Αττική.

Κατά συνέπεια, στην Ελλάδα πια, εκεί που είχαμε έως πρόσφατα μόνο τη διπλωματία των αγωγών –πολύ σωστά– πρέπει να συμπληρώσουμε και αυτό που εγώ τουλάχιστον ονομάζω «διπλωματία των καλωδίων», ώστε η Ελλάδα να γίνει ένας κόμβος που θα μεταφέρει πράσινη ενέργεια προς τους βορειότερους γείτονές μας. Για να το κάνει αυτό, βέβαια, χρειάζεται μια νέα ηλεκτρική λεωφόρο από την Ελλάδα προς τους βόρειους γείτονές μας, ώστε να φτάσει στην Κεντρική Ευρώπη. Εδώ, λοιπόν, βλέπει κανείς και νέες προκλήσεις, προοπτικές και ευκαιρίες για να αναβαθμιστεί γεωπολιτικά η Ελλάδα μέσα και από τη μετάβαση στην πράσινη ανάπτυξη. Εκτός δηλαδή από τους αγωγούς του φυσικού αερίου, ταυτόχρονα να γίνει και κόμβος παραγωγής πράσινης ενέργειας, αλλά και διαμετακόμισης πράσινης ενέργειας προς την Ευρώπη. Κατά συνέπεια, αν το χειριστούμε σωστά ως χώρα, ως πολιτικό σύστημα, νομίζω ότι θα έχουμε ακόμα καλύτερες ευκαιρίες στο μέλλον.

Χ. Φλουδόπουλος: Υπαινίχθηκε, κα Κυριακοπούλου, ο κ. Μανιάτης τον ρόλο των τραπεζών και των κεντρικών τραπεζών. Πώς μπορούν να βοηθήσουν οι τράπεζες και το τραπεζικό σύστημα στο να μετρηθούν τα ρίσκα των πράσινων επενδύσεων;

Δ. Κυριακοπούλου: Πολλοί αναφέρονται στις κεντρικές τράπεζες τώρα τελευταία ως τους νέους ήρωες της κλιματικής αλλαγής. Πριν από κάποια χρόνια, δεν υπήρχε ιδιαίτερη ανάλυση από πλευράς των κεντρικών τραπεζών για τα ρίσκα της κλιματικής αλλαγής. Αυτό είναι κάτι το οποίο ξεκίνησε περίπου το 2017, όταν δημιουργήθηκε το Network for Greening the Financial System, ένα δίκτυο στην αρχή με οκτώ κεντρικές τράπεζες –την Κεντρική Τράπεζα της Αγγλίας, της Κίνας, της Γερμανίας και κάποιες άλλες–, το οποίο έχει τώρα γύρω στα 95 μέλη. Πολλές κεντρικές τράπεζες από όλον τον κόσμο έχουν ενώσει δυνάμεις σε αυτό το δίκτυο, εκ των οποίων και η Τράπεζα της Ελλάδος. Το δίκτυο προσφέρει χώρο προκειμένου να ανταλλάξουν απόψεις και γνώσεις για το πώς μπορεί η κλιματική αλλαγή να επηρεάσει το χρηματοπιστωτικό σύστημα και πώς μπορούν να αντιμετωπιστούν τα ρίσκα που αυτή επιφέρει.

Καταρχάς, να πούμε πώς τα ρίσκα της κλιματικής αλλαγής μετατρέπονται σε ρίσκα για την οικονομία και το χρηματοπιστωτικό σύστημα. Το ένα κανάλι, είναι μέσα από τις φυσικές συνέπειες της κλιματικής καταστροφής. Αν γίνει κάποια φυσική καταστροφή, αυτό σημαίνει ότι κάποια περιουσιακά στοιχεία, ας πούμε real estate και infrastructure, θα καταστραφούν, επιφέροντας κόστος στα portfolio τραπεζών επενδυτών. Μπορεί, επίσης, να υπάρξει κάποια επιδείνωση στην οικονομία και το εμπόριο λόγω των φυσικών καταστροφών ή ακόμα και από την πιο σταδιακή αλλαγή του κλίματος. Αν, για παράδειγμα, μια οικονομία βασίζεται στον τουρισμό, είναι ευάλωτη στην άνοδο της στάθμης της θάλασσας ή στις αλλαγές της θερμοκρασίας. Επίσης, υπάρχει το κανάλι του transition risk. Η μετάβαση θα έχει κάποιο κόστος, θα χρειαστεί επενδύσεις. Τα νοικοκυριά και οι επιχειρήσεις θα πρέπει να προσαρμοστούν σε νέες μορφές ενέργειας. Αν αυτό δεν γίνει με σωστό τρόπο, σταθερά και αργά, μπορεί να προκαλέσει κάποια κρίση στο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Αυτό είναι κάτι που το είδαμε και τώρα με την κρίση της πανδημίας, πόσο ευάλωτη είναι η οικονομία και το χρηματοπιστωτικό σύστημα σε ρίσκα που ξεκινούν πέρα από την οικονομία.

Ο ρόλος των κεντρικών τραπεζών χωρίζεται σε τρία μέρη. Το πρώτο είναι ο ρόλος τους στη χάραξη της νομισματικής πολιτικής. Ο πληθωρισμός και το κόστος των

τιμών –και σε θέματα τιμών ενέργειας και σε θέματα αγροτικών προϊόντων– είναι κάτι το οποίο επηρεάζεται από την κλιματική αλλαγή. Οπότε μπορούν να κοιτάξουν στα μοντέλα τους πώς αυτό θα επηρεάσει τον πληθωρισμό και ανάλογα να χρησιμοποιήσουν τα στοιχεία και τα εργαλεία που έχουν, όπως τα επιτόκια, για να κατευθύνουν την οικονομία ανάλογα. Κάποιες κεντρικές τράπεζες, όπως η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα στην οποία υπάρχουν προγράμματα ποσοτικής χαλάρωσης με αγορά ομολόγων από κράτη-μέλη και επιχειρήσεις, μπορούν επίσης να χρησιμοποιήσουν τα εργαλεία αυτά για να στηρίξουν την πράσινη ανάπτυξη. Πολλές χώρες έχουν αρχίσει τώρα να εκδίδουν πράσινα ομόλογα –η κυβέρνηση της Αγγλίας και της Κολομβίας ήταν οι τελευταίες, τώρα τον Σεπτέμβριο, που εξέδωσαν πράσινα ομόλογα. Αυτός είναι ένας άλλος τρόπος για τις κεντρικές τράπεζες να υποστηρίξουν την πράσινη οικονομία μέσα από τις δικές τους αγορές.

Δεύτερον, πολλές κεντρικές τράπεζες έχουν και ρόλο εποπτικό, δηλαδή μπορούν να μελετήσουν και να πάρουν μέτρα για τα ρίσκα που υπάρχουν στο τραπεζικό σύστημα. Κάποιες κεντρικές τράπεζες έχουν ξεκινήσει *climate stress tests*. Αυτά βασίζονται στη γνωστή ιδέα των *stress tests* που υπάρχουν στην οικονομία γενικότερα για κάποιο οικονομικό σενάριο, και εκτιμούν το αν οι τράπεζες έχουν αρκετά κεφάλαια στην κατοχή τους για να μπορούν να ανταπεξέλθουν σε κάποια κρίση. Τα *climate stress tests* κοιτούν, λοιπόν, το αντίστοιχο για διάφορα κλιματικά σενάρια. Αυτό το έχουν κάνει, για παράδειγμα, οι κεντρικές τράπεζες στη Γαλλία, την Αγγλία, την Ολλανδία και αρχίζει να γίνεται κάτι πολύ βασικό στην εργαλειοθήκη των κεντρικών τραπεζών. Επίσης, στο εποπτικό τους κομμάτι μπορούν να αλλάξουν το πόσα κεφάλαια πρέπει να κρατά κάθε τράπεζα, ανάλογα με το αν τα δάνεια που έχει δώσει πηγαίνουν σε πράσινα projects ή σε λιγότερο πράσινα projects.

Τρίτον, οι κεντρικές τράπεζες έχουν και τον ρόλο των επενδυτών, καθώς διαχειρίζονται τα κεφάλαια του ξένου νομίσματος στις περισσότερες χώρες, το οποίο στις περισσότερες κεντρικές τράπεζες επενδύεται πολύ συντηρητικά σε αποθέματα χρυσού, δολάρια, ομόλογα της Αμερικής (US Treasuries). Πολλές κεντρικές τράπεζες έχουν ξεκινήσει να βλέπουν πώς αυτά τα πολύ μεγάλα αποθέματα που έχουν οι περισσότερες σε σχέση με την οικονομία της χώρας μπορούν να επενδυθούν και σε πράσινες επενδύσεις –όχι τόσο σε πιο *risky* επενδύσεις, αλλά μέσα από πράσινα ομόλογα– ή, αντίστοιχα, να μην επενδύουν, είτε σε ομόλογα, είτε σε επιχειρήσεις που έχουν κάποιο ρίσκο σε σχέση με την κλιματική αλλαγή. Η Κεντρική Τράπεζα της Σουηδίας, για παράδειγμα, πρόσφατα έβγαλε από το portfolio της κάποια ομόλογα που είχαν εκδώσει κυβερνήσεις σε περιοχές του Καναδά και της Αυστραλίας, επειδή συμπέρανε ότι αυτές οι επενδύσεις ρισκάρουν να χάσουν την αξία τους λόγω της κλιματικής αλλαγής. Επίσης, και η Κεντρική Τράπεζα της Γαλλίας εξέδωσε έναν οδηγό για το πώς μπορεί να γίνει αυτό το *responsible portfolio management* στις κεντρικές τράπεζες.

Οπότε είναι κάτι που βλέπουμε να υπάρχει, πάρα πολύ momentum, πίσω από τον ρόλο των κεντρικών τραπεζών. Ας μην ξεχνάμε και ότι ο πρώην διοικητής της Τράπεζας της Αγγλίας, Mark Carney, τώρα έχει κύριο ρόλο και στο Συνέδριο του ΟΗΕ στη Γλασκόβη. Οπότε υπάρχει και αυτός ο σύνδεσμος ανάμεσα στους κεντρικούς τραπεζίτες και την κλιματική αλλαγή.

Χ. Φλουδόπουλος: Κύριε Μανιάτη, ήθελα να σας ρωτήσω το εξής: αναφερθήκατε στην ανάγκη να υπάρξει επένδυση και να υπάρξει γρήγορη ενεργειακή μετάβαση, τώρα τελευταία όμως ακούσαμε και κάποιες φωνές που λένε ότι, μήπως πηγαίνουμε πάρα πολύ γρήγορα, μήπως βιαζόμαστε; Ειδικότερα, αναφέρομαι στο θέμα της απολιγνιτοποίησης, όπου υπήρξαν τέτοιες, σοβαρές θα έλεγα, ενστάσεις.

Γ. Μανιάτης: Κοιτάξτε, την απολιγνιτοποίηση σωστά την αποφασίσαμε και σωστά έχουμε βάλει πολύ πιο γρήγορους ρυθμούς. Όταν σε διεθνές επίπεδο η Διακυβερνητική Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών εκτιμά ότι για να φθάσουμε μέχρι τους 1,5-2 βαθμούς Κελσίου πρέπει η μείωση των εκπομπών αερίων την επόμενη δεκαετία να είναι 45% και, δυστυχώς, πηγαίνουμε για αύξηση 16%, δεν υπάρχουν άλλες λύσεις. Και η Ελλάδα και όλες οι χώρες πρέπει να προχωρήσουν.

Ξέρετε, ότι σήμερα που μιλάμε υπάρχουν σε παγκόσμιο επίπεδο 6.500 εργοστάσια άνθρακα, τα περισσότερα από τα οποία, τα 3.500 περίπου στην Κίνα, τα 1.000 στην Ινδία και τα άλλα στον υπόλοιπο κόσμο. Ας δούμε το μεγάλο στοίχημα που είναι ο άνθρακας, το δεύτερο μεγάλο στοίχημα που είναι το πετρέλαιο και στη συνέχεια ας δούμε τι πρέπει να κάνουμε.

Αυτό που θέλω, συνοψίζοντας, να πω είναι ότι, επειδή ακριβώς η πορεία αυτή είναι υποχρεωτική, όχι μόνο για λόγους ηθικού χρέους απέναντι στα παιδιά ή τα εγγόνια μας –αυτό που λέμε συνήθως. Είναι ζήτημα επιβίωσης της ανθρώπινης κοινωνίας τώρα, εδώ, χθες, όχι αύριο. Πρέπει, για αυτό, με ακόμα πιο γρήγορους ρυθμούς να προχωρήσουμε, να ακολουθήσουν και οι άλλες χώρες. Λυπάμαι να σας πω ότι αρκετές από τις χώρες του G20, των 20 πιο αναπτυγμένων χωρών του πλανήτη, ικανοποιούν πολύ λίγες από τις δεσμεύσεις τους σε σχέση με τη Συμφωνία των Παρισίων, με τις πιο καλές να είναι η Γερμανία, η Γαλλία, η Ιταλία –ευρωπαϊκές χώρες. Άρα, πρέπει να ακολουθήσουν και οι υπόλοιπες μεγάλες οικονομίες.

Σε αυτήν την κατεύθυνση –για να συνοψίσουμε– η Ελλάδα μπορεί πραγματικά να αποτελέσει μια πολύ ενδιαφέρουσα πηγή παραπέρα ανάπτυξης πράσινης ενέργειας, περισσότερης ανάπτυξης των μπαταριών ως μονάδων αποθήκευσης –έχουμε εξαιρετικές εταιρείες στην Ελλάδα– και, βεβαίως, να προχωρήσουμε επιτέλους τις μεγάλες επενδύσεις που έχουμε και λιμνάζουν. Σας ανέφερα την υπόγεια αποθήκη, να αναφέρω το περίφημο φράγμα της Μεσοχώρας, να αναφέρω την αντλησιοταμίευση στην Αμφιλοχία, να αναφέρω μια σειρά από δράσεις που ήταν έτοιμες το 2013-2014, έπρεπε να έχουν τελειώσει το 2018-2019 και ακόμα δεν έχουν προχωρήσει.

Κατά συνέπεια, ως Ελλάδα έχουμε χρέος να πάμε γρήγορα, έχουμε χρέος να μεγιστοποιήσουμε την εισαγωγή ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, έχουμε χρέος να διπλασιάσουμε τα κονδύλια που σήμερα φαίνεται ότι θα διατεθούν για την εξοικονόμηση ενέργειας –διότι, ξέρετε, η εξοικονόμηση χρησιμοποιεί υλικά που κατά 70% τα παράγουν ελληνικές επιχειρήσεις, άρα δίνουμε δουλειά σε Έλληνες εργαζόμενους και σε ελληνικές επιχειρήσεις– και την ίδια στιγμή να συμμετάσχουμε πολύ ενεργά στο γίνεσθαι το ερευνητικό και το καινοτομικό σε διεθνές επίπεδο, διότι και τα μυαλά των δικών μας επιστημόνων καθώς και τα ακαδημαϊκά ιδρύματα και τα ερευνητικά ιδρύματα μπορούν πραγματικά να βοηθήσουν σε αυτό που είναι το μεγάλο στοίχημα της ανθρωπότητας. Δηλαδή, μέγιστη πλειοψηφία πράσινων μορφών ενέργειας, πολλές μπαταρίες, για να έχεις αποθήκευση για ημέρες, όχι για ώρες, και την ίδια στιγμή μείωση της κατανάλωσής σου, ώστε να έχεις αυτό που είναι και το όραμα όλων μας, κλιματική δικαιοσύνη, δημοκρατία και συμμετοχή των πολιτών σε αυτό που φαίνεται ότι είναι μπροστά μας.

Χ. Φλουδόπουλος: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ για τη συμμετοχή σας σε αυτήν τη συζήτηση. Κάπου εδώ ολοκληρώσαμε.

«Κλιματική αλλαγή: οι συνέπειες στο αναπτυξιακό μοντέλο της Ελλάδας»

Κώστας Καρτάλης

καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αθηνών, μέλος του Οργάνου των Ηνωμένων Εθνών για την Εφαρμογή της Σύμβασης για το Κλίμα

Θοδωρής Γεωργακόπουλος

διευθυντής Περιεχομένου της διαΝΕΟσις

Θ. Γεωργακόπουλος: Συνεχίζουμε τη συζήτηση που ξεκίνησε στο προηγούμενο panel. Θα μιλήσουμε πάλι για την κλιματική αλλαγή. Εγώ είμαι ο Θοδωρής Γεωργακόπουλος, είμαι διευθυντής Περιεχομένου της διαΝΕΟσις. Ευχαριστούμε πάρα πολύ για τη φιλοξενία και την ευκαιρία να κουβεντιάσουμε για ένα καίριο και κρίσιμο θέμα. Θα πιάσουμε, όμως, εμείς το θέμα πηγαίνοντας ένα βήμα πίσω.

Έχω μαζί μου τον Κώστα Καρτάλη, είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και μέλος του Οργάνου των Ηνωμένων Εθνών για την εφαρμογή της Συμφωνίας του Παρισιού. Θα προσπαθήσουμε στη σημερινή μας κουβέντα να εξηγήσουμε, με όσο πιο απλά λόγια γίνεται, ποιο είναι το διακύβευμα, ποια είναι τα βασικά στοιχεία που πρέπει να ξέρει κάποιος, όταν ακούει ή όταν διαβάζει τα θέματα που έχουν να κάνουν με την κλιματική αλλαγή και την προσαρμογή στη νέα πραγματικότητα, και βέβαια να δώσουμε και μια εικόνα για το τι θα γίνει παρακάτω.

Ο κ. Καρτάλης είναι συντονιστής μιας ερευνητικής ομάδας που έχει κάνει μια έρευνα για λογαριασμό της διαΝΕΟσις πριν από τέσσερα χρόνια, η οποία ανέλυε τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, τις συνέπειες που θα δούμε στο μέλλον, σε συγκεκριμένους τομείς της ελληνικής οικονομίας. Την ερχόμενη Κυριακή θα δούμε από την ίδια ερευνητική ομάδα μια καινούρια έρευνα –θα μας πει και τις διαφορές ο κ. Καρτάλης και τι καινούρια πράγματα φέρνει– επάνω στο ίδιο θέμα και με λίγες διαφοροποιήσεις. Ως εισαγωγή, λοιπόν, αυτής της δραστηριότητας –τη μεγάλη δραστηριότητα του κ. Καρτάλη επάνω στον συγκεκριμένο χώρο– θα κάνουμε μια κουβέντα για να σας διαφωτίσουμε λίγο και να ακούτε συζητήσεις, όπως του προηγούμενου panel, λίγο πιο ενημερωμένες και ενημερωμένοι. Κύριε Καρτάλη, καλησπέρα.

Κ. Καρτάλης: Καλησπέρα και από τη μεριά μου και ευχαριστώ για την εισαγωγή.

Θ. Γεωργακόπουλος: Και εμείς ευχαριστούμε και ευχαριστούμε και τον Κύκλο, που μας δίνει τη δυνατότητα να τα κουβεντιάσουμε αυτά σήμερα εδώ. Να ξεκινήσω με το εξής, το καλοκαίρι η βόρεια Εύβοια κάπκε. Σε όλες τις συζητήσεις για το θέμα υπάρχει απόδοση ευθυνών στο φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής. Πώς μπορούμε να εξηγήσουμε πολύ απλά το γιατί, γιατί λέμε ότι φταίει η κλιματική αλλαγή για αυτά τα φαινόμενα πια; Φωτιές γίνονταν πάντα.

Κ. Καρτάλης: Οι φετινές δασικές πυρκαγιές έχουν μία ιδιαιτερότητα καθώς ακολούθησαν ένα έντονο, επίμονο και επιθετικό καύσωνα, που διήρκεσε πολλές ημέρες, με πολύ υψηλές θερμοκρασίες και με ξήρανση της βλάστησης.

Οι δασικές πυρκαγιές επηρεάζονται από τέσσερις παραμέτρους: τη θερμοκρασία του αέρα, τη βροχόπτωση –προφανώς, όσο με μείωση της βροχόπτωσης το πρόβλημα γίνεται οξύτερο–, την υγρασία του εδάφους, που είναι καθοριστική παράμετρος, καθώς και την ένταση, τη συχνότητα και τη διάρκεια των καυσώνων. Αυτό το καλο-

καίρι είχαμε ένα συνδυασμό όλων των παραμέτρων στην αρνητική τους κλίμακα και αυτό είχε ως αποτέλεσμα, όποτε πρόκυπτε μια πυρκαγιά να είναι ιδιαίτερα επιθετική και να διαρκεί περισσότερο. Δεν συνέβη μόνο σε εμάς, το είδαμε σε όλη τη Μεσόγειο. Αν δεν είχαμε τον καύσωνα, θα ήταν μια τυπική καλοκαιρινή δασική πυρκαγιά, όπως αυτές που έχουμε κάθε έτος, χωρίς να σημαίνει ότι και αυτές οι «τυπικές» δασικές πυρκαγιές δεν είναι επικίνδυνες. Όμως, επειδή ο καύσωνας ήταν πραγματικά ακραίος, είναι αναγκαίο να εξεταστεί αν συναρτάται με την κλιματική αλλαγή. Σε ό,τι με αφορά, θεωρώ ότι υπάρχει κάποια σύνδεση.

Θ. Γεωργακόπουλος: Το πρόβλημα λοιπόν ποιο είναι, ότι θα έχουμε περισσότερους και πιο συχνούς τέτοιους καύσωνες και, άρα, μεγαλύτερο κίνδυνο για δασικές πυρκαγιές στο μέλλον;

Κ. Καρτάλης: Ήδη το παρατηρούμε. Η ανάλυση ιστορικών δεδομένων, πραγματικών δεδομένων και όχι εκτιμήσεων κλιματικών μοντέλων, της τελευταίας σαρακονταετίας μας λέει ότι έχουν αυξηθεί και η διάρκεια και η συχνότητα και σε ένα βαθμό και η ένταση των καυσώνων. Είναι αποδεδειγμένο για αυτό ότι συμβαίνει στη Μεσόγειο. Η Μεσόγειος είναι ένα κλιματικό hot spot για δασικές πυρκαγιές, επειδή όλες οι παράμετροι που τις επηρεάζουν έχουν υποστεί σημαντική αλλαγή – προφανώς προς το χειρότερο– τα τελευταία 30-40 χρόνια.

Έχει μεγάλη σημασία, όταν κάνεις την ανάλυση των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής, να βασίζεσαι και στα ιστορικά δεδομένα. Τώρα για υπάρχουν πολλά δεδομένα, υπάρχουν τουλάχιστον 40 έτη πραγματικών δεδομένων και για την περιοχή της Ελλάδας και για τη Μεσόγειο. Άρα, μπορείς να κάνεις αναγωγή στο παρελθόν για να αναλύσεις τις τάσεις που διαμορφώνονται και επάνω σε αυτές να ερμηνεύσεις τις εκτιμήσεις για το επόμενο χρονικό διάστημα, δηλαδή για την επόμενη τριακονταετία.

Θ. Γεωργακόπουλος: Αυτό είναι ενδιαφέρον που λέτε. Το φαινόμενο του θερμοκηπίου έχει περιγραφεί, το πώς λειτουργεί, από τη δεκαετία του '60 –και πιο παλιά, ίσως. Σωστά;

Κ. Καρτάλης: Σωστά, ναι.

Θ. Γεωργακόπουλος: Ο IPCC υπάρχει από τη δεκαετία του '80, φτιάχνει μοντέλα με τα οποία προβλέπει τις μελλοντικές συνθήκες. Το ότι έχει μοντέλα που ξεκίνησαν να εφαρμόζουν τη δεκαετία του '80, σημαίνει, λογικά, ότι θα έχουν επιβεβαιωθεί, γιατί έχουν περάσει 40 χρόνια από τότε. Τι μας λέει η εμπειρία, είναι ακριβή αυτά τα μοντέλα; Δηλαδή, οι προβλέψεις για τις οποίες θα μιλήσουμε μετά, που θα μιλούν για το 2050 και το 2100, πώς είμαστε σίγουροι ότι θα είναι σωστές;

Κ. Καρτάλης: Αυτή είναι μια πολύ καλή ερώτηση, γιατί πραγματικά πρέπει να κάνεις μια διακρίβωση των αποτελεσμάτων για να έχεις και μια σχετική ασφάλεια για τις μελλοντικές εκτιμήσεις.

Θ. Γεωργακόπουλος: Μας λέτε και δύο λόγια για το τι είναι αυτά τα μοντέλα;

Κ. Καρτάλης: Ναι, είναι πολυσύνθετα υπολογιστικά μοντέλα που προσομοιώνουν την ατμοσφαιρική κυκλοφορία, τον ρόλο των ωκεανών, την ανταλλαγή θερμότητας μεταξύ της επιφάνειας της θάλασσας ή της χερσαίας περιοχής με την ατμόσφαιρα, τον ρόλο των χημικών ενώσεων, τα νέφη που υπάρχουν στην ατμόσφαιρα, οτιδήποτε δηλαδή επηρεάζει το ισοζύγιο ακτινοβολίας και τη θερμοδυναμική του συστήματος Γη-Ατμόσφαιρα. Αυτά τα μοντέλα, λοιπόν, εφαρμόζονται επάνω σε συγκεκριμένα σενάρια του IPCC, σενάρια δηλαδή που βασίζονται στην εξέλιξη των συγκεντρώσεων των αερίων θερμοκηπίου.

Θ. Γεωργακόπουλος: Τα οποία σενάρια λαμβάνουν υπόψη ποια δεδομένα, ποιες παραμέτρους;

Κ. Καρτάλης: Το αισιόδοξο σενάριο θεωρεί ότι η διεθνής κοινότητα τα καταφέρνει, ότι οι ανανεώσιμες πηγές ενέργειας διεισδύουν σε μεγάλο ποσοστό στο ενεργειακό ισοζύγιο, ότι μειώνονται οι εκπομπές αερίων θερμοκηπίου, ότι η καινοτομία βοηθά στην απομάκρυνση του διοξειδίου του άνθρακα από την ατμόσφαιρα. Το απαισιόδοξο σενάριο θεωρεί ότι η διεθνής κοινότητα αποτυγχάνει στους στόχους της, ότι παραμένουμε στα ορυκτά καύσιμα και ότι, ως αποτέλεσμα αυτού, έχουμε και περισσότερες εκπομπές αερίων θερμοκηπίου. Ουσιαστικά πρόκειται για δύο ακραίες τιμές που αποτυπώνουν και το εύρος του προβλήματος.

Για να εφαρμόσεις τα μοντέλα αυτά, οφείλεις να διακριβώσεις την αξιοπιστία τους εφαρμόζοντάς τα σε μια παρελθούσα περίοδο. Υπάρχουν δεδομένα για τα προηγούμενα 40 χρόνια. Αν το κλιματικό μοντέλο που εφαρμόζεις, επιτύχει να αναπαραστήσει με ικανοποιητική ακρίβεια μια προηγούμενη κλιματική περίοδο που γνωρίζουμε (λ.χ. 1970-2000), τότε είναι αξιόπιστο να χρησιμοποιηθεί και για την επόμενη περίοδο. Άρα, αυτό είναι μια διακρίβωση που γίνεται μεταξύ δύο διαφορετικών περιόδων.

Τη δεκαετία του '80 και του '90, θα έλεγα και το ξεκίνημα του 2000, τα κλιματικά μοντέλα είχαν προβλήματα κυρίως λόγω κενών στην επιστημονική γνώση. Η επιστήμη όμως κερδίζει συνέχεια γνώσεις, υπάρχει πλέον πλήθος επίγειων και δορυφορικών παρατηρήσεων καθώς και εξαιρετικά βελτιωμένη κατανόηση για τη σύνδεση μεταξύ των φυσικών και των χημικών μηχανισμών.

Θ. Γεωργακόπουλος: Οπότε αυτά τα μοντέλα, τα μαθηματικά, εφαρμόζονται και αναπτύσσονται διαφορετικά σενάρια για το πού θα πάει το πράγμα.

Κ. Καρτάλης: Ακριβώς.

Θ. Γεωργακόπουλος: Στα μοντέλα λοιπόν που εφαρμόστηκαν στις αρχές του αιώνα, με τις προβλέψεις για το σήμερα, σε ποιο σενάριο βρισκόμαστε;

Κ. Καρτάλης: Βρισκόμαστε στο απαισιόδοξο σενάριο.

Θ. Γεωργακόπουλος: Στο απαισιόδοξο είμαστε.

Κ. Καρτάλης: Ναι, δεν φαίνεται ότι ο πλανήτης κερδίζει το στοίχημα. Ξέρουμε ότι οι εκπομπές αυξάνονται με πολύ γοργό ρυθμό, επηρεάζουν όλες τις φυσικές και τις χημικές διεργασίες στον πλανήτη, η θερμοκρασία αυξάνεται συστηματικά. Δεν είναι τυχαίο ότι πλέον αυτό που εκτιμούσαν τα κλιματικά μοντέλα ότι θα συμβεί σε περίπου 20 χρόνια από σήμερα, έρχεται μια δεκαετία νωρίτερα και θα συμβεί το 2030. Έτσι εξηγείται σε ένα βαθμό και η ενεργοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μεταξύ άλλων, δηλαδή να λάβει πιο αυστηρά μέτρα για το 2030 σε ό,τι αφορά τη μείωση των αερίων θερμοκηπίου. Επιχειρεί να προλάβει αυτήν την ταχύτερη τάση αύξησης της θερμοκρασίας του αέρα, όπως αυτή διαμορφώνεται το τελευταίο διάστημα.

Θ. Γεωργακόπουλος: Ωραία, θα τα δούμε τα μέτρα. Έστω ότι τώρα πηγαίνουμε με το χειρότερο σενάριο, με ό,τι έχουμε κάνει τα τελευταία 20 χρόνια και μετά το ντοκιμαντέρ του Al Gore και ύστερα από όλη την εκκίνηση της συζήτησης και μετά τις πυρκαγιές, ακόμα είμαστε στο χειρότερο σενάριο, έστω ότι αποτυγχάνουμε και συνεχίζουμε στο χειρότερο σενάριο. Δώστε μας μια εικόνα της Ελλάδας σε 20-25 χρόνια από τώρα.

Κ. Καρτάλης: Κοιτάξτε, σε ό,τι αφορά τη θερμοκρασία, στο απαισιόδοξο σενάριο η

θερμοκρασία της χώρας μας θα είναι το καλοκαίρι περίπου 2,5 με 3 βαθμούς παραπάνω από ό,τι ήταν στην ιστορική περίοδο 1971-2000. Η βροχόπτωση θα είναι μείον περίπου 25%, η υγρασία του εδάφους σημαντικά μειωμένη, τουλάχιστον 20%. Βέβαια, θα υπάρχουν πολλές διαφοροποιήσεις ανά περιοχή. Ουσιαστικά κάποιες περιοχές της Ελλάδας θα δέχονται περισσότερες πιέσεις σε σχέση με άλλες. Δηλαδή η επίπτωση δεν είναι ισότιμη, διαφοροποιείται χωρικά, επειδή οι περιοχές έχουν ευαισθησία, έκθεση και εντέλει τρωτότητα στην κλιματική αλλαγή και τις επιπτώσεις της.

Σε κάθε περίπτωση, η κατάσταση δεν είναι αισιόδοξη. Οι μεγάλες πόλεις, που στη χώρα μας φιλοξενούν τουλάχιστον το 50-55% των κατοίκων, θα υποστούν σημαντική θερμική επιβάρυνση. Ένας βαθμός Κελσίου μας φαίνεται λίγος, όταν είμαστε σε ένα ανοικτό χώρο ή ακόμα και σε ένα κλειστό. Αλλά προκαλεί αύξηση της κατανάλωσης ενέργειας κατά τουλάχιστον 4%, αυξάνει τη ρύπανση κατά περίπου 8-10% και αυξάνει σημαντικά και τη θνησιμότητα, ιδιαίτερα σε ευάλωτες πληθυσμιακά ομάδες, κυρίως τα παιδιά που είναι κάτω από 14 χρονών και τους ανθρώπους που είναι επάνω από 65, ιδίως αν έχουν κάποιο καρδιολογικό ή αναπνευστικό πρόβλημα.

Σημειώνω και πάλι ότι πρόκειται για μελλοντικές κλιματικές εκτιμήσεις. Όμως, αν μην αναμένουμε ότι θα πάμε διά μαγείας από το μαύρο στο άσπρο. Οι κλιματικές εκτιμήσεις σταδιακά επιβεβαιώνονται.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει κάνει προσπάθειες και η χώρα μας έχει κάνει προσπάθειες. Δηλαδή, η διείσδυση των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας είναι σε ικανοποιητικό επίπεδο, σε σχέση με τη χρονολογία που είμαστε. Αλλά για να πιάσουμε το στόχο του 2030, δηλαδή τη μείωση κατά 55% των εκπομπών του διοξειδίου του άνθρακα, χρειάζεται κυριολεκτικά μάχη, ένας πολύ γενναίος οικονομικός και ενεργειακός μετασχηματισμός, που δεν είναι εύκολο να γίνει, αν δεν αλλάξει και το σύστημα διοίκησης μιας χώρας.

Θ. Γεωργακόπουλος: Λέτε να αλλάξει το σύστημα διοίκησης. Θα σας πάω κάτι πιο εύκολο, θεωρητικά, στις επενδύσεις. Θα χρειαστούν προφανώς να επενδυθούν πολλά χρήματα. Έχει γίνει αντιληπτό το τι αγοράζουμε με αυτές τις επενδύσεις, το τι γλιτώνουμε;

Κ. Καρτάλης: Ως προς την κλιματική αλλαγή λέτε;

Θ. Γεωργακόπουλος: Ως προς την κλιματική αλλαγή, ναι. Το κόστος δηλαδή.

Κ. Καρτάλης: Φοβάμαι ότι έχει γίνει μια διάκριση σε δύο χρονικές περιόδους που δεν συγκροτούν ενιαία περίοδο και μάλλον δεν συνδέονται επαρκώς μεταξύ τους. Τι θέλω να πω με αυτό; Υπάρχει η πανδημία και η ανάκαμψη από την πανδημία, που επιβάλλει και μια σειρά από οικονομικά και κοινωνικά μέτρα. Αυτή πρέπει να είναι γρήγορη, πρέπει να δώσει γρήγορα αποτελέσματα. Υπάρχει και η μακρά περίοδος των 30 ετών, που ξεκινά από σήμερα και ολοκληρώνεται το 2050, για τη μετάβαση σε οικονομίες χαμηλού άνθρακα. Στη δική μου ανάγνωση, η πρώτη περίοδος πρέπει να είναι υποσύνολο της δεύτερης. Η πρώτη αφορά τα επόμενα δύο-τρία-πέντε χρόνια, η άλλη αφορά μια τριακονταετία. Η πρώτη περίοδος πρέπει με τα αποτελέσματά της να τροφοδοτεί τη δεύτερη. Αν δεν συμβεί αυτό, οι γενναίες χρηματοδοτήσεις που δίνονται σήμερα για την ανάκαμψη των οικονομιών από την πανδημία, θα εξυπηρετήσουν μοντέλα ανάπτυξης που έχουν προκαλέσει σημαντικά προβλήματα, λ.χ. αυτά που βασίζονται στον άνθρακα.

Σε κάθε περίπτωση, τα έργα που χρειάζονται πρέπει να έχουν ορίζοντα τριακο-νταετίας. Αν μιλήσει κάποιος για τον θεσσαλικό κάμπο, για παράδειγμα, που είναι μια περιοχή που δέχεται κλιματικές πιέσεις και θα δεχτεί ακόμα περισσότερες κατά τις κλιματικές εκτιμήσεις, πρέπει να γίνουν έργα ορεινής υδρονομίας αλλά και έργα

εμπλουτισμού του υδροφόρου ορίζοντα. Τέτοια έργα δε αφορούν μια ζετία ή 5ετία, αλλά θα πρέπει να έχουν ορίζοντα 30-40 χρόνια. Πρέπει να σχεδιαστούν σήμερα, λαμβάνοντας υπόψη τις πιέσεις της επόμενης τριακονταετίας. Δεν είναι εύκολη υπόθεση, όμως μπορεί να γίνει.

Επιμένω ότι οι δύο αυτές χρονικές περίοδοι πρέπει να συγκροτούν μία ενιαία περίοδο, και η μία περίοδος να τροφοδοτεί την άλλη.

Θ. Γεωργακόπουλος: Διάβαζα πρόσφατα στο τελευταίο βιβλίο του Bill Gates για την κλιματική αλλαγή ότι, το να βάζουμε στόχους πολύ συγκεκριμένους για το 2030, ίσως να είναι και αρνητικό για να επιτύχουμε τους στόχους του 2050. Για παράδειγμα, επενδύοντας πάρα πολλά στο φυσικό αέριο, προκειμένου να προλάβουμε να πιάσουμε τους στόχους του 2030 –το μείον 55%–, ίσως καταστήσει πιο δύσκολο να πάμε στο 0 το 2050.

Κ. Καρτάλης: Ενδεχομένως. Αυτό που πρέπει να κατανοήσουμε είναι ότι το 2050 είναι ο πραγματικός στόχος, δηλαδή μια οικονομία σχεδόν μηδενικού άνθρακα. Αναζητούμε λοιπόν την Ελλάδα του 2050, και θέτουμε ενδιάμεσους στόχους για το 2030 και το 2040.

Θ. Γεωργακόπουλος: Ρεαλιστικά όμως να το δούμε λίγο, γιατί το πολιτικό σύστημα προφανώς δεν μπορεί να νομοθετεί με ορίζοντα το 2050, γιατί θέλουν κυρίως –το πρώτο πράγμα– να επανεκλεγούν. Πώς θα σπρώξουμε το πολιτικό σύστημα να βάλει τόσο μακροπρόθεσμους στόχους; Αυτό είναι διπνικές πρόβλημα, αλλά δοκιμάστε να μου δώσετε μια απάντηση.

Κ. Καρτάλης: Κοιτάξτε, χρειάζεται ένα άλλο πολιτικό σύστημα που να αποδέχεται ότι υπάρχουν προγράμματα ή δράσεις ή μέτρα που υπερβαίνουν τον εκλογικό κύκλο. Χρειάζεται ένας άλλος σχεδιασμός που να αντέχει στον χρόνο. Σε κάθε περίπτωση, η κλιματική αλλαγή πρέπει να είναι κεντροβαρική παράμετρος του αναπτυξιακού σχεδιασμού της χώρας.

Άλλωστε οι εκτιμήσεις λένε ότι θα έχουμε την ανάγκη δίκαιης μετάβασης, όχι μόνο στην Κοζάνη και την Πτολεμαΐδα, αλλά και στον θεσσαλικό κάμπο και σε άλλες αγροτικές περιοχές της Ελλάδας, καθώς και σε τουριστικές περιοχές και πόλεις. Διαμορφώνεται λοιπόν ένα τρίπτυχο που περιλαμβάνει: τη δίκαιη μετάβαση, δηλαδή όσο εξελίσσονται οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής να είναι εφικτή, σε μεγάλο βαθμό, η αντιμετώπισή τους· τους νέους πράσινους τομείς, που τάχιστα αναδύονται και που μπορούν να συντροφοδοτήσουν και την εθνική οικονομία· και τέλος, τις δράσεις επαναπροσανατολισμού των δεξιοτήτων των εργαζομένων, ώστε είτε να τους διατηρήσεις στην εργασία, είτε να τους προσφέρεις τις προοπτικές για εργασία σε άλλα αντικείμενα. Αυτό, δηλαδή, που γίνεται τώρα για την Κοζάνη πρέπει να επαναληφθεί ως σχέδιο μετάβασης για πολλές περιοχές της χώρας και να έχει βάθος χρόνου.

Θ. Γεωργακόπουλος: Όλα αυτά τα σχέδια προϋποθέτουν, βέβαια, και τη συμμετοχή και την ενημέρωση των πολιτών, οι οποίοι δεν ξέρω σε ποιο βαθμό είναι έτοιμοι για τέτοιου τύπου αλλαγές. Και το ερώτημα είναι πώς τους προετοιμάζεις.

Κ. Καρτάλης: Καταρχάς, δεν πρέπει να τους λες μόνον αριθμούς, είναι λάθος. Η αριθμολαγνεία δεν βοηθά. Όπως δεν βοηθά και η καταστροφολογία, λ.χ. ότι θα γίνουμε Σαχάρα. Χρειάζεται να εξηγήσεις στους πολίτες τι είναι η κλιματική αλλαγή, για να πειστούν ότι δεν είναι επιστημονική φαντασία, αλλά ότι συμβαίνει. Χρειάζεται επίσης να γνωρίζουν ότι παρά το γεγονός ότι η Ελλάδα συμβάλλει κατά μόλις 0,4% στο παγκόσμιο πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής, έχει κάθε συμφέρον τα

μέτρα που λαμβάνονται στην Ε.Ε. και παγκοσμίως να είναι αυστηρά, προκειμένου να περιοριστούν οι επιπτώσεις που προκύπτουν από τις εκπομπές όλων των άλλων χωρών.

Από την άλλη μεριά, όμως, αυτό έχει να κάνει και με το να διαβάξεις και την κοινωνία –εσείς έχετε κάνει μελέτες επάνω σε αυτό–, δηλαδή πώς ο Έλληνας πολίτης βλέπει το πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής, αν το καταλαβαίνει, αν καταλαβαίνει τη σοβαρότητά του και τον επείγοντα χαρακτήρα του ή όχι.

Θ. Γεωργακόπουλος: Ναι, τα ευρήματα είναι ότι το καταλαβαίνουν, όπως λένε. Όταν τους ρωτάμε ποιο είναι το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η Ελλάδα, βάζουν την κλιματική αλλαγή στο νούμερο πέντε. Όταν τους ρωτάμε ποιο είναι το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο κόσμος, βάζουν την κλιματική αλλαγή στο νούμερο ένα –92% των Ελλήνων λένε ότι η κλιματική αλλαγή επηρεάζει ήδη τις ζωές τους αρνητικά, είτε θα τις επηρεάσει στο μέλλον.

Όστόσο, βλέποντας τις κοινωνίες παγκοσμίως, φαίνεται ότι ίσως να μην είναι βαθιά αντιληπτό το τι σημαίνει αυτό. Γιατί, ας πούμε, θυμόμαστε όλοι τα «κίτρινα γιλέκα», τις εξεγέρσεις στη Χιλή. Όλα αυτά ξεκίνησαν με αφορμή την αφαίρεση επιδοτήσεων στα καύσιμα, μέτρα που θα πρέπει, αργά ή γρήγορα, να πάρουν οι κυβερνήσεις, αν θέλουν να επιτύχουν τους κλιματικούς στόχους. Αν σήμερα καταργείτο το επίδομα θέρμανσης στην Ελλάδα και προσθέτονταν επιπλέον φόροι στα καύσιμα, πώς θα αντιδρούσε το 92%, που λέει ότι η κλιματική αλλαγή είναι σημαντικό πράγμα;

Κ. Καρτάλης: Κοιτάξτε, η κοινή γνώμη –το βλέπουμε και εμείς και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στις εκδηλώσεις που κάνουμε– είναι περισσότερο ευαισθητοποιημένη. Δεν ξέρει τι πρέπει να κάνει ακριβώς, όπως και δεν ξέρει πώς να σταθμίσει τις διαφορετικές επιπτώσεις. Υπάρχουν βέβαια προσεγγίσεις του συλ, ας το λύσουν οι άλλοι που το προκάλεσαν. Υπάρχουν και αναγνώσεις που αντιλαμβάνονται ότι ανήκουμε σε ένα ενιαίο σύστημα, αυτό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και πρέπει συλλογικά να πάρουμε αποφάσεις που οδηγούν σε γενναία μείωση των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου.

Σε αυτό που η κοινή γνώμη αυτό το διάστημα είναι μπερδεμένη είναι ότι δεν μπορεί να καταλάβει, αν ευθύνεται η διαδικασία απανθρακοποίησης (decarbonization), δηλαδή η απομάκρυνση από τα ορυκτά καύσιμα προς τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, για την αύξηση των τιμών στην ενέργεια, ή αν είναι η αύξηση των τιμών στην ενέργεια αυτή που προκαλεί τη δυσκολία των κρατών να απανθρακοποιήσουν τις οικονομίες τους.

Θ. Γεωργακόπουλος: Να το φέρουμε στο ελληνικό παράδειγμα; Γιατί ακούγονται πολλές παρανοήσεις γι' αυτό το θέμα, για την αύξηση των τιμών των καυσίμων στην Ελλάδα, και, μήπως πρέπει να συνεχίσουμε να καίμε άνθρακα στην Κοζάνη.

Κ. Καρτάλης: Θα ήταν τεράστιο σφάλμα αν γυρίζαμε προς τα πίσω. Σίγουρα έχει πολύ μεγάλη σημασία η ενεργειακή ασφάλεια της χώρας, αλλά θα πρέπει να ακτινογραφήσουμε την κατάσταση. Αυτήν τη στιγμή έχουμε λιγότερη παροχή φυσικού αερίου στην Ευρώπη από τη Ρωσία, τρεις τουλάχιστον χώρες έχουν ανακοινώσει ότι θα εξορύξουν λιγότερο φυσικό αέριο –η Νορβηγία, η Νιγηρία και το Τρινιδάδ– για να το διαθέσουν στην παγκόσμια αγορά, ενώ ο περσινός χειμώνας ήταν σχετικά κρύος στην Ευρώπη και έτσι τα αποθέματα φυσικού αερίου μειώθηκαν. Όλα αυτά έχουν ως αποτέλεσμα να υπάρχει ένα έλλειμμα το οποίο, κατά την άποψή μου –δεν μπορώ να το αποδείξω, δεν έχω αυτές τις πληροφορίες– είναι και σε ένα βαθμό τεχνητό, ίσως γιατί υπάρχουν και συμφέροντα τα οποία δεν επιθυμούν την απανθρακοποίηση, την απομάκρυνση δηλαδή από τα ορυκτά καύσιμα.

Δεν είναι τυχαία και η προσπάθεια που γίνεται από μεγάλες εταιρείες στις Ηνωμένες Πολιτείες να πείσουν ότι «αδικήθηκαν» τα ορυκτά καύσιμα και θα πρέπει να επανέλθουν στο ενεργειακό ισοζύγιο των κρατών που τα χρησιμοποιούσαν.

Εδώ λοιπόν έχουμε τη συγκυρία –η οποία είναι προς απόδειξη, βέβαια– οι Ηνωμένες Πολιτείες με τη νέα διοίκησή τους, να έχουν ανακοινώσει ότι θα έχουν το 2050 οικονομία χαμηλού άνθρακα –προφανώς σταδιακά, δηλαδή θα υπάρχουν και ενδιάμεσοι στόχοι–, το ίδιο έχει ανακοινώσει και η Κίνα για το 2060 και το ίδιο προφανώς έχει ανακοινώσει και η Ευρωπαϊκή Ένωση –τρεις πολύ μεγάλοι, αν θέλετε, «παίκτες» στην παγκόσμια αγορά. Η άποψη μου είναι ότι η αύξηση των τιμών των καυσίμων είναι σε ένα βαθμό τεχνική, ενώ με προβληματίζει ότι η αύξηση αυτή μειώνει τον ρυθμό ανάπτυξη της Κίνας, η οποία για να τον διατηρήσει στρέφεται και πάλι στα ορυκτά καύσιμα. Πρόκειται για ένα γεωπολιτικό παιχνίδι το οποίο, μεταξύ των άλλων, ενσωματώνει και τον πόλεμο δασμών που έχουν μεταξύ τους οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Κίνα. Τίποτα δεν είναι αγαθό και αθώο.

Πείτε μου, λοιπόν, τώρα πώς να το εξηγήσεις αυτό στον πολίτη; Πρόκειται για μια δύσκολη κατάσταση που ενσωματώνει τόσες πολλές και διαφορετικές παραμέτρους. Το αποτέλεσμα είναι να υπάρχει δυσπιστία, λ.χ. σε κοιτάει ο πολίτης και σου λέει «για να δούμε, θα αυξηθεί όσο λέτε η θερμοκρασία το 2030 ή το 2040», ή... αυτό που θα ήθελα να πω και βεβαιώσω το λέει όλη η επιστημονική κοινότητα είναι ότι έχει ήδη ανέλθει η θερμοκρασία κατά 1,2 βαθμούς Κελσίου από την προβιομηχανική περίοδο και ο ρυθμός αύξησης είναι συνεχής και εντονότερος.

Είναι προφανές ότι ήταν καταστροφικό αυτό που συνέβη το καλοκαίρι στην Ελλάδα –και προφανώς δεν θα έπρεπε να συμβεί. Όμως προκάλεσε σοκ σε πολλούς Έλληνες, καθώς συνειδητοποίησαν ότι δεν είναι μακριά από αυτούς οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής. Δεν είναι κάτι που θα συμβεί το 2050 ή το 2100 –είναι κάτι που συμβαίνει ήδη, επηρεάζει αρνητικά τη ζωή μας. Και το χειρότερο είναι ότι οι επιπτώσεις θα επιδεινώνονται, αν δεν ληφθούν τα μέτρα που χρειάζεται. Αν δηλαδή, για παράδειγμα, η Σύνοδος Κορυφής, που θα γίνει τον Νοέμβριο του 2021 στη Γλασκόβη, δεν καταφέρει να βάλει τα κράτη σε μια σειρά.

Θ. Γεωργακόπουλος: Για πείτε μας, τι περιμένουμε από εκεί;

Κ. Καρτάλης: Κοιτάξτε, οι προθέσεις είναι πάντα καλές. Στην πραγματικότητα αυτό που ξέρουμε από την προηγούμενη Σύνοδο των Ηνωμένων Εθνών που έγινε –δηλαδή, πριν από δύο χρόνια, λόγω κορωνοϊού– είναι ότι οι εκπομπές των αερίων θερμοκηπίου, όχι μόνο δεν έχουν μειωθεί, αλλά έχουν αυξηθεί κατά 16%.

Άρα, λοιπόν, πού βρίσκεται ο στόχος; Ο στόχος δεν είναι στις εξαγγελίες των κρατών, είναι στην εφαρμογή τους. Και για να τις εφαρμόσουν τις εξαγγελίες τους, πρέπει να στραφούν το δυνατόν συντομότερα στις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας. Το τετράπτυχο που πρέπει να δουλέψει όλος ο πλανήτης είναι: εξοικονόμηση ενέργειας, ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, αποθήκευση, που θα προκύψει στον βαθμό που χρειάζεται σταδιακά προς το τέλος της τρέχουσας δεκαετίας, και διασυνδέσεις.

Θ. Γεωργακόπουλος: Με αυτόν τον τρόπο λύνουμε το θέμα της ενέργειας, βέβαια, που είναι ένα μεγάλο κομμάτι. Αλλά δεν είναι μόνον η ενέργεια που εκλύει αέρια του θερμοκηπίου, είναι και άλλοι τομείς και σε αυτούς δεν υπάρχουν εύκολες ή προφανείς λύσεις. Στον τομέα, ας πούμε, παραγωγής τσιμέντου, για να κατασκευαστούν οι πόλεις στον κόσμο, πώς θα φτιάξεις τσιμέντο χωρίς να εκλύσεις αέρια του θερμοκηπίου; Είναι ένα κομμάτι. Η κτηνοτροφία επίσης.

Κ. Καρτάλης: Να ξεκινήσουμε με το τσιμέντο που όντως είναι μια σημαντική πηγή παραγωγής αερίων θερμοκηπίου. Υπάρχουν ήδη πιλοτικές μελέτες, οι οποίες δεί-

χνουν παραγωγή τσιμέντου που χρειάζεται λιγότερη κατανάλωση ενέργειας, γεγονός που οδηγεί σε χαμηλότερες εκπομπές αερίων θερμοκηπίου. Αυτό που χρειάζεται είναι οι μονάδες παραγωγής να ενσωματώσουν καθαρότερες τεχνολογίες και βεβαίως να έχουν στη διάθεση τους –μέσα από το δίκτυο – καθαρότερη ενέργεια.

Το ίδιο και με την ηλεκτροκίνηση. Αν τα ηλεκτροκίνητα αυτοκίνητα που κυκλοφορούν λ.χ. στην Αθήνα, τροφοδοτούνται με ενέργεια που παράγεται από τα ορυκτά καύσιμα, δεν κάνουμε τίποτα. Το ζήτημα είναι η ενέργεια που χρησιμοποιούν να παράγεται από τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας.

Θ. Γεωργακόπουλος: Προφανώς. Είναι το 60-70-80% –πόσο είναι;– των εκλύσεων. Ωστόσο, εξακολουθούν να υπάρχουν τομείς, όπως η κτηνοτροφία, όπου εκεί οι εκλύσεις δεν οφείλονται στην κατανάλωση της ενέργειας για τις κτηνοτροφικές δουλειές.

Κ. Καρτάλης: Σε ένα βαθμό, ναι.

Θ. Γεωργακόπουλος: Στο τσιμέντο η χημική διεργασία για την παραγωγή επίσης εκλύει μεγάλο βαθμό και υπάρχουν και άλλες διεργασίες που λιγότερο ή περισσότερο εκλύουν.

Κ. Καρτάλης: Είναι ένα μίγμα μέτρων.

Θ. Γεωργακόπουλος: Αν είναι να πάμε στο μηδέν, όμως, πρέπει να τα αντιμετωπίσουμε και αυτά.

Κ. Καρτάλης: Δεν θα φτάσουμε στο μηδέν. Με άλλα λόγια, περίπτωση οικονομίας μηδενικού άνθρακα δεν θα προκύψει. Γι' αυτόν τον λόγο, θα χρειαστεί να απομακρυνεται από την ατμόσφαιρα ό,τι περισσεύει, περίπου 10 με 30% των αρχικών συγκεντρώσεων. Αυτό το κάνεις με την αύξηση του πράσινου στην πόλη, με τεχνολογίες δέσμευσης και αποθήκευσης καθώς και με αναδασώσεις. Θέλει όμως προσοχή. Ακούω, για παράδειγμα, τα σχέδια διεθνών φορέων περί της φύτευσης 3 δισ. δένδρων, όμως για να γίνει ένα δάσος χρειάζονται 20 χρόνια. Άρα, πρέπει να προταχθούν τα μέτρα εκείνα που μειώνουν τη χρήση των ορυκτών καυσίμων.

Σίγουρα δεν είναι κάτι εύκολο, κοστίζει δε πολλά χρήματα. Απαιτεί την αναπροσαρμογή των κοινωνικών, οικονομικών και ενεργειακών συνθηκών που επικρατούν σε πολλές χώρες του πλανήτη και θέλει υπομονή στον χρόνο και επιμονή. Θέλει ένα μακροπρόθεσμο σχέδιο. Αν κάποιος πιστεύει ότι σε τρία χρόνια και με τη φύτευση που ανακοινώθηκε στο Οικονομικό Φόρουμ στο Νταβός, θα λυθεί το πρόβλημα, είναι βαθιά γελασμένος. Δεν θα λυθεί, θα λέμε στους πολίτες ότι γίνονται προσπάθειες και δεν θα επιτυγχάνεται τίποτα.

Θ. Γεωργακόπουλος: Να υπογραμμίζουμε βέβαια και ότι, όταν μιλάμε για λύση του προβλήματος, μιλάμε πάλι για μια κατάσταση με ακόμα υψηλότερη θερμοκρασία από τώρα, με περισσότερους καύσωνες από τώρα, με περισσότερες πυρκαγιές και προβλήματα.

Κ. Καρτάλης: Σωστά, η οποία απλώς θα εκτονώνεται. Θα φτάσει σε μια κορύφωση και στη συνέχεια, αν επιτύχουν τα μέτρα για τη μείωση των αερίων θερμοκηπίου, θα αρχίσει σταδιακά να μειώνεται.

Θ. Γεωργακόπουλος: Το βέλτιστο σενάριο, ωραία. Πείτε μου, πριν πούμε λίγο για το τι θα ανακοινώσουμε την Κυριακή, πόσο πιθανό βλέπετε να πετύχουμε τους στόχους του Παρισιού αυτήν τη στιγμή;

Κ. Καρτάλης: Η Ελλάδα;

Θ. Γεωργακόπουλος: Ο κόσμος.

Κ. Καρτάλης: Έτσι όπως κινείται ο πλανήτης, οι πιθανότητες είναι 10-20% να πετύχει τους στόχους για το 2030, καθώς δεν είναι αρκετά φιλόδοξες οι δεσμεύσεις των κρατών. Ξέρετε, η Συμφωνία των Παρισίων δεν έχει δεσμευτικά όρια, η κάθε χώρα καταθέτει το δικό της πρόγραμμα.

Θ. Γεωργακόπουλος: Λέμε 1,2 με 2 βαθμούς.

Κ. Καρτάλης: Ναι, όπως το λέτε. Βέβαια, να σημειώσουμε ότι, όταν πρόκειται για χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, υπάρχει δεσμευτικότητα καθώς έχουν ληφθεί συλλογικές αποφάσεις. Κατά τα άλλα, στις υπόλοιπες χώρες είναι δήλωση προθέσεων, δεσμευτικών μεν αλλά προθέσεων, δεν έχει υπογραφεί κάποιο συμβόλαιο με κάποια ρήτρα.

Έτσι όπως κινείται αυτήν τη στιγμή η κατάσταση και με την ενεργειακή κρίση που δημιουργεί ένα βαθμό ανησυχίας για το αν οι χώρες θα ακολουθήσουν τις διαδικασίες απανθρακοποίησης (το decarbonization), η κατάσταση είναι απαισιόδοξη. Εγώ θα έλεγα 10% με 20% να πετύχουν οι στόχοι, αλλά δεν μπορώ να το ξέρω με σιγουριά, γιατί μπορεί κατά τη διάρκεια της δεκαετίας οι συνθήκες να είναι τέτοιες που να επιταχυνθούν τα μέτρα. Δηλαδή, η Βόρειος Αμερική γνώρισε ένα πρωτοφανή καύσιμα φέτος, στους 50 βαθμούς Κελσίου, σε μία δηλαδή γεωγραφική ζώνη που δεν είχε ξανά συμβεί κάτι τέτοιο ούτε στην ιστορία της. Δεν θορύβησε όμως το Τέξας που απέδωσε τα τρομακτικά προβλήματα ενέργειας που προέκυψαν στις δράσεις απανθρακοποίησης, καθώς δεν είχαν αρκετή ενέργεια όταν τη χρειαζόταν, επειδή είχαν εμπιστευθεί τον άνεμο. Θέλω να πω ότι είναι και πώς το διαβάζεις, υπάρχουν περιοχές του πλανήτη που το διαβάζουν ανάποδα. Είναι οι σκεπτικιστές της κλιματικής αλλαγής.

Θ. Γεωργακόπουλος: Το Τέξας είναι και μια περίπτωση από μόνο του. Εμείς την Κυριακή θα βγάλουμε μια καινούρια έρευνα, η οποία επικεντρώνει στις συνέπειες του φαινομένου, κοιτάζοντας τρία από τα σενάρια του IPCC για τις περιόδους 2026-2045 και 2046-2065, σε κάποιους επιλεγμένους τομείς της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Πείτε μας με δύο λόγια, ένα μικρό preview για το τι θα διαβάσουμε εκεί.

Κ. Καρτάλης: Λοιπόν, το πρώτο που θα διαβάσει κάποιος είναι αυτό που είπα και προηγουμένως, ότι η Μεσόγειος είναι ένα κλιματιστικό hot spot. Δηλαδή, για κάποιους λόγους, που είναι πολύ τεχνικοί για να τους αναλύσω εν συντομία, οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής θα είναι πιο επιθετικές και πιο ισχυρές στην περιοχή μας. Επιδεινώνεται το πρόβλημα και απαιτεί ταχύτερα τα αναγκαία σχέδια προσαρμογής, με το αναγκαίο πάντα βάθος χρόνου.

Οι επιπτώσεις εμφανίζονται, κυρίως, στους τομείς της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, σε συγκεκριμένες περιοχές της χώρας –δεν έχουν όλες οι περιοχές την ίδια ευαισθησία και τρωτότητα. Ο τουρισμός δέχεται σημαντική πίεση, καθώς επιβαρύνονται οι θερμοκρασιακές συνθήκες σε πολλές τουριστικές περιοχές, γεγονός που καθιστά αναγκαία την ενεργειακή αναβάθμιση των κτιρίων, τη δρομολόγηση έργων για ενεργειακή επάρκεια (ως προς τον κλιματισμό). Οι πόλεις είναι ο μεγάλος ασθενής της υπόθεσης, επειδή ακριβώς επιδεινώνονται όλες οι παράμετροι που συναρτώνται με το θερμικό περιβάλλον.

Τα τελευταία έτη έγιναν σχέδια προσαρμογής σε αρκετούς δήμους, όμως ήταν περισσότερο σχέδια καρμπόν, δηλαδή το ίδιο περίπου σχέδιο προσαρμογής στις κλιματικές επιπτώσεις εφαρμόστηκε αδιακρίτως σε όλες τις περιοχές της χώρας, παρά το γεγονός ότι τα προβλήματα δεν είναι πάντα τα ίδια. Χρειάζεται μια εξειδίκευση

των μέτρων ανά περιοχή. Δεν μπορείς να εφαρμόσεις τα ίδια μέτρα για την προσαρμογή του θεσσαλικού κάμπου στην κλιματική αλλαγή στον κάμπο του Άργους ή σε μια γεωργική περιοχή στην Κρήτη. Θέλει μια προσαρμογή, γιατί είναι άλλοι οι κίνδυνοι, άλλες οι πιέσεις. Το ίδιο και στις πόλεις.

Με άλλα λόγια, η κλιματική αλλαγή, αυτό λέει η μελέτη –το λέει με κάθε τρόπο, σε κάθε παράγραφο, ακόμα και αν δεν το γράφει πάντα– πρέπει να είναι παράμετρος που θα λαμβάνεται υπόψη στον σχεδιασμό. Ίσως να μην είναι κεντροβαρική παράμετρος σε όλες τις περιοχές της χώρας, αλλά σε κάποιες θα είναι κεντροβαρική παράμετρος. Αν δεν ληφθεί έγκαιρα υπόψη, αποτελεσματικά και πάντα με βάθος χρόνου, το πρόβλημα θα συνεχίσει και θα επιδεινωθεί. Αυτό σημαίνει έγκαιρη προετοιμασία σχεδίων προσαρμογής με προτεραιότητα στις περιοχές που εκτιμάται ότι θα πληγούν περισσότερο.

Τα μέτρα πρέπει να είναι πολλά, δεν μπορεί να είναι ούτε ένα, ούτε δύο. Παραδείγματος χάρη, ας πάρουμε την Αθήνα, που αυτές τις ημέρες ταλαιπωρείται ιδιαίτερα με το κυκλοφοριακό. Η προτεραιότητα δεν μπορεί να είναι στα ΙΧ, αλλά σε ένα γενναίο σχέδιο για περισσότερο Μετρό στην Αθήνα. Το αυτοκίνητο πρέπει να μειωθεί στο κέντρο της πόλης. Όμως, για να το επιτύχεις, πρέπει να δώσεις εναλλακτικές λύσεις στον πολίτη, λ.χ. νέες γραμμές Μετρό. Χρειάζεται βέβαια και καινοτομία. Εσείς έχετε κάνει πολύ καλή δουλειά στα θέματα της καινοτομίας και έχετε αποδείξει ότι με την καινοτομία λύσεις που φαίνονταν στο παρελθόν λιγότερο πιθανές τώρα είναι πολύ πιο εύκολο να τις εφαρμόσεις.

Θ. Γεωργακόπουλος: Όλα αυτά έχουν κόστος, βέβαια. Απλά το πολιτικό σύστημα πρέπει κάποια στιγμή να ζυγίσει το κόστος μιας νέας γραμμής Μετρό με το κόστος των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής σε βάθος εικοσαετίας-τριακονταετίας. Θα βρει, αναπόφευκτα, ότι το πρώτο κόστος είναι πολύ μικρότερο.

Κ. Καρτάλης: Σαφέστατα.

Θ. Γεωργακόπουλος: Δεν έχουμε πολύ χρόνο ακόμα. Η συζήτηση αυτή ελπίζω να σας βοήθησε. Νομίζω, πάντως, ότι απάντησε και το ερώτημά του τίτλου του συνεδρίου, «Η Ελλάδα Μετά» θα είναι πολύ ζεστή.

Κ. Καρτάλης: Ελπίζω να μην είναι η κλιματική αλλαγή η νέα κανονικότητα της Ελλάδας.

Θ. Γεωργακόπουλος: Σε κάποιο βαθμό, δυστυχώς, αναπόφευκτα θα είναι. Σας ευχαριστούμε όλους πάρα πολύ.

Κ. Καρτάλης: Ευχαριστούμε.

«Αναπτύσσοντας τα τεχνολογικά και χρηματοοικονομικά μονοπάτια για τον βιώσιμο μετασχηματισμό που χρειαζόμαστε - Ο δρόμος για μια Πράσινη, Ψηφιακή και Δίκαιη Ευρώπη»

Φοίβη Κουντούρη

καθηγήτρια στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιστημονικής Ένωσης Οικονομολόγων του Περιβάλλοντος και των Φυσικών Πόρων

Σταυρούλα Χριστοφιλέα

δημοσιογράφος

Σ. Χριστοφιλέα: Χαίρετε, κυρίες και κύριοι. Παρακολουθούμε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αυτήν τη φετινή πέμπτη χρονιά το Συνέδριο του Κύκλου Ιδεών «Η Ελλάδα Μετά», σε αυτήν την ιδιαίτερη συγκυρία, που θέτει και το κεντρικό ερώτημα «Από την κρίση στην κανονικότητα ή η κρίση ως κανονικότητα;». Η συζήτηση έχει να κάνει με τη θέση της χώρας απέναντι στα νέα μεγάλα διακυβεύματα και το μεγαλύτερο, σίγουρα, μαζί με την πανδημία είναι αυτό της κλιματικής αλλαγής. Την περιμέναμε λίγο αργότερα, δέκα χρόνια μετά, γύρω στο 2030, αλλά τελικά αυτή είναι ήδη εδώ.

Ένας άνθρωπος από τους πλέον ειδικούς για να μας δώσει να καταλάβουμε τι ακριβώς μας συμβαίνει και τι ακριβώς πρέπει να γίνει για να σταθούμε και να αντιμετωπίσουμε αυτό που έρχεται είναι η κα Φοίβη Κουντούρη, καθηγήτρια Βιώσιμης Ανάπτυξης, μέλος της Εθνικής Επιτροπής για την Κλιματική Αλλαγή και πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Ένωσης Οικονομολόγων Περιβάλλοντος. Κυρία καθηγήτρια, κα Κουντούρη, σας καλωσορίζουμε.

Φ. Κουντούρη: Χαίρομαι που είμαι εδώ μαζί σας.

Σ. Χριστοφιλέα: Θα ήθελα, για να τοποθετήσουμε το θέμα και να ξεκινήσουμε, να μας δώσετε αυτό το πλαίσιο, που πολύ σωστά και πολύ δόκιμα περιγράψατε πρόσφατα σε άρθρο σας, γιατί η κλιματική αλλαγή είναι η κρίση όλων των εποχών, είναι η μπτέρα όλων των κρίσεων.

Φ. Κουντούρη: Είναι μια δύσκολη κρίση, γιατί για να την αντιμετωπίσουμε πρέπει να συνεργαστούν όλες οι χώρες του κόσμου· και, αν δεν την αντιμετωπίσουμε, είναι μια υπαρξιακή κρίση, δηλαδή υπαρξιακή όσον αφορά την ανθρωπότητα. Αυτήν τη στιγμή είμαστε σε ένα σημείο της ιστορίας που αντιμετωπίζουμε την κρίση της πανδημίας, τη μεγάλη οικονομική κρίση που απορρέει από την πανδημία, την κρίση της κλιματικής αλλαγής που, ουσιαστικά, μεταφράζεται σε αύξηση της συχνότητας των ακραίων καιρικών φαινομένων και αύξηση των επιπτώσεων αυτών των φαινομένων, που στοιχίζουν ζωές αλλά και τρισεκατομμύρια δολάρια κάθε χρόνο, και μαζί με αυτό έχουμε και τη μεγάλη κρίση της βιοποικιλότητας, την κατάρρευση των οικοσυστημάτων. Αυτές οι τέσσερις κρίσεις μαζί είναι πραγματικά υπαρξιακό πρόβλημα, είναι κάτι που πρέπει να αντιμετωπιστεί συγχρόνως και πρέπει να θέσουμε τις βάσεις, ούτως ώστε όλες οι χώρες του κόσμου να συνεργαστούν για να αντιμετωπίσουν συγχρόνως αυτές τις τέσσερις κρίσεις.

Σ. Χριστοφιλέα: Αυτό είναι σίγουρο, ότι δηλαδή πρέπει να υπάρξει συνεργασία, την

οποία τη βλέπουμε ή δεν τη βλέπουμε ή –όταν αρχίσει να αναπτύσσεται– γίνεται με πολύ χαμηλά βήματα –και το λέω, άλλωστε, και με τον ρυθμό που παίρνονται οι υπογραφές από τις χώρες που μπαίνουν σε αυτήν τη συνθήκη της κλιματικής αλλαγής.

Να σταθούμε όμως περισσότερο στη χώρα μας, η οποία είναι μια ιδιαίτερη χώρα. Πώς μπορεί να αντιμετωπίσει μια μικρή χώρα σαν τη δική μας, μια χώρα που έχει υποστεί την τελευταία δεκαετία τόσα προβλήματα, καθώς έρχεται από μια πολύ μεγάλη επίσης οικονομική κρίση, και βλέπουμε πώς η κλιματική αλλαγή και όλα αυτά που φέρνει, που είναι τα πρώτα δείγματα –και μας έχει δείξει τα δόντια της–, η χώρα φαίνεται να είναι σαν καρυδότσουφλο που πηγαίνει ανάλογα με το κύμα αυτής της πλημμύρας. Πώς μπορούμε να φθάσουμε στην επόμενη ημέρα και να σταθούμε στην ήδη κρίσιμη ημέρα που βρισκόμαστε; Το λέω, λόγω των πρόσφατων πυρκαγιών, που είδαμε τι έγινε, κάπκε η μισή Ελλάδα, και ουσιαστικά παρακολουθούσαμε ζωντανά να καίγονται τα δάση μας, στην προσπάθεια βεβαίως να μη καθούν άλλες ανθρωπίνες ζωές –δεν είναι μακριά η ιστορία με το Μάτι– και τώρα είμαστε μπροστά στις πλημμύρες.

Φ. Κουντούρη: Η Ελλάδα αυτό που μπορεί να κάνει είναι σαφές: η Ελλάδα πρέπει να ακολουθήσει την εφαρμογή των συμφωνιών στις οποίες συμμετέχει. Αυτό είναι αρκετό. Δηλαδή, ποιες είναι αυτές οι συμφωνίες; Το 2015 υπογράψαμε μαζί με άλλες 192 χώρες την Agenda 2030 των Ηνωμένων Εθνών, 17 στόχοι, 169 επιμέρους στόχοι, οι οποίοι στόχοι αφορούν την οικονομία, την κοινωνική συνοχή και την προστασία του περιβάλλοντος, τα τρία πράγματα που χρειαζόμαστε. Η Ελλάδα υπέγραψε τη Συμφωνία των Παρισίων για την κλιματική αλλαγή –προσπάθεια να συγκαταστήσουμε την αύξηση της θερμοκρασίας κάτω από 1,5 βαθμούς Κελσίου σε σχέση με την προβιομηχανική εποχή. Η Ελλάδα πρέπει να εφαρμόσει την Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία, υπάρχουν τα χρήματα, υπάρχει 1 τρις. ευρώ για την εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας.

Μετά τον κορωνοϊό, έχουμε το μεσοπρόθεσμο σχέδιο της Ευρώπης για ανάκαμψη από τον κορωνοϊό και αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής και της κατάρρευσης της βιοποικιλότητας, που είναι το NextGenerationEU, το Ταμείο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας, επιπρόσθετα 750 δισ. ευρώ στις χώρες της Ευρώπης για να επανεκκινήσουν τις οικονομίες τους σε ένα μονοπάτι πράσινο, ψηφιακό και δίκαιο, σε ένα μονοπάτι που το 2050 θα πάει σε κλιματική ουδετερότητα και έως το 2030 θα έχουμε μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου κατά 55%.

Σ. Χριστοφιλέα: Με πλήρη μηδενισμό έως το 2050, έτσι;

Φ. Κουντούρη: Κλιματική ουδετερότητα έως το 2050. Το 2021 έχουμε πάρα πολλές προσπάθειες της Ευρωπαϊκής Ένωσης –και τις ξέρω από πολύ κοντά, γιατί συμμετέχω στη δημιουργία τους– ούτως ώστε όλα αυτά που είπα να γίνουν κανονισμοί και νόμοι, οι οποίοι θα κατέβουν στα κράτη-μέλη και θα εφαρμοστούν. Έχουμε τον κλιματικό νόμο που, πέραν από αυτόν που εισηγήθηκε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, τον δουλεύουμε και ως Επιτροπή Κλιματικής Αλλαγής του Υπουργείου Περιβάλλοντος και Ενέργειας. Έχουμε το EU Taxonomy, την ταξινόμηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που κάνει ξεκάθαρο ποιες επενδύσεις μπορούν να θεωρούνται αειφόρες, αυτές δηλαδή που αφορούν την κλιματική αλλαγή, τη μείωση των εκπομπών και την προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή –αυτό σημαίνει πως προστατεύω τον πληθυσμό, προστατεύω τον πολίτη από τα ακραία καιρικά φαινόμενα–, τις επενδύσεις που αφορούν τη σωστή διαχείριση του νερού, των θαλάσσιων πόρων, σωστή διαχείριση της βιοποικιλότητας.

Μαζί με αυτό, στην ανακοίνωση στις 21 Απριλίου 2021, έχουμε την πρόταση για μια ντιρεκτίβα που θα αφορά το πώς θα κάνουν reporting οι επιχειρήσεις, πώς

θα κάνουν το λεγόμενο sustainability reporting. Αυτό, επίσης, είναι πολύ σοβαρό, γιατί πλέον υπάρχουν ακριβείς οδηγίες για το τι μπορείς ως επιχείρηση να θέσεις ως αειφόρο ενέργεια και θετική για το κλίμα, το περιβάλλον και την κοινωνία. Και όχι μόνο θα το αναφέρεις σε ένα report, αλλά η Ευρώπη θα παρακολουθεί ψηφιακά, αν αυτά που αναφέρεις είναι ορθά, και ψηφιακά θα παρακολουθεί την εξέλιξη της κάθε επιχείρησης που υποχρεούται να καταθέσει τέτοιο report.

Τέλος, πριν από λίγους μήνες, είχαμε το πακέτο νομοθετικών μέτρων Fit for 55, που περιλαμβάνει νομοθετικές προτάσεις και πρωτοβουλίες πολιτικής ούτως ώστε έως το 2030 όλες οι χώρες της Ευρώπης να έχουν καταφέρει να μειώσουν τις εκπομπές κατά 55%. Αυτό είναι 13 διαφορετικές νομοθετικές προτάσεις: αναθεώρηση του συστήματος εμπορίας δικαιωμάτων εκπομπών· αναθεώρηση του κανονισμού για τον επιμερισμό των προσπαθειών όσον αφορά τους στόχους μείωσης των κρατών-μελών σε τομείς που έχουν να κάνουν με την ενέργεια· αναθεώρηση του κανονισμού που αφορά την ενεργειακή απόδοση, τις ανανεώσιμες πηγές της ενέργειας· ανάπτυξη υποδομών εναλλακτικών καυσίμων, καθώς και νέες νομοθετικές ρυθμίσεις για την κινητικότητα όσον αφορά τα αυτοκίνητα, τις αερομεταφορές και τη ναυτιλία. Άρα, όλο αυτό το πράγμα μας δίνει ακριβείς κανόνες και νόμους που πρέπει να εφαρμοστούν.

Τώρα, το μεγάλο ερώτημα είναι πώς κάθε χώρα, και συγκεκριμένα η Ελλάδα, μπορεί να εφαρμόσει όλο αυτό τον πλούσιο, αλλά και περίπλοκο, συνδυασμό νόμων και κανονισμών.

Σ. Χριστοφιλέα: Ακριβώς. Ξέρετε, κα Κουντούρη, επειδή η κάθε ευρωπαϊκή χώρα έχει διαφορετική αφετηρία, έχω την αίσθηση –όπως μας περιγράφετε το νομοθετικό αυτό πλαίσιο– ότι η χώρα μας, αν οι υπόλοιπες έχουν να κάνουν από μισό, ένα βήμα, εμείς μπορεί με κλίμακα το δέκα να θέλουμε πέντε ή επτά βήματα. Θέλω να πω ότι για εμάς είναι βουνό. Ας πούμε, το μεγάλο και βασικό, η ασφάλεια και η προστασία των πολιτών από την κλιματική αλλαγή. Πώς μπορεί να γίνει αυτό σε μια χώρα που καταρρέουν οι υποδομές της;

Φ. Κουντούρη: Κοιτάξτε, αυτήν τη στιγμή υπάρχουν τα χρήματα και στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, υπάρχει ο δημοσιονομικός πόρος. Αυτήν τη στιγμή υπάρχει η τεχνολογία, ξέρουμε σε αυτό το συγκεκριμένο που ρωτάτε τι καθιστά ευάλωτη μια περιοχή· ξέρουμε τι τεχνολογία χρειάζεται για να παρακολουθείς τις ευάλωτες περιοχές και να έχεις συστήματα γρήγορης ειδοποίησης για προστασία. Υπάρχει η τεχνολογία και η τεχνογνωσία για σχέδια διαχείρισης τέτοιων ευάλωτων περιοχών. Υπάρχουν άνθρωποι στη χώρα που τα ξέρουν αυτά, τα έχουν σπουδάσει. Άρα, τα χρήματα υπάρχουν, η τεχνολογία υπάρχει, οι πολιτικές υπάρχουν, αυτήν τη στιγμή πρέπει να τα εφαρμόσουμε.

Το Ευρωπαϊκό Δίκτυο των Ηνωμένων Εθνών για Λύσεις Αειφορίας είναι ένα παγκόσμιο δίκτυο, το μεγαλύτερο στον κόσμο, που έχει στόχο να μεταφέρει τις ερευνητικές λύσεις που παράγονται στα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα καθώς και τις καινοτόμες λύσεις που αφορούν τη μετάβαση στην αειφορία στους άλλους stakeholders, δηλαδή στους πολιτικούς, σε αυτούς που κάνουν πολιτική, στους ανθρώπους του χρηματοπιστωτικού τομέα, στους επιχειρηματίες και, γενικά, στην κοινωνία των πολιτών. Κάθε χρόνο, λοιπόν, ως πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Δικτύου των Ηνωμένων Εθνών για Λύσεις Αειφορίας δημοσιεύουμε ένα τέτοιο report, μαζί με πάρα πολλά άλλα ερευνητικά έργα και έργα καινοτομίας, και δείχνουμε πώς μπορείς πραγματικά όποια χώρα και αν είσαι –το πράγμα αυτό αφορά και χώρες λιγότερο αναπτυγμένες από εμάς... Αυτό που πρέπει κατ' ουσίαν να καταλάβουμε είναι ότι αυτή η μετάβαση είναι science driven, δηλαδή αυτός που πηγαίνει να εφαρμόσει τους 13 αυτούς νέους νόμους πρέπει να ακούσει την επιστήμη. Πρέπει να ακούσει

την επιστήμη, γιατί αυτό που πάει να εφαρμόσει είναι σχετικά δύσκολο και επιστημονικά, καθώς χρειάζεται πολλές επιστήμες μαζί, και χρειάζεται –πέρα από τη διεπιστημονική καθοδήγηση– να κάνει engage, να συμμετέχουν δηλαδή σε αυτήν την προσπάθεια ανάπτυξης ενός πλάνου εφαρμογής όλοι οι stakeholders που καλούνται να την εφαρμόσουν.

Άρα, όχι μόνον πρέπει να φτιάξεις πολύ λεπτομερή μονοπάτια τεχνολογικά και οικονομικά –υπό την έννοια του πού θα βρεθούν τα χρήματα για να μπορέσει ο κάθε stakeholder να χρησιμοποιήσει τη νέα τεχνολογία, να επενδύσει στη νέα τεχνολογία, να μάθει πώς χρησιμοποιείται η νέα τεχνολογία και να εφαρμόσει τη νέα τεχνολογία–, αλλά επίσης και πολιτικά μονοπάτια. Ο τρόπος που θα μετατρέψουμε τις οδηγίες και τους νόμους που έρχονται από την Ευρώπη σε ελληνικούς νόμους πρέπει να είναι ένας τρόπος που θα καθοδηγηθεί από τους επιστήμονες, οι οποίοι ξέρουν να φτιάχνουν αυτά τα μονοπάτια τα τεχνολογικά, τα οικονομικά και τα χρηματοδοτικά, και να είναι μια μετάφραση που να αφορά τις ιδιαιτερότητες της χώρας.

Ξέρουμε ότι η χώρα δυσκολεύεται στην εφαρμογή –όχι μόνον η χώρα, όλη η Ευρώπη δυσκολεύεται στην εφαρμογή, και παγκοσμίως η εφαρμογή των νόμων είναι το πιο δύσκολο πράγμα. Αυτό που χρειάζεται είναι οι επιστήμονες να φτιάξουν, μαζί με όλους τους άλλους που θα κληθούν να εφαρμόσουν αυτούς τους νόμους, πολύ λεπτομερή μονοπάτια για κάθε τομέα της οικονομίας, που να λένε πότε και ποια τεχνολογία πρέπει να υιοθετηθεί, ποιες τεχνολογίες πρέπει να υιοθετηθούν μαζί σε κάθε τομέα της οικονομίας, προκειμένου η μετάβαση να γίνει σταδιακά, ποιες πολιτικές θα υποστηρίξουν αυτήν την υιοθέτηση της τεχνολογίας, και από πού θα χρηματοδοτηθεί αυτή η μετάβαση.

Είναι πολύ σημαντικό, επομένως, να αντιληφθούμε ότι η εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας είναι για εμάς η μόνη λύση, γιατί και μας προστατεύει από την κλιματική αλλαγή, και μας δίνει πάρα πολλές, μα πάρα πολλές, ευκαιρίες για δημιουργία πολύ ενδιαφερόντων παραγωγικών τομέων –και βλέπουμε ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, κυκλική οικονομία, nature-based solutions, λύσεις που χρησιμοποιούν τη φύση– και, βέβαια, μεγάλες επενδύσεις για τον μετριασμό των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής. Άρα, πρέπει να φτιάξουμε μια συστημική προσέγγιση, μονοπάτια τεχνολογικά, οικονομικά και πολιτικά, τα οποία θα εντάσσονται σε ένα σύστημα που θα αντιλαμβάνεται ότι αυτό που πηγαίνουμε να κάνουμε, αυτή η μετάβαση, έχει πολλούς στόχους και πρέπει να βρούμε το σωστό μίγμα πολιτικών εργαλείων, τεχνολογικών λύσεων για όλους τους τομείς της οικονομίας.

Σ. Χριστοφιλέα: Και να μην παρεκκλίνουμε κιόλας –καταλαβαίνω– από όλα αυτά τα εργαλεία, προκειμένου να προχωρήσει όλη αυτή η διαδικασία πολύ γρήγορα, κα Κουντούρη, μας λέτε.

Φ. Κουντούρη: Ναι.

Σ. Χριστοφιλέα: Επίσης, καταλαβαίνω ότι αυτό το πλέγμα των λύσεων μπορεί παράλληλα να αποτελέσει –και σίγουρα πρέπει να αποτελέσει– και ένα μοχλό ανάπτυξης και για τη χώρα τη δική μας και για όλες τις χώρες. Γιατί μιλάμε για ένα μετασχηματισμό, για ένα βιώσιμο μετασχηματισμό, καθώς και ένα πλέγμα επενδύσεων που θα κινηθούν επάνω σε αυτόν το μετασχηματισμό, φέρνοντας μια άλλη εικόνα, αλλά παράλληλα και επενδύσεις και θέσεις εργασίας –μεγάλο ζητούμενο για τούτη εδώ τη χώρα.

Φ. Κουντούρη: Τα λέτε τόσο ωραία, πιο ωραία από εμένα, πραγματικά.

Σ. Χριστοφιλέα: Έχω καλή καθηγήτρια, για αυτό μάλλον.

Φ. Κουντούρη: Πραγματικά, αυτήν τη στιγμή ζητείται από το κράτος να λάβει ένα επιχειρηματικό ρόλο για την παροχή υπομονετικής, μακροπρόθεσμης, στρατηγικής χρηματοδότησης η οποία θα υποστηρίξει τη βιώσιμη καινοτομία και την εφαρμογή αυτής της τεχνολογικής καινοτομίας για την οικονομική ανάπτυξη. Εδώ πρέπει και η Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων να επαναπροσδιορίσει τη χρηματοπιστωτική σταθερότητα, όπως την αντιλαμβάνεται, ούτως ώστε να συν-ολοκληρώσει στον σχεδιασμό της θέματα που αφορούν το κλίμα και την περιβαλλοντική κρίση. Πρέπει και οι Εθνικοί Δημόσιοι Οργανισμοί Επένδυσης να μπορούν να παρέχουν αυτήν τη μακροπρόθεσμη χρηματοδότηση, γιατί η μετάβαση στην αειφορία αφορά μακροπρόθεσμες επενδύσεις, κάτι που είναι δύσκολο να γίνει και για πολιτικούς λόγους, γιατί οι κυβερνήσεις έχουν πιο μικρή περίοδο διακυβέρνησης, αλλά και γιατί οι επιχειρηματίες δεν έχουν μάθει να κάνουν μακροπρόθεσμα business plans. Επίσης, πρέπει να καταλάβουν και οι επιχειρήσεις ότι όσες θα ενσωματώσουν την αειφορία, δηλαδή θα ενδιαφερθούν και για την οικονομική αειφορία –τα κέρδη τους–, την περιβαλλοντική αειφορία –δηλαδή μείωση του αρνητικού αποτυπώματος της παραγωγής και του value change τους (όσο πιο πολύ γίνεται να μειωθεί το αποτύπωμά τους στο περιβάλλον)–, συν την κοινωνική αειφορία –δηλαδή να μπορέσουν να δώσουν θέσεις εργασίας και θέσεις εργασίας που να είναι τέτοιες που να υποστηρίζουν την κοινωνική συνοχή–, αυτές οι επιχειρήσεις, που πρώτες θα το καταφέρουν, θα είναι οι πιο επικερδείς, οι πιο ανταγωνιστικές, οι πιο καινοτόμες και αυτές που θα επιβιώσουν μακροχρόνια.

Γι' αυτό πρέπει και να μπορέσουμε να υποστηρίξουμε τις επιχειρήσεις για να κάνουν αυτήν την αλλαγή, για να μάθουν πώς να κάνουν αυτήν την αλλαγή, ούτως ώστε και αυτές να δώσουν πίσω θέσεις εργασίας. Η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία μόνο στον χώρο της ενέργειας αναμένεται ότι θα παράξει 1.000.000 νέες θέσεις εργασίας έως το 2030. Προσοχή, όμως, αυτές οι θέσεις εργασίας θα είναι για ανθρώπους με δεξιότητες, δεν θα υπάρχουν νέες θέσεις εργασίας για ανθρώπους χαμηλών δεξιοτήτων. Άρα, τι χρειάζεται; Χρειάζεται μια πολύ σοβαρή επένδυση σε upskilling και reskilling. Δηλαδή, πρέπει η χώρα να επενδύσει στο εργατικό δυναμικό και, επίσης, πρέπει να αναδιαρθρώσει τον τρόπο που λειτουργεί η παιδεία σε όλα της τα επίπεδα, ούτως ώστε να παράγει ανθρώπους που μπορούν να δουλέψουν στους νέους τομείς της οικονομίας που θα ανθίσουν –λέω, ξανά, ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, κυκλική οικονομία, nature-based solutions, έργα, investments που προστατεύουν από τα ακραία καιρικά φαινόμενα– και σε όλες τις άλλες πτυχές που έχουν να κάνουν με την υποστήριξη της υγείας και της ευημερίας της κοινωνίας.

Μαζί με αυτό –και θα κλείσω με αυτό– θα πρέπει οπωσδήποτε να δεχθούμε ότι όλες αυτές οι κλιματικές πολιτικές και γενικότερα οι πολιτικές που αφορούν μια αειφόρο περιβαλλοντική και κοινωνική διαχείριση της παραγωγής, αλλά και της κατανάλωσης, θα έχουν και κάποιες αρνητικές επιπτώσεις σε ευάλωτα νοικοκυριά. Δηλαδή, αυτές όλες οι πολιτικές σημαίνουν φόρους, σημαίνουν κανονισμούς που σίγουρα έχουν αρνητικές επιπτώσεις σε νοικοκυριά που δεν έχουν τη δυνατότητα να πληρώσουν γι' αυτά τα πράγματα, που είναι στο όριο της πτώχειας.

Σ. Χριστοφιλέα: Αυτό δεν είναι δίκαιο βεβαίως και όταν μιλάμε για όλο αυτό και μιλάμε για δικαιοσύνη αυτό δεν συνάδει. Πώς μπορούμε να το γλιτώσουμε αυτό;

Φ. Κουντούρη: Αυτό δεν συνάδει, ακριβώς. Εμείς έχουμε φτιάξει ένα πολύ μεγάλο μακροοικονομικό μοντέλο, όπου δείχνουμε με πάρα πολλή λεπτομέρεια πώς αυτές οι αρνητικές επιπτώσεις των κλιματικών πολιτικών μπορούν να καλυφθούν με τρόπο που στο τέλος θα αυξηθεί και η ισότητα και η δικαιοσύνη αλλά και ο αριθμός των θέσεων εργασίας, ενώ παράλληλα θα παραχθούν θετικοί αναπτυξιακοί πολλαπλα-

σιαστές. Εστιάζουμε σε τέσσερα εργαλεία: στην αναδιανομή των εσόδων των κλιματικών φόρων μέσω εφάπαξ φόρων σε ευάλωτους· στην υλοποίηση στοχευμένων μέτρων ενεργειακής απόδοσης που θα χρησιμοποιείται από το εισόδημα αυτών των φόρων, ούτως ώστε το νοικοκυριό που πληρώνει να το παίρνει πίσω και να επενδύει σε ενεργειακή απόδοση, η οποία θα του μειώσει τους λογαριασμούς· σε μακροπρόθεσμα προγράμματα διατήρησης των θέσεων εργασίας για όλους τους πολίτες. Δηλαδή, αν εσύ δουλεύεις σε λιγνιτική μονάδα, το κράτος έχει υποχρέωση να χρησιμοποιήσει τα έσοδα από τις κλιματικές πολιτικές και τους φόρους και να σε βάλει σε ένα πρόγραμμα που θα σου δώσει δεξιότητες για να μεταφερθείς στην παραγωγή μιας νέας βιομηχανικής μονάδας, η οποία θα λειτουργεί με κυκλική οικονομία.

Σ. Χριστοφιλέα: Είναι πράσινη, είναι φιλική προς το περιβάλλον.

Φ. Κουντούρη: Μπράβο. Τέλος, στη χρηματοδότηση επιδοτήσεων για νέες τεχνολογίες χαμηλών εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα μέσω της γενικής φορολογίας. Εμείς έχουμε προσομοιώσει αυτό το μοντέλο, το έχουμε εφαρμόσει και σε διάφορες χώρες –και είναι χώρες που δεν είναι πολύ μακριά από εμάς, είναι χώρες του ευρωπαϊκού νότου– και φαίνεται ότι, αν αυτό γίνει σε κάθε χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο τέλος μπορούμε να μιλάμε για μια Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία η οποία αυξάνει τον δείκτη ισότητας μεταξύ των πολιτών, το λεγόμενο Gini coefficient, αυξάνει τις θέσεις εργασίας, αυξάνει τη δυνατότητα κάθε χώρας για θετικούς αναπτυξιακούς πολλαπλασιαστές. Έτσι, είναι αυτό που λέμε ότι η Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία θα φέρει ανάπτυξη, θα φέρει θέσεις εργασίας και, επομένως, κοινωνική συνοχή, θα φέρει τέλος πάρα πολλές ευκαιρίες η καινοτομία που παράγεται να εφαρμοστεί και να φέρει πρόοδο.

Σ. Χριστοφιλέα: Επειδή ο χρόνος μας τελειώνει, στην κυριολεξία –ευχόμαστε όχι για το θέμα της κλιματικής αλλαγής– πολύ σύντομα, κλείνοντας με αυτό, κα Κουντούρη, και ολοκληρώνοντας αυτήν την πολύ χρήσιμη συζήτηση –προσωπικά, άκουσα πράγματα των οποίων δεν είχα καταλάβει ούτε τη διάστασή τους, ενώ πολλά από αυτά δεν τα ήξερα καθόλου– και την πολύ διαφωτιστική –φαντάζομαι, και για τους ακροατές μας– ήθελα να ρωτήσω, προλαβαίνουμε για όλα αυτά;

Φ. Κουντούρη: Προλαβαίνουμε, αν κινηθούμε πολύ γρήγορα. Η απάντησή μου είναι ότι η Ευρώπη προλαβαίνει, γιατί έχει θέσει το policy, έχει θέσει τις πολιτικές, έχει την τεχνολογία, έχει και τα χρήματα. Επειδή δουλεύω μέσω των Ηνωμένων Εθνών σε πάρα πολλές άλλες χώρες και στις πέντε ηπείρους, μπορώ να σας πω ότι δεν είμαι καθόλου βέβαιη, αν προλαβαίνουν οι άλλες χώρες. Οι άλλες χώρες ακόμα συζητούν το πολιτικό πλαίσιο. Βέβαια, έχει γίνει μια μεγάλη αλλαγή από πέντε χρόνια πριν, που δεν συζητούσε κανείς για νόμους και κανονισμούς.

Άρα, η Ευρώπη προλαβαίνει, η Ευρώπη θα δώσει το παράδειγμα, η Ευρώπη μπορεί να έχει μια επιτυχή εφαρμογή μιας πράσινης και ψηφιακής μετάβασης, η οποία να είναι δίκαιη. Το θέμα είναι να μπορέσουν όλες οι άλλες χώρες να ακολουθήσουν αυτό το παράδειγμα και, κυρίως, αυτό που λέμε Global South. Εκεί οφείλουμε να δείξουμε ως παγκόσμια κοινότητα ότι μας ενδιαφέρει να ακολουθήσουν και αυτοί –και πραγματικά μας ενδιαφέρει, γιατί αν δεν ακολουθήσουν δεν θα έχουμε γεωπολιτική σταθερότητα– και να δώσουμε τον δημοσιονομικό χώρο και στις αναπτυσσόμενες χώρες, ούτως ώστε να μπορέσουν να ακολουθήσουν σε μια μετάβαση η οποία να είναι πράσινη και ψηφιακή. Αυτό προσπαθούμε να κάνουμε.

Στους τέσσερις μήνες πριν από το τέλος αυτού του χρόνου έχουμε τη Διεθνή Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για τα συστήματα παραγωγής τροφίμων, έχουμε τη Διάσκεψη των G20, έχουμε τη Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για τη βιοποικιλότητα

τα και έχουμε και τη Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το κλίμα –ήμουν παρούσα στις δύο που έχουν γίνει και θα είμαι παρούσα και στις άλλες δύο. Ο στόχος είναι τα αποτελέσματα αυτών να συνδυαστούν και οι χώρες να αρχίσουν πραγματικά να δουλεύουν μαζί για παγκόσμια λεπτομερή μονοπάτια τεχνολογίας, οικονομίας και πολιτικών, τα οποία θα κάνουν τη μετάβαση. Αυτός είναι ο στόχος.

Σ. Χριστοφιλέα: Να γίνει γρήγορα και να γίνει από όλους κοινά, γιατί δεν είναι το θέμα η Ευρώπη ή η άλλη πλευρά του Ατλαντικού, πρέπει να γίνει συνολικά. Ο πλανήτης αυτός είναι το κοινό μας σπίτι, πρέπει να κάνουμε τα πάντα και πολύ γρήγορα να τον σώσουμε, για να βρουν κάτι οι επόμενες γενιές. Κυρία Κουντούρη, σας ευχαριστώ πάρα πολύ, να ευχηθώ καλή συνέχεια.

Φ. Κουντούρη: Εγώ σας ευχαριστώ.

Σ. Χριστοφιλέα: Περιμένουμε να τα δούμε σιγά σιγά και στη δική μας χώρα να εξελίσσονται, να δημιουργούνται, να αναπτύσσονται αυτά τα μονοπάτια που μόλις στην προηγούμενη συζήτηση μας περιγράψατε και μας δείξατε. Σας ευχαριστούμε πάρα πολύ.

Φ. Κουντούρη: Και εγώ σας ευχαριστώ πολύ. Έχουν να παίξουν μεγάλο ρόλο και τα media σε αυτό, τα οποία μπορούν να ενημερώσουν τους πολίτες και να τους βάλουν πραγματικά συμμετόχους και συν-σχεδιαστές σε όλη αυτήν την προσπάθεια, να τους κεντρίσουν για να ψάξουν να βρουν πώς μπορούν να γίνουν συμμετοχοί και συν-σχεδιαστές. Ευχαριστώ πάρα πολύ.

Σ. Χριστοφιλέα: Κι εμείς.

■ Β. Τεχνητή νοημοσύνη: Μια πολυεπίπεδη πρόκληση που εξελίσσεται συνεχώς

«Η ανθρωπολογική πρόκληση της τεχνητής νοημοσύνης»

Κωνσταντίνος Δασκαλάκης

Καθηγητής του Τμήματος Ηλεκτρολόγων Μηχανικών και Επιστήμης Υπολογιστών του MIT και μέλος του Εργαστηρίου Πληροφορικής και Τεχνητής Νοημοσύνης του MIT

Ευάγγελος Βενιζέλος

πρώην Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης, Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου, ΑΠΘ

Ευ. Βενιζέλος: Κυρίες και κύριοι, φίλες και φίλοι, σας ευχαριστώ θερμότητα που παρακολουθείτε το Συνέδριο του Κύκλου Ιδεών. Έχω την πολύ μεγάλη χαρά να υποδέχομαι στη συνάντηση αυτή μια πολύ γνωστή, διεθνώς γνωστή, προσωπικότητα, τον καθηγητή Κωνσταντίνο Δασκαλάκη ο οποίος διδάσκει στο MIT. Μετέχει διαδικτυακά από τη Βοστόνη στη συνάντηση αυτή, τον ευχαριστώ θερμότητα. Νομίζω ότι δεν μπορούσαμε να έχουμε καταλληλότερο πρόσωπο, προκειμένου να συζητήσουμε πτυχές του πολύ μεγάλου θέματος της τεχνητής νοημοσύνης και αυτά που συνεπάγονται. Ως εκ τούτου, τον καλωσορίζω, τον ευχαριστώ και του θέτω το πρώτο ερώτημα.

Αγαπητέ κ. Δασκαλάκη, είναι μια ευκαιρία να ξεκινήσουμε, προκειμένου να διευκολύνουμε και όλους τους φίλους και τις φίλες που μας παρακολουθούν, επιχειρώντας να δώσουμε ένα μικρό εύληπτο ορισμό για το τι είναι η τεχνητή νοημοσύνη, τι είναι η μηχανική μάθηση, πώς αυτό συνδέεται με την Τέταρτη Βιομηχανική Επανάσταση και όλα τα συναφή θέματα.

Κ. Δασκαλάκης: Καλησπέρα σας. Πρώτα απ' όλα, να πω και εγώ ότι είναι μεγάλη μου χαρά που συνομιλούμε και, επίσης, ευχαριστώ και το ακροατήριο που παρακολουθεί αυτή τη μη ζωντανή, αλλά διαδικτυακή συνάντησή μας.

Η τεχνητή νοημοσύνη είναι ένα ευρύτερο πεδίο που έχει μεγάλη ιστορία. Αυτή η ιστορία αρχίζει ήδη από το 1950, και η μηχανική μάθηση είναι ένα υποσύνολο της τεχνητής νοημοσύνης. Η τεχνητή νοημοσύνη έχει μια πολύ ευρεία στόχευση, είναι το πώς να φτιάξουμε νοήμονες μηχανές –ό,τι μπορεί αυτό να σημαίνει. Για να το πετύχουμε αυτό, υπάρχουν πολλών ειδών τεχνικές τις οποίες θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε. Οι τεχνικές αυτές έχουν να κάνουν και με software και με hardware, έχουν να κάνουν πάρα πολύ με αλγορίθμους.

Ένα κομμάτι αυτών των αλγορίθμων έχει να κάνει με την επεξεργασία δεδομένων που μια νοήμων μηχανή αντιλαμβάνεται, μαζεύει από το περιβάλλον όπου βρίσκεται, και θέλει να χρησιμοποιήσει αυτήν την πληροφορία, αυτά τα δεδομένα, αυτές τις μετρήσεις, για να κάνει προβλέψεις για το τι μπορεί να συμβεί στο μέλλον, ή οι πράξεις της μηχανής τι αποτέλεσμα θα έχουν για την εμπειρία της στο μέλλον.

Επομένως, για να συνοψίσω, η μηχανική μάθηση είναι ένα κομμάτι της τεχνητής νοημοσύνης και είναι αυτό το κομμάτι το οποίο έχει να κάνει με την επεξεργασία δεδομένων, με σκοπό, πρώτα απ' όλα, να κάνουμε προβλέψεις για το τι μέλλει γενέσθαι, τι θα δούμε στο μέλλον, αλλά, επίσης –και ίσως το πιο σημαντικό– για το πώς οι πράξεις οι δικές μας, οι πράξεις της μηχανής, θα επηρεάσουν τον κόσμο στον οποίο θα βρεθούμε μετά τη λήψη αυτών των αποφάσεων και πράξεων.

Ευ. Βενιζέλος: Πολύ ωραία. Ευχαριστώ πάρα πολύ, γιατί ήταν συνοπτική και σχετικά εύληπτη η απάντηση. Τώρα, θέλουμε να συμπιέσουμε τα πράγματα, σε λίγο χρόνο να πούμε πάρα πολλά –νομίζω, έχουμε την κατανόηση του ακροατηρίου μας.

Αν καταλαβαίνω καλά, τώρα έχουμε μια υπερυπολογιστική, ας το πούμε έτσι, δυνατότητα και έτσι, από τη φάση της πληροφορικής και των υπολογιστών, πηγαίνουμε σε κάτι άλλο, το οποίο, επίσης αν καταλαβαίνω καλά, δεν είναι αναγκαστικά ανθρωπόμορφο. Δηλαδή, όταν μιλάμε για μηχανές βασισμένες στην τεχνητή νοημοσύνη, την επεξεργασία των big data, για μηχανές που έχουν ικανότητα προσαρμογής «διανοητικής», μέσω της μηχανικής μάθησης, δεν μιλάμε για μηχανές ανθρωπόμορφες, για ρομπότ, μιλάμε για κάθε τι το οποίο μπορεί να γίνει όχημα αυτής της εφαρμογής. Είναι σωστή η παρατήρησή μου αυτή;

Κ. Δασκαλάκης: Είναι πολύ σωστή. Ο ανθρώπινος εγκέφαλος, προφανώς, είναι μια έμπνευση· ο τρόπος που εμείς αντιλαμβανόμαστε και δίνουμε εξηγήσεις για τον κόσμο γύρω μας είναι μια έμπνευση για τους αλγορίθμους που θέλουμε να εμφυσήσουμε σε τεχνητά όντα.

Από την άλλη, τα τεχνητά όντα έχουν κάποια χαρακτηριστικά διαφορετικά από αυτά του ανθρώπου. Οπότε, θέλουμε να εκμεταλλευτούμε αυτές τις διαφορετικές δυνατότητες που έχουν τα τεχνητά όντα, οι τωρινόι υπολογιστές που έχουμε. Επιπλέον, δεν γνωρίζουμε και καλά το πώς δουλεύει ο ανθρώπινος εγκέφαλος. Αυτό είναι ένα τεράστιο μυστήριο που δεν έχουμε ακόμα λύσει και, επομένως, ενόσω αυτό ακόμα δεν έχει λυθεί, πρέπει να βρούμε άλλους επιστημονικούς δρόμους προκειμένου να προσεγγίσουμε το πώς εμφυσούμε νοημοσύνη σε υπολογιστές, η οποία δεν αντικατοπτρίζει απαραίτητα αυτή του ανθρώπου.

Επομένως, πολύ σωστά, δεν είναι ανθρωπόμορφη η τεχνητή νοημοσύνη, για τον λόγο, πρώτον, ότι δεν καταλαβαίνουμε τον ανθρώπινο εγκέφαλο· αφετέρου δε, διότι οι υπολογιστές έχουν δυνατότητες που δεν έχουν οι άνθρωποι και θέλουμε να εκμεταλλευτούμε αυτές τις extra δυνατότητες.

Ευ. Βενιζέλος: Έχουν υπολογιστική ικανότητα πολύ μεγαλύτερη, ας το πούμε έτσι.

Κ. Δασκαλάκης: Οι υπολογιστές έχουν τεράστια ικανότητα να κάνουν σωστά τεράστιους υπολογισμούς, που ο άνθρωπος δεν μπορεί να τους κάνει τόσο γρήγορα. Από την άλλη, μπορεί κανείς να πει ότι δεν είναι τόσο δημιουργικές όσο ο ανθρώπινος εγκέφαλος οι μηχανές.

Ευ. Βενιζέλος: Προς το παρόν.

Κ. Δασκαλάκης: Προς το παρόν, τουλάχιστον.

Ευ. Βενιζέλος: Οι συνάψεις μπορεί να βελτιωθούν και όσον αφορά τις μηχανές, μπορεί να αποκτήσουν ικανότητα διασύνδεσης και δημιουργίας πολύ μεγαλύτερη. Να ρωτήσω το εξής όμως: θα μπορούσε να είναι έτσι κατασκευαστικά οργανωμένο το πράγμα ώστε να προστεθεί και μια συναισθηματική ή ηθική διάσταση σε αυτό που κάνει η υπολογιστική μηχανή και, ιδίως, στην τεχνητή μάθηση; Δηλαδή, θα μπορούσε να αποκτήσει και στοιχεία συναισθηματικής νοημοσύνης και ηθικής αξιολόγησης η μηχανή;

Κ. Δασκαλάκης: Νομίζω ότι ναι. Οι αποφάσεις που παίρνει μια μηχανή γίνονται κάτω από κάποια πλαίσια που θέτει ο δημιουργός της μηχανής. Επειδή είναι σημαντικό σε πολλές εφαρμογές –αν όχι σε όλες τις εφαρμογές– οι αποφάσεις που παίρνει η μηχανή να εμπίπτουν σε κάποια ηθικά πλαίσια και, επίσης, στην αλληλεπίδραση της μηχανής με τον άνθρωπο να υπάρχει αυτό που λέμε συναισθηματική νοημοσύνη, είναι πολύ σημαντικό και γίνεται να τεθούν κάποια πλαίσια γύρω από τα οποία η μηχανή αντιλαμβάνεται τον κόσμο και παίρνει αποφάσεις.

Το δύσκολο επιστημονικά θέμα εδώ, όμως, είναι ότι δεν υπάρχει μαθηματικός ορισμός του τι είναι ηθική απόφαση, ή του τι εστί συναισθηματική νοημοσύνη. Και, επειδή λείπει αυτός ο μαθηματικός ορισμός, πρέπει να το προσεγγίσουμε σε αλληλεπίδραση με τον άνθρωπο.

Ευ. Βενιζέλος: Λείπει και ο νομικός ορισμός –θα σας πω και τη δική μου οπτική γωνία.

Κ. Δασκαλάκης: Ναι, πολύ σημαντικό.

Ευ. Βενιζέλος: Έχετε απόλυτο δίκιο, λείπει και ο μαθηματικός και ο νομικός ορισμός του τι σημαίνουν αυτά. Μας ενδιαφέρουν και εμάς τους νομικούς, ιδίως στο πεδίο του Συνταγματικού Δικαίου, της Βιοηθικής, του Ποινικού Δικαίου πολύ συχνά, τα θέματα αυτά.

Να δώσω ένα παράδειγμα, το μαθητικό παράδειγμα. Στα αυτόνομα οχήματα, στα οχήματα χωρίς οδηγό, όταν πρέπει να χτυπήσει τον παππού ή τον εγγονό το όχημα που δεν έχει οδηγό, πρέπει να πάρει μια απόφαση η οποία είναι μια απόφαση –ας το πούμε έτσι– ηθική, ωφελιμιστική θα λέγαμε φιλοσοφικά. Εκεί πια πρέπει ο κατασκευαστής να έχει προνοήσει, με βάση τις δικές του ηθικές επιλογές, σε ένα αφηρημένο επίπεδο.

Κ. Δασκαλάκης: Ναι. Ή ο χρήστης του αυτοκινήτου με βάση τις δικές του επιλογές. Και μετά τίθεται και νομικά και θέμα του ποιος είναι υπεύθυνος για το ατύχημα. Δηλαδή, αν το αυτοκίνητο που ανήκει σε εμένα, όταν είναι στο πρόγραμμα αυτο-οδήγησης, δημιουργήσει ένα ατύχημα, φταίω εγώ, φταίει ο κατασκευαστής, φταίει ο μηχανικός που πήγα στο service και άλλαξε κάτι;

Ευ. Βενιζέλος: Το έχουμε στην Ελλάδα αυτό, υπάρχει τώρα. Επειδή στον Δήμο Τρικκαίων, στα Τρίκαλα, υπάρχουν αυτόνομα λεωφορεία, βεβαίως υπάρχει ένα ζήτημα ευθύνης, και αστικής και ποινικής, για το πώς λειτουργεί το μηχανήμα, κατά την απλή λογική ότι μπορεί και ο ιδιοκτήτης ενός ζώου –ενός σκύλου για παράδειγμα– να έχει ποινική ευθύνη, γιατί δεν έχει φροντίσει για τα όρια συμπεριφοράς του κατοικίδιου που έχει υπό το δικό του έλεγχο.

Χρησιμοποιήσαμε τη λέξη «αλγόριθμος», που για εσάς, φυσικά, είναι κάτι το αυτονόητο. Αλλά θα ήθελα, αν μπορείτε, σε λίγα δευτερόλεπτα να μας δώσετε έναν ορισμό της έννοιας «αλγόριθμος», για να μας παρακολουθούν όλοι οι φίλοι μας με μεγαλύτερη άνεση.

Κ. Δασκαλάκης: Πρώτα απ' όλα, να πω ότι ο αλγόριθμος δεν έχει να κάνει σε τίποτα με το λογάριθμο, εκτός από το ότι χρησιμοποιούν τα ίδια γράμματα. Ο αλγόριθμος είναι, πολύ απλά, μια συνταγή. Εδώ πρέπει να πούμε ότι οι υπολογιστές, κατά βάση, είναι χαζά όντα. Ο υπολογιστής ακολουθεί με ακρίβεια τις οδηγίες που έχει δώσει σε αυτόν ο προγραμματιστής του.

Ευ. Βενιζέλος: Δηλαδή, είναι ένα πρόγραμμα ο αλγόριθμος.

Κ. Δασκαλάκης: Ο αλγόριθμος είναι ένα πρόγραμμα.

Ευ. Βενιζέλος: Το οποίο αποτυπώνεται, ας το πούμε, μαθηματικά, τεχνικά, με μια τεχνική γλώσσα.

Κ. Δασκαλάκης: Αποτυπώνεται μαθηματικά, μπορεί να εκφραστεί σε διάφορες γλώσσες προγραμματισμού. Οι γλώσσες προγραμματισμού σου δίνουν ένα λεξιλόγιο για να εκφράσεις μια συνταγή. Ο αλγόριθμος μπορεί να βοηθεί ως μια συνταγή στην καθομιλουμένη. Αλλά η συνταγή αυτή πρέπει να είναι διατυπωμένη με τεράστια ακρίβεια. Δηλαδή, δεν μπορείς να πεις στον υπολογιστή: «Πάρε αυτά τα δεδομένα και πες μου τι θα γίνει». Ο υπολογιστής δεν έχει καμία έννοια του κόσμου. Ο υπολογιστής καταλαβαίνει πρόσθεση, αφαίρεση, πολλαπλασιασμό – αυτό είναι, στο τέλος της ημέρας, το τι κάνει ο υπολογιστής. Πρέπει εσύ, λοιπόν, ως προγραμματιστής, τον αφηρημένο υπολογισμό που θέλεις να κάνεις, να τον σπάσεις σε μια τεράστια ακολουθία από πολύ μικρά βήματα, που έχουν να κάνουν με πρόσθεση, αφαίρεση, αποθήκευση στη μνήμη, ανάκληση από τη μνήμη – πάρα πολύ απλές πράξεις.

Ευ. Βενιζέλος: Εμάς τους νομικούς και τους πολιτικούς, για παράδειγμα στο Συμβούλιο της Ευρώπης τα τελευταία χρόνια, μας έχει απασχολήσει πάρα πολύ το ζήτημα της χρήσης μεθόδων τεχνητής νοημοσύνης και αλγορίθμων στην οργάνωση και την απονομή της Δικαιοσύνης. Υπάρχουν πολιτείες στις Ηνωμένες Πολιτείες που χρησιμοποιούν μέσα τεχνητής νοημοσύνης και αλγόριθμους, για παράδειγμα, ως προς την προσωρινή κράτηση στις ποινικές υποθέσεις, αν ο κατηγορούμενος πρέπει να κρατηθεί προσωρινά ή να αφεθεί με μια εγγύηση έως τη διεξαγωγή της δίκης. Επίσης, είναι προφανές ότι πολύ εύκολα η τεχνητή νοημοσύνη μας επιτρέπει να δούμε τη νομολογία, να δούμε τη βιβλιογραφία, δηλαδή να γλιτώσουμε έναν τεράστιο κόπο και να έχουμε πάρα πολύ καλή ενημέρωση. Αλλά αυτό είναι η προετοιμασία. Όταν φθάνεις στη δικαιοδοτική κρίση, που είναι μια κρίση ανθρώπινη, νομική και ηθική ταυτόχρονα, τότε μπορεί ο αλγόριθμος να πει ότι αυτός που είναι λευκός, ψηλός, όμορφος θα πάει σπίτι του και ο άλλος, που είναι μαύρος ή ισπανόφωνος – και, ως εκ τούτου, ανήκει σε μειονότητες εναντίον των οποίων υπάρχουν διακρίσεις – θα πάει να προφυλακιστεί;

Αυτό είναι ένα τεράστιο ζήτημα και έχουν εκδοθεί και σχετικές αποφάσεις, συστάσεις αυτών των διεθνών οργανισμών, κυρίως των ευρωπαϊκών, που έχουν μεγαλύτερη ευαισθησία στα θέματα αυτά. Μας έχει απασχολήσει, λοιπόν, τι γίνεται με τους αλγορίθμους.

Κ. Δασκαλάκης: Ναι, υπάρχει ένα τεράστιο ζήτημα εδώ με το παράδειγμα που λέτε, και άλλα. Και αυτό το ζήτημα, βασικά, φέρνει στο προσκήνιο την εξής πραγματικότητα: ότι ένας αλγόριθμος αποτυπώνει αυτό που βλέπει στα δεδομένα του. Αν τα δεδομένα αυτά έχουν συλλεχθεί σε μια κοινωνία που έχει κάποια στερεότυπα και κάνει διακρίσεις εναντίον κάποιων ομάδων, ο αλγόριθμος θα αναπαράγει αυτά τα πράγματα, διότι ο αλγόριθμος, όπως λέγαμε πριν, δεν έχει κάποια δίκη του ηθική. Εκτός αν ο κατασκευαστής του αλγορίθμου – αυτός ο διάλογος, ουσιαστικά, που γίνεται μεταξύ των κατασκευαστών των αλγορίθμων και όλης της υπόλοιπης κοινωνίας που κρίνει το πώς λειτουργούν οι αλγόριθμοι – αυτό που προσπαθεί βασικά να κάνει είναι να θέσει περιορισμούς, ώστε, αν αντιληφθεί η κοινωνία ότι ο αλγόριθμος μεροληπτεί σε κάποιους άξονες, μπορεί στην κατασκευή ενός επόμενου αλγορίθμου να αφαιρεθούν οι μεροληψίες σε αυτούς τους άξονες.

Ας πούμε, μπορείς στην είσοδο προς τον αλγόριθμο να αποκρύπτεις κάποια χαρακτηριστικά τα οποία, συγκεκριμένα, έχουν να κάνουν με το φύλο, την εθνικότητα κ.λπ. του κατηγορούμενου, από τα οποία να μπορείς να εξάγεις. Γιατί υπάρχει και αυτό το θέμα, ότι μπορείς εσύ να αποκρύψεις κάποια χαρακτηριστικά του κατηγορούμενου, αλλά από άλλα χαρακτηριστικά να μπορείς να εξάγεις με μεγάλη ακρίβεια τα

χαρακτηριστικά που προσπαθείς να αποκρύψεις. Οπότε, είναι δύσκολο το θέμα, δεν είναι απλά ότι θα πει ένας νόμος ότι «Δεν μπορείς να χρησιμοποιήσεις φύλο, εθνικότητα ή κάποια χαρακτηριστικά στην απόφασή σου», γιατί υπάρχουν άλλα.

Ευ. Βενιζέλος: Σίγουρα υπάρχουν και προσωπικά δεδομένα τα οποία, όταν είναι ευαίσθητα και είσαι εκτός ποινικής διαδικασίας, σε διοικητικούς ελέγχους, δεν έχεις και το δικαίωμα να τα χρησιμοποιήσεις.

Ξέρετε, έγινε εκτεταμένη χρήση αλγορίθμων τώρα στην Ελλάδα, προκειμένου να επιλέγεται το δείγμα των επιβατών πτήσεων που θα περάσει από έλεγχο με rapid test ή μοριακό test, για να εισέλθει στη χώρα λόγω της πανδημίας, λόγω του COVID-19. Αυτός ο αλγόριθμος επιλέγει κάποιους, αφήνει κάποιους άλλους να περνούν. Θέτει προβλήματα από την άποψη αυτή.

Εγώ θέλω να θέσω υπό την κρίση σας μια άποψη που είχα την ευκαιρία να διατυπώσω στο Συνέδριο της Νομικής Σχολής Θεσσαλονίκης για τις νέες τεχνολογίες, που έγινε στην αρχή του καλοκαιριού, με θέμα «Δίκαιο και νέες τεχνολογίες». Είχα κάνει εκεί μια εισήγηση, «Σύνταγμα και νέες τεχνολογίες», και είχα πει το εξής: θα μπορούσαμε να δεχθούμε στο νομικό μας σύστημα και στο δικαστικό σύστημα και στο διοικητικό σύστημα τη χρήση αλγορίθμων υπό μία θεμελιώδη προϋπόθεση, να μπορείς να αποτυπώσεις τον αλγόριθμο ως νομικό κανόνα. Δηλαδή, να μπορείς να αποτυπώσεις τον αλγόριθμο, όχι μαθηματικά ή σε γλώσσα προγραμματισμού, αλλά στη φυσική γλώσσα και με νομική ορολογία, γιατί έτσι ξέρεις ποιος είναι ο κανόνας που εφαρμόζεται. Αν δεν μπορείς να τον αποτυπώσεις σε φυσική γλώσσα και νομική ορολογία, υπάρχει τεράστια αδιαφάνεια και αδυναμία ελέγχου καθώς και αδυναμία προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πώς σας φαίνεται αυτό;

Κ. Δασκαλάκης: Συμφωνώ απόλυτα με τη διατύπωση αυτή και αυτή συνδέεται με ένα τεράστιο ερώτημα που απασχολεί και τους επιστήμονες της Επιστήμης Υπολογιστών, που έχει να κάνει με την ερμηνευτικότητα, την ερμηνεία αλγορίθμων τεχνητής νοημοσύνης. Αυτό κάπως ανάγεται στο εξής, ότι η κλασική Στατιστική Επιστήμη χρησιμοποιεί ως επί το πλείστον απλά στατιστικά μοντέλα, επάνω στα οποία βασίζει την ερμηνεία των δεδομένων, επομένως και τις προβλέψεις που κάνει κανείς με αυτά τα απλά στατιστικά μοντέλα –και, έτσι, είναι ερμηνεύσιμες οι προβλέψεις που κάνουν αυτά τα στατιστικά μοντέλα.

Στην τεχνητή νοημοσύνη, για λόγους για τους οποίους ίσως πρέπει να μιλήσουμε λίγο, αυτό που έχει προκύψει είναι ότι οι αλγόριθμοι έχουν γίνει πάρα πολύ πολύπλοκοι, τόσο πολύπλοκοι που βασικά είναι μαύρα κουτιά. Όταν ένα μαύρο κουτί σου δίνει μια σύσταση για το αν κάποιος θα προφυλακιστεί ή όχι, πρέπει να γνωρίζεις –όπως λέτε και εσείς– πολύ καλά επάνω σε ποια χαρακτηριστικά βάσισε αυτήν τη σύστασή του. Αν αυτοί οι λόγοι επάνω στους οποίους βασίζεται δεν έχουν νομική βάση, είναι πολύ επικίνδυνη η χρήση του αλγορίθμου.

Ευ. Βενιζέλος: Το είπατε πάρα πολύ ωραία. Πρέπει, λοιπόν, να ανοίξουμε το μαύρο κουτί. Μπορούμε να αξιοποιούμε τους αλγορίθμους και τον τεράστιο πλούτο της τεχνητής νοημοσύνης, αλλά με διαφάνεια. Δηλαδή, να μπορούμε να καταλαβαίνουμε τι είναι αυτό που ισχύει, πού μας πηγαίνει το πράγμα. Αλλιώς δεν μπορούμε να το ελέγξουμε, ούτε δημοκρατικά, ούτε νομικά, ούτε ηθικά και ούτω καθεξής.

Με απασχολεί και κάτι άλλο, που φαντάζομαι ότι σας έχει απασχολήσει πολύ σε όλα αυτά τα χρόνια, καθώς εσείς από νεαρότατη ηλικία ασχολείσθε με τόση επιτυχία με τα θέματα αυτά. Η τεχνητή νοημοσύνη, η μηχανική μάθηση, όλα αυτά, πώς επηρεάζουν τον ανθρώπινο νου, τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η ανθρώπινη διάνοια; Μήπως αυξάνουν οι απαιτήσεις, ή μειώνονται οι απαιτήσεις;

Δηλαδή, η ανθρωπολογική επίπτωση της τεχνητής νοημοσύνης ποια θα είναι σε σχέση με τον τρόπο που σκέπτεται και που αντιδρά ως σύνθετη προσωπικότητα ο άνθρωπος;

Κ. Δασκαλάκης: Εντάξει, δεν χωρά αμφισβήτηση ότι η αλληλεπίδραση αλγορίθμων –όχι μόνον αλγορίθμων τεχνητής νοημοσύνης, αλλά ευρύτερα αυτή η επέλαση των τεχνολογιών που χρησιμοποιούν αλγορίθμους στην κοινωνία μας– έχει αλλάξει τελείως και τη μορφή του ανθρώπου. Δεν χωρά αμφισβήτηση σε αυτό. Δηλαδή, την τελευταία εικοσαετία –για να μην αρχίσουμε από πολύ παλιά– έχουμε δει μια τεράστια αλλαγή στον τρόπο που προσεγγίζουμε τη γνώση, την κοινωνικοποίηση μας, την αλληλεπίδραση μας με άλλους ανθρώπους, τη Δημοκρατία.

Οι αλγόριθμοι την τελευταία εικοσαετία έχουν αλλάξει πάρα πολλές αγορές –αγορές εννοώ με την ευρύτερη έννοια του όρου. Αυτό που είδαμε είναι ότι η αγορά της πληροφορίας άλλαξε, η αγορά των ταξί άλλαξε, το πώς βρίσκουμε συντρόφους άλλαξε, ο τρόπος που κοινωνικοποιούμαστε άλλαξε. Αν δούμε τις τεράστιες εταιρείες της Αμερικής, η κάθε μία από αυτές έχει αλλάξει ένα τεράστιο κομμάτι της αγοράς ή της κοινωνικοποίησής μας ή της Δημοκρατίας.

I

Ευ. Βενιζέλος: Άρα, αλλάζει τις συνήθειες. Μήπως αλλάζει και το γονιδίωμα, δηλαδή μήπως με έναν τρόπο έμμεσο φθάνουμε σε έναν άλλο τύπο ανθρώπου, ο οποίος πρέπει να συνομιλεί με αυτό το περιβάλλον, το οποίο είναι τεχνικό, τεχνητό, μηχανικό και ούτω καθεξής. Δηλαδή, μήπως πηγαίνουμε σε ένα σύνθετο ον ανθρωπομηχανής, σε μια άλλη ανθρώπινη κατάσταση, που θα έλεγε και η Hannah Arendt.

Κ. Δασκαλάκης: Ναι, νομίζω ότι αυτή η ραγδαία πρόοδος που βλέπουμε τα τελευταία χρόνια έχει δείξει πια καταφανώς το πώς ο άνθρωπος εγκέφαλος προσαρμόζεται και πώς ο άνθρωπος είναι συμπληρωματικός με την τεχνολογία την οποία έχει στη διάθεσή του. Θεωρώ ότι και άλλες τεχνολογικές επαναστάσεις έχουν αλλάξει τη μορφή του ανθρώπου, αλλά εδώ έχουμε, σε μια περίοδο πολύ μικρή, μια τεράστια αλλαγή στον τρόπο ζωής μας.

Ευ. Βενιζέλος: Και στις εργασιακές σχέσεις, σε όλο το παραγωγικό μοντέλο.

Κ. Δασκαλάκης: Ναι, ακριβώς. Και αυτό που βλέπουμε να γίνεται στο μέλλον είναι να εκτοξεύεται ακόμα περισσότερο αυτή η επέλαση της τεχνολογίας στη ζωή μας και αυτό θα αναδείξει, νομίζω, το πώς ο άνθρωπος εγκέφαλος προσαρμόζεται. Επομένως, θέτει άμεσα θέματα και στο εργασιακό και στο εκπαιδευτικό και, γενικότερα, σε ένα ευρύτερο κοινωνικό συμβόλαιο, που πρέπει να γραφτεί ξανά, για το πώς θα συμβιβάσουμε αυτήν την επέλαση της τεχνολογίας με την ανθρώπινη ύπαρξη.

Ευ. Βενιζέλος: Δηλαδή, δεν είμαστε πλέον μόνοι μας στο κοινωνικό συμβόλαιο, δεν είναι ένα συμβόλαιο μόνον μεταξύ ανθρώπων. Πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και μη ανθρώπινους παράγοντες, που έχει δημιουργήσει ο άνθρωπος αλλά πλέον συνυπάρχουν. Αυτό είναι αρκετά πολύπλοκο, αν λάβει κανείς υπόψη ότι τελούμε και υπό την απειλή των μικρών οντοτήτων που λέγονται ιοί και που θέτουν το ζήτημα των υγειονομικών κρίσεων. Βιοηθική και Τεχνοηθική εμπλέκονται.

Μερικές πρακτικές εφαρμογές της τεχνητής νοημοσύνης και της μηχανικής μάθησης θα μπορούσατε να μας πείτε, για να έχουμε μια προσλαμβάνουσα παράσταση πιο ολοκληρωμένη;

Κ. Δασκαλάκης: Ναι. Αυτή η επανάσταση την οποία αντιλαμβανόμαστε την τελευ-

ταία δεκαετία είχε, εν πολλοίς, να κάνει με τη ραγδαία αύξηση των ικανοτήτων των μηχανών στην επεξεργασία της εικόνας, την κατανόηση των περιεχομένων μιας εικόνας –που μέχρι πρότινος ήταν ένα απροσπέλαστο πρόβλημα–, την κατανόηση των περιεχομένων μιας φωνητικής κυματοσειράς, δηλαδή η ικανότητα των αλγορίθμων να καταγράψουν τον λόγο...

Ευ. Βενιζέλος: Και τον παλμό, την τονικότητα, πολλά στοιχεία που μπορεί να συνδέονται, ας πούμε, με την ενοχή ή την αθωότητα, με την ειλικρίνεια ή το ψέμα.

Κ. Δασκαλάκης: Και αυτό, αλλά ακόμα και στο πιο βασικό πλαίσιο του απλά να καταγράψω, να παίρνω σε ένα τηλεφωνικό κέντρο και, αν έχω προφορά ελληνική, να μη μου λένε στα αγγλικά «Δεν καταλαβαίνουμε τι λες». Δηλαδή, πλέον, όταν παίρνεις σε ένα τηλεφωνικό κέντρο, ό,τι προφορά και να έχεις σε καταλαβαίνουν. Αυτό μέχρι πρότινος ήταν απροσπέλαστο, επίσης, πρόβλημα.

Οπότε, έχουμε κατανόηση εικόνας και φωνής. Έχει συμβεί τεράστια πρόοδος και γι' αυτό βλέπουμε και αυτές τις τεχνολογίες να έχουν μπει στην πραγματικότητα μας, δηλαδή και το Siri στο κινητό μας και το Google Assistant και το Amazon Alexa. Όλες αυτές είναι τεχνολογίες που ήδη έχουν μπει στην καθημερινότητά μας, που μέχρι πρότινος εθεωρείτο δύσκολο πρόβλημα να καταγράψεις με ακρίβεια μια φωνητική οδηγία που σου δίνει κάποιος άνθρωπος.

Η μηχανική μετάφραση έχει δει τεράστια πρόοδο. Δηλαδή πλέον, όπως βλέπουμε και στο Google Translate και σε άλλες εφαρμογές, είναι πολύ πιο ακριβής η μετάφραση. Άλλες επιτυχίες έχουν να κάνουν με τη γέννηση κειμένου, με τη δημιουργία κειμένου. Μπορείς να δώσεις σε έναν υπολογιστή μια πρόταση του τύπου «Παρακαλώ, ο κ. Βενιζέλος και ο κ. Δασκαλάκης συναντιούνται διαδικτυακά για να μιλήσουν για την τεχνητή νοημοσύνη, γράψε μας μια ιστορία για το τι συζήτησαν». Η τεχνολογία έχει πλέον τη δυνατότητα να γεννήσει ένα κείμενο με συνοχή, το οποίο πειστικά μπορεί να καταγράψει για τι μπορεί εμείς οι δύο να μιλάμε.

Ευ. Βενιζέλος: Ή να γράψει ένα ποίημα à la manière de Καναφίς, ας πούμε, να πει ότι ο Καβάφης θα το έγραφε έτσι.

Κ. Δασκαλάκης: Θα μπορούσε, ναι.

Ευ. Βενιζέλος: Που είναι σχετικά μικροί οι στίχοι, όχι εύκολα μεταφράσιμοι αλλά, πάντως, απλούστεροι από τον Ελύτη ή το Σεφέρη.

Κ. Δασκαλάκης: Προφανώς, πάντα υπάρχουν διάφορα επίπεδα στα οποία η ποιότητα του κειμένου αυτού πρέπει να κριθεί. Αλλά μια δεκαετία πριν, όταν γεννούσαν οι υπολογιστές κείμενο, ενώ οι προτάσεις ήταν γραμματικά σωστές, η συνοχή του κειμένου δεν υπήρχε. Πλέον, μπορεί πειστικά να καταγράψει ο αλγόριθμος ένα κείμενο. Μία κακή εφαρμογή αυτού είναι ότι μπορούμε πολύ εύκολα να έχουμε Twitter bots που να κάνουν συζήτηση στο Twitter και να «τρολάρουν»...

Ευ. Βενιζέλος: Ή να υποδύονται και τις φωνές μας, ενδεχομένως, και να δούμε ένα βίντεο στο οποίο να λέμε πράγματα που ποτέ δεν έχουμε πει.

Κ. Δασκαλάκης: Ναι, τα deepfake είναι μια άλλη κακή εφαρμογή της ικανότητας των αλγορίθμων να γεννούν εικόνες.

Ευ. Βενιζέλος: Να ρωτήσω, πόσο ευαίσθητο είναι αυτό το σύστημα; Είδαμε ότι έπεσε το Facebook, το Instagram, το WhatsApp προχθές. Το σύστημα αυτό όλο, που βασίζεται στη τεχνητή νοημοσύνη και τη μηχανική μάθηση, παγκοσμίως, όπως διασυνδέεται με το διαδίκτυο –γιατί όλα αυτά είναι ένα πλέγμα– πόσο ανοικτό σε κυβερνοε-

πιθέσεις είναι, σε εκβιασμούς, σε μια νέα μορφή εγκληματικότητας τεχνολογικής; Τι μπορούμε να περιμένουμε με νέες μορφές τεχνοεπιθέσεων/κυβερνοεπιθέσεων, κατά τη γνώμη σας;

Κ. Δασκαλάκης: Εντάξει, το θέμα των κυβερνοεπιθέσεων είναι μεγάλο και πιο παλιό. Αλλά, όσο μεταφέρουμε περισσότερο τη δραστηριότητα μας στο internet –που είναι αναγκαστικό πόρισμα του ότι πολλή από την παραγωγικότητά μας πρέπει να χρησιμοποιήσει εργαλεία τεχνολογικά–, τόσο πιο ευάλωτοι είμαστε σε τέτοιες επιθέσεις. Ας πούμε, αν κάποιος ρίξει το Amazon AWS, για όσες ώρες είναι κάτω το AWS δεν θα μπορεί πολύς κόσμος να δουλέψει.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι, αλλά και συστήματα οπλικά, γιατί τώρα θα βασίζονται στην τεχνητή νοημοσύνη και οι φρεγάτες μας και οι κορβέτες μας και τα αεροπλάνα μας και τα drones και ούτω καθεξής. Δηλαδή, μιλάμε για πολύ πιο πολύπλοκα ζητήματα.

Κ. Δασκαλάκης: Δεν πάει πολύς καιρός που η βενζίνη στην Αμερική είχε ανέβει αρκετά, γιατί έγινε μια κυβερνοεπίθεση σε μια εταιρεία που διαχειριζόταν αγωγούς μεταφοράς. Και, επειδή τα συστήματα ήταν κάτω, παρέλυσε όλο το σύστημα. Νομίζω ότι, όπως έλεγα πριν, όσο περισσότερο μεταφέρεται η δραστηριότητά μας στο internet, τόσο πιο ευάλωτοι είμαστε σε τέτοια πράγματα. Και, γι' αυτό, τόσο πιο σημαντικό είναι να είμαστε όλοι μας πολύ προσεκτικοί στο να μην πέσουμε θύματα κυβερνοεπιθέσεων. Αυτό είναι το ένα κομμάτι.

Αλλά υπάρχει και ένα άλλο κομμάτι, το οποίο έχει να κάνει με την τεχνολογία αυτή καθαυτή και πηγαίνει πίσω σε αυτό που λέγαμε πριν, ότι πολλοί από αυτούς τους αλγόριθμους είναι μαύρα κουτιά. Όταν ένας αλγόριθμος είναι μαύρο κουτί, δεν είναι αξιόπιστος. Αν έχεις μια σφαιρική κατανόηση του πώς δουλεύει ένας αλγόριθμος, μπορείς να αποφασίσεις αν είναι αξιόπιστος, αν αυτός ο αλγόριθμος βρεθεί κάτω από άλλες συνθήκες, ίσως, αν στρεσαριστεί.

Ευ. Βενιζέλος: Ακριβώς.

Κ. Δασκαλάκης: Αν είναι μαύρο κουτί, δεν έχεις τέτοια απόδειξη της ικανότητάς του να είναι πιο ρωμαλέος σε διαφορετικά σενάρια. Ας πούμε, αν έχεις έναν αλγόριθμο που οδηγεί το αυτοκίνητό σου, ο οποίος αναπτύχθηκε στην Καλιφόρνια από την Tesla ή στο Όστιν, πού ξέρεις αν είναι μαύρο κουτί, αν μπορεί να οδηγήσει καλά στην Ισλανδία; Δεν ξέρεις.

Ευ. Βενιζέλος: Ή αν έχει γίνει το αυτοκίνητο, ή το οποιοδήποτε μηχανήμα, το αεροπλάνο ή το οπλικό σύστημα, στην Κίνα, για να πάμε και στο πεδίο του παγκόσμιου ανταγωνισμού και, κυρίως, στο μέτωπο Ηνωμένων Πολιτειών - Κίνας –που φαντάζομαι ότι τα ζητήματα τεχνητής νοημοσύνης είναι εξαιρετικά κρίσιμα από την άποψη αυτή.

Κ. Δασκαλάκης: Πολύ καλό παράδειγμα.

Ευ. Βενιζέλος: Τι σας φοβίζει στο επίπεδο αυτό;

Κ. Δασκαλάκης: Για να συνεχίσουμε το παράδειγμά μας: αν κάποιος εχθρός μας δίνει ένα μαύρο κουτί, πού ξέρουμε τι δυνατότητες έχει αυτό το μαύρο κουτί; Μπορεί με μια περιέργη ειδική είσοδο να αποφασίσει να κάνει μια τρελή ενέργεια, την οποία δεν μπορούσαμε να την προβλέψουμε.

Ευ. Βενιζέλος: Άρα, χρειαζόμαστε πρωτόκολλα τα οποία να ελέγχονται με κάποιο τρόπο, να ελέγχονται δημοκρατικά, πολιτικά, μέσω διεθνών οργανισμών, με διεθνείς

συμβάσεις. Γιατί, αν δεν υπάρχουν τέτοιου είδους πρωτόκολλα, μπορεί να έχουμε εξελίξεις που μετά δεν μπορούμε να τις ελέγξουμε, ούτε να τις κατανοήσουμε ενδεχομένως. Πώς σας φαίνεται αυτό;

Κ. Δασκαλάκης: Αφενός μεν χρειάζονται πρωτόκολλα συνεργασίας, όταν ένα κομμάτι μιας τεχνολογίας αναπτύσσεται από μια άλλη χώρα και χρησιμοποιείται σε μια διαφορετική χώρα, αλλά και στην επιστημονική πλευρά, χρειάζονται εργαλεία με τα οποία να μπορούμε να κατανοήσουμε το τι συμβαίνει μέσα στο μαύρο κουτί, να κά-
νουμε inspection.

Ευ. Βενιζέλος: Επιθεώρηση, μια επιθεώρηση αντίστοιχη των πυρηνικών όπλων.

Κ. Δασκαλάκης: Ναι.

Ευ. Βενιζέλος: Για να μη σας κουράζουμε, γιατί μας κάνετε μεγάλη χαρά και τιμή που είστε μαζί μας, αλλά δεν θέλουμε και να σας εξοντώσουμε, γιατί έχετε και πολλά να κάνετε εκεί, αν έκανα μια γενική ερώτηση σε σχέση με την πρόβλεψη, την αισιοδοξία, το πώς τοποθετείστε απέναντι στο φαινόμενο και τη δυναμική του τα επόμενα χρόνια, όχι απλώς με τα λογικά σας εργαλεία, τα επιστημονικά, αλλά και με το ένστικτό σας, γιατί, ευτυχώς, μιλάμε μεταξύ ανθρώπων τώρα, χωρίς να παρεμβάλλεται η τεχνική νοημοσύνη, ποια θα ήταν η απάντησή σας;

Κ. Δασκαλάκης: Κοιτάξτε, αυτή με τον χρόνο αλλάζει. Δηλαδή, αν με ρωτούσατε στην αρχή του internet αν είμαι αισιόδοξος για το internet, θεωρούσα ότι θα φέρει εκδημοκρατισμό, θα φέρει μεγαλύτερη ισότητα. Διότι θα έχουμε όλη πρόσβαση στη γνώση, διότι θα μπορούμε όλοι να εκφράσουμε την πολιτική μας άποψη, διότι θα έχουμε εύκολη πρόσβαση στην πληροφορία, και όχι μόνο την πληροφορία που μας ταΐζουν κάποια μέσα ενημέρωσης, τα οποία ενδεχομένως σε κάποιες χώρες να ελέγχονται από το καθεστώς κ.λπ. Αυτή ήταν η προοπτική μου τότε.

Αυτά που είδαμε να γίνονται την τελευταία δεκαετία έχουν αλλάξει πάρα πολύ την αισιοδοξία γύρω από αυτό το πράγμα. Δηλαδή, πραγματικά, βλέπουμε ότι η τεχνολογία αφήθηκε ανεξέλεγκτη να εισέλθει στην καθημερινότητά μας, χωρίς κάποιες ασφαλιστικές δικλίδες και κίνητρα στις εταιρείες που αναπτύσσουν αυτήν την τεχνολογία να βάλουν ασφαλιστικές δικλίδες, ώστε να μην ξεφύγει τελείως το τρένο. Αυτό που είδαμε είναι να ξεφεύγει το τρένο, και αυτό που πρέπει να κάνουμε, οι πολιτικοί, είναι να θέσουμε όρια στην τεχνολογία, χωρίς προφανώς να βάζουμε φρένο στην ανταγωνιστικότητα μας λόγω των ορίων αυτών.

Ευ. Βενιζέλος: Ένα πλαίσιο διαφάνειας, πρωτίστως. Να πω το εξής, για να πλησιάζουμε προς το τέλος. Αν σας ζητούσα να κατατάξουμε τις μεγάλες οικονομίες, τις Ηνωμένες Πολιτείες, την Ευρωπαϊκή Ένωση, την Κίνα, ας βάλουμε και τη Ρωσία, τις ανερχόμενες δυνάμεις, όπως είναι η Ινδία, η Βραζιλία, από πλευράς τεχνητής νοημοσύνης και των συναφών δραστηριοτήτων, ποια σειρά κατάταξης θα κάνατε σήμερα και ποια θα κάνατε ύστερα από 30 χρόνια;

Κ. Δασκαλάκης: Νομίζω ότι, προς το παρόν, δεν υπάρχει ερώτημα για το αν η Αμερική είναι top, παραπάνω από την Κίνα –ωστόσο, όλα αυτά είναι κινούμενη άμμος. Δηλαδή, το βασικό χαρακτηριστικό της Αμερικής, που της δίνει αυτήν τη στιγμή πλεονέκτημα, είναι ότι τα πανεπιστήμιά της είναι ανώτερα. Έχει συγκεντρώσει πάρα πολλά σημαντικά πανεπιστήμια στα οποία αναπτύσσεται αυτή η τεχνολογία. Αυτή η τεχνολογία, βέβαια, είναι εν πολλοίς open source, δηλαδή οποιοσδήποτε μπορεί να τη χρησιμοποιήσει. Πάντως, το γεγονός ότι τα πανεπιστήμια της Αμερικής είναι τόσο καλά, της δίνει πλεονέκτημα εκεί. Η Κίνα έχει άλλα πλεονεκτήματα όμως –πλεονεκτή-

ματα καλώς ή κακώς. Το πρώτο είναι ότι η Κίνα μαζεύει πάρα πολλά δεδομένα για τους πολίτες της, τόσο πολύ...

Ευ. Βενιζέλος: Είναι πανοπτικό κράτος.

Κ. Δασκαλάκης: Είναι πανοπτικό κράτος, μαζεύει πάρα πολλά δεδομένα και, όπως λέγαμε πριν, οι αλγόριθμοι, αν έχουν περισσότερα δεδομένα, γίνονται καλύτεροι –αν έχουν τη σωστή τεχνολογία μέσα τους, βέβαια.

Ευ. Βενιζέλος: Προφανώς. Το μαύρο κουτί εκεί είναι καλά κλεισμένο και τα κλειδιά τα κρατά ένα κράτος το οποίο, εν πάση περιπτώσει, δεν δηλώνει δημοκρατικό, δηλώνει ότι έχει άλλες αρχές και πεποιθήσεις.

Κ. Δασκαλάκης: Ένα κράτος με περισσότερα δεδομένα μπορεί να αναπτύξει καλύτερους αλγόριθμους, αν έχει και καλή τεχνολογία. Το δεύτερο κομμάτι που δίνει ανταγωνιστικότητα στην Κίνα είναι ότι έχει περισσότερους πολίτες.

Ευ. Βενιζέλος: Προφανώς, αλλά και η Ινδία έχει πολλούς πολίτες και μιλά και αγγλικά και έχει και παράδοση στα θέματα πληροφορικής, προγραμματισμού κ.λπ. Πώς τη βλέπετε την Ινδία στο πλαίσιο αυτό;

Κ. Δασκαλάκης: Η Ινδία έχει πάρα πολύ καλούς επιστήμονες και μηχανικούς, δηλαδή ανέρχεται, αλλά δεν έχει φθάσει ακόμα στο επίπεδο της Κίνας. Σιγά σιγά, βλέπουμε startups και από την Ινδία, αλλά δεν έχει φθάσει να παίζει τόσο παγκόσμιο παιχνίδι, όσο παίζουν η Αμερική και η Κίνα.

Ευ. Βενιζέλος: Η Ελλάδα έχει μια διακριτή θέση στο στερέωμα αυτό, ή είναι πολύ μικρή για να έχει;

Κ. Δασκαλάκης: Η Ελλάδα δεν είναι πολύ μικρή για να έχει, γιατί ένα καλό αυτών των τεχνολογιών είναι ότι δεν χρειάζονται τεράστιες υποδομές. Εντάξει, χρειάζεται πρόσβαση σε υπερυπολογιστές.

Ευ. Βενιζέλος: Ευελιξία, διανοητικό κεφάλαιο, άλλα πράγματα τα οποία θα μπορούσαμε να τα έχουμε, ναι.

Κ. Δασκαλάκης: Νομίζω ότι είναι ένα τρένο που η Ελλάδα πρέπει να το πιάσει και νομίζω ότι υπάρχει ταλέντο στα ελληνικά πανεπιστήμια, που μπορεί να το πιάσει το τρένο αυτό, και νομίζω ότι θα είναι μια πολύ σημαντική επένδυση για την Ελλάδα.

Ευ. Βενιζέλος: Μάλιστα.

Κ. Δασκαλάκης: Η Αγγλία, ας πούμε, έχει μπει πολύ εντατικά στην έρευνα για την τεχνητή νοημοσύνη, με το Alan Turing Institute και με άλλες εταιρείες που έχουν έδρα εκεί, όπως η DeepMind.

Ευ. Βενιζέλος: Καλά, έχει και μια παράδοση βέβαια, η αλήθεια είναι, ακριβώς από τον Turing και ίσως και από πολύ παλαιότερα. Βέβαια, πιστεύω ότι η Δύση τελικά θα κερδίσει τη μάχη αυτή, επειδή είναι δημοκρατική και φιλελεύθερη, για τον ίδιο λόγο που οι Ηνωμένες Πολιτείες στον ανταγωνισμό με τη Γερμανία για την ατομική βόμβα κέρδισαν, γιατί το πρωσικό σύστημα διοίκησης δεν επέτρεψε να φθάσουν πρώτοι οι Γερμανοί στην ατομική βόμβα –άλλο αν αυτό μετά δημιούργησε τεράστια προβλήματα, ηθικά και ανθρωπιστικά.

Αγαπητέ κ. Δασκαλάκη, αγαπητέ μου Κωνσταντίνε, που σε αγαπάμε και σε θαυμάζουμε όλοι στην Ελλάδα και μας κάνεις υπερήφανους, σου ευχόμαστε τα καλύτερα, πάντα να είσαι μπροστά και εκφράζω τις θερμές ευχαριστίες του Κύκλου και όλων των φίλων που μας παρακολούθησαν. Θα ψάξουμε να βρούμε ευκαιρίες να

συνεχίσουμε αυτήν τη συζήτηση, που ελπίζω να ήταν χρήσιμη και ευχάριστη για τους φίλους και τις φίλες που την άκουσαν.

Κ. Δασκαλάκης: Ήταν μεγάλη μου χαρά. Καλή συνέχεια στο έργο σας και πάντα χαρά μου να τα λέμε.

Ευ. Βενιζέλος: Ευχαριστώ πολύ. Καλή επιτυχία σε όλα.

Κ. Δασκαλάκης: Να είστε καλά.

«Ευρωπαϊκή πολιτική κυβερνοασφάλειας»

Δέσποινα Σπανού

επικεφαλής του ιδιαίτερου γραφείου του αντιπροέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής,
κ. Μαργαρίτη Σχοινά

Βίβιαν Ευθυμιοπούλου

αρθρογράφος

Β. Ευθυμιοπούλου: Καλησπέρα. Είμαι η Βίβιαν Ευθυμιοπούλου, είμαι αρθρογράφος στο liberal.gr. Μετά τη συναρπαστική συζήτηση που ακούσαμε όλοι, με τον πρόεδρο, τον κ. Βενιζέλο, και τον καθηγητή, τον κ. Δασκαλάκη, νομίζω ότι ήδη έχουμε μπει στο θέμα, αφού καμιά συζήτηση, τίποτα από όσα ακούσαμε νωρίτερα, δεν παρέλειψε να αναφερθεί στο ζήτημα της κυβερνοασφάλειας.

Έχουμε, λοιπόν, τη χαρά σήμερα να συνομιλούμε με την κα Δέσποινα Σπανού, η οποία είναι επικεφαλής του Γραφείου του Αντιπροέδρου της Κομισιόν, του κ. Μαργαρίτη Σχοινά. Αλλά, η κα Σπανού, λόγω της πολυετούς δραστηριότητάς της στην Ευρωπαϊκή Ένωση, έχει ασχοληθεί εκτενώς και εποπτεύει το ζήτημα της κυβερνοασφάλειας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και έχει μια πολύ καλή εικόνα της πολιτικής της Κομισιόν στην κυβερνοασφάλεια. Καλησπέρα, κα Σπανού.

Β. Ευθυμιοπούλου: Κυρία Σπανού, πράγματα που έως πριν από λίγα χρόνια μας ήταν επιστημονική φαντασία, τα διαβάζουμε σήμερα καθημερινά στις ειδήσεις. Και όχι μόνον τα διαβάζουμε καθημερινά στις ειδήσεις. Διαπίστωσα, συζητώντας με διάφορους φίλους, ότι και Έλληνες επιχειρηματίες έχουν δεχθεί επιθέσεις με ransomware και πράγματα τα οποία –όπως είπε και πριν ο καθηγητής, ο κ. Δασκαλάκης, ανέβηκε η τιμή της βενζίνης γιατί δέχθηκε επίθεση η εταιρεία του αγωγού– είναι απλά μέσα στην καθημερινότητά μας.

Σας άκουσα προχθές σε ένα συνέδριο στο cybersecurity.gr και είπατε κάτι που μου άρεσε πάρα πολύ. Κάτι που είμαι σίγουρη ότι όλοι οι θιασώτες της δημοκρατίας του διαδικτύου –όπως είμαστε–, που πιστεύουμε ότι το διαδίκτυο είναι ένα πεδίο ελευθερίας και δημοκρατίας, και το οποίο θα είναι και η πρώτη μου ερώτηση. Είπατε, λοιπόν, ότι στην Ευρωπαϊκή Ένωση θέλετε να φθάσουμε στο σημείο που δεν θα γίνεται καμία διάκριση στην ασφάλεια ανάμεσα στον αναλογικό και τον ψηφιακό κόσμο. Πείτε μας λίγο πώς αντιλαμβάνεται η Ευρωπαϊκή Ένωση την έννοια της κυβερνοασφάλειας.

Δ. Σπανού: Καλησπέρα σε όλους. Συγχαρητήρια για τη θαυμάσια ημερίδα που έχετε διοργανώσει, την παρακολουθούμε με τους συνεργάτες μου εδώ και ώρα –ακούσαμε την κα Κουντούρη, ακούσαμε τον πρόεδρο, ακούσαμε τον κ. Δασκαλάκη. Όπως είπατε, όλα συνδέονται εν τέλει, διότι και την ψηφιακή και την πράσινη μετάβαση χωρίς ασφάλεια στον κυβερνοχώρο δεν θα μπορέσουμε να την κάνουμε. Η δε τεχνητή νοημοσύνη, για την οποία ακούσαμε τα όσα θαυμάσια μας είπε ο καθηγητής κ. Δασκαλάκης, είναι ένα πολύ μεγάλο εργαλείο, τόσο από το οποίο πρέπει να προστατευτούμε, όσο και το οποίο μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε για την ασφάλειά μας.

Αυτό που είπατε είναι πραγματικά η βάση της ευρωπαϊκής πολιτικής ασφάλειας και η θέση του αντιπροέδρου κ. Σχοινά στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ο οποίος ουσιαστικά συντονίζει όλους τους τομείς που σχετίζονται με την πολιτική ασφάλειας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Αυτό σημαίνει ότι προσπαθούμε να βάλουμε όλους τους τομείς

ασφάλειας κάτω από μια ομπρέλα, μια ενιαία πολιτική, όπως αποφάσισαν οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις ήδη από το 2016 με την ονομασία «Ένωση Ασφάλειας». Έως το 2016, όταν στην Ευρώπη αντιμετωπίζαμε μια σειρά τρομοκρατικών κτυπημάτων, όπως δυστυχώς όλοι θυμόμαστε, η ασφάλεια θεωρείτο εθνική υπόθεση, δεν θεωρείτο θέμα για το οποίο έπρεπε η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) να έχει οποιαδήποτε αρμοδιότητα. Αυτό φυσικά ήταν απόλυτα κατανοητό: τα θέματα ασφάλειας ανήκαν στην αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατών μελών της ΕΕ, κρατικά μυστικά, και επομένως πολύ δύσκολο να ενταχθούν σε μία ενωσιακή πολιτική.

Παρ' όλα αυτά, με τα συστήματά μας να συνδέονται όλο και περισσότερο, με μια αγορά η οποία δεν έχει σύνορα, ήταν αδύνατον η ευρωπαϊκή πολιτική να μην επεκταθεί και στον τομέα της ασφάλειας. Ο τομέας της κυβερνοασφάλειας ήταν ο πρώτος στον οποίο μπορέσαμε να ακολουθήσουμε μια θεσμική πολιτική, καθώς αφορούσε τη σωστή λειτουργία της ευρωπαϊκής εσωτερικής αγοράς. Χρησιμοποιούσαμε δηλαδή –για τους νομικούς της παρέας, διότι ξέρω ότι πολλοί είναι νομικοί στο κοινό μας– τη νομική βάση για την εσωτερική αγορά, προκειμένου να μπορέσουμε να θεσμοθετήσουμε κάποιες κοινές προδιαγραφές, κάποιους κοινούς κανόνες σε όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση. Μπορώ να σας πω ότι σήμερα η ΕΕ, οι 27 χώρες που την αποτελούν, είναι ο μόνος χώρος παγκοσμίως στον οποίο έχουμε κοινούς νόμους για την ασφάλεια του κυβερνοχώρου.

Αναφερθήκατε στο ransomware –ξέρω ότι στα ελληνικά λέγεται λυτρισμικό, δεν έχουμε τη συνήθεια να το αποκαλούμε έτσι– στην Ανατολική Ακτή των Ηνωμένων Πολιτειών, το οποίο παρέλυσε τα συστήματα, τόσο τα ηλεκτρονικά συστήματα της εταιρείας που ήταν υπεύθυνη και αρμόδια για την παροχή ενέργειας στις μισές Πολιτείες, όσο και την παροχή βενζίνης για τους καταναλωτές, τη θέρμανση και τον ηλεκτρισμό στα σπίτια. Είχε πραγματικά πολύ μεγάλο αντίκτυπο μια απλή κυβερνοεπίθεση, η οποία γίνεται με απλά μέσα από χάκερς που το κάνουν, είτε για να αποσπάσουν οικονομικό όφελος, είτε για να αποσταθεροποιήσουν τις δημοκρατίες, όταν αυτοί είναι χρηματοδοτημένοι από συγκεκριμένους και για συγκεκριμένους σκοπούς.

Είναι ένα πολύ καλό παράδειγμα του πόσο η Ευρώπη είναι μπροστά, διότι από την ημέρα που συνέβη αυτή η κυβερνοεπίθεση στις Ηνωμένες Πολιτείες υπάρχει μια συζήτηση στη Γερουσία αν πρέπει να θεσμοθετηθούν νόμοι για την κυβερνοασφάλεια. Όπως ξέρετε, στην Ευρώπη η προσέγγιση μας είναι να εναρμονιστούμε με ένα νομοθετικό πλαίσιο για την κοινή ευρωπαϊκή πολιτική, ενώ η Αμερική ακολουθεί περισσότερο τους κανόνες της αγοράς. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, λοιπόν, έχουμε την περίφημη Οδηγία NIS, η οποία είναι η πρώτη ουσιαστικά νομοθεσία κυβερνοασφάλειας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία απαιτεί από κάθε χώρα να έχει μια εθνική στρατηγική για την κυβερνοασφάλεια, να έχει εθνική ομάδα αντιμετώπισης των κυβερνοεπιθέσεων, να συνεργάζεται με τις άλλες υπηρεσίες κυβερνοασφάλειας των υπόλοιπων ευρωπαϊκών κρατών-μελών. Επίσης έχει υποχρεώσεις και για τους παρόχους των λεγόμενων κρίσιμων υποδομών, όπως είναι ο τραπεζικός τομέας, ο τομέας νοσοκομειακής και ιατρικής περίθαλψης, η ενέργεια, οι μεταφορές, οι πάροχοι ψηφιακών υπηρεσιών. Παρέχει συγκεκριμένους κανόνες, οι οποίοι προϋποθέτουν ότι για κάθε κυβερνοεπίθεση όλοι αυτοί οι πάροχοι είναι υποχρεωμένοι να ενημερώνουν τις εθνικές αρχές, προκειμένου να υπάρχει άμεση αντιμετώπιση και συνεργασία με άλλους τομείς.

Β. Ευθυμιοπούλου: Έχει δοκιμαστεί ποτέ, έχουμε κληθεί αυτό να το τεστάρουμε στην πράξη;

Δ. Σπανού: Δοκιμάζεται κάθε ημέρα. Σε καθημερινή βάση συνεργάζονται οι ομάδες έκτακτης ανάγκης, που έχει θεσμοθετήσει αυτή η Οδηγία. Το μεγαλύτερο παράδειγ-

μα, θα μπορούσα να πω, ήταν η επίθεση προ τριών ετών, η λεγόμενη NotPetya, που παρέλυσε αρκετά συστήματα, είχε επηρεάσει 1.500.000 συστήματα, μεταξύ των οποίων και απλούς πολίτες αλλά και μεγάλες επιχειρήσεις. Εκεί όλες αυτές οι ομάδες έκτακτης αντιμετώπισης κυβερνοεπιθέσεων είχαν συνεργαστεί και πρόλαβαν την εξάπλωση των επιθέσεων σε περισσότερες χώρες και σε περισσότερα συστήματα.

Στην Ευρώπη έχουμε αυτό το νομοθετικό πλαίσιο και τώρα, μάλιστα, προσβλέπουμε να το αναβαθμίσουμε. Την περίοδο αυτή είναι υπό διαπραγμάτευση η πρόταση αναβάθμισης αυτής της Οδηγίας, προκειμένου να επεκταθεί και σε άλλους τομείς, όπως για παράδειγμα το Δημόσιο· όπως για παράδειγμα πολλές ιδιωτικές εταιρείες, οι οποίες δεν θεωρούνται κρατικές υποδομές, αλλά αφορούν κρατικούς τομείς, για παράδειγμα φαρμακευτικές εταιρείες, εταιρείες εκμετάλλευσης και παραγωγής τροφίμων –βασικές υποδομές για τη λειτουργία της κοινωνίας μας–, οι οποίες είναι πολύ συχνά θύματα κυβερνοεπιθέσεων. Θέλουμε, λοιπόν, τα πληροφοριακά συστήματά τους να σχεδιάζονται με υψηλή επίπεδο κυβερνοασφάλειας και, όταν υπάρχουν κυβερνοεπιθέσεις, αυτές να αναφέρονται αμέσως στις εθνικές αρχές, προκειμένου να λαμβάνονται τα αντίστοιχα μέτρα.

Β. Ευθυμιοπούλου: Αυτό το τελευταίο διάβαζα ότι πια θέλει να το επιβάλει και η κυβέρνηση Biden, δηλαδή ένας τρόπος να επιβάλλεται σε όποιον ιδιώτη έχει δεχθεί επίθεση να το αναφέρει. Είχα σκοπό να σας την κάνω αργότερα την ερώτηση, αλλά εδώ νομίζω ότι ταιριάζει περισσότερο. Διαβάζοντας κανείς τις στήλες του διεθνούς Τύπου όχι κάτι εξειδικευμένο, τη *Wall Street Journal*, ας πούμε– διαβάζει άρθρα ειδικών στην κυβερνοασφάλεια για επιθέσεις που έχουν πραγματοποιηθεί στις ΗΠΑ και όλοι συνδέουν τις επιθέσεις με ransomware, με το bitcoin, και επισημαίνουν ότι ένας λόγος που επιτίθενται στα συστήματα είναι γιατί μπορούν να βγάλουν κέρδος και συνδέουν την αντιμετώπιση των κινδύνων στην κυβερνοασφάλεια με τη ρύθμιση του bitcoin. Αυτό υπάρχει στην ευρωπαϊκή συζήτηση;

Δ. Σπανού: Ο χρηματοπιστωτικός τομέας καλύπτεται από την Οδηγία NIS την οποία ανέφερα, δηλαδή από την ευρωπαϊκή νομοθεσία. Όταν λοιπόν κοιτάμε κάτι το οποίο, όπως ξέρετε, συζητείται αυτήν τη στιγμή στην Ευρωπαϊκή Ένωση, τη θεσμοθέτηση κανόνων και για τα κρυπτονομίσματα –για το bitcoin κ.λπ.–, θα πρέπει φυσικά να δούμε πώς θα καλυφθούν και από τη νομοθεσία που αφορά την κυβερνοασφάλεια.

Από εκεί και πέρα, έχουμε ένα πολύ μεγάλο πρόβλημα σε αυτόν τον χώρο που έχει να κάνει με το οργανωμένο έγκλημα –στις εκθέσεις της Europol θα μπορέσετε να βρείτε πολύ περισσότερες πληροφορίες. Έχουμε δει ότι, όπως το είπατε, υπάρχει μια διάθεση από το οργανωμένο έγκλημα, το οποίο επιχειρεί κυρίως στο λεγόμενο Dark Web τις δραστηριότητές τους, να χρησιμοποιούν αυτό το είδος νομισμάτων, προκειμένου να μπορούν να συναλλάσσονται. Αυτό είναι ένα πρόβλημα το οποίο πρέπει να το αντιμετωπίσουμε και μέσω του νόμου, μέσω της καταπολέμησης αυτών των εγκλημάτων. Γι' αυτό έχουμε και ειδική πολιτική στην Ευρωπαϊκή Ένωση για το οργανωμένο έγκλημα, η οποία τώρα περιλαμβάνει σαφώς το κυβερνοέγκλημα, διότι εκεί πλέον μιλάμε για αυτόν τον τομέα.

Β. Ευθυμιοπούλου: Διαβάζοντας κανείς το Policy Paper, το οποίο, αν δεν κάνω λάθος, πέρασε τον Μάρτιο του 2021 –και, μάλιστα, προσκαλώ όσοι μας ακούν να το διαβάσουν, γιατί είναι πάρα πολύ ενδιαφέρον και έχει κανείς την ευκαιρία να καταλάβει και το θέμα διαβάζοντας το Policy Paper– υπάρχει σε κάποιο σημείο του Paper αυτού ένα πολύ εύκολο και ευανάγνωστο infographic, το οποίο ιεραρχεί τις πέντε βασικότερες απειλές, που έχουμε καταγράψει καθημερινά, όπως λέτε, στην Ένωση. Διαβάζοντάς το, μου δόθηκε η εντύπωση ότι σχεδόν όλα αρχίζουν και καταλήγουν

στο κινητό μου τηλέφωνο, στο χέρι μου. Δηλαδή όλα, ανάλογα με τη συχνότητα των επιθέσεων, τουλάχιστον όπως τις καταγράφει η Ευρωπαϊκή Ένωση, καταλήγουν στο τηλέφωνο του καθενός από εμάς. Οπότε μοιραία σκέφθηκα, πώς μπορώ να εκπαιδευτώ, πώς μπορώ και εγώ να συμβάλω ως άτομο, ως χρήστης, σε όλο αυτό το τείχος κυβερνοασφάλειας; –αν και δεν μου αρέσει η λέξη «τείχος»– στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Εμείς οι χρήστες πώς μπορούμε να συμβάλλουμε;

Δ. Σπανού: Πολύ σωστή η ερώτησή σας. Σήμερα, όλα μπορούν να γίνονται από το κινητό μας τηλέφωνο. Ωστόσο, όσο περισσότερο αυξάνεται η χρήση του και παράλληλα με την πληθώρα θετικών αλλαγών που έχει το έξυπνο κινητό επιφέρει στη ζωή μας, τόσο πιο εκτεθειμένοι είμαστε στους κακόβουλους παίκτες του κυβερνοχώρου που συχνά έχουν στόχο τα προσωπικά μας δεδομένα. Τα προσωπικά δεδομένα είναι το πιο σημαντικό αυτήν τη στιγμή και αυτό ψάχνουν όλοι. Είτε είναι μη δημοκρατικοί ή ξένοι παράγοντες, είτε είναι το οργανωμένο έγκλημα του Dark Web, όλοι ψάχνουν για τα προσωπικά μας δεδομένα· και αυτά όλα βρίσκονται στο προσωπικό μας τηλέφωνο, το οποίο επίσης είναι δίοδος και προς άλλα συστήματα.

Φανταστείτε, για παράδειγμα, το πιστοποιητικό COVID. Επειδή εδώ στο γραφείο του αντιπροέδρου ασχοληθήκαμε πάρα πολύ με αυτό το ζήτημα –ήμασταν κινητήρια δύναμη στη δημιουργία του, και γνωρίζω πολύ καλά την ομάδα που μέσα σε δύο μήνες δημιούργησε την ευρωπαϊκή πλατφόρμα–, φανταστείτε μια πλατφόρμα η οποία συνδέει, όχι μόνον τις 27 χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά αυτήν τη στιγμή έχουμε πολλές άλλες, τρίτες χώρες που έχουν συνδεθεί στο σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το πιστοποιητικό και δίνουν πρόσβαση στα δεδομένα όλων. Μιλάμε για εκατομμύρια ανθρώπους αυτήν τη στιγμή που έχουν στο τηλέφωνό τους το πιστοποιητικό και αυτήν τη σχετική εφαρμογή. Αν, λοιπόν, αυτά τα συστήματα και η ευρωπαϊκή πλατφόρμα δεν έχουν προδιαγραφές κυβερνοασφάλειας οι οποίες είναι οι υψηλότερες δυνατές, μπορείτε να φανταστείτε πόσο εύκολο είναι μέσα από ένα κινητό τηλέφωνο, μέσα από ένα εθνικό σύστημα που δεν είναι καλά οχυρωμένο, να έχει πρόσβαση ένας χάκερ σε όλο το σύστημα. Και οι χάκερς δεν είναι όλοι οργανωμένοι. Δείτε τι συνέβη στη γερμανική Βουλή πριν από δύο χρόνια. Ήταν ένας νεαρός μαθητής που κατάφερε να κάνει αυτήν την κυβερνοεπίθεση, απλώς γιατί μέλη της Βουλής είχαν αδύναμα passwords. Το password, λοιπόν, είναι το νούμερο ένα.

Χαίρομαι που μου κάνετε αυτήν την ερώτηση σήμερα, γιατί είμαστε στον μήνα Οκτώβριο, και ο Οκτώβριος είναι ο λεγόμενος «μήνας της κυβερνοασφάλειας», το οποίο είναι ουσιαστικά ένα εκπαιδευτικό εργαλείο χάρη στην ENISA, την Ευρωπαϊκή Αρχή για την Κυβερνοασφάλεια, η οποία εδρεύει μάλιστα στην Αθήνα –είναι εκεί κοντά σας.

Β. Ευθυμιοπούλου: Στη Ρουμανία, νομίζω, πήγε το γραφείο, η Ρουμανία το κέρδισε.

Δ. Σπανού: Αυτός είναι άλλος οργανισμός που δημιούργησε η Ευρωπαϊκή Ένωση και που θα εδρεύει στη Ρουμανία, θα μιλήσουμε για αυτό. Η ENISA είναι στην Ελλάδα εδώ και πολλά χρόνια και τώρα πια στην Αθήνα. Η ENISA τρέχει το λεγόμενο «μήνα κυβερνοασφάλειας» και σας καλώ όλους να δείτε την ιστοσελίδα [cybersecuritymonth.eu](https://www.cybersecuritymonth.eu), που παρέχει εργαλεία για τα σχολεία, τα πανεπιστήμια, αλλά και για εμάς όλους, σε όλες τις γλώσσες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για το πώς μπορούμε να έχουμε τη λεγόμενη «υγιεινή», ο καθένας μας, στους ηλεκτρονικούς μας υπολογιστές, στα tablets μας, τα τηλέφωνα μας, προκειμένου να μπορούμε να προστατευθούμε.

Ξέρετε, αυτή είναι μια συνεχής συζήτηση, διότι όσο συνδέουμε τα συστήματά μας –μίλησε προηγουμένως ο κ. Δασκαλάκης για τα συνδεδεμένα αυτοκίνητα, τα αυτοκίνητα της νέας τεχνολογίας– τα δεδομένα, που θα παράγονται από αυτά τα

αυτοκίνητα και τα οποία μπορεί να είναι προσβάσιμα σε πολλούς, είναι άπειρα και κάποια από αυτά είναι και προσωπικά δεδομένα. Εκεί είναι, λοιπόν, που χρειαζόμαστε να οχυρωθούμε και σε προσωπικό επίπεδο, να μάθουμε να μην τσεκάρουμε απλώς τα κουτάκια που μας ζητούν τα προσωπικά μας δεδομένα, να ελέγχουμε, να τηρούμε και οι ίδιοι προσωπικά τους κανόνες υγιεινής για την καθημερινότητά μας στον ψηφιακό κόσμο.

Μίλησε πριν η κα Κουντούρη για την ανάγκη upskilling και reskilling για την πράσινη agenda. Το ίδιο χρειαζόμαστε, φυσικά, και για τον χώρο της κυβερνοασφάλειας. Ο οργανισμός στον οποίο αναφερθήκατε, που εδρεύει στη Ρουμανία, το λεγόμενο Cybersecurity Competence Centre, είναι το κέντρο που θα διαχειρίζεται έναν πολύ μεγάλο αριθμό προγραμμάτων, είτε για την έρευνα και για το επιχειρησιακό κομμάτι που αφορά την κυβερνοασφάλεια, είτε τις δεξιότητες. Εκεί πραγματικά προσκαλώ όλους όσους μας ακούν να κοιτάξουν πώς να συμμετάσχουν σε αυτά τα προγράμματα. Υπάρχουν επάνω από 500.000.000 ευρώ από το πρόγραμμα Digital Europe που θα διατεθούν για δεξιότητες σε όλα τα επίπεδα, διότι δεν έχουμε αρκετές δεξιότητες ούτε στον ιδιωτικό τομέα ούτε στον δημόσιο τομέα –και δεν είναι αποκλειστικότητα της Ευρώπης αυτό, το ίδιο ισχύει και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Έχουμε γύρω στις 250.000 θέσεις εργασίας που δεν έχουν πληρωθεί, οι οποίες είναι για δεξιότητες κυβερνοασφάλειας.

Β. Ευθυμιοπούλου: Εδώ να συμπληρώσω για όσους ακούν, να ρίξουν μια ματιά και στο ελληνικό εγχειρίδιο που έχει φτιάξει το Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης. Είναι στην πραγματικότητα μια δωρεάν υπηρεσία στις εταιρείες, πώς μπορούν να προσαρμοστούν και να φυλαχθούν από τις κυβερνοεπιθέσεις –το φυλλομέτρησα και αυτό ύστερα από δική τους προτροπή και μου άρεσε πάρα πολύ, γιατί κατάλαβα πάλι πτυχές του προβλήματος. Γι' αυτό και έχει αξία να διαβάζει κανείς αυτά τα policy papers, καταλαβαίνει πτυχές του προβλήματος που μπορεί να αγνοεί.

Εντάξει, ασφάλεια. Ξέρουμε όμως ότι αυτό για το οποίο φημίζεται η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων. Αυτό είναι κάτι που κανείς δεν μπορεί να το αμφισβητήσει στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ότι είναι στην αιχμή της ύπαρξής της η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Παρ' όλα αυτά, είναι πολύ μεγάλη η ανησυχία ότι το αίτημα για ασφάλεια και όλες αυτές οι μέθοδοι εποπτείας για να αποκρουστεί το έγκλημα καταλήγουν να παρακολουθούν τους πολίτες. Θα ήθελα τη θέση της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε αυτό, θα ήθελα τη θέση της Κομισιόν επάνω σε αυτό, πώς το βλέπει η Κομισιόν, δηλαδή πόσο υψηλά ιεραρχεί ως απειλή αυτή που υπάρχει για τα δικαιώματα του ανθρώπου και την προσωπική του ζωή.

Δ. Σπανού: Σας ευχαριστώ για αυτήν την ερώτηση, διότι το έχουμε πει επανειλημμένως και ήταν δέσμευση και του ίδιου του αντιπροέδρου, ήδη όταν περνούσε την ακρόαση του ενώπιον του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ότι δεν θα θυσιάσουμε τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις μας αρχές σε κανένα βωμό. Και πρέπει η ασφάλεια να σέβεται πρώτα απ' όλα αυτά ακριβώς τα δικαιώματα και τις αξίες μας. Νομίζω ότι ο Κανονισμός για την Προστασία των Προσωπικών Δεδομένων είναι η απόλυτη απόδειξη προς αυτήν την κατεύθυνση.

Μάλιστα, πρέπει να σας πω ότι ο πρώτος κανόνας που είχε τους αυστηρότερους όρους για την κυβερνοασφάλεια ήταν ο Κανονισμός για τα Προσωπικά Δεδομένα, ο γνωστός ως GDPR, ο οποίος απαιτεί από οποιονδήποτε υποστεί κάποια κυβερνοεπίθεση, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την κλοπή προσωπικών δεδομένων, να ειδοποιήσει άμεσα τις αρχές και να λάβει μέτρα και να ειδοποιήσει και κάθε άνθρωπο ο οποίος έχει επηρεαστεί από αυτήν την κυβερνοεπίθεση. Τέτοιοι νόμοι δεν υπάρχουν πουθενά αλλού στον κόσμο. Στην Αμερική δεν είμαι καθόλου σίγουρη ότι θα τους

δούμε στο κοντινό μέλλον. Ίσως δούμε νόμους για προδιαγραφές κυβερνοασφάλειας, αλλά είναι τόσο δύσκολη η προστασία των προσωπικών δεδομένων –και στην Ευρώπη είμαστε πρωτοπόροι. Οπότε, ό,τι κάνουμε έχει ως πρωταρχικό σκοπό την προστασία των θεμελιωδών αρχών και η ασφάλεια είναι μία από αυτές, φυσικά, όπως και τα προσωπικά δεδομένα και οι δημοκρατικές μας αξίες.

Για αυτό και τώρα –και θα κλείσω με αυτό, για να μη σας πάρω περισσότερο χρόνο– πολύ μεγάλη σημασία έχουμε δώσει στις λεγόμενες «υβριδικές απειλές». Στις απειλές δηλαδή που έχουν σκοπό την αποσταθεροποίηση της δημοκρατίας μας, των πολιτευμάτων μας, την επίθεση των αξιών μας, την επίθεση των ανθρώπων που ζουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση, που θέλουν να ζήσουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Νομίζω ότι αυτό είναι το επόμενο κεφάλαιο, τώρα που περνάμε σε ένα πιο επιχειρησιακό κομμάτι. Διότι έχουμε ήδη ένα νομοθετικό πλαίσιο πολύ ισχυρό στην Ευρωπαϊκή Ένωση, έχουμε αυτό που λέμε την προετοιμασία –να αναφερθώ και στο Joint Cyber Unit που είναι ο νέος θεσμός, ο οποίος ελπίζουμε να είναι σε πλήρη επιχειρησιακή ετοιμότητα έως τον Ιούνιο του 2023 και που θα επιτρέψει σε κάθε κράτος-μέλος της ΕΕ να έχει πρόσβαση σε ειδικούς σε περίπτωση μεγάλης κυβερνοεπίθεσης, οι οποίοι θα έρχονται με τα εργαλεία τους να βοηθούν επιτόπου. Περνούμε, λοιπόν, σε έναν πιο επιχειρησιακό τρόπο αντιμετώπισης της ενωσιακής ασφάλειας και κυβερνοασφάλειας, και εκεί θα δούμε μεγαλύτερη ενασχόληση με τις «υβριδικές απειλές» οι οποίες, νομίζω, είναι η τωρινή μεγάλη απειλή για τα δημοκρατικά πολιτεύματα και τις αξίες μας.

Β. Ευθυμιοπούλου: Έχουμε και μεγάλες εκλογές μπροστά μας, τελείωσαν οι γερμανικές, έχουμε τις γαλλικές. Πάντα οι εκλογές συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον των εχθρών της ελευθερίας και της Ευρώπης, να το έχουμε και αυτό υπόψη μας. Σας ευχαριστούμε πάρα πολύ για τη συζήτηση αυτή.

«Ρυθμίζεται η τεχνητή νοημοσύνη;»

Εύα Καϊλή

ευρωβουλευτής, πρόεδρος της Επιτροπής για το Μέλλον της Επιστήμης, της Τεχνολογίας και της Τεχνητής Νοημοσύνης, ΕΚ

Λίλιαν Μήτρου

καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου, μέλος του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης

Κώστας Γιαννακίδης

δημοσιογράφος

Κ. Γιαννακίδης: Φίλες και φίλοι, καλό μεσημέρι. Με λένε Κώστα Γιαννακίδη, είμαι δημοσιογράφος και θα έχω τη χαρά να συντονίσω μια σύντομη αλλά, πιστεύω, περιεκτική συζήτηση σχετικά με την τεχνητή νοημοσύνη και το ρυθμιστικό πλαίσιο το οποίο μπορεί να θεσπίσει –αν μπορεί– η Ευρωπαϊκή Ένωση. Η συζήτηση θα γίνει με δύο εκλεκτές προσκεκλημένες, την κα Εύα Καϊλή, που είναι ευρωβουλευτής του ΚΙΝΑΛ και τη βλέπουμε μέσω σύνδεσης. Είστε Βρυξέλλες ή Στρασβούργο;

Ευ. Καϊλή: Από Βρυξέλλες, χαίρομαι πολύ που σας βλέπω.

Κ. Γιαννακίδης: Και την κα Λίλιαν Μήτρου, η οποία είναι καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου και μέλος στο Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης. Θα ήθελα, πριν ξεκινήσουμε την κουβέντα, να κάνω εγώ μία δύο εισαγωγικές παρατηρήσεις. Η μία έχει να κάνει με τη φύση αυτής της συζήτησης, που νομίζω ότι, αν τη βάλουμε σε μια χρονοκάψουλα και τη στείλουμε στο μέλλον, θα τη βλέπουν με τη συγκατάβαση με την οποία εμείς τώρα βλέπουμε τις συζητήσεις που γίνονταν στα early '80s σχετικά με την εισαγωγή των υπολογιστών· ή με τις συζητήσεις που γίνονταν πιο παλιά, στην ανατολή του 20ού αιώνα, σχετικά με το ραδιόφωνο, τον ηλεκτρισμό, την τηλεόραση· πιο πριν συζητήσεις για τη χρήση του ατμού και την είσοδο της μηχανής στην παραγωγή. Είναι, δηλαδή, απολύτως βέβαιο πως ό,τι και αν πούμε σήμερα, στο μέλλον –ίσως όχι και στο πολύ μακρινό– θα το αντιμετωπίζουν ως μία αναπόφευκτη γραφικότητα, η οποία εκπορεύεται από την άγνοιά μας.

Πιστεύω ότι ένα μεγάλο κομμάτι του προβληματισμού έχει τις καταβολές του σε ένα εννοιολογικό πρόβλημα. Αν δεν χρησιμοποιούσαμε τον όρο «τεχνητή νοημοσύνη» αλλά κάποιον άλλο, ας πούμε «υπολογιστική υποβοήθηση» ή κάτι άλλο πιο τεχνικό, νομίζω ότι τα ψυχολογικά αντανακλαστικά των ανθρώπων και των κοινωνιών θα ήταν πιο ήπια και λιγότερο φοβικά. Το ίδιο έχει να κάνει και με την ανθρώπινη μορφή που δίνουμε σε εφαρμογές τεχνητής νοημοσύνης. Αν δεν υπήρχαν τα ρομπότ, αν δεν εστιάζαμε στη ρομποτική και αν εστιάζαμε στο τεχνικό κομμάτι, στο αλγοριθμικό κομμάτι της τεχνολογίας, τα πράγματα νομίζω ότι θα ήταν πολύ πιο ήπια και δεν θα εκδηλώναμε όλη αυτή την ανησυχία.

Γι' αυτό, τώρα θέλω να πάω στις δύο κυρίες με τις οποίες θα συνομιλήσουμε, πρώτα στην κα Καϊλή και να τη ρωτήσω, εσείς με μια πρώτη γενική ματιά πώς το προσεγγίζετε όλο αυτό· σας φοβίζει ή σας ενθουσιάζει αυτό που έρχεται;

Ευ. Καϊλή: Κύριε Γιαννακίδη, η κα Μήτρου έχει πολύ υψηλές γνώσεις στο συγκεκριμένο κλάδο, ενώ δουλεύω και εγώ αρκετά χρόνια από τη δική μου πλευρά, της νομοθεσίας και της ρύθμισης των τεχνολογιών, και οφείλω να επισημάνω πως βλέπω ότι είναι μια τεχνολογία που θα μετασχηματίσει κάθε τομέα της ζωής μας –οικονο-

μικό, κοινωνικό, πολιτικό– μέσα από το πρίσμα της ψηφιακής αλλά και της πράσινης μετάβασης, με σημαντικές γεωπολιτικές διαστάσεις.

Νομίζω ότι με τέτοια δυνατότητα μετασχηματισμού, προκύπτουν ζητήματα τα οποία πραγματικά μας ανησυχούν, καθώς εξελίσσεται με τέτοιες ραγδαίες ταχύτητες η τεχνολογία, που είναι δύσκολο να την παρακολουθήσει σωστά η νομοθετική διαδικασία. Οφείλουμε, όμως, να θέσουμε άμεσα πλαίσια και όρους χρήσης της τεχνολογίας αυτής, καθώς είναι ασταμάτητη η εξέλιξη και η καινοτομία, ώστε να μπορέσουμε στο τέλος να έχουμε ένα θετικό πρόσημο για την κοινωνία, και κυρίως τον πολίτη, αποφεύγοντας τους κινδύνους. Αυτό κάνουμε τώρα στο Ευρωκοινοβούλιο. Νομίζω ότι είμαστε πρωτοπόροι στην προσπάθειά μας να ρυθμίσουμε τις τεχνολογίες με έναν τρόπο που δεν θα σταματήσει την ανάπτυξή τους, αλλά και που θα βοηθήσει να έχουμε τη σωστή κατεύθυνση.

Ξεκινώ, λέγοντας ότι πρέπει να έχουμε και ένα σωστό ορισμό, γιατί ωραία το θέσατε, πως αν το λέγαμε αλλιώς δεν θα ανησυχούσαμε. Αλλά η τεχνητή νοημοσύνη μπορεί να ξεκινάει από την απλή αυτοματοποίηση ενός συστήματος, τη διαδικασία βαθιάς εκμάθησης μέσω ενός αλγορίθμου, μέχρι την αυτονομία ενός συστήματος που μπορεί όχι μόνο να πάρει μια βέλτιστη απόφαση, αλλά να πράξει κιόλας αυτό το οποίο θα αποφασίσει, χωρίς να υπάρχει ανθρώπινος έλεγχος. Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ότι οι διαβαθμίσεις επικινδυνότητας είναι αρκετά σημαντικές και θα πρέπει να υπάρχουν πλαίσια, τουλάχιστον για τις υψηλούς ρίσκου. Αυτή είναι και η προσέγγιση του Ευρωκοινοβουλίου, πώς αντίστοιχα θα έχουμε τις δικλίδες ασφαλείας ώστε να υπάρχει έλεγχος και να μπορεί να υπάρχει έλεγχος στα χέρια των πολιτών ως προς το τι και πώς ακριβώς θέλουν να χρησιμοποιήσουν την τεχνολογία για να βελτιωθεί η ζωή τους χωρίς να ανησυχούν διαρκώς.

Πριν από την πανδημία μας ανησυχούσε περισσότερο η αναφορά στην τεχνητή νοημοσύνη· κάθε συζήτηση που μετείχα ξεκινούσε με τη φράση «ανησυχώ ότι». Μετά την πανδημία, ή μέσα στη πανδημία, όλοι αντιληφθήκαμε ότι μπορεί να βρούμε μια λύση πιο γρήγορα με τη χρήση των νέων τεχνολογιών. Νομίζω, λοιπόν, ότι καλό είναι να παραμείνουμε αισιόδοξοι και πολύ γρήγορα να προσπαθήσουμε να χαλιναγωγήσουμε την εξέλιξη αυτής της τεχνολογίας.

Κ. Γιαννακίδης: Κυρία Μήτρου, εσείς πώς το βλέπετε; Πρώτον, συμφωνείτε με το ότι η κουβέντα που κάνουμε τώρα στο μέλλον θα φαίνεται ως μια γραφικότητα, έστω με κάποια συγκαταβατικότητα;

Λ. Μήτρου: Βέβαια, όχι στο πολύ μακρινό μέλλον, θα έλεγα.

Κ. Γιαννακίδης: Ναι, ακριβώς. Γιατί έχει συμβεί πάρα πολλές φορές στην ιστορική διαδρομή.

Λ. Μήτρου: Καταρχάς, να πούμε ότι η τεχνητή νοημοσύνη είναι τρίτης ηλικίας, διανύει πλέον το 70ο-71ο έτος της ηλικίας της, από τότε δηλαδή που ο Α. Turing πρότεινε το Turing test για να αξιολογήσουμε αν μια μηχανή μπορεί να είναι εξίσου νοήμων με έναν άνθρωπο. Δεν είναι τυχαίο, βεβαίως, ότι συζητάμε τώρα για αυτό, με ό,τι αυτό σημαίνει. Δεν είναι τυχαίο για τον εξής λόγο: γιατί τεχνολογίες και συστήματα, που υπάρχουν και εξελίσσονται ήδη από τη δεκαετία 1950, συνδυάζονται με μια διάδοση των δεδομένων, με την εκθετική αύξηση όχι μόνον του όγκου αλλά και της ταχύτητας επεξεργασίας αυτών των δεδομένων –όχι μόνο μέσω υπολογιστών, αυτό υπάρχει εδώ και πολλές δεκαετίες– αλλά με την ικανότητα να γίνεται πλέον ανάλυση δεδομένων μεγάλης κλίμακας, τα Big Data...

Κ. Γιαννακίδης: Έχουμε μεγαλύτερη υπολογιστική ισχύ.

Λ. Μήτρου: Τεράστια υπολογιστική ισχύ. Το Διαδίκτυο των Πραγμάτων είναι πολύ σημαντική εξέλιξη επίσης –αν και, επίσης, όχι ακριβώς καινούρια. Αλλά νομίζω ότι η κρίσιμη εξέλιξη, που τροφοδοτεί φόβους και ελπίδες ταυτόχρονα, είναι ότι η τεχνητή νοημοσύνη έχει διεισδύσει πλέον στην καθημερινότητα και αυτό καθίσταται σαφές. Στην προηγούμενη συνεδρία, ο κ. Δασκαλάκης μίλησε για τη Siri, την Alexa, τις υπηρεσίες μετάφρασης του Google Translator. Όλα αυτά είναι μια καθημερινότητα που έως τώρα δεν βιώναμε, δεν καταλάβαινε ο καθένας ότι μπορεί να τον αφορά. Τώρα μπορεί να αντιληφθεί κανείς ότι τον αφορά το credit scoring, η βαθμολόγησή του από μια τράπεζα, αλλά και από μια κυβέρνηση –αν μιλήσουμε για το παράδειγμα της Κίνας.

Θα ήταν, όμως, άδικο αλλά και λάθος να θεωρήσουμε ότι η τεχνητή νοημοσύνη γεννά μόνο φόβους. Η τεχνητή νοημοσύνη γεννά και ελπίδες, γεννά πολύ μεγάλες προσδοκίες και αυτό είναι το ενδιαφέρον –αυτό το εκκρεμές μεταξύ ελπίδας, προσδοκίας και φόβου. Βέβαια, ούτε αυτό είναι καινοφανές: κάθε μεγάλη τεχνολογία, κάθε μεγάλο τεχνολογικό κύμα –είτε λέγεται ηλεκτρισμός, είτε υπολογιστές ή τιδήποτε άλλο– έχει τους φανατικούς υποστηρικτές του, έχει και τους λουδίτες του, αυτούς που θέλουν να σταματήσουν –αν θεωρούν ότι μπορούν να σταματήσουν– αυτήν την πρόοδο. Θεωρώ όμως ότι, όπως συνέβη και με τις άλλες τεχνολογίες, που στον καιρό τους φάνταζαν εξίσου εντυπωσιακές, είμαστε σε θέση να συζητήσουμε για την τεχνητή νοημοσύνη και να επιχειρήσουμε να τη ρυθμίσουμε. Θεωρώ ότι ακριβώς λόγω της μεγάλης διείσδυσης που έχει, είναι πιο δύσκολο από τον ηλεκτρισμό και, αν θέλετε, και από τους υπολογιστές ακόμα, ωστόσο είναι ένα ρυθμίσσιμο πεδίο.

Κ. Γιαννακίδης: Ναι, είναι σίγουρα πιο δύσκολο, γιατί ο ηλεκτρισμός ήταν κάτι που διοχετευόταν κεντρικά, ελεγχόταν κεντρικά από τα κράτη· συνεπώς, μπορούσε να υπάρξει μία ρυθμιστική αρχή· ενώ εδώ έχουμε να κάνουμε με εταιρείες.

Λ. Μήτρου: Ακριβώς.

Κ. Γιαννακίδης: Για να κάνουμε την κουβέντα να τρέξει πιο πολύ, θέλω να πάω πάλι στην κα Καϊλή, η οποία είναι και πρόεδρος στην αρμόδια Επιτροπή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Κυρία Καϊλή, όταν λέτε για ρύθμιση, εγώ προσωπικά χαμογελώ, θέλω να σας κάνω και ένα κύπημα στην πλάτη. Τι θα ρυθμίσετε; Τι μπορείτε να ρυθμίσετε δηλαδή;

Ευ. Καϊλή: Κύριε Γιαννακίδη, έχετε δίκιο, καθώς είπαμε ότι είναι μια τεχνολογία που μετασχηματίζει όλους τους τομείς της ζωής μας. Ο τρόπος και η προσέγγιση που έχουμε πλέον, όχι μόνον ως Ευρωκοινοβούλιο αλλά ουσιαστικά στη νομοθετική μας προσπάθεια σε επίπεδο πια και Επιτροπής και Συμβουλίου, είναι αυτός της διαβάθμισης των υποχρεώσεων που έχει όποιος αναπτύσσει μια τέτοια τεχνολογία στην Ευρώπη. Θα πρέπει να έχει μια άδεια, λοιπόν, ανάλογα με το αν είναι υψηλού ή χαμηλού ρίσκου.

Να δώσω ένα παράδειγμα. Υπάρχουν κίνδυνοι που είναι μη αποδεκτοί. Δεν μιλούμε στην Ευρώπη για τα αυτόνομα όπλα, τη χρήση αυτόνομων συστημάτων τεχνητής νοημοσύνης στην άμυνα· μιλούμε όμως, για παράδειγμα, για το αν θα πρέπει να αποδεχθούμε μια αυτόνομη βαθμολόγηση κοινωνική των πολιτών προκειμένου να έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες, ή των εργαζομένων, που αυτομάτως μπορεί να απολύονται αν δεν φθάσουν να έχουν στα συστήματα TN μια βαθμολόγηση επιτρεπτή ή ικανή. Μιλούμε για τον κίνδυνο χειραγώγησης των πολιτών ή την καθοδήγησή τους ή τη στοχοποίησή τους με αυτόνομα συστήματα βάσει δεδομένων.

Θα δώσω ένα παράδειγμα. Μπορούμε προληπτικά να μειώσουμε τους κινδύνους, συντηρώντας ορισμένα δίκτυα υποδομών, προκειμένου να μειώσουμε τα

κόστη που μπορούσαν να προκύψουν, αν καθυστερούσε η συντήρησή τους. Παράλληλα, όμως, υπάρχει και η δυνατότητα προληπτικής αστυνόμευσης, το οποίο σημαίνει ότι μπορεί ο οποιοσδήποτε, χωρίς να γνωρίζει γιατί, να θεωρηθεί υψηλού κινδύνου πολίτης μέχρι και να συλληφθεί. Αυτά, λοιπόν, είναι πράγματα τα οποία και πρέπει και οφείλουμε και μπορούμε να τα ρυθμίσουμε και να δούμε τι θα επιτρέψουμε και τι όχι.

Στο Κοινοβούλιο ανακοίνωσα πριν από ενάμιση περίπου χρόνο, ότι συνεργαζόμαστε πλέον με τον ΟΟΣΑ σε μια προσπάθεια να συμφωνήσουμε σε κοινές προδιαγραφές για το τι είναι αποδεκτό για την κοινωνία μας και τη φιλελεύθερη δημοκρατία, προσπαθώντας όμως να επηρεάσουμε και εκείνες τις κυβερνήσεις που δεν σκέπτονται το ίδιο ή έχουν άλλη προσέγγιση. Άρα, καταλαβαίνουμε ότι για μια τεχνολογία που ξεπερνά τα σύνορα θα πρέπει να είμαστε πολύ συγκεκριμένοι στις ελάχιστες προδιαγραφές που πρέπει να ακολουθεί, και να μπορέσουμε φυσικά και να είμαστε και ρεαλιστές –και μη σας φαίνεται ότι αυτό που λέω είναι κάτι που δεν μπορούμε να πετύχουμε, μπορούμε.

Θα δώσω και ένα τελευταίο παράδειγμα. Γνωρίζετε ότι, ενώ μιλούμε στο κινητό μας, μπορεί να μένει διαρκώς ανοικτό το μικρόφωνο, να καταγράφει τι λέμε και να μας στέλνει μια στοχευμένη διαφήμιση ανάλογα με τη συζήτηση που έχουμε; Μια διαφήμιση, την οποία όμως θα θεωρήσετε ίσως ότι είναι σύμπτωση, γιατί δεν γνωρίζετε ότι καταγράφετε διαρκώς. Η Siri και η Alexa, οι υπηρεσίες αυτές που ακούν τη φωνή μας και μας απαντούν όταν ερωτώνται, φανταστείτε, είναι διαρκώς ανοικτές, καθώς δεν έχουμε διασφαλίσει την επιλογή να κλείνει το μικρόφωνο όταν δεν χρησιμοποιείται μια εφαρμογή. Αυτό είναι κάτι που θα πρέπει να αποφασίσουμε, αν θα είναι επιτρεπτό, ή αν από τον σχεδιασμό του συστήματος δεν θα επιτρέπεται. Γιατί μπορεί να επηρεάσει ίσως όχι εσάς, που έχετε μια διαφορετική δομή κριτικής σκέψης, αλλά φανταστείτε μικρά παιδιά ή ανθρώπους που δεν είναι σίγουροι για το τι απόφαση πρέπει να πάρουν· πως μπορεί ακόμα και πολιτικά να επηρεαστούν τελικά στο τι θα ψηφίσουν ή πώς θα κινηθούν.

Άρα, έχουμε την υποχρέωση με το πλαίσιο που θα θέσουμε σε εφαρμογή, να αισθάνεται κανείς στην Ευρώπη ασφαλής, να αισθάνεται ότι μπορεί να εμπιστευτεί αυτά τα συστήματα, και να τα χρησιμοποιεί ώστε να πετύχουμε τελικά τα μεγάλα οφέλη που προσφέρουν.

Κ. Γιαννακίδης: Κυρία Μήτρου, ακούγοντας την κα Καϊλή, η οποία εκπροσωπεί –όχι βέβαια προσωπικά, ως θέση– μια υπερεθνική γραφειοκρατία, ένα κατεστημένο που πάντοτε τρέχει πίσω από τις εξελίξεις, σκέπτομαι ότι, αν η κα Καϊλή ήταν στην ίδια θέση πριν από 30 χρόνια και της περιέγραφαν πώς θα λειτουργούν τα social media, θα έλεγε ως εκπρόσωπος της Ευρώπης, ως εκπρόσωπος του ευρωπαϊκού γραφειοκρατικού υπερεθνικού κατεστημένου, «όχι, παιδιά, αυτά αποκλείεται να γίνουν, δεν θα τα επιτρέψουμε» κ.λπ. Βλέπουμε, δηλαδή, ότι τα κράτη και οι ρυθμιστικές αρχές τρέχουν πάντα πίσω από τις εξελίξεις. Θα ήθελα τη γνώμη σας για αυτό και, κατά δεύτερον, θα ήθελα να μου πείτε –η κα Καϊλή το περιέγραψε– πώς αντιλαμβάνεστε και εσείς την έννοια της ρύθμισης αυτών των πραγμάτων.

Λ. Μήτρου: Τώρα θα πρέπει να σας προσγειώσω λίγο, γιατί πριν εμφανίστηκα αρκετά αισιόδοξη, νομίζω. Καταρχάς και καταρχήν, μοιραία σχεδόν ο νομοθέτης τρέχει πίσω από την τεχνολογία. Αυτό δεν είναι, επίσης, κάτι καινούριο. Οι ρυθμοί ανάπτυξης της τεχνολογίας είναι σαφώς, προφανέστατα, διαφορετικοί σε σχέση με τους ρυθμούς «παραγωγής» του δικαίου. Η διάσταση αυτή επιτείνεται, όταν πρόκειται για απόπειρες ρύθμισης σε ένα υπερεθνικό επίπεδο, όπως είναι το ευρωπαϊκό, όπου η υποθέτηση νομοθεσίας είναι πολύ πιο σύνθετη. Περαιτέρω, ένα από τα μεγάλα προ-

βλήματα στη ρύθμιση της τεχνολογίας είναι ότι δεν συνειδητοποιείς ευθύς εξαρχής τα ζητήματα που τίθενται.

Επιτρέψτε μου να αναφερθώ στο λεγόμενο δίλημμα του Collingridge, που διατυπώθηκε ήδη από το 1994, για τη ρύθμιση των υπολογιστών. Όταν έχω συνεπώς καινοφανείς τεχνολογίες έχω το εξής δίλημμα: ρυθμίζω πολύ νωρίς, χωρίς να γνωρίζω όμως τα θέματα, ή αργότερα; Αργότερα, όμως, έχει καθιερωθεί η τεχνολογία, έχει εξαπλωθεί, έχει διεισδύσει ίσως σε κάθε πτυχή της ζωής, και είναι και με απαγορεύσεις αλλά ακόμα και για τους χρήστες, παρά τις επιφυλάξεις τους, να δεχθούν μια ρύθμιση και ενδεχομένως μια απαγόρευση. Σκεφθείτε μια απαγόρευση των social media σήμερα εκ των υστέρων.

Είναι πολύ δύσκολη η ρύθμιση, γιατί η νομοθεσία απαιτεί δημοκρατική νομιμοποίηση, διαβούλευση, συζήτηση, σταθμίσεις. Ως νομοθέτης είναι, συνεπώς, πολύ δύσκολο να προβλέψεις την επόμενη εξέλιξη και, να ενεργήσεις εγκαίρως: συνήθως δηλαδή έρχεται εκ των υστέρων. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο η Ευρωπαϊκή Ένωση, όχι μόνον τώρα, αλλά ήδη από μία δεκαετία πλέον, έχει κάνει το εξής: προσπαθεί να ρυθμίζει τέτοια ζητήματα με έναν τρόπο που είναι τεχνολογικά ουδέτερος. Δηλαδή –και εδώ είναι ενδιαφέρον– δεν επιχειρείται ο ορισμός της τεχνητής νοημοσύνης από το σχέδιο Πράξης για ΤΝ: γίνεται μια γενική αναφορά σε σύστημα τεχνητής νοημοσύνης, και ορίζεται με τρόπο δυναμικό και υποκείμενο σε μεταβολές λόγω των εξελίξεων, όπως ορίζεται στο Παράρτημα 1.

Κ. Γιαννακίδης: Καλά, δεν μπορεί να υπάρξει και ακριβής ορισμός.

Λ. Μήτρου: Όχι, δεν μπορεί. Έχει ενδιαφέρον όμως –προσέξτε– και όσον αφορά τη δημοκρατική νομιμοποίηση. Το τι θα προστίθεται στο Παράρτημα 1 και εν τέλει τι θα ορίζουμε ως συστήματα ΤΝ μη αποδεκτού κινδύνου, υψηλού κινδύνου, περιορισμένου κινδύνου ή ελάχιστου κινδύνου, είναι κάτι που δεν θα αποφασίζεται καταρχήν σε ένα νομοθετικό επίπεδο, αλλά σε ένα τεχνοκρατικό επίπεδο μέσω της εισήγησης της Επιτροπής –και δεν θα μπορούσε να είναι και αλλιώς. Φανταστείτε να πρέπει να έχουμε μια διαδικασία παραγωγής νέου κανονισμού με το Συμβούλιο, το Κοινοβούλιο, τα κράτη, για να προσδιορίσουμε αν ένα σύστημα θα είναι σύστημα υψηλού ή περιορισμένου κινδύνου.

Δεν είναι εύκολη η ρύθμιση, όμως. Αυτό που επιχειρεί η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) εδώ και έξι μήνες, να ανοίξει δηλαδή αυτή τη συζήτηση και να καταλήξει σε μια ρύθμιση, είναι ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα. Καταρχάς, είναι «επεκτατική» η Ευρώπη εδώ, όπως ήταν και με τον Γενικό Κανονισμό Προστασίας Δεδομένων (GDPR), δηλαδή η ρύθμισή της θα καταλαμβάνει οποιονδήποτε διαθέτει στην αγορά, ή θέτει σε λειτουργία συστήματα ΤΝ, ή ακόμη και όταν τα αποτελέσματα της ανάλυσης χρησιμοποιούνται στην ΕΕ, ανεξάρτητα από τον τόπο, εκτός ΕΕ, που γίνεται η σχετική ανάλυση, κάτι που σημαίνει ότι θα πρέπει να συμμορφώνεται με ό,τι προβλέπεται στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Είναι, λοιπόν, μια πολύ φιλόδοξη και υπό μία έννοια επεκτατική ρύθμιση, δηλωτική της δεδηλωμένης πρόθεσης της ΕΕ να αναλάβει έναν παγκοσμίως ηγετικό ρόλο στην προώθηση της αξιόπιστης τεχνητής νοημοσύνης. Είναι μια ρύθμιση που έχει ένα μειονέκτημα, επίσης: προσπαθεί να βάλει σε ένα καλάθι, σε ένα ρυθμιστικό πλαίσιο και ζητήματα ασφάλειας –δηλαδή να αισθάνονται όλοι ασφαλείς, όπως είναι, όταν έχω ένα αυτοκίνητο, ότι έχει τα φρένα, ότι είναι σχεδιασμένο με τρόπο που να είναι ασφαλές– και την προστασία των δικαιωμάτων. Αυτό, επίσης, είναι ένα δύσκολο εγχείρημα.

Κ. Γιαννακίδης: Μα, και η έννοια των δικαιωμάτων δεν έχει στην πράξη επαναπροσδιοριστεί; Ειδικά η έννοια της ιδιωτικότητας.

Λ. Μήτρου: Δεν θα σας έλεγα ότι έχει επαναπροσδιορισθεί η έννοια των δικαιωμάτων, έχει επαναπροσδιορισθεί ο τρόπος άσκησής τους και ο τρόπος προστασίας τους. Η ιδιωτικότητα, που αναφέρετε, επαναπροσδιορίζεται –και με βάση τους κινδύνους αλλά και με βάση αυτό που χαρακτηρίζουμε ως «παράδοξο της ιδιωτικότητας», δηλαδή ότι, παρά τη συχνά δεδηλωμένη ανησυχία μας για την ιδιωτικότητα, ταυτόχρονα κοινοποιούμε εμείς οι ίδιοι πολύ συχνά τα δεδομένα μας σε μία ευρεία δημοσιότητα.

Κ. Γιαννακίδης: Ναι.

Λ. Μήτρου: Όντως έχει επαναπροσδιοριστεί ο τρόπος με τον οποίο χειριζόμαστε διάφορα ζητήματα. Τα δικαιώματα και οι ηθικές αρχές μένουν οι ηθικές σταθερές μας, η διαφάνεια, η προστασία της ιδιωτικότητας, η λογοδοσία, η ελεγχσιμότητα ενός προγράμματος, η εξηγησιμότητα, πώς κατέληξε δηλαδή η ανάλυση σε ένα αποτέλεσμα. Αυτά, θεωρώ, ότι παραμένουν βασικά αιτήματα. Σε κάποιο βαθμό ικανοποιούνται από τις προτάσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά κυρίως θα πρέπει να ικανοποιούνται σε μια καθημερινότητα και σε μια διαρκή διαδικασία εποπτείας και δημοκρατικού ελέγχου.

Κ. Γιαννακίδης: Πριν πάμε στο μέλλον, θέλω πάλι να πάω στην κα Καϊλή και να ρωτήσω το εξής: έχουμε την υπόθεση Cambridge Analytica, Brexit, επηρεασμός μέσω των social media και των δημογραφικών στοιχείων των ψηφοφόρων. Υπάρχει κάτι ακόμα, που πάρα πολύς κόσμος το αγνοεί. Το Facebook κατηγοριοποιεί τις συναισθηματικές μας αντιδράσεις σε έξι κατηγορίες, κάτι σου αρέσει, ή είναι wow, ή είναι καρδούλα, ή λυπάσαι, ή θυμώνεις, ή είναι απλά επάνω ο αντίχειρας. Μπορεί, λοιπόν, να δημιουργήσει ένα προφίλ για τον καθένα μας που να αντιδρά στο τι μας αρέσει – για εμένα και εσάς θα έβρισκαν ότι μας αρέσει ο ΠΑΟΚ, θα κάναμε και οι δύο thumbs up–, ή τι δεν μας αρέσει και θα μπορούσε να χαρτογραφήσει πλήρως το προφίλ μας. Θέλω να ρωτήσω, η δική σας η Επιτροπή, τα ευρωπαϊκά όργανα, πρώτον, το είχαν προβλέψει; Όχι. Δεύτερον, τι κάνετε για να μας προστατεύσετε από όλα αυτά; Και, τρίτον, πρέπει άραγε πια να μας προστατεύσετε, υπάρχει λόγος να μας προστατεύσετε, έχει καμία σημασία;

Ευ. Καϊλή: Δεν το είχαμε απλώς προβλέψει, είχαμε εργαστεί πραγματικά επάνω στην υπόθεση Cambridge Analytica, πολύ πριν διαπιστώσει ο περισσότερος κόσμος τι ακριβώς μπορεί να συμβεί με τον έλεγχο τόσων δεδομένων που χαρίζουμε στο δίκτυο, καθώς δεν γνωρίζουμε ποια είναι η χρήση τους. Δηλαδή, όταν ξεκινάμε από το Facebook να μας αρέσουν κάποιες φωτογραφίες, αυτό μπορεί τελικά να μας κατηγοριοποιήσει και να σταλούν σε εμάς συγκεκριμένες διαφημίσεις, τέτοιες που μπορεί να αλλάξουν υποσυνείδητα ακόμα και τον τρόπο που βλέπουμε τα πράγματα και ψηφίζουμε.

Αυτή η συνειδητοποίηση σε ένα επίπεδο τέτοιο που θα έφερνε πραγματικά μία νομοθετική πρωτοβουλία τόσο μεγάλη όσο το AI Act, η οποία έρχεται τώρα στο Ευρωπαϊκό κοινοβούλιο, ήταν κάτι που ήθελε χρόνο να ωριμάσει. Υπάρχει ένα βιβλίο που λέγεται *Thanks for Being Late*. Απευθύνεται κυρίως στον τρόπο που νομοθετούμε και αντιλαμβανόμαστε το πώς πρέπει να περιορίσουμε ή να ορίσουμε μια τεχνολογία, ακριβώς γιατί καινοτομία θα πει να σκέπτεσαι πέρα από τα όρια και να μπορείς φυσικά να φέρνεις μια καινούρια λύση, μια καινούρια ιδέα, χωρίς να βιαστείς να την περιορίσεις.

Ο τρόπος που εμείς αντιμετωπίζουμε αυτές τις τεχνολογίες και τέτοιες παραβιάσεις υπάρχει ακόμα και μέσα στον φάκελο τώρα της τεχνητής νοημοσύνης. Δηλαδή, η χειραγώγηση, η καθοδήγηση ή η στοχοποίηση των ανθρώπων για να τους αλλάξεις αυτά που πιστεύουν, επειδή έχεις χρησιμοποιήσει τα δικά τους δεδομένα, τα προσωπικά τους δεδομένα, για να αντιληφθείς ή ακόμα και να προβλέψεις συναισθηματικά

τι θα ήθελαν ή πραγματικά να τους γνωρίσεις καλύτερα από ό,τι οι ίδιοι γνωρίζουν τον εαυτό τους, όπως ισχυριζόταν η Cambridge Analytica, αυτό είναι κάτι που δεν θέλουμε να επιτρέπεται σύμφωνα με αυτήν τη νομοθεσία.

Έχει φυσικά μια ευρύτητα ο τρόπος που θα το ερμηνεύσει κανείς, αλλά να μην ξεχνάμε το εξής, ότι οι αρχές και οι αξίες μας και τα συγκεκριμένα δικαιώματα που έχουμε κερδίσει δεν αλλάζουν online, ψηφιακά. Πρέπει να προσαρμόσουμε τη νομοθεσία που υπάρχει για τον offline κόσμο στην ψηφιακή εποχή, γνωρίζοντας ποια είναι η κατεύθυνση και ποια είναι η πυξίδα μας. Θέλουμε, λοιπόν, να έχουμε και ιδιωτικότητα, θέλουμε να έχουμε και ασφαλείς υπηρεσίες. Αυτή η χρυσή ισορροπία είναι που πρέπει να επιτευχθεί από εμάς, αλλά και από τις υποχρεώσεις που θα έχουν τα συστήματα στον αρχικό σχεδιασμό τους, για να μας κρατούν και ασφαλείς, και να μας δίνουν αρκετές επιλογές, προκειμένου να γνωρίζουμε πώς και πότε μοιραζόμαστε δικά μας δεδομένα. Δηλαδή, όταν κανείς γνωρίζει πως συγκεκριμένες πράξεις του μπορεί να οδηγήσουν σε περιορισμένο περιεχόμενο με συγκεκριμένες διαφημίσεις, αν γνωρίζει ότι έχει στοχοποιηθεί από τη συγκεκριμένη εταιρεία, αποκτά μια άλλη κατανόηση, μια άλλη ερμηνεία, ένα άλλο εργαλείο σκέψης, για να μπορέσει να αποφασίσει τελικά τι θέλει. Άρα, ένας αλγόριθμος, όταν γράφεται, είναι μια εξίσωση που οι παράμετροι ορίζονται από εμάς αλλά και τα δεδομένα που θα αντλήσουμε επίσης από εμάς αποφασίζονται. Είναι, λοιπόν, πράγματα που μπορούμε να προστατεύσουμε, μπορούμε να φροντίσουμε να έχουν συγκεκριμένη ποιότητα και κατεύθυνση ήδη από τον σχεδιασμό των συστημάτων.

Νομίζω ότι είμαστε πια αρκετά ώριμοι στο Ευρωκοινοβούλιο, έχοντας αντιληφθεί πως άλλαξε ο κόσμος και κρύβει νέους κινδύνους. Ακόμα και εκείνοι που χρησιμοποιούσαν λιγότερο τα social media, πλέον αντιλαμβάνονται τη μεγάλη δύναμη και ευθύνη που αυτά έχουν, και ότι θα πρέπει να βρίσκονται στην υπηρεσία των πολιτών και όχι να χρησιμοποιούνται για τον έλεγχό τους. Είναι πολλές οι νέες νομοθετικές πρωτοβουλίες μας, είναι το DSA και το DMA, οι υποχρεώσεις που έχουν πια οι υπηρεσίες απέναντι στους πολίτες, αλλά και μεταξύ τους, να μοιράζονται δεδομένα με διαφάνεια και να μπορούν να ελέγχουν οι πολίτες πού βρίσκονται τα δεδομένα τους, πότε χρησιμοποιήθηκαν και γιατί.

Νομίζω ότι έχει και την εξής ευφύια ο τρόπος που γράφεται αυτή η νομοθεσία: όντως είναι τεχνολογικά ουδέτερος, γιατί δεν ορίζει την τεχνολογία, η τεχνολογία υπάρχει· τη χρήση της προσπαθείς να ελέγξεις και να μειώσεις τους κινδύνους, αφήνοντάς τη να εξελιχθεί. Και έχει σημασία το ότι έχει γίνει αντιληπτό, καθώς μπαίνουν τα πλαίσια, συνεχίζοντας όμως να την παρακολουθούμε και να προσαρμοζόμαστε ανάλογα με τις ανάγκες της εποχής, καθώς η τεχνητή νοημοσύνη έρχεται και συναντιέται και με άλλες τεχνολογίες· και αυτό, φυσικά, μπορεί να ανατρέψει πολλά από τα δεδομένα που έχουμε σήμερα με εξαιρετικές δυνατότητες. Γιατί μιλούμε μεν για υπερυπολογιστές, αλλά ακόμα η υπολογιστική δύναμη έχει δυνατότητες να αναπτυχθεί περαιτέρω, σε βαθμό που ο άνθρωπος που θα γράφει τον αλγόριθμο δεν θα κατανοεί καν το αποτέλεσμα, γιατί δεν μπορεί να επεξεργαστεί τον ίδιο αριθμό δεδομένων που θα μπορεί αυτός ο υπολογιστής.

Έχουμε, λοιπόν, μπροστά μας να δούμε πολλά και δεν έχουμε καν ανοίξει τη συζήτηση για τη βιοτεχνολογία. Γίνονται ήδη έρευνες για το πώς θα υπάρξει η δυνατότητα ο εγκέφαλός μας να επικοινωνεί με έναν υπολογιστή, και το αντίθετο, αλλά και ποια δικαιώματα θα πρέπει να φροντίσουμε να θωρακίσουμε για τους πολίτες ώστε να έχει κάθε άνθρωπος έλεγχο στην ίδια του τη σκέψη στο μέλλον.

Κ. Γιαννακίδης: Είναι πάρα πολλά τα θέματα πραγματικά και είναι κρίμα που έχουμε λιγότερο από έξι λεπτά. Ήθελα να πάω και στη βιοτεχνολογία, αλλά νομίζω ότι

δεν θα προλάβουμε. Κυρία Μήτηρ, θα έρθω σε εσάς. Είναι απολύτως βέβαιο ότι τα συστήματα αυξημένης υπολογιστικής ισχύος –αποφεύγω την έκφραση τεχνητή νοημοσύνη, επειδή ανησυχεί πολλούς– θα χρησιμοποιηθούν περισσότερο και στη διακυβέρνηση. Ήδη υπάρχουν κομπιέτες, στην Καλιφόρνια ειδικά, που κάποια κομμάτια του προϋπολογισμού τα χειρίζονται συστήματα τεχνητής νοημοσύνης, προκειμένου να γίνεται η καλύτερη αξιοποίηση των πόρων. Αυτό πώς το βλέπετε στο μέλλον; Εγώ το βρίσκω και ως ελπίδα. Εγώ βρίσκω ότι είναι ελπιδοφόρο το ότι όσο φεύγουν οι άνθρωποι από τη διαχείριση κρίσιμων αποφάσεων και μπαίνουν οι μηχανές, τουλάχιστον σε κάποιους τομείς, τα πράγματα θα πάνε καλύτερα.

Λ. Μήτηρ: Στο παρόν, όχι στο μέλλον. Ήδη την προηγούμενη εβδομάδα, συμμετείχα σε ένα διεθνές συνέδριο για την ψηφιακή διακυβέρνηση στην Αθήνα και το θέμα μας ήταν, μεταξύ άλλων, η χρήση τεχνητής νοημοσύνης –εγώ δεν φοβάμαι τους όρους– στη διοίκηση. Στο πλαίσιο αυτό προβάλλεται συχνά ένα επιχειρήμα που λέει, αντί για τον άνθρωπο, ο οποίος είναι ευάλωτος σε προκαταλήψεις, σε διαφθορά ενδεχομένως, με περιορισμένες γνωστικές δυνατότητες, θα έχω ένα σύστημα το οποίο θα είναι προγραμματισμένο και, κατά τούτο, θα μπορούσε να είναι και πιο δίκαιο ή πιο αντικειμενικό.

Κ. Γιαννακίδης: Σωστά.

Λ. Μήτηρ: Πρέπει να σας πω ότι τέτοια συστήματα υπάρχουν ήδη. Π.χ. σε ένα δήμο της Σουηδίας, εφαρμόστηκε πρόσφατα ένα σύστημα που επιλέγει υπαλλήλους για τον δήμο. Ένα ρομπότ, το οποίο δεν κρίνει την εμφάνιση, δεν κρίνει την ηλικία, δεν έχει εκείνη την προκατάληψη του ανθρώπου.

Κ. Γιαννακίδης: Μα, στην μπάλα σταματήσαμε να μαλώνουμε επειδή πια το VAR μας λέει αν είναι offside ή όχι.

Λ. Μήτηρ: Αυτό δεν ξέρω αν είναι καλό.

Κ. Γιαννακίδης: Καλό είναι, πιστέψτε με.

Λ. Μήτηρ: Υπό μια έννοια. Βεβαίως, πρέπει να σας πω ότι ταυτόχρονα και ένα σύστημα τεχνητής νοημοσύνης έχει μέσα, και επιβιώνουν, τις προκαταλήψεις του δημιουργού του, έχει τις προκαταλήψεις ή, αν θέλετε, τον γνωστικό ορίζοντα, τις αντιλήψεις και τα κριτήρια αυτού που θέτει τον στόχο της επιλογής.

Κ. Γιαννακίδης: Ναι, τώρα γράφονται από λευκούς straight άντρες, κατά βάση.

Λ. Μήτηρ: Ακριβώς. Οπότε, δεν σημαίνει ότι ένα σύστημα τεχνητής νοημοσύνης είναι εξ ορισμού αντικειμενικό. Βεβαίως, η τεχνητή νοημοσύνη μπορεί να υποστηρίξει σημαντικά τη λήψη αποφάσεων –και τονίζω τη λέξη «υποστηρίξει». Εδώ, δηλαδή, θα πρέπει να δει κανείς ποια πεδία απόφασης στο πεδίο της διακυβέρνησης μπορεί να υποστηρίξει η τεχνητή νοημοσύνη, πού είναι συνήθως σε θέση να λύσει απλές υποθέσεις ακόμα, εκεί που δεν πρέπει να υπεισέλθει η αξιολόγηση, εκεί που δεν πρέπει να υπεισέλθει η ερμηνεία μιας νομικής έννοιας, που είναι αόριστη.

Εδώ, λοιπόν, μπορούμε να τη χρησιμοποιήσουμε υποστηρικτικά και, κυρίως, να διασφαλίσουμε δύο πολύ βασικές προϋποθέσεις. Το ένα είναι η διαφάνεια της χρήσης. Ο πολίτης, δηλαδή, ακόμα και για το σύστημα του ελάχιστου κινδύνου, θα πρέπει να γνωρίζει πώς θα ληφθεί η απόφαση που θα τον αφορά. Ακόμα και για ένα chat bot που θα μιλά μαζί του θα πρέπει να ξέρει ότι συνομιλεί με ένα σύστημα τεχνητής νοημοσύνης και όχι με άνθρωπο. Το δεύτερο είναι η εμπλοκή του ανθρώπινου παράγοντα στον έλεγχο της απόφασης και στην τελική αξιολόγηση.

Κ. Γιαννακίδης: Λοιπόν, καθώς έχουμε δύο λεπτά, θα σας κάνω από μία ερώτηση, θα είναι κοινή –πηγαίνω πρώτα στην κα Καϊλή. Κυρία Καϊλή, αν υποθέσουμε ότι η Siri εξελίσσεται πάρα πολύ και αναπτύσσει πια, ή μπορεί να δώσει, μια προσομοίωση ανεπτυγμένης προσωπικότητας, είναι άψογη, είναι τέλεια, είναι υπέροχος φίλος ή φίλη, θα κάνατε παρέα μαζί της;

Ευ. Καϊλή: Κοιτάξτε, επειδή έτυχε να γνωρίσω και τη Σοφία το ρομπότ, που φαινόταν πραγματικά να μπορείς να γίνεις φίλη μαζί της, θα σας πω ότι δεν είναι ακριβώς έτσι η πραγματικότητα. Έχουμε ακόμα πολύ δρόμο ώστε οι τεχνολογίες αυτές να φθάσουν να απειλούν και τις ανθρώπινες σχέσεις. Αλλά, σίγουρα, θα προσπαθούσα να κάνω τα πάντα σήμερα ώστε να φροντίσω και να προστατεύσω το αυτονόητο: ότι η ανθρωπότητα, ο άνθρωπος, θα έχει τον έλεγχο.

Στη Βρετανία πριν από λίγες εβδομάδες αποφασίστηκε ότι δεν είναι απαραίτητος ο ανθρώπινος παράγοντας στη λήψη αποφάσεων, κάτι που δεν θα κάνει η Ευρωπαϊκή Ένωση. Εμείς ζητούμε να υπάρχει human oversight. Θα σας πω το εξής, επειδή όλοι μας χρησιμοποιούμε Google Maps ή κάποια άλλη εφαρμογή όταν οδηγούμε, η εφαρμογή προβλέπει πού θα υπάρξει κίνηση και σου προτείνει ένα διαφορετικό δρόμο. Έχουμε φθάσει στο σημείο ακόμα και τις γνωστές μας διαδρομές να μην τις ακολουθούμε αν το Google Maps λέει κάτι διαφορετικό, γιατί το εμπιστευόμαστε. Έχουμε, λοιπόν, ήδη δώσει την εμπιστοσύνη μας σε τέτοια συστήματα.

Εκτιμώ ότι θα πρέπει να αλλάξει ακόμα και το εκπαιδευτικό μας σύστημα, για να μπορούμε να αντιλαμβανόμαστε, τουλάχιστον, πώς λειτουργούν αυτά τα συστήματα, γιατί η κυβερνοασφάλεια θα είναι πια εξαιρετικά υψηλής σημασίας, ενώ η δύναμη που έχουν οι προγραμματιστές νομίζω ότι τους μεταθέτει και την υποχρέωση να φτιαχτεί ένας κώδικας δεοντολογίας από εκείνους. Για παράδειγμα, η IBM, αν δεν κάνω λάθος, είχε αποφασίσει ότι δεν θα προσπαθήσει να αποκτήσει συστήματα τα οποία θα έχουν συνειδηση αυτόνομη. Άρα, αυτό που με ρωτάτε είναι και θέμα απόφασης τελικά και πολιτικής επιλογής, αν θα επιτρέψουμε να υπάρξουν τέτοια συστήματα τα οποία θα υποκαταστήσουν, και όχι απλώς θα συμπληρώνουν, την ανθρώπινη δραστηριότητα.

Λέγαμε παλιά ότι η δημιουργικότητα δεν μπορεί να υποκατασταθεί, αλλά βλέπουμε πλέον να γράφονται τραγούδια και να γίνονται πίνακες ζωγραφικής από συστήματα τεχνητής νοημοσύνης. Άρα, οφείλουμε να αλλάξουμε τον τρόπο που σκεπτόμαστε και να μπορέσουμε να προετοιμάσουμε τουλάχιστον τα παιδιά μας γι' αυτό το κατά τα άλλα πολύ ενδιαφέρον μέλλον που αναμένουμε.

Κ. Γιαννακίδης: Κυρία Μήτρου, εσείς θα κάνατε παρέα με τη Siri;

Λ. Μήτρου: Αν ήταν πραγματικά δική μου επιλογή, ναι. Δηλαδή, θα πιαστώ από αυτό που είπε η κα Καϊλή στο τέλος, ενημέρωση και επιλογή και εναλλακτικές δυνατότητες. Βεβαίως, εντάξει, μπορεί να μη μαλώνετε για τον ΠΑΟΚ ή για οποιαδήποτε άλλη ομάδα λόγω του συστήματος VAR, αλλά νομίζω ότι δύο πρόσφατα λογοτεχνικά βιβλία, το *Η Κλάρα και ο ήλιος* και το *Μηχανές σαν εμένα...*

Κ. Γιαννακίδης: Του Ian McEwan, το οποίο είναι καταπληκτικό, θα το πρότεινα κι εγώ τώρα.

Λ. Μήτρου: ...που είναι εξαιρετικά βιβλία, δίνουν, βέβαια, ένα δυστοπικό λίγο μέλλον ως προοπτική, αλλά θα πρέπει να εξοικειωθούμε λίγο και με αυτό το μέλλον.

Κ. Γιαννακίδης: Πάντως, πάντοτε οι άνθρωποι έβλεπαν δυστοπικά το μέλλον, όσον αφορά την τεχνολογία, και συνεχώς διαψεύδονται. Σας ευχαριστώ πάρα πολύ και τις δύο.

Λ. Μήτρου: Εμείς ευχαριστούμε.

Κ. Γιαννακίδης: Ελπίζω και όσοι το παρακολουθήσατε να το βρήκατε ενδιαφέρον.
Να είστε καλά, γεια σας.

«Γνώσεις, ικανότητες, δεξιότητες: Τριτοβάθμια Εκπαίδευση για μια νέα εποχή»

Χρυσανθος Δελλαρόκας

αντιπρύτανης για την Ψηφιακή Μάθηση και την Ακαδημαϊκή Καινοτομία / καθηγητής Πληροφοριακών Συστημάτων, Boston University / αντιπρόεδρος Τομεακού Ερευνητικού Συμβουλίου Ανθρώπινου Δυναμικού @ Αναβάθμισης Δεξιοτήτων, Ε.Σ.Ε.Τ.Ε.Κ.

Γιάννης Θωμάτος

αντιπρόεδρος, Delphi Economic Forum

Γ. Θωμάτος: Καλησπέρα σας, είμαστε εδώ μαζί με το Χρυσανθο Δελλαρόκα. Είναι καθηγητής Πληροφοριακών Συστημάτων και αντιπρύτανης για την Ψηφιακή Μάθηση και την Ακαδημαϊκή Καινοτομία στο Πανεπιστήμιο της Βοστώνης. Παράλληλα, όμως, είναι και αντιπρόεδρος του Τομεακού Ερευνητικού Συμβουλίου Ανθρώπινου Δυναμικού και Αναβάθμισης Δεξιοτήτων εδώ, στη χώρα μας, στην Ελλάδα. Είμαι πολύ χαρούμενος που θα κάνουμε μια συζήτηση μαζί για τις γνώσεις και τις δεξιότητες που χρειάζονται και που παρέχει η Τριτοβάθμια Εκπαίδευση στη σημερινή εποχή.

Ευθύς αμέσως περνώ στην πρώτη μου ερώτηση, που είναι και μια απορία: ποιο είναι ακριβώς το αντικείμενο του αντιπρύτανη για την Ψηφιακή Μάθηση και την Ακαδημαϊκή Καινοτομία;

Χρ. Δελλαρόκας: Καταρχάς, καλησπέρα σε όλους από τη Βοστώνη. Λοιπόν, κάθε οργανισμός που προσφέρει προϊόντα και υπηρεσίες πρέπει να καινοτομεί και να προσαρμόζεται συνεχώς στις μεταβαλλόμενες ανάγκες της κοινωνίας και της αγοράς. Αντίστοιχα, τα πανεπιστήμια πρέπει να προσαρμόζουν την ακαδημαϊκή εμπειρία που προσφέρουν στους σπουδαστές τους στις ανάγκες του μελλοντικού κόσμου, οι οποίες αλλάζουν όλο και πιο γρήγορα. Και όπως πολλοί οργανισμοί έχουν ένα διευθυντικό στέλεχος, που εδώ το ονομάζουμε Chief Innovation Officer, και το οποίο συντονίζει τις δραστηριότητες καινοτομίας σε όλο τον οργανισμό, ένας όλο και μεγαλύτερος αριθμός αμερικανικών και διεθνών πανεπιστημίων έχουν δημιουργήσει τη θέση του αντιπρύτανη για την Ακαδημαϊκή Καινοτομία, με αποστολή να λειτουργεί ως καταλύτης για μια συνεχή καινοτομία στον χώρο της διδασκαλίας και της σπουδαστικής εμπειρίας γενικότερα.

Γ. Θωμάτος: Τι ακριβώς σημαίνει σπουδαστική εμπειρία; Αυτό είναι κάπως δύσκολο να το καταλάβουμε.

Χρ. Δελλαρόκας: Τα τελευταία χρόνια έχει γίνει διεθνώς αποδεκτό ότι η μάθηση και η απόκτηση νέων δεξιοτήτων δεν συμβαίνει μόνο μέσα στις τάξεις και το επίσημο πρόγραμμα σπουδών. Έχει αποδειχθεί επιστημονικά ότι οι ομαδικές εργασίες, η συμμετοχή σε σπουδαστικούς συλλόγους, οι πρακτικές ασκήσεις σε εταιρείες, οι αθλητικές δραστηριότητες, τα εκπαιδευτικά ταξίδια, η συμμετοχή σε φοιτητικούς διαγωνισμούς και όλες οι άλλες δραστηριότητες που προσφέρει ένα πανεπιστημιακό περιβάλλον, συνεισφέρουν στην απόκτηση δεξιοτήτων και τη γενικότερη ωρίμανση των φοιτητών μας. Για τον λόγο αυτόν, όταν αποτιμάμε το παρόν και σχεδιάζουμε το μέλλον, δεν περιοριζόμαστε πλέον μόνο στα προγράμματα σπουδών, αλλά κοιτάμε ολιστικά όλες τις πτυχές της σπουδαστικής εμπειρίας και πώς αυτές συνεισφέρουν

στο να βγάλουμε νέους ανθρώπους που να είναι καλύτερα προετοιμασμένοι και για την αγορά εργασίας αλλά και για την κοινωνία.

Γ. Θωμάτος: Σε σχέση τώρα με την πανδημία, που φαίνεται ότι αφήνουμε πίσω μας αλλά ακόμα είμαστε σε αυτήν τη μεταβατική περίοδο, αλλά και σε σχέση με τη σπουδαστική εμπειρία –που λέγαμε πριν–, πώς βιώνετε εσείς στην Αμερική και στο πανεπιστήμιό σας συγκεκριμένα αυτήν την επιστροφή στα αμφιθέατρα;

Χρ. Δελλαρόκας: Η πανδημία απλά επιτάχυνε εξελίξεις που είχαν ήδη δρομολογηθεί. Οι φοιτητές μας έζησαν απομονωμένοι για περισσότερο από ένα χρόνο, κάνοντας μαθήματα εξ αποστάσεως, και στη διάρκεια αυτής της εμπειρίας εκτίμησαν ιδιαίτερα τις εμπειρικές –αυτό που λέμε experiential– διαστάσεις της φοιτητικής εμπειρίας, που τους έλειπαν στη διάρκεια της πανδημίας, αυτά που έχουν να κάνουν με την επαφή ανάμεσα στους φοιτητές, με τις δραστηριότητες, όπως είπα, οι οποίες είναι έξω από τις τάξεις κ.λπ. Διαπίστωσαν ότι η αξία της εκπαίδευσης που τους δίνουμε δεν είναι μόνον οι στείρες διαλέξεις στα αμφιθέατρα.

Φέτος, που επιστρέψαμε στη διά ζώσης μάθηση, παρατηρούμε μεγάλη πίεση από τους φοιτητές μας να γίνονται τα μαθήματα με πιο συμμετοχικό και πιο ενεργό τρόπο, δηλαδή με συζητήσεις, συλλογικές ασκήσεις, πειράματα. Οι φοιτητές μας λένε, αν είναι να μας κάνετε απλά διαλέξεις, προτιμούμε να τις βλέπουμε από το σπίτι μας.

Γ. Θωμάτος: Όπως ο κόσμος επιστρέφει από την πανδημία, όσον αφορά τις δεξιότητες και τις ικανότητες, εσείς αισθάνεστε ότι –κατά κάποιον τρόπο– υποχωρεί η σημασία του ίδιου του προγράμματος σπουδών, ή ότι αυτό το focus στο πρόγραμμα σπουδών παραμένει και παράλληλα ερχόμαστε να τονώσουμε την εμπειρία του φοιτητή;

Χρ. Δελλαρόκας: Νομίζω και τα δύο. Το πρόγραμμα σπουδών παραμένει η βάση, αυτό για το οποίο έρχονται οι φοιτητές μας. Αλλά αυτήν τη στιγμή ο στόχος είναι το πρόγραμμα σπουδών να ενσωματωθεί και να συντονιστεί καλύτερα με όλα τα άλλα πράγματα που κάνουν οι φοιτητές. Επίσης, μια άλλη τάση που βλέπω είναι να υπάρχει καλύτερη συσχέτιση του προγράμματος σπουδών, το οποίο σου αποκομίζει γνώσεις, με δεξιότητες τις οποίες οι φοιτητές θα μπορέσουν μετά να πάρουν και να χρησιμοποιήσουν στην αγορά εργασίας και στη ζωή τους γενικότερα.

Γ. Θωμάτος: Μιας και μιλήσατε για δεξιότητες, ποιες είναι αυτές οι δεξιότητες και οι γνώσεις που αυτήν την περίοδο έχουν τη μεγαλύτερη ζήτηση ή, ακόμα ακόμα –και αν θέλετε να κάνετε μια πρόβλεψη– αυτές που βλέπετε εσείς ότι θα έχουν μεγαλύτερη ζήτηση, ειδικά από την αγορά εργασίας στο μέλλον;

Χρ. Δελλαρόκας: Ακόμει πολλά τελευταία για τις ψηφιακές δεξιότητες, όπως είναι ο προγραμματισμός, η ανάλυση δεδομένων, η τεχνητή νοημοσύνη κ.λπ. Οι δεξιότητες αυτές βρίσκονται αναμφίβολα σε μεγάλη ζήτηση σήμερα και στο εγγύς μέλλον. Είναι ενδιαφέρον, ωστόσο, ότι οι δεξιότητες που έχουν ακόμα πιο μεγάλη ζήτηση είναι οι βασικές ανθρώπινες δεξιότητες, όπως η καλή επικοινωνία, η ικανότητα συνεργασίας, η κριτική σκέψη, η περιέργεια, η επιμονή, το εργασιακό ήθος. Οι δεξιότητες αυτές δεν διδάσκονται σήμερα στα περισσότερα επίσημα προγράμματα σπουδών και αποτελούν το μεγαλύτερο παράπονο της αγοράς εργασίας, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε όλο τον κόσμο, σε ό,τι αφορά τους νέους πτυχιούχους.

Γ. Θωμάτος: Εδώ, ξέρετε, δεν μπορώ παρά να σκεφθώ το εξής, ότι χρειάζεται πραγματικά να πάμε πανεπιστήμιο για να μάθουμε να ζούμε; Δηλαδή, τι σημαίνει εκπαίδευση προσανατολισμένη στις δεξιότητες; Δεν σας απασχολεί εσάς το γεγονός ότι

το πανεπιστήμιο αρχίζει να δίνει έμφαση στις δεξιότητες και υποχωρεί η έμφαση που δίνει στη γνώση;

Χρ. Δελλαρόκας: Δεξιότητα σημαίνει το να μπορώ να κάνω κάτι καλά. Ο όρος είναι πολύ γενικός και περιλαμβάνει τόσο τεχνικές όσο και γενικότερες ανθρώπινες και κοινωνικές ικανότητες. Δεξιότητα είναι να ξέρω να προγραμματίζω έναν υπολογιστή, όπως δεξιότητα είναι το να μπορώ να συνεργαστώ αρμονικά με συναδέλφους που έχουν διαφορετικές παραστάσεις από τις δικές μου. Γιατί αποκτάμε γνώσεις; Για να μπορούμε να κάνουμε πράγματα καλύτερα και να λειτουργούμε καλύτερα σε συνθήκες που μας φέρνει μπροστά η εργασία και η ζωή γενικότερα. Συνεπώς, θα έλεγα ότι ο στόχος της εκπαίδευσης ήταν και είναι η ανάπτυξη δεξιοτήτων, με αυτόν τον πολύ γενικό ορισμό που δίνω. Το να σταματάμε στις γνώσεις σημαίνει ότι εγκαταλείπουμε το έργο μας στη μέση.

Αυτό που με απασχολεί είναι ακριβώς το αντίθετο, ότι πολλά προγράμματα σπουδών δεν δίνουν ακόμα αρκετή έμφαση στην ανάπτυξη δεξιοτήτων αλλά συνεχίζουν να προσφέρουν στείρες γνώσεις, οι οποίες δεν μεταφράζονται σε μεγαλύτερες ικανότητες. Το φαινόμενο είναι παγκόσμιο, αλλά είναι ιδιαίτερα οξύ στην Ελλάδα η οποία, παρότι παράγει επαρκή αριθμό πτυχιούχων ΑΕΙ, σύμφωνα με την Υπηρεσία Cedefop της Ευρωπαϊκής Ένωσης, βρίσκεται στην τελευταία θέση Ευρωπαϊκής Ένωσης σε ό,τι αφορά την αντιστοιχία δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού με τις ανάγκες της αγοράς. Η ελληνική κοινωνία, κατά τη γνώμη μου, δίνει ακόμα μεγάλη έμφαση στα τυπικά προσόντα και όχι αρκετή στις πραγματικές δεξιότητες. Αν πραγματικά θέλουμε να μετασχηματίσουμε την οικονομία μας, αυτό θα πρέπει να αλλάξει ριζικά.

Γ. Θωμάτος: Μιλήσατε πριν και μας είπατε για τις ψηφιακές δεξιότητες, ότι είναι πάρα πολύ σημαντικές και θα είναι ακόμα περισσότερο στο μέλλον. Ήθελα λίγο το σχόλιό σας σε σχέση με την κριτική που δέχεται η Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και η πρόσβαση σε αυτές τις ψηφιακές δεξιότητες, ότι έχει δηλαδή καταστεί για η Τριτοβάθμια Εκπαίδευση ένα μέσο αναπαραγωγής των κοινωνικών ανισοτήτων. Θα ήθελα λίγο το σχόλιό σας επάνω σε αυτό και να μας πείτε αν τελικά η ψηφιακή εκπαίδευση, και η έμφαση σε αυτό, έρχεται να αμβλύνει ή να ενισχύσει τις κοινωνικές ανισότητες.

Χρ. Δελλαρόκας: Είναι μια εξαιρετική ερώτηση. Η ψηφιακή εκπαίδευση αμβλύνει κάποιες ανισότητες, αλλά ενισχύει κάποιες άλλες. Από τη μια πλευρά, μέσω της ψηφιακής εκπαίδευσης, μπορεί οποιοσδήποτε στον κόσμο να αποκτήσει πρόσβαση σε εκπαιδευτικό υλικό υψηλής ποιότητας, σε οποιοδήποτε αντικείμενο και συχνά δωρεάν ή με χαμηλό κόστος. Ποτέ στην ανθρώπινη ιστορία δεν υπήρχαν τέτοιες ευκαιρίες για εκπαίδευση. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, για να συμμετάσχει κάποιος στην ψηφιακή εκπαίδευση, χρειάζεται να έχει πρόσβαση σε υπολογιστή και αρκετά γρήγορο internet· χρειάζεται να έχει κάποιο χώρο στο σπίτι του, ή στη ζωή του γενικά, στον οποίο να μπορεί να συγκεντρωθεί· και, το πιο σημαντικό ίσως, χρειάζεται να έχει την πειθαρχία και την ωριμότητα να μπορεί να μάθει χωρίς την παρουσία ενός δασκάλου και, σε μερικές περιπτώσεις, ίσως να ξέρει και κάποια άλλη γλώσσα, γιατί το υλικό δεν είναι απαραίτητα όλο διαθέσιμο στη μητρική του γλώσσα. Όλα αυτά είναι εμπόδια για τις οικονομικά και κοινωνικά μειονεκτούσες τάξεις και, έτσι, στην πράξη αυτήν τη στιγμή έχει αποδειχθεί ότι η ψηφιακή μάθηση έχει μάλλον αγκαλιαστεί πιο πολύ από ανθρώπους και από τάξεις που είναι ήδη μορφωμένοι.

Συνολικά, όμως, η άποψή μου είναι ότι με σωστές και όχι υπερβολικά ακριβές ενέργειες υποδομής και με την κατάλληλη, βέβαια, εκπαίδευση των νεαρών ατόμων στο να αποκτήσουν οικειότητα και με τις ψηφιακές τεχνολογίες, αλλά κυρίως –και

είναι κάτι που πιστεύω είναι πάρα πολύ σημαντικό— με το να μπορούν να μαθαίνουν μόνοι τους και με δικό τους κίνητρο, ένα κράτος πιστεύω ότι μπορεί να ξεπεράσει αυτά τα εμπόδια, έτσι ώστε όλοι να μπορούν να επωφεληθούν από τις πραγματικά συγκλονιστικές ευκαιρίες που προσφέρει η ψηφιακή μάθηση.

Γ. Θωμάτος: Άρα μας λέτε, ουσιαστικά, ότι θα πρέπει όλοι μας να συνεχίζουμε να εκπαιδευόμαστε —αυτό είναι το νόημα εδώ. Τελικά, το πτυχίο αρκεί ή δεν αρκεί;

Χρ. Δελλαρόκας: Το πτυχίο δεν αρκεί. Η μεγαλύτερη αλλαγή που συμβαίνει στον κόσμο μας είναι ότι όλα αλλάζουν. Υπάρχουν πολλοί που ισχυρίζονται ότι οποιαδήποτε ομάδα γνώσεων, οποιοδήποτε γνωστικό αντικείμενο θα αλλάζει τόσο πολύ που θα πρέπει κάποιος να επανεκπαιδευτεί κάθε πέντε χρόνια. Αυτό σημαίνει ότι η καινούρια γενιά και οι γονιές που θα έρθουν ύστερα από αυτήν, θα πρέπει να συνηθίσουν σε ένα μοντέλο που θα μαθαίνουν για όλη τη ζωή τους.

Λέω συχνά ότι η εκπαίδευση θα γίνει κάτι όπως το να πηγαίνει κανείς στο γυμναστήριο, ή όπως το να πηγαίνει κανείς στον ιατρό. Κάθε χρόνο θα πρέπει να ελέγχει πού βρίσκεται, δηλαδή ποιες από τις δεξιότητες και τις γνώσεις είναι ακόμα επίκαιρες, ποιες χρειάζονται ενίσχυση, ποιες χρειάζονται ανανέωση, και να κάνει την απαραίτητη κούρα, το οποίο σημαίνει να παίρνει κάποια extra μαθήματα, ή να παρακολουθεί κάποια σεμινάρια, έτσι ώστε να είναι πάντα ενημερωμένος σε σχέση με τους επαγγελματικούς και άλλους στόχους του.

Γ. Θωμάτος: Είναι εντυπωσιακό αυτό που μας λέτε τώρα. Σκέφθηκα όμως με αυτά που άκουσα, ότι κάθε πέντε χρόνια θα πρέπει να κάνουμε reset και να μαθαίνουμε καινούρια πράγματα...

Χρ. Δελλαρόκας: Εγώ θα έλεγα, ούτε καν κάθε πέντε χρόνια. Πρέπει συνεχώς να υπάρχει. Δηλαδή, όπως λέω, πώς πάμε στο γυμναστήριο και αφιερώνουμε κάποιο χρόνο; Εντάξει, ίσως όχι κάθε εβδομάδα βέβαια, αλλά εγώ πιστεύω ότι, όπως πηγαίνω στον ιατρό κάθε χρόνο να κάνω check up και να δω πού βρίσκομαι, θα πρέπει κάθε χρόνο να γίνεται μια τέτοια διαδικασία, να βλέπω πού βρίσκομαι σε σχέση με το επάγγελμα που κάνω, και οι δεξιότητές μου και οι γνώσεις μου πού βρίσκονται σε σχέση με τους επαγγελματικούς μου στόχους. Επίσης, ποιες από τις γνώσεις που έχω είναι πιθανόν να μην είναι επίκαιρες πλέον σε ένα δύο χρόνια, το επάγγελμα που κάνω θα υπάρχει σε δύο τρία χρόνια, ή πώς πρέπει να το αλλάξω;

Δηλαδή, να σας πω ένα απλό παράδειγμα. Είμαι ένας προγραμματιστής. Γλώσσα προγραμματισμού και συστήματα αλλάζουν συνέχεια. Είμαι εξειδικευμένος στη γλώσσα Python, για παράδειγμα, που είναι τώρα η πιο δημοφιλής γλώσσα. Προβλέπω ότι σε δύο τρία χρόνια θα εξακολουθεί αυτή η γλώσσα να είναι το ίδιο δημοφιλής, ή για να είμαι ανταγωνιστικός, θα πρέπει να ξεκινήσω να μαθαίνω κάτι άλλο; Δηλαδή, αυτή η διαδικασία θα πρέπει να γίνεται, πιστεύω, συνέχεια και σε όλο και πιο πολλά επαγγέλματα.

Γ. Θωμάτος: Άρα, και αν σε όλα αυτά που λέτε βάλουμε και τις εξελίξεις, που θα επιταχύνει η τεχνητή νοημοσύνη ή το machine learning (μηχανική μάθηση), δεν μπορώ παρά να αναρωτηθώ ποιο θα είναι το μέλλον των πανεπιστημίων σε αυτήν τη νέα εποχή και σε σχέση με τις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας, που και αυτή αλλάζει δραματικά; Άρα, πώς βλέπετε εσείς το μέλλον των ίδιων των τριτοβαθμίων ιδρυμάτων;

Χρ. Δελλαρόκας: Η απάντησή μου έχει δύο πτυχές. Καταρχάς, κατά τη γνώμη μου, οι δεξιότητες ανήκουν σε δύο κατηγορίες. Ένας, ίσως, από τους καλύτερους όρους που άκουσα τελευταία και δεν ξέρω πώς να το μεταφράσω στα ελληνικά είναι η

διάκριση ανάμεσα σε αυτό που λέμε *durable skills* και *perishable skills*. *Durable skills* («ανθεκτικές» δεξιότητες) είναι αυτά που εξακολουθούν να είναι επίκαιρα και σημαντικά σε όλη τη ζωή του ανθρώπου, ανεξάρτητα από το πώς θα αλλάξει η τεχνολογία και τι εργασία θα ακολουθήσει. Είναι αυτά που μερικοί τα λένε *soft skills*, αν και κάθε άλλο παρά *soft* είναι, αυτά που λέμε ανθρώπινες δεξιότητες, το να μπορεί κανείς να έχει κριτική σκέψη, να συνεργάζεται καλά, να έχει καλή επικοινωνία, να αντιμετωπίζει την εργασία με θετική περιέργεια, να είναι εύκολα προσαρμόσιμος, όλα αυτά τα πράγματα. Αυτά είναι δεξιότητες που μαθαίνονται και πιστεύω ότι και το πανεπιστήμιο αλλά φυσικά και η Πρωτοβάθμια και η Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση πρέπει να δώσουν μεγαλύτερη έμφαση, γιατί αυτά είναι το θεμέλιο για μια επιτυχημένη επαγγελματική ζωή, αλλά και ζωή γενικά. Έχει αποδειχθεί ότι τα άτομα που είναι ικανότερα σε αυτές τις διαστάσεις στη ζωή τους δεν είναι μόνο πιο επιτυχημένα αλλά και πιο ευτυχισμένα.

Επάνω, λοιπόν, από αυτά τα *durable skills* υπάρχουν τα *perishable skills* («φθαρτές» δεξιότητες). Αυτές είναι οι πιο τεχνικές δεξιότητες, οι οποίες θα αλλάζουν πιο γρήγορα, καθώς ο κόσμος και η τεχνολογία αλλάζουν. Και, καθώς με την τεχνητή νοημοσύνη, αλλά και άλλα πράγματα που θα έρθουν στο μέλλον, επαγγέλματα θα αλλάζουν και μερικά θα γίνονται καλύτερα και πιο ελκυστικά, ενώ άλλα επαγγέλματα θα αυτοματοποιούνται και θα γίνονται πια από μηχανές.

Άρα, λοιπόν, το πανεπιστήμιο πάντα θα έχει μια θέση στο να προετοιμάζει –για αυτό, φυσικά, μιλάμε πια για σπουδαστική εμπειρία, δεν μιλάμε για προγράμματα σπουδών συγκεκριμένα–, να συνεχίζει την προετοιμασία ενός νέου ανθρώπου εκεί που τον άφησε η Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, και να τον προετοιμάζει να μπει στη ζωή με επιτυχία. Επίσης, δεν υπάρχει κανένας λόγος για τον οποίο τα πανεπιστήμια δεν μπορούν να συμμετάσχουν, με τον κατάλληλο τρόπο, και σε αυτή τη διά βίου μάθηση. Αυτήν τη στιγμή, δηλαδή, για τη διά βίου μάθηση πολλές εταιρείες του ιδιωτικού τομέα, στην Αμερική τουλάχιστον, έχουν μπει σε αυτόν τον χώρο και γίνονται τεράστιες επενδύσεις αυτήν τη στιγμή σε αυτόν τον χώρο. Αλλά, δεν υπάρχει κανένας λόγος για τον οποίο τα πανεπιστήμια να μην είναι και αυτοί παίκτες, ειδικότερα επειδή τα πανεπιστήμια είναι σε καλύτερη θέση να εγγυηθούν καλή ποιότητα.

Είναι ένα θέμα που και στην Ελλάδα συζητείται πάρα πολύ. Η επαγγελματική εκπαίδευση, όπως ξέρουμε, είναι άλλη μια πολεμένη ιστορία στην Ελλάδα. Απαραίτητη, αλλά χρειάζεται πολλές βελτιώσεις και στην Ελλάδα ήδη συζητείται ότι τα ελληνικά Πανεπιστήμια έχουν σημαντικό ρόλο να παίξουν, ειδικά στο να προσφέρουν την απαραίτητη ποιότητα που θα κάνει αυτό το είδος της εκπαίδευσης ελκυστικό για την κοινωνία και αποτελεσματικό.

Γ. Θωμάτος: Αυτή θέλω να είναι η τελευταία μου ερώτηση, γιατί είστε, νομίζω, επάνω από τρεις δεκαετίες στο εξωτερικό, παράλληλα όμως είστε και αντιπρόεδρος στο Ερευνητικό Συμβούλιο για το Ανθρώπινο Δυναμικό και την Αναβάθμιση Δεξιοτήτων –φαντάζομαι ότι έχετε σχέσεις, έρχεστε συχνά, ξέρετε το ελληνικό πανεπιστήμιο. Θα ήθελα λίγο να μου πείτε, κατά τη γνώμη σας, προς τα πού πρέπει να πάει το ελληνικό πανεπιστήμιο, προκειμένου να πιάσει τις εξελίξεις αυτές που συζητούμε εδώ την τελευταία ώρα.

Χρ. Δελλαρόκας: Εγώ πιστεύω στο ελληνικό πανεπιστήμιο, αλλά και σε κάθε πανεπιστήμιο, από την πλευρά μας, ως εκπαιδευτικοί, θα πρέπει να βρισκόμαστε σε συνεχή επικοινωνία και με τους φοιτητές μας αλλά και με την αγορά εργασίας, και να βλέπουμε τον ρόλο μας, ίσως με λίγο λιγότερη υπεροψία, ως μια υπηρεσία, την πιο σημαντική ίσως υπηρεσία, που προσφέρουμε στους νέους ανθρώπους, και η οποία, όπως κάθε υπηρεσία, θα πρέπει να προσαρμόζεται συνέχεια στις μεταβαλλόμενες ανάγκες

αυτών για τους οποίους προορίζεται. Δηλαδή, θα πρέπει να εγκαταλείψουμε, ίσως, την ιδέα ότι ως καθηγητές είμαστε η αυθεντία του χώρου και να βρισκόμαστε σε καλύτερη επαφή με το περιβάλλον για το οποίο προετοιμάζουμε τους σπουδαστές. Επίσης, θα πρέπει να βλέπουμε τα πράγματα λίγο πιο συστημικά. Δηλαδή, είπα στις προηγούμενες ερωτήσεις ότι πλέον στην Αμερική μιλάμε για σπουδαστική εμπειρία, δεν μιλάμε για πρόγραμμα σπουδών, δεν μιλάμε για μαθήματα, μιλάμε για ένα ολιστικό σύστημα. Αυτό απαιτεί καλύτερο συντονισμό και συνεργασία και ανάμεσα στους καθηγητές και, βέβαια, ανάμεσα στους καθηγητές, τους διευθυντές προγράμματος σπουδών, τα γραφεία επαγγελματικής κατεύθυνσης, πρακτικής άσκησης και όλα τα άλλα κομμάτια, έτσι ώστε η εμπειρία που προσφέρουμε στους φοιτητές μας να είναι κάτι περισσότερο από το άθροισμα των επιμέρους μερών της.

Γ. Θωμάτος: Πολύ ενδιαφέρουσα κουβέντα για θέματα που μας απασχολούν και θα μας απασχολήσουν σίγουρα. Σας ευχαριστώ πάρα πολύ που ήσασταν εδώ μαζί μας από τη Βοστώνη, στο Συνέδριο του e-κύκλου. Ευχαριστώ και εγώ τον e-κύκλο για την πρόσκληση, για την ευκαιρία που μου έδωσε να σας συντονίσω και να κάνουμε αυτήν την κουβέντα, η οποία ήταν πολύ ενδιαφέρουσα. Σας ευχαριστώ πολύ και καλή συνέχεια στο Συνέδριο του e-κύκλου.

Χρ. Δελλαρόκας: Ευχαριστώ και εγώ που με συμπεριλάβατε σε αυτήν την πολύ ενδιαφέρουσα εκδήλωση.

«Ψηφιακός Μετασχηματισμός: μια “κανονικότητα” στην Ελλάδα»

Κυριάκος Πιερρακάκης

υπουργός Επικρατείας και Ψηφιακής Διακυβέρνησης

Σταύρος Παπαντωνίου

δημοσιογράφος

Στ. Παπαντωνίου: Έχουμε τη χαρά σήμερα να είμαστε εδώ, καλεσμένοι στον Κύκλο Ιδεών, με τον κ. Πιερρακάκη, τον κ. υπουργό Ψηφιακής Διακυβέρνησης, σε μια συζήτηση, κ. υπουργέ, νομίζω, για όλα, όχι μόνο γι' αυτά που έχετε κάνει, αλλά και γι' αυτά τα οποία αυτά θα κάνετε, και μια συζήτηση η οποία αναπόφευκτα περιλαμβάνει και ένα πολιτικό σκέλος. Να ξεκινήσω κατευθείαν από σήμερα το πρωί, γιατί σας είδαμε να είστε με τον κ. πρωθυπουργό, τον κ. Μητσοτάκη, εγκαινιάσατε ουσιαστικά το νέο Data Center της Lamda στο Κορωπί. Θα ήθελα να μας πείτε λίγο γι' αυτό: τι ήταν αυτό που είδαμε και τι αναμένουμε από εδώ και πέρα; Ήταν ουσιαστικά η έναρξη μίας νέας επένδυσης;

Κ. Πιερρακάκης: Καλησπέρα σας, κ. Παπαντωνίου, είναι μεγάλη μου χαρά που συνομιλούμε στο Συνέδριο του Κύκλου. Να πω, με αφορμή αυτό, ότι η σημερινή κίνηση είναι μία από ένα ευρύτερο κομμάτι σε ένα παζλ επενδύσεων στον χώρο του ψηφιακού μετασχηματισμού. Είχαμε αρχικά την επένδυση της Microsoft στην Ελλάδα, την οποία γνωρίζετε καλά, η οποία συσχετίζεται με αυτήν την αναδυόμενη αγορά των Data Centers, τη λεγόμενη αγορά για υπηρεσίες Cloud –οι αποθηκευτικοί χώροι των δεδομένων μας. Η Lamda Hellix έλαβε μια μεγάλη επένδυση από τη Data Realty, μια αμερικανική εταιρεία. Είναι δύο data centers που είχαμε ήδη στην Αττική, προστέθηκε το τρίτο, το οποίο ξεκινά να δημιουργείται, και έχει ήδη προγραμματιστεί ένα τέταρτο.

Να πω ότι αρκεί κανείς να φανταστεί τη συνδεσιμότητα της χώρας σε ό,τι αφορά το επίπεδο των υποδομών, των οπτικών ινών, να έχει μια αναλογία με την ενέργεια. Όπως, δηλαδή, αντίστοιχα μιλούσαμε τα προηγούμενα χρόνια, και μιλάμε ακόμα, για τους αγωγούς πετρελαίου, για παράδειγμα, και για τη γεωπολιτική τους αξία και τη γεωπολιτική τους σημασία, θα έλεγα πως υπάρχει και μια παράλληλη γεωπολιτική σημασία στους αγωγούς δεδομένων και, αν θέλετε στον μαγνητισμό, στη βαρύτητα των δεδομένων όπως λένε, στο data gravity. Συνεπώς, τέτοιου τύπου επενδύσεις δεν είναι επενδύσεις που αφορούν το μέλλον· είναι επενδύσεις που αφορούν το παρόν.

Εμείς ως κυβέρνηση έχουμε κάνει μια μεγάλη μεταρρύθμιση σε αυτόν τον τομέα. Όλα αυτά δεν έχουν γίνει μόνον ως αποτέλεσμα κινήσεων στη σκακιέρα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, αλλά και ως αποτέλεσμα ενός πολύ καλού θεσμικού σχεδιασμού, γιατί με τον νόμο 4727/2020, που ψηφίστηκε με μεγάλη πλειοψηφία στο Κοινοβούλιο, προβλέψαμε μια πάρα πολύ καινοτόμο στρατηγική σε αυτόν τον τομέα, τη λεγόμενη πολιτική Cloud First. Δηλαδή, το ίδιο το κράτος βάζει τα δεδομένα του σε αυτό. Ξέρω ότι ακούγεται πολύηπλοκο, ειδικά για εκείνους που δεν γνωρίζουν καλά αυτόν τον χώρο, αλλά, πιστέψτε με, είναι πολύ μεγάλης σημασίας και είναι κάτι που ήδη ξεκίνησε.

Στ. Παπαντωνίου: Βάλατε τη γεωπολιτική διάσταση και ήθελα να σας ρωτήσω –με δεδομένο ότι ακριβώς από πίσω μας υπάρχει και ο τίτλος του Συνεδρίου «Από την κρίση στην κανονικότητα ή η κρίση ως κανονικότητα;» – ο δικός σας τομέας, το δικό σας υπουργείο, με ποιο τρόπο συμβάλλει στην επιστροφή στην κανονικότητα; Ή, μήπως, η κρίση, την οποία βιώσαμε όλο το προηγούμενο διάστημα, είναι μόνιμη, ήρθε για να μείνει;

Κ. Πιερρακάκης: Ευελπιστούμε ότι οι πολλαπλές κρίσεις της πανδημίας, γιατί ήταν λίγο –αν θέλετε– κρίση μπαμπούσκα, καθώς περιλαμβάνει, πέρα από το υγειονομικό σκέλος, και το οικονομικό σκέλος και πολλαπλά άλλα σκέλη... Ο χώρος του ψηφιακού μετασχηματισμού, εκ των πραγμάτων, από εκκρεμότητα κατέστη αναγκαιότητα την περίοδο της πανδημίας, καθώς το κράτος έπρεπε να συνεχίσει να λειτουργεί, όπως και οι επιχειρήσεις έπρεπε να συνεχίσουν να λειτουργούν.

Στ. Παπαντωνίου: Αυτό ρωτώ, ότι από εδώ και πέρα θα βιώσουμε τη συνέχεια αυτού ή κάτι καινούριο;

Κ. Πιερρακάκης: Ελπίζουμε πως όχι, με την έννοια του ότι οι πανδημίες, όπως δείχνει και η πρόσφατη ιστορία ή και όχι η πρόσφατη ιστορία –αρκεί να σας παραπέμψω σε ένα πολύ ωραίο βιβλίο του Frank Snowden, το *Epidemics and Society* [Επιδημίες και κοινωνία] που δείχνει πώς στην ιστορία της ανθρωπότητας οι πανδημίες κρατούν κάποιο πεπερασμένο χρονικό διάστημα–, αλλά –για να έρθω σε αυτό που υπονοείτε– και όλες αφήνουν πίσω τους συγκεκριμένες επιπτώσεις, συγκεκριμένες συνεπαγωγές, θετικές και αρνητικές, σε σχέση με πράγματα που έρχονται ύστερα από μια πάρα πολύ δύσκολη περίοδο.

Εδώ υπάρχει και ένα πάρα πολύ ενδιαφέρον κείμενο που έχει γράψει ο Ισραηλινός φιλόσοφος Yuval Harari, το οποίο λέει ότι πρέπει, κατά την περίοδο της πανδημίας, όλα τα κράτη να είμαστε πολύ προσεκτικοί στις πολιτικές μας –ειδικά στον τομέα της ψηφιακής πολιτικής– σε σχέση με το αν θα πάμε αυτού του τύπου τη στρατηγική προς μια κατεύθυνση ενδυνάμωσης του πολίτη ή προς μια κατεύθυνση που θα στοχεύσει αποκλειστικά και μόνο στη διαχείριση της πανδημίας. Εμείς επιλέξαμε το πρώτο, επιλέξαμε δηλαδή να πάρουμε την υφιστάμενη στρατηγική του gov. gr, της ψηφιοποίησης των υπηρεσιών –αυτό θα συνεχιστεί προφανώς και με μεγαλύτερη ταχύτητα– και να ξεκινήσουμε ένα οικοδόμημα που άρχισε τον Μάρτιο του 2020 –την ίδια στιγμή με το πρώτο lockdown, με την πανδημία– με 501 υπηρεσίες και σήμερα είναι περίπου 1.300. Άρα, αυτό είναι το νέο οικοδόμημα του κράτους, αυτό θα συνεχιστεί. Βέβαια, μπορεί κανείς, ξέρετε, να θεωρήσει –λανθασμένα, κατά τη γνώμη μου– πως ο χώρος της ψηφιακής πολιτικής δεν έχει πολιτικότητα, ότι είναι αμιγώς τεχνικός.

Στ. Παπαντωνίου: Ισχύει αυτό που λέτε, αρκετοί το θεωρούν.

Κ. Πιερρακάκης: Δεν είναι έτσι. Και δεν είναι έτσι, διότι όλες αυτές οι πολιτικές...

Στ. Παπαντωνίου: Είναι apolitique.

Κ. Πιερρακάκης: Είναι πολύπλοκο, δεν είναι apolitique. Αν θέλετε, η ψηφιακή στρατηγική αναδεικνύει τις νέες πολιτικές διαιρετικές γραμμές. Ανέφερα τον κ. Harari –ήταν στην Αθήνα, μάλιστα, την περασμένη εβδομάδα– ο οποίος είπε ότι, «με ενδιαφέρει πιο πολύ να δω την πολιτική των κομμάτων στη Γερμανία, για παράδειγμα, στον σχηματισμό της γερμανικής κυβέρνησης, για την τεχνητή νοημοσύνη, αν υπάρχει και ποια είναι, σε σχέση με πιο παραδοσιακούς τομείς». Άρα, θα έλεγα ότι δείχνει απλώς –αν θέλετε– νέες διαιρετικές γραμμές αυτός ο τομέας. Αν διαχειριστεί σωστά

τα διλήμματα αυτού του τομέα, η ψηφιακή πολιτική μειώνει τις ανισότητες, γιατί βοηθά ειδικά εκείνους που δεν έχουν χρόνο στη διάθεσή τους για να συμμετάσχουν στη διαχείριση μιας περιττής γραφειοκρατίας, βοηθά τα άτομα με αναπηρία, βοηθά τον απόδημο Έλληνα και, βέβαια, βοηθά και τη διαφάνεια σε ό,τι αφορά το πού πηγαίνει και το τελευταίο ευρώ του Έλληνα φορολογούμενου. Αλλά, ο διάβολος κρύβεται πάντα στη λεπτομέρεια σε όλα αυτά. Άρα, χρειάζεται κανείς να τα σχεδιάζει με πολύ μεγάλη προσοχή και, βέβαια, να τα επικοινωνεί όσο το δυνατόν καλύτερα και όσο το δυνατόν πιο απλά.

Στ. Παπαντωνίου: Θα έρθω και αργότερα στο κομμάτι που λέτε. Πού μας βοηθά και με τι τρόπο η ψηφιοποίηση; Πριν από αυτό, επειδή είπατε ότι το gov.gr ήρθε για να μείνει, θέλω να μου πείτε, όσο το δυνατόν πιο σύντομα, τι έχουμε δει τον ενάμιση αυτόν χρόνο και τι πρόκειται να δούμε από εδώ και πέρα. Μήπως το τέλος της πανδημίας σημαίνει και ότι θα μπει κάποιο φρένο –να το πω απλά– σε όλη αυτήν την ταχύτητα με την οποία είδαμε να ψηφιοποιείται η Ελλάδα, το ελληνικό κράτος, όλο αυτό το διάστημα της πανδημίας;

Κ. Πιερρακάκης: Σε καμία των περιπτώσεων. Και θα έλεγα ότι η ταχύτητα που περιγράφετε, περισσότερο από την πανδημία την ίδια, αντανακλά το μέγεθος της εκκρεμότητας που είχαμε.

Στ. Παπαντωνίου: Πόσων ετών;

Κ. Πιερρακάκης: Θα έλεγα πολλών ετών, γιατί η εκκρεμότητα δεν είναι μόνον ψηφιακή. Εδώ είναι, αν θέλετε, και το λάθος για εμένα στη δημόσια συζήτηση σε σχέση με τα ψηφιακά, ίσως και εμείς να μην έπρεπε αυτό το υπουργείο να το έχουμε ονομάσει «Ψηφιακής Διακυβέρνησης», γιατί η ψηφιακή διακυβέρνηση είναι το μέσο. Τι προσπαθεί να λύσει; Οι Αγγλοσάξονες αυτό το περιγράφουν ως service design. Δηλαδή, αν φανταστεί κανείς ότι το κράτος είναι τρία πράγματα, δομές, διαδικασίες και ανθρώπινο δυναμικό, οι δομές και το ανθρώπινο δυναμικό είναι αρμοδιότητα του Υπουργείου Εσωτερικών, οι διαδικασίες είναι αρμοδιότητα η δική μας. Αυτό είναι ένα οριζόντιο ζήτημα, πώς μπορεί κανείς να αλλάξει τον τρόπο με τον οποίον το κράτος παρέχει τις υπηρεσίες του, είτε είναι στον χώρο της υγείας, είτε είναι στον χώρο της παιδείας, ή είναι οπουδήποτε. Συνεπώς, εμείς τι κάναμε; Ξεκινήσαμε, βάλουμε κάτω τα γεγονότα της ζωής του πολίτη, όχι από τη σκοπιά του κράτους, όπως γίνεται πάντα ή συνήθως, τα βάλουμε κάτω από τη σκοπιά του πολίτη.

Στ. Παπαντωνίου: Της δικής του καθημερινότητας.

Κ. Πιερρακάκης: Ακριβώς. Το καλύτερο παράδειγμα είναι το εμβόλιο. Το εμβόλιο και η διαδικασία του εμβολιασμού σχεδιάστηκε με έναν τρόπο που έβαζε τον πολίτη στο επίκεντρο, πολιτοκεντρικό: πώς θα κλείνω το ραντεβού μου με έναν τρόπο που δεν δημιουργεί ουρές, έχει σαφήνεια, έχει προβλεψιμότητα και καθαρούς κανόνες.

Αρκεί κανείς να βάλει κάτω τα γεγονότα της ζωής του πολίτη σημειακά, αν θέλετε, από τη γέννηση ενός παιδιού μέχρι την απώλεια της ζωής κάποιου που αγαπάμε, να κωδικοποιήσει γεγονότα –την ανανέωση ενός διπλώματος οδήγησης, το να ανανεώσω το διαβατήριό μου, το να μπω σε ένα νοσοκομείο, το να γράψω το παιδί μου στον παιδικό σταθμό– και να βάλει κάτω με χαρτί και μολύβι, ούτε καν ψηφιακά, τα βήματα που απαιτούνται από έναν πολίτη σε κάθε ένα από αυτά τα γεγονότα. Έως τον Φεβρουάριο του 2020 στη γέννηση ενός παιδιού τα βήματα ήταν πέντε, τώρα είναι ένα· όλα λαμβάνουν χώρα στο μειευτήριο –όπως και πρέπει. Μεταβιβάσεις ακινήτων; Πάρα πολλά βήματα. Η Παγκόσμια Τράπεζα αλλάζει ανάλογα με το αν το ακίνητο είναι «τακτοποιημένο», όπως λέμε, ή όχι. Η Παγκόσμια Τράπεζα λέει ότι τα βή-

ματα στην Ελλάδα είναι πάνω από δέκα, καταγράφει έντεκα· η ΠΟΜΙΔΑ λέει ότι είναι ακόμα περισσότερα ανάλογα με τις κατηγορίες –ο παγκόσμιος μέσος όρος είναι 4,7.

Στ. Παπαντωνίου: Υπερδιπλάσιο σε εμάς.

Κ. Πιερρακάκης: Σε εμάς, λοιπόν, για να θεμελιώσω και αυτό που ισχυρίζομαι, ότι δηλαδή δεν θα σταματήσουμε, θα είναι ένα βήμα. Ένα βήμα στον συμβολαιογράφο που θα έχει μπροστά του ένα πληροφοριακό σύστημα, μια εφαρμογή, μια πλατφόρμα όπως λέμε, όπου θα μπορεί να αντλεί όλα τα έγγραφα που απαιτούνται, όχι πια ως έγγραφα αλλά ως πληροφορία. Αυτό είναι ένα παράδειγμα του τι έπεται· όπως και η ίδρυση μιας ατομικής επιχείρησης είναι ένα παράδειγμα του τι έπεται, αλλά και η ανανέωση ενός διπλώματος οδήγησης. Όλα αυτά πριν από το τέλος του χρόνου.

Στ. Παπαντωνίου: Πριν μου πείτε τι έπεται, μέχρι τώρα, κωδικοποιημένα, σε πόσους πυλώνες έχουμε δει να ψηφιοποιείται το ελληνικό κράτος;

Κ. Πιερρακάκης: Σε πολλούς και σε όλους τους τομείς πολιτικής, σε κάποιους με μεγαλύτερη βαρύτητα από ό,τι σε άλλους. Μοιραία, λόγω της πανδημίας, δώσαμε μεγάλο βάρος στην Πολιτική Προστασία –112– και στο υγειονομικό –άυλη συνταγογράφηση, εθνικός εμβολιασμός. Τώρα προσθέσαμε και μια εφαρμογή, το MyHealth, που το καλοκαίρι η ανακοίνωσή της συνέπεσε με τα γεγονότα του καλοκαιριού, οπότε δεν έχει πάρει, αν θέλετε, την εμβέλεια που θα θέλαμε, αλλά θα επανερχόμαστε διαρκώς, επειδή θα προσθέτουμε κομμάτια σε αυτήν την εφαρμογή. Παραδείγματος χάριν, προσθέσαμε τις ιατρικές βεβαιώσεις· για παράδειγμα, μια βεβαίωση για να μπορέσετε να γραφθείτε σε ένα γυμναστήριο. Αυτή η βεβαίωση πλέον είναι και ψηφιακή. Άρα, αυτό είναι, αν θέλετε, το πρόπλασμα του ιατρικού φακέλου, που θα είναι πλήρως ψηφιακός. Σε άλλους τομείς εκκρεμεί να γίνει περισσότερη δουλειά, όπως στη Δικαιοσύνη για παράδειγμα.

Στ. Παπαντωνίου: Μεγάλο κομμάτι.

Κ. Πιερρακάκης: Γιατί κάποιοι τομείς είναι περισσότερο ψηφιοποιημένοι από άλλους. Και υπάρχει και μια θεμελιώδης εκκρεμότητα: το χαρτί. Αυτή αντανακλάται πάρα πολύ στις συντάξεις. Για ποιον λόγο η χώρα μας, ενώ έχει τα χρήματα να πληρώσει όλες τις συντάξεις, δεν έχει την πληροφορία για να μπορέσει να ξέρει ποια πρέπει να είναι η σύνταξη, αύριο, του κ. Πιερρακάκη ή του κ. Παπαντωνίου;

Στ. Παπαντωνίου: Φταίει το χαρτί;

Κ. Πιερρακάκης: Δεν είναι ψηφιοποιημένη η πληροφορία. Φταίει και το γεγονός ότι η ασφαλιστική ιστορία δεν είναι ψηφιοποιημένη σε πολλά παλιά ταμεία. Φταίει, από την άλλη, και ότι οι κανόνες αυτοί δεν αντανακλώνται σε ένα σύγχρονο πληροφοριακό σύστημα. Αυτό προσπαθούμε να λύσουμε τώρα. Μαζί με τον κ. Χατζηδάκη έχουμε πάρει την ομάδα που έκανε το σύστημα του εμβολίου και πλέον αυτοί οι άνθρωποι έχουν μπει στον ΕΦΚΑ και προσπαθούν να διαχειριστούν αυτήν την κατάσταση.

Στ. Παπαντωνίου: Επειδή, το ξέρετε, κ. υπουργέ, είναι ένα πάρα πολύ κρίσιμο θέμα για χιλιάδες οικογένειες, αυτό έχει χρονοδιάγραμμα; Δηλαδή μπορούμε να πούμε ότι τότε θα λυθεί οριστικά αυτό το πρόβλημα της γρήγορης απονομής συντάξεων;

Κ. Πιερρακάκης: Μπορώ να σας πω ότι θα υπάρξει πολύ μεγάλη πρόοδος στα μέσα της επόμενης χρονιάς. Από εκεί και πέρα, όμως, το τι σημαίνει λύση θα είναι κάτι που θα αλλάζει διαρκώς, γιατί ένα κομμάτι στο μη ψηφιοποιημένο θα είναι η γρήγορη επεξεργασία μέσα σε γρήγορο χρονικό πλαίσιο, όπως συμβαίνει σε άλλες χώρες. Ο στόχος είναι, αξιοποιώντας το Ταμείο Ανάκαμψης καθώς και όλα τα διαθέσιμα κον-

δύλια, να μπορέσει κανείς αυτό να το κάνει αυτόματα. Αλλά για να γίνει αυτόματα, και όχι γρήγορα, απαιτείται και να αποκτήσουμε συστήματα και να ψηφιοποιήσουμε το χαρτί. Και το χαρτί, ξέρετε, πρέπει να ψηφιοποιηθεί όχι μόνο στον ΕΦΚΑ, αλλά και στα υποθηκοφυλακεία, τις πολεοδομίες, το σύστημα υγείας, τη Δικαιοσύνη. Άρα, μερικά πράγματα θέλουν μεγάλα έργα.

Στ. Παπαντωνίου: Σε αυτό που λέτε, η τεχνογνωσία –το βάζω εντός ή εκτός εισαγωγικών– που έχουμε από το εμβόλιο σε τι βαθμό μας βοηθά; Δηλαδή, ουσιαστικά, είναι μια έτοιμη ομάδα η οποία θα πάρει τον τρόπο που λειτούργησε το εμβόλιο και θα το πάει στις συντάξεις;

Κ. Πιερρακάκης: Όχι, δεν υπάρχουν ασημένιες σφαίρες στη ζωή. Η ομάδα αυτή, όμως, έχει αποδείξει ότι μπορεί να διαχειριστεί πολύ δύσκολα projects και είναι οι άνθρωποι που ουσιαστικά είναι στην καθημερινότητα του Υπουργείου Ψηφιακής Διακυβέρνησης. Το μεγαλύτερο προσόν τους ξέρετε ποιο είναι; Είναι η πίστη ότι τέτοιου τύπου συστήματα μπορούν να τα φέρουν εις πέρας δύσκολες αποστολές με τα εργαλεία που έχουν. Τα εργαλεία είναι άλλα κάθε φορά, αλλά υπάρχει ένα θεμελιακό εργαλείο.

Αν κάναμε αυτήν τη συζήτηση το 2019, πριν από τις εκλογές, και λέγαμε ότι μέσα σε μία διετία η Ελλάδα θα έχει 1.300 ψηφιακές υπηρεσίες και, ίσως, το καλύτερο σύστημα εμβολιασμού στην Ευρώπη, μαζί με τον πιο καινοτόμο τρόπο ανάπτυξης των δικτύων πέμπτης γενιάς, δεν θα με πιστεύατε· υποθέτω ότι θα διακωμωδούσατε αυτό που θα έλεγα.

Στ. Παπαντωνίου: Έχετε δίκιο.

Κ. Πιερρακάκης: Άρα, η μεγαλύτερη κατάκτηση είναι ότι φιλοσοφικά και ψυχολογικά έχουμε κάνει ένα άλμα, το οποίο όμως άλμα, εν τέλει, δεν θα έπρεπε να ακούγεται ως επιστημονική φαντασία εξαρχής. Γιατί; Γιατί η Ελλάδα έχει την πρώτη ύλη: είναι οι μηχανικοί της. Το hardware της υπόθεσης, για να το πω με όρους πληροφορικής, είναι οι απόφοιτοι των ελληνικών πανεπιστημίων, είναι οι άνθρωποι που έχουν σπουδάσει πληροφορική, είναι οι άνθρωποι που δουλεύουν στον χώρο της πληροφορικής στην Ελλάδα. Εμείς απελευθερώσαμε τις δυνατότητές τους με μια πολύ συμπαγή στρατηγική· αυτό κάναμε. Και νομίζω ότι μπορούν να δώσουν λύσεις σε πολλά τέτοιου τύπου παζλ ή προβλήματα τα οποία, ξανά, έχουν τεχνική υπόσταση αλλά είναι βαθιά πολιτικά, όπως είναι οι συντάξεις.

Στ. Παπαντωνίου: Για να κλείσουμε το κομμάτι του τι μέλλει γενέσθαι, τι θα δούμε από εδώ και πέρα –το έχετε ήδη πει, γι' αυτό σας ρωτώ– στην Ελληνική Αστυνομία, στην ψηφιοποίηση κομματιού της Ελληνικής Αστυνομίας που εξυπηρετεί τους πολίτες. Και θέλω να προσθέσω και το κομμάτι της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, το οποίο έχω την αίσθηση –μπορεί να κάνω και λάθος– ότι είναι πολύ πίσω σε αυτό και ταλαιπωρεί ένα σημαντικό κομμάτι των πολιτών, καθώς η Τοπική Αυτοδιοίκηση είναι ο πρώτος αδιαμεσολάβητος φορέας μεταξύ πολιτικής και πολίτη.

Κ. Πιερρακάκης: Στο κομμάτι της Τοπικής Αυτοδιοίκησης με τον κ. Λιβάνιο, που είναι ο αρμόδιος υφυπουργός στο Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης, θα έχουμε ανακοινώσεις αυτήν την εβδομάδα στο Συνέδριο της ΚΕΔΕ στη Θεσσαλονίκη, οπότε εκεί θα πούμε πολλά πράγματα εκτενώς σε σχέση με τα εργαλεία μέσω του Ταμείου Ανάκαμψης, μέσω του ΕΣΠΑ, τα οποία θα δώσουμε στους δημάρχους, στο πλαίσιο πάλι μιας συμπαγούς στρατηγικής, ώστε να μπορέσουν να αποκτήσουν λύσεις σε προβλήματα της καθημερινότητας του δημότη, που δεν είναι πάντα οι ίδιες. Ο κάθε δήμος έχει άλλες ανάγκες, αλλά εμείς θα έρθουμε να δώσουμε, αν θέλετε, μια εργα-

λειοθήκη προκειμένου να μπορέσουν όλοι οι δήμοι της χώρας γρήγορα να πιάσουν έναν πήχη συγκεκριμένο που θα συζητήσουμε μαζί τους.

Στ. Παπαντωνίου: Η Ελληνική Αστυνομία είναι κρίσιμος πυλώνας, γιατί η κυβέρνησή σας εξαρχής, από το 2019, είχε θέσει το θέμα της ασφάλειας γενικά πολύ υψηλά.

Κ. Πιερρακάκης: Εμείς, όπως είπα και πριν, ως υπουργείο ασχολούμαστε πάρα πολύ με το κομμάτι του σχεδιασμού των υπηρεσιών. Η Ελληνική Αστυνομία παρέχει υπηρεσίες στον Έλληνα πολίτη. Μια απλή υπηρεσία, μια προφανής υπηρεσία είναι, παραδείγματος χάρη, η ανανέωση ενός διαβατηρίου –τέτοιου τύπου πράγματα.

Στ. Παπαντωνίου: Έκδοση ταυτότητας, έχασα την ταυτότητά μου.

Κ. Πιερρακάκης: Αυτό ήδη το παρέχουμε ως υπηρεσία, την απώλεια της ταυτότητας, μέσω του gov.gr. Ήταν μια πρώτη ένδειξη του τι θέλουμε να κάνουμε. Ποιος είναι ο στόχος. Συζητήσαμε με τον κ. Θεοδωρικάκο, βάλαμε κάτω τις υπηρεσίες που παρέχει στους πολίτες συνολικά η Ελληνική Αστυνομία και είπαμε ότι κάποιες από αυτές πολύ γρήγορα θα είμαστε σε θέση να τις παρέχουμε ψηφιακά. Να πω κάποιες ενδεικτικές, ανέφερα την ανανέωση του διαβατηρίου για παράδειγμα, η οποία σε άλλες χώρες, αν τη μελετήσει κανείς, γίνεται ψηφιακά. Μπορεί κανείς να μπει σε ένα συγκεκριμένο σύστημα, να αναρτήσει ψηφιακά τη φωτογραφία του, να πληρώσει το παράβολο και να λάβει και το διαβατήριό του στο σπίτι, αν είναι διατεθειμένος να πληρώσει courier. Γιατί να μη γίνει το ίδιο και εδώ; αυτό είπαμε από τον κ. Θεοδωρικάκο. Οπότε θα το κάνουμε. Ή, αντίστοιχα –που ίσως αυτό χρειαστεί λίγο παραπάνω χρόνο, γιατί πάλι εδώ τα πράγματα χωρίζονται στο τι μπορεί κανείς να κάνει μέσω γρήγορων λύσεων –που, είτε θα τις παρέχουμε οι ίδιοι, είτε είναι μικρές αναθέσεις– ή μεγάλων έργων – παραδείγματος χάρη, το να πληρώνουμε μια κλήση μέσω πιστωτικής κάρτας, όπως γίνεται σε άλλες χώρες στον κόσμο, δεν είναι κάτι που πρέπει να γίνει και εδώ; Άρα και αυτό το έχουμε βάλει στα σκαριά –αυτό ίσως απαιτήσει λίγο περισσότερο χρόνο.

Αλλά, εν πάση περιπτώσει, νομίζω ότι αρκεί κανείς να δει τη Βίβλο του ψηφιακού μετασχηματισμού, ένα κείμενο που έχουμε διαμορφώσει ως κυβέρνηση, η οποία περιγράφει 440 έργα που θα γίνουν έως το 2025. Αυτά τα έργα αθροιζόμενα είναι σε θέση να κάνουν αυτό που με ρωτήσατε στην αρχή, ποια είναι η συνεισφορά για να βγούμε από την κρίση. Είχε υπολογιστεί, πριν από την οικονομική κρίση, πριν από το 2010, ότι το κόστος της περιττής γραφειοκρατίας στην Ελλάδα τότε ήταν ίσο με το 6,8% του ελληνικού ΑΕΠ. Ήμασταν η πρώτη χώρα στον ΟΟΣΑ σε σχέση με τα λεγόμενα «διοικητικά βάρη» (administrative burdens). Εκκρεμεί ο ΟΟΣΑ να επαναλάβει αυτήν τη μελέτη με σημερινούς όρους –είναι κάτι που το έχουμε ήδη ζητήσει κεντρικά από τον ΟΟΣΑ– αλλά, εν πάση περιπτώσει, νομίζω ότι μπορεί κανείς να σκεφθεί πώς η αφαίρεση αυτών των εμποδίων ουσιαστικά επιτρέπει στον πολίτη να κερδίζει χρόνο και, εν τέλει, να κερδίζει ζωή.

Στ. Παπαντωνίου: Και το κράτος χρήμα.

Κ. Πιερρακάκης: Αυτά τα δύο λοιπόν από κοινού, μαζί και με μια άυλη, αν θέλετε, αλλά πολύ ουσιαστική συνεισφορά: το ότι σε βοηθά να ξανακτίσεις εμπιστοσύνη ανάμεσα στον πολίτη και το κράτος, όταν έχεις ένα κράτος που παρέχει μια υπηρεσία 24 ώρες το εικοσιτετράωρο και την παρέχει καλά, με σαφήνεια και με προβλεψιμότητα. Όλα αυτά αθροιζόμενα θεμελιώνουν τη μεγάλη αξία που έχει αυτός ο τομέας πολιτικής, νομίζω, συνολικά, όχι μόνο για την κρατική μηχανή αλλά και για τη λειτουργία της δημοκρατίας.

Στ. Παπαντωνίου: Κύριε υπουργέ, είπατε δύο φορές για το Ταμείο Ανάκαμψης. Πώς

συνδέονται αυτά τα δύο; Δηλαδή το δικό σας έργο, η δική σας δουλειά στο υπουργείο με ποιο τρόπο μπορεί να συνεισφέρει στα χρήματα που θα έρθουν από έξω, από το Ταμείο Ανάκαμψης, έτσι ώστε όχι μόνο να εξοικονομήσουμε χρήματα –όπως είπατε–, αλλά να βοηθήσει και στην οικονομική ανάκαμψη που είναι –όπως αντιλαμβάνομαι– το νούμερο ένα θέμα για την κυβέρνηση αυτήν τη στιγμή, το πώς θα το πετύχει.

Κ. Πιερρακάκης: Κοιτάζτε, κ. Παπαντωνίου, το Ταμείο Ανάκαμψης είναι ένα Σχέδιο Marshall για την εποχή μας, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία επ’ αυτού. Κεντρικά, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή οριοθέτησε ότι ένα μεγάλο ποσοστό του Ταμείου σε κάθε κράτος-μέλος έπρεπε να πάει στην πράσινη μετάβαση και περισσότερο από το 20% σε κάθε κράτος-μέλος έπρεπε να πάει στην ψηφιακή μετάβαση. Στην Ελλάδα ο αριθμός αυτός δεν είναι 20%, είναι περίπου 25%. Εμείς είχαμε την τύχη, ή και την προνοητικότητα, να είμαστε έτοιμοι, με την έννοια ότι είχαμε ξεκινήσει πριν από την πανδημία να καταγράφουμε τις ανάγκες μας. Μάλιστα, ενώ γράφαμε τη Βίβλο του ψηφιακού μετασχηματισμού, έβλεπα τις επιλογές που έπρεπε να κάνουμε με το τότε budget. Δεν σας κρύβω ότι οι επιλογές αυτές θα έπρεπε να είναι άμεσες και αυστηρές, καθώς βρίσκονταν ανάμεσα σε απολύτως αναγκαία πράγματα, όχι για να κάνουμε το άλμα στο μέλλον, αλλά για να κλείσουμε τις εκκρεμότητες με το παρελθόν.

Στ. Παπαντωνίου: Καλύπτει αυτό το κενό το Ταμείο Ανάκαμψης;

Κ. Πιερρακάκης: Το υπερκαλύπτει, γιατί, πέρα από το αναγκαίο, μπαίνουμε και στο επιθυμητό. Και το επιθυμητό έχει να κάνει με μια σειρά από εργαλεία, τα οποία είναι πάρα πολύ χρήσιμα για να γίνει αυτή η μετάβαση. Παραδείγματος χάρη, διάδρομοι 5G στους ελληνικούς αυτοκινητόδρομους, 2.000 χλμ. θα έχουν τη δυνατότητα να υποδεχθούν αυτόνομα φορτηγά και αυτόνομα οχήματα, μικρο-δορυφόρους, προκειμένου να μπορέσουμε να παρέχουμε ουσιαστική αρωγή, τόσο σε θέματα που έχουν να κάνουν αμιγώς με τα επιστημονικά δεδομένα της χώρας ή τα περιβαλλοντικά δεδομένα της χώρας, όσο και σε ό,τι αφορά την πολιτική προστασία –ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό σχέδιο είναι αυτό του κ. Breton, του αρμόδιου Επιτρόπου. Αυτά είναι πολύ σημαντικά εργαλεία για να κάνεις το άλμα και νομίζω ότι η Ελλάδα μπορεί να πετύχει και τα δύο μαζί, και να κλείσει δηλαδή τις εκκρεμότητες με το χθες με αυτά τα εργαλεία και να ανοιχθεί στο αύριο.

Στ. Παπαντωνίου: Σας το εύχομαι. Πάντως, υπάρχει μία έντονη κριτική –το ξέρετε– για το κόστος των υπηρεσιών, ότι είναι πάρα πολύ ακριβό στην Ελλάδα σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Σε αυτήν την κριτική εσείς τι απαντάτε, πού βρισκόμαστε τελικά σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες;

Κ. Πιερρακάκης: Αναφέρεστε στις τηλεπικοινωνιακές υπηρεσίες.

Στ. Παπαντωνίου: Και στο internet.

Κ. Πιερρακάκης: Εκεί πρέπει κανείς, νομίζω, να δει συνολικά πώς μπορούν το internet και οι τηλεπικοινωνιακές υπηρεσίες να αποτυπωθούν και σε σχέση με την επίδοση και σε σχέση με την τιμή. Γιατί εδώ έχουμε δύο θέματα, έχουμε τις επιδόσεις και έχουμε και την τιμή.

Να δούμε τις επιδόσεις πρώτα. Στην κινητή επικοινωνία η Ελλάδα είναι 25η στον κόσμο. Τα έχουμε πάει καλά στην κινητή επικοινωνία στις επιδόσεις, γιατί κάναμε γρήγορη μετάβαση και στο 5G. Στη σταθερή δεν τα έχουμε πάει καλά σαν χώρα, είμαστε 100οι στον κόσμο. Γιατί; Γιατί στην Ελλάδα απαιτείται να γίνει όχι μόνον απολιγνιτοποίηση, που λέμε· απαιτείται να γίνει και η αποχαλκοποίηση. Έχουμε ένα παλιό δίκτυο χαλκού, πρέπει να αντικατασταθεί από οπτική ίνα. Αυτές οι επενδύσεις

γίνονται σε ένα βαθμό από τους παρόχους, αλλά έρχεται το Ταμείο Ανάκαμψης, έρχεται το ΕΣΠΑ, έρχονται όλα τα εργαλεία, και θα κάνουμε πολλαπλές επενδύσεις στο επόμενο διάστημα. Αυτές θα επιδράσουν και στην τιμή.

Στην τιμή, επίσης, επιδρά και κάτι άλλο: ο φόρος που έχουμε βάλει εμείς οι ίδιοι στην κινητή, το τέλος. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο η παρέμβαση του πρωθυπουργού στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης, η πρόταση που υιοθετούμε και εφαρμόζουμε ως κυβέρνηση, να μειωθεί το τέλος αφενός στο 10% για όσους είναι άνω των 30 ετών και αφετέρου να μηδενιστεί σε όσους είναι κάτω των 30 ετών, είναι καίρια, είναι πάρα πολύ σημαντική, ακριβώς για να αποκλιμακωθεί το κόστος των τηλεπικοινωνιακών υπηρεσιών, το κόστος των δεδομένων. Νομίζω ότι θα δούμε, και μέσω των επενδύσεων και μέσω τέτοιου τύπου στοχευμένων παρεμβάσεων, πολύ γρήγορα αλλαγή στην καθημερινότητα του πολίτη.

Στ. Παπαντωνίου: Το ελπίζουμε, είναι σημαντικό. Επειδή βλέπω και το χρόνο, πώς μετρά αντίστροφα, και σας υποσχέθηκα από την αρχή ότι θα μιλήσουμε και για πολιτική –όταν έχω έναν Υπουργό της Κυβέρνησης απέναντί μου δεν μπορώ να μη ρωτήσω– θα σας πάω λίγο στο 2019. Εκεί υπήρξε μία συμμαχία, να το πω, μεταξύ του Κέντρου και της λαϊκής Δεξιάς, της πιο παραδοσιακής Δεξιάς, ή να το πω αλλιώς, ότι σχηματίστηκε αυτό το λεγόμενο αντι-ΣΥΡΙΖΑ μέτωπο, το οποίο ήταν κομβικό για να φέρει τον κ. Μητσοτάκη στο Μέγαρο Μαξίμου. Σήμερα, δυόμισι χρόνια μετά, έχει περάσει το περισσότερο της παρούσης θητείας της Κυβέρνησης, αυτό το μέτωπο εξακολουθεί να υφίσταται ή λίγο κάπου έχει χαθεί στο δρόμο;

Κ. Πιερρακάκης: Υπάρχει μία συμβουλή που δίνουν οι Αγγλοσάξονες, νομίζω, σε νέους συγγραφείς –αν κι η συμβουλή δεν είναι Αγγλοσάξονα, είναι του Chekhov– “Show, don’t tell” –«δείξε, μη λες».

Στ. Παπαντωνίου: Δείχνει;

Κ. Πιερρακάκης: Μετά από δύο χρόνια νομίζω ότι έχουμε δείξει και δεν είμαστε απλά στο κομμάτι των εξαγγελιών, είμαστε στο κομμάτι του τι έχει συμβεί και αυτό έχει συμβεί στο πλαίσιο και επάλληλων κρίσεων. Υπ’ αυτή την έννοια, αυτή η συμμαχία που περιγράφετε, αυτή η όσωση θα έλεγε κανείς, ανάμεσα στα φιλελεύθερα και στα λαϊκά στρώματα της κοινωνίας συνολικά, τη συνισταμένη της οποίας έχει σχεδιάσει ο Πρωθυπουργός, ο Κυριάκος Μητσοτάκης, νομίζω ότι μπορεί να δει κανείς την αντανάκλασή της σε οποιαδήποτε δημοσκοπήση, μπορεί να δει κανείς την αντανάκλασή της στην καθημερινότητα του πολίτη και νομίζω ότι το 2023 θα δει και την αντανάκλαση στην κάλπη.

Στ. Παπαντωνίου: Το 2023, όχι πιο νωρίς.

Κ. Πιερρακάκης: Βεβαίως, όπως έχει πει και ο Πρωθυπουργός. Συνεπώς, προφανώς και υφίσταται αυτό το οποίο λέτε, αλλά θα έλεγα ότι υφίσταται με νέους όρους, με τους όρους της πράξης και των πεπραγμένων της τελευταίας διετίας.

Στ. Παπαντωνίου: Οι επόμενες εκλογές, όταν γίνουν –το 2023, το δέχομαι αυτό που λέτε– πού θα κριθούν; Η οικονομία είναι το βασικότερο ή μπορεί κι ένα άλλο σκέλος, όπως για παράδειγμα η Τουρκική επιθετικότητα, να μπορεί να επηρεάσει το αποτέλεσμα των επόμενων εκλογών;

Κ. Πιερρακάκης: Εγώ θα σας έλεγα ότι είναι πολύ δύσκολο να προβλέψει κανείς το μέλλον, για αυτό το λόγο επανατοποθετώ την απάντηση ακριβώς εκεί που ανέφερα πριν, δηλαδή στα πεπραγμένα αυτής της Κυβέρνησης, ως ένας μηχανισμός κτισίματος εμπιστοσύνης στη σχέση με τον πολίτη. Όλα όσα έχει πει ο Πρωθυπουργός συνολικά

και όλα όσα έχουμε κάνει και στο χώρο της οικονομίας και στις διεθνείς σχέσεις της χώρας και στην άμυνα και σε χώρους όπως η ψηφιακή διακυβέρνηση, αθροιζόμενα δείχνουν ένα πολύ συμπαγές σχέδιο και το σχέδιο αυτό στην κάληπ θα κριθεί θετικά.

Στ. Παπαντωνίου: Και μία τελευταία ερώτηση. Ο Κυριάκος Πιερρακάκης πού θα είναι υποψήφιος στις επόμενες εκλογές;

Κ. Πιερρακάκης: Αυτά θα τα πούμε το 2023.

Στ. Παπαντωνίου: Κυρίες και κύριοι, ευχαριστούμε πάρα πολύ. Ευχαριστώ πάρα πολύ, κ. Υπουργέ για τη συζήτηση, να είστε καλά.

Κ. Πιερρακάκης: Σας ευχαριστώ.

■ Γ. Η διαρκής υγειονομική κρίση

«How can we best mobilise political imagination for the decades ahead?»

Geoff Mulgan

Professor of Collective Intelligence, Public Policy and Social Innovation at University College London

Christos Michailidis

Journalist

Christos Michailidis: We are going to discuss today with a good friend from England, who exactly is dealing with what happens after, he is looking into the future, but not in the way that most of us believe that that happens, but in a very scientific, professional, and realistic way. We are going to speak with Professor Geoff Mulgan on his work on imagination, specifically how to imagine society 20-50 years into the future.

So, welcome Geoff. Thank you very much for being with us. Here in Greece, it is still a bit summerish today; I do not know how the weather is like in England.

Geoff Mulgan: Well, I definitely wish I was in Greece, not in England, with you.

Christos Michailidis: Well, you must come here, we are waiting for you. Geoff, how do you actually work out, put aside your own imagination, how society could possibly be in 20-50 years? What are the tools that you use to imagine it first of all and then reach some of your conclusions?

Geoff Mulgan: First of all, maybe it is worth saying a lot of my time now is spent on the present and on Covid, I help run something called the International Public Policy Observatory on Covid, we link people in over 100 countries trying to make sense of what is being done on education or health or economic revival, really in the short-term, and the crisis is definitely not over in many places. But I am also interested in how we use the crisis to rethink what our societies could be like 10, 20, 30 years into the future, and I believe we have a problem that many very well informed people find it easy to imagine ecological catastrophe, or technological futures, artificial intelligence, genomics yet if you ask people to imagine their welfare states, their democracy, their healthcare, their cities into the future, they struggle; they find it very difficult to picture that. So, I have been working on one of the methods we can use to revive that sense of future or indeed imagination, and then to test out an experiment with the options, and this practice relates to the third thing I hope we can talk about, which is our visions of governance. How should a government govern in the 2020s and 2030s, which, I think, will be different from 20-40 years ago. For me, the interesting examples are some of the smaller countries of Northern Europe, such as Finland or Taiwan on the side of the world, which are developing what is a new hybrid, with lots of use of

technology and data, but also much more input from citizens, much more collective intelligence to shape how they make their decisions and usually with an explicit commitment to the future. Finland for example, has long had a committee of the future in Parliament, it has a long tradition of trying to think far ahead, partly for reasons of paranoia, so, they are next to Russia, they are always scared of the future, and now they are asking how in practice do you combine a commitment to net-zero, decarbonization, a radically reformed welfare state which can deal with the new precariousness and inequality of the modern economy, but also making the most of digital technology to generate wealth and jobs.

To define these in a coherent model of future governance, which I think of as steering, how does a government steer upon society, but where the society is as active in the process as the top of the state. For me, that is part of the imagination of the future.

Christos Michailidis: Professor Mulgan is a professor of collective intelligence, which in Greek is συλλογική νοημοσύνη, he also deals with public policy and social innovation. Now, what about a narrow focus on politics; let's stay on this a little bit more, which for the last two years approximately have been overwhelmed, almost overthrown actually, by this terrible pandemic. Now, how can one look forward to the next day when the current day, the one that we are living in right now and we are speaking to each other, is full of uncertainties and fear maybe as well?

And in some cases, there is a certain element of violence coming out of people, who somehow cannot deal with this cataclysmic thing, the Covid that has fallen on our heads.

Geoff Mulgan: A few years ago, to think about our political condition, I used a Hegelian idea of thesis, antithesis and synthesis. So, 20 or 30 years ago, our politics was dominated by what you could call a thesis; the thesis that globalization plus democracy plus open borders, liberal democracy, would basically make things better for everyone. That was the claim of the global elites and of many political parties, of both Left and Right.

Then, certainly after the financial crisis, its antithesis took hold, encouraged by the populist Right and the populist Left, which essentially said globalization and technology and liberalization disempower, impoverish lots of the people and are bad, and we saw a whole series of leaders elected on that rejection of the promise. Covid is now a very surprising new thing in the mix, because it has forced governments to be very active, but it has also forced them to attend the science and not to rely just on populist rhetoric, and the ones which have done best, have usually been quietly competent, humble in the way they work, but also decisive. I think we may see in the 2020s perhaps a new kind of synthesis.

You can see elements of this in different ways in many countries. In America it is Biden with massive public spending, but also quite a nationalist approach. In my country, it is a conservative government with again huge public spending, committing to regional equality and action on climate change, so much of its policy is essentially Left-wing policy in a Right-wing government, and I think we will see Scholz, Macron, Trudeau, offering new attempts of the synthesis: a politics which is no longer the old pure globalization liberal approach, but nor is it the populist alternative, and this is in some ways the ground to be captured. The really interesting question for me is whether those politicians will grasp this era we are in, where people want security, they want an active state, they may be quite

nationalistic in some respects, whether they can also have a picture which they can offer their citizens of the medium to long term future.

For people like Trump this did not matter; they were against the future, they promised a return to a better yesterday, the 1930s, the 1950s, perhaps, but this is no longer enough, politics needs both competence in the present of this new political synthesis and a story of how we will deal with climate change and how, above all, to protect jobs and pay amidst a situation of automation and dramatic impact of new technology. No one has quite got it, but I think that is the task the most able politicians are all trying to find their way towards.

Christos Michailidis: In these pictures, Geoff, you spoke to us about President Biden and Prime Minister Johnson, the overspending and how they are at least trying to deal with the situation currently, and on the side of a part of health and also on the actual political side, where does Europe fit into this picture? And how?

In which way do you see Europe moving?

Geoff Mulgan: Well, Europe is many different things.

Christos Michailidis: The European Union, I am actually referring to the union of Europe. Of course, Britain is also Europe, but outside the European Union.

Geoff Mulgan: This is the political task for Europe, especially as we see more conflict between the US and China. In the next ten years the US is likely to pull inwards and struggle with acute division internally, and half the Americans really dislike the other half. At the same time China, which is not loved by much of the world, is incredibly strong and has gained much greater confidence because of the COVID crisis.

So, it seems highly likely these two will become more aggressive, competing around technology, around trade, and then around the military; and Europe has to decide what it does in this context, how it responds to a much more turbulent period perhaps, in global affairs. I think the good news is that much of Europe is actually performing pretty well now. It is achieving economic goals, achieving environmental goals, has some very trusted governments. Many are not trusted: but some European countries have really retained social trust and social capital. If you look at the most competent governments in the world, the majority are in the EU and it is a very striking picture. So, we should be confident about that.

I think what is missing is articulation from the top of Europe, the European Commission – Ursula von der Leyen and others – of a coherent politics which is clear about what Europe is doing well, but also self-critical about what Europe is not doing so well; and this comes to issues like climate change. So, Europe is very good at committing hundreds of billions of Euros to massive investment programs around green things, but we are still much weaker on our account of how we will use, for example data and knowledge and digital technology, where the US and China are moving in many ways much faster than Europe. We still have not quite found the right way to involve of people of Europe in this process. One of the reasons I am so obsessed with collective intelligence is I think this offers a picture of future governments, which can be both much smarter at using intelligence in technology, but also better at mobilizing the brain power of 400 million people to help solve problems. The European Commission does not articulate that at all. So, it still resorts to law and money...

Christos Michailidis: It is this deficit of democracy that we have been talking

about over the years, I guess, that you are referring to. Geoffrey, at the most south-eastern corner of Europe lays this small country where I am right now, Greece as well, which is very much afraid; I do not know how you judge the way that Greece has been dealing with the pandemic and the politics in the latest years, in which group you place this country, but one of the greatest fears here in Greece is the migration factor.

We are still waiting to see whether and how many people from Afghanistan may land in our land here, in the borders, and how do we deal with that. But I would like to listen to – and I am sure the people that are watching us would like – your opinion also on how Greece is dealing with things and what Greece should be afraid of or not.

Geoff Mulgan: Well, the perception of Greece is that you have done pretty well throughout the successive stages of the pandemic and much better than some other countries. So, you gained some credibility from this crisis. On migration, I think this is in some ways one of the greatest challenges for all nations and any progressive government. On the one hand you want to have a relatively open country; I live in a town near London, which is in 1/3 Muslim very diverse and does quite well.

But I have also worked within governments where too much migration too quickly disrupts everything and massively empowers the far right, undermines people's confidence in their own government. So, it is very important that migration is managed and seen to be managed and you are obviously in the most difficult position, perhaps alongside Italy, in terms of achieving that. It is very hard to maintain social solidarity and commitment to help others out, if people think it is out of control and too much of their money is going to people from another background, to put it bluntly. So, this is the core issue and of course for Europe the core issue with the Afghan refugees is that there is some reasonable sharing of the burden across the whole of the EU and obviously many countries are resisting that.

So, I would agree this is probably a first order issue for Greece, but probably the other ones which you share with other countries are almost as important, how do you prepare young people and others for the jobs of the future; that is absolutely key. We have seen it in the US where 1/3 of the population had stagnant incomes for 40 or 50 years that completely corrupted their politics, the fact that for so many people simply the future was not good for them. Managing climate change, where you are probably better placed than many other countries in terms of your industry structure and your weather. Like so much of Southern Europe adapting to an aging population, working out care and pensions, but also what I see as the great boon of an aging population and it is a good thing that we are living longer lives with far more time to do things we care about; this should be an optimistic story about how to make the most of longer lives, not just the pessimistic story of how to cope financially. So, these are a few of the things, but I acknowledge migration will be right at the top of the list.

Christos Michailidis: Finally, at the end of your binoculars, the 50 years' mark, what do you see there? Do you see democracy surviving? Do you see climate change being dealt with more logic and less greed? What does your imagination figure out at the end of this viewing?

Geoff Mulgan: Well, these are hopes, not predictions...

Christos Michailidis: Yes, certainly.

Geoff Mulgan: ...my hope is that democracy is reinvented. I think part of our problem is that we essentially inherited a late 19th century model of democracy, with parties and Parliaments and elections every four years and so on, and we actually need to reinvent it, to be up to date with our current era, otherwise people will feel it is out of sync with their lives.

Christos Michailidis: Sorry, how do you reinvent democracy?

Geoff Mulgan: Well, many are attempting to do so, in countries like Taiwan or Iceland or others, reinventing democracy so that it taps into the collective intelligence of the whole society in real time, not through periodic elections and not just depending on political parties.

There is much more to be said about that, but I think there is now a sufficient body of experiment and knowledge about what democracy could be in the future, but it is incumbent on all of us to use those and not to stick with what democracy meant in 1890 or in America with what democracy meant in 1790, where they still use an electoral college.

On climate change, we know a lot of what needs to be done; this is partly a matter of political will and public will, and I guess my deeper hope is that in an era where we benefit from incredibly powerful new tools and technologies, like the one we are using at this moment, like the one that every school system in the world had to move to last year in the pandemic, that we can learn to use this to enhance not just our data, but also our intelligence and wisdom, and for me that is perhaps the heart of the positive vision of the future, is how do we collectively become wiser and not just have quicker ways of shopping, or doing Instagram pictures, or watching the latest program on Netflix. There is a huge misallocation of brain power – we need to reallocate to the things which really matter like our climate, like happiness, like the future of our society, and for me that is what we need to do in the next ten years.

Christos Michailidis: Professor Geoff Mulgan, thank you very much for giving us this insight into one of our sessions here at Kyklos, which means a circle, and through the Circle we are dealing with Greece After; but Greece is not by her own, she is part of an alliance of other countries and she belongs to the world as well. So, we are very-very grateful for giving us this insight and we hope to hear from you soon and maybe see you here in Greece as soon as possible.

Geoff Mulgan: I hope I can be with you in three dimensions before too long, yes.

Christos Michailidis: Thank you.

Geoff Mulgan: Thank you very much. Bye-bye.

«Βιοηθικές προκλήσεις στη δημόσια υγεία. Μαθήματα από την πανδημία Covid 19»

Έφη Βαγενά

πρόεδρος της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής και Τεχνοηθικής, καθηγήτρια Βιοηθικής και Πολιτικής Υγείας στο Πολυτεχνείο της Ζυρίχης (ETH)

Τάσος Τέλλογλου

δημοσιογράφος

Τ. Τέλλογλου: Έχω τη χαρά και την τιμή να συνομιλήσω με την πρόεδρο της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής και Τεχνοηθικής και καθηγήτρια στο Ομοσπονδιακό Ελβετικό Ινστιτούτο Τεχνολογίας –το Πολυτεχνείο της Ζυρίχης, όπως λέγαμε παλιότερα– το ETH, την κα Έφη Βαγενά, με θέμα τις βιοηθικές προκλήσεις για τη δημόσια υγεία και τα μαθήματα που πήραμε, και παίρνουμε ακόμα, από την πανδημία της COVID-19.

Ήθελα να μπω κατευθίσω στο θέμα των ημερών, κα Βαγενά. Βλέπω ότι σε κάποιες χώρες του Βορρά, όπως στις Σκανδιναβικές χώρες και τη Γερμανία –νομίζω και την Ελβετία– δεν υπάρχει μια τέτοια έντονη συζήτηση όσο στις χώρες του Νότου, αν θεωρήσουμε τη δική μας, την Ιταλία και τη Γαλλία, εν μέρει –γιατί και αυτή είναι χώρα του Νότου με μια έννοια– σχετικά με τον υποχρεωτικό εμβολιασμό ορισμένων επαγγελματιών ομάδων. Ισχύει τελικά μια διαφορετική ηθική στις χώρες του ευρωπαϊκού βορρά, σε σχέση τις χώρες του νότου;

Ε. Βαγενά: Καλησπέρα, κ. Τέλλογλου, και ευχαριστώ για την ευκαιρία της συνομιλίας μας. Όχι, δεν υπάρχει διαφορά στις ηθικές αξίες των ευρωπαϊκών χωρών, αυτό είναι νομίζω ένας ρελατιβισμός που δεν ισχύει. Και οι κανόνες αλλά και οι συγκεκριμένες αξίες, βάσει των οποίων παίρνονται τέτοιες αποφάσεις, είναι ίδιες. Αυτό που διαφέρει όμως στις χώρες είναι οι συνθήκες των χωρών, οι κουλτούρες των χωρών, ο τρόπος με τον οποίο οι πολίτες εμπιστεύονται ή όχι, λιγότερο ή περισσότερο, τους κρατικούς μηχανισμούς και τις προτάσεις που κάνουν οι φορείς Δημόσιας Υγείας. Νομίζω ότι οι διαφορές που έχουμε δεν οφείλονται περισσότερο σε αυτό, παρά στις ηθικές αξίες ή στη διαφορά τους.

Είδαμε ότι η Γαλλία, ένα παράδειγμα, που είναι ένα μίγμα βορρά και νότου, ήταν χώρα που προχώρησε πολύ γρήγορα στο θέμα της υποχρεωτικότητας των εμβολιασμών. Και είδαμε τότε εκεί κατακόρυφη άνοδο των εμβολιασμών, κάτι που γνωρίζαμε από άλλες περιπτώσεις εμβολιασμών –όταν γίνει κάτι υποχρεωτικό, υπάρχει γρήγορη άνοδος της αποδοχής, του εμβολιασμού. Πραγματικά, νομίζω, η διαφορά είναι κυρίως στις συνθήκες.

Ένας παράγοντας που διαφοροποιεί, επίσης, τέτοιες αποφάσεις είναι το τι έχει κάποια χώρα σε σχέση με το τι μπορεί να προσφέρει στο σύστημα υγείας, τους ασθενείς και τους πολίτες της. Για παράδειγμα, έχουμε μεγάλες διαφορές στην Ευρώπη ως προς τον αριθμό κλινών εντατικής. Η Γερμανία, για παράδειγμα, έχει πολύ μεγάλο αριθμό ανά 100 άτομα σε διάφορες περιοχές· ενώ πολλές χώρες του Νότου έχουν πολύ μικρότερο αριθμό. Αυτός είναι ένας λόγος για τον οποίο μπορεί να διαφοροποιηθεί η υποχρεωτικότητα. Δεν είναι η βάση των ηθικών αξιών. Αλλά, όταν γίνεται η ανάλυση του risk benefit, του οφέλους και κόστους, εκεί λαμβάνονται υπόψη οι συνθήκες των χωρών και οι κουλτούρες τους, και αυτό διαφοροποιεί το αποτέλεσμα.

Τ. Τέλλογλου: Μόλις είπατε ότι η διαθεσιμότητα των πόρων, ως τους πούμε έτσι, παίζει μεγάλο ρόλο στο αποτέλεσμα της στάθμισης. Αυτό δεν αφορά μόνο τα εμβόλια. Αφορά και μια σειρά άλλες αποφάσεις που λαμβάνονται: για παράδειγμα, το πόσο περιοριστικά θα είναι τα μέτρα –εννώ, περιοριστικά των ελευθεριών που, έτσι κι αλλιώς, έχουν οι πολίτες–, το πόσο απλωμένα γεωγραφικά θα είναι αυτά τα μέτρα, το ποιες ηλικίες θα καταλάβουν κ.λπ.

Θέλω να επιμείνω λίγο στο θέμα του εμβολιασμού. Εσείς στην περίφημη απόφασή σας –εμείς στη δημοσιογραφία, τη λέμε για την υποχρεωτικότητα, αλλά στην πραγματικότητα είναι μια ευρύτερη απόφαση– έχετε σταθμίσει ορισμένα κριτήρια, και μέσα στα κριτήρια των σταθμίσεών σας είναι και το θέμα της ηλικίας. Πολλοί λοιπόν αναρωτιούνται και λένε, αφού αυτοί οι άνθρωποι που είναι μεγαλύτεροι, άνω των 60-65 χρονών, διατρέχουν πολύ μεγαλύτερο κίνδυνο, αν αρρωστήσουν, να αρρωστήσουν σοβαρά, γιατί δεν περιορίζονται τα όποια κατασταλτικά μέτρα σε αυτούς τους ανθρώπους αυτής της μεγαλύτερης ηλικίας, παρά απλώνονται σε όλο τον πληθυσμό;

Ε. Βαγενά: Καταρχάς, να διευκρινίσω, η δική μας απόφαση, αν αναφέρεστε στην απόφαση της Εθνικής Επιτροπής, ήταν για την υποχρεωτικότητα του εμβολιασμού μόνον στην ομάδα του προσωπικού νοσοκομείων κ.λπ. και, εκεί, δεν κάναμε διαφοροποίηση στο θέμα της ηλικίας.

Τ. Τέλλογλου: Σωστό είναι αυτό.

Ε. Βαγενά: Αλλά εκείνη ήταν μια επαγγελματική ομάδα με την οποία ασχοληθήκαμε εμείς, για λόγους που έχουμε αναλύσει. Υπάρχουν πολλοί λόγοι που τα μέτρα σε όλες τις χώρες δεν ήταν αποκλειστικά για μία ομάδα αλλά για όλο τον πληθυσμό. Ένας από αυτούς είναι ότι ηλικιακές ομάδες με περισσότερο ρίσκο βρίσκονται σε κοντινή επαφή με ηλικιακές ομάδες με μικρότερο ρίσκο, που σημαίνει ότι οι νεότεροι άνθρωποι –στους οποίους υπάρχει κινητικότητα, για παράδειγμα, και οι οποίοι έχουν χαμηλότερο ρίσκο να νοσήσουν σοβαρά από τον ιό– έρχονται σε επαφή με τις ηλικιακές ομάδες της μεγαλύτερης ηλικίας που έχουν το ρίσκο. Οπότε, είναι δύσκολο να ξεχωρίσει κάποιος αυτές τις ομάδες –και ανά κοινωνία είναι δύσκολο– για παράδειγμα, όταν αυτές οι ομάδες είναι σε έντονη επαφή.

Σας δίνω ως παράδειγμα το παιδί στο σχολείο, το οποίο πηγαίνει στο σπίτι του και οι γονείς του είναι στην ηλικία των 45 με 55. Είναι αυξημένος ο κίνδυνος αυτής της ομάδας. Αυτή η ομάδα είναι μια ομάδα που πρέπει να φροντίσει τη νεότερη και μπορεί να βρίσκεται σε πολύ κοντινή σχέση με την ομάδα 60-70 (παππούδες, γιαγιάδες κ.λπ.), ανάλογα με το πώς το διαγενεακό σύστημα σε κάθε χώρα είναι.

Οπότε είναι δύσκολο να γίνει αυτός ο διαχωρισμός. Αυτό έχει να κάνει, βέβαια, και με τις φάσεις της πανδημίας. Στην αρχή, για παράδειγμα, που ξέραμε και πολύ λίγα πράγματα για το τι ακριβώς μπορεί να κάνει αυτός ο ιός και σε ποιον, τα μέτρα ήταν πιο σωστό να ληφθούν για όλους, παρά για κάποιες συγκεκριμένες ομάδες. Αργότερα, μπορούσαμε να δούμε τη διαφοροποίηση. Αλλά αυτού του τύπου τα μέτρα είναι δύσκολο να ληφθούν κατά ομάδες.

Αυτό μετά έχει και μια άλλη πτυχή, που είναι οι ελευθερίες αυτών όλων των ανθρώπων τις οποίες θεωρούμε ως ίσες –για παράδειγμα, το δικαίωμα του ηλικιωμένου να κυκλοφορεί ελεύθερα, το δικαίωμα του νεαρού ανθρώπου να κυκλοφορεί ελεύθερα ή του μεσήλικα. Το άλλο σκεπτικό επίσης ήταν ότι, αν όλοι μαζί εφαρμόσουμε τα μέτρα, γρήγορα, ίσως πιο γρήγορα, θα βγούμε από αυτό το χάος της πανδημίας –τουλάχιστον, το σκεπτικό ήταν αυτό. Οπότε, αυτοί οι συνυπολογισμοί, αυτές οι σκέψεις, συνέδραμαν παντού και σε καμία χώρα δεν υπήρξε διαχωρισμός κατά ηλικιακή ομάδα. Φυσικά, η λογική θα έλεγε ότι, αν είσαι σε μια ομάδα που έχει ιδιαί-

τερο ρίσκο, οι άνθρωποι της ομάδας αυτής θα είναι περισσότερο προσεκτικοί. Αλλά οι εντολές των κυβερνήσεων και των κρατών δεν διαφοροποίησαν την κατάσταση με κριτήριο την ηλικία.

Τ. Τέλλογλου: Εδώ ερχόμαστε σε ένα κρίσιμο ζήτημα, που είναι ένα technicality του εμβολιασμού, αλλά αφορά τον εμβολιασμό. Ξέρουμε ότι, με βάση τις στατιστικές, πολλοί λιγότεροι νεότεροι αρρωσταίνουν σοβαρά, από ό,τι αρρωσταίνουν οι μεγαλύτεροι. Θυμάμαι ότι, όταν γινόταν συζήτηση το καλοκαίρι για το τι θα γίνει με τον εμβολιασμό των παιδιών στην Ελλάδα... Όπως ξέρετε, στην Εθνική Επιτροπή Εμβολιασμών υπάρχει μια διακριτή ομάδα παιδιάτρων. Οι παιδίατροι είναι, κατά πολλούς – εγώ νομικά έχω σπουδάσει, δεν ξέρω τις λεπτομέρειες των ειδικοτήτων της ιατρικής τόσο καλά– οι κατεξοχήν ειδικοί στους εμβολιασμούς, γιατί έχουν εμβολιάσει πάρα πολλά παιδιά στη ζωή τους και έχουν εμπειρία από εμβολιασμούς. Μου είπαν, λοιπόν, αρκετοί από αυτούς τους παιδίατρους της ομάδας αυτής ότι είναι η πρώτη φορά στην ιστορία της ιατρικής που εμβολιάζουμε ανήλικους για να διασώσουμε μεγαλύτερους. Τι λέτε για αυτήν την τοποθέτησή τους;

Ε. Βαγενά: Κι εγώ δεν είμαι γιατρός.

Τ. Τέλλογλου: Να προσθέσω και μια άλλη πλευρά, το cost benefit analysis των ανηλίκων είναι πολύ λιγότερο διακριτό από ό,τι αυτό στις μεγαλύτερες ηλικίες, αν θυμηθείτε τη βρετανική απόφαση πριν από πέντε εβδομάδες, η οποία έλεγε ότι δεν μπορούμε με μεγάλη καθαρότητα να διακρίνουμε ποιο είναι το όφελος και ποια μπορεί να είναι η ζημιά στις πολύ μικρές ηλικίες των παιδιών 12 έως 15 ετών.

Ε. Βαγενά: Υπάρχει αυτή η εκδοχή. Υπάρχουν, όμως, και άλλα δεδομένα που δείχνουν ότι, αν συγκρίνουμε όλες τις ηλικιακές ομάδες και συγκρίνουμε το ρίσκο αυτήν τη στιγμή –ό,τι είναι γνωστό– από τα εμβόλια ή τον κορωνοϊό, η διαφορά είναι μεγάλη ακόμα και στις παιδικές ηλικίες. Δηλαδή, ακόμα και αν είναι λιγότερο πιθανό να νοσήσουν σοβαρά τα μικρά παιδιά, αν νοσήσουν, πάλι υπάρχει κίνδυνος. Η διαφορά, λοιπόν, μεταξύ του ρίσκου του εμβολίου και του ρίσκου από τον κορωνοϊό, ακόμα και στα χαμηλά ποσοστά των παιδιών, είναι έντονη. Οπότε, υπάρχουν και αυτά τα δεδομένα τα οποία μπορούν να ληφθούν υπόψη.

Αυτό που δεν ξέρουμε επίσης –ένα άγνωστο–, ενώ ξέρουμε αυτήν τη στιγμή ότι τα παιδιά ίσως νοσούν πιο ελαφρά, είναι ότι έχουμε πολύ λίγα δεδομένα για το λεγόμενο Long COVID, τι σημαίνει για τα παιδιά που νοσούν, ακόμα και ελαφρά, και τι τους αφήνει για τα επόμενα χρόνια. Αυτά είναι όλα άγνωστα στοιχεία, για αυτό και πολλές χώρες, όπως και η Ελβετία, η Αμερική κ.ά., έχουν αποδεχθεί τον εμβολιασμό στα παιδιά –εννοώ παιδιά από 12 έως 15 ετών μέχρι στιγμής. Στην Αμερική αυτήν τη στιγμή οι δύο εταιρείες, η Moderna και η Pfizer, έχουν ήδη καταθέσει τα στοιχεία τους για έγκριση εμβολιασμού για τις ηλικίες 5 με 11 ετών. Αλλά, για τις ηλικίες 12 με 15 ετών, που έχουμε τα περισσότερα στοιχεία, η απόφαση τουλάχιστον λήφθηκε –κατά τη γνώμη μου– γιατί το όφελος παρέμενε υψηλότερα από τον κίνδυνο, ακόμα και αν αυτή η διαφορά ήταν πολύ μεγαλύτερη στις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες.

Το δεύτερο στοιχείο –και καταλαβαίνω τη λογική του επιχειρήματος ότι τα παιδιά γενικά ίσως έχουν λιγότερο κίνδυνο, παρόλο που και πάλι, όπως είπα, δεν ξέρουμε τι γίνεται με το Long COVID– είναι ότι τα παιδιά ζουν μέσα στις ενόπτες των οικογενειών τους. Οπότε, εμβολιάζουμε και με την έννοια του δημόσιου καλού, όχι μόνον του γενικότερου καλού, αλλά και με την έννοια του οικογενειακού τους καλού. Για παράδειγμα, αν νοσήσει ο πατέρας ή η μητέρα τους, αν έχουμε κατάληξη άσχημη, αυτό δημιουργεί και σε αυτά τα παιδιά ένα μεγάλο πρόβλημα.

Οπότε, βλέπουμε διαφορές στις χώρες στο πώς αντιμετωπίζουν το θέμα –όπως είπατε, η Αγγλία έχει άλλη πολιτική σε αυτό το θέμα, η Ευρώπη έχει άλλη, η Αμερική διαφορετική. Αλλά νομίζω ότι εγώ δεν έχω πειστεί ότι παίρνουμε πολύ μεγαλύτερο ρίσκο για τα παιδιά απλά προς όφελος κάποιων άλλων. Νομίζω ότι λαμβάνουμε πολύ σοβαρά και το ρίσκο που υπάρχει για τα παιδιά –όχι για πολλά παιδιά, αλλά για κάποια παιδιά που θα νοσήσουν άσχημα.

Τ. Τέλλογλου: Τώρα, μιας και συζητάμε για τις διαδικασίες έγκρισης, ας πούμε, της δεύτερης γενιάς εμβολίου, δηλαδή της γενιάς των εμβολίων που δεν απευθύνονται σε εκείνους που απευθυνόταν η αρχική έγκριση. Είναι εύλογο ότι οι κυβερνήσεις κάνουν έναν αγώνα δρόμου για να επανέλθουν στην κανονική οικονομική ζωή, και γιατί τους τελειώνουν οι πόροι και γιατί τελειώνει ο πολιτικός χρόνος και ο κόσμος αρχίζει να γίνεται ανυπόμονος, για πολλούς λόγους που μπορούμε όλοι να καταλάβουμε. Από την άλλη πλευρά, όλες οι εγκριτικές διαδικασίες παίρνουν κάποιο χρόνο και, πιθανόν, να μην υπάρχουν και οι κοόρτες –όπως λένε οι ειδικοί– σε εξειδικευμένα κοινά, όπως για παράδειγμα παιδιατρικούς φορείς πειραματισμού των εμβολίων, παιδιά δηλαδή στα οποία δίνονται πειραματικά δόσεις εμβολίων, προκειμένου να υπάρχουν οι εγκρίσεις· αυτό το βλέπουμε ειδικά στην τρίτη δόση, όπου δεν υπάρχουν αυτήν τη στιγμή τα δεδομένα, αλλά υπάρχουν ευρωπαϊκές κυβερνήσεις που βιάζονται να κάνουν την τρίτη δόση. Αυτό δεν δημιουργεί, μακροπρόθεσμα και μεσοπρόθεσμα, μια πιθανότητα αναξιπιστίας –ας το πούμε έτσι– σε σχέση με τους ρυθμιστικούς οργανισμούς; Δηλαδή, όταν μια κυβέρνηση σπεύδει να υιοθετήσει ένα εμβόλιο που δεν έχει εγκριθεί από ένα ρυθμιστικό οργανισμό, δεν ροκανίζει το κλαρί επάνω στο οποίο κάθεται;

Ε. Βαγενά: Συμφωνώ απόλυτα, ναι, το κάνει. Το πιο σημαντικό παράδειγμα που έχουμε αυτού ακριβώς που είπατε τώρα είναι η Αμερική, όπου είχαμε μια σειρά ανακοινώσεων από τον Λευκό Οίκο, από τον FDA, ξανά αλλαγή από το Λευκό Οίκο, ξανά μια άλλη απόφαση από τον FDA σχετικά με τα boosters, με την τρίτη δόση. Εκεί έγινε ακριβώς αυτό: χωρίς να έχουμε τα στοιχεία που χρειαζόταν ο FDA για να εγκρίνει τη δόση, ο Λευκός Οίκος ανακοίνωσε ότι θα διατεθούν τα boosters κάποια στιγμή μέσα στον Σεπτέμβριο. Έπρεπε να το ανακαλέσει κ.λπ.

Η επικοινωνία αυτών των θεμάτων από τους πολιτικούς των χωρών είναι ένα θέμα στο οποίο –όπως ξέρετε– δεν έχουμε πάει και τόσο καλά· γενικά, σε όλες τις χώρες. Είναι, όμως, και ένα δύσκολο θέμα. Για παράδειγμα, για να συγκεντρωθούν τα στοιχεία, για να αναλυθούν σωστά τα στοιχεία με όλες τις παραμέτρους που πρέπει να ληφθούν υπόψη, αυτό παίρνει –όντως– χρόνο και πολλές φορές το αποτέλεσμα που μπορεί να ανακοινώσει ένας εγκριτικός οργανισμός είναι ότι, ξέροντε τόσα, όχι όμως όλα. Αυτό, από τη μία, είναι διαφάνεια –και εγώ την επικροτώ, νομίζω ότι είναι σωστό να έχουμε αυτήν τη διαφάνεια. Όμως, από την άλλη, δεν δίνει βεβαιότητα και νομίζω ότι γενικά όλοι μας επιθυμούμε μεγαλύτερη βεβαιότητα από ό,τι μπορούν να μας δώσουν, κατά κάποιες συγκεκριμένες χρονικές στιγμές, τα επιστημονικά δεδομένα που έχουμε. Άρα, λοιπόν, η μόνη επιλογή –πιστεύω– στη συγκεκριμένη περίπτωση των κυβερνήσεων, είναι να είναι και εκείνες διαφανείς σε σχέση με το πώς παίρνουν τις αποφάσεις τους, δηλαδή με βάση ποια στοιχεία παίρνουν τις αποφάσεις τους, ούτως ώστε και ο πολίτης να μπορεί να κάνει τις δικές του σκέψεις και να καταλαβαίνει από πού εκκινείται η κάθε απόφαση.

Τα boosters είναι γενικά μια προβληματική κατάσταση αυτήν τη στιγμή, λόγω των ελλειψών δεδομένων για κάποιες χώρες. Στην Ελβετία, για παράδειγμα, η κυβέρνηση δεν το προτείνει, ο επιστημονικός κόσμος όμως θεωρεί ότι τα δεδομένα είναι αρκετά. Δηλαδή, η εγκριτική αρχή, που είναι το Swedish Medical (το αντίστοιχο του

ΕΟΦ ή του FDA), δεν το έχει εγκρίνει, αλλά οι ακαδημαϊκοί και οι πανεπιστημιακοί θεωρούν ότι είναι αρκετά στοιχεία διαθέσιμα για συγκεκριμένες ηλικίες –όχι για όλο τον πληθυσμό. Υπάρχει αυτός ο διάλογος, υπάρχει αυτή η σχέση με τη βεβαιότητα και την αβεβαιότητα, και νομίζω ότι, ναι, αυτά τα διαφορετικά μηνύματα που λαμβάνει ο κόσμος είναι ένα από τα πράγματα που τελικά δεν κάνουν καλό στην αξιοπιστία και των εγκριτικών οργανισμών και της επιστημονικής διαδικασίας και, στη συνέχεια, των κρατικών μηχανισμών.

Τ. Τέλλογλου: Ας φύγουμε για μια στιγμή από το εμβόλιο και ας πάμε σε άλλα διλήμματα που υπάρχουν. Ήθελα λίγο να μιλήσουμε για τα διλήμματα της επιλογής των ασθενών. Όταν μιλώ με κλινικούς γιατρούς, μου λένε συχνά «μα, τι κάνουμε, όλη μας η ζωή είναι μία επιλογή. Δεν κάνουμε κάτι διαφορετικό σε όλη μας την κλινική πράξη, αυτό κάνουμε, γιατί εκπλήσσετε;». Ήθελα λοιπόν να σας ρωτήσω, πραγματικά γιατί εκπλησσόμαστε;

Ε. Βαγενά: Νομίζω ότι η έκπληξη είναι στο γιατί αυτές οι επιλογές γίνονται μαζικά. Αυτό είναι η πανδημία και η κρίση, ότι ασθενούν ταυτόχρονα πάρα πολλοί άνθρωποι, καταλήγει στα νοσοκομεία πολύ αυξημένος αριθμός, που δεν δίνει τον χρόνο στους ιατρούς και τους φροντιστές να ακολουθούν τη διαδικασία των αποφάσεων. Οπότε, νομίζω ότι είναι η κλίμακα που μας έχει αγχώσει όλους και μας δημιουργεί αυτή την ανησυχία.

Είναι σωστό αυτό που σας λένε οι γιατροί, πάντα κάνουν επιλογές και πρέπει να κάνουν επιλογές. Αλλά, νομίζω ότι οι επιλογές τώρα είναι σε μια κλίμακα μεγέθους που είναι διαφορετική από μια κατάσταση μη πανδημίας, όταν και οι ασθενείς έχουν χρόνο να πάρουν κάποιες αποφάσεις, οι γιατροί έχουν χρόνο να δουν μια σειρά ασθενών κ.λπ. Νομίζω είναι θέμα κλίμακας αυτήν τη στιγμή, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος της πανδημίας.

Τ. Τέλλογλου: Μιας και θέτετε αυτό το πλαίσιο, ήθελα να σας ρωτήσω, επειδή έγινε συζήτηση, πριν αναλάβετε τα καθήκοντά σας ως πρόεδρος της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής, ποιος πρέπει να παίρνει αυτήν την απόφαση, μια επιτροπή ή οι γιατροί;

Ε. Βαγενά: Καταρχάς, οι εθνικές επιτροπές διαφέρουν από τις επιτροπές Ηθικής των νοσοκομείων ή των ινστιτούτων υγείας. Εκείνες οι επιτροπές είναι πολύ πιο άμεσα μπλεγμένες στην κατάσταση του νοσοκομείου, τις πρακτικές αποφάσεις κ.λπ. Οι εθνικές επιτροπές είναι επιτροπές οι οποίες, κυρίως, δίνουν γενικότερες κατευθύνσεις, όχι τόσο συγκεκριμένες. Οπότε, υπάρχει μια διαφοροποίηση εκεί.

Βέβαια, αυτό που έγινε τον τελευταίο χρόνο είναι ότι και πολλά μεγάλα ιατρικά κέντρα και κάποιες επιτροπές συζήτησαν το θέμα του λεγόμενου triage, την επιλογή ασθενών, την επιλογή πόρων –για παράδειγμα των αναπνευστήρων ή οτιδήποτε άλλο χρειάζεται κανείς μέσα στις εντατικές–, το πώς θα γίνει η διανομή των κλινών κ.λπ.

Τ. Τέλλογλου: Στην Ελβετία, μάλιστα, βγήκε και ένα πολύ συγκροτημένο κείμενο το οποίο, για παράδειγμα, η κόρη μου το χρησιμοποίησε στη Γερμανία, στο γερμανικό νοσοκομείο.

Ε. Βαγενά: Ναι, αυτό έγινε από την Ελβετική Ακαδημία των Ιατρών και Βιοϊατρικών Επιστημών, αυτός είναι ο θεσμός που εξέδωσε αυτό το κείμενο –το οποίο, μάλιστα, αναθεωρήθηκε πολύ πρόσφατα. Αυτό γίνεται σε διάφορα επίπεδα. Το θέμα είναι ότι την τελική απόφαση στην πραγματικότητα είναι ο γιατρός που θα πρέπει να την πάρει. Αυτό είναι η πραγματικότητα των νοσοκομείων. Αυτά τα recommendations και αυτά τα κείμενα προσπαθούν να πάρουν και λίγο φόρτο από αυτό που τοποθετεί

κανείς επάνω σε έναν γιατρό, όταν του έρχονται οι πολλοί ασθενείς και πρέπει να πάρει αποφάσεις τέτοιες, πόρων και διανομής.

Από την άλλη μεριά, οι συζητήσεις που έχουν γίνει στον χώρο της βιοηθικής είναι ότι πολλά από αυτά τα κείμενα, ενώ έχουν γραφθεί με πολλή σκέψη, πολλή ανάλυση και από την πλευρά της βιοηθικής είναι πάρα πολύ καλά, η πρακτική εφαρμογή τους είναι πάρα πολύ δύσκολη.

Τ. Τέλλογλου: Γιατί;

Ε. Βαγενά: Είναι πολύ δύσκολη, γιατί η πραγματικότητα είναι διαφορετική. Για παράδειγμα, ο ασθενής έρχεται πρώτος, δεν υπάρχει κάποιος άλλος, του δίνεται η ΜΕΘ, έρχεται πολύ σύντομα ένας άλλος. Δεν έρχονται όλοι ταυτόχρονα για να μπορεί κανείς να εφαρμόσει τα κριτήρια της επιλογής, έρχονται με μια μικρή χρονική διάφορα. Εκεί, λοιπόν, ξαναπαίρνουμε στο ερώτημα: θα φύγει ο ένας που ίσως δίνει κάποια στοιχεία ανάρρωσης, αλλά όχι απόλυτα στοιχεία ανάρρωσης; μπορεί να βγει αυτός για να μπει ο άλλος; Η καθημερινότητα και η πραγματικότητα είναι πολύ πιο πολύπλοκες από αυτό που μπορεί, αλγοριθμικά αν το δείτε, να καταγραφεί σε ένα κείμενο όπως το δικό μας, της Ελβετίας ή και πολλών άλλων στην Αμερική. Μάλιστα, ένας πολύ γνωστός βιοηθικός από το Harvard έγραψε πρόσφατα ένα paper και είπε ακριβώς αυτό, η τέλεια βιοηθική σε μια πολύπλοκη πραγματικότητα. Υπάρχει αυτή η δυσκολία.

Δεν λέω ότι αυτές οι αναλύσεις και αυτά τα κείμενα, οι οδηγίες, δεν πρέπει να υπάρχουν. Νομίζω ότι πρέπει να υπάρχουν, αλλά η πρακτική εφαρμογή τους στα νοσοκομεία πρέπει να διαχειριστεί περισσότερο και από τις καταστάσεις των νοσοκομείων ή των μονάδων.

Τ. Τέλλογλου: Εξάλλου, αυτό που είπατε το έχουμε δει σε αυτή την πανδημία, δηλαδή να είναι ένας μεγάλης ηλικίας ασθενής διασωληνωμένος και να μπαίνει ένας πολύ νεότερος. Μάλιστα, εδώ υπάρχει και ένα θέμα: τι θα γίνει αν ο νεότερος μπει με κάτι άλλο, εκτός από COVID, έρχεται, για παράδειγμα, ένας από ένα τροχαίο.

Ε. Βαγενά: Ακριβώς, είναι τόσο πολύπλοκα τα σενάρια της ανθρώπινης ζωής και των κοινωνιών ώστε είναι πολύ δύσκολο να τα βγάλει κανείς ξεκάθαρα σε έναν αλγοριθμικό τρόπο που μια οδηγία μπορεί να λειτουργήσει. Αυτό το βλέπουμε παντού, νομίζω ότι δεν έχει να κάνει με τη χώρα. Το πρόβλημα της πολυπλοκότητας και του πώς μπορούν να εφαρμοστούν αυτές οι πολύ ωραίες οδηγίες με το πητικό τους υπόβαθρο κ.λπ., στην πραγματικότητα, αυτό είναι μια μεγάλη δυσκολία. Το ιδανικό θα ήταν να μην έχουμε να κάνουμε τέτοιες επιλογές –αυτό είναι αυτό που θα ήθελε ο καθένας. Και οι εμβολιασμοί ή τα άλλα μέτρα κ.λπ. προσπαθούν ακριβώς να κάνουν αυτό, να μειώσουμε την πιθανότητα τέτοιων πολύ δύσκολων επιλογών.

Τ. Τέλλογλου: Τώρα, στην Ελλάδα παρουσιάστηκε το εξής φαινόμενο: στο πρώτο κύμα της πανδημίας, παντού, σε όλα τα νοσοκομεία, όλοι διασωληνώσαν· στο δεύτερο κύμα της πανδημίας, οι εντατικολόγοι είχαν γίνει λίγο πιο «ψυλλιασμένοι» και δεν διασωληνώσαν όλους, αλλά προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν πριν από τη διασωλήνωση το περιστατικό –κάτι που τώρα σχεδόν όλοι λένε, είναι κοινός τόπος, ότι ήταν σωστό αυτό. Υπήρχαν και περιπτώσεις που θεωρούσαν ότι δεν έπρεπε να διασωληνωθεί από το πρώτο κύμα της πανδημίας. Στο τρίτο κύμα της πανδημίας, στο τέλος του τρίτου κύματος, εμφανίστηκαν άνθρωποι που θεωρούσαν ότι η διασωλήνωση είναι ανεπίτρεπτη παρέμβαση στο δικαίωμά τους να διαθέτουν το σώμα τους και, μάλιστα, κατήγγελλαν τους ιατρούς που διασωληνώσαν. Υπήρξαν, λοιπόν, σε ορισμένα νοσοκομεία όπου διασωλήνωσαν με το ζόρι, δηλαδή πήραν απόφαση

και διασωληνώθηκε ο ασθενής –βέβαια, ο ασθενής, όπως ξέρετε, στη φάση που παίρνεται η απόφαση να διασωληνωθεί το πιθανότερο είναι ότι δεν μπορεί να αποφασίσει τίποτα, αλλά αυτό είναι μία άλλη ιστορία. Θέλω λοιπόν να σας ρωτήσω, γιατί ξέρω ότι, για παράδειγμα, σε ένα μεγάλο πανεπιστημιακό νοσοκομείο, όπως του Άαχεν, ο ασθενής τίθεται πάντα μπροστά στην εκδοχή να επιλέξει ο ίδιος να μη διασωληνωθεί. Τι είναι ηθικό;

Ε. Βαγενά: Νομίζω ότι η ηθική έχει μετατραπεί κιάλα σε νομοθεσία, το ότι οι επιλογές του ασθενούς έχουν προτεραιότητα, πώς ο ασθενής θα λάβει θεραπεία ή όχι, αν θα δεχθεί μία εγχείρηση ή όχι. Όλα αυτά είναι αποφάσεις του ασθενούς, ακόμα και αν ο ασθενής αποφασίζει κάτι που είναι τελικά κακό για τη θεραπεία του.

Τ. Τέλλογλου: Δηλαδή, μπορεί να αποφασίσει και τον θάνατό του ο ασθενής;

Ε. Βαγενά: Ο ασθενής σε πολλές χώρες μπορεί να αποφασίσει –ξέρετε, νομικά– και τον θάνατό του. Σε άλλες χώρες, στις περισσότερες, δεν μπορεί να τον αποφασίσει. Αλλά, η αυτονομία του ασθενούς, το τι θα κάνει με το σώμα του, είναι καθιερωμένη και ξεκινά από την αρχή της αυτονομίας, που είναι ηθική αρχή, αλλά έχει περάσει σε αρχή που είναι πλέον και νομική. Το θέμα όμως που είπατε, ότι είναι άλλη ιστορία, είναι ακριβώς η δυσκολία. Αν ο ασθενής δεν είναι σε θέση να πει τι θέλει να κάνει, δηλαδή να διασωληνωθεί ή να του γίνει μια παρέμβαση ιατρικής φύσεως η οποία είναι ίσως πολύ επεμβατική, οι γιατροί έχουν την υποχρέωση να το κάνουν, διότι δεν μπορούν, αν κατά την κρίση τους πρέπει να γίνει η τάδε διαδικασία, να το αφήσουν να μη γίνει, επειδή ίσως εκείνος δεν θέλει. Οπότε, το αν μπορεί ο ασθενής να πει τι θέλει ή όχι είναι πάρα πολύ σημαντικό και αυτό διακρίνει τα καθήκοντα των γιατρών στην περίπτωση αυτή.

Στην Ελβετία, γενικά και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, υπάρχει έντονη συζήτηση για το αν πρέπει να έχει δηλώσει από πριν κάποιος από τις διαδικασίες που θέλει ή δεν θέλει να γίνουν σε αυτόν. Ο λόγος είναι ακριβώς αυτός, για να μπορεί κάποιος γιατρός να αποφύγει αυτό το πρόβλημα. Αλλά το ότι ο ασθενής μπορεί να διαθέσει το σώμα του και να λάβει ή όχι θεραπείες που θέλει ή δεν θέλει, αυτό –νομίζω– είναι ένα κατοχυρωμένο δικαίωμα των ασθενών πλέον.

Τ. Τέλλογλου: Αυτό το δικαίωμα μπορεί να φθάνει και μέχρι το να υπαγορεύει τη μέθοδο με την οποία, για παράδειγμα, παρεμβατικά θα του διοχετευθεί οξυγόνο; Γιατί μιλάμε τώρα για έναν ιό που σχετίζεται με αναπνευστική ανεπάρκεια.

Ε. Βαγενά: Εδώ γίνεται πιο περίπλοκο. Πρώτη ερώτηση, υπάρχουν αυτές οι επιλογές; Δεύτερον, η κρίση των γιατρών θεωρεί ότι αυτές οι επιλογές είναι ίσες μεταξύ τους, δηλαδή θα πάρεις από αυτό το φάρμακο ή από εκείνο το φάρμακο περίπου το ίδιο αποτέλεσμα; Αν υπάρχει έντονη διαφορά στο τι θεωρούν οι ειδικοί ως την κατάλληλη θεραπεία, νομίζω ότι εκεί πάλι διαφοροποιείται η απάντηση στο ερώτημα που κάνετε. Οπότε, ο ασθενής να μην έχει επιλογές, αλλά το ποιο είναι το φάσμα των επιλογών αυτών εξαρτάται πάλι από το τι είναι διαθέσιμο, από τα κριτήρια του νοσηλείου στο οποίο βρίσκεται ή της μονάδας καθώς και από τις κρίσεις των ιατρών. Αυτές οι επιλογές δεν μπορούν να είναι απόλυτες, διότι με την ίδια λογική μπορεί να πει κάποιος ασθενής, εγώ δεν θέλω να με θεραπεύσει μια γυναίκα γιατρός, θέλω να με θεραπεύσει ένας άντρας γιατρός, ή το αντίστροφο. Αυτές οι επιλογές δεν υπάρχουν. Οι προτιμήσεις μας κινούνται μέσα σε όρια.

Τ. Τέλλογλου: Κα Βαγενά, τελειώνοντας, ήθελα να κοιτάξουμε λίγο μπροστά. Είπατε πριν μια μεγάλη κουβέντα, ότι υπήρχε μια αβεβαιότητα και ότι η αβεβαιότητα αυτή είναι κατά κάποιον τρόπο συνώνυμη της επιστημονικής έρευνας. Από την άλλη μεριά,

η πολιτική και η διοίκηση θέλουν βεβαιότητες για να αποφασίσουν. Τελικά λοιπόν, αν προβάλλουμε στην επόμενη πανδημία αυτά που μάθαμε από αυτήν την πανδημία σε σχέση με τη διαχείριση της αβεβαιότητας, τι θα λέγατε, πού θα πρέπει να είναι τα νηθικά μας μέτρα;

Ε. Βαγενά: Νομίζω ότι το πιο σημαντικό πράγμα που πρέπει να κάνουμε είναι να μην περιμένουμε την άλλη πανδημία ή την άλλη κρίση για να διαχειριστούμε την αβεβαιότητα· είναι να μάθουμε τι σημαίνει αβεβαιότητα καθώς προχωράμε προς το μέλλον και πώς θα τη διαχειριστούμε. Η επιστήμη κτίζεται και προοδεύει με βάση λάθη. Διάφορες ιδέες, άλλες είναι σωστές, άλλες είναι λάθος, ελέγχονται, δοκιμάζονται και προχωράμε παρακάτω. Το πώς λειτουργεί η επιστήμη είναι κάτι που πρέπει να το μάθουμε καλύτερα ως πολίτες. Αυτήν τη στιγμή, νομίζω, αυτό που φάνηκε εδώ είναι ότι και ως πολίτες και ως πολιτικοί η σχέση μας με την επιστήμη ήταν περίεργη· δεν ήταν αυτή που θα της αντιστοιχούσε σε μια κοινωνία σύγχρονη, η οποία βασίζεται στην επιστήμη και την τεχνολογία. Ό,τι κάνουμε γύρω μας, ο τρόπος που επικοινωνούμε πλέον είναι βασισμένος σε επιστημονικά και τεχνολογικά επιτεύγματα. Παρ' όλα αυτά, η σχέση μας ήταν περίεργη με αυτό. Πρώτον, δεν ξέραμε πώς λειτουργεί η επιστήμη –και όταν λέω δεν ξέραμε, εννοώ ως πολίτες, ως λαοί ή ως κοινότητες. Δεύτερον, η επιστήμη βρέθηκε σε ένα χώρο όπου κατά περίπτωση εργαλειοποιήθηκε, χρησιμοποιήθηκε σαν σλόγκαν. Αν δείτε ανά τον κόσμο, πολλά κράτη έλεγαν στους πολίτες τους, ακολουθούμε την επιστήμη· όμως, κάθε φορά ακολουθούσαν κάτι λίγο διαφορετικό από την επιστήμη.

Αυτό όλο πρέπει να το σκεφθούμε πιο σωστά, να το μάθουμε να το διαχειριζόμαστε καλύτερα, ούτως ώστε, όταν έρθει η επόμενη κρίση, να έχουμε καλύτερη σχέση με την επιστήμη. Αυτό είναι, νομίζω, ένα από τα πιο σημαντικά μαθήματα. Δεν έχουμε ακόμα καλή διαχείριση αυτής της σχέσης, είτε ως πολίτες είτε ως πολιτείες.

Τ. Τέλλογλου: Όταν θελήσουμε αυτά τα συμπεράσματά μας να τα επικοινωνήσουμε σε έναν κόσμο που έχει μάθει να «καταναλώνει» πιο απλά μηνύματα, τι πρέπει να κάνουμε;

Ε. Βαγενά: Αυτό είναι πιο συστημικό θέμα. Νομίζω ότι δεν υπάρχει αυτό το μαγικό ραβδί με το οποίο μπορούμε ξαφνικά να τους αγγίξουμε όλους και να δημιουργηθεί η τέλεια κατάσταση. Είναι πράγματα που παίρνουν χρόνο. Είναι, καταρχάς, θέμα εκπαίδευσης και της λεγόμενης literature του κόσμου, επιστημονικής και οποιασδήποτε άλλης. Για παράδειγμα, ένα άλλο θέμα που είδαμε στην πανδημία είναι η παραπληροφόρηση μέσα από τα social media. Αυτό ήταν ένα καταστροφικό θέμα για την πανδημία. Είχαμε δει τα αποτελέσματα αυτής της παραπληροφόρησης των social media και τον ρόλο που έπαιξε στις εκλογές και τη δημοκρατία γενικότερα. Το είδαμε τώρα στο θέμα της κρίσης. Πώς διαχειριζόμαστε τα social media, τα fake news, την παραπληροφόρηση, πάλι είναι ένα θέμα που πρέπει να μην περιμένουμε έως την επόμενη κρίση για να το διαχειριστούμε

Όλο αυτό είναι κάτι που πρέπει να το αντιμετωπίσουμε πιο σοβαρά. Νομίζω ότι έχουμε μείνει λίγο πίσω στο πώς αυτά τα πράγματα λύνονται. Υπάρχουν πολλές παρατηρήσεις, αναγνωρίζουμε ότι είναι σημαντικά θέματα, κάποιοι κύκλοι τα αναγνωρίζουν περισσότερο από άλλους, αλλά χρειάζεται μεγαλύτερη συλλογική δράση για το πώς αυτά τα πράγματα θα διευκρινιστούν και πώς ουσιαστικά θα ωριμάσει περισσότερο η κοινωνία μας για να μπορέσει να ανταποκριθεί σε τέτοιες κρίσεις.

Τ. Τέλλογλου: Κα Βαγενά, σας ευχαριστώ πάρα πολύ για αυτήν τη συνομιλία.

Ε. Βαγενά: Και εγώ σας ευχαριστώ.

«Μετά την πανδημία τι; Η ανάγκη για αλλαγή παραδείγματος»

Χρήστος Δερβένης

καθηγητής Χειρουργικής του Πανεπιστημίου Κύπρου

Ηλίας Μόσιαλος

καθηγητής Πολιτικής της Υγείας στη Σχολή Οικονομικών του Λονδίνου

Γιώργος Παυλάκης

MD, PhD, γιατρός-ερευνητής, USA

Ιωάννα Σουφλέρη

δημοσιογράφος

I

114

I. Σουφλέρη: Καλησπέρα σε όλους. Ονομάζομαι Ιωάννα Σουφλέρη και είμαι πολύ χαρούμενη που βρίσκομαι σήμερα εδώ. Θα συζητήσουμε με τρεις καταξιωμένους επιστήμονες, παίρνοντας ίσως και το νήμα από την προηγούμενη συζήτηση, για την επόμενη ημέρα, την επόμενη ημέρα μετά την πανδημία, και υποθέτω ότι θα είναι η επόμενη ημέρα αλλά και το πρώτο βήμα προς την επόμενη ημέρα, γιατί δεν έχουμε φθάσει ακόμα εκεί.

Όπως σας είπα, είμαι χαρούμενη γιατί θα συζητήσουμε με τρεις καταξιωμένους επιστήμονες, τρεις γιατρούς, οι οποίοι υπηρετούν την ιατρική εδώ και πολλά χρόνια από διαφορετικό μετερίζι ο καθένας. Κοντά μας εδώ είναι ο κ. Χρήστος Δερβένης, χειρουργός και πανεπιστημιακός δάσκαλος, με πολύχρονη εμπειρία στην Ελλάδα και την Κύπρο· από την Αμερική ο Γιώργος Παυλάκης, ο οποίος, αν και σπούδασε γιατρός, αποφάσισε να το ρίξει στη μοριακή βιολογία και την έρευνα –για σας, Γιώργο Παυλάκη, χαιρόμαι που είστε μαζί μας– και ο οποίος είναι διευθυντής στο Τμήμα Ανθρωπίνων Ρετροϊών στο Εθνικό Ινστιτούτο Ερευνών για τον Καρκίνο των ΗΠΑ· και από το Λονδίνο ο Ηλίας Μόσιαλος, ο οποίος διάλεξε ένα τρίτο μετερίζι, αυτό των οικονομικών της υγείας, και εργάζεται τόσο στο LSE όσο και στο Imperial College, επίσης πανεπιστημιακός δάσκαλος –για σας, Ηλία. Θα δώσω τον λόγο στον κ. Δερβένη, ο οποίος είναι κοντά μου. Έχουμε 30 λεπτά στη διάθεσή μας και θα ήθελα να αρχίσετε με τρίλεπτες, τετράλεπτες ίσως, τοποθετήσεις, για να γίνει μετά και μια συζήτηση. Ευχαριστώ.

Χρ. Δερβένης: Ευχαριστώ πάρα πολύ. Είναι χαρά να είμαι με τους δύο φίλους, αγαπητούς και σημαντικούς συνομιλητές. Ευχαριστώ πολύ για την εισαγωγή. Εγώ ξεκινώντας θα ήθελα, πολύ σύντομα, για να απαντήσω στο κεντρικό ερώτημα τι γίνεται μετά την πανδημία, να το συνδέσω και με τον υπότιτλο του συνεδρίου μας «Από την κρίση στην κανονικότητα ή η κρίση ως κανονικότητα», και να πω ότι, αν έπρεπε να τοποθετηθώ, θα ήμουν προς το δεύτερο μισό. Δηλαδή, δεν αντιλαμβάνομαι πολλές φορές γιατί τόση μεγάλη αγωνία για αυτό που λένε κανονικότητα –το ακούω από κυβερνητικά χείλη, από διάφορους.

Η διαχείριση της κρίσης είναι αυτό που κάνουμε όλοι κάθε ημέρα, από τους κυβερνώντες μέχρι εμάς τους γιατρούς. Ιδιαίτερα εμείς οι γιατροί αντιμετωπίζουμε της διαταραχές της υγείας κάθε ανθρώπου, που δεν είναι τίποτε άλλο από μια διαχείριση κρίσης. Αυτό είναι ένα crisis management στο επίπεδο του αρρώστου. Ας μην έχουμε μεγάλη αγωνία, γι' αυτό να πούμε ότι θέλουμε να επιστρέψουμε στην κανονι-

κόπτητα, γιατί αυτή είτε δεν υπάρχει ή ο καθένας δίνει διαφορετικό νόημα. Αν η κανονικότητα νοείται ως επιστροφή σε αυτό το περιβάλλον στο οποίο δρούσαμε όλοι πριν από την πανδημία, αυτό είναι ακόμα μεγαλύτερη καταστροφή. Γιατί δεν ήμασταν και τόσο ευτυχείς από αυτό που είχαμε. Άρα και από αυτήν την άποψη η επιστροφή στην κανονικότητα δεν λέει τίποτα. Μάλλον θα έλεγα ότι πρέπει να επιστρέψουμε –αν μπορώ να το πω αυτό– σε ένα καινούριο πεδίο δράσης, σε ένα καινούριο παράδειγμα οργάνωσης διάφορων παραγόντων που αποτελούν αυτό που λέμε όλοι «διατήρηση της υγείας του ανθρώπου». Αυτό σε σχέση με την κανονικότητα.

Τώρα, επιγραμματικά, γιατί συζητάμε για μετά την πανδημία, δηλαδή τι άλλαξε, άλλαξαν πράγματα; Εγώ θεωρώ ότι η πανδημία μας βοήθησε να επαναφέρουμε στην agenda του διαλόγου τα θέματα που δεν είχαμε αντιμετωπίσει σωστά, έτσι όπως έπρεπε, και να τοποθετηθούμε ξανά επειδή υπήρξε η πανδημία. Τι θέλω να πω με αυτό, ότι τα συστήματα υγείας που έχουμε δεν είναι συστήματα με διαχρονική αξία. Δηλαδή, ένα σύστημα το οποίο ήταν αποτελεσματικό τη δεκαετία του 1920, του 1940 ή του 1950, για να πάρω μετά τον πόλεμο στη Μεγάλη Βρετανία ας πούμε, είμαι βέβαιος ότι δεν ταιριάζει σε όλα τα επιδημιολογικά πρότυπα που έχουμε. Σήμερα διαμορφώνεται ένα διαφορετικό επιδημιολογικό πρότυπο και, επομένως, πρέπει τα συστήματα υγείας να προσαρμοστούν σε αυτό το επιδημιολογικό πρότυπο, αλλιώς δεν έχει κανένα νόημα να κουβεντιάζουμε.

Το δεύτερο θέμα που νομίζω ότι η πανδημία και η εμπειρία από αυτό μας οδηγεί είναι να αντιληφθούμε όλοι ότι αυτά τα τρία επίπεδα στα οποία είμαστε υποχρεωμένοι να δράσουμε, δηλαδή στο επίπεδο της δημόσιας υγείας, στο επίπεδο της θεραπευτικής ιατρικής και στο επίπεδο της έρευνας, χρειάζονται να τα επανακαθορίσουμε. Τι είναι όλα αυτά σήμερα, τι σημαίνουν όλα αυτά. Να συνειδητοποιήσουμε ότι αυτά είναι συστήματα πολύπλοκα και τα οποία αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, η επιτυχία του ενός βοηθά στην επιτυχία του άλλου, η αποτυχία του ενός οδηγεί στην αποτυχία του άλλου. Άρα, αυτά τα τρία επίπεδα πρέπει να τα έχουμε στο μυαλό μας, όταν θέλουμε να δούμε πώς πρέπει να κατευθυνθούμε στη μετά την πανδημία εποχή.

Το τρίτο σημείο το οποίο θα ήθελα να τονίσω είναι ότι έχουμε ανάγκη ορισμών, δηλαδή τι είναι δημόσια υγεία, τι είναι θεραπευτική ιατρική και τι είναι έρευνα. Αυτό δεν είναι σίγουρο ότι έχει διαχρονική αξία –έτσι δεν είναι; Δηλαδή, θέλω να πω ότι υπάρχει σύγχυση σήμερα –άμα δούμε και τον δημόσιο διάλογο. Μέτρα και αποτελέσματα της δημόσιας υγείας συγχέονται με μέτρα και αποτελέσματα που τα παράγει το σύστημα υγείας, δηλαδή η θεραπευτική ιατρική, με κεντρικό άξονα τη βαριά βιομηχανία της, που είναι το νοσοκομείο. Νομίζω, λοιπόν, ότι η επιτυχία με την οποία πρώτα θα αντιληφθούμε και μετά θα δράσουμε με βάση αυτά είναι εκείνη που θα μας δείξει τον δρόμο στη μετά την πανδημία εποχή.

Τώρα, όλα αυτά έχουν διάφορα υποσυστήματα το καθένα, για τα οποία είναι χαρά μου που συνομιλούμε με δύο ανθρώπους που βλέπουν τα πράγματα από τη δική τους σκοπιά. Εγώ θα ήθελα να πω από τη δική μου σκοπιά, από τη σκοπιά της κλινικής ιατρικής, ότι υπάρχει ανάγκη επαναδιατύπωσης της ιατρικής επιστήμης –θα έλεγα, τολμώ να το πω αυτό. Αυτό σημαίνει ότι η νοσολογία πρέπει να ξαναγραφτεί με διαφορετικούς όρους. Τώρα έχουμε πολλές γνώσεις συσσωρευμένες από τη μοριακή βιολογία, από τη γενετική, από πολλές επιστήμες, προφανώς από τις επιστήμες της δημόσιας υγείας, και όλες αυτές πρέπει να μας κάνουν να ξαναδούμε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα από την αρχή. Δηλαδή, στα πανεπιστήμιά μας πρέπει να παράξουμε το καινούριο πρότυπο γιατρού, το γνωστικό πλαίσιο του οποίου είναι και οφείλει να είναι εντελώς διαφορετικό από αυτό που είναι σήμερα. Όπως και στο επίπεδο της εκπαίδευσης, έχουμε ανάγκη να αξιολογήσουμε τη δουλειά μας –αυτό το οποίο δεν το κάναμε ποτέ–, αφού πρώτα βεβαίως έχουμε προσδιορίσει ποιο είναι

το αντικείμενο της δουλειάς μας και πώς έχουμε σχεδιάσει το γνωστικό αντικείμενο, δηλαδή πώς έχουμε εκπαιδεύσει τους γιατρούς. Αυτό είναι πάρα πολύ σημαντικό. Δεν μπορούμε, δηλαδή, να εκπαιδεύουμε τους γιατρούς με μια νοσολογία του παρελθόντος· πρέπει να τους εκπαιδεύσουμε επάνω στα προβλήματα του μέλλοντος.

Τελειώνω, για να μπορέσουμε να συζητήσουμε, παίρνοντας ένα παράδειγμα. Όταν στην προηγούμενη δεκαετία ή την προηγούμενη εικοσαετία, το τραύμα, –ας πούμε– ήταν ένα κεντρικό επιδημιολογικό πρόβλημα, τότε όλοι προσαρμόστηκαν, και τα πανεπιστήμια –κυρίως από την Αμερική μας ήρθε αυτό– και εκπαίδευαν όλους τους γιατρούς στην αντιμετώπιση του τραύματος. Ενσωματώθηκε δηλαδή στην εκπαίδευση, με αποτέλεσμα γενικώς αυτό το επιδημιολογικό πρόβλημα να αντιμετωπιζόταν με καλύτερο τρόπο, γιατί είχαμε εκπαιδευμένους ανθρώπους κ.λπ. Το ίδιο πρέπει να γίνει και σήμερα. Πρέπει, με βάση το επιδημιολογικό προφίλ που έχουμε σήμερα, να οργανώσουμε όλα αυτά τα επίπεδα.

Κλείνω τώρα οριστικά λέγοντας ότι, επίσης, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι δρούμε σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Δεν μπορεί σήμερα στις πολιτικές δημόσιας υγείας, κυρίως, αλλά και στις άλλες πολιτικές στην έρευνα αλλά και τη θεραπευτική ιατρική, να έχουμε στενές πολιτικές. Διότι η πανδημία τι μας είπε, ότι αν δεν αντιμετωπιστεί μέσω των εμβολιασμών το πρόβλημα στην Κεντρική Αφρική –λέω ένα παράδειγμα– δεν θα το αντιμετωπίσουμε και στην... Άρα, λοιπόν, μια παγκόσμια κοινότητα απαιτεί παγκόσμιες λύσεις. Και για να έρθω και στην Ευρώπη, για να μην πούμε για τον κόσμο ολόκληρο, θεωρώ ότι είναι μεγάλο έλλειμμα της Ευρώπης, λόγω των «εθνικισμών» που είχαμε και συνεχίζουμε να έχουμε, ότι δεν έχει κοινές πολιτικές δημόσιας υγείας, καταρχάς, και μετά στα υπόλοιπα.

Έτσι λοιπόν κλείνω, λέγοντας ότι χρειαζόμαστε πραγματικά μια αλλαγή παραδείγματος σε όλα αυτά τα επίπεδα, για να μπορέσουμε να συγκροτήσουμε αποτελεσματικές πολιτικές για τον πολίτη.

Ι. Σουφλέρη: Θέσατε πάρα πολλά και θεμελιώδη θέματα. Θα περάσουμε στον Γιώργο Παυλάκη, ο οποίος έχει και την εμπειρία της Αμερικής, αλλά είναι και πολύ κοντά στα ελληνικά δεδομένα. Βεβαίως θα ήθελα, Γιώργο, να πιάσεις λίγο το νήμα και να τοποθετηθείς σχετικά με τα ερευνητικά. Πώς ήμασταν ερευνητικά, σε όλο τον κόσμο και την Ελλάδα, και τι θα μπορούσαμε να κάνουμε καλύτερα και πώς θα είμαστε προετοιμασμένοι για την επόμενη φορά –που ελπίζω να αργήσει.

Γ. Παυλάκης: Αρχικά, ήθελα και εγώ να τοποθετηθώ για τον τίτλο που έχουμε να αντιμετωπίσουμε, για το τι θα κάνουμε στο μέλλον, όπως και ο δρ Δερβένης προηγουμένως, και θα ήθελα να πω ότι είναι καλό να σχεδιάζουμε βέβαια τα μετά της επιδημίας, αλλά πρέπει να θυμόμαστε ότι είμαστε ακόμα στο μέσον μιας φονικής επιδημίας ή πανδημίας, που στην Ελλάδα μεταφράζεται σε 30 με 40 νεκρούς την ημέρα. Και για να το θίξω, μόνο αδρά, ακόμα και σήμερα η πανδημία φαίνεται να επεκτείνεται παγκόσμια, αντί να κοπάζει. Να σας πω μόνον ότι για τα πρώτα 2.500.000 από τα 5.000.000 καταμετρημένων νεκρών που έχουμε έως σήμερα πήρε περισσότερο από χρόνο να πραγματοποιηθούν, ενώ τα επόμενα 2.500.000 έγιναν σε λιγότερο από οκτώ μήνες. Αυτό σημαίνει ότι, αν μη τι άλλο, η παγκόσμια επιδημία επιταχύνεται, ή παραμένει σε πολύ ψηλά επίπεδα.

Να θίξω και ορισμένα, όμως, θετικά τα οποία –νομίζω– θα είναι χρήσιμα για την κουβέντα. Κατά τη γνώμη μου, η οξεία παγκόσμια κρίση, που ακόμα και σήμερα έχουμε την εμπειρία της, θα κοπάζει πολύ γρηγορότερα από το τέλος της πανδημίας. Με αυτό εννοώ ότι μαθαίνουμε να ζούμε με τον ιό και, αν το σκεφθείτε, πράγματα τα οποία θα μας τρομοκρατούσαν πολύ περισσότερο πέρυσι, όπως 30 με 40 νεκροί την ημέρα, τα έχουμε συνηθίσει και μερικές φορές μπορεί και να τα ξεχνάμε. Αυτό είναι

μια φυσιολογική ανθρώπινη διαδικασία, προφανώς, και σχετίζεται με την επιβίωση –οι άνθρωποι, πάντα, προσπαθούν να βρουν την ελπίδα. Αλλά ταυτόχρονα πρέπει να βλέπουμε και την πραγματικότητα.

Το δεύτερο αισιόδοξο μήνυμα που θέλω να δώσω –και με αυτό αρχίζω να απαντώ στη βασική ερώτηση τι κάνουμε και ερευνητικά– είναι ότι έχουμε κιάλας στα χέρια μας όλα τα εργαλεία που χρειαζόμαστε για να απαλλαγούμε από τον κορωνοϊό γρήγορα και για πάντα. Αλλά, στο χέρι μας είναι να τα χρησιμοποιήσουμε σωστά, γιατί δεν είναι μόνο ζήτημα των γιατρών, των επιστημόνων κ.λπ. Νομίζω ότι λέω μια κοινοτυπία, αλλά αισθάνομαι την ανάγκη να την υπογραμμίσω: οι πανδημίες αντιμετωπίζονται ριζικά μόνο με παγκόσμια –και πράγματι παγκόσμια σε αυτή τη φάση– επιστημονική αλλά και πολιτική συνεργασία, πανστρατιά. Αν θέλετε, μπορούμε να συζητήσουμε επιτυχή παραδείγματα του παρελθόντος. Έχουμε μερικά παραδείγματα όπου εξαλείψαμε φοβερές πανδημίες του παρελθόντος, όπως την ευλογιά και την πολιομυελίτιδα, αλλά και άλλα παραδείγματα, όπως της ιλαράς. Θα έπρεπε αυτοί που θέλουν να κάνουν συγκρίσεις να ξέρουν αυτά τα παραδείγματα και τι μας διδάσκουν.

Αυτό που ήθελα να πω είναι ότι ένα σημαντικό πράγμα που έχει κατακτήσει η μοντέρνα επιστήμη αυτήν τη στιγμή, όλες οι ειδικότητες που ασχολούνται με την πανδημία, είναι ότι η πρόβλεψη και ο γρήγορος χρόνος αντίδρασης που μπορούμε να έχουμε τώρα είναι σημαντικά για την αποφυγή και τη γρήγορη αντιμετώπιση επιδημιών. Να πω και ότι, καθώς μπαίνουμε σε μια ενδημική φάση τα επόμενα χρόνια του κορωνοϊού, θα έχουμε καινούριες επιδημίες. Είναι μαθηματικά βέβαιο ότι η κλιματική αλλαγή και η ενοποίηση του παγκόσμιου χωριού κάνουν τις επιδημίες πολύ πιο εύκολες και πιο επικίνδυνες, και ότι ένα από τα πιο σημαντικά εργαλεία που έχουμε για την αντιμετώπισή τους είναι τα εμβόλια. Η προετοιμασία, αλλά και η ανακάλυψη –που είναι κατασκευή– καθώς και η μαζική προετοιμασία και παραγωγή εμβολίων έχουν κάνει άλματα τις τελευταίες δεκαετίες, πραγματικά, και αυτό το οφείλουμε σε μελέτες και για το AIDS και για άλλες επιδημίες, που μας έδωσαν φοβερά καλά εργαλεία γι' αυτό το συγκεκριμένο πρόβλημα.

Αλλά, για να βάλω κάπως το ζήτημα γενικότερα και στη σφαίρα τη λίγο πιο μελλοντική, θα ήθελα να πω ότι για τις πανδημίες, ιδιαίτερα, αλλά και για πάρα πολλά άλλα πράγματα –απειλές που δεχόμαστε παγκόσμια– η πρώιμη αντιμετώπιση είναι κλειδί. Γιατί στην περίπτωση των επιδημιών, παραδείγματος χάρη, αποσοβεί ή μετριάζει την εκθετική αύξηση που βλέπουμε στην αρχή της επιδημίας. Οπότε, αν κτυπήσουμε την επιδημία στην πρώιμη φάση, έχουμε φοβερά καλύτερα αποτελέσματα.

Το πρόβλημα ήταν ότι έως τώρα δεν ήταν εύκολο να το κάνουμε. Είδαμε ότι σε αυτήν την πανδημία αφήσαμε τον ιό να επεκταθεί παγκόσμια, τον κοιτάζαμε μωδιασμένοι να κτυπά την Κίνα και άλλες χώρες, και πήρε πάρα πολύ καιρό στην παγκόσμια κοινότητα να αντιδράσει ουσιαστικά. Αυτό το σφάλμα, ή την ατέλεια, μπορούμε να το αποφύγουμε στο μέλλον.

Θα ήθελα να σας πω λίγο ένα σενάριο επιστημονικής φαντασίας, ότι για πρώτη φορά στην ιστορία τώρα μπορούμε να υπολογίζουμε σε εμβόλια και φάρμακα που θα αντιμετωπίζουν τις επιδημίες σε πολύ πρώιμη φάση, γιατί έχουμε γίνει, δυνητικά, πολύ γρηγορότεροι, αν αφιερώσουμε χρόνο και χρήμα. Για πρώτη φορά στην ιστορία, επίσης, έχουμε και διαγνωστικές μεθόδους που μπορούμε να βρούμε τα παθογόνα και να τα αντιμετωπίσουμε πολύ πολύ γρηγορότερα.

Οπότε, αν κάνουμε τη σωστή επένδυση στην επιστήμη –δεν νομίζω ότι ακόμα και τώρα το έχουμε κάνει– το μέλλον μπορεί να είναι πολύ λαμπρότερο. Γιατί σήμερα είναι εφικτό να καταλογογραφήσουμε, παραδείγματος χάρη, όλες τις μορφές ζωής στον πλανήτη, από το γενετικό τους υλικό –δηλαδή όλα τα μικρόβια, όλους τους ιούς, όλα τα παθογόνα που μπορούμε να φανταστούμε–, ώστε να έχουμε τα

γενετικά τους σχέδια και να ανιχνεύουμε με κατάλληλες μεθόδους αυτά τα συγκεκριμένα που μπορούν να προκαλέσουν μελλοντικά προβλήματα. Πολλά από αυτά μπορούμε να τα μαντέψουμε και γινόμαστε ακόμα ολοένα και περισσότερο καλοί σε αυτό το πεδίο.

Έχοντας, λοιπόν, όλα αυτά τα γενετικά blueprints, το γενετικό υλικό των μικροβίων, μπορούμε να αναπτύξουμε συστήματα πρόβλεψης πιθανών επιβουλών, πιθανών επιδημιών, και να δημιουργήσουμε άμεσα διαγνωστικά και θεραπευτικά εργαλεία, που περιλαμβάνουν εμβόλια και φάρμακα, για τα κυριότερα είδη από τα μελλοντικά επικίνδυνα μικρόβια και τους μελλοντικούς ιούς που μαντεύουμε. Με αυτό το σύστημα θα είμαστε έτοιμοι να αντιμετωπίσουμε τις επιδημίες πολύ γρηγορότερα, στην αρχή τους, που –όπως είπα– είναι χιλιάδες φορές ευκολότερο να έχουμε ουσιαστική διαφορά.

Ι. Σουφλέρη: Γιώργο, νομίζω ότι θα πρέπει κάπως να βάλουμε μια άνω τελεία, γιατί θα ξεπεράσουμε τον χρόνο και δεν νομίζω ότι θα προλάβουμε να συζητήσουμε.

Γ. Παυλάκης: Την έβαλα.

Ι. Σουφλέρη: Έχεις ολοκληρώσει;

Γ. Παυλάκης: Ναι.

Ι. Σουφλέρη: Ευχαριστώ. Θα περάσουμε στον Ηλία Μόσιαλο. Νομίζω ότι έδωσε αρκετές πάσες ο Γιώργος Παυλάκης, γιατί σε όλα, ό,τι κάνουμε ή ό,τι μπορούμε να κάνουμε, εμπλέκονται τα οικονομικά και οι πολιτικές μας. Παρακαλώ, Ηλία.

Η. Μόσιαλος: Ευχαριστώ, καταρχάς, για την πρόσκληση και ευχαριστώ για τις παρατηρήσεις των συνομιλητών μου, που ήταν εξαιρετικά ουσιαστικές μέχρι στιγμής. Επιτρέψτε μου να κάνω μια σύνδεση και με την προηγούμενη συζήτηση, αλλά και γενικά για το πώς φθάσαμε εδώ που φθάσαμε, γιατί, εκ των υστέρων, όλοι θα έχουμε δικίο κάποια στιγμή. Δηλαδή δύο τρία χρόνια από τώρα όποιοι γράψουν την ιστορία θα έχουν δικίο, βλέποντας τα γεγονότα. Αλλά το θέμα είναι να δούμε τι είχαμε να αντιμετωπίσουμε δύο χρόνια περίπου πριν.

Πριν από περίπου δύο χρόνια, είχαμε να αντιμετωπίσουμε τρεις μεγάλες αβεβαιότητες, αβεβαιότητες που είχαν σχέση με τη μεταδοτικότητα του συγκεκριμένου ιού και πόσο γρήγορα γίνεται η διασπορά και πώς μεταδίδεται –υπήρχαν δύο διαστάσεις, επομένως, στη μεταδοτικότητα. Η δεύτερη αβεβαιότητα ήταν η επικινδυνότητα, δηλαδή μπορεί να είχαμε ένα πολύ μεταδοτικό ιό αλλά όχι εξαιρετικά επικίνδυνο –αυτό θεωρούσε ένα πολύ μεγάλο μέρος της επιστημονικής κοινότητας εξάλλου έως και τον Μάρτιο-Απρίλιο, θα έλεγα, της προηγούμενης χρονιάς και στη χώρα μας. Η τρίτη μεγάλη αβεβαιότητα ήταν, θα είχαμε εμβόλια και φάρμακα εγκαίρως, ή θα έπρεπε να περιμένουμε τέσσερα πέντε χρόνια για να ανακαλύψουμε επαρκή, αποτελεσματικά και ασφαλή εμβόλια και φάρμακα;

Όταν έχεις να αντιμετωπίσεις αβεβαιότητες, δεν μπορείς να ποσοτικοποιήσεις το ρίσκο. Όταν έχεις ποσοτικοποιήσει το ρίσκο, μπορείς να πάρεις και τα κατάλληλα μέτρα, ανάλογα με την επικινδυνότητα που υπάρχει, ανάλογα με το μέγεθος του ρίσκου. Αλλά αβεβαιότητα σημαίνει ότι δεν μπορείς να ποσοτικοποιήσεις, επομένως πρέπει να κερδίσεις χρόνο.

Με αυτήν την έννοια έγιναν και τα πρώτα lockdowns, όπου σωστά, κατά τη γνώμη μου, έγιναν σε πολλές χώρες. Είχαν αυτήν τη λογική, να κερδίσουμε χρόνο, να μπορέσουμε να προετοιμαστούμε μέσα σε ένα εξαιρετικά αβέβαιο περιβάλλον με τρεις διαστάσεις, έτσι ώστε κερδίζοντας χρόνο να μάθουμε περισσότερα επιστημονικά δεδομένα για αυτό τον επικίνδυνο ιό και να μπορέσουμε ταυτόχρονα να στηρίξου-

με τα βιοϊατρικά αντίμετρα, τα οποία θα έπρεπε να είχαμε θέσει, για να μπορέσουμε να αντιμετωπίσουμε αυτήν την επικίνδυνη πανδημία.

Αυτό το λέω για να βάλουμε τη συζήτηση σε ένα πλαίσιο, ότι αυτήν τη στιγμή δεν λειτουργούμε με τις ίδιες αβεβαιότητες που είχαμε στην αρχή. Θα μπορούσατε να μου πείτε, υπάρχουν ακόμα αβεβαιότητες; Προφανώς και υπάρχουν. Οι αβεβαιότητες αφορούν τις παραλλαγές αυτού του ιού. Δηλαδή, πλέον, μήπως θα υπάρξει μια παραλλαγή στην οποία μπορεί να γίνει πιο επικίνδυνος ο ιός και ακόμα πιο μεταδοτικός και θα αντέχουν τα εμβόλια τα οποία έχουμε ή και τα φάρμακα τα οποία έχουμε στις νέες παραλλαγές; Επομένως, ενώ έχουμε ποσοτικοποιήσει πλέον το ρίσκο στη φάση που βρισκόμαστε και μπορούμε να πάρουμε ανάλογα μέτρα, δύσκολα ή λιγότερο δύσκολα, ανάλογα με την εξέλιξη της πανδημίας σε κάθε χώρα, από εκεί και πέρα ορισμένες αβεβαιότητες –και εδώ συμφωνώ με τον κ. Παυλάκη– παραμένουν. Δεν σημαίνει δηλαδή ότι έχει κλείσει η διαχείριση της πανδημίας πλήρως, για να μπορέσουμε να μιλήσουμε για την επόμενη φάση με καθαρό τρόπο.

Τώρα, από εκεί και πέρα, για να μιλήσουμε για την επόμενη φάση, υπάρχουν τέσσερις διαστάσεις που είναι πάρα πολύ σημαντικές: η κοινωνική επιδημιολογία και η επιδημιολογία της μικροβιακής αντοχής, πώς μπορούμε να προβλέψουμε το πού και πώς θα εμφανιστούν εκ νέου απειλές μολυσματικών ασθενειών τις επόμενες δεκαετίες. Εδώ πρέπει να εκμεταλλευθούμε τη γονιδιακή των μεγάλων δεδομένων που καλύπτουν ολόκληρες οικογένειες ιών –τα είπε και ο Γιώργος αυτά– ώστε να αναπτύξουμε μελλοντικά βιοϊατρικά αντίμετρα. Αυτό είναι το σημαντικό σε πρώτη φάση.

Το δεύτερο θέμα είναι η κοινωνική και η συμπεριφορική αλλαγή. Ποιες είναι οι συμπεριφορές και οι πρακτικές που αυξάνουν τον κίνδυνο για τη διάδοση των ζωονοσογόνων απειλών; Τις ξέρουμε πλήρως, ή χρειαζόμαστε περισσότερη έρευνα εδώ; Προφανώς, χρειαζόμαστε περισσότερη έρευνα εδώ. Και από εδώ και πέρα, βέβαια, είναι και οι συμπεριφορικές αλλαγές των πολιτών, δηλαδή ποιες αλλαγές στη συμπεριφορά μας είναι αυτές που ανάλογα με τον κίνδυνο που αντιμετωπίζουμε θα είναι οι πιο αποτελεσματικές.

Τρίτο πεδίο παρέμβασης είναι οι υγειονομικές παρεμβάσεις. Στις περισσότερες χώρες του κόσμου, οι υγειονομικές παρεμβάσεις και η έννοια της δημόσιας υγείας αντιμετωπίζονται με πολύ στενό περιεχόμενο. Ακόμα και στη χώρα μας, όπου η ειδικότητα της δημόσιας υγείας έχει υποτυπώδη ανάπτυξη –θεωρείται και υποτυπώδης σε σχέση με όλες τις άλλες ειδικότητες που υπάρχουν–, η δημόσια υγεία αντιμετωπίζεται σαν κάτι πολύ απλό: δηλαδή να προσέχουμε λίγο, να κρατάμε τις αποστάσεις, να πλένουμε τα χέρια μας, να κάνουμε τα εμβόλια. Είναι πολύ ευρύτερο από αυτό και οι παρεμβάσεις της δημόσιας υγείας είναι πολύ πιο ευρύτερες, και οι προληπτικές, που δεν είναι μόνον η πρωτογενής πρόβλεψη, είναι και η δευτερογενής πρόβλεψη, είναι και η τριτογενής πρόβλεψη, που έχουν καθαρά κλινικά χαρακτηριστικά. Αλλά εδώ είναι η συμβολή της στατιστικής της κλινικής επιδημιολογίας και γενικότερα της κοινωνικής επιδημιολογίας που πρέπει να συμβαδίζει με την ιατρική. Η ιατρική του μέλλοντος, επομένως, για να συνδέσω αυτό που λέω με αυτά που είπε ο κ. Δερβένης, θα είναι ιατρική, μαθηματικά, στατιστική και επιδημιολογία. Δεν μπορεί να είναι μόνον ιατρική. Δηλαδή, δεν νοείται να έχουμε γιατρούς που να μην έχουν εν τω βάθει γνώση άλλων επιστημονικών εργαλείων πλέον των κλινικών τους δεξιοτήτων και δυνατοτήτων.

Η τέταρτη παρέμβαση που χρειάζεται είναι στην οικονομία. Ποια είναι τα μοντέλα που συμβάλλουν στον προσδιορισμό των καλύτερων οικονομικών κινήτρων και της καλύτερης νομισματικής πολιτικής για την αντιμετώπιση της πανδημίας; Πώς μπορούμε, επίσης, να διασφαλίσουμε ότι η ταχέως εξελισσόμενη πανδημία και η αλλαγή του ρίσκου –γιατί το ρίσκο αλλάζει ανάλογα και με τις παραλλαγές που έχουμε και

του ιού– μπορούν να αξιολογηθούν κατάλληλα και να εκτιμηθούν από το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα; Θα μου πείτε, τι σχέση έχει τώρα αυτό; Έχει τεράστια σχέση γιατί, αν το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα δεν μπορεί να αξιολογήσει τον πραγματικό κίνδυνο, μπορεί να ληφθούν αποφάσεις που μπορεί να έχουν δυσμενείς οικονομικές επιπτώσεις για πάρα πολλές χώρες του πλανήτη. Αυτό έχει σχέση με τα επιτόκια, τα οποία θα χρησιμοποιηθούν από παγκόσμιες τράπεζες και παγκόσμιους χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς, αλλά ακόμα και από τις συμπεριφορές των εταιρειών όσον αφορά τον δανεισμό τους και την επεκτατικότητά τους. Επομένως, εδώ η συμβολή της δημόσιας υγείας, της επιδημιολογίας και των εργαλείων που έχουμε από τη δημόσια υγεία, όσον αφορά τις οικονομικές αποφάσεις, μπορεί να σας φαίνεται παράδοξο, αλλά θα είναι πάρα πολύ σημαντική τα επόμενα χρόνια.

Τώρα, ας συνδέσουμε αυτές τις τέσσερις παραμέτρους με το τι μπορεί να γίνει. Οι παρεμβάσεις πρέπει να γίνουν σε τρία επίπεδα προφανώς: το παγκόσμιο επίπεδο, το ευρωπαϊκό επίπεδο και το εθνικό επίπεδο. Τώρα, σε παγκόσμιο επίπεδο, πέρα από το ότι χρειάζεται άμεσα να γίνει ένα δίκτυο επιδημιολογικής παρακολούθησης, δηλαδή αυτά που είπε ο Γιώργος, ότι θα πρέπει να μπορούμε να βρούμε ποιοι θα είναι οι ιοί ή τα μικρόβια που μπορούν να δημιουργήσουν προβλήματα τα επόμενα χρόνια και να τα πιστοποιήσουμε, να τα ταυτοποιήσουμε και ταυτόχρονα να δούμε αν μπορούμε να αναπτύξουμε και βιοϊατρικά αντίμετρα, στον βαθμό που υπάρχει βέβαια και επαρκής χρηματοδότηση –και όχι μόνον επαρκής χρηματοδότηση για την ανακάλυψη των φαρμάκων αλλά και επαρκής χρηματοδότηση για τη διάδοση της τεχνολογίας από αυτούς που ανακαλύπτουν αυτά τα εμβόλια ή τα αντιβιοτικά που θα χρειαστούμε στο μέλλον, γιατί δεν έχουμε και επάρκεια αντιβιοτικών– έτσι ώστε να είναι δυνατή η παραγωγή τους σε μεγάλη κλίμακα, δηλαδή όχι μόνον από τρεις τέσσερις εταιρείες παγκοσμίως αλλά πολύ περισσότερες εταιρείες. Ένα θέμα επομένως είναι αυτό.

Το δεύτερο θέμα είναι τι κάνουμε με την παγκόσμια διαχείριση σε επίπεδο μεγάλων κυβερνήσεων. Δηλαδή, οι κυβερνήσεις σε επίπεδο G7 και G20, που έχουν και πολύ μεγάλες παρεμβατικές δυνατότητες στο παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα, αλλά και τις πολύ μεγάλες χρηματοδοτικές δυνατότητες των χωρών του Νότου, χωρών μεσαίου και χαμηλού εισοδήματος, τι έκαναν μέχρι στιγμής για τη διαχείριση και την αντιμετώπιση της πανδημίας; Τίποτα. Έκαναν μια συνάντηση στα τέλη Μαρτίου του 2020, έβγαλαν μια πολύ ωραία διακήρυξη, η οποία δεν έλεγε απολύτως τίποτα, και έκτοτε δεν έχουμε δει τίποτα σε παγκόσμιο επίπεδο διακυβέρνησης. Επομένως, τίθεται ένα σημαντικό ερώτημα, μήπως θα χρειαστούμε έναν παγκόσμιο καταστατικό χάρτη που να δεσμεύει όλες τις χώρες, έτσι ώστε αν υπάρχουν επιδημικά φαινόμενα, τα οποία αν δεν υπάρχει τοπικός προληπτικός έλεγχος μπορεί να εξελιχθούν σε επίπεδο πανδημίας, να μπορεί να υπάρχει επέμβαση της παγκόσμιας κοινότητας σε τοπικό επίπεδο; Είναι εφικτό αυτό; Θα το επιτρέψει η Κίνα, θα το επιτρέψει η Ρωσία του Putin, θα το επιτρέψουν άλλα καθεστώτα που δεν θα δεχθούν μια διεθνή συνεργατικότητα; Θα το επέτρεπε η Αμερική του Trump ή ακόμα και η Αγγλία του Boris Johnson; Προφανώς, όχι. Επομένως τίθεται ένα μεγάλο ερώτημα, το πού μπορούμε να πάμε σε παγκόσμιο επίπεδο.

I. Σουφλέρι: Ηλία, έχουμε λιγότερα από τρία λεπτά για να κλείσει το session.

H. Μόσιαλος: Επομένως, κλείνω εδώ μόνο με αυτό. Να πω ότι ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, επομένως, πρέπει να αλλάξει και αυτός. Είναι ένας οργανισμός υγείας ο οποίος βγάζει ωραίες εκθέσεις, κάνει ωραίες συστάσεις, αλλά δεν μπορεί ούτε καν να κατατάξει τις χώρες σε σχέση με την επάρκειά τους στο σύστημα δημόσιας υγείας, δηλαδή να πει ότι οι εξής 70 χώρες, αν υπάρχει επιδημικό φαινόμενο, δεν μπορούν να το αντιμετωπίσουν. Ούτε αυτό δεν μπορεί να κάνει. Θέτω αυτά τα θέματα

ως γρήγορο προβληματισμό. Θα μπορούσα να πω περισσότερα για την Ελλάδα και την Ευρώπη, αλλά φαντάζομαι ότι θα έχουμε άλλες δυνατότητες.

Ι. Σουφλέρη: Ναι, νομίζω και εγώ ότι όλα τα θέματα που τέθηκαν σήμερα είναι πραγματική τροφή για σκέψη. Προσπαθώ τώρα να ομαδοποιήσω λιγάκι. Νομίζω ότι και οι τρεις συμφωνείτε ότι αυτό είναι ένα πρόβλημα που λύνεται σε παγκόσμιο επίπεδο πρωτίστως, ότι δεν μπορεί κανείς να το λύσει μόνος του. Επίσης νομίζω ότι συμφωνείτε και οι τρεις ότι είναι κομβικής σημασίας η εκπαίδευση να γίνει διαφορετική και, επίσης, ότι πρέπει να έχουμε όλοι δυνατότητα ευελιξίας και προσαρμογής. Τα κατάλαβα καλά αυτά που είπατε, τα μετέφερα σωστά; Ο κ. Δερβένης.

Χρ. Δερβένης: Ναι, προφανώς, είναι σαφές ότι έχουμε μεγάλη σύγκλιση, από ό,τι και εγώ αντιλαμβάνομαι. Απλώς, κλείνοντας, να πω ότι σε όλα αυτά που γίνονται και που θα γίνουν, για να το συνδέσουμε κιόλας και με το μέλλον και με την τεχνολογία, είμαστε υποχρεωμένοι –και όχι μόνον υποχρεωμένοι, αλλά πρέπει να το κάνουμε, από την άποψη της αποτελεσματικότητας– να δεχθούμε ότι η τεχνολογία πια θα είναι βοηθός μας. Δηλαδή, πρέπει με επιμέλεια να δημιουργήσουμε –διότι και αυτό δεν είναι εύκολο, το ότι υπάρχει η τεχνολογία δεν ενσωματώνεται κάπου αυτομάτως– τις συνθήκες, σε όλα αυτά τα επίπεδα που είπαμε και οι τρεις μας, για ενσωμάτωση –ύστερα βεβαίως από επιστημονική τεκμηρίωση– της τεχνολογίας, προκειμένου να μας βοηθήσει να αντιμετωπίσουμε όλα αυτά τα θέματα, από την τεχνητή νοημοσύνη μέχρι το metaverse. Σε ένα πολύπλοκο κόσμο, σε πολύπλοκα συστήματα, πρέπει να απαντήσουμε με συνδυασμένο και διεθνοποιημένο τρόπο. Και κυρίως σε ό,τι αφορά τη χώρα μας να ξεφύγουμε από τον αδιέξοδο και αυτοαναφορικό τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουμε όλα τα κρίσιμα θέματα μεταξύ των οποίων και το επίδικο θέμα της υγείας στο σύνολό της.

Ι. Σουφλέρη: Ως βιολόγος και δαρβινίστρια δεν μπορώ να μη συμφωνήσω, χωρίς προσαρμογή δεν γίνεται τίποτα. Θέλω να σας ευχαριστήσω πάρα πολύ, Γιώργο, Ηλία, Χρήστο, και ελπίζω την επόμενη φορά να έχουμε μεγαλύτερη δυνατότητα συζήτησης.

Χρ. Δερβένης: Ευχαριστούμε πολύ.

«Κίνδυνοι, ρίσκα, απειλές. Ποια κοινωνία και ποιο κράτος χρειαζόμαστε σήμερα»

Παναγής Παναγιωτόπουλος

αναπληρωτής Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Μυρτώ Λιαλιούτη

δημοσιογράφος

Μ. Λιαλιούτη: Καλησπέρα. Είμαστε μαζί με τον Παναγή Παναγιωτόπουλο και ευχαριστούμε πάρα πολύ τον Κύκλο Ιδεών για αυτό. Η δική μας θεματική είναι οι κρίσεις, οι απειλές και τα ρίσκα. Διάβασα πρόσφατα σε ένα βιβλίο που γράψατε –Το γεγονός– για την 11η Σεπτεμβρίου, ότι η 11η Σεπτεμβρίου έφερε το φαντασιακό που είχαμε δει στο σινεμά στην πραγματικότητά μας. Είναι, υπό αυτήν την έννοια, η πανδημία η νέα 11η Σεπτεμβρίου;

Π. Παναγιωτόπουλος: Ναι, την 11η Σεπτεμβρίου είχαμε μια συμπύκνωση μιας κρίσης. Πολλαπλών κρίσεων. Δεν ήταν μόνο μια κρίση πολιτική, ήταν και στρατιωτική, κρίση ασφαλείας, κρίση των διεθνών σχέσεων. Ήταν και η εγγραφή μιας πολύ μεγάλης κρίσης των αναπαραστάσεων, δηλαδή μια κρίση της φαντασίας. Η φαντασία δεν είναι κάτι άυλο, και σίγουρα δεν είναι μια δραστηριότητα χωρίς υλικές επιπτώσεις. Ήταν λοιπόν και μια κρίση του τρόπου που φανταζόμαστε τη σχέση μας με τη βία. Παραδείγματος χάρη, ποια είναι η σχέση μας με την καταστροφή. Και φροϋδικά αν το πάρει κανείς, η καταστροφή είναι κάτι που μας αφορά –να το πω έτσι–, είναι κάτι που κάνει τον άνθρωπο, όταν τη φαντάζεται ή όταν τη βλέπει, με κάποιον τρόπο να τη διώχνει μακριά από τη ζωή του. Η φαντασία είναι και εκτονωτική, είναι και ένας χώρος πολύ μεγάλης ελευθερίας.

Τι έχει κάνει η φαντασία ως αφήγηση και ως μυθοπλασία; Μεταξύ άλλων, έχει δείξει από τη δεκαετία του 1930 –στον κινηματογράφο, σίγουρα, και στη λογοτεχνία– πολλαπλές μορφές καταστροφής του δυτικού πολιτισμού. Το ξέρουμε με τη Νέα Υόρκη, αλλά και με άλλες κοινωνικές μορφές αναγνωρίσιμες, το είδαμε και με την πανδημία, έχουν γυριστεί ταινίες οι οποίες περίπου έχουν περιγράψει αυτό που συνέβη.

Μ. Λιαλιούτη: Όπως το «Contagion».

Π. Παναγιωτόπουλος: Το «Contagion» που παιζόταν πέρυσι στη φάση του μεγάλου lockdown, του πρώτου lockdown, και είχε μείνει ο κόσμος ενεδός από την ομοιότητα της μυθοπλασίας με την πραγματικότητα που ζούσε. Αλλά και η ταινία αυτή, η περίφημη για τον Ebola, που είχαμε δει πριν από 15 χρόνια, νομίζω, με τον Dustin Hoffman, και αυτή περιγράφει ένα πανδημικό φαινόμενο ανεξέλεγκτο. Συνολικά, λοιπόν, εκτός από την υγειονομική κρίση, την κοινωνική κρίση, την κρίση των απειλών, όπως θα ήθελα να την ονομάσω, έχουμε και μια κρίση της φαντασίας. Και αυτό φτιάχνει ακόμα μεγαλύτερη ψυχική οδύνη, μαζί με όλες τις άλλες ανασφάλειες που υπάρχουν. Είναι δύσκολο να μην μπορείς να φανταστείς το κακό και να ξέρεις ότι το ζεις μόνο.

Μ. Λιαλιούτη: Μιλήσατε για κοινωνία των απειλών. Έχουμε μεταβεί από την κοινωνία του ρίσκου, της διακινδύνευσης, στην κοινωνία της απειλής;

Π. Παναγιωτόπουλος: Θα έλεγα ότι έχουμε πλέον μεταβεί σε μια κοινωνία που είναι πολύ πιο σκληρή από την κοινωνία της διακινδύνευσης που περιέγραφε τη δεκαετία του 1980 και του 1990 ο Γερμανός κοινωνιολόγος Ulrich Beck. Η κοινωνία του ρίσκου και της διακινδύνευσης ήταν και μια δημοκρατική κοινωνία ταυτόχρονα, ήταν μία φιλελεύθερη κοινωνία που είχε να αντιμετωπίσει ο καθένας χωριστά και όλοι μαζί καινούρια ρίσκα, καινούριους κινδύνους. Το κλασικό ήταν υπερεθνικοί κίνδυνοι –αυτό ισχύει και σήμερα–, κίνδυνοι που δεν σταματούν στα σύνορα, όπως ήταν η πυρηνική καταστροφή, όπως είναι και η πανδημία σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης. Δηλαδή σε συνθήκες ταχείας μετάδοσης και στενής οικονομικής αλληλεξάρτησης.

Ωστόσο, νομίζω ότι έχουμε, δυστυχώς, μια αναβαθμισμένη αίσθηση και πραγματικότητα του κινδύνου, και μπορούμε πλέον να μιλάμε ξανά για απειλές, για πράγματα δηλαδή που έρχονται και θίγουν, όχι απλά τη ζωή ή την ακεραιότητά μας, αλλά και πολύ μεγαλύτερες κοινωνικές και θεσμικές λειτουργίες.

Μ. Λιαλιούτη: Όπως, ας πούμε, τη σχέση πολίτη - κράτους;

Π. Παναγιωτόπουλος: Όπως τη σχέση πολίτη - κράτους, όπως τη σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ των πολιτών. Δείτε τι γίνεται στις Ηνωμένες Πολιτείες που είναι αυτήν τη στιγμή είναι μια διχασμένη χώρα ανάμεσα σε εμβολιασμένους και αντιεμβολιαστές. Πώς μπορεί να πολιτικοποιηθεί ένα υγειονομικό ζήτημα, πώς όλα αυτά έρχονται και φτιάχνουν το ρητό που βλέπαμε τους προηγούμενους μήνες να γράφεται στα social media, ότι μόνον ακρίδες δεν έχουν ενσκήψει, όλα τα άλλα τα ζούμε, όλες τις άλλες πιθανές μορφές καταστροφής και ανάσχεσης βασικών παραμέτρων της ειρηνικής καταναλωτικής κοινωνίας.

Εδώ, λοιπόν –μιας και το είχαμε διατυπώσει και ως υποενότητα αυτό δική μας, όταν σχεδιάζαμε με το Βαγγέλν Βενιζέλο αυτό το κομμάτι του συνεδρίου– ξαναπαίρνει ένα ζήτημα του ρόλου του κράτους και βλέπουμε –και το είδαμε στην Ευρώπη πάρα πολύ έντονα– ότι το κράτος ήρθε να θυμηθεί τον παλιό προστατευτικό εαυτό του και σε επίπεδο μέτρων υγειονομικής προστασίας –στην αρχή τουλάχιστον– και σε επίπεδο οικονομικών ενισχύσεων των πιο αδύναμων, ή αυτών που πλήττονται. Αυτό όμως έχει και κάτι απειλητικό, γιατί ταυτόχρονα το κράτος γίνεται και ένας νέος δυνάστης –ενδεχομένως–, ένας σκληρός εξουσιαστής. Για να σε προστατέψει, δεν μπορεί πια να έχει αυτήν την εξατομικευμένη και ήπια σχέση με τον πολίτη που είχε καθιερωθεί την τελευταία τριακονταετία. Βρισκόμαστε εδώ, και οι πολίτες και οι κοινωνίες, σε μια αντίφαση, από τη μία θέλουμε την κρατική προστασία, από την άλλη διατηρούμε πολλά στοιχεία αυτού του αυτοδύναμου ανθρώπου που θέλει να αποφασίζει μόνος του.

Μ. Λιαλιούτη: Μέσα στην πανδημία δεν δώσαμε και μια καινούρια έννοια στην ατομική ευθύνη; Δηλαδή και αυτό το κομμάτι πλέον δεν έχει...

Π. Παναγιωτόπουλος: Νομίζω πως όχι. Νομίζω ότι ήταν από τα πιο ατυχή κομμάτια της διαχείρισης της πανδημίας αυτό της ατομικής ευθύνης, γιατί η ατομική ευθύνη θα είχε νόημα μόνον όταν είναι να προστατευθεί ο καθένας για τον εαυτό του. Δηλαδή, μιλούσε και η κυβέρνηση για την ατομική ευθύνη και οι πολίτες νόμιζαν ότι ατομική ευθύνη ήταν η ατομική τους επιλογή, επιλέγω να αναλάβω τα ρίσκα. Δεν είναι έτσι σε μια πανδημία με μια μεταδοτική ασθένεια, γιατί τα ρίσκα που αναλαμβάνεις εσύ τα μεταφέρεις μετά και στους άλλους. Συνεπώς, δεν υπήρξε ποτέ θέμα ακριβώς ατομικής ευθύνης.

Σήμερα, με τον εμβολιασμό, είναι θέμα ατομικής ευθύνης αν κάποιος θα εμβολιαστεί ή όχι, σε ό,τι αφορά τον εαυτό του. Με τα προηγούμενα μέτρα δεν ήταν ακριβώς θέμα ατομικής ευθύνης. Ήταν περισσότερο μέριμνα συμμόρφωσης προς την κρατική επιταγή, η οποία ήταν προστατευτική και καταπιεστική μαζί.

Μ. Λιαλιούτη: Πώς ερμηνεύετε το ότι οι Έλληνες συμμορφώθηκαν, τουλάχιστον στην πρώτη φάση της πανδημίας;

Π. Παναγιωτόπουλος: Στην πρώτη φάση της πανδημίας συμμορφώθηκαν για πολλούς λόγους. Ένας από τους λόγους ήταν ότι είχαν ζήσει πολύ έντονα την έννοια του κινδύνου, την είχαν ξαναμάθει μέσα στην κρίση χρέους. Στην κρίση του 2010-2017 είχαν ξαναέρθει σε επαφή με τον κίνδυνο οι Έλληνες, ενώ το 2010 δεν είχαν πιστέψει καθόλου ότι υπάρχει κάποιος κίνδυνος, θεωρούσαν ότι η απειλή της χρεωκοπίας είναι μια συνομωσία.

Η απειλή της ασθένειας έγινε αντιληπτή ως μια πραγματικότητα, παρότι η συγκεκριμένη ασθένεια είναι αόρατη, μικροσκοπική και δεν γίνεται εύκολα πιστευτή. Επιστρέψαμε εν μέρει σε αυτήν την άρνηση γνώσης και άρνηση ενημέρωσης –εν μέρει όμως και τους τελευταίους μήνες– σε σχέση με τον εμβολιασμό.

Μ. Λιαλιούτη: Συνηθίσαμε τον κίνδυνο δηλαδή;

Π. Παναγιωτόπουλος: Συνηθίσαμε, τον υποτιμήσαμε, πάντως στην πρώτη φάση υπήρξε μια πραγματική νέα επαφή, νέα γνωριμία με το τι μπορεί να σημαίνει κίνδυνος –ο άτρωτος Έλληνας δεν υπήρχε. Υπήρχαν και άλλοι λόγοι που βοήθησαν, οι πολύ μεγάλες οικονομικές ενισχύσεις, συν το γεγονός ότι το ελληνικό νοικοκυριό, από άποψη τετραγωνικών μέτρων, είναι σε αρκετά καλύτερη μοίρα από ό,τι άλλα νοικοκυριά της Ευρώπης, συν ο υψηλό επιπέδου τεχνολογικός εξοπλισμός που υπάρχει μέσα σε αυτό. Αν προσθέσουμε σε αυτά και τις κλασικές συνεκτικές πλευρές της οικογένειας, οι οποίες στην Ελλάδα είναι σε λίγο καλύτερη μοίρα από ό,τι αλλού, παρότι δεν έλειψαν και οι ακρότητες. Δεν έλειψαν δηλαδή οι γυναικοκτονίες μέσα σε αυτήν τη συνθήκη και πολλές δύσκολες στιγμές. Αλλά, αν παίρναμε ένα μέσο όρο, μάλλον το ελληνικό διαμέρισμα της μέσης ελληνικής οικογένειας ήταν ένας τόπος εκτός από προστατευτικός και κάπως «απολαυστικός», για τους πρώτους μήνες. Μετά, αυτό άρχισε να γίνεται βαρύ, άρχισε να φτιάχνει καινούριες ανασφάλειες και, δυστυχώς, πολιτικοποιήθηκε κιόλας, με αποτέλεσμα να έχουμε και όλες αυτές τις αρρυθμίες που βλέπουμε τώρα με το χαμηλό ποσοστό εμβολιασμών, τουλάχιστον σε συγκεκριμένες κατηγορίες του πληθυσμού και σε συγκεκριμένες περιοχές της χώρας.

Μ. Λιαλιούτη: Εκτός από την πανδημία, ποιες άλλες απειλές έχουμε αυτήν τη στιγμή να αντιμετωπίσουμε;

Π. Παναγιωτόπουλος: Έχουμε να αντιμετωπίσουμε απειλές, όπως η κλιματική κρίση η οποία παράγει, όταν πηγαίνεις να την αντιμετωπίσεις, ενδεχομένως και καινούριες απειλές, απειλές επί της απειλής. Ένα παράδειγμα, η κλιματική κρίση προκύπτει –ας πούμε– από την υπερθέρμανση και προκύπτει από συγκεκριμένη παραγωγή ρύπων. Τι κάνουμε εμείς στην Ελλάδα –και σωστά από κάποια άποψη; Κάνουμε απολιγνιτοποίηση και βγάζουμε off τις λιγνιτικές μονάδες παραγωγής ρεύματος. Το καλοκαίρι επάνω στο peak της κλιματικής κρίσης κοντέψαμε να βρεθούμε χωρίς ρεύμα, διότι τη νύκτα είχαμε υψηλά φορτία και δεν δούλευαν τα φωτοβολταϊκά, ήταν ημέρες άπνοιας και δεν δούλευαν οι ανεμογεννήτριες, έπρεπε να αγοράσουμε ρεύμα από έξω, ήταν δύσκολο να μπουν μπροστά παλιές λιγνιτικές, οι οποίες ούτως ή άλλως θα κλείσουν, και ήμασταν σε ένα οριακό σημείο.

Σήμερα η Ευρώπη το αντιμετωπίζει μέσα από γεωπολιτικούς όρους, που είναι ο εκβιασμός που κάνει η Ρωσία για το φυσικό αέριο, το οποίο όμως είναι καθαρό καύσιμο σε σχέση με άλλα. Αυτό θα έφτιαχνε μια άγρια κοινωνική κρίση, αν στην Ελλάδα τον Αύγουστο κατέρρεε το σύστημα διανομής ενέργειας, και θα έφτιαχνε μεγάλη βία. Και τώρα στην Ευρώπη, αυτό που συμβαίνει με την αύξηση των τιμών της ενέργειας

μπορεί να προκαλέσει περίεργες και αλυσιδωτές αντιδράσεις. Όλο αυτό γίνεται στο όνομα ενός σωστού σκοπού, που είναι ο περιορισμός των ρύπων από ορυκτή ενέργεια και από τέτοιες μορφές ρυπογόνες.

Συνεπώς, οι κρίσεις που μπορεί να έρθουν είναι αναπάντεχες, είναι πολλές και μπορεί να είναι και επάλληλες. Για να μην επαναλάβω κάτι που είναι πολύ γνωστό, έως πρόσφατα στην Ευρώπη, και ειδικά σε κάποιες χώρες όπως είναι η Γαλλία, η τρομοκρατική ισλαμιστική απειλή είχε μαζικό χαρακτήρα και έφτιαχνε συστηματικό φόβο. Δεν είναι λίγα τα πράγματα που μας κάνουν να έχουμε ξεχάσει με κάποιον τρόπο την παλιότερη νεοφιλελεύθερη ζωή αεροδρομίου. Όταν λέω ζωή αεροδρομίου, εννοώ αυτούς του μεγάλους χώρους που τσουλάμε το τροχήλατο βαλιτσάκι μας και ψωνίζουμε, αυτόν το χώρο που δεν έχει σύνορα, που δεν έχει απειλές, που είναι κάπως αποστειρωμένο, ένα ατελείωτο απολαυστικό terminal. Αυτό νομίζω ότι αυτήν τη στιγμή βρίσκεται σε αναστολή και πάντως δεν θριαμβεύει όπως θριάμβευε πριν από δέκα χρόνια.

Μ. Λιαλιούτη: Άρα, μιλάμε για μια επιστροφή των εθνικών κρατών;

Π. Παναγιωτόπουλος: Σίγουρα υπάρχει μια επιστροφή της έννοιας του συνόρου, που δεν ξέρω αν θα είναι το εθνικό σύνορο, αν θα είναι το ευρωπαϊκό σύνορο, ή αν θα είναι και πιο τοπικά σύνορα, γιατί είδαμε κιάλας σε αρκετές περιπτώσεις να εγκαθιδρύονται προσωρινά σύνορα εντός της εθνικής επικράτειας. Τι είναι το τοπικό lockdown, δεν είναι μια μορφή επιστροφής του συνόρου που ελέγχεται με την κρατική βία ή την απειλή της κρατικής βίας; Συνεπώς, η ιδέα μιας πλατφόρμας που κινούμαστε και γλιστράμε σαν να κάνουμε ένα βιωματικό και οικονομικό πατινάζ βρίσκεται σίγουρα σε αναστολή.

Μ. Λιαλιούτη: Λόγω αυτών των απειλών, αυτά που περιγράφετε τώρα, υπάρχει πιθανότητα ανόδου των άκρων;

Π. Παναγιωτόπουλος: Η άνοδος των άκρων –και κυρίως του δεξιού άκρου, γιατί το αριστερό άκρο βρίσκεται σε αποδρομή στην Ευρώπη αυτήν τη στιγμή– μπορεί να προκύψει από την όξυνση των συναισθημάτων πολιτισμικής και οικονομικής ανασφάλειας των έκπτωτων μεσαίων στρωμάτων, δηλαδή εκείνων των κοινωνικών δυνάμεων που δεν νιώθουν πια ότι συμμετέχουν σε μια κάποια κοινωνική διανομή και στο παιχνίδι της παγκοσμιοποίησης. Είναι πολλοί άνθρωποι αυτοί, είναι μεγάλες μάζες, το είδαμε στη Γαλλία με τα «Κίτρινα γιλέκα», το είδαμε και με το Brexit, θα το δούμε και με τις επιπτώσεις του Brexit πιθανόν, το είδαμε εν μέρει και με πιο ήπιο τρόπο στη Γερμανία από το αποτέλεσμα των εκλογών. Μεγάλα τμήματα των παλιών μεσαίων στρωμάτων νιώθουν πλέον ότι δεν συμμετέχουν σε ένα κοινό τρόπο ζωής, ότι είναι στην «απ'έξω». Δεν είναι μόνον οι νέοι, είναι και άλλες κατηγορίες πληθυσμού. Απλά οι νέοι είναι πολύ πιο αναγνωρίσιμοι, γιατί είναι αυτοί που λειτουργούν σε αυτό που ονομάζουμε «πρεκαριάτο», που αναγκάζονται να κάνουν δύο τρεις δουλειές, που δεν φτιάχνουν σταθερή ζωή και προσωπικότητα, δεν δομούν πια την προσωπικότητά τους και το σχέδιο ζωής τους γύρω από την εργασία τους και επάνω στο εισόδημά που αυτή τους αποφέρει, και βρίσκονται σε μια κατάσταση που δεν μπορούν να συγκροτήσουν ένα σχέδιο ζωής με βάση την εργασία.

Στην Ελλάδα το ξέρουμε ότι, ενώ προφανώς έχουμε κάποια ανάπτυξη η οποία δεν είναι καθόλου αμελητέα, είμαστε έξω από τη ζώνη του κινδύνου που ζούσαμε κάθε Δευτέρα –όπως είπε και ο προηγούμενος ομιλητής– με την απειλή της χρεωκοπίας. Ωστόσο, υπάρχουν κοινωνικές δυνάμεις που δεν μπορούν να συγκροτήσουν ένα σχέδιο ζωής με βάση την εργασία τους. Γιατί; Γιατί οι μισθοί στον ιδιωτικό τομέα δεν επαρκούν για να ολοκληρώσεις στοιχειωδώς έναν πρώτο κύκλο ζωής, ένα δεύ-

τερο. Κοινώς, ένας νέος άνθρωπος σήμερα που πηγαίνει να εργαστεί στον ιδιωτικό τομέα με υψηλά προσόντα πρέπει να είναι χομπίστας, πρέπει να έχει λεφτά και από το σπίτι του. Αυτό δεν είναι βιώσιμο και αυτό μπορεί να φτιάξει συναισθήματα απώλειας, μεγάλης ανασφάλειας και εκεί, ενδεχομένως, ένα έξυπνο άκρο θα μπορούσε να το εκμεταλλευθεί.

Μ. Λιαλιούτη: Υπάρχουν εκλογές που πρέπει να προσέχουμε σε σχέση με αυτό; Οι γαλλικές, ας πούμε.

Π. Παναγιωτόπουλος: Οι γαλλικές εκλογές είναι έτσι και αλλιώς ενδιαφέρουσες για πολλούς λόγους. Κυρίως γιατί αναδεικνύουν έναν, όπως λέμε και στην πολιτική επιστήμη, δημοκρατικό μονάρχη. Στη Γαλλία αυτήν τη στιγμή, εκτός από τον Macron, εμφανίζεται και ένας άλλος παίκτης, ακραίος, πολύ δεξιός, ίσως και ακροδεξιός, ο Éric Zemmour, ο οποίος όμως έρχεται να μιλήσει –όπως πάντα συμβαίνει σε αυτές τις περιπτώσεις– δημαγωγικά, θέτοντας όμως ένα κομμάτι μιας agenda που δεν μπορεί να το παρακάμψει κανείς –αυτό που δεν καταφέρνει να κάνει η Le Pen, ας πούμε, γιατί είναι και στιγματισμένη και είναι μια μάλλον μέτρια προσωπικότητα.

Εμφανίζεται αυτήν τη στιγμή, λοιπόν, από την πλευρά μιας ultra δεξιάς, ενδεχομένως και ακροδεξιάς, ένας καινούριος συνομιλητής του Macron. Κάποιος που μιλά στο όνομα των εθνικών συνόρων και, με κάποιον τρόπο, θα μιλήσει στο όνομα του έθνους, του γαλλικού έθνους, της γαλλικής πατρίδας, και θα αναγκάσει τον Macron να υπερασπίζεται την παγκοσμιοποίηση. Ενώ ο Macron είναι από αυτούς τους ηγέτες της Ευρώπης που έχουν προτείνει την ευρωπαϊκή κυριαρχία, όχι τη γαλλική κυριαρχία, ως άμυνα στην παγκοσμιοποίηση. Συνεπώς, είμαστε μπροστά σε πολύ ενδιαφέρουσες ανακατατάξεις, με τον ρόλο του κράτους να αναβαθμίζεται, και θα δούμε πιθανόν και κάποιες σοσιαλδημοκρατικές ενδιαφέρουσες πολιτικές, τις οποίες δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι θα τις εφαρμόσουν οι σοσιαλδημοκρατικές δυνάμεις.

Μ. Λιαλιούτη: Αναφέρεστε στη Γερμανία, φαντάζομαι.

Π. Παναγιωτόπουλος: Αναφέρομαι στη Γερμανία, αλλά αναφέρομαι και σε άλλες χώρες. Στην Ελλάδα σοσιαλδημοκρατική πολιτική κάνει περισσότερο η σημερινή κυβέρνηση, όσον αφορά την αναδιανομή, από ό,τι έκανε η προηγούμενη. Και στη Γαλλία ο νεοφιλελεύθερος Macron και αυτός λειτουργεί με κάποιον τρόπο αναδιανεμητικά και σοσιαλδημοκρατικά. Άρα, η εποχή των απειλών είναι και μια εποχή ενδιαφέρουσα στην οποία οι δημοκρατικές κοινωνίες βρίσκονται σε καλύτερη μοίρα από τις μη δημοκρατικές κοινωνίες. Το ξέρουμε και με την πανδημία. Γιατί μπορεί πράγματι η πανδημία να είναι εξαιρετικά οδυνηρή, να έχει κόστη πολλά και μπορεί να έχουμε πολλά ράμματα για τη γούνα της Ευρώπης, αλλά θα πρέπει να πούμε ότι στην Ευρώπη αντιμετωπίστηκε καλύτερα από ό,τι αλλού, με περισσότερη δικαιοσύνη και ότι αυτό μπορεί να γίνει αφετηρία για να σκεφθούμε και τους κινδύνους του μέλλοντος από ένα πρίσμα, ας πούμε, δημοκρατικό.

Μ. Λιαλιούτη: Σας ευχαριστούμε πάρα πολύ.

Π. Παναγιωτόπουλος: Εγώ ευχαριστώ.

Μ. Λιαλιούτη: Ευχαριστούμε και τον Κύκλο Ιδεών.

Π. Παναγιωτόπουλος: Ευχαριστούμε πολύ.

Μ. Λιαλιούτη: Καλή συνέχεια.

Κύκλος II

**Το στοίχημα της συμπεριληπτικότητας:
η ελληνική οικονομία μεταξύ κρίσης,
ανάκαμψης, νέων ανισοτήτων και
μετασχηματισμού**

«Διεθνή και εγχώρια διλήμματα οικονομικής και νομισματικής πολιτικής»

Γιάννης Στουρνάρας

διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος

Νίκος Φιλιππίδης

δημοσιογράφος

Ν. Φιλιππίδης: Καλησπέρα, καλώς ήλθατε στο Συνέδριο του Κύκλου Ιδεών, σε αυτήν την πραγματικά πολύ γόνιμη, πολύ δημιουργική, συζήτηση που λαμβάνει χώρα κάθε χρόνο. Είμαστε στη δεύτερη ενότητα, έχουμε μπει στην ενότητα που αφορά τα θέματα της οικονομίας. Φυσικά, η συζήτηση είναι για την Ελλάδα Μετά, πάντα υπό αυτό το καπέλο γίνονται οι συζητήσεις στο φετινό Κύκλο. Θέλω να ευχαριστήσω θερμά τους διοργανωτές για την πρόσκληση, τους ανθρώπους του Κύκλου Ιδεών, φυσικά τον πρόεδρο, τον κ. Βαγγέλη Βενιζέλο, αλλά βέβαια και τον κ. Συμεών Τσομώκο, ο οποίος συμβάλλει στη συνδιοργάνωση. Σε αυτήν την πρώτη συζήτηση της δεύτερης ενότητας θα έχουμε τη χαρά να συζητήσουμε με τον διοικητή της Τράπεζας Ελλάδας, τον κ. Γιάννη Στουρνάρα, ο οποίος βρίσκεται εδώ, εξ αριστερών μου. Καλησπέρα, κ. διοικητή.

Γ. Στουρνάρας: Καλησπέρα.

Ν. Φιλιππίδης: Ευχαριστούμε θερμά που είστε μαζί μας, γιατί έχουμε πολλά θέματα. Η αλήθεια είναι ότι έχουμε θέματα που περιμένουμε να έρθουν, αλλά έχουμε και θέματα τα οποία συμβαίνουν τώρα, δηλαδή προκλήσεις. Και, επειδή η συζήτηση είναι περί προκλήσεων στο φετινό Κύκλο, και όχι μόνον προκλήσεων αλλά και αλλαγών που περιμένουμε να έρθουν, ορισμένες από αυτές τις αλλαγές φαίνεται ότι έχουν μπει λίγο βία στη ζωή μας και είναι απρόβλεπτες και μάλλον δεν είναι καλοδεχούμενες. Αναφέρομαι στις τιμές της ενέργειας, αναφέρομαι σε αυτήν τη συζήτηση για τον πληθωρισμό, που σας απασχολεί πάρα πολύ, φαντάζομαι, στα διοικητικά συμβούλια της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και θα σας απασχολήσει περισσότερο στο άμεσο μέλλον. Άρα, το ερώτημα είναι πού βρισκόμαστε, αν υπάρχει κίνδυνος αυτό που φοβόμασταν μετά τη μεγάλη ανάπτυξη, που μάλλον θα είναι διορθωτική της περυσινής μεγάλης ύφεσης, αν πάμε σε στασιμοληθωρισμό. Έχετε αναφερθεί ξανά, επιμένετε στην άποψη ότι υπάρχει αυτός ο κίνδυνος;

Γ. Στουρνάρας: Νομίζω ότι δεν θα βιαζόμουν καθόλου να πω ότι μπαίνουμε σε φάση στασιμοληθωρισμού. Βεβαίως, έχουμε μια ενεργειακή κρίση, είμαστε στο μέσο μιας τέλειαις καταιγίδας. Δεν το είχαμε προβλέψει, οφείλεται σε πολλούς λόγους. Αυτήν τη στιγμή έχουμε πενταπλασιασμό της τιμής του φυσικού αερίου, δυόμισο φορές επάνω η τιμή της ηλεκτρικής ενέργειας σε όλο τον κόσμο. Υπάρχουν λόγοι που έγιναν αυτό, δεν τους είχαμε προβλέψει, επαναλαμβάνω. Δεν σημαίνει, όμως, ότι αυτό το πράγμα θα οδηγήσει σε στασιμοληθωρισμό. Είμαστε πολύ διαφορετικά από τις συνθήκες του 1973, με το στασιμοληθωρισμό που δημιουργήθηκε από την αύξηση της τιμής του πετρελαίου. Η ενέργεια ως ποσοστό του ΑΕΠ είναι πολύ χαμηλότερη σήμερα από ό,τι ήταν τότε. Οι μισθοί διαμορφώνονται αποκεντρωμένα σε όλο τον κόσμο, όχι όπως τότε. Άρα, λοιπόν, θα διακινδύνευα να έλεγα ότι όσοι λένε ότι μπαίνουμε σε φάση στασιμοληθωρισμού μάλλον βιάζονται.

Ν. Φιλιππίδης: Υπάρχει μια επιπλέον διαφορά, μεγάλη κατ' εμέ, σε σχέση με τη δεκαετία του 1970, ότι υπάρχει μια κεντρική τράπεζα η οποία παρεμβαίνει, διατηρώντας χαμηλά τα επιτόκια, μηδενικά σχεδόν, παρεμβαίνει δίνοντας άφθονη ρευστότητα. Απλώς, όλοι ψάχνουν να βρουν πότε και η Ελλάδα σε αυτό το περιβάλλον πώς εντάσσεται, ποια θα είναι η επόμενη ημέρα για αυτή.

Γ. Στουρνάρας: Πράγματι φέτος τον Ιούλιο, αν θυμόσαστε, αναθεωρήσαμε τον στόχο της νομισματικής πολιτικής, είπαμε ότι θέλουμε πληθωρισμό συμμετρικό 2%, είπαμε ότι μπορούμε να ανεχθούμε αποκλίσεις προς τα επάνω, όπως και προς τα κάτω. Αυτήν τη στιγμή, οι προβλέψεις μας –διότι, όπως ξέρετε, η αντίδραση της νομισματικής πολιτικής δεν έχει να κάνει με το σήμερα ή το αύριο, έχει να κάνει με μια περίοδο πρόβλεψης που είναι περίπου τριετής, αυτό που λέμε μεσοπρόθεσμη περίοδο– για τη μεσοπρόθεσμη περίοδο, όλες οι προβλέψεις –και οι δικές μας της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και του ΟΟΣΑ και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής– προς το παρόν λένε ότι στην Ευρωζώνη τουλάχιστον ο πληθωρισμός θα πέσει κάτω από το 2% του χρόνου και θα πέσει ακόμα χαμηλότερα το 2023. Άρα, προς το παρόν τουλάχιστον, δεν βλέπουμε τον κίνδυνο έξαρσης του πληθωρισμού σε μεσοπρόθεσμη βάση, που είναι και η περίοδος που αφορά τη νομισματική πολιτική και την αντίδραση. Άρα, όσοι βιάζονται να πουν ότι θα υπάρξει αύξηση επιτοκίων, μάλλον και αυτοί βιάζονται, θα έλεγα.

Ν. Φιλιππίδης: Υπάρχει ένα θέμα βέβαια, γιατί πλησιάζουμε στον Δεκέμβριο.

Γ. Στουρνάρας: Βεβαίως, υπάρχει.

Ν. Φιλιππίδης: Αντιλαμβανόμαστε όλοι ότι είναι σαν χρονικό ορόσημο για τις αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας –νομίζαμε όλοι ότι θα είναι η άνοιξη, αλλά φαίνεται ότι ο Δεκέμβριος είναι πιο κοντά. Εδώ υπάρχει πάντα το θέμα Ελλάδα, δεδομένου ότι εμείς είμαστε κατ' εξαίρεση σε αυτό το καθεστώς, είμαστε λόγω της πανδημίας σε καθεστώς που συμμετέχουμε σε αυτό που δεν συμμετείχαμε το προηγούμενο διάστημα, στην ποσοτική χαλάρωση με τα νέα προγράμματα. Τι θα πρέπει να περιμένουμε ή θα πρέπει να ελπίζουμε μόνο στην αναβάθμιση των Οίκων;

Γ. Στουρνάρας: Θα μου επιτρέψετε, πριν πάμε στο θέμα Ελλάδα, διότι αυτήν τη στιγμή υπάρχουν εξελίξεις στις οποίες πρέπει να επιχειρηματολογήσουμε, για να έχουμε ισχυρότερα επιχειρήματα, όταν φθάσουμε στο θέμα Ελλάδα. Σαφώς υπάρχει μια ενεργειακή κρίση που έχει προσθέσει στον πληθωρισμό. Αυτήν τη στιγμή όμως, όπως ξέρετε, η ευρωπαϊκή οικονομία είναι κυρίως οικονομία υπηρεσιών, αυτό που καθορίζει τον πυρήνα του πληθωρισμού είναι το κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος.

Ν. Φιλιππίδης: Μάλιστα.

Γ. Στουρνάρας: Το κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος είναι η μεταβολή του, είναι η διαφορά μεταξύ των αυξήσεων των μισθών και της παραγωγικότητας. Δεν βλέπουμε –αυτήν τη στιγμή τουλάχιστον που μιλάμε– μεταβολές τέτοιες που να συνθέτουν ένα τοπίο που να οδηγεί σε μεγάλη αύξηση του πληθωρισμού. Γι' αυτό και λέμε ότι, ας ξεχωρίσουμε λίγο τον πυρήνα του πληθωρισμού από τον πληθωρισμό αυτό καθαυτό, αφαιρώντας επίσης τις τιμές της ενέργειας. Γιατί η νομισματική μας πολιτική έχει να κάνει κυρίως με τον πυρήνα του πληθωρισμού, αυτό που ονομάζουμε underlying inflation. Εκεί, λοιπόν, βλέπουμε ότι ακόμα –τουλάχιστον όσον αφορά τις προβλέψεις μας για το 2022 και το 2023– είμαστε στο 1,5-1,6%. Άρα υπάρχουν, ακόμα τουλάχιστον –επαναλαμβάνω το ακόμα, γιατί το πράγμα κυλά...

Ν. Φιλιππίδης: Και δεν το συμμερίζονται όλοι οι συνάδελφοί σας, εννοώ στην Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα.

Γ. Στουρνάρας: Σαφώς δεν το συμμερίζονται, αυτό είναι αλήθεια. Αλλά, επειδή η νομισματική πολιτική πλέον γίνεται με στοιχεία και μοντέλα, και τα δύο αυτήν τη στιγμή που μιλάμε στο μεσοπρόθεσμο ορίζοντα δεν εισηγούνται νευρική αντίδραση της νομισματικής πολιτικής; εισηγούνται ότι πρέπει να κρατήσουμε την υπομονή μας και την ψυχραιμία μας, και να δούμε πώς θα εξελιχθούν τα πράγματα.

Ν. Φιλιππίδης: Μήπως έχουμε χάσει κάτι; Εννοώ ότι, επειδή ήρθε η πανδημία και η αλήθεια είναι ότι όλοι περιμέναμε αμέσως μετά κάποια στρέβλωση να δημιουργηθεί στην οικονομία –άλλωστε από μόνη της η πανδημία ήταν μια οικονομική στρέβλωση–, αυτό που ακολούθησε της πανδημίας μήπως δεν μπορούσατε να το προβλέψετε; Εννοώ τις ελλείψεις στην ενέργεια, ταυτόχρονα την ενεργειακή μετάβαση που συντελούνταν και δεν ανεστάλη, τα θέματα τα οποία δημιουργήθηκαν στο διαμετακομιστικό εμπόριο, τα οποία είναι πάρα πολύ μεγάλα. Είναι στρεβλώσεις που φαίνεται ότι, επειδή είναι μεγάλος πλέον ο κόσμος, δεν μπορούν από τη μια ημέρα στην άλλη να μαζευτούν.

Γ. Στουρνάρας: Τώρα αγγίζετε ένα πολύ ευαίσθητο θέμα. Τα οικονομικά είναι δύσκολη κοινωνική επιστήμη, είναι και τέχνη είναι και επιστήμη, έχει εκατομμύρια παραμέτρους, έχει αβεβαιότητα που δεν μετριέται –όχι ρίσκο, αβεβαιότητα. Σαφώς, πέσαμε έξω σε ορισμένα από τα στοιχεία αυτά που έχουν ωθήσει το πληθωρισμό προς τα πάνω. Ορισμένα τα είχαμε συλλάβει, για παράδειγμα την αύξηση του φόρου προστιθέμενης αξίας στη Γερμανία, ο οποίος αυξήθηκε –τώρα θα πέσει, του χρόνου δεν θα υπάρχει. Αυτό που δεν προβλέψαμε, σίγουρα, είναι αυτό που έγινε με τις τιμές της ενέργειας και του φυσικού αερίου, που είναι ένα αρκετά πολύπλοκο θέμα, αγγίζει γεωπολιτικές εντάσεις, αγγίζει τη μετάβαση στην πράσινη ενέργεια, αγγίζει την ξηρασία που υπήρχε στη βόρεια Ευρώπη.

Ν. Φιλιππίδης: Σαφέστατα.

Γ. Στουρνάρας: Οι ανεμογεννήτριες και τα φωτοβολταϊκά δεν συνέβαλλαν στο βαθμό που θα θέλαμε, στη μείωση των τιμών. Άρα, για αυτό είπα, είμαστε σε μια τέλεια καταγίδα. Είναι πολύ δύσκολο να προβλεφθούν με τα μοντέλα μας όλα αυτά τα πράγματα. Αυτό είναι και η ομορφιά της οικονομικής επιστήμης, όμως, η δυσκολία της.

Ν. Φιλιππίδης: Καλά, δεν το συζητάμε.

Γ. Στουρνάρας: Και της πρόβλεψης.

Ν. Φιλιππίδης: Η αλήθεια είναι ότι παρατηρούμε κάθε φορά έκπληκτοι την κρίση. Και πολλές φορές ενδεχομένως και να είναι μπροστά στα μάτια μας, αν δούμε την εικόνα λίγο διαφορετικά. Απλώς, έχει συνηθίσει το μάτι να βλέπει αυτά που γνωρίζει.

Γ. Στουρνάρας: Ναι, και αποδεικνύει ότι στην ελεύθερη αγορά τα πράγματα δεν εξελίσσονται γραμμικά, ούτε προβλέπονται εύκολα, όσο και να έχουμε βελτιώσει τα μοντέλα.

Ν. Φιλιππίδης: Θα σας φέρω στην Ελλάδα.

Γ. Στουρνάρας: Ναι, να πάμε στην Ελλάδα, βεβαίως.

Ν. Φιλιππίδης: Γιατί η αλήθεια είναι ότι στην Ελλάδα θα έλεγα ότι είμαστε σε ένα λίγο διαφορετικό κύκλο. Πάμε να μπούμε στον κύκλο των υπολοίπων, αλλά εμείς δεν

έχουμε πραγματοποιήσει τον προηγούμενο οικονομικό κύκλο. Οπότε, δεδομένου ότι έχουμε χάσει έναν οικονομικό κύκλο, προσδοκούσαμε σε αυτό το στάδιο ότι εμείς θα βιώναμε πολύ υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Φέτος θα έχουμε υψηλό αριθμό ανάπτυξης, αλλά μάλλον θα είμαστε στα επίπεδα του 2019, στην καλύτερη των περιπτώσεων.

Το ερώτημα είναι: πόσο μπορούμε να επιτύχουμε υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, σαν αυτούς που ακούμε από την κυβέρνηση, σαν αυτούς που μεγάλο μέρος των πολιτών έχει την προσδοκία, και πώς μπορούν οι αποφάσεις πολιτικής που θα λάβετε το επόμενο διάστημα να βοηθήσουν σε αυτό, ή να μη βοηθήσουν;

Γ. Στουρνάρας: Στην Τράπεζα της Ελλάδος είμαστε αρκετά αισιόδοξοι όσον αφορά τους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης, όχι φέτος και του χρόνου, που σίγουρα θα είναι υψηλοί –φέτος εμείς αναθεωρούμε τα στοιχεία, θεωρούμε ότι το 7% είναι ένας σίγουρος ρυθμός, του χρόνου 4,5-5% επίσης, άρα θα έχουμε μια αναθεώρηση προς τα πάνω–, αλλά είμαστε αισιόδοξοι και για τη δεκαετία συνολικά, για δύο λόγους. Από τη μια πλευρά, θα εισρεύσουν στην Ελλάδα πάρα πολλά κονδύλια και από το Ταμείο Ανάκαμψης και από τα Διαρθρωτικά Ταμεία, αλλά και από άμεσες και έμμεσες επενδύσεις, καθώς βλέπουμε να υπάρχει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον επενδυτών για την Ελλάδα σήμερα. Αλλά και από την πλευρά, της προσφοράς, βλέπουμε να επιταχύνονται ορισμένες διαρθρωτικές αλλαγές. Εμείς ενθαρρύνουμε την κυβέρνηση να προχωρήσει ακόμα γρηγορότερα. Πριν από λίγο καιρό υπήρξε η Επιτροπή Πισσαρίδη, η οποία κατέληξε σε ορισμένα συμπεράσματα. Θα μου πείτε, μα, και πριν, και στη δική μας κυβέρνηση εγώ θυμάμαι, το 2012-2014, πάλι είχαμε φτιάξει ένα πρόγραμμα, το είχαμε πει «Ελλάδα 2020», διεκόπη όμως, για λόγους που τώρα είναι γνωστοί.

Έχω την αίσθηση ότι αυτήν τη φορά δεν θα διακοπεί αυτό το πράγμα. Δηλαδή νομίζω ότι μάθαμε τα πικρά μαθήματα λαθών. Έχω, λοιπόν, την αίσθηση ότι είναι στο χέρι μας αυτήν τη φορά να έχουμε μία δεκαετία με έναν ευνοϊκό κύκλο, ο οποίος βέβαια στηρίζεται στο πόσο χαμηλά είχε πέσει η ελληνική οικονομία τα προηγούμενα χρόνια, και να έχουμε ένα μέσο ρυθμό ανάπτυξης της τάξης του 3,5% τα επόμενα δέκα χρόνια.

Ν. Φιλιππίδης: Ο οποίος είναι πολύ πιο μεγάλος ιστορικά.

Γ. Στουρνάρας: Ο οποίος στηρίζεται και από τη ζήτηση και από την προσφορά.

Ν. Φιλιππίδης: Ίσως και διπλάσιος ιστορικά από το μέσο επίπεδο ρυθμού ανάπτυξης της Ελλάδας.

Γ. Στουρνάρας: Ναι, και, βέβαια, υπερδιπλάσιος από αυτόν που προβλέπει μακροχρόνια το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο.

Ν. Φιλιππίδης: Σωστό.

Γ. Στουρνάρας: Τόσες διαρθρωτικές αλλαγές που έχουν ήδη γίνει τα προηγούμενα χρόνια της κρίσης και αυτές που γίνονται τώρα, με έμφαση στις επενδύσεις, στην πράσινη ενέργεια, στον ψηφιακό μετασχηματισμό, στην απλοποίηση των διαδικασιών του δημοσίου –που υπάρχει πολύ ψωμί ακόμα εκεί. Υπάρχουν ακόμα αλλαγές που πρέπει να γίνουν, συμμετοχή στην αγορά εργασίας, αύξηση της ολικής παραγωγικότητας με απλές κινήσεις. Νομίζω ότι είναι στο χέρι μας αυτήν τη φορά να μη χάσουμε το τρένο που περνά μπροστά μας.

Ν. Φιλιππίδης: Κάποιοι λένε, πρώτα από όλα –και το βλέπουμε– ότι έχουν φουσκώσει τα ελλείμματα, για λόγους προφανώς αντιμετώπισης της πανδημίας. Την ίδια στιγμή βλέπουμε το δημόσιο χρέος να ανεβαίνει. Η Ελλάδα δανείζεται με μηδενικά

επιτόκια και πολλοί εκτιμούν –και, νομίζω, σωστά εκτιμούν– ότι αυτό οφείλεται στη μεγάλη υποστήριξη που λαμβάνει η χώρα από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, από αυτό το περιβάλλον προστασίας. Αυτό το περιβάλλον θα συνεχίσει να το έχει η Ελλάδα;

Γ. Στουρνάρας: Έχετε απόλυτο δίκιο, αυτήν τη στιγμή η Ελλάδα έχει πολύ υψηλό δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ, έχει υψηλά ελλείμματα. Όμως, αυτό έγινε λόγω των μέτρων που ελήφθησαν για την πανδημία. Αυτά τα μέτρα, όμως, είναι μία και έξω. Δεν είναι μόνιμα, που σημαίνει ότι του χρόνου ο προϋπολογισμός, αν θυμάμαι καλά, προϋπολογίζει στο πρωτογενές αποτέλεσμα περίπου 0 από -7,5% το 2021, το 2023 προβλέπει πλεόνασμα. Άρα, λοιπόν, δεν είναι μόνιμα τα μέτρα αυτά. Δεν είναι όπως παλιότερα, που πήραμε μέτρα μόνιμα που επηρέασαν το έλλειμμα. Αυτά τα μέτρα ήταν απαραίτητα για να μη θιγεί ο παραγωγικός ιστός. Άρα, δεν θα υπάρχουν του χρόνου και του παραχρόνου.

Αυτό γεννά ορισμένα ερωτηματικά, τι θα γίνουν οι κλάδοι που είναι πολύ ευάλωτοι. Εκεί, λοιπόν, θα έρθει η υψηλή ανάπτυξη ως γέφυρα να δέσει με τα μέτρα. Δηλαδή, θα αρθούν τα μέτρα, αλλά θα έχουμε υψηλότερη ανάπτυξη. Το θέμα είναι πώς αυτή η ανάπτυξη θα διαχυθεί σε όλη την οικονομία –αυτό είναι το ζητούμενο σήμερα. Ότι θα έχουμε ανάπτυξη, θα έχουμε, όπως σας είπα.

Ν. Φιλιππίδης: Υπάρχει το θέμα των αποφάσεων.

Γ. Στουρνάρας: Τώρα, με ρωτήσατε για την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. Η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα σήμερα δέχεται στο έκτακτο πρόγραμμα της πανδημίας τα ελληνικά ομόλογα που δεν έχουν επενδυτική βαθμίδα. Πρώτο θέμα, λοιπόν, πρέπει να επιδιώξουμε, κυβέρνηση, Τράπεζα της Ελλάδος, ιδιωτικός τομέας, τράπεζες, να αποκτήσουμε επενδυτική βαθμίδα του χρόνου, αν γίνεται –πάρα πολύ βασικό αυτό. Αλλά ακόμα και αν δεν αποκτήσουμε επενδυτική βαθμίδα, η δική μου πεποίθηση είναι ότι η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα θα βρει έναν τρόπο τεχνικό, ούτως ώστε να μη σταματήσει ξαφνικά να δέχεται τα ελληνικά ομόλογα στις αγορές της και, επίσης, να μη σταματήσει να τα δέχεται ως εγγυήσεις από τις ελληνικές τράπεζες. Διότι, αν σταματήσει, δεν θα δημιουργήσει πρόβλημα στο δημόσιο χρέος ή το έλλειμμα, διότι το δημόσιο χρέος και τα επιτόκια έχουν κλειδώσει για πάρα πολλά χρόνια. Θα δημιουργήσει, όμως, πρόβλημα στην υπόλοιπη οικονομία –κάτι το οποίο δεν το θέλει. Άρα, για αυτό έχω ισχυρή πεποίθηση ότι θα βρούμε έναν τρόπο, έστω και αν δεν είμαστε επενδυτική βαθμίδα –που ελπίζω να είμαστε έως του χρόνου–, ούτως ώστε τα ελληνικά ομόλογα να παραμείνουν ως έχουν.

Ν. Φιλιππίδης: Με λίγα λόγια, να συμπέσει το χρονικό διάστημα αντιστροφής των μέτρων της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας με την επενδυτική βαθμίδα των οίκων χρονικά.

Γ. Στουρνάρας: Ακριβώς.

Ν. Φιλιππίδης: Το θεωρείται πιθανό κάτι τέτοιο, έτσι όπως το βλέπετε;

Γ. Στουρνάρας: Το θεωρώ πιθανό, γιατί νομίζω ότι είναι το διάστημα το οποίο θα μεσολαβήσει μικρό.

Ν. Φιλιππίδης: Ότι μπορούμε να επιστρέψουμε στην κανονικότητα που έχουμε χάσει 11 χρόνια.

Γ. Στουρνάρας: Ακριβώς, ναι. Διότι μην ξεχνάτε ένα πράγμα: η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα λέει ότι θέλει ομαλή μετάβαση του μηχανισμού νομισματικής πολιτικής σε

όλες τις περιοχές της Ευρωζώνης. Αυτό, λοιπόν, σημαίνει ότι δεν μπορεί να αποκόψει μία χώρα την οποία την έχει έως τώρα και μία χώρα που δεν έχει επενδυτική βαθμίδα λόγω λαθών, έστω του πολύ μακρινού παρελθόντος, και λόγω της πανδημίας. Άρα γιατί να την τιμωρήσει, αφού τώρα ακολουθεί μια ορθή οικονομική πολιτική και διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις;

Ν. Φιλιππίδης: Αυτό είναι ένα πολύ καλό επιχείρημα, αλλά νομίζω ότι θα το απαντήσετε εσείς και οι συνάδελφοί σας.

Γ. Στουρνάρας: Ελπίζω να τους πείσω.

Ν. Φιλιππίδης: Βασιζόμαστε. Απλώς, αυτό είναι το ένα χαρακτηριστικό της Ελλάδας Μετά –επειδή είναι το θέμα μας το Ελλάδα Μετά. Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι το περιβάλλον αμέσως μετά, όταν θα φύγει η χαριστική περίοδος της πανδημίας, με τι σύμφωνο σταθερότητας, με τι όρους ελλείμματος, με τι όρους χρέους. Γιατί αυτήν τη στιγμή δεν συζητάμε ότι η Ελλάδα είναι πολύ μακριά, αλλά βλέπουμε και άλλες χώρες να είναι φορτωμένες και με ελλείμματα και με χρέος.

Γ. Στουρνάρας: Βεβαίως. Κοιτάζτε, αυτό τώρα που θίγεται είναι ένα πολύ σημαντικό θέμα, το οποίο δεν αφορά τόσο την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, αφορά τους υπουργούς Οικονομικών και τους πρωθυπουργούς. Ζητήθηκε άποψη από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, το έχουμε συζητήσει ήδη, και μπορώ να σας πω και την άποψή μου και ως κεντρικός τραπεζίτης αλλά και ως πρώην υπουργός Οικονομικών. Δεν πρέπει να κάνουμε ξανά το λάθος να ακολουθούμε αυτό που λέμε «προκυκλικές δημοσιονομικές πολιτικές». Δηλαδή, από μια χώρα που έχει ύφεση δεν της ζητάς να πάρει μέτρα λιτότητας. Αυτό ήταν ένα μεγάλο λάθος. Χρησιμοποιώ πάρα πολύ ως επιχείρημα το γεγονός ότι, ενώ στην Ελλάδα μεταξύ του πρώτου μνημονίου και του τελευταίου μειώσαμε τα ελλείμματα και δημιουργήσαμε και πλεονάσματα της τάξης του 15% του ΑΕΠ –μια τεράστια προσαρμογή, ίσως η μεγαλύτερη προσαρμογή που έγινε ποτέ σε χώρα του ΟΟΣΑ–, από την άλλη μεριά, η διαφορά μεταξύ επιτοκίου και ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης ήταν θετική και ακύρωσε τη δημοσιονομική προσπάθεια. Αυτό που λέμε το αποτέλεσμα χιονοστιβάδας, που είναι η διαφορά μεταξύ του επιτοκίου δανεισμού του δημοσίου και του ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης, ακύρωσε την πρωτογενή προσπάθεια. Αυτό δεν πρέπει να γίνει ξανά και αυτό πρέπει να προβλεφθεί στο νέο Σύμφωνο Σταθερότητας. Θέλουμε απλούς κανόνες.

Ν. Φιλιππίδης: Εννοείτε να αλλάξει ο πήχης; Αυτήν τη στιγμή έχουμε μια δυνατότητα ελλείμματος 3% και χρέους έως 60%. Θεωρείτε ότι αυτά θα βελτιωθούν, θα ανέβουν προς τα επάνω, θα υπάρχει δυνατότητα μεγαλύτερου ελλείμματος για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, μεγαλύτερου χρέους ενδεχομένως;

Γ. Στουρνάρας: Εμείς πιστεύουμε ότι θα πρέπει το εργαλείο να είναι οι πρωτογενείς δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ και ο στόχος να είναι η βιωσιμότητα του χρέους, δύο απλά πράγματα. Γιατί, αν μπλέξουμε με αυτό που λέμε διαρθρωτικό έλλειμμα, πρέπει να υπολογίζουμε το παραγωγικό κενό. Δεν είναι εύκολο! Πρέπει να πάμε σε απλές μεθόδους, όχι να είναι ένα σύμφωνο το οποίο είναι 200 σελίδες, είναι πολύπλοκο αυτό· πρέπει να πάμε σε πάρα πολύ απλούς κανόνες και να έχουμε μάθει από τα λάθη του παρελθόντος.

Ν. Φιλιππίδης: Δεν μπορώ να μη σας ρωτήσω, φυσικά, για τον τομέα που εμποτεύεστε, που έχετε την ευθύνη, μιλάμε για τον τραπεζικό τομέα. Ο ελληνικός τραπεζικός τομέας έχει αυτήν τη στιγμή –καταλαβαίνουμε– ένα υπεραπόθεμα καταθέσεων, υπεραπόθεμα κεφαλαίων. Αντιλαμβανόμαστε ότι δεν υπάρχουν προς χρηματοδότηση

αυτήν τη στιγμή ικανά projects σε μια οικονομία που μάλλον διψά, γιατί βλέπουμε τους Έλληνες επιχειρηματίες να επενδύουν. Το άκουγα πριν από χρόνια στη Γερμανία, έλεγαν οι Γερμανοί, στην καρδιά της κρίσης πρώτα θα επενδύσετε εσείς, οι δικό σας επιχειρηματίες, και μετά εμείς. Τώρα βλέπουμε ότι και οι Έλληνες επιχειρηματίες επενδύουν και οι ξένοι σιγά σιγά έρχονται. Οι τράπεζες θα ακολουθήσουν, μπορούν να ακολουθήσουν;

Γ. Στουρνάρας: Οι τράπεζες ήδη βρίσκονται σε συζητήσεις και με το Υπουργείο Οικονομικών και με την Τράπεζα της Ελλάδος και με επιχειρήσεις, ούτως ώστε να φτιάξουν προγράμματα, να μπορούν να δανειοδοτήσουν και βιώσιμες μικρομεσαίες επιχειρήσεις, διότι εκεί είναι το μεγάλο ζήτημα σήμερα –τις μεγάλες επιχειρήσεις εύκολα τις δανειοδοτούν. Οι τράπεζες έχουν κάνει πολύ μεγάλη πρόοδο, έχουν μειώσει τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια. Άρα, λοιπόν, πρέπει σιγά σιγά να αρχίσουν να προσανατολίζονται στο πώς μπορούν να αυξήσουν τη χρηματοδότηση στην πραγματική οικονομία και, μάλιστα, να διαχύσουν σε μεγαλύτερο αριθμό επιχειρήσεων αυτήν τη χρηματοδότηση. Διότι, όπως είπα, δεν αρκεί να έχουμε ανάπτυξη, η οποία θα εστιάζεται σε ένα μικρό αριθμό επιχειρήσεων. Πρέπει να πάμε όσο μπορούμε σε μεγαλύτερο βάθος στην ελληνική οικονομία και οι τράπεζες οφείλουν να το δουν αυτό. Η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και η Τράπεζα της Ελλάδος φέρνουν μεγάλο βάρος, αυτήν τη στιγμή επιδοτούν βασικά τις τράπεζες για να δανείσουν. Πρέπει να δανείσουν οι τράπεζες σήμερα. Βέβαια, πρέπει να δανείσουν βιώσιμες επιχειρήσεις, όχι επιχειρήσεις που δεν είναι βιώσιμες.

Ν. Φιλιππίδης: Υπάρχει και ένα άλλο στοιχείο που αφορά το μέσο Έλληνα, που προσπαθεί, έχει δημιουργήσει οικογένεια στην καρδιά της κρίσης, δεν έχει αποκτήσει κατοικία, βλέπει τα ενοίκια να ανεβαίνουν. Είναι ένα πρόβλημα που το είχε η υπόλοιπη Ευρώπη, εμείς το αποκτούμε τώρα: την ακριβή κατοικία. Και αυτήν τη στιγμή ενδεχομένως θα υπάρχει ανάγκη για χρηματοδότηση ενός στεγαστικού δανείου. Το λέω αυτό γιατί οι μισθοί παραμένουν καθλωμένοι. Το γεγονός ότι φοβόμαστε τον πληθωρισμό δεν επιτρέπει μεγάλες αυξήσεις στους μισθούς –αντιλαμβάνομαι– και στην Ελλάδα.

Γ. Στουρνάρας: Ναι, αλλά, από την άλλη μεριά, τα επιτόκια είναι πάρα πολύ χαμηλά, που σημαίνει ότι η τοκοχρεολυτική δόση είναι μικρή. Άρα, δεν είναι όλα μαύρα, ας λέμε τα πράγματα...

Ν. Φιλιππίδης: Ναι.

Γ. Στουρνάρας: Συμφωνώ, σαφώς αυξάνουν οι τιμές των ακινήτων. Μην ξεχνάτε, όμως, ότι οι τιμές των ακινήτων είχαν πέσει πάρα πολύ τα προηγούμενα χρόνια, τα ενοίκια είχαν πέσει πάρα πολύ τα προηγούμενα χρόνια. Αν πάρεις τον μέσο όρο της δεκαετίας, οι ρυθμοί ακόμα παραμένουν αρνητικοί. Τα τελευταία χρόνια έχουν αρχίσει και αυξάνονται οι τιμές των ακινήτων. Βέβαια, τα επιτόκια παραμένουν πολύ χαμηλά. Άρα, ένα νέο ζευγάρι θα μπορεί σαφώς να συγκρίνει την τοκοχρεολυτική δόση με ένα ενοίκιο και να αποφασίσει αν θα πρέπει να πάρει σπίτι.

Ν. Φιλιππίδης: Ο ξεκάθαρος λόγος είναι ότι, όταν τα βάζεις στη ζυγαριά, έως τώρα το ενοίκιο συνέφερε· πλέον, συμφέρει ενδεχομένως να αγοράσεις σπίτι, απλώς χρειάζεται την τράπεζα να είναι εκεί.

Γ. Στουρνάρας: Ενδεχομένως, βεβαίως. Πρέπει να το υπολογίσουν.

Ν. Φιλιππίδης: Και το εισόδημά σου να το δικαιολογεί, βέβαια.

Γ. Στουρνάρας: Έτσι ακριβώς.

Ν. Φιλιππίδης: Γιατί αλλιώς θα μπλέξουμε πάλι.

Γ. Στουρνάρας: Νομίζω ότι τα τοκοχρεολύσια σήμερα με τόσο χαμηλά επιτόκια είναι τέτοια που συμφέρουν να πάρεις σπίτι, παρά να το ενοικιάσεις –έτσι φαίνεται.

Ν. Φιλιππίδης: Μια τελευταία ερώτηση, στην οποία θα ήθελα την προσωπική σας άποψη. Τι θα σας ανησυχούσε περισσότερο το επόμενο διάστημα;

Γ. Στουρνάρας: Θα με ανησυχούσε να επικρατήσουν λανθασμένες απόψεις, γιατί αυτήν τη στιγμή το μεγάλο ζήτημα είναι αν θα πρέπει να αυξηθούν τα επιτόκια, αν θα πρέπει δηλαδή να σκληρύνει η νομισματική πολιτική. Θα σας μιλήσω μόνο για τον χώρο μου –τόρα ας μην κάνουμε ευρύτερη συζήτηση για το τι με ανησυχεί. Στον χώρο το δικό μου, της νομισματικής πολιτικής, θα με ανησυχούσε αν επικρατήσουν απόψεις νευρικές, που, επειδή βλέπουμε τον πληθωρισμό να έχει ανέβει, να απαιτηθούν αυξήσεις επιτοκίων ή σκλήρυνση της νομισματικής πολιτικής όταν δεν πρέπει. Δηλαδή απόψεις που δεν έχουν λάβει υπόψη τα μαθήματα του παρελθόντος.

Ν. Φιλιππίδης: Ευχαριστώ πάρα πολύ.

Γ. Στουρνάρας: Εγώ ευχαριστώ.

Ν. Φιλιππίδης: Ήταν μαζί μας, λοιπόν, ο κεντρικός τραπεζίτης, ο διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, ο κ. Γιάννης Στουρνάρας. Να ευχαριστήσουμε, και εγώ και εσείς, κ. διοικητά, τους διοργανωτές του Κύκλου Ιδεών, τον πρόεδρο, τον κ. Ευάγγελο Βενιζέλο. Κάπου εδώ σταματάμε και δίνουμε αμέσως μετά τη σκυτάλη στη Δήμητρα Καδδά και τον κ. Νίκο Βέττα, διευθυντή του IOBE.

«Η ανάπτυξη και ο ρόλος της χρηματοδότησης»

Νίκος Βέττας

γενικός διευθυντής στο IOBE, Καθηγητής, ΟΠΑ

Δήμητρα Καδδά

δημοσιογράφος

Δ. Καδδά: Καλωσορίζουμε στο Συνέδριο του Κύκλου Ιδεών τον κ. Βέττα. Είναι γενικός διευθυντής του IOBE και καθηγητής στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το θέμα της συζήτησης είναι «Η ανάπτυξη και ο ρόλος της χρηματοδότησης». Η Ελλάδα είναι σε μια δύσκολη συγκυρία, πρέπει ξανά να βγει από πολλαπλές κρίσεις, θα πρέπει να επιστρέψει από μια σχετική δημοσιονομική ελευθερία σε πειθαρχία, θα πρέπει να μειωθούν τα μέτρα στήριξης και να βρει τον δρόμο της, βασιζόμενη σε επενδύσεις και χρηματοδότηση. Είναι πολύ καίριος, λοιπόν, ο ρόλος της χρηματοδότησης. Κύριε Βέττα, ευχαριστούμε πάρα πολύ για τη συμμετοχή σας.

Ν. Βέττας: Εγώ ευχαριστώ.

Δ. Καδδά: Θα ήθελα να ρωτήσω αν πιστεύετε ότι η χρηματοδότηση είναι μια δύσκολη υπόθεση για την Ελλάδα, γιατί πέρασαν πολλά χρόνια με προβλήματα στην εύρεση κονδυλίων, είτε δανείων είτε επιδοτήσεων, και έχουμε πολύ μεγάλο αριθμό μικρών επιχειρήσεων που δυσκολεύονται και να βρουν πρόσβαση στις τράπεζες και, ενδεχομένως, να μετέχουν σε μεγάλα έργα, και επιπλέον αν αυτή η χρηματοδότηση μπορεί να κερδίσει και το στοίχημα της υπερηλιπτικότητας, να αφορά όλους, μικρούς και μεγάλους.

Ν. Βέττας: Πρώτα από όλα, χαίρομαι που αναφέρετε ότι η οικονομία μας βρίσκεται μπροστά σε ένα δύσκολο, ίσως θα το λέγαμε λίγο πιο μαλακά κρίσιμο σταυροδρόμι. Γιατί μπορεί να δημιουργείται υπερβολική αισιοδοξία, αν συνδυάσει κανείς δύο πηγές της. Από τη μία, οι ρυθμοί ανάκαμψης της οικονομίας, μετά τη βαθιά κρίση την περυσινή, είναι καλοί, είμαστε επάνω από το μέσο όρο της Ευρώπης και πιο πάνω από αυτό που αναμέναμε. Άρα, στο τέλος αυτής της χρονιάς λίγο πολύ μπορεί να έχουμε σβήσει την πρόσφατη ύφεση. Αυτό είναι η μια πηγή καλών νέων. Η άλλη πηγή καλών νέων, που κανείς θα μπορούσε να έχει συνέχεια στο πίσω μέρος του μυαλού του το τελευταίο διάστημα, είναι ότι υπάρχουν χρήματα από την Ευρώπη, το Ταμείο Ανάκαμψης, το νέο ΕΣΠΑ.

Δ. Καδδά: Πιο πολλά από ποτέ, έτσι;

Ν. Βέττας: Πιο πολλά από ποτέ. Οπότε κανείς λέει, έχουμε ανάκαμψη, έχουμε και χρήματα. Αλλά, πρώτον, η ανάκαμψη έρχεται ύστερα από μια πάρα πολύ βαθιά ύφεση και μπορεί να σβήσει την περυσινή ύφεση. Αλλά δεν σβήνει το περίπου 20-25% –όπως και να το μετρήσει κανένας– από το 2008-2010 και μετά. Η χώρα μας εξακολουθεί να είναι μια οικονομία που συρρικνώνεται, αν το δει κανείς σε βάθος χρόνου, σε σχέση με τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους. Το δεύτερο είναι ότι τα ευρωπαϊκά χρήματα τα είχαμε όλοι στο ίδιο επίπεδο, αλλά και στο παρελθόν –έχουν περάσει σημαντικά κονδύλια ευρωπαϊκά.

Δ. Καδδά: Πάρα πολλά ποσά.

N. Βέττας: Δεν είναι κάθε φορά ίδια και είμαι σίγουρος ότι αυτήν τη φορά δεν θα είναι ίδια. Αλλά, αν μιλάμε για χρηματοδότηση, εδώ κανείς μπορεί να πει τρία, καταρχάς, πράγματα. Το ένα είναι ότι σε μια χώρα που ήταν αποκομμένη από τις αγορές –αποκοπήκαμε από τις αγορές το 2008, με τα περίφημα spread, σταδιακά το 2010– μια τέτοια οικονομία –που έχει και μεγάλο επενδυτικό κενό– δεν είναι προφανές ότι οι διεθνείς αγορές θα τη χρηματοδοτούν. Αυτά τα οποία έγιναν και στο εσωτερικό της χώρας, αλλά σίγουρα στη δημοσιονομική και τη νομισματική πολιτική, έχουν διασφαλίσει ότι προς το παρόν και στο ορατό μέλλον θα υπάρχει αυτή η χρηματοδότηση.

Μιλάμε για το Ταμείο Ανάκαμψης και είπατε ότι είναι σημαντικοί πόροι. Φυσικά είναι, αλλά –νομίζω– η έμμεση επίδραση που έχουν στη χρηματοδότηση είναι μεγαλύτερη και από την άμεση, καθώς το γεγονός ότι υπάρχουν αυτοί οι πόροι σημαίνει ότι η ελληνική οικονομία έχει πλάτες, επομένως και ο ιδιώτης θα έρθει να βάλει χρήματα. Αυτό είναι το ένα. Το δεύτερο –το θίξατε, μπορούμε να το κουβεντιάσουμε σε βάθος– έχει να κάνει με το αν χρηματοδότηση στην οικονομία σημαίνει και χρηματοδότηση των επιχειρήσεων.

Δ. Καδδά: Ναι, και να μιλήσουμε λίγο για τους μικρούς και τους μεγάλους. Και να πούμε, εφόσον θίξατε το θέμα του Σχεδίου Ανάκαμψης, ότι βάσει της ευρωπαϊκής οδηγίας –σε εισαγωγικά– είναι πολύ πράσινο, πολύ ψηφιακό, εξαγωγικό, άρα δεν αφορά, ενδεχομένως μοιραία, το σύνολο των επιχειρήσεων; Δηλαδή, μήπως υπάρχουν κάποιοι κλάδοι που αποκλείονται; Υπάρχουν κάποιοι που το λένε αυτό. Ισχύει;

N. Βέττας: Αυτό είναι μια μεγάλη κουβέντα. Πρώτα από όλα, το ερώτημα είναι αν μιλάμε για δάνεια ή αν μιλάμε για κάτι άλλο.

Δ. Καδδά: Δάνεια και επιδοτήσεις, γιατί οι άξονες υπάρχουν.

N. Βέττας: Αυτήν τη στιγμή μιλάμε για δάνεια και επιδοτήσεις –επιδοτήσεις προφανώς από το ελληνικό δημόσιο μέσα από τον ευρωπαϊκό μηχανισμό. Σημειώστε, αν θέλετε, κάτι για να επανέλθουμε, αφού απαντήσω σε αυτό που με ρωτάτε.

Δ. Καδδά: Βεβαίως.

N. Βέττας: Το κύριο πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας δεν ήταν ο δανεισμός, ήταν τα ίδια κεφάλαια. Η χώρα μας, ούτε αναπτυγμένη κεφαλαιαγορά είχε, ούτε αυτοί που αρχικά το σκέπτονταν τελικά έβαζαν το χέρι στην τσέπη, έβαλαν τα δικά τους κεφάλαια μέσα. Αυτό είναι που πρέπει να ανατραπεί στο σημερινό σταυροδρόμι.

Αλλά, επανέρχομαι σε αυτό που μου είπατε για τις μικρές επιχειρήσεις. Εδώ υπάρχουν πολλά. Πρώτα από όλα, δεν είναι μόνο το Ταμείο Ανάκαμψης –ο ένας μηχανισμός– ο μοναδικός μηχανισμός. Υπάρχει το ΕΣΠΑ, υπάρχουν και εθνικά προγράμματα. Το δεύτερο είναι ότι δεν πρέπει όλοι να χρηματοδοτηθούν. Πρέπει να είμαστε σαφείς σε αυτό. Αν μιλάμε για ανάπτυξη της οικονομίας μέσα από αλλαγή του παραγωγικού υποδείγματος, πάντα μια ισχυρή ανάπτυξη κάποιους αφήνει πίσω και σε κάποιους στηρίζει. Ειδικά για μια οικονομία που δεν έχει τεράστιους ανθρώπινους και άλλους πόρους, δεν μπορεί όλα να ανέβουν. Θα πρέπει να ανέβουν –και είναι σημαντικό να ανέβουν– αυτά τα οποία είναι περισσότερο ανταγωνιστικά, υψηλότερης ποιότητας. Αυτός είναι ο μηχανισμός που θα τραβήξει και τους άλλους.

Δ. Καδδά: Να γυρίζουμε στα εμπορεύσιμα αγαθά. Θα υπάρχει μια στροφή, λοιπόν, στα εμπορεύσιμα αγαθά από τα μη εμπορεύσιμα, για να είμαστε και ανταγωνιστικοί –εξαγωγικά, με αυτή την έννοια;

N. Βέττας: Αυτή η μετάβαση που λέτε, και κατά καιρούς έρχεται και ξαναφεύγει από τον δημόσιο διάλογο, έχει να κάνει με πολύ απτά πράγματα. Για παράδειγμα, το πο-

σοστό εξαγωγών αγαθών στη χώρα είναι πολύ μικρό σε σχέση με τον μέσο όρο της Ευρώπης, αν και υπήρχαν βήματα προόδου μέσα στην πανδημία, σαφή βήματα προόδου. Το κύριο που εξαγάγουμε είναι τουριστικές υπηρεσίες. Μπορούμε να εξαγάγουμε και περισσότερα αγαθά –το είδαμε. Αλλά μπορούμε να εξαγάγουμε και πολλές άλλες υπηρεσίες, για παράδειγμα, να έχουμε ανθρώπους εδώ οι οποίοι γράφουν λογισμικό και το πωλούν στο εξωτερικό. Δηλαδή, η εξαγωγή τέτοιων υπηρεσιών ταιριάζει πάρα πολύ στη δομή της ελληνικής οικονομίας.

Αυτές δεν είναι απαραίτητο να είναι μεγάλες επιχειρήσεις. Εγώ θα ήθελα να έρθουν και μεγάλες επιχειρήσεις, υποκαταστήματα, για παράδειγμα, θυγατρικών και πολυεθνικών. Αλλά αυτές μπορεί να είναι νεοφυείς επιχειρήσεις και πολύ μικρές που βρίσκουν την ευκαιρία. Για όλους υπάρχει χώρος.

Δ. Καδδά: Πολύ ωραία. Θίξατε κάτι για τα ίδια κεφάλαια. Το Σχέδιο Ανάκαμψης έχει μια ιδιαιτερότητα, η οποία είναι καλή, αλλά είναι και δύσκολη –απαιτεί συμμετοχή του ιδιώτη στο σκέλος των δανείων των 12,7 δισ. ευρώ, για να γίνω πιο συγκεκριμένη–, ενώ έχουμε συνηθίσει επιδοτήσεις τύπου ΕΣΠΑ, που δεν μετέχει ο ιδιώτης ιδιαίτερα, ή άλλου τύπου δάνεια. Αυτό είναι κάτι το οποίο πιστεύετε ότι θα είναι πρόβλημα; Ή, αντίστροφα, μήπως έπρεπε να γίνει αυτό το πράγμα για να έρθουν πιο ανταγωνιστικές προτάσεις;

Ν. Βέττας: Εδώ υπάρχει ένα ζήτημα προσφοράς και ένα ζήτημα ζήτησης. Η συμμετοχή με ίδια κεφάλαια σε ένα σημαντικό επενδυτικό πλάνο θεωρώ ότι καλά γίνεται και αποτελεί προϋπόθεση για να πάει καλά το συνολικό πρόγραμμα. Από την άλλη, είμαστε μια οικονομία γενικά σε χαμηλό ρυθμό ανάπτυξης στην εγχώρια κεφαλαιαγορά. Ας δούμε, για παράδειγμα, τις εγχώριες αποταμιεύσεις. Οι εγχώριες αποταμιεύσεις σε βάθος δεκαετιών κατευθύνονται κυρίως σε ένα χώρο, ο οποίος ήταν το σπίτι μας ή ένα δεύτερο εξοχικό για κάποιους. Αυτό γινόταν γιατί δεν υπήρχε εμπιστοσύνη παλαιότερα στο νόμισμα, αργότερα υπήρχε η κρίση. Αλλά, το να μπορείς να έχεις σταδιακά περισσότερες αποταμιεύσεις –να θυμηθούμε ότι η μέση αποταμίευση του νοικοκυριού είναι αρνητική σήμερα, σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές, τουλάχιστον–, επομένως το να δημιουργήσουμε κάποιες αποταμιεύσεις που θα χρηματοδοτήσουν κάποιο κεφάλαιο, το οποίο θα έρθει να κουμπώσει με το ανθρώπινο κεφάλαιο, αυτή με μία λέξη είναι η εξίσωση που πρέπει να τρέξει.

Δ. Καδδά: Έχουμε το Σχέδιο Ανάκαμψης, έχουμε το ΕΣΠΑ, έχουμε την Κοινή Αγροτική Πολιτική, έχουμε και ένα εθνικό πρόγραμμα, έχουμε πολλά λεφτά αυτήν τη φορά. Πιστεύετε ότι όλα αυτά μπορεί να τα αντέξει η κρατική μηχανή, μπορούν να τρέξουν παράλληλα και αποδοτικά τόσες επενδύσεις; Δεδομένου ότι στο παρελθόν έχουμε ζήσει την αγωνία κάθε φορά που ένα ΕΣΠΑ τελείωνε, για να απορροφήσουμε τους πόρους. Πιστεύετε ότι μπορεί να γίνει και τι πρέπει να γίνει για να διασφαλιστεί ότι τα λεφτά θα πιάσουν τόπο;

Ν. Βέττας: Η καταρχάς απάντηση είναι όχι. Η καταρχάς απάντηση είναι ότι αυτήν τη στιγμή, ούτε ο ιδιωτικός τομέας στη γενικότητα του, ούτε η δημόσια διοίκηση έχουν μάθει να τρέχουν αποτελεσματικά έργα, projects για να χρησιμοποιήσω τη λέξη της καθομιλουμένης, με την ταχύτητα την οποία πρέπει. Γιατί, να θυμηθούμε ότι το Ταμείο Ανάκαμψης έχει χρονικούς κόφτες.

Δ. Καδδά: Ναι, είναι ανελαστικό.

Ν. Βέττας: Είναι ένα πρόγραμμα που πληρώνει με την επιτυχία συγκεκριμένων βημάτων. Άρα, είναι σαφές ότι αυτήν τη στιγμή έχουμε να καλύψουμε ένα μεγάλο κενό σε σχέση με το πού πρέπει να είμαστε. Δεν λέω ότι δεν μπορεί να γίνει, αλλά θα πρέπει

αυτό να είναι το κέντρο της προσπάθειας. Προφανώς, δεν μας φθάνει ο χρόνος να πούμε τις λεπτομέρειες, το τι πρέπει να γίνει. Αλλά εκεί έχει σημασία το τι θα γίνει τριγύρω από το Ταμείο Ανάκαμψης. Για παράδειγμα, το να υπάρξει μια απλοποίηση και κωδικοποίηση σε συγκεκριμένες περιοχές, που έχουν να κάνουν από χρήσεις γης. Μετά, κάτω από ποιους όρους λύνεται μια υπόθεση στο σύστημα της δικαιοσύνης –αυτά είναι που θα επιτρέψουν και το ίδιο το Ταμείο να τρέξει. Δηλαδή, δεν μπορείς να πεις, θα τρέξω αποτελεσματικά το Ταμείο Ανάκαμψης, αν δεν απλουστεύσω...

Δ. Καδδά: Διαγωνιστικές διαδικασίες, απαλλοτριώσεις, θα προσθέσω εγώ και άλλες παραμέτρους που έχουν σχέση με τα διαγωνιστικά έργα.

Ν. Βέττας: Γιατί αφήνετε απ' έξω ερωτήματα, όπως το πόσο περίπλοκο είναι –το συζητάμε χρόνια, δεκαετίες, αιώνες ίσως– το φορολογικό ή το ασφαλιστικό μας σύστημα; Δείτε, για παράδειγμα, τη συζήτηση που γίνεται για το πόσους υπάλληλους χρειάζεσαι στον ΕΦΚΑ, ενώ κάτω από κανονικές συνθήκες θα έπρεπε η έκδοση μιας σύνταξης να είναι θέμα πατήματος ενός κουμπιού, αν αυτά καταγράφονταν, οι εισφορές και η ηλικία σου. Δεν είναι θέμα πυρηνικής φυσικής το 2021.

Δ. Καδδά: Όχι, αλλά παραμένει ζήτημα και το 2021 ακόμα αυτό, δεν έχει λυθεί.

Ν. Βέττας: Ναι, αλλά δείτε τι δημιουργεί αυτό. Το να μην μπορείς εύκολα να πας από μια δουλειά στην άλλη, χωρίς να αλλάξουν τα ασφαλιστικά σου, ή να μη ξέρεις και ούτω καθεξής, όλα αυτά μειώνουν την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας. Άρα, επιμένω, δεν είναι μόνον το να τρέξει αποτελεσματικά το Ταμείο Ανάκαμψης, είναι να τρέξεις, πολύ περισσότερο από ό,τι τρέχουμε τώρα, στα τριγύρω.

Δ. Καδδά: Άρα, μου συνδέσατε τώρα τις επενδύσεις και τη χρηματοδότηση με τις μεταρρυθμίσεις. Να ρωτήσω λοιπόν το εξής: έχουμε περάσει τρία μνημόνια, προσπαθούμε να τελειώσουμε με την ενισχυμένη εποπτεία επιτυχώς και έχουμε τώρα ένα Σχέδιο Ανάκαμψης το οποίο συνδέει επενδύσεις με ορόσημα και στόχους που πρέπει να υλοποιούνται για να παίρνουμε τα χρήματα. Γιατί, λοιπόν, και στην ενισχυμένη εποπτεία –τώρα έχουμε τη δωδέκατη αξιολόγηση– υπάρχουν ουρές στη δικαιοσύνη, στην υγεία, στο δημόσιο, στις προσλήψεις, σε διάφορα πεδία και δεν έχουν ολοκληρωθεί ύστερα από δέκα χρόνια μνημονίων; Και κάποιες από αυτές, όχι επώδυνες, έχουν ενταχθεί ως ορόσημα και στο Σχέδιο Ανάκαμψης, σε κάποιο βαθμό.

Ν. Βέττας: Μεταφράζω την ερώτηση ως, αυτό το οποίο δεν έκανες επί δέκα χρόνια και στο χείλος του γκρεμού, γιατί θα το κάνεις τώρα; Πρώτα από όλα, υπάρχει ένα θέμα κινήτρων και υποστήριξης των μεταρρυθμίσεων. Να είμαστε ειλικρινείς. Υπάρχει το περίφημο καρότο και το μαστίγιο, δοκιμάσαμε για σχεδόν δέκα χρόνια μαστίγιο. Είναι πιο αποτελεσματικό να έχεις και το ένα και το άλλο. Ορισμένοι πόροι είναι απαραίτητοι για να εκφράσουν μεταρρυθμίσεις, για παράδειγμα να σπρίξεις την καινοτομία, για παράδειγμα να ψηφιοποιήσεις το δημόσιο, να αλλάξεις τα σχολεία. Άρα, κατά μία έννοια, το χρήμα το οποίο έρχεται –να το πω λίγο, φθηνά– μπορεί να είναι καταλύτης για να σε βοηθήσει σε κάποιες μεταρρυθμίσεις. Αυτό είναι το ένα.

Το δεύτερο έχει να κάνει, όμως, με το γεγονός ότι σιγά σιγά η κλεψύδρα τελειώνει. Υπήρχε τεράστια αβεβαιότητα μέσα στα προγράμματα. Δεν πρέπει να μειώσουμε το γεγονός ότι με ευθύνη πολλών –και δεν βγάζω τους Ευρωπαίους απ' έξω– δημιουργήθηκε... Θυμάστε, περάσαμε τόσα χρόνια –εδώ ήσασταν, εδώ ήμουν– που δεν ξέραμε πώς θα είναι η μεθεπόμενη Δευτέρα. Αυτή δεν είναι μια χώρα που μπορεί να επενδύσει. Άρα, το να υπάρξει ένα πλαίσιο σταθερό, εγώ εκεί μπορώ να είμαι αρκετά αισιόδοξος, αν όμως αποφασίσουμε ότι τα χρήματα θα τα χρησιμοποιήσουμε για να χρηματοδοτήσουμε κάτι καινούριο και όχι απλώς για να δυναμώσουμε κάτι παλιό.

Δ. Καδδά: Το πώς θα διατεθούν τα χρήματα του Σχεδίου Ανάκαμψης είναι σχεδόν δεδομένο, με την έννοια της απουσίας ευελιξίας, σωστά; Έχει διαμορφωθεί το πλέγμα των παρεμβάσεων.

Ν. Βέττας: Όχι. Διότι, για παράδειγμα, το ποιες ιδιωτικές επενδύσεις θα γίνουν θα εξαρτηθεί και από αυτά που σας έλεγα πριν.

Δ. Καδδά: Σωστό. Να πούμε ότι το Σχέδιο Ανάκαμψης είναι επιδοτήσεις και δάνεια. Είναι 17,8 δισ. ευρώ οι επιδοτήσεις, που είναι σε ένα μεγάλο βαθμό κατανεμημένες, όχι απόλυτα. Υπάρχει ένα σκέλος για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις που έχει μία Α ευελιξία, και υπάρχουν 12,7 δισ. ευρώ δάνεια που εκεί είναι το μεγάλο στοίχημα, αν οι ιδιώτες και ποιοι ιδιώτες επενδυτές θα έρθουν. Αυτό είναι το πλαίσιο της συζήτησης –συγγνώμη που σας διέκοψα.

Ν. Βέττας: Ακριβώς έτσι είναι, αλλά θα επιμείνω ότι το ποιες ιδιωτικές αποφάσεις θα ληφθούν τα επόμενα χρόνια, από τώρα που μιλάμε και για τα επόμενα δύο τρία χρόνια, που θα είναι, κατά την άποψή μου, τελείως κρίσιμα χρόνια για τη χώρα, διότι αυτήν τη στιγμή υπάρχει χρόνος, χώρος και χρήμα για να μπορέσει κανείς να δημιουργήσει μια οικονομία πιο ανταγωνιστική από ό,τι ήταν. Αν όμως δεν το κάνουμε, σε δύο ή τρία χρόνια από τώρα η θετική δυναμική θα εξαντληθεί και θα αρχίσουμε να συζητάμε πάλι το αν μπορούμε να χρηματοδοτήσουμε την ύπαρξή μας. Άρα, εκεί νομίζω ότι θα πρέπει τα επόμενα χρόνια να υπάρξει πολύ συντονισμένη και επίμονη προσπάθεια. Αν γίνει αυτό, η ελληνική οικονομία έχει όλα τα θεμελιώδη για να είναι μία από τις πιο ισχυρές στην Ευρώπη, όχι εκεί που είμαστε.

Δ. Καδδά: Άρα, πρέπει να προσελκύσουμε ξένα κεφάλαια και εγχώρια κεφάλαια, να πείσουμε τους ιδιώτες να επενδύσουν το επόμενο διάστημα, κάτι που δεν συνέβαινε τα προηγούμενα χρόνια. Γιατί οι άμεσες ξένες επενδύσεις στην Ελλάδα είναι κάτι σχεδόν άγνωστο, γιατί είχαμε νιώσει μια τεράστια αποεπένδυση.

Ν. Βέττας: Εννοείται, χρειαζόμαστε ξένες επενδύσεις. Και περισσότερο από τα κεφάλαια χρειαζόμαστε λίγο και την εταιρική κουλτούρα που φέρνουν αυτές και το ότι ταράζουν τα νερά σε κάποιες αγορές που λιμνάζουν. Αλλά, μαζί με το να έρθουν αυτές οι ξένες επενδύσεις, σίγουρα πρέπει να κινητοποιηθούν ελληνικά κεφάλαια τα οποία υπάρχουν και ακόμα περισσότερο θα πρέπει αυτά να γίνουν σε ένα πλαίσιο –θα επιμείνω λίγο σε αυτό– σταθερότητας. Αν τεθεί το πλαίσιο, τότε οι επενδύσεις θα είναι πιο μεσοπρόθεσμες και αποτελεσματικές και ακόμα περισσότερο, επειδή αυτό είδαμε και μέσα στην πανδημία ότι μετρά, θα γίνουν και επενδύσεις στο ανθρώπινο κεφάλαιο.

Δ. Καδδά: Όταν μιλάμε για σταθερότητα, πέρα από το Σχέδιο Ανάκαμψης, υπάρχει το ευρύτερο σχέδιο ανάπτυξης, το οποίο έχει ένα εύρος δεκαετίας. Αυτό δεν δίνει ένα σταθερό πλαίσιο, δεν δίνει μια προοπτική για το τι θα γίνει τα επόμενα χρόνια; Ποια είναι, πιστεύετε, τα σημεία που φοβίζονται ενδεχομένως ακόμα, ή προκαλούν συγκράτηση, το διεθνές περιβάλλον, κάτι στο εγχώριο περιβάλλον;

Ν. Βέττας: Πρώτα απ' όλα, ακούσαμε πριν και τη συζήτηση με τον κεντρικό τραπεζίτη, η χώρα μας ακόμα δεν είναι σε επενδυτική βαθμίδα, πρέπει σιγά σιγά να αποκτήσει αξιοπιστία και νομίζω ότι θα το κάνει. Ο μεγάλος κίνδυνος σε αυτό που περιγράφετε είναι, όπως είπα και πριν, ότι από τη στιγμή που έρχονται κάποιοι πόροι στην ελληνική οικονομία, αυτούς τους πόρους θα τους διεκδικήσει και, εν τέλει, θα τους κερδίσει ένα τμήμα της οικονομικής δραστηριότητας, είτε μιλάμε για κεφάλαιο είτε μιλάμε για εργασία, το οποίο δεν είναι το πιο αποτελεσματικό. Αυτή είναι η μεγάλη

δυσκολία. Αν βάλεις δίπλα σε αυτό και διάφορα άλλα βαρίδια της οικονομίας, όπως το υψηλό δημόσιο χρέος, τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια, αυτό μπορεί να οδηγήσει σε αρνητική πορεία. Θα επιμείνω όμως, υπό όρους, πρέπει να είμαστε πολύ αισιόδοξοι, αν χρησιμοποιήσουμε το σημερινό κύμα το οποίο είναι θετικό.

Δ. Καδδά: Είχατε πει προ ημερών ότι πάμε πάρα πολύ καλά, αλλά μπορούμε να πάμε και καλύτερα, γιατί ακόμα δεν είμαστε στον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε πολλά πεδία. Θίξατε εκτενώς το σκέλος των παρεμβάσεων που πρέπει να γίνουν σε σχέση με τις επενδύσεις. Υπάρχουν και κάποια άλλα πεδία; Ή, για να το συνδέσω και με ένα άλλο θέμα, έχουμε ένα ζήτημα δίδυμων ελλειμμάτων –συζητήσαμε το σκέλος του εξωτερικού ισοζυγίου, έχουμε και το έλλειμμα και το υψηλό χρέος– πόσο σημαντική είναι η δημοσιονομική προσαρμογή και ποια θηλιά μας δημιουργεί ενδεχομένως αυτή η δημοσιονομική προσαρμογή στις προσπάθειες που πρέπει να γίνουν το επόμενο διάστημα;

Ν. Βέττας: Πολύ επιγραμματικά. Καλά κάνετε και ξαναφέρνετε στη μνήμη μας τα δίδυμα ελλείμματα. Μεγαλύτερη σημασία από όλα είναι η χώρα να έχει ανταγωνιστικότητα, το οποίο σημαίνει να μπορεί συστηματικά να πουλά προϊόντα αρκετά και υψηλής αξίας στο εξωτερικό για να καλύπτει και τις εισαγωγές της. Δείτε, για παράδειγμα, το κόστος ενέργειας. Θα δημιουργήσει μεγάλη πίεση στις εισαγωγές μας. Αυτό, όμως, είναι το αποτέλεσμα όλων των προσαρμογών που σας περιέγραψα πριν. Αν γίνουν, η χώρα μπορεί να πάει σε ένα συστηματικά θετικό εξωτερικό ισοζύγιο.

Αλλά, επειδή βάλατε τον δάκτυλό σας και στο θέμα του δημοσιονομικού ελλείμματος, θα θυμάστε, ήταν μόλις προχθές σχηματικά που συζητούσαμε για πλεονάσματα 3,5% και μετρούσαμε το κάθε ευρώ. Μέσα στην πανδημία αυτή η συζήτηση ξεχάστηκε, αλλά θα πρέπει να τη θυμηθούμε εμείς πριν τη θυμηθούν οι ξένοι.

Δ. Καδδά: Πριν μας τη θυμίσουν οι άλλοι έξω –και θα μας τη θυμίσουν πολύ σύντομα.

Ν. Βέττας: Υπάρχει ακόμα αρκετό περιθώριο –το είδαμε και με τις τεχνολογίες– ο δημόσιος τομέας να γίνει πιο αποτελεσματικός, χωρίς οι δαπάνες για αυτό να αυξάνονται πιο γρήγορα από το ΑΕΠ. Μπορεί να αυξάνεται το σύνολο των δαπανών, και με τις συντάξεις μέσα, αλλά πρέπει να αυξάνεται με χαμηλότερο ρυθμό από ό,τι το υπόλοιπο ΑΕΠ.

Δ. Καδδά: Θα ήθελα να σας ευχαριστήσω πάρα πολύ για αυτήν την πολύ εποικοδομητική συζήτηση. Ευχαριστούμε πάρα πολύ και τον Κύκλο Ιδεών που μας έδωσε αυτήν την ευκαιρία. Καλή σας συνέχεια στο συνέδριο.

Ν. Βέττας: Ευχαριστώ πολύ.

«Διακυβέρνηση και συμπεριληπτικές πολιτικές σε συνθήκες πολλαπλών αβεβαιοτήτων»

Τάσος Γιαννίτσας

ομότιμος καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών, πρώην υπουργός

Σήφης Πολυμίλης

δημοσιογράφος

Σ. Πολυμίλης: Καλησπέρα σας. Να ευχαριστήσουμε τον Κύκλο Ιδεών για το ιδιαίτερα ενδιαφέρον συνέδριο που διοργάνωσε, το οποίο έδωσε την αφορμή για αρκετές ενδιαφέρουσες παρεμβάσεις για μια σειρά από κρίσιμα προβλήματα που αντιμετωπίζει η χώρα και η διαχείρισή τους των οποίων θα κρίνει και το μέλλον της Ελλάδας για τις επόμενες δεκαετίες, σε μεγάλο βαθμό. Η σημερινή ημέρα του συνεδρίου ήταν αφιερωμένη σε μια σειρά από σημαντικά αλλά και αλληλοσυνδεδεμένα προβλήματα, κλιματική αλλαγή, υγειονομική κρίση, τεχνητή νοημοσύνη και το θέμα της συμπεριληπτικότητας. Το πώς συνδέονται μεταξύ τους, ποιες προκλήσεις δημιουργούν για την ελληνική κοινωνία και για την πολιτική, θα συζητήσουμε σήμερα με τον Τάσο Γιαννίτση. Τάσο, ο λόγος σε εσένα.

Τ. Γιαννίτσας: Ευχαριστώ. Θα ξεκινήσω λίγο ανορθόδοξα με μια παρένθεση, η οποία ας μην εκληφθεί ως κριτική, αλλά ως επισήμανση που αφορά και εμένα. Χρησιμοποιούμε πολύ τον όρο «συμπεριληπτικότητα» –κι εγώ τον πρότεινα και για την ομιλία μου εδώ, αλλά και τον έχω χρησιμοποιήσει και αλλού. Αλλά η έννοια της «συμπεριληπτικότητας» είναι άγνωστη στο 99,99% των Ελλήνων. Ουσιαστικά μιλάμε για αλληλεγγύη, για πολιτική κοινωνικής αλληλεγγύης, για κοινοτική συνοχή κ.λπ. και δεν ξέρω τι θα μπορούσαμε να κάνουμε –όχι φυσικά στο πλαίσιο της ημερίδας αυτής–, ώστε να ξεφύγουμε από κάτι που είναι τόσο σοβαρό, αλλά δεν είναι κατανοητό σε ευρύτερες κατηγορίες ανθρώπων.

Έχοντας πει αυτά, θα πω ότι, ναι, αυτά που συζητήθηκαν σήμερα, που είχαν να κάνουν με την κλιματική αλλαγή, με το ενεργειακό και μια σειρά άλλα προβλήματα, όπως οι πανδημίες, οι κίνδυνοι από το διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα και τις αρρυθμίες που παρουσιάζει, οι κίνδυνοι της γήρανσης για ορισμένες οικονομίες και κοινωνίες, οι κίνδυνοι της μετανάστευσης λόγω της κλιματικής αλλαγής, όλα αυτά –και δεν είμαι εξαντλητικός αυτήν τη στιγμή– είναι ένα σύνολο κινδύνων που είναι διαφορετικό να τους δεις τον καθένα ξεχωριστά και διαφορετικό να σκεφθείς ότι είναι όλοι μαζί ένα σύνολο. Όντας ένα σύνολο, με διαφορετική σύνθεση ανά κοινωνία, συγκροτούν ένα πολύ διαφορετικό κίνδυνο από ό,τι αν ήταν μεμονωμένα.

Αυτό έχει μια σειρά από επιπτώσεις. Πρώτον, πρέπει να δει κανείς, σε επίπεδο πολιτικής, πώς αντιμετωπίζει τις επιπτώσεις ενός τέτοιου συνόλου. Το πώς αντιμετωπίζει τις επιπτώσεις, σημαίνει να γίνουν ιεραρχήσεις και επιλογές που είναι πολιτικά επώδυνες και επικίνδυνες, καθώς είναι προφανές ότι τέτοιου μεγέθους κίνδυνοι δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν παράλληλα και με αποτελεσματικότητα και για όλους. Άρα, πρέπει να εξεταστεί ποιοι είναι οι πιο μεγάλοι κίνδυνοι και σε ποιες ισορροπίες μπορεί να τους φέρει κανείς.

Το δεύτερο, που επίσης είναι εξαιρετικά σημαντικό –ίσως και πιο σημαντικό– είναι ότι κάποιος πρέπει να πληρώσουν και κάποιος θα ωφεληθούν περισσότερο από

αυτό. Καταρχάς, ας αναφερθώ στο επιχείρημα –που δεν είναι το μόνο– ότι είναι αυτοί που θα πληγούν περισσότερο και πρέπει να στηριχθούν περισσότερο. Άρα, το πώς η πολιτική θα επιλέξει ποιοι θα πληρώσουν και ποιοι θα στηριχθούν, με οποιαδήποτε κριτήρια, είναι κάτι που είναι κάτι καινούριο και πολύ σημαντικό, επώδυνο και επικίνδυνο για τις κοινωνίες –και θα εξηγήσω αργότερα.

Το τρίτο είναι ότι, όταν μια κοινωνία φθάνει να πιεστεί από τόσους πολλούς κινδύνους, υπάρχει ένας πρόσθετος κίνδυνος. Ο κίνδυνος είναι να μην μπορεί να αντεπεξέλθει επαρκώς και να παραιτηθεί από το να αντιμετωπίσει τους κινδύνους αυτούς. Αυτό, φυσικά, θα ήταν καταστροφικό για οποιονδήποτε.

Σ. Πολυμίλης: Το έχουμε δει και στο παρελθόν πολλές φορές, άλλωστε.

Τ. Γιαννίτσας: Επίσης, θα ήθελα να πω ότι, όταν οι απειλές μαζεύονται τόσες πολλές, ας υποθέσουμε ότι έχουμε τον Σίσυφο που σπκώνει τον βράχο του, μπορεί ο βράχος να γίνει τόσο βαρύς, που ο Σίσυφος να μην μπορεί να τον σπκώσει πια. Θέλω να πω ότι τίθενται πάρα πολλά ζητήματα και οι διασυνδέσεις μεταξύ όλων αυτών δεν είναι μόνο διασυνδέσεις της κλιματικής αλλαγής ή της μετανάστευσης με κάποιο κίνδυνο. Είναι ότι κάθε μια απειλή από αυτές επηρεάζεται από την άλλη. Διαφορετικά θα αντιμετωπίσει την κλιματική αλλαγή μια κοινωνία σε γήρανση, ή μια κοινωνία που είναι σε χαμηλό επίπεδο, ή αδυνατεί να έχει ανάπτυξη κ.λπ. και διαφορετικά μια κοινωνία που έχει άλλα χαρακτηριστικά.

Σ. Πολυμίλης: Όπως είπες και εσύ προηγουμένως, είναι κοινός τόπος ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια περίοδο που αντιμετωπίζουμε διαρκώς νέες απειλές και κινδύνους –δεν θα τους επαναλάβω– με σοβαρές παρενέργειες στην οικονομία, την κοινωνία, όπως επισήμανες κ.λπ. Πόσο διατεθειμένοι, όμως, είναι οι πολιτικοί να ιεραρχήσουν, να σταθμίσουν αυτούς τους κινδύνους και να αναλάβουν πρωτοβουλίες που να περιορίσουν τις επιπτώσεις και τη διάχυσή τους στην κοινωνία; Γιατί αυτός είναι και ο ρόλος της πολιτικής, εν τέλει.

Τ. Γιαννίτσας: Αν είναι σωστός ο ισχυρισμός ότι συζητάμε –στην κοινωνία μας και γενικότερα– για τις απειλές αυτές σαν να συζητάμε πού θα κάνουμε διακοπές το καλοκαίρι, είναι προφανές ότι υπάρχει άλλο πρόβλημα. Πρώτον, αν μια κοινωνία δεν δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να τα αντιμετωπίσει, προφανώς θα πληγεί πολύ πιο έντονα κάποια στιγμή αργότερα. Δεύτερον, η κοινωνία αυτή να γλιτώνει κάποιο κόστος τη στιγμή που ακολουθεί αυτήν τη συμπεριφορά, αλλά το κόστος που θα έχει συνολικά θα είναι πολύ μεγαλύτερο και αυτό πρέπει να το κατανοήσει από το πολιτικό σύστημα, τα μέσα ενημέρωσης, και πολλούς πόλους. Το τρίτο είναι ότι, εφ' όσον μιλάμε για την Ελλάδα, η δεκαετία 2020-2030 είναι εξαιρετικά κρίσιμη για να προετοιμάσουμε τη χώρα για αυτές τις απειλές. Γιατί είναι εξαιρετικά κρίσιμη; Γιατί περίπου από το 2030 και μετά, οι απειλές αυτές θα έχουν ενταθεί, ενδεχομένως να είναι και περισσότερες, καθώς δεν ξέρουμε τι θα γίνει με τις πανδημίες και με διάφορες άλλες εξελίξεις, με την ανάπτυξη κ.λπ.

Σ. Πολυμίλης: Νέες πανδημίες που μπορεί να προκύψουν.

Τ. Γιαννίτσας: Και αν η Ελλάδα στη σημερινή φάση, σε αυτήν τη δεκαετία, που έχει κάποιες δυνατότητες, παρά τα πλήγματα που έχει δεχθεί, δεν φανεί ότι είναι σε θέση να κάνει κάποια πράγματα σοβαρά για την αντιμετώπιση αυτής της κατάστασης, που από το 2030 και μετά θα είναι πολύ πιο δύσκολη –όλα θα είναι τότε πιο δύσκολα για τη χώρα–, τότε καταλαβαίνουμε ότι περίπου από το 2030 και μετά ο κίνδυνος μπλοκαρίσματος της χώρας σε καταστάσεις δυσάρεστες θα είναι ακόμα πιο μεγάλος.

Βεβαίως, αυτό σημαίνει ότι, εκτός από τους πρωταρχικούς κινδύνους στους

οποίους αναφέρθηκα, διαμορφώνεται και ένας δευτερογενής κίνδυνος: να έχουμε ένα πολιτικό σύστημα –και μια κοινωνία, αλλά ας μείνουμε στο πολιτικό σύστημα– το οποίο αδιαφορεί, δεν θέλει, αρνείται να παρέμβει για διάφορους λόγους. Αυτή η καθυστέρηση, η άρνηση, ο αρνητισμός, ή το ότι δεν λαμβάνονται αποτελεσματικά μέτρα, να οδηγούν δευτερογενώς σε ένα ακόμα μεγαλύτερο κίνδυνο. Δηλαδή, η άρνηση του κινδύνου δημιουργεί ένα δεύτερο σοβαρό κίνδυνο και αυτό είναι πάρα πολύ επικίνδυνο.

Σ. Πολυμίλης: Το έζησες από πολύ κοντά με το ασφαλιστικό –το ζήσαμε και όλοι μετά στη συνέχεια– από πρώτο χέρι, αυτήν την αδυναμία –δεν θα πάμε, βέβαια, στο ασφαλιστικό.

Τ. Γιαννίτσας: Δεν ήθελα να αναφερθώ στο ασφαλιστικό. Το ασφαλιστικό είναι κλασική περίπτωση ενός προβλήματος που το αφήσαμε. Αυτήν τη στιγμή απορροφά γύρω στο 20% του ΑΕΠ, από το οποίο οι 12 μονάδες περίπου είναι επιδότηση από τον προϋπολογισμό. Και δίνουμε μάχες, αν θα έχουμε δημοσιονομικό πλεόνασμα 0,5% ή 1% παραπάνω, όταν το 12% του ΑΕΠ πηγαίνει στο ασφαλιστικό, γιατί ακριβώς δεν κάναμε τίποτα.

Σ. Πολυμίλης: Γι' αυτό υπάρχει ένα θέμα πώς αντιλαμβανόμαστε αυτούς τους συλλογικούς κινδύνους, τα προβλήματα –ένα από αυτά είναι και το ασφαλιστικό. Δηλαδή, πώς τμήματα της κοινωνίας τους προσλαμβάνουν, πώς επικοινωνούνται μεταξύ πολιτικού συστήματος, κοινωνικών ομάδων, πνευματικών δυνάμεων –γιατί παίζουν και ένα ρόλο οι διανοούμενοι, και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης– και πόσο είμαστε διατεθειμένοι, φυσικά, να θυσιάσουμε βραχυπρόθεσμα οφέλη και συνήθειες για το μακροπρόθεσμο συμφέρον της χώρας. Δηλαδή, μιλάμε για τη δεκαετία 2020-2030, για τις επόμενες γενιές. Δηλαδή, αν σήμερα δεν αποφασίσουμε κάτι, θα το πληρώσουν οι επόμενες γενιές πολύ χειρότερα.

Τ. Γιαννίτσας: Αυτό είναι ένα πρόσθετο, πολύ κρίσιμο θέμα. Δηλαδή, η επιλογή του να λειτουργεί κανείς για βραχυπρόθεσμα προβλήματα με βραχυπρόθεσμες λύσεις, που σε έξι μήνες ή σε 16 μήνες ή σε 26 μήνες θα είναι ξεπερασμένες και θα είναι άχρηστες, σημαίνει ότι σπρώχνουμε συνέχεια προς τα πίσω τις λύσεις προβλημάτων που θα τα βρούμε μπροστά μας.

Αυτό έχει ένα τεράστιο κόστος για τις νέες γενιές. Αυτήν τη στιγμή όλοι εμείς, οι παλαιότερες γενιές, έχουμε υποθηκεύσει το μέλλον των νέων γενιών, διότι έχουν ένα τεράστιο χρέος 205% περίπου του ΑΕΠ –είναι το τρίτο, νομίζω, στον κόσμο από πλευράς μεγέθους και κάνουμε σαν να μην τρέχει τίποτα–, έχουμε ένα ασφαλιστικό που είναι αυτό που είπαμε –ας μην επανερχόμαστε–, έχουμε μια ανεργία από τις υψηλότερες στην Ευρώπη, αν όχι την υψηλότερη, έχουμε θέσεις εργασίας που δίνουν στα νέα παιδιά τυπικά μεταξύ 400 και 700 ευρώ, δηλαδή έχουμε ένα εκπαιδευτικό σύστημα που παράγει νέους που μπορούν να διεκδικήσουν αυτούς τους μισθούς και ένα αδύναμο παραγωγικό σύστημα. Επομένως, με αυτές τις προοπτικές ένας νέος πού μπορεί να ελπίζει; Και συνεχίζουμε να λύνουμε τα προβλήματά μας με πρόσθετο χρέος, άρα με πρόσθετη υποθήκη στο μέλλον και με πρόσθετες επιβαρύνσεις. Όλα αυτά μας οδηγούν και στη διάσταση της συμπεριληπτικότητας –που είπα εγώ–, της κοινωνικής αλληλεγγύης, της κοινωνικής συνεκτικότητας.

Σ. Πολυμίλης: Σε αυτό ήθελα να έρθουμε τώρα. Όπως είπες, υποτιμούμε συνεχώς τα προβλήματα και τα αφήνουμε στην άκρη, τα σπρώχνουμε κάτω από το χαλί συνήθως. Πώς μπορεί να αλλάξει σήμερα αυτό, να υπάρξει μια μεγαλύτερη συμπεριληπτικότητα της πολιτικής, σε ποια πεδία, ποιους θα έπρεπε να έχει στόχο μια τέτοια πολιτική;

Τ. Γιαννίτσας: Θα πω ότι η κοινωνική αυτή διάσταση της συμπεριληπτικότητας δεν είναι καθόλου αυτονόητη. Όσο εντείνονται οι εντάσεις μέσα στις κοινωνίες, τόσο οι συγκρούσεις και οι εντάσεις και οι συσχετισμοί δύναμης παίρνουν το πάνω χέρι και βλέπουμε, πρώτον, πώς οι ισχυρές εντάσεις –το είδαμε στην Ελλάδα το 2010 και μετά, το είδαμε και σε άλλες χώρες– οι ισχυρές οικονομικές ασυμμετρίες και αποτυχίες οδηγούν δευτερογενώς σε ισχυρές κοινωνικές εντάσεις και, στη συνέχεια, οι ισχυρές κοινωνικές εντάσεις οδηγούν σε ισχυρές πολιτικές εντάσεις. Άρα, ουσιαστικά σε μία αποδιάρθρωση και του οικονομικού και του κοινωνικού και του πολιτικού συστήματος.

Όταν μιλάμε όμως για απειλές, όπως αυτές που αναφέραμε, που ξέρουμε όλοι από διεθνείς αναλύσεις και από εκθέσεις κ.λπ., ότι όχι μόνον είναι γενικευμένες –όχι όλες, αλλά πολλές–, αλλά έχουν σοβαρές επιπτώσεις στις ανισότητες μεταξύ χωρών και στις ανισότητες στο εσωτερικό των χωρών, γιατί δεν δέχονται όλες οι χώρες ή οι κοινωνικές ομάδες τις ίδιες επιπτώσεις, πρέπει να δούμε πώς μέσα από την πολιτική θα προλάβουμε αυτές τις ανισότητες και, δεύτερον, αν δεν μπορούμε να τις προλάβουμε, που δεν μπορούμε να τις προλάβουμε όλες, πώς θα τις αντιμετωπίσουμε εκ των υστέρων.

Αυτό οδηγεί στις συμπεριληπτικές πολιτικές. Αυτό είναι μια διάσταση που άλλες κοινωνίες μπορεί να το λύσουν με πιο συναινετικό τρόπο –ας το πω έτσι– και άλλες με πολύ πιο συγκρουσιακό. Ο δεύτερος τρόπος σημαίνει απειλές πλέον για τη δημοκρατία και, κυρίως, τις συνταγματικές ελευθερίες, τις ελευθερίες του ατόμου. Δηλαδή, το ρίσκο να πάμε μέσα από τέτοιες καταστάσεις σε αποδόμηση βασικών κατακτήσεων του τελευταίου αιώνα είναι πάρα πολύ υπαρκτό. Το βλέπουμε, άλλωστε, σε χώρες όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, το προπύργιο των δημοκρατικών ελευθεριών, αλλά και σε άλλες χώρες ευρωπαϊκές και μη ευρωπαϊκές.

Σ. Πολυμίλης: Για να έρθουμε ξανά στα δικά μας, συνήθως το πολιτικό σύστημα έχει το βλέμμα του στραμμένο στον εκλογικό κύκλο, περνούν ένα δύο χρόνια διακυβέρνησης και μετά το βλέμμα είναι στις εκλογές, πώς θα κερδίσουν τις επόμενες εκλογές. Πώς μπορούν να ληφθούν αποτελεσματικές πολιτικές αποφάσεις που θα συμπεριλαμβάνουν αυτά που είπες προηγουμένως; Πέρασαμε δέκα χρόνια κρίσης, παρ' όλα αυτά ελάχιστα έχουν αλλάξει προς αυτήν την κατεύθυνση. Πιστεύεις ότι μπορούμε να υπερβούμε αυτό το παρελθόν σήμερα;

Τ. Γιαννίτσας: Αυτό το χαρακτηριστικό, ότι δηλαδή το πολιτικό σύστημα είναι προσανατολισμένο στον εκλογικό κύκλο, είναι ένα τεράστιο, πραγματικά τεράστιο, πρόβλημα και για πολλές άλλες επιμέρους απειλές που είπαμε, και όχι μόνο για τις «μέγα απειλές» που συζητήσαμε. Οι εξελίξεις που διαγράφονται γύρω μας έχουν ένα ορίζοντα 5-10-15 ετών από σήμερα. Αν δεν πάρει κανείς έγκαιρα μέτρα, η κατάσταση τότε θα είναι πολύ διαφορετική. Άρα, υπάρχει ένα τεράστιο χάσμα μεταξύ του προσανατολισμού της δράσης των κυβερνήσεων, που είναι ο εκλογικός κύκλος, και της πραγματικότητας.

Η πρακτική αυτή πρέπει να ξεπεραστεί. Το μοντέλο διακυβέρνησης πρέπει να αλλάξει και να τεθούν οι συλλογικοί στόχοι σε υψηλότερη μοίρα από ό,τι οι κομματικοί και οι προσωπικοί. Πρέπει να κατανοήσουμε ότι υπάρχουν συλλογικοί στόχοι που μπορεί να μη δημιουργήσουν αύριο προβλήματα στον καθένα μας, άρα να μην επηρεάζουν την ψήφο του. Αλλά, αν αγνοθούν, μπορεί να δημιουργήσουν πολύ σοβαρές καταστάσεις για την ίδια την ύπαρξη της χώρας και της ελληνικότητας. Δεν ξέρω τι αλλαγές μπορεί να χρειαστούν στο συνταγματικό, το εκλογικό πεδίο κ.λπ., πάρα πολλά πράγματα προς αυτήν την κατεύθυνση πρέπει να αλλάξουν, γιατί διαφορετικά θα πηγαίνουμε λίγο ως πολύ όπως πηγαίνουμε τώρα. Όπως έχει λεχθεί,

όταν κάνεις λίγο έως πολύ αυτό που έκανες και πριν, θα περιμένεις λογικά και το αποτέλεσμα που είχες πριν.

Σ. Πολυμίλης: Είναι μια μεγάλη συζήτηση που, δυστυχώς, δεν έχουμε χρόνο να την κάνουμε. Τελειώνοντας, έχεις μια αναφορά στο τελευταίο βιβλίο σου από τον *Γατόπαρδο* του *Lampedusa*. Η αναφορά λέει ότι «οι Σικελοί δεν θα θελήσουν ποτέ να βελτιωθούν για τον εξής απλό λόγο, πιστεύουν ότι είναι τέλειοι. Η ματαιοδοξία τους είναι πιο ισχυρή από την εξαθλίωσή τους». Νομίζω ότι κάπου ταιριάζει και σε εμάς. Πιστεύεις ότι μπορούμε να υπερβούμε τις παθογένειες και να είμαστε λίγο πιο αισιόδοξοι για το μέλλον;

Τ. Γιαννίτσας: Σήφη, είμαστε φίλοι και θα σου μιλήσω στον ενικό. Θα σου πω, μην περιμένεις να σχολιάσω αυτά που έχω γράψει στο βιβλίο μου και μόλις τα είπες.

Σ. Πολυμίλης: Δεν το έγραψες εσύ, μια αναφορά είναι.

Τ. Γιαννίτσας: Ναι, εντάξει, το παρέθεσα τροποποιώντας το λίγο. Ο καθένας ας κρίνει και ας σκεφθεί τι μπορεί να κάνει, ώστε να μην είναι έτσι, ώστε να έχω εγώ λάθος, ή αυτή η φράση να είναι λανθασμένη, να αποδειχθεί λανθασμένη.

Σ. Πολυμίλης: Ευχαριστούμε τον Τάσο Γιαννίτση.

Τ. Γιαννίτσας: Ευχαριστώ και εγώ.

Σ. Πολυμίλης: Ευχαριστούμε τον Κύκλο Ιδεών για την πρωτοβουλία. Καλή συνέχεια στις συζητήσεις.

«Τράπεζες και επιχειρήσεις: πόσο έτοιμες είναι να υποστηρίξουν το αναπτυξιακό άλμα;»

Φωκίων Καραβίας

διευθύνων σύμβουλος, Eurobank

Ειρήνη Χρυσολωρά

δημοσιογράφος

Ε. Χρυσολωρά: Καλησπέρα σας. Η ελληνική οικονομία μεταξύ κρίσης και ανάκαμψης είναι η ενόπτη που συζητάμε σήμερα το απόγευμα και ποιος αρμοδιότερος για να τη συζητήσουμε από ένα εκλεκτό εκπρόσωπο του τραπεζικού τομέα, τον κ. Φωκίωνα Καραβία, διευθύνοντα σύμβουλο της Eurobank. Τον ευχαριστούμε που είναι μαζί μας.

Φ. Καραβίας: Καλησπέρα.

Ε. Χρυσολωρά: Καλησπέρα. Κύριε Καραβία, είμαστε στη φάση που η οικονομία ανακάμπει με ταχύτερο ρυθμό από ό,τι αναμενόταν. Περιμένουμε ότι βγαίνουμε σιγά σιγά από την πανδημία, τα μέτρα αποσύρονται, αλλά η οικονομία βρίσκεται αντιμέτωπη με τα μόνιμα προβλήματα της των τελευταίων ετών και ένα από αυτά, το μεγαλύτερο ίσως, είναι το μεγάλο επενδυτικό κενό που έχει αφήσει. Εδώ έχουμε αργώ το Ταμείο Ανάκαμψης και τα ταμεία του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, του ΕΣΠΑ. Το ερώτημα είναι: οι ελληνικές επιχειρήσεις είναι έτοιμες να ανταποκριθούν σε αυτό το επενδυτικό άλμα που απαιτείται; Να το βάλω πιο συγκεκριμένα, ετοιμαζόμαστε να πάρουμε κάποια δάνεια από το Ταμείο Ανάκαμψης και οι τράπεζες θα συμμετάσχουν σε αυτά. Υπάρχει ενδιαφέρον, έχετε προτάσεις επενδυτικές στα συρτάρια σας;

Φ. Καραβίας: Βεβαίως. Κυρία Χρυσολωρά, είπατε ότι η οικονομία αναπτύσσεται γρηγορότερα από τις αρχικές προβλέψεις –είναι πραγματικότητα αυτό. Ωστόσο, πιστεύω ότι το κρίσιμο δεν είναι αν θα έχουμε 6% ή 7% ή 8% ανάπτυξη φέτος, αλλά αν θα έχουμε και τα επόμενα πέντε χρόνια μια ανάπτυξη σαφώς πάνω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, ας πούμε στο επίπεδο του 3,5-4%. Για να το επιτύχουμε, θα πρέπει να καλύψουμε το επενδυτικό κενό στο οποίο αναφερθήκατε και σίγουρα ένας μοχλός σε αυτήν την κατεύθυνση είναι το Ταμείο Ανάκαμψης. Η αλήθεια είναι ότι υπάρχει μεγάλη αναγνωρισιμότητα για το Ταμείο αυτό στην επιχειρηματική κοινότητα. Δεν είμαι όμως το ίδιο βέβαιος κατά πόσο οι επιχειρηματίες είναι έτοιμοι αυτήν τη στιγμή να το χρησιμοποιήσουν και, σίγουρα, πρέπει να δούμε ξεχωριστά τις μεγάλες ή τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις, τις μεσαίες επιχειρήσεις από τις μικρότερες.

Υπήρχε πρόσφατα μια πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη της Grant Thornton, η οποία παρουσιάστηκε στο πλαίσιο των Growth Awards, που διοργανώνουμε από κοινού η Eurobank με την Grant Thornton. Η μελέτη αυτή, έδειξε ότι η πλειοψηφία των επιχειρήσεων περιμένει μεγαλύτερο τζίρο για τα επόμενα χρόνια, το οποίο συνάδει με την αισιοδοξία που υπάρχει ευρύτερα για την οικονομία. Από την άλλη, μόνο τέσσερις στις δέκα επιχειρήσεις θεωρούν ότι θα μπορέσουν να ενταχθούν στο Ταμείο Ανάπτυξης και μόνο ένα 10% από αυτές έχει ώριμα επενδυτικά σχέδια για να τα εντάξει άμεσα.

Όπως είπα όμως, πρέπει να δούμε ξεχωριστά τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις από τις μικρές. Και η αλήθεια είναι ότι οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις, και πολλές από τις μεσαίες, έχουν ήδη ώριμα επενδυτικά σχέδια, τα οποία μπορούν να ενταχθούν στο

Ταμείο Ανάκαμψης και αφορούν διάφορους τομείς της ελληνικής οικονομίας. Δεν εστιάζονται, ας πούμε, μόνο στον τουρισμό, αφορούν την ενέργεια, αφορούν τα δίκτυα, είτε φυσικού αερίου είτε ηλεκτρικής ενέργειας είτε δίκτυα για τα Ultra-Fast internet, αφορούν τον χώρο των κατασκευών, των ακινήτων, καθώς επίσης και τη μεταποίηση, τα logistics και ούτω καθεξής. Άρα, αυτό είναι κάτι πολύ θετικό. Από την άλλη, οι μικρότερες εταιρείες, όπως είπα, φαίνονται λιγότερο προετοιμασμένες.

Όμως το Ταμείο Ανάπτυξης δεν είναι μόνο δάνεια. Έχουμε και το κομμάτι των επιδοτήσεων και υπάρχουν προγράμματα εκεί, όπως, για παράδειγμα, το «Εξοικονομώ κατ' οίκον» το οποίο μπορεί να διαχυθεί στο σύνολο της οικονομίας. Να σας δώσω ένα παράδειγμα: όταν κάποιος θελήσει μέσω του προγράμματος αυτού να αναβαθμίσει ενεργειακά το σπίτι του, προφανώς θα απευθυνθεί σε κάποιον επαγγελματία, σε κάποια μικρή επιχείρηση. Άρα, με έμμεσο τρόπο το πρόγραμμα αυτό θα κατευθυνθεί σε μια ευρύτερη βάση της οικονομίας.

Ε. Χρυσολωρά: Υπάρχουν και επικορηγήσεις, από όσο γνωρίζω, απευθείας για επενδύσεις μικρομεσαίων επιχειρήσεων.

Φ. Καραβίας: Υπάρχουν επίσης, πολύ σωστά το λέτε, επικορηγήσεις για τον ψηφιακό μετασχηματισμό, που αφορά μικρές επιχειρήσεις, που, αν κάνουν χρήση αυτών των προγραμμάτων, θα μπορέσουν πραγματικά να αυξήσουν την παραγωγικότητά τους.

Ε. Χρυσολωρά: Μένοντας λίγο στις μεγάλες –που λέτε ότι είναι πιο έτοιμες για να επενδύσουν–, μου αναφέρατε κάποιους τομείς ενδεικτικά, μπορούμε όμως να πούμε ότι αυτό το επενδυτικό ενδιαφέρον συνάδει με την ανάγκη για αλλαγή του παραγωγικού προτύπου; Δηλαδή, είναι οι επενδύσεις προσανατολισμένες σε μια κατεύθυνση που να μπορούμε να θεωρούμε ότι η Ελλάδα θα καλύψει, ας πούμε, τα κενά, τις ελλείψεις της, και θα στραφεί σε μια σύγχρονη κατεύθυνση επενδυτικά;

Φ. Καραβίας: Να σας πω. Και μόνο που στο ερώτημά σας υπάρχει αναφορά σε επενδύσεις και επενδυτικά σχέδια, υποδηλώνει αυτό από μόνο του είναι μια αλλαγή του οικονομικού μοντέλου της χώρας. Γιατί το λέω αυτό; Όλοι γνωρίζουμε ότι στο παρελθόν η κατανάλωση ήταν στο κέντρο του οικονομικού μοντέλου της Ελλάδος. Ακόμα και προηγούμενα προγράμματα που είχαμε από την Ευρωπαϊκή Ένωση, στην αγωνία μας να τα απορροφήσουμε, κατευθύνθηκαν στην κατανάλωση. Ξέρουμε όλοι ότι κατανάλωση στη χώρα μας σημαίνει κυρίως αύξηση των εισαγωγών και διαπιστώσαμε, με οδυνηρό τρόπο, πού οδηγεί αυτό το οικονομικό μοντέλο.

Όμως αυτήν τη φορά το Ταμείο Ανάκαμψης εξ ορισμού θα πρέπει να πάει αποκλειστικά και μόνο σε επενδύσεις, όχι σε κατανάλωση. Αν δούμε τα κριτήρια ή τους τομείς στους οποίους θα πρέπει να κατευθυνθούν οι επενδύσεις, μιλάμε για την πράσινη μετάβαση, που από τη φύση της υπονοεί και μια αλλαγή του παραγωγικού μοντέλου, γιατί αφορά παραγωγή πλέον ενέργειας στη χώρα μας και όχι εισαγωγή ενέργειας και ορυκτών καυσίμων από το εξωτερικό, μιλάμε για τον ψηφιακό μετασχηματισμό, μιλάμε για έρευνα και καινοτομία –η καινοτομία είναι απαραίτητο στοιχείο της οικονομίας, που λείπει αυτήν τη στιγμή–, μιλάμε για εξωστρέφεια της οικονομίας, άρα τόνωση των εξαγωγών αγαθών αλλά και εξαγωγών υπηρεσιών. Καθώς, επίσης, υπάρχουν και κίνητρα και ειδικός σχεδιασμός που θα επιτρέψουν τη μεγέθυνση της μέσης ελληνικής επιχείρησης, είτε μέσω εξαγωγών είτε μέσω συνεργασιών, έτσι ώστε να μπορέσει η μέση ελληνική επιχείρηση να γίνει πιο ανταγωνιστική. Άρα, υπάρχουν οι προϋποθέσεις για να δούμε αυτήν την αλλαγή του παραγωγικού μοντέλου, στην οποία αναφερθήκατε.

Ε. Χρυσολωρά: Τι θα γίνει, όμως, με τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις; Είπατε, βέβαια,

ότι υπάρχουν κάποιες δυνατότητες εμμέσως ή αμέσως να χρηματοδοτηθούν. Ωστόσο οι τραπεζικές κάνουλες, ας το πούμε έτσι, είναι κλειστές για πολλές από αυτές και, επίσης, κάποιες πέρασαν στο κόκκινο λόγω της πανδημίας. Τι σκέψεις υπάρχουν για αυτές, ιδίως όσες έχουν μια προοπτική να επανέλθουν σε συνθήκες βιωσιμότητας; Μήπως πρέπει να αλλάξουν τα κριτήρια με τα οποία τις αντιμετωπίζουν οι τράπεζες;

Φ. Καραβίας: Κυρία Χρυσολωρά, θα επιμείνω στον διαχωρισμό ανάμεσα στις μεσαίες επιχειρήσεις και τις μικρές επιχειρήσεις. Νομίζω πως η περίμετρος των μικρομεσαίων βάζει μαζί επιχειρήσεις που έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά μεταξύ τους. Η αλήθεια είναι ότι η πλειοψηφία των μεσαίων επιχειρήσεων έχει υγιείς πλέον ισολογισμούς. Ο τραπεζικός δανεισμός είναι ανοικτός προς αυτές τις επιχειρήσεις και θα έλεγα ότι υπάρχει και έντονος ανταγωνισμός μεταξύ των τραπεζών, ποια τράπεζα θα κάνει πελάτες της τέτοιου είδους επιχειρήσεις.

Επίσης, θα ήθελα να πω ότι ευρύτερα είναι μύθος αυτό που λέμε ότι είναι κλειστές οι κάνουλες των τραπεζών για δανειοδοτήσεις. Οι τράπεζες ζουν από τα δάνεια και η επιδίωξή τους είναι να αυξήσουν τα δανειακά τους υπόλοιπα. Όμως, συγχρόνως είναι αλήθεια αυτό που είπατε, ότι για ένα αριθμό μικρών επιχειρήσεων η πρόσβαση στον τραπεζικό τομέα δεν είναι εφικτή. Αξίζει, όμως, να εξετάσουμε ποιοι είναι οι λόγοι που απορρίπτονται αιτήματα για χρηματοδότηση σε τέτοιες μικρές επιχειρήσεις.

Θα έλεγα ότι η πλειοψηφία των περιπτώσεων αφορά επιχειρήσεις που έχουν ληξιπρόθεσμες οφειλές, είτε προς το δημόσιο είτε προς ασφαλιστικά ταμεία ή σε τράπεζες. Μικρές επιχειρήσεις που έχουν αρνητικά ίδια κεφάλαια ή επιχειρήσεις οι οποίες έχουν σειρά ζημιολόγων χρήσεων –και δεν αναφέρομαι, προφανώς, στις χρήσεις της πανδημίας, αλλά στην προηγούμενη περίοδο. Εταιρείες που είναι υπερδανεισμένες. Θα έλεγα ότι είναι μία μικρή μειονότητα των απορρίψεων, λιγότερο από το 20%, οι περιπτώσεις που μας υποβάλλεται κάποιο επενδυτικό σχέδιο και το απορρίπτουμε ως μη βιώσιμο. Αρα, δυστυχώς, υπάρχει ένα ποσοστό των μικρών επιχειρήσεων που δεν πληρούν τα τραπεζικά κριτήρια. Αυτά είναι κριτήρια που ισχύουν ευρύτερα στην Ευρώπη. Είναι εποπτικά κριτήρια, και, νομίζω, κανείς δεν θα μας συμβούλευε να παρακάμψουμε αυτά τα κριτήρια, γιατί οι συνέπειες, σε μεσοπρόθεσμη ή μακροπρόθεσμη βάση, δεν θα είναι αυτές που θα θέλαμε.

Όμως, την ίδια στιγμή πρέπει να πούμε ότι αυτήν τη στιγμή υπάρχουν πολλά εργαλεία που μπορούν να χρησιμοποιήσουν οι μικρές επιχειρήσεις οι οποίες είναι βιώσιμες, αλλά αντιμετωπίζουν δυσκολίες, έτσι ώστε να βελτιώσουν την ποιότητα του ισολογισμού τους. Για παράδειγμα, ο νόμος για τη δεύτερη ευκαιρία, που είναι ο νέος πτωχευτικός νόμος, παρέχει τη δυνατότητα ρύθμισης χρεών και προς το δημόσιο και προς τα ασφαλιστικά ταμεία και προς τις τράπεζες. Επίσης, τα τελευταία ένα δύο χρόνια, έχουμε μεταφορά των λεγόμενων «κόκκινων» δανείων από τους τραπεζικούς ισολογισμούς στους servicers. Αυτό επιτρέπει στις εταιρείες με κόκκινα δάνεια να διαπραγματευτούν με κάποιο νέο πρόσωπο τη ρύθμιση των χρεών τους, με ένα πιο γενναιόδωρο τρόπο, ενδεχομένως και με κούρεμα, έτσι ώστε να γίνει το χρέος τους ξανά βιώσιμο. Επίσης, υπάρχει σειρά προγραμμάτων, και ευρωπαϊκά προγράμματα και προγράμματα από την Ελληνική Αναπτυξιακή Τράπεζα, που μέσω των εμπορικών τραπεζών προσπαθούν να ενθαρρύνουν τη δανειοδότηση σε μικρές επιχειρήσεις.

Ε. Χρυσολωρά: Με τι ρυθμό πιστεύετε ότι θα κινηθεί η πιστωτική επέκταση τα επόμενα χρόνια;

Φ. Καραβίας: Δεν θα διακινδύνευα να σας δώσω ένα νούμερο για την πιστωτική επέκταση, γιατί αυτό εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Όμως, μπορώ να μοιραστώ μαζί σας ότι, αν δούμε τα επιχειρηματικά σχέδια που επικοινωνούν οι τράπεζες –κάθε

τράπεζα χωριστά– με αναλυτές ή με τους μετόχους τους ή με επενδυτές, σωρευτικά το τραπεζικό σύστημα προσδοκά να αυξήσει τα δανειακά του υπόλοιπα περίπου κατά 8-10 δισ. ευρώ ετησίως για τα επόμενα τρία με τέσσερα χρόνια. Νομίζω ότι, αν αυτό επιτευχθεί, θα είναι πολύ θετικό και για την οικονομία, αλλά φυσικά και για τις τράπεζες, γιατί θα ενισχύσουν τις πηγές εσόδων τους.

Ε. Χρυσολωρά: Συνδέεται και με το Ταμείο Ανάκαμψης αυτό;

Φ. Καραβίας: Βεβαίως, συνδέεται και με το Ταμείο Ανάκαμψης.

Ε. Χρυσολωρά: Άρα, προσδοκάτε ότι θα απορροφηθούν τα δάνεια αυτά, τα 12,7 δισ. ευρώ;

Φ. Καραβίας: Να σας απαντήσω. Το πρόβλημα στη σημερινή εποχή δεν είναι η διαθεσιμότητα κεφαλαίων, αντίθετα από ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν. Δεν είναι μόνον το Ταμείο Ανάκαμψης. Είναι οι τραπεζικές καταθέσεις που και αυτές αυξάνονται κάθε μήνα. Είναι η πρόσβαση που έχουν αποκτήσει οι τράπεζες πλέον στις διεθνείς κεφαλαιαγορές. Άρα, η διαθεσιμότητα χρηματοδότησης δεν είναι το πρόβλημα.

Είμαστε στην ευχάριστη θέση να έχουμε το αντίστροφο πρόβλημα, να βρεθούν δηλαδή αρκετά επενδυτικά σχέδια που να είναι βιώσιμα και να μπορέσει ο τραπεζικός τομέας να διοχετεύσει τη χρηματοδότηση προς όφελος και των επιχειρήσεων και της οικονομίας σε αυτά τα έργα.

Ε. Χρυσολωρά: Για το οποίο δεν θέλετε να ρισκάρετε, να μου πείτε αν πράγματι θα είναι αρκετά.

Φ. Καραβίας: Είμαι αισιόδοξος ότι θα είναι, υπάρχει ήδη κινητικότητα. Αλλά, επειδή μιλάμε για μεγάλα μεγέθη, ας περιμένουμε να δούμε πραγματικά πώς θα εξελιχθούν τα πράγματα.

Ε. Χρυσολωρά: Παρ' όλα αυτά προβλέψατε σε μια πρόσφατη ομιλία σας στο Growth Awards ότι η Ελλάδα θα δει τα επόμενα χρόνια τους μεγαλύτερους ρυθμούς ανάπτυξης από τη δεκαετία του 1960. Το ερώτημά μου είναι, αυτή η ανάπτυξη θα είναι αυτό που λέμε συμπεριληπτική, ή ανησυχείτε ότι θα υπάρξουν νέες ανισότητες –όπως είναι και ένα ερώτημα που θέτει το συνέδριο σήμερα;

Φ. Καραβίας: Είναι, νομίζω, ένα εύλογο και δύσκολο ερώτημα. Πρώτον, να επιβεβαιώσω ότι πραγματικά προβλέπουμε ότι η επόμενη πενταετία, τουλάχιστον, θα είναι μια πενταετία έντονης αναπτυξιακής δραστηριότητας. Το ΑΕΠ σίγουρα θα κινηθεί αρκετά πάνω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Μην ξεχνάμε, όμως, ότι προκλήσεις πάντα υπάρχουν, δυσκολίες πάντα υπάρχουν. Το διαπιστώσαμε το καλοκαίρι με τις καταστροφικές πυρκαγιές, το διαπιστώνουμε και τώρα με τη διεθνή αναταραχή που υπάρχει στις τιμές ενέργειας ή με τη διαταραχή που υπάρχει στην εφοδιαστική αλυσίδα. Βέβαια, αυτά είναι διεθνή προβλήματα, όχι ελληνικά, και πιστεύω ότι με τον Α ή Β τρόπο η διεθνής κοινότητα θα τα αντιμετωπίσει. Άρα, ας μείνουμε στο ότι, πραγματικά, η χώρα μας θα μπορέσει να έχει μια ισχυρή αναπτυξιακή πορεία τα επόμενα πέντε χρόνια.

Τώρα, στο ερώτημα αν θα είναι μια ανάπτυξη με ανισότητες, ή θα είναι μια ανάπτυξη που θα περιλαμβάνει όσο το δυνατόν μεγαλύτερο μέρος του κοινωνικού συνόλου. Η αλήθεια είναι ότι κατά τη δεκαετία που προηγήθηκε, τη δεκαετία της κρίσης, οι ανισότητες μάλλον αυξήθηκαν. Να αναφερθώ, γιατί άκουγα και τον κ. Γιαννίτση προηγουμένως, στη διαγενεακή ανισότητα, η οποία εντάθηκε πάρα πολύ την προηγούμενη δεκαετία –αναφέρθηκε ο κ. Γιαννίτσης με αρκετή λεπτομέρεια σε αυτό το θέμα– και είναι μια ανισότητα που οδήγησε σημαντικό μέρος των νέων ανθρώπων να αναζητήσει ευκαιρίες εκτός της χώρας. Αλλά το θέμα των ανισοτήτων

είναι ένα διεθνές φαινόμενο, δεν είναι ένα ελληνικό φαινόμενο. Να σας αναφέρω ότι, πρόσφατα, στην ετήσια σύνοδο της Αμερικανικής Κεντρικής Τράπεζας το θέμα ήταν ακριβώς αυτό, δηλαδή η οικονομική ανάπτυξη και οι ανισότητες που ενδεχομένως δημιουργούνται.

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η επόμενη περίοδος θα είναι μια περίοδος έντονων αλλαγών, και υπάρχει το ερώτημα αν οι ανισότητες θα δημιουργήσουν μια κοινωνική αστάθεια. Αυτό δεν μπορεί να είναι ανεκτό για μια ευρωπαϊκή κοινωνία, για τη χώρα μας, και δεν είναι συμβατό με τις θεμελιώδεις αξίες μας. Επομένως, είναι συνολική η ευθύνη που έχουμε να προσπαθήσουμε να το αντιμετωπίσουμε, είναι ευθύνη ατομική, είναι ευθύνη της κοινωνίας. Αλλά είναι και ευθύνη των επιχειρήσεων και πρέπει και οι επιχειρήσεις και οι τράπεζες να λάβουν όλα τα μέτρα, έτσι ώστε να αμβλύνουν αυτό το πρόβλημα.

Ε. Χρυσολωρά: Κλείνοντας τον κύκλο της συζήτησής μας, θα ήθελα να αναφερθούμε λιγάκι στις εξελίξεις στην Ευρώπη. Ετοιμάζεται νέα αλλαγή των δημοσιονομικών κανόνων. Την Ελλάδα την αφορά άμεσα αυτό το θέμα, καθώς είναι μια χώρα με πολύ υψηλό χρέος –αναφέρθηκε και στις προηγούμενες συζητήσεις– αλλά και ένα μεγάλο επενδυτικό κενό, όπως επίσης είπαμε. Άρα, προς ποια κατεύθυνση μας ενδιαφέρει εμάς, ως Ελλάδα, να κινηθεί η Ευρώπη σε αυτό το θέμα;

Φ. Καραβίας: Όλοι γνωρίζουμε ότι έχει ξεκινήσει ήδη ένας προβληματισμός στην Ευρώπη πώς θα αλλάξουν οι ευρωπαϊκές συνθήκες σταθερότητας, λαμβάνοντας υπόψη τις εμπειρίες και τα διδάγματα και της ελληνικής κρίσης αλλά και της πανδημίας. Νομίζω, δεν μπορούμε να πούμε σήμερα προς τα πού πηγαίνει η συζήτηση, γιατί, όπως πάντα, στην Ευρώπη υπάρχουν διαφορετικές απόψεις και έντονα διαφορετικές απόψεις. Αλλά νομίζω, το πού θέλουμε εμείς τα πράγματα να κατευθυνθούν είναι προφανές και η συμμαχία με τις χώρες του Νότου, και ιδιαίτερα με την Ιταλία, είναι κάτι που και το γνωρίζουμε και το επιδιώκουμε.

Τα προβλήματα που έχουμε δεν είναι μόνον το δημόσιο χρέος, ή δεν είναι μόνον το επενδυτικό κενό. Πρέπει να δείξουμε ιδιαίτερη προσοχή για τα δίδυμα ελλείμματα, τα οποία τα βελτιώσαμε κατά τη διάρκεια της κρίσης με πολύ πόνο και πολλές θυσίες. Τα δύο τελευταία χρόνια, και το 2020 και το 2021, διευρύνθηκαν ξανά και τα δύο και πρέπει από το 2022 να επανέλθουν σε πιο βιώσιμα επίπεδα. Άρα, είναι κάτι που πρέπει να μη διαφεύγει της προσοχής μας.

Σε μια άλλη κληρονομιά της κρίσης, που είναι τα κόκκινα δάνεια, νομίζω ότι εκεί υπάρχει πολύ μεγάλη πρόοδος στον τραπεζικό τομέα. Το γεγονός ότι θα κατευθυνθούμε σε μονοψήφια επίπεδα μη εξυπηρετούμενων δανείων στο τραπεζικό σύστημα το 2022 –για τη Eurobank ήδη είμαστε εκεί, καθώς με το τέλος του τρίτου τριμήνου του 2021 θα έχουμε 7,5% δείκτη μη εξυπηρετούμενων δανείων, αλλά το σύνολο του τραπεζικού συστήματος θα έχει μονοψήφιο δείκτη στο τέλος του 2022– αυτό ανοίγει τον δρόμο για ένα στόχο, που θα έλεγα ότι είναι και εθνικός στόχος: να μπορέσουμε να επανακτήσουμε την επενδυτική βαθμίδα ως χώρα.

Ε. Χρυσολωρά: Πότε το βλέπετε αυτό;

Φ. Καραβίας: Η εκτίμησή μου είναι ότι πρέπει να δουλέψουμε εντατικά όλο το 2022 για αυτό, έτσι ώστε να το επιτύχουμε ή στα τέλη 2022 ή στα μέσα στο 2023.

Ε. Χρυσολωρά: Αυτό συνδέεται με κάτι τελευταίο που θέλω να σας πω. Ανησυχείτε ότι θα ανέβουν τα επιτόκια; Θα μας προστάτευε η επενδυτική βαθμίδα.

Φ. Καραβίας: Νομίζω ότι τα επιτόκια είναι σε ιστορικά χαμηλά επίπεδα διεθνώς.

Ε. Χρυσολωρά: Ότι θα ανέβουν, θα ανέβουν. Απλώς, εννοώ, τι φοβάστε ότι μπορεί να συμβεί για μια χώρα σαν την Ελλάδα.

Φ. Καραβίας: Νομίζω ότι, εφόσον δείξουμε μια πειθαρχία και μια βελτίωση σε όλα τα μεγέθη στα οποία προαναφέρθηκα, το δημόσιο χρέος θα είναι διαχειρίσιμο, γιατί έχει τέτοια χαρακτηριστικά μεγάλης διάρκειας, χαμηλών επιτοκίων. Έχουμε και το απόθεμα των 40 δισ. ευρώ σε μετρητά, που κάνουν το χρέος αυτήν τη στιγμή διαχειρίσιμο.

Ε. Χρυσολωρά: Κύριε Καραβία, ευχαριστώ πολύ.

Φ. Καραβίας: Να είστε καλά, ευχαριστώ πολύ.

«Δημοκρατία και ανάπτυξη σε δύσκολους καιρούς»

Γιώργος Βερνίκος

πρώην πρόεδρος ΟΚΕ, γενικός γραμματέας ΣΕΤΕ

Πέτρος Τατσόπουλος

συγγραφέας, π. βουλευτής

Ελευθερία Κόλλια

δημοσιογράφος

II

154

Ε. Κόλλια: Καλησπέρα σας. Θέλω να σας καλωσορίσω στη συζήτηση με θέμα «Δημοκρατία και ανάπτυξη σε δύσκολους καιρούς», στους κόλπους του πάντα ανήσυχου Κύκλου Ιδεών, και να σας παρουσιάσω τους δύο βασικούς πρωταγωνιστές αυτής της συζήτησης: τον κ. Γιώργο Βερνίκο, πρώην πρόεδρο της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής της Ελλάδας και γενικό γραμματέα του Συνδέσμου Τουριστικών Επιχειρήσεων· και τον κ. Πέτρο Τατσόπουλο, συγγραφέα και πρώην βουλευτή. Ο κ. Βερνίκος διαθέτει μια πτυχή έντονα πολιτική. Είναι ενεργός πολίτης από τη δεκαετία του 1970, έχει αγωνιστεί για τη δημοκρατία και είναι επίτιμος πρόεδρος της Greenpeace, αλλά και ιδιαίτερα ενεργός επιχειρηματικά, οπότε η τοποθέτησή του έχει πολλαπλό ενδιαφέρον. Ο κ. Τατσόπουλος, βεβαίως, κουβαλά την έμπνευση 20 και πλέον βιβλίων –22, αν δεν κάνω λάθος– και την εμπειρία ασφαλώς του ελληνικού Κοινοβουλίου. Και οι δύο, λοιπόν, έχουν να μας πουν πολλά και ενδιαφέροντα.

Θα ξεκινήσουμε από τον κ. Βερνίκο, η πρώτη ερώτηση απευθύνεται σε εκείνον. Έχετε γράψει ένα βιβλίο με τίτλο *Σχεδιάζοντας το μέλλον - Δημοκρατία και ανάπτυξη σε δύσκολους καιρούς*. Το γράψατε το 2018, και σε αυτό το βιβλίο δίνετε τεράστια βαρύτητα στην κοινωνική συναίνεση, τη σύνθεση και την αποφυγή των συγκρούσεων σε μείζονα κοινωνικά ζητήματα. Θέλω να σας ρωτήσω, τρία χρόνια μετά, με την πανδημία παρούσα και τόσες μάχες ολόγυρά μας, πόσο επιμένετε, κ. Βερνίκο, σε αυτήν την προσέγγιση;

Γ. Βερνίκος: Ευχαριστώ για την ερώτηση. Θα απαντήσω ευθέως, αλλά θέλω να κάνω και μερικές εισαγωγικές σκέψεις. Και το θέμα «δημοκρατία και ανάπτυξη» αλλά και η έννοια της «κανονικότητας» μας βάζουν σε σειρά συλλογισμών. Θέλω να πω ότι, όσον αφορά τη κανονικότητα, κατά καιρούς αλλάζει η έννοιά της. Ενδεικτικά θα σας έλεγα ότι την περίοδο της δικτατορίας, κανονικότητα θεωρούσαμε να πέσει η χούντα. Επίσης, τα πρώτα χρόνια της κρίσης, κανονικότητα θα θεωρούσαμε να ξεπεράσουμε το μεγάλο αποπληθωρισμό και τα μνημόνια. Στη συνέχεια, το 2015, κανονικότητα θα θεωρούσαμε να επανέλθουμε σε κοινά αποδεκτές απόψεις, που περιλαμβάνουν την έννοια της δημοκρατίας, να μην αυτοσχεδιάζουμε, την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, την έννοια του να έχεις φιλικό επενδυτικό περιβάλλον και όλα τα αυτονόητα που θα μπορούσε κανείς να ονομάσει ως κανονικότητα.

Σήμερα, λοιπόν, ύστερα από τρία χρόνια, η έννοια «κανονικότητα» έχει αλλάξει. Έχει αλλάξει, γιατί θεωρούμε ότι κατακτήσαμε την κανονικότητα, όπως την εννοούσαμε πριν από πέντε χρόνια, αλλά έχουν προστεθεί πολλά καινούρια στοιχεία. Η πανδημία είναι ένα χαρακτηριστικό, αλλά παράλληλα έχουν αυξηθεί πάρα πολύ οι ασύμμετρες απειλές και οι αβεβαιότητες, περιλαμβανομένων αυτών της κλιματικής αλλαγής, των

ανισοτήτων, της τεχνολογίας, των επιπτώσεων που δημιουργεί στην εργασία και όλα αυτά τα πράγματα. Έρχεται, λοιπόν, κάποιος και σωστά τοποθετείται και λέει: «ωραία, η κανονικότητα είναι κάτι στο οποίο τελικά μάλλον θα πρέπει να θεωρούμε δεδομένο ότι κανονικότητα θεωρούμε και το να ζούμε με αβεβαιότητες· και, το κυριότερο, να προσαρμοζόμαστε στις εξελίξεις όπως έρχονται». Αυτό είναι η κανονικότητα, δεν είναι κάτι σταθερό. Ούτε συμβόλαιο έχει κανείς με τον Θεό περί μίας κανονικότητας, ούτε και υπάρχει μια φόρμα που θα πρέπει συνέχεια να την επικαλείσαι.

Υπάρχουν, όμως, μερικές σταθερές αξίες. Σε αυτές τις σταθερές αξίες έχει σημασία αυτό που αναφέρατε και εκεί στηριζόταν και το βιβλίο μου. Οι έννοιες «δημοκρατία» και «ανάπτυξη». Αν, μάλιστα, βάλεις την ανάπτυξη με την έννοια της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση και όχι με δείκτες μόνον του ΑΕΠ –οι οποίοι καθορίζουν την ποιότητα της ζωής μας και το πόσο ο καθένας θεωρεί την ανάπτυξη με όρους ποιοτικούς και πώς επιβιώνεις σε ένα κόσμο με τόσες αβεβαιότητες και τόσα προβλήματα–, σε συνδυασμό με την πίστη στη δημοκρατία –που το θεωρώ βασικό ζητούμενο–, έχεις ορισμένες αξίες που είναι διαχρονικές, ξεπερνούν την έννοια της κανονικότητας με την έννοια της επιστροφής στο παρελθόν ή μιας κανονικότητας στατικής, και έρχεται και προβάλλεις την ανάγκη για εμάς –που είναι μόνιμο στοιχείο– να πιστεύουμε σε αυτό που ονομάζουμε αστική φιλελεύθερη δημοκρατία, η οποία θα υποστεί τεράστιες πιέσεις στο επόμενο χρονικό διάστημα και λόγω των τεχνολογικών εξελίξεων, αλλά και στην έννοια του ανθρώπου με τη φύση.

Αυτή, λοιπόν, ήταν η έννοια και ως πρόεδρος της ΟΚΕ υπηρέτησα τις συνανέσεις, όπως πάντα με ενδιαφέρει να προβάλλω πανανθρώπινες αξίες, με ενδιαφέρει να προβάλλω τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Γι' αυτό σωστά αναφέρατε και τα θέματα τα περιβαλλοντολογικά, και σήμερα περισσότερο από ποτέ πρέπει να τονίζουμε και να πιστεύουμε στην έννοια της δημοκρατίας και στην έννοια της ανθρώπινης ανάπτυξης, με την έννοια της ποιότητας ζωής.

Ε. Κόλλια: Κύριε Τασόπουλε, θα απευθυνθώ σε εσάς τώρα με ένα δύσκολο θέμα και μεγάλο. Η Μαρία Ρεσσα, δημοσιογράφος από τις Φιλιππίνες, τιμηθείσα πριν από λίγες ημέρες με το Nobel Ειρήνης, αφόρισε ουσιαστικά το Facebook, λέγοντας ότι αποτελεί απειλή για τη δημοκρατία. Θα ήθελα τη ματιά σας επάνω σε αυτό. Ξέρω, είναι τεράστιο το θέμα.

Π. Τασόπουλος: Κοιτάξτε, όσοι έχουμε ασχοληθεί με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης τα τελευταία χρόνια, ειδικά με το Facebook, που, αν θυμάμαι καλά, έχει ξεκινήσει από το 2004, έχουμε διαπιστώσει ότι κάτι σάπιο υπάρχει εδώ και πάρα πολύ καιρό. Όσοι έχουμε περισσότερη πληροφόρηση γύρω από γεγονότα που έχουν συμβεί, όχι μόνον στην Ελλάδα, αλλά σε όλη την υφήλιο –στην Ελλάδα περιορίζομαι στο τελευταίο, στη δίκη με το βιτριόλι, η οποία έχει ως υπόστρωμα μια νοσηρή σχέση με τα social media, από εκεί ξεκίνησε– καταλαβαίνουμε ότι υπήρξε εσκεμμένη προσπάθεια, ευθύς εξαρχής, με τους αλγόριθμους που χρησιμοποιήθηκαν, να τονωθεί ο ναρκισσισμός του εκάστοτε χρήστη· ο χρήστης ο ίδιος, με όρους ναρκωτικών πια, να εθιστεί όσο το δυνατόν περισσότερο, δηλαδή να παραμείνει στη διαδικτυακή πλατφόρμα όσο το δυνατόν περισσότερο χρόνο, αν είναι δυνατόν να μη σηκώνεται παρά μόνο για τις φυσικές του ανάγκες. Και αυτό, βεβαίως, με ένα συνδυασμό, που τον βοηθούσε ο εκάστοτε αλγόριθμος, με τα like που βάζει ο χρήστης, το τι του αρέσει δηλαδή στις αναρτήσεις των άλλων –πόσω μάλλον στον εαυτό του, έχει τη δυνατότητα να αυτοθαυμάζεται κιόλας–, να έχουν μια πολλαπλασιαστική δύναμη, να αυξάνονται και να οδηγούν σε μια συμπεριφορά ακραία, σε μια συμπεριφορά επιθετική. Παίρνεις περισσότερα like όσο πιο προκλητικός είσαι, όσο πιο επιθετικός είσαι, όσο πιο ανορθολογική ή συνωμοσιολόγνα ρητορική έχεις.

Φθάσαμε, λοιπόν, στο σημείο, ενώ χαιρετίστηκαν στην αρχή τα social media ως διεύρυνση της δημοκρατίας και επικοινωνία σε παγκόσμιο επίπεδο σε πρωτόγνωρο σημείο, όχι μονάχα να μην κάνουν αυτό αλλά να φτιάχνουν μικρά κάστρα, μικρούς περικαρακωμένους χώρους στον καθένα από εμάς, όπου τελικά επικοινωνούμε μονάχα με όσους συμφωνούν με εμάς. Είμαστε δυσανεκτικοί σε οποιαδήποτε άλλη άποψη εκτός από τη δική μας, την οποία δεχόμαστε μόνο να την ακούμε και από τα χείλη των άλλων. Αυτό κτυπά τόσο βαθιά στη ρίζα της δημοκρατίας, στη ρίζα του διαιολόγου, από τα αρχαία χρόνια, από την αρχαιοελληνική έννοια της αγοράς, που αργά ή γρήγορα –και το είδαμε τώρα με τις πρόσφατες καταγγελίες που έκανε η Frances Haugen, ένα από τα ανώτερα στελέχη του Facebook, που έκανε και στη Γερουσία και το CBS, αν θυμάμαι καλά–, βλέπουμε πραγματικά να είναι μια νάρκη στα ίδια τα θεμέλια της δημοκρατίας.

Ειλικρινά σας λέω, δεν μπορώ να σκεφθώ ένα τρόπο που να μη χειροτερέψει το πρόβλημα. Δηλαδή, οποιουδήποτε είδους απαγόρευση πλέον στα κοινωνικά δίκτυα προσλαμβάνεται ως μια παραπάνω συνωμοσία εναντίον της ελευθερίας μας. Η Ευρώπη, κυρίως, αλλά και οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής προσπάθησαν από ένα σημείο και μετά να περιορίσουν και να ελέγξουν τα fake news –ιδίως ύστερα από τη χρήση που τους έκανε ο Donald Trump με το σκάνδαλο της Cambridge Analytica, στο οποίο πήρε τα προσωπικά δεδομένα εκατομμυρίων χρηστών και τα έδωσε για τις προεκλογικές ανάγκες του. Το αποτέλεσμα ήταν ότι, οποιαδήποτε ένδειξη ότι αυτό είναι fake news, οποιαδήποτε δηλαδή σφραγίδα επάνω, να δυναμώνει τους καταναλωτές των fake news, την πίστη των καταναλωτών των fake news στο ότι διώκονται, στο ότι το σύστημα προσπαθεί να τους εξουδετερώσει.

Η πανδημία ήρθε και έδεσε με όλα αυτά. Φανταστείτε ότι οι ανορθολογικές συνωμοσιολόγνες θεωρίες ήταν σε ακμή πριν από την πανδημία. Και το να έρθει μια πανδημία με ένα εκθρό αόρατο, ασυμπτωματικό –όλα τα στοιχεία που έχει ο κορωνοϊός– δυνάμωσε αυτό το κλίμα. Βρισκόμαστε, λοιπόν, σε ένα κλίμα –θα έλεγα– κατεξοχήν εκθροικό προς την ίδια τη δημοκρατία, τη δημοκρατία ως πράξη ή ως καθημερινότητα.

Ε. Κόλλια: Η Maria Ressa έχει δίκιο, λοιπόν. Θα δώσω τη σκυτάλη στον κ. Βερνίκο, να δώσουμε και ένα θετικό πρόσημο τώρα στη συζήτηση επάνω στο εξής: υπάρχει μια διαδεδομένη αντίληψη ότι οι κρίσεις παράγουν ευκαιρίες. Τι είδους ευκαιρίες μπορεί, όμως, να γεννήσει αυτή η πρωτόγνωρη υγειονομική δοκιμασία που περνάμε;

Γ. Βερνίκος: Η άμεση απάντηση είναι ότι μας δίνει τη δυνατότητα του αναστοχασμού, να γνωρίσουμε καλύτερα τον εαυτό μας. Θα έλεγα ακόμα και να φιλοσοφήσουμε πού είμαστε και πού πηγαίνουμε, και όλα αυτά τα στοιχεία. Με αφορμή και την προηγούμενη συζήτηση, αυτά που είπε ο Πέτρος, αλλά και την ερώτηση, θέλω να προσθέσω ότι η δημοκρατία δεν είναι κάτι σταθερό. Είναι ένα σύνολο κανόνων, για να μπορούμε να επιβιώνουμε, και πρέπει συνέχεια να εξελίσσεται με βάση τα νέα προβλήματα που παρουσιάζονται. Ούτε είναι η πρώτη φορά που παρουσιάζονται προβλήματα στη δημοκρατία. Θα έλεγα ότι ποτέ άλλοτε στην ιστορία του ανθρώπου δεν ήταν τόσο διαδεδομένη η έννοια της δημοκρατίας –και, μάλιστα, της δημοκρατίας έτσι όπως τη νοούμε εμείς–, όσο είναι σήμερα.

Θέλω, επίσης, να πω ότι η δουλειά που γίνεται από τον Κύκλο Ιδεών είναι πάρα πολύ σημαντική. Εγώ θα έλεγα ότι θα μπορούσαμε να δίνουμε και πιστοποιητικό σε όσους το παρακολουθούν. Γιατί, αν κάποιος παρακολουθήσει αυτές τις δύο ημέρες όλο τον πλούτο των ιδεών που μπαίνει, που όλα αυτά τα θέματα έχουν άμεση σχέση με τη δημοκρατία, θα βγει πάρα πολύ ενισχυμένος.

Θέλω να προσθέσω και μερικές άλλες σκέψεις. Στο πλαίσιο που η δημοκρατία

εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από εμάς τους ίδιους τους πολίτες και το πόσο συνειδητοί είμαστε, θέλω να προσθέσω μερικές λέξεις που τις θεωρώ κλειδιά. Για να είναι κάποιος σήμερα ενεργός πολίτης, έχει μεγάλη σημασία να είναι πληροφορημένος: άρα, έχει μεγάλη σημασία από πού πληροφορείται, τι αξιοπιστία έχουν οι πληροφορίες που έχει. Το δεύτερο είναι να κρατά για τον εαυτό του το δικαίωμα της αμφισβήτησης. Το τρίτο είναι να είναι ενεργός πολίτης και να συμμετέχει και το τέταρτο να πιστεύει ότι η δημοκρατία απαιτεί και αποτελεσματικότητα και οργάνωση, για να μην καταλήγει σε κάτι τελείως ρευστό, το οποίο θα καταλήγει στην ίδια την αυτοαναίρεσή της ή ακόμα και στη δολοφονία της.

Τα βάζω όλα αυτά μαζί σε αυτήν την υπόθεση, και πιστεύω ότι η πανδημία μας έδωσε πολλά στοιχεία να αναστοχαστούμε, πολλά στοιχεία να σκεφθούμε πού είμαστε, πού πηγαίνουμε, ποια είναι η σχέση μας με τη φύση, ποια είναι η σχέση μας με τις νέες τεχνολογίες, ποιες είναι οι σχέσεις μας με τους συνανθρώπους μας. Και πάντα, ακριβώς με βάση και το ερώτημα, η κρίση δημιουργεί νέες οπτικές, νέους τρόπους να σκεφθούμε.

Πάλι, δεν είναι τυχαίος ο τίτλος του συνεδρίου μας, που λέει: μη θεωρείτε κανονικότητα κάτι δεδομένο, ούτε καν την υγεία μας, ούτε καν το πώς θα είμαστε αύριο. Αλλά η πανδημία να μας κάνει να σκεφθούμε ότι πρέπει να βρισκόμαστε σε μια συνεχή επαγρύπνηση για το αύριο, για τις προκλήσεις του αύριο. Ότι ούτε καν η υγεία μας δεν μπορεί να θεωρηθεί δεδομένο. Πώς θα τα αντιμετωπίσουμε όλα αυτά τα πράγματα; Αν δεν είχαμε την ένταση της πανδημίας, δεν θα είχαμε ούτε καν τη δυνατότητα να σκεφθούμε ξανά, όχι μόνον τα θέματα τα υγειονομικά, ούτε καν τα οικονομικά, ούτε την αλληλεγγύη την οικονομική, ούτε τους ανταγωνισμούς τους διεθνείς.

Θα προσέθετα ότι βοήθησε ακόμα και η συμμετοχή μέσα από το διαδίκτυο και μέσα από τις τηλεδιασκέψεις, μας έδωσε περισσότερο χρόνο, από το να περιφερόμαστε –πώς λέει ο Καβάφης, μην περιφέρεις την ύπαρξή σου μάταια– να καθίσουμε να σκεφθούμε, να παρακολουθήσουμε περισσότερο και να αισθανθούμε περισσότερο και την ανάγκη της επαφής με τον συνάνθρωπό μας. Ορίστε πόσα πολλά θετικά μπορεί να μας δώσει η πανδημία.

Ε. Κόλλια: Ανθρωποκεντρική η προσέγγιση του κ. Βερνίκου. Κύριε Τασόπουλε, θα σας απευθύνω μια πολιτική ερώτηση τώρα –πιο πολιτική μάλλον από αυτές που ήδη έχουν διατυπωθεί. Πιστεύετε ότι οι συνέπειες της πανδημίας θα αποτυπωθούν στην επόμενη εκλογική κάληψη, όποτε και αν σπηθεί αυτή; Δηλαδή, η κρίση αυτή μπορεί να επηρεάσει την απήχηση των κομμάτων του δημοκρατικού τόξου και να ενισχύσει τη διεύθυνση ευκαιριακών πολιτικών σχηματισμών;

Π. Τασόπουλος: Θα προσπαθήσω να τα γεφυρώσω λίγο με αυτά που είπε ο Γιώργος, με τα οποία συμφωνώ και επαυξάνω. Όχι μονάχα θα επηρεάσει τις επόμενες πολιτικές εξελίξεις. Στην Ελλάδα έχουμε μια ιδιομορφία: πρώτα από όλα, να έχουμε μια χρονοκαθυστέρηση ή μια αναντιστοιχία, να μη συνάδουν οι εξελίξεις στην Ελλάδα με τις εξελίξεις στην υπόλοιπη Ευρώπη. Για παράδειγμα, στην υπόλοιπη Ευρώπη βλέπουμε μια αναζωπύρωση της σοσιαλδημοκρατίας, βλέπουμε μια αύξηση, μια επάνοδο, ένα comeback της σοσιαλδημοκρατίας, μια υποχώρηση των ακραίων κομμάτων και μια υποχώρηση, επίσης, και της κεντροδεξιάς. Εδώ δεν έχουμε κάτι αντίστοιχο. Εδώ έχουμε μια αδύναμη σοσιαλδημοκρατία, ένα αδύναμο κέντρο, ένα αδύναμο κεντρικό χώρο και, λόγω της πανδημίας και όλων των συμπαρομαρτούντων στην πανδημία, που αναφέραμε πιο πριν, έχουμε και μια αύξηση των ακραίων φωνών. Αλλά, σαν να μην έφθαναν όλα αυτά, έχουμε και ένα –όπως τον έχω αποκαλέσει σε ένα άρθρο μου– παγιδευμένο εκρηκτικό μηχανισμό που άφησε η προηγούμενη κυβέρνηση, η κυβέρνηση των ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ –που ήταν και αυτό μια παγκόσμια πατέ-

να, μια αριστερο-ακροδεξιά κυβέρνηση– τον νόμο Κουρουμπλή, τον εκλογικό νόμο –όταν ο κ. Κουρουμπλής ήταν υπουργός Εσωτερικών–, ο οποίος στην πραγματικότητα είναι ένας παγιδευμένος εκρηκτικός μηχανισμός προορισμένος να σκάσει στα χέρια οποιασδήποτε επόμενης κυβέρνησης. Εκεί που ο προηγούμενος εκλογικός νόμος ενίσχυε το πρώτο κόμμα και στην ουσία δεν μπορούσε να σχηματιστεί κυβέρνηση χωρίς το πρώτο κόμμα, ο νόμος Κουρουμπλή –που κλείνει το μάτι προς την απλή αναλογική, χωρίς να είναι ακριβώς η απλή αναλογική, είναι σίγουρα αναλογικότερος από τον προηγούμενο– δίνει τη δυνατότητα σε πολλούς μικρούς σχηματισμούς να πάρουν το πολυπόθητο 3% και να μπουν στο Κοινοβούλιο κάνοντας πολύ πιο δύσκολο τον σχηματισμό κυβέρνησης.

Για την ακρίβεια, στις επόμενες εκλογές ο σχηματισμός κυβέρνησης με τον νόμο Κουρουμπλή χρειάζεται ένα ποσοστό που μπορεί να αγγίξει και το 48%. Τέτοιο ποσοστό έχουμε να δούμε από το 1981, που το έφερε ο Ανδρέας Παπανδρέου, κατ' επέκταση και το 55% ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, κάτω από ειδικές συνθήκες –και το 1974 και το 1981 θεωρείται απλησίαστο. Αντίθετα, θεωρείται εξαιρετικά πιθανό ότι τουλάχιστον στις πρώτες αυτές εκλογές, της εφάπαξ απλής αναλογικής –γιατί δεν θα επαναληφθούν με αυτό το σύστημα– θα μπουν και όλοι –συγχωρείστε μου την έκφραση, δεν είναι πολιτικά ορθή– οι τρελοί του χωριού. Όλοι εκείνοι που περιφέρονται και λένε το μακρύ και το κοντό τους, χωρίς να δίνουν λογαριασμό σε κανέναν, από το ότι ο Ρυτίπ θα πάρει την Κωνσταντινούπολη και θα μας τη χαρίσει, γιατί μας πάει πολύ, μέχρι ότι θα έρθει το τέλος του κόσμου. Μερικοί, μάλιστα, βάζουν το τέλος του κόσμου πριν από την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης –πώς τα καταφέρνουν έτσι ημερολογιακά; Σε κανέναν δεν δίνουν λογαριασμό. Ήδη έχουμε ένα τέτοιο κόμμα μέσα στη Βουλή, το κόμμα του κ. Βελόπουλου. Το να αυξηθούν, λοιπόν, οι φωνές του ανορθολογισμού, οι φωνές της συνωμοσιολογίας και της συνωμοσιολαγνείας μέσα στο Κοινοβούλιο είναι ένα ακόμα εμπόδιο και μια ακόμα απειλή για τη δημοκρατία.

Ε. Κόλλια: Είστε ξεκάθαρος, κ. Τατσόπουλε.

Γ. Βερνίκος: Να πάρω τον λόγο σε αυτό, για να κάνουμε και ένα debate;

Ε. Κόλλια: Ασφαλώς, παρακαλώ.

Γ. Βερνίκος: Εγώ παρακολουθώ τον συλλογισμό του Πέτρου. Θα επιμείνω ότι δίνω μεγαλύτερη σημασία στις συναινέσεις και ότι, αν δεν υπάρξουν συναινέσεις, υπάρχει πάντα μια διολίσθηση σε πιο αυταρχικούς τρόπους ή πιο συγκεντρωτικούς τρόπους διακυβέρνησης. Βέβαια, αυτό απαιτεί και πιο συνειδητούς πολίτες και γι' αυτό επανέρχομαι σε αυτό που είπα προηγούμενα: ότι η δημοκρατία, τελικά, έχει μεγάλη σημασία με τον βαθμό συνειδητότητας που έχουν οι πολίτες.

Αλλά παρατηρώ ότι στην Ευρώπη σήμερα λιγοστεύουν οι πιο ακραίες και οι πιο αντισυμβατικές φωνές. Στη Γερμανία θα προσέξει κανένας ότι οι εκλογές αυτές ήταν πολύ καλύτερες από οποιαδήποτε άλλη εποχή –και οι δύο πιο ακραίες απόψεις συρρικνώθηκαν σημαντικά. Το ίδιο παρατηρώ και στην ελληνική κοινωνία. Δεν αμφισβητώ ότι υπάρχουν ψεκασμένοι. Υπάρχουν άνθρωποι που έχουν απόψεις οι οποίες, εν πάση περιπτώσει, δεν είναι κανονικές –να το πούμε έτσι. Αλλά αισθάνομαι ότι είναι πολύ μεγάλο το ποσοστό πλέον που συμφωνεί στις βασικές επιλογές που γίνονται –η κάθε φωνή, βέβαια, με τις δικές της αποχρώσεις.

Άρα θα έλεγα, οτιδήποτε συμβάλλει σε μια μεγαλύτερη συμφωνία και συναίνεση είναι θετικό. Γιατί η κοινωνία για να προχωρήσει μπροστά, ιδιαίτερα με αυτές τις μεγάλες προκλήσεις, θέλει μεγάλα ποσοστά να συμφωνούν προς αυτήν την κατεύθυνση. Τίποτα δεν είναι δεδομένο. Χρειάζεται μεγάλα πλειοψηφικά ρεύματα κοινωνικής

συναίνεσης, και τουλάχιστον αυτά θέλω εγώ να υπηρετώ. Ο καθένας μπορεί να τα βλέπει από την πλευρά του. Θέλω να καταθέσω, λοιπόν, αυτήν τη σκέψη μέσα σε όλους τους συλλογισμούς που κάνουμε στη σημερινή μας συνάντηση.

Ε. Κόλλια: Θα σας πάω όμως, κ. Βερνίκο, και στο δικό σας το πεδίο, στον τομέα του τουρισμού, έχετε μία διαχρονική σχέση με τον συγκεκριμένο τομέα. Τα στοιχεία δείχνουν, ακόμα και σε καιρούς πανδημικούς, ότι ο τουρισμός παραμένει η βαριά βιομηχανία της χώρας. Πώς πιστεύετε ότι θα επιτύχουμε μακροπρόθεσμα μια ισορροπημένη ανάπτυξη, ώστε να μπορέσουν να χαρούν και τα εγγόνια μας αυτά που καιρόμαστε εμείς, χωρίς δηλαδή να εξαντλήσουμε καιροσκοπικά το πολύτιμο αυτό κεφάλαιο;

Γ. Βερνίκος: Να είστε σίγουροι ότι θα τα καταφέρουμε, για πολλούς λόγους, γιατί η αίσθηση που έχω είναι ότι ακόμα και στον τουρισμό συνέχεια βελτιωνόμαστε. Έχει αύριο μια πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση που θα συμμετάσχει και ο πρόεδρος του ΣΕΤΕ και οι εκπρόσωποι των άλλων κλάδων της οικονομίας, που όλα αυτά θα τα εξηγήσουμε. Ο ΣΕΤΕ δημιουργήθηκε με σκοπό την ποιότητα και τη συνένωση. Πιστεύω ότι πηγαίνουμε καλά, έχουμε συγκριτικό πλεονέκτημα. Πρέπει συνέχεια να βελτιώνουμε τις υποδομές μας και την ποιότητα των υπηρεσιών που προσφέρουμε, και είμαι πάρα πολύ αισιόδοξος, διότι έχουν γίνει σημαντικές επενδύσεις. Συνέχεια βελτιωνόμαστε, ξέρουμε τις αδυναμίες μας, και οι παραστάσεις και τα μηνύματα που παίρνουμε από παντού είναι ότι θέλουμε να γίνουμε καλύτεροι, ανεξάρτητα αν πολλές φορές τα καταφέρνουμε. Δεν θέλω να επεκταθώ περισσότερο, διότι αύριο η συζήτηση για τον τουρισμό θα είναι πιο εστιασμένη και σε σχέση με τις άλλες μορφές της οικονομίας.

Μακάρι, εκτός από τον τουρισμό και τη ναυτιλία –που προσωπικά υπηρετώ– και οι άλλοι τομείς να παρουσιάσουν σημαντική ανάπτυξη. Όλοι το θέλουν, γιατί όλοι μαζί πρέπει να συνεργαζόμαστε. Αλλά ο τουρισμός σε σχέση με το περιβάλλον, τον πολιτισμό, την τοπική παραγωγικότητα, την ποιότητα, αποδεικνύεται ότι είναι ένα ισχυρό χαρτί της χώρας μας που πρέπει συνέχεια να το βελτιώνουμε και να προχωράμε.

Ε. Κόλλια: Θέλω να σας υποβάλω τώρα ένα ερώτημα –απευθύνομαι στον κ. Τατσόπουλο, αλλά η συζήτηση είναι πάντα ανοικτή– που εμένα προσωπικά με έχει απασχολήσει πολύ. Πώς θα μεταβολίσει η νεότερη γενιά, η γενιά Z –τα παιδιά, δηλαδή, που χονδρικά έχουν γεννηθεί από το 1996-2000 έως και το 2010– την κρίση της πανδημίας; Τα παιδιά αυτά έχουν περάσει lockdown, εγκλεισμούς, φόβους και φοβίες για τον ιό και ένα σωρό άλλα γεγονότα, τα οποία ακόμα δεν έχουν αποτιμηθεί. Τα παιδιά είναι το μέλλον, όταν μιλάμε για δημοκρατία και ανάπτυξη και αυτός είναι ο λόγος που σας ρωτώ.

Π. Τατσόπουλος: Τα παιδιά είναι το μέλλον, ούτως ή άλλως, είτε σε δημοκρατία είτε σε μη δημοκρατία. Γι' αυτό και όλα τα καθεστώτα, από τα πιο δημοκρατικά μέχρι τα πιο αυταρχικά, στα παιδιά πάντοτε στόχευαν, πάντοτε εκεί ήθελαν να βάλουν το βάρος τους –όσο πιο αυταρχικά, βεβαίως, ήταν τα καθεστώτα τόσο και ο έλεγχος επάνω στα παιδιά ήταν μεγαλύτερος, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο. Κοιτάζτε, από τον καιρό ακόμα πριν εκδηλωθεί η πανδημία, τα social media είχαν δημιουργήσει ένα περιβάλλον όπου τη δυσανεξία την εισέπρατταν πολύ χειρότερα και με πολύ πιο επώδυνο τρόπο τα παιδιά από τους ενήλικους.

Τον καιρό που ήμουν στο Κοινοβούλιο, αλλά και τον καιρό που παράλληλα ήμουν στο Συμβούλιο της Ευρώπης, κάναμε πάρα πολύ συχνά συναντήσεις με υπευθύνους της Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος με θέμα τα παιδιά. Διότι τα παιδιά πάντοτε ει-

σέπρατταν βαρύτερα κάθε είδους προσβολές, από το bullying, από τις προσβολές για το σώμα τους, το body shaming. Σε όλα αυτά, για τα οποία εμείς με την υποτιθέμενη εμπειρία μας δυσανασχετούσαμε και χάναμε τη ψυχραιμία μας, φανταστείτε πώς αντιδρούσαν τα παιδιά. Έφθαναν μέχρι σε αυτοκτονίες ή σε επιθετική συμπεριφορά του ενός παιδιού έναντι του άλλου. Μέχρι και συμπλοκές υπήρχαν σε σχολεία –ο γιος μου μου είχε δείξει τέτοιες από το δικό του Γυμνάσιο–, που τις έδειχναν σε απευθείας μετάδοση. Υπήρξε μια πάρα πολύ στρεβλή εικόνα. Γι' αυτό και, αν είδατε, προχθές στη Γερουσία η Frances Haugen εστίασε στα παιδιά και στο φοβερό κακό που κάνουν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης στα παιδιά.

Κάνουν και ένα πρόσθετο κακό. Ξέρετε, η δική μας γενιά και οι μεγαλύτερες, όταν ζητούσαν την πληροφορία, έπρεπε να ψάξουν να τη βρουν. Όταν τους έδινες ένα ερώτημα, θα έπρεπε να ψάξουν κάπου να το βρουν, θα έπρεπε να κοπιάσουν. Όταν τους έβαζες ένα διαγώνισμα, ή θα ήξεραν να απαντήσουν, ή θα σου έδιναν λευκή κόλλα. Τώρα αυτό αντικαταστάθηκε με δύο τρόπους· πρώτα από όλα, η λευκή κόλλα καταργήθηκε, διότι σου δίνουν τέσσερις απαντήσεις να βρεις τη σωστή, οπότε η εκπαίδευση μετατράπηκε σε ένα είδος ρουλέτας, όπου έχεις 25% πιθανότητες να βρεις το σωστό, είτε το ξέρεις είτε όχι –άρα η τύχη και η αβεβαιότητα, που έλεγε και ο Πιόργος πριν, παίζουν μεγάλο ρόλο στη συγκεκριμένη περίπτωση. Κυρίως, όμως, δημιουργούν ένα είδος πνευματικής οκνηρίας, που θα το βρουν μπροστά τους. Τι δημιουργεί την πνευματική οκνηρία; Η βεβαιότητα ότι η γνώση είναι κάπου, είναι στο YouTube, είναι στην Google, και αρκεί να googλάρω ανά πάσα ώρα και στιγμή μια λέξη, ή πολλές φορές ούτε καν ολόκληρη τη λέξη, για να μου προκύψει η πληροφορία. Δεν χρειάζεται, λοιπόν, να τη μάθω, και πολύ περισσότερο δεν χρειάζεται να συσχετίσω τη μια πληροφορία με την άλλη.

Τα νέα μέσα, αν κτύπησαν κάτι είναι αυτή τη λέξη που έχει το συνέδριο, αλλά με τη θετική της σημασία. Η «κρίση» δεν έχει μόνον αρνητικό φορτίο, έχει και θετικό φορτίο. Σημαίνει η κριτική, η δυνατότητα να κρίνω, να αντιπαραβάλλω. Τα καινούρια παιδιά έχουν χάσει εν πολλοίς αυτήν τη δυνατότητα, διότι η βεβαιότητα ότι οτιδήποτε θελήσουν υπάρχει κάπου και θα το βρουν πολύ εύκολα, τους βγάζει από τον κόπο να προσπαθήσουν να οικειοποιηθούν.

Για να κλείσω, έχει γίνει ένα πείραμα στις Ηνωμένες Πολιτείες σε δύο ομάδες εθελοντών με το ίδιο IQ, με τον ίδιο δείκτη νοημοσύνης. Στη μία ομάδα έδωσαν την ύλη των *New York Times* μιας εβδομάδας σε έντυπη μορφή, και στην άλλη ομάδα έδωσαν την ίδια ακριβώς ύλη με το ίδιο ακριβώς στήσιμο σε ηλεκτρονική μορφή. Βρήκαν ότι η ομάδα η οποία διάβαζε στην έντυπη μορφή τους *New York Times* είχε προσληπτικότητα και αποτύπωση, εντύπωση –το έντυπο είναι εν-τυπώνω, παριστάνω λίγο τον Μπαμπινιώτη τώρα, αλλά μας βοηθά να καταλάβουμε στο πόσο αποτυπώνεται η πληροφορία από την έντυπη μορφή και πόσο ρέει, έχεις την αίσθηση του ρευστού, που δεν αφήνει κανένα ίχνος, στην ηλεκτρονική μορφή. Όλα αυτά τα παιδιά θα τα βρουν μπροστά τους.

Ε. Κόλλια: Έχει τελειώσει ο χρόνος, λυπάμαι που ο χρόνος περνά τόσο γρήγορα.

Γ. Βερνίκος: Δύο λεπτά, να πω πολύ επιγραμματικά –χωρίς να θεωρώ τον εαυτό μου, ούτε καθηγητή, ούτε υπεύθυνο εκπαίδευσης– ότι θεωρώ ότι η νεότητα είναι μια μεγάλη δύναμη. Πιστεύω στη νέα γενιά, παρ' όλα τα προβλήματα που αντιμετωπίζει. Θεωρώ ότι είναι πιο ευαίσθητοι σε θέματα κλιματικής αλλαγής, δίνουν μεγάλη σημασία στα δικαιώματα, έχουν ανάγκη από επικοινωνία, και πιστεύω ότι θα γράψουν την ιστορία όπως οι ίδιοι τη βλέπουν μπροστά τους. Προφανώς, μπορώ να εντοπίσω ορισμένα προβλήματα τα οποία υπάρχουν. Αλλά πιστεύω ότι με σταθερή πίστη στα θέματα της δημοκρατίας –που ήδη προαναφέραμε–, στα θέματα της ποιότητας της

ζωής μας, η νέα γενιά θα είναι σύμμαχη σε όλες τις πανανθρώπινες αξίες που έχουμε κατακτήσει, ανεξάρτητα από τις όποιες δυσκολίες υπάρχουν. Αυτά, πολύ επιγραμματικά.

Ε. Κόλλια: Θα δανειστώ, για να κλείσουμε, τη φράση του Yuval Noah Harari, του Ισραηλινού φιλόσοφου και συγγραφέα, τόσο διάσημου πια, ότι «η δημοκρατία είναι ένα σπάνιο λουλούδι που πρέπει να το προσέχουμε». Θα σας ευχαριστήσω πάρα πολύ, κ. Τατσόπουλε, κ. Βερνίκο, και θα ευχαριστήσω και όλους εσάς που ήσασαν κοντά μας.

«Η πρόκληση των ευρωπαϊκών πόρων και οι παραγωγικές, χρηματοοικονομικές και δημοσιονομικές εκκρεμότητες»

Κωνσταντίνα Γεωργάκη

λέκτορας Ευρωπαϊκού και Συνταγματικού Δικαίου (Κολλέγια Mansfield και St Catherine's, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης)

Γιάννης Καλογήρου

ομότιμος καθηγητής Τεχνολογικής Οικονομικής & Βιομηχανικής Στρατηγικής, ΕΜΠ

Αλέκος Κρητικός

πρώην γενικός γραμματέας Υπουργείου Εσωτερικών, πρώην γενικός γραμματέας Βιομηχανίας

Μιλτιάδης Νεκτάριος

καθηγητής, γνωστικό αντικείμενο, Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Γιώργος Προκοπάκης

σύμβουλος επιχειρήσεων

Γιώργος Φιντικάκης

δημοσιογράφος

Γ. Φιντικάκης: Καλησπέρα και από εμένα. Είμαι ο Γιώργος Φιντικάκης, διευθυντής του Liberal.gr, και έχω την τιμή να συντονίσω το επόμενο panel του συνεδρίου, το οποίο αφορά το στοίχημα της επόμενης ημέρας, δηλαδή το πώς η ελληνική οικονομία, στην πράξη πλέον, θα γυρίσει σελίδα, θα κερδίσει την ευκαιρία που λέγεται Ταμείο Ανάκαμψης και ευρωπαϊκοί πόροι. Ένα ζήτημα που έχει και την οικονομική του διάσταση και την αναπτυξιακή του διάσταση, αλλά και την πολιτική. Η οικονομική είναι να αλλάξει το παραγωγικό μοντέλο της οικονομίας, να περάσουμε σε κάτι άλλο, πιο ευρωπαϊκό, να αφήσουμε πίσω το παλιό. Η πολιτική, σίγουρα, είναι να οδηγήσει όλο αυτό την Ευρώπη σε περισσότερη ολοκλήρωση, μαζί με πράγματα που θα συζητήσουμε εδώ σήμερα, απόψε. Αλλαγές που συνιστούν ένα στοίχημα όχι εύκολο, γιατί ταυτόχρονα με όλα αυτά θα πρέπει να αντιμετωπίζουμε πολλές άλλες προκλήσεις, όπως το δημογραφικό, τη γήρανση του πληθυσμού, τα ελλείμματα. Φεύγουμε από την περίοδο της πανδημίας και μπαίνουμε σε μια φάση δημοσιονομικής εξυγίανσης, και ενώ φυσικά όλος ο κόσμος θα τρέχει με μεγάλες ταχύτητες, δεν θα τρέχουμε μόνο εμείς.

Τα ζητήματα αυτά και πολλά άλλα, βέβαια, θα συζητήσουμε απόψε με τους καλεσμένους μας: δηλαδή την κα Κωνσταντίνα Γεωργάκη, λέκτορα του Ευρωπαϊκού και Συνταγματικού Δικαίου στα κολλέγια Mansfield και St Catherine's στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης· τον κ. Γιάννη Καλογήρου, ομότιμο καθηγητή Τεχνολογικής Οικονομικής και Βιομηχανικής Στρατηγικής στο Μετσόβιο· τον κ. Αλέκο Κρητικό, πρώην γενικό γραμματέα Βιομηχανίας και γενικό γραμματέα στο Υπουργείο Εσωτερικών· τον καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς, κ. Μιλτιάδη Νεκτάριο· και τον σύμβουλο Επιχειρήσεων, κ. Γιώργο Προκοπάκη.

Εγώ θα ήθελα να ξεκινήσω από εσάς, κα Γεωργάκη, να μας βάλετε λίγο στο πνεύμα και το νομικό αυτού του εγχειρήματος. Υπάρχουν κάποιες νομικές προκλήσεις όσον αφορά τους πόρους, ή, ενδεχομένως, υπάρχουν και κάποιες νομικές εκκρεμότητες; Δηλαδή θα μπορούσαμε, ας πούμε, να συναντήσουμε μια υπόθεση, όπως εκείνη με το γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο, προ μνημών;

Κ. Γεωργιάκη: Καλησπέρα και από εμένα. Σας ευχαριστώ πολύ για την εισαγωγή, κ. Φιντικάκη. Ευχαριστώ πολύ και τον Κύκλο Ιδεών για την πολύ τιμητική πρόσκληση να βρίσκομαι σήμερα εδώ, ανάμεσα σε τόσο εκλεκτούς συνομιλητές. Εγώ, όπως πολύ σωστά είπατε, θα θέσω κάποια βασικά νομικά ζητήματα που αφορούν τη λειτουργία του Ταμείου Ανάκαμψης.

Το panel της σημερινής μας συζήτησης πρόκειται να επικεντρωθεί στις προκλήσεις των ευρωπαϊκών πόρων. Αρχικά, πρέπει να εξηγήσουμε ποιοι είναι αυτοί οι ευρωπαϊκοί πόροι, τι εννοούμε όταν μιλάμε για ευρωπαϊκούς πόρους. Αυτή τη στιγμή οι βασικές πηγές ενωσιακής χρηματοδότησης είναι δύο, μία τακτική και μία έκτακτη. Η τακτική πηγή χρηματοδότησης της Ελλάδας από ενωσιακούς πόρους αφορά τους πόρους που προέρχονται από τον προϋπολογισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο οποίος είναι προσφάτως, μάλιστα, ψηφισθείς. Ως το νέο επταετές δημοσιονομικό πλαίσιο, τον περασμένο Ιούλιο, εγκρίθηκε από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, από τον οποίο η Ελλάδα πρόκειται να αντλήσει ποσά και κονδύλια ύψους περίπου 40 δισ. ευρώ. Ωστόσο, ως πλέον κρίσιμο και σημαντικό σημείο για τη σημερινή μας συζήτηση, η Ελλάδα πρόκειται να αντλήσει και κάποιους πόρους μέσω μιας έκτακτης χρηματοδότησης που θα δοθεί στη χώρα μας και στα υπόλοιπα 26 κράτη-μέλη, πόρους που προέρχονται από το νεοσυσταθέντα μηχανισμό ανάκαμψης και ανθεκτικότητας, το λεγόμενο Ταμείο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας.

Τον μηχανισμό αυτόν συνέστησε τον περασμένο Ιούλιο, μαζί με τον νεοψηφισθέντα προϋπολογισμό, η Ένωση μέσω ενός ενωσιακού κανονισμού –και αυτό είναι κρίσιμο και θα έρθουμε σε αυτό στη συζήτηση που ακολουθεί– μέσω του οποίου η Ένωση στοχεύει να βοηθήσει τα κράτη-μέλη να ανταπεξέλθουν στις συνέπειες της πρόσφατης υγειονομικής κρίσης –στις οικονομικές συνέπειες, καθώς και στις κοινωνικές συνέπειες. Η στήριξη αυτή πρόκειται να δοθεί μέσω χρηματοδοτικής στήριξης στα κράτη-μέλη, προκειμένου αυτά να χρησιμοποιήσουν τα χρήματα αυτά, ούτως ώστε να διενεργήσουν κάποιες μεταρρυθμίσεις και επενδύσεις. Να ρίξουν, δηλαδή, χρήμα στην πραγματική οικονομία.

Τα κονδύλια αυτού του μηχανισμού, του Ταμείου Ανάκαμψης, προέρχονται – και αυτό είναι μία σημαντική διαφορά σε σχέση με προηγούμενα εργαλεία διαχείρισης κρίσεων, οικονομικών, δημοσιονομικών και χρηματοπιστωτικών, που είχαμε έως τώρα σε επίπεδο κρατών-μελών– πλέον από τις αγορές, δεν προέρχονται απευθείας από τα κράτη-μέλη. Αυτό είναι μια σημαντική διαφορά όσον αφορά στην ενοποίηση, για την οποία θα μιλήσουμε εν συνεχεία. Τα κονδύλια αυτά θα τα αναλάβει, μέσω δανεισμού, από τις αγορές η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, μέχρι ένα ποσό ύψους 750 δισ. ευρώ, τα οποία θα χορηγηθούν στα κράτη-μέλη μέσω, αφενός επιχορηγήσεων, που είναι μη επιστρεπτέα χρηματοδοτική εισφορά, αφετέρου μέσω κάποιων συμβάσεων δανειοδοτικών, που θα χορηγηθούν στα κράτη-μέλη σε περίπτωση που τα χρήματα των επιχορηγήσεων δεν επαρκούν.

Ποιες είναι τώρα οι προκλήσεις όσον αφορά τα κονδύλια του Ταμείου Ανάκαμψης. Από το Ταμείο Ανάκαμψης η χώρα μας πρόκειται να αναλάβει περίπου 30 δισ. ευρώ. Οι προκλήσεις που συνδέονται με τους πόρους αυτούς μπορούν να διακριθούν σε δύο ευρύτερες κατηγορίες: στις ενδογενείς ή εσωτερικές προκλήσεις, που εξαρτώνται εν πολλοίς από το πώς θα διαχειριστεί η χώρα μας αυτά τα χρήματα, τόσο πώς θα διαχειριστεί τα ίδια τα χρήματα, όσο και πώς θα διαχειριστεί την ίδια τη διαδικασία λήψης των χρημάτων αυτών· και υπάρχουν και κάποιες εξωγενείς, στις οποίες αναφερθήκατε και εσείς ο ίδιος προηγουμένως.

Η βασικότερη εξωγενής πρόκληση αυτήν τη στιγμή αφορά την ίδια τη λειτουργία του μηχανισμού εν συνόλω, και είναι η προσφυγή που εκκρεμεί αυτήν τη στιγμή ενώπιον του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου. Στο σημείο αυτό, να πούμε ότι

έχει προσβληθεί στο γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο η γερμανική έγκριση της απόφασης του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσω της οποίας εξουσιοδοτείται η Ευρωπαϊκή Επιτροπή να βγει στις αγορές και να δανειστεί χρήματα. Επομένως, αν μια τέτοια απόφαση, η οποία χρειάζεται ομοφωνία –το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε αυτό το σημείο χρειάζεται να αποφασίσει με ομοφωνία για να εξουσιοδοτήσει την Ευρωπαϊκή Επιτροπή– καταπέσει ως αντισυνταγματική, τίθεται εν αμφιβόλω το όλο εγχείρημα του Ταμείου Ανάκαμψης.

Γ. Φιντικάκης: Εκτιμάτε ότι μπορεί δηλαδή με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, ενώ είχαμε όλοι την αίσθηση ότι έχουμε μπει σε μια ρότα, να έχουμε κάποιες τέτοιου είδους περιπέτειες στην πορεία;

Κ. Γεωργάκη: Γενικότερα όλοι οι μηχανισμοί στήριξης προηγούμενων κρίσεων, χρηματοπιστωτικών, δημοσιονομικών, έχουν προσβληθεί ενώπιον του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου. Θα ήταν δηλαδή έκπληξη αυτός να μην εμφανιστεί ενώπιον του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου. Το δικαστήριο, με βάση τη νομολογία του, αποφεύγει να έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με τους ενωσιακούς θεσμούς, καθώς και με το ίδιο το δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η πρόσφατη παραφωνία σε αυτήν τη νομολογία ήταν η απόφαση που ουσιαστικά έκρινε ότι η ποσοτική χαλάρωση, το πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, εκφεύγει των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δηλαδή ουσιαστικά υπερβαίνει τις αρμοδιότητες που η ίδια η Γερμανία, μέσω των πολιτών της, έχει δεχθεί να παραχωρήσει στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Αυτό, ωστόσο, δικαιολογείται από μια σειρά συγκυριών και, επίσης, πολιτικά, η απόφαση αυτού του δικαστηρίου δεν είχε τις συνέπειες που ενδεχομένως να περιμέναμε, γιατί προσπάθησε η γερμανική ηγεσία να διαχειριστεί εσωτερικά αυτήν την απόφαση.

Εν προκειμένω, είχε γίνει μια αίτηση ασφαλιστικών μέτρων, παράλληλα με την κατάθεση της προσφυγής, η οποία ωστόσο απορρίφθηκε από το δικαστήριο. Θα μπορούσε κάποιος να πει ότι η απόρριψη αυτή είναι ίσως ενδεικτική της ίδιας της πορείας της απόφασης. Γιατί υπήρχε ένα συγκεκριμένο σκεπτικό, το οποίο ήταν ότι δεν είναι αβάσιμη η αίτηση, απλώς οι συνέπειες του να γίνει δεκτή στην παρούσα συγκυρία θα είναι πάρα πολύ σημαντικές.

Γ. Φιντικάκης: Νομίζω ότι είναι και άλλα θέματα, εκτός από αυτό, που άπτονται της φάσης, προτού ξεκινήσει η υλοποίηση των δράσεων και των έργων, όπως τα ορόσημα που πρέπει να πληροί κάθε χώρα.

Κ. Γεωργάκη: Αυτό, ναι.

Γ. Φιντικάκης: Αλλά θα το δούμε στη συνέχεια, νομίζω. Το κρατάμε αυτό ως ένα κεφάλαιο που έχει αξία να συζητήσουμε στην πορεία.

Κ. Γεωργάκη: Ωραία.

Γ. Φιντικάκης: Κύριε Καλογήρου, μιλάμε για ένα νέο παραγωγικό μοντέλο εδώ, έτσι δεν είναι; Δηλαδή, έως τώρα λέμε ότι φεύγουμε από την πανδημική κρίση, την πανδημική εποχή, οι ρυθμοί ανάπτυξης φαίνονται ήδη, αλλά είμαστε ακόμα στο παλιό παραγωγικό μοντέλο, τουρισμός και όλο αυτό που ξέραμε. Εδώ μιλάμε, λοιπόν, για κάτι καινούριο. Πώς θα βγούμε σε αυτήν τη λογική και θα περάσουμε σε μια άλλη, όπου, ας πούμε, εκπαίδευση, έρευνα, καινοτομία θα διέπουν οριζόντια όλους τους κλάδους, θα είναι ο κοινός παρονομαστής παντού;

Γ. Καλογήρου: Καταρχάς, θα ήθελα να κάνω μια εισαγωγική παρατήρηση σχετικά με το κεντρικό ερώτημα του φετινού πέμπτου ετήσιου συνεδρίου του Κύκλου Ιδεών που

αποτυπώνεται και στον τίτλο του: «Από την κρίση στην κανονικότητα ή η κρίση ως κανονικότητα;». Πιστεύω ότι (τουλάχιστον με τα σημερινά δεδομένα και για αρκετό χρονικό διάστημα) θα συνυπάρξει η «κανονικότητα» με στοιχεία κρίσης –τόσο υγειονομικής όσο και κοινωνικο-οικονομικής– σε ένα περιβάλλον μεγάλης αβεβαιότητας, στο πλαίσιο του οποίου ελλοχεύουν μη μετρήσιμοι ή/και απρόβλεπτοι κίνδυνοι, ενώ αναδεικνύονται και εκκρεμότητες που είχαν παραμεληθεί ή/και οι επιπτώσεις τους είχαν υποτιμηθεί. Αν και χάρη στις μείζονες δημόσιες παρεμβάσεις στις ΗΠΑ, την Ευρώπη και την Κίνα, η ανάκαμψη ήρθε λίγο γρηγορότερα από ό,τι ίσως μπορούσε να εκτιμήσει κανείς. Όμως, οι μακροχρόνιες κοινωνικο-οικονομικές και άλλες επιπτώσεις της πανδημίας συνεχίζονται, ενώ διαμορφώνεται ένα περιβάλλον «πολυκρίσεων» –στο πλαίσιο του οποίου εντοπίζονται, ή επωάζονται νέες αλληλένδετες κρίσεις σε διάφορα νέα πεδία, όπως ο ενεργειακός τομέας, η αναζωπύρωση του πληθωρισμού και ο κίνδυνος του στασιμοληθωρισμού, ακόμη και ενδεχόμενες γεωπολιτικές κρίσεις. Θα ήθελα επίσης να διευκρινίσω ότι η νέα κανονικότητα δεν πρέπει να εννοείται ως απλή επιστροφή στην πρότερη της πανδημίας κατάσταση πραγμάτων, αλλά πρέπει να επιδιώκεται η οικοδόμηση μιας καλύτερης πραγματικότητας με κοινωνικο-οικονομικούς, περιβαλλοντικούς, παραγωγικούς, εργασιακούς και υγειονομικούς όρους. Μια τέτοια στρατηγική κατεύθυνση έχει εννοιοποιηθεί αρχικά από τον ΟΟΣΑ και εφαρμοστεί από τον Αμερικανό πρόεδρο Biden με τον όρο *build back better*, λαμβάνοντας υπόψη και τις διαπιστώσεις από την κρίση του 2008, αλλά και πιο μακροχρόνιες διαρθρωτικές υστερήσεις μιας οικονομίας (όπως π.χ. στις υποδομές συμβατικές και ψηφιακές). Ειδικότερα, στην Ευρωπαϊκή Ένωση η εμπειρία της καθυστερημένης και ατελούς διαχείρισης της κρίσης του 2008 καθώς και η οξύτητα της πανδημίας, έχουν οδηγήσει την τελευταία διετία σε νέες πολιτικές, τόσο στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, όσο και στις πολιτικές για την αντιμετώπιση (εμβολιασμός) και τον μετριασμό των επιπτώσεων της πανδημίας, αλλά και την υποστήριξη των μεγάλων μετασχηματισμών για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής και την προώθηση της ψηφιοποίησης με εμβληματική παρέμβαση τη συγκρότηση του Ταμείου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας.

Θεωρώ ότι η εξέλιξη αυτή των ευρωπαϊκών πολιτικών είναι ιδιαίτερα σημαντική και για τη χώρα μας, καθώς από το 2008 ζούμε και λειτουργούμε σε συνθήκες κρίσης: αρχικά μιας υπερδεκαετούς οικονομικής κρίσης (με σοβαρές απώλειες στο παραγόμενο προϊόν, το παραγωγικό δυναμικό, τις επενδύσεις και τη δραστική μείωση των εισοδημάτων και της απασχόλησης), που τη διαδέχθηκε μια διετής (αλλά συνεχιζόμενη) πανδημία με σοβαρές ανθρώπινες απώλειες (περισσότερες από 26 χιλιάδες θάνατοι), 2,7 εκατ. κρούσματα καθώς και πολύ σημαντικές κοινωνικο-οικονομικές, παραγωγικές, υγειονομικές και ψυχολογικές επιπτώσεις.

Και τώρα έρχομαι στο ζητούμενο που είναι το πολυαναμενόμενο εδώ και 15 χρόνια νέο παραγωγικό μοντέλο –το οποίο αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, την πιο σημαντική παραγωγική εκκρεμότητα στη χώρα μας. Παρά τα πρόσφατα σημάδια ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας και την εύλογη προσμονή της πρόκλησης των ευρωπαϊκών πόρων, ο μακροχρόνιος κίνδυνος στο παραγωγικό επίπεδο είναι και παραμένει η αναπαραγωγή του υφιστάμενου παραγωγικού και επιχειρηματικού ιστού, παρά τη διαθεσιμότητα ενός πρωτόγνωρου ύψους ευρωπαϊκής χρηματοδότησης. Και όμως το στρατηγικό αναπτυξιακό διακύβευμα της χώρας είναι η τεχνολογική και η οργανωτική αναβάθμιση, η αναδιάρθρωση και εν τέλει ο μετασχηματισμός του παραγωγικού της συστήματος με δύο στόχους: α) να μπορέσει να συμβάλει στη βελτίωση της διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας, η οποία εδώ και πάνω από μια δεκαετία έχει καταρακυλήσει δεκάδες θέσεις στις διάφορες κατατάξεις της διεθνούς ανταγωνιστικότητας (World Economic Forum, IMD κ.ά.) και β)

να διευκολύνει τον σταδιακό απεγκλωβισμό των ελληνικών επιχειρήσεων από τη στρατηγική θέση *stuck in the middle* (κολλημένες στη μέση) στο πεδίο του διεθνούς ανταγωνισμού –καθώς είναι στην πλειονότητά τους ακριβότερες από επιχειρήσεις που προέρχονται από χώρες χαμηλού κόστους εργασίας, αλλά και ποιοτικά λιγότερο ανταγωνιστικές από επιχειρήσεις που προέρχονται από οικονομίες υψηλότερων τεχνολογικών, παραγωγικών και οργανωσιακών δυνατοτήτων.

Για τον σκοπό αυτόν, αναγκαία είναι η διαμόρφωση ενός παραγωγικού μοντέλου με επίκεντρο την καινοτομία σε όλους τους τομείς (πρωτογενής τομέας, μεταποίηση και υπηρεσίες) και σε όλους τους κλάδους (υψηλής, μέσης και χαμηλής τεχνολογίας) και τη συστηματική αξιοποίηση της γνώσης (επιστημονικής, τεχνολογικής, οργανωσιακής/διοικητικής, πρακτικής, κωδικοποιημένης ή διάχυτης), που θα επιτρέψει στην ελληνική παραγωγή και τις ελληνικές επιχειρήσεις να σταθούν καλύτερα στον διεθνή καταμερισμό εργασίας. Για την επιτυχία ενός τέτοιου φιλόδοξου εγχειρήματος για μια Ελλάδα που «εκπαιδεύεται, ερευνά, καινοτομεί, καταρτίζεται, μαθαίνει και επιχειρεί», βασική προϋπόθεση είναι η κινητοποίηση του κόσμου της γνώσης, της τεχνολογίας και της παραγωγής με την ενεργοποίηση συνεργασιών (π.χ. συνεργασία των πανεπιστημίων και των ερευνητικών κέντρων με τη βιομηχανία, δίκτυα επιχειρήσεων για τη μεταφορά εμπειριών, την από κοινού προμήθεια υλικών και άυλων πόρων, την κατάρτιση για την ανάπτυξη δεξιοτήτων, την είσοδο σε νέες αγορές κ.ά.), η συνδυασμένη ανάπτυξη συμβατικών και ψηφιακών υποδομών καθώς και η δημιουργική, ορθολογική και προσανατολισμένη αξιοποίηση πόρων ευρωπαϊκών, εγχώριων, δημόσιων και ιδιωτικών.

Γενικότερα, χρειάζεται μια ενοποιημένη στρατηγική που να διασυνδέει την εκπαίδευση, την έρευνα, την καινοτομία, την επιχειρηματικότητα, που αξιοποιεί τη γνώση και την καινοτομία, τη λεγόμενη «επιχειρηματικότητα εντάσεως γνώσης», την ανάπτυξη ικανοτήτων και δεξιοτήτων. Η στρατηγική αυτή δεν πρέπει να περιορίζεται στους κλάδους υψηλής τεχνολογίας, όπως π.χ. για την πληροφορική ή τη βιοϊατρική, αλλά είναι απαραίτητη και για τους κλάδους χαμηλής ή μέσης τεχνολογίας, όπως για παράδειγμα είναι για τα τρόφιμα και για την αντίστοιχη αλυσίδα αξίας που διασυνδέει την αγροτική παραγωγή με τη βιομηχανία τροφίμων και τον τουρισμό.

Γ. Φιντικάκης: Μα, νομίζω μια έρευνα της διαΝΕΟσις, αν θυμάμαι καλά, έβαζε τα πράγματα ακριβώς σε αυτήν τη βάση, ότι δηλαδή οριζόντια όλοι οι τομείς, αγροτικός, μεταποίηση και ούτω καθεξής, χρειάζονται έρευνα, καινοτομία, εκπαίδευση.

Γ. Καλογήρου: Ακριβώς. Γι' αυτό και το σύνθημά μας στην έρευνα που εκπονήσαμε για λογαριασμό της διαΝΕΟσις ήταν «η Ελλάδα που μαθαίνει, ερευνά, καινοτομεί και επιχειρεί». Η καινοτομία και η έρευνα δεν είναι άλλοι δύο τομείς στους οποίους θα δώσουμε κάποιους πόρους. Εγώ, νομίζω –και η ομάδα μας νομίζει– ότι, αντίθετα, πρόκειται για ένα φαινόμενο συνεχούς ροής. Πρέπει δηλαδή κάποιος να δει πώς σε οποιονδήποτε κλάδο (είτε αυτός είναι μεταποίηση, είτε είναι υπηρεσίες· είτε είναι χαμηλής τεχνολογίας, είτε είναι υψηλής τεχνολογίας) θα διαμορφωθεί μια αλυσίδα, που να ξεκινά από την έρευνα, να πηγαίνει στη καινοτομία και την κατάρτιση του ανθρώπινου δυναμικού, έτσι ώστε να κατανοήσουμε και ποιες νέες δεξιότητες και ικανότητες χρειαζόμαστε.

Σε μια έρευνα που κάναμε για λογαριασμό του ΣΕΒ παλαιότερα (το 2011, το 2013 και το 2018) σε 2.500 μεγαλύτερες ελληνικές επιχειρήσεις –μεγαλύτερες με όρους παραγωγής και με όρους απασχόλησης (αρκετές από τις οποίες όμως είχαν εκ των πραγμάτων κάτω από 250 εργαζόμενους)– διαπιστώθηκε ότι μόλις το 1/6 περίπου έκανε κάποια έρευνα, ή αξιοποιούσε αποτελέσματα έρευνας, παρήγαγε κάποιες καινοτομίες με σταθερό τρόπο, εκπαιδευε και κατάρτιζε συστηματικά το προσωπικό

της, είχε μια εξωστρέφεια, αλλά και είχε ένα μέγεθος που τουλάχιστον επέτρεπε την προώθηση αυτών των δραστηριοτήτων.

Γ. Φιντικάκης: Σας διακόπτω για να τηρήσουμε ένα χρόνο, ούτως ώστε να έχουμε περιθώριο να κουβεντιάσουμε μετά το θέμα. Πώς θα το πετύχουμε αυτό; Μιλήσαμε για κάτι τελείως καινοτόμο.

Γ. Καλογήρου: Ναι, λέμε για κάποιες διαπιστώσεις.

Γ. Φιντικάκης: Σωστό, μπορούμε να το αναπτύξουμε μετά. Κύριε Κρητικό, έκανα εγώ μια αναφορά στην εισαγωγή, πολύ επιδερμικά. Εδώ δεν μιλάμε για ένα αναπτυξιακό στοίχημα μονάχα. Η ίδια η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, αν θυμάμαι καλά, υποστηρίζει ότι το Ταμείο πρέπει να αποκτήσει μια μόνιμη παρουσία στα ευρωπαϊκά πράγματα. Κάποιοι στην Ευρώπη το υποστηρίζουν αυτό –ο Olaf Sholts, εφόσον σχηματίσουν οι Γερμανοί κυβέρνηση, είναι από τους υπέρμαχους, ή τουλάχιστον έτσι φαινόταν. Πολιτικά τι έχουμε εδώ και τι ευκαιρία δημιουργεί το Ταμείο Ανάκαμψης;

Α. Κρητικός: Έχουμε, κ. Φιντικάκη, πραγματικά πολλά πράγματα. Προσυπογράφοντας και επαυξάνοντας τα όσα λέχθηκαν για την οικονομική σημασία του Ταμείου Ανάκαμψης, εγώ θα σταθώ περισσότερο στην πολιτική σημασία –όπως είπατε– την οποία –παρόλο που οι δύο σημασίες δεν αντιπαράτιθενται, αλλά συνθετικά λειτουργούν– θεωρώ, αν θέλετε, μεγαλύτερης αξίας από την οικονομική. Είναι και θέμα, βέβαια, αξιακής αξιολόγησης, αν μπορούσε να λεχθεί έτσι, ότι εγώ θεωρώ ότι είναι πολύ πιο σημαντικό για τη χώρα να μετέχει σε μία Ευρώπη ενωμένη, σε μια Ευρώπη στην οποία έχει ολοκληρωθεί η οικονομική και η νομισματική ένωση και ακολουθώς και η πολιτική ένωση, και λιγότερο σημαντικό, όσο περίεργο και αν ακούγεται αυτό, να πετύχει ανάπτυξη για λίγα χρόνια.

Τι καινούριο μας φέρνει με Ταμείο Ανάκαμψης, πέρα από τα χρήματα. Φέρνει, καταρχάς, σύναψη αμοιβαίου χρέους, πρώτη φορά στα ευρωπαϊκά χρονικά –πολύ σπουδαίο. Φέρνει αυξημένο προϋπολογισμό, διπλάσιο ως ποσοστό του κοινοτικού ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος. Φέρνει νέους ίδιους πόρους, που σημαίνει ότι μεγαλώνει την κοινή φορολογία για τα ευρωπαϊκά κράτη, και προξενεί τη δημιουργία νέων πολιτικών. Τι είναι όλα αυτά; Είναι όλα τα υλικά που στρώνουν τον δρόμο για τη δημοσιονομική ένωση και, κατ' ακολουθία, για την πολιτική ένωση. Γι' αυτό, θεωρώ πολύ πολύ σημαντικό το Ταμείο Ανάκαμψης.

Υπάρχει, όμως, και μια άλλη σημαντική συμβολή του Ταμείου Ανάκαμψης. Έως τώρα η πολιτική συνοχής, όπως την ξέραμε, ουσιαστικά αποσκοπούσε στη μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων –αναγκαία προϋπόθεση για οποιαδήποτε ενοποιητική διαδικασία–, αλλά αφορούσε πρακτικά μόνον ένα ποσοστό των ευρωπαϊκών λαών και κοινωνιών, γύρω στο 40%. Στις 100 μονάδες, ας πούμε, οι 85 αφιερώνονταν στον ευρωπαϊκό Νότο –και τώρα και στην Ανατολική Ευρώπη–, ενώ το υπόλοιπο 15% εξασφάλιζε μια κάποια συμβολική, αν θέλετε, παρουσία στις υπόλοιπες χώρες. Τώρα αυτό ανατρέπεται με το Ταμείο Ανάκαμψης, το οποίο αφορά όλους τους κατοίκους της Ένωσης, όλο το έδαφός της. Έτσι, έχουμε τη Γερμανία να είναι ένας από τους μεγάλους ωφελούμενους από το Ταμείο Ανάκαμψης με 16 δισ. ευρώ, τη Γαλλία με 40 δισ. ευρώ –για να μην πάω στην Ιταλία και την Ισπανία, βεβαίως, που είναι τα ποσά πολύ μεγαλύτερα.

Αυτό σημαίνει ότι περνάμε πλέον σε μια άλλη μορφή συνοχής, μια συνοχή που πραγματικά έχει ανάγκη η ήπειρός μας και η Ευρωπαϊκή Ένωση, γιατί δεν φθάνει μόνο να μειώσουμε τις ανισότητες, πρέπει οι Ευρωπαίοι πολίτες –και τώρα με το Ταμείο Ανάκαμψης δίνεται αυτή η ευκαιρία– να νιώσουν αλληλέγγυα ο ένας στον άλλον, να αισθανθούν ότι έχουν κοινές αξίες, κοινά προβλήματα, κοινούς στόχους,

συστρατεύονται για την επίτευξή τους, και να αναπτυχθεί κατ' αυτόν τον τρόπο μια –όπως θα έλεγε στη νομική γλώσσα η κα Γεωργιάκη– *affectio societatis* μεταξύ των Ευρωπαίων πολιτών και των Ευρωπαϊκών κοινωνιών, που θα δημιουργήσει αυτήν τη συνοχή που θεωρούμε ότι λείπει σήμερα –και που όντως λείπει. Είναι εύγλωττα τα δείγματα αυτής της έλλειψης: το Brexit, οι οιονεί αποσχιστικές τάσεις στην Ανατολική Ευρώπη, η ακαμψία των «φειδωλών» έναντι της παράτασης των ευκολιών που παρέχουν οι παρεκκλίσεις από το Σύμφωνο Σταθερότητας.

Θεωρώ ότι το Ταμείο Ανάκαμψης, με όλα αυτά που σας είπα, στρώνει τον δρόμο για τη δημοσιονομική ένωση και για την πολιτική ένωση. Βέβαια, με την προϋπόθεση ότι θα καταστεί μόνιμο. Και εδώ ακριβώς είναι η μεγάλη σημασία του να πετύχει η υλοποίηση του Ταμείου Ανάκαμψης, και στην Ελλάδα και αλλού. Γιατί, αν πετύχει, θα δώσει πρόσθετα επιχειρήματα στην Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και σε άλλους που υποστηρίζουν τη μονιμοποίηση του Ταμείου Ανάκαμψης. Ενώ, αν αποτύχει, πραγματικά θα δώσει επιχειρήματα σε αυτούς που λένε ότι κακώς έγινε και ας γίνει one-off και να τελειώνουμε.

Γ. Φιντικάκης: Και, αν πετύχει, ενδεχομένως θα κάμψει –αυτό εννοείτε, προφανώς– τις αντιστάσεις και αντιδράσεις των Frugal Four και ούτω καθεξής.

Α. Κρητικός: Ακριβώς.

Γ. Φιντικάκης: Θα επανέλθουμε σε αυτό το θέμα της πολιτικής διάστασης, αλλά ας μείνουμε σε κάποιους τομείς τώρα του Ταμείου Ανάκαμψης, ας μπορούμε εκεί. Κύριε Νεκτάριε, έχετε ασχοληθεί, εκτός από το ασφαλιστικό, και με την υγεία και το Ταμείο Ανάκαμψης. Έχει κονδύλια για την αναβάθμιση του ΕΣΥ, έχει μέριμνες για την υγεία. Σκεπτόμουν ότι η αναμόρφωση του Εθνικού Συστήματος Υγείας συνδέεται ευθέως με τη γήρανση του πληθυσμού –η άλλη μεγάλη πρόκληση της χώρας. Δηλαδή, επειδή απαιτεί την παροχή περισσότερου όγκου και ποιότητας υπηρεσιών προς τους ηλικιωμένους ένα δυναμικό καινούριο ΕΣΥ, αυτά τα δύο συνδέονται. Θα ήθελα να μιλήσουμε για αυτές τις προκλήσεις, πώς εσείς το βλέπετε. Από τη μία το δημογραφικό, μια πρόκληση που πώς μπορεί να την αντιμετωπίσει κανένας, και από την άλλη ενίσχυση στο κομμάτι της υγείας και παρεμφερείς τομείς, μέσω του Ταμείου.

Μ. Νεκτάριος: Καταρχάς, το δημογραφικό πρόβλημα είναι ένα από τα χειρότερα στην Ευρώπη και βρίσκεται σε εξέλιξη στη χώρα μας από το 2010. Επομένως, είναι πάρα πολύ ευτυχής η συγκυρία τώρα ότι η χώρα έχει εξασφαλίσει αυτούς τους πόρους του Ταμείου Ανάκαμψης, ώστε να χρηματοδοτήσει περίπου μία δεκαετία ισχυρών ρυθμών ανάπτυξης, που θα βοηθήσουν και στη μείωση του δημόσιου χρέους.

Σε αυτήν την κατεύθυνση, λοιπόν, είναι πολύ σημαντικό να πούμε ότι ένας από τους κύριους τρόπους του να ξεπεράσουμε το πρόβλημα της γήρανσης του πληθυσμού και να το αντιμετωπίσουμε επαρκώς είναι η δραστική αναβάθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος της χώρας. Αυτό αποτελεί πρώτη προτεραιότητα για τη χώρα, και ελπίζω σύντομα να συνειδητοποιηθεί από όλους τους ενδιαφερόμενους.

Ακολουθεί, βέβαια, το θέμα της υγείας, διότι αυτές οι γηράσκουσες γενιές, που διαδοχικά θα αυξάνονται από εδώ και πέρα έως το 2060 και επέκεινα, θα πρέπει να προστατευτούν με μια σειρά από υπηρεσίες υγείας. Διότι ο στόχος εδώ ποιος είναι; Είναι αυτές οι γενιές να είναι σε καλή υγεία προκειμένου να αυξήσουν και τη συμμετοχή του στο εργατικό δυναμικό. Διότι μια από τις λύσεις του προβλήματος της γήρανσης του πληθυσμού, καθώς δεν θα υπάρχει επαρκές εργατικό δυναμικό, είναι οι γενιές των συνταξιούχων να ξαναγυρίσουν στην εργασία. Σε αυτό το θέμα οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες είναι πολύ πιο μπροστά από εμάς. Εμείς έχουμε

μηνιαία ποσοστά συμμετοχής των συνταξιούχων στην εργασία. Αυτά πρέπει να αυξηθούν. Βέβαια, εδώ χρειάζεται και προγράμματα διά βίου μάθησης κ.λπ.

Γυρίζοντας όμως τώρα στο θέμα της υγείας, που αναφέρατε προηγουμένως. Εδώ έχουμε ένα πραγματικό πρόβλημα, είμαστε στις τελευταίες θέσεις της Ευρώπης για πολλά χρόνια, με βάση το Ευρωβαρόμετρο, όσον αφορά την ικανοποίηση των χρηστών του Εθνικού Συστήματος Υγείας. Γι' αυτόν τον λόγο, έχει εκπονηθεί από μια σειρά πανεπιστημίων της χώρας μια συνολική μελέτη για το πώς μπορεί να βελτιωθεί η λειτουργία του συστήματος υγείας και να μειωθεί το δεύτερο μεγάλο πρόβλημα, που υπάρχει επίσης στον τομέα της υγείας, ότι δηλαδή έχουμε ένα 40% των συνολικών δαπανών υγείας στην Ελλάδα που πληρώνουν οι πολίτες από την τσέπη τους –είναι το υψηλότερο ποσοστό σε όλον τον ανεπτυγμένο κόσμο. Επομένως, μέσα από μια σειρά παρεμβάσεων που έχουν προταθεί θα μπορούσαν να βελτιωθούν αυτά τα θέματα.

Εδώ πρέπει να πούμε ότι το Ταμείο Ανάκαμψης πράγματι έχει οριοθετήσει ορισμένα προγράμματα για τη βελτίωση του συστήματος υγείας, αλλά στέκεται σε επιμέρους πλευρές του γενικότερου σχεδιασμού. Πρέπει να γίνει κατανοητό στο πολιτικό σύστημα, αλλά και στην ελληνική κοινωνία, ότι το θέμα της υγείας χρειάζεται πολύ βαθιές παρεμβάσεις. Αυτές εντοπίζονται σε πέντε κύριους άξονες που έχουν ως στόχο τη δραστηκή βελτίωση των παρεχόμενων υπηρεσιών από το δημόσιο σύστημα των νοσοκομείων και τη βελτίωση της χρηματοδότησης του συστήματος μέσω του ΕΟΠΥΥ, του Εθνικού Οργανισμού Παροχής Υπηρεσιών Υγείας.

Ο πρώτος άξονας είναι ο περιορισμός του Υπουργείου Υγείας, μέσα από μια βαθιά αναδιάρθρωση, σε εποπτεία του συστήματος υγείας και εγκατάληψη της καθημερινής διοίκησης και λειτουργίας των δημόσιων νοσοκομείων. Ο δεύτερος άξονας είναι η υπαγωγή όλων των νοσοκομείων σε ένα μεγάλο ξεχωριστό οργανισμό –κάτι σαν το NHS της Αγγλίας– δηλαδή ένα ΝΠΔΔ που θα είναι ως holding εταιρεία και κάτω από αυτήν θα είναι όλα τα νοσοκομεία της χώρας γκρουπαρισμένα κατά περιφέρεια. Εδώ, βέβαια, η πολύ σημαντική πρόταση-παρέμβαση είναι ότι τα νοσοκομεία πρέπει να έχουν τη μορφή ΝΠΙΔ μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Βέβαια, με μια τέτοια αλλαγή, θα καταργηθεί και το ενιαίο μισθολόγιο των γιατρών, του νοσηλευτικού προσωπικού και των υπόλοιπων εργαζόμενων. Οπότε, αυτοί θα αξιολογούνται και θα διαφοροποιηθούν και οι αμοιβές τους, με κατώτατη αμοιβή το σημερινό επίπεδο.

Γ. Φιντικάκης: Εγώ, πάντως, έφερα ως παράδειγμα το θέμα της υγείας και το συνέδεσα με τη γήρανση και με τη δημογραφικό στη λογική ότι, ακριβώς, επειδή δεν έχουμε την πολυτέλεια, όπως γειτονικές χώρες –βλέπε Τουρκία– ενός νεανικού εργατικού δυναμικού, αλλά όλο και γερνάμε, δεν απομένει άλλος δρόμος παρά η βελτίωση της παραγωγικότητας, αυτό που συζητάμε τόσα χρόνια, η βελτίωση της παραγωγικότητας παντού, σε όλους τους τομείς.

Μ. Νεκτάριος: Έχετε απόλυτα δίκιο ότι η βελτίωση της παραγωγικότητας είναι το μόνο χαρακτηριστικό που θα βοηθήσει στην επιβίωση της χώρας μακροπρόθεσμα. Γι' αυτό έλεγα ότι πρώτη προτεραιότητα είναι η βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο είναι επίσης από τα χειρότερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Επομένως, με τη βελτίωση των διαδοχικών γενεών, με βάση ένα καινούριο εκπαιδευτικό σύστημα –και μιλώ για Δημοτικό, Γυμνάσιο, Λύκειο και πανεπιστήμια, δεν μιλώ μόνο για τα πανεπιστήμια– πρέπει να θεμελιωθεί ξανά όλο το σύστημα εκπαίδευσης από την αρχή. Διότι, η Μεταπολίτευση έχει φοβερές ευθύνες για τη σημερινή κατάσταση του εκπαιδευτικού συστήματος. Για τις καινούριες γενιές όμως, επειδή δεν έχουμε πλέον τη συμβολή της αύξησης του εργατικού δυναμικού για να αυξήσουμε το ΑΕΠ της χώρας, μας μένει μόνον η παραγωγικότητα.

Επομένως, όπως πολύ σωστά επισημάνετε, πρέπει πάση θυσία να βελτιώσουμε και τους άλλους παράγοντες της παραγωγικότητας, όπως καινοτομίες, τεχνολογίες κ.λπ. Αλλά το κύριο χαρακτηριστικό είναι το πνευματικό κεφάλαιο της χώρας. Οπότε, εδώ πρέπει να γίνει η μεγάλη παρέμβαση.

Γ. Φιντικάκης: Τα ανοίξαμε όλα, αλλά είναι μια εποχή που ανοίγουν όλα από μόνα τους, τα μεγάλα ζητήματα –το φέρνει η συζήτηση. Κύριε Προκοπάκη, εδώ έχουμε μπροστά μας μια νέα εποχή, λέμε ότι πηγαίνει καλά η οικονομία. Έχουμε μεν την ενεργειακή κρίση, αλλά εκτιμούμε ότι κάποια στιγμή μέσα στο 2022 θα γλιτώσουμε. Έχουμε όμως μπροστά μας ζήτημα ελλειμμάτων, –πρέπει να εξυγιανθούμε δημοσιονομικά–, το θέμα του χρέους –έχουμε το Σύμφωνο Σταθερότητας και τη μεγάλη συζήτηση που ξεκινά. Πού βρισκόμαστε σε όλα αυτά; Να αισιοδοξούμε, ή θα τα βρούμε μπροστά μας;

Γ. Προκοπάκης: Να αισιοδοξούμε. Πάνω από όλα να συνειδητοποιήσουμε ότι αυτό που συζητάμε σήμερα σε πρώτη φάση, δηλαδή το Ταμείο Ανάπτυξης, είναι μια παρέμβαση τεραστίων διαστάσεων. Αυτό δεν είναι κατανοητό από την κοινή γνώμη. Συζητάμε για κάτι το οποίο θα είναι τουλάχιστον 26 δισ. ευρώ δημόσιες επενδύσεις, με τη μόχλευση τους, και 30 δισ. ευρώ δάνεια. Για να έχουμε μια αίσθηση για το τι πράγμα συζητάμε, 30 δισ. ευρώ δάνεια, δηλαδή μοχλευμένα, θα πει 300 projects των 100.000.000, 3.000 projects των 10.000.000 ευρώ. Είναι αδιανόητα τα μεγέθη αυτά. Το ελληνικό δημόσιο συμμετείχε στην Αττική Οδό με 280.000.000 ευρώ. Τα 18 δισ. ευρώ των επιδοτήσεων είναι 55 Αττικές Οδοί, τα οποία πρέπει να προδιαγραφούν και να ολοκληρωθούν σε πέντε χρόνια. Στο πλάι τρέχει και το ΕΣΠΑ, άλλα 20 δισ. ευρώ, σε ένα ορίζοντα επτά ετών και, αν δεν κάνω λάθος –διόρθωσέ με, Αλέκο μου– η απορροφητικότητα της ελληνικής κυβέρνησης και οικονομίας στα ΕΣΠΑ ήταν της τάξης του 55%.

Α. Κρητικός: Ναι.

Γ. Προκοπάκης: Διαχρονικά 50-55% και το μέγιστο ήταν τα τελευταία χρόνια ή στην παράταση, δηλαδή ύστερα από τα επτά χρόνια. Εδώ έρχομαι σε αυτό που είπε ο κ. Κρητικός πριν, «αν πετύχει». Για να πετύχει αυτό το πράγμα χρειάζεται να ανταποκριθεί η ελληνική οικονομία και η ελληνική κοινωνία σε μια σειρά προκλήσεων. Το δημόσιο έχει τις προκλήσεις του project management, να το πούμε έτσι, οι τράπεζες, οι επιχειρήσεις και η Κεντρική Ευρωπαϊκή Τράπεζα.

Πριν από δύο εβδομάδες περίπου υπογράφηκε κάποιο μνημόνιο, ή ήταν το τελευταίο draft ενός μνημονίου ανάμεσα στις τράπεζες και την κυβέρνηση, ότι αυτές είναι έτοιμες να χρηματοδοτήσουν. Τα δάνεια χρειάζονται περίπου 20 δισ. ευρώ από την οικονομία, που είναι τα δάνεια από τις τράπεζες –η συμμετοχή των τραπεζών στα δάνεια, και η ίδια συμμετοχή των επιχειρηματιών. Που σημαίνει ότι χρειάζεται να έχουμε ένα Χρηματιστήριο δυνατό, ένα Χρηματιστήριο που να μπορεί να σπκώσει τα 2-3 δισ. ευρώ που θα χρειαστούν οι εισηγμένες. Χρειάζονται τράπεζες που θα δώσουν τα 17 δισ. ευρώ που περισσεύουν μέχρι τα 20 δισ. ευρώ, και έχουμε τώρα και τον βραχνά το αν τελειώσει το Πρόγραμμα REPP τον Μάρτιο, που σημαίνει ότι με τις σημερινές συνθήκες κόβεται η αυτόματη πρόσβαση στη ρευστότητα των τραπεζών.

Αυτό που έχει γραφεί εκτεταμένα τον τελευταίο καιρό είναι ότι θα εξακολουθεί να δέχεται η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα τα ελληνικά ομόλογα –εφόσον η ίδια θα τα διακρατεί, είναι εύλογο να τα δέχεται και ως ενέχυρα.

Γ. Φιντικάκης: Μια γέφυρα.

Γ. Προκοπάκης: Αλλά αυτά που έχουν οι τράπεζες είναι μόνο 12 δισ. ευρώ, ενώ η

ρευστότητα που έχουν σπκώσει οι ελληνικές τράπεζες από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα με επιτόκιο -1%, περίπου, είναι 47 δισ. ευρώ. Αν μείνουμε στο καλό σενάριο, που συζητείται αυτήν τη στιγμή, ενέχυρα μόνον τα ομόλογα μετά τον Μάρτιο, η χρηματοδότηση θα πέσει μεταξύ 15 και 20 δισ. ευρώ. Αυτό είναι ένα τεράστιο πρόβλημα. Οι τράπεζες θα μπορέσουν να ανταποκριθούν, θα μπορέσουν να έχουν πρόσβαση σε ρευστότητα, η οποία θα είναι όμως πιο ακριβή, θα επιβαρυνθούν τα επιτόκια κατά 1% ή 2% –η γνώμη μου είναι γύρω στο 1,5%.

Από την άλλη είναι ένα διαχειριστικό πρόβλημα για τους πάντες, δηλαδή το project management όλων αυτών των έργων, για να μπορέσει να σπκώσει τα χρήματα, να απορροφήσει αυτά τα χρήματα η ελληνική οικονομία, ώστε να έχουμε πιθανώς και τη μονιμότητα, που λέγαμε πριν, του μηχανισμού.

Πριν πάμε τώρα στην αλλαγή του μοντέλου, νομίζω ότι πρώτα, για να μπορέσουμε να έχουμε μια επιτυχημένη έκβαση αυτής της άσκησης, θα πρέπει να έχουμε μια αλλαγή, όχι του οικονομικού μοντέλου, αλλά μια αλλαγή στο κράτος. Πράγμα που σημαίνει ότι η έννοια «αδειοδότηση», η έννοια «επιχειρηματικό ρίσκο», η έννοια «εργασιακές σχέσεις», ένα σωρό πράγματα, πρέπει να έχουν διαφορετική θέση στην κουλτούρα. Αυτές είναι οι μεγάλες προκλήσεις –κατά τη γνώμη μου– και είμαστε σε αυτό που λέμε αχαρτογράφητα νερά. Γιατί; Γιατί ξαφνικά οι ίδιοι οι παίκτες καλούνται να εκτελέσουν πολύ μεγαλύτερο έργο. Ας πούμε, ο κ. Μαντζούφας, που χειρίστηκε 2,5 δισ. ευρώ ΣΔΙΤ σε τέσσερα χρόνια και ξαφνικά, ο ίδιος άνθρωπος, θα πρέπει να χειριστεί 40 δισ. ευρώ σε πέντε χρόνια –το οποίο δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι μπορεί. Βέβαια, δεν φταίει ο άνθρωπος σε αυτό, ο άνθρωπος είναι ικανότατος, αλλά πρέπει να μπορούν να ανταποκριθούν οι μηχανισμοί, το κράτος –και όχι μονάχα οι μηχανισμοί αλλά και οι άνθρωποι που θα τους στελεχώσουν.

Είναι όλα αυτά, λοιπόν, στη μέση και αυτές –κατά τη γνώμη μου– είναι οι μεγάλες προκλήσεις –και μένουμε στον καλό σχεδιασμό. Δεν αμφιβάλλω ότι ο σχεδιασμός είναι καλός, αλλά καλό σχεδιασμό έχουμε δει και αλλού. Ας πούμε, έχουμε το καλύτερο πρόγραμμα εμβολιασμών και δεν προχωρά ο εμβολιασμός.

Γ. Φιντικάκης: Δεν το συζητάμε, μιλάμε για ένα πρωτόγνωρο εγχείρημα, όχι μόνο για την Ελλάδα, για πολλές ευρωπαϊκές χώρες, πολλώ δε μάλλον εδώ. Τα αχαρτογράφητα νερά, στα οποία αναφερθήκατε, μου έφεραν στο μυαλό έναν άλλο τομέα με αχαρτογράφητα νερά, τις επιχειρήσεις γενικότερα, και ειδικά τις μικρές και τις μεσαίες, που δεν θα μείνουν εκτός από το Ταμείο, όπως λέγεται. Γιατί το λέω αυτό; Υπάρχει ειδική πρόνοια, πρόσφατα: τους δίνεται η δυνατότητα για συγχωνεύσεις, εξαγορές και συνενώσεις, με κίνητρο μείωση στον φόρο για μία τριετία.

Σκεπτόμουν και θα ήθελα τη γνώμη σας, τώρα που κλείσαμε έναν πρώτο γύρο συζητήσεων. Η νοοτροπία της μικρής και της μεσαίας ελληνικής επιχείρησης να εκμεταλλευθεί αυτήν την ευκαιρία φυσικά του φορολογικού κινήτρου. Αλλά, ταυτόχρονα, να κάνει αυτό το άλμα και να χαθεί η ιδιοκτησία της επιχείρησης και να συγχωνευθεί με κάποια άλλη, και αυτό είναι ένα τεράστιο ερωτηματικό.

Γ. Προκοπάκης: Να συνεισφέρω ένα νούμερο εδώ. Από τις περίπου 900.000 επιχειρήσεις οι 30.000 είναι δανείσιμες, δηλαδή οι ελληνικές τράπεζες θεωρούν ότι μπορούν να τις δανείσουν με τα τραπεζικά κριτήρια. Αυτό τα λέει όλα. Αυτό τι μας κάνει; Μας κάνει λιγότερο από 3,5% –κάπου εκεί είναι– των ελληνικών επιχειρήσεων, των ΑΦΜ αν θέλετε που λέμε στις επιχειρήσεις, γιατί το τι σημαίνει επιχείρηση είναι πολύ σχηματικό. Οπότε, συγχωνεύσεις προφανώς χρειάζονται, αλλά χρειάζεται και το πλαίσιο. Και, με κάποιο τρόπο, οι επιχειρηματίες θα δουν τα κίνητρα, θα δουν το τυράκι, χωρίς να υπάρχει η φάκα, και θα προχωρήσουν ή όχι.

Γ. Φιντικάκης: Το είπα με την έννοια ότι μπαίνει κάτι καινούριο στη συζήτηση. Έρχονται πολλά καινούρια πράγματα στη συζήτηση, έτσι δεν είναι, κ. Κρητικός;

Α. Κρητικός: Ναι.

Γ. Φιντικάκης: Μία άλλη καινοτομία, για παράδειγμα, του Ταμείου –και εδώ θα ήθελα και τη δική σας γνώμη– είναι ότι, σε αντίθεση με τις πολιτικές συνοχής που ξέραμε έως τώρα –γιατί από αυτές έχουμε εμπειρία–, είναι η πρώτη φορά που ερχόμαστε αντιμέτωποι με κάτι τέτοιο. Εδώ το Ταμείο Ανάκαμψης βάζει μέσα και ως προϋπόθεση εκταμίευσης των πόρων την υλοποίηση μεταρρυθμίσεων.

Α. Κρητικός: Ακριβώς, ναι. Είναι πραγματικά μια καινοτομία αυτή, και είναι αυτό που θα διασφαλίσει τη λεγόμενη ανθεκτικότητα. Έως τώρα είχαμε παρεμβάσεις που έκαναν μεν ενέσεις στην οικονομία, αλλά δεν διασφάλιζαν ανθεκτικότητα. Τώρα έχουμε τις μεταρρυθμίσεις, που είναι υποχρεωτικές, πιο υποχρεωτικές και από την υλοποίηση των projects ενδεχομένως, που ακριβώς αυτές, αν είναι οι σωστές μεταρρυθμίσεις, θα μπορέσουν να διασφαλίσουν τη λεγόμενη ανθεκτικότητα στην οικονομία.

Μιας και έχω τον λόγο να πω και κάτι όμως. Το Ταμείο Ανάκαμψης δεν είναι Ταμείο Ανακούφισης, την ανακούφιση την έχουν αναλάβει άλλα εργαλεία, εθνικά και χρηματοδοτούμενα από ευρωπαϊκούς πόρους, όπως το ΕΣΠΑ. Πραγματικά ανοίχθηκε πολύ το ΕΣΠΑ στην ανακούφιση των επιχειρήσεων, και σωστά. Αλλά το Ταμείο Ανάκαμψης πρέπει να αφεθεί στον ρόλο του, που είναι η ανάκαμψη. Η ανάκαμψη προηγείται της ανάπτυξης, πρέπει να ανακάμψει η οικονομία. Αλλά δεν μπορεί να ανακάμψει με τα εκατοντάδες χιλιάδες ΑΦΜ, που είπε ο Γιώργος Προκοπάκης, που δεν είναι ούτε καν μικρές επιχειρήσεις, αλλά υπο-μικρές επιχειρήσεις.

Πραγματικά, λοιπόν, αυτήν τη στιγμή ορθώς θα ενισχυθούν μέσω του δανεισμού αυτού επιχειρήσεις που μπορούν να ανταποκριθούν. Ορθώς ενισχύεται η συγχώνευση και η ενοποίηση επιχειρήσεων. Αλλά να μην απαιτούμε από το Ταμείο Ανάκαμψης να αναλάβει την ανακούφιση, γιατί τότε θα έχουμε μια επανάληψη του παρωχημένου και αποτυχημένου, εν πολλοίς, παραγωγικού μοντέλου.

Γ. Φιντικάκης: Κυρία Γεωργάκη, επειδή το έχω ξεχάσει από πριν και ήθελα να σας ρωτήσω, εκτός από τους νέους όρους που μπαίνουν στο παιχνίδι, όπως ότι προϋπόθεση για την εκταμίευση των πόρων είναι η υλοποίηση μεταρρυθμίσεων, υπάρχει και κάτι ακόμα, τα ορόσημα. Γιατί το λέω; Γιατί, αν δεν κάνω λάθος, πολύ σύντομα πρόκειται να υποβάλουμε την αίτηση για την έγκριση χορήγησης της πρώτης δόσης και, γι' αυτό, πρέπει να έχουν υλοποιηθεί όλα τα ορόσημα για να γίνει κάτι τέτοιο. Κάνω λάθος;

Κ. Γεωργάκη: Όχι, είναι πολύ σωστό αυτό που λέτε. Ακριβώς, την πρώτη δόση ουσιαστικά την έχουμε λάβει με τη μορφή μιας προκαταβολής της τάξης του 13% των πόρων που αναμένουμε να λάβουμε από το Ταμείο Ανάκαμψης. Αυτό έγινε άμεσα και αυτόματα με την έγκριση του εθνικού μας Σχεδίου Ανάκαμψης, το οποίο εγκρίθηκε επίσης τον Ιούλιο –ήταν από τα πρώτα που κατατέθηκαν και ήταν από τα πρώτα που επίσης εγκρίθηκαν.

Ωστόσο, η υλοποίηση του Σχεδίου Ανάκαμψης γίνεται μέσω της θέσπισης κάποιων οροσίων, τα οποία βοηθούν και την αξιολόγηση της ίδιας της Επιτροπής προκειμένου να μπορέσει να ελέγξει ουσιαστικά την επιτυχία του ίδιου του Ταμείου Ανάκαμψης. Γιατί το Ταμείο Ανάκαμψης στοχεύει στη διενέργεια κάποιων μεταρρυθμίσεων, κάποιων επενδύσεων. Και η Επιτροπή πρέπει να διασφαλίσει ότι τα χρήματα που ρίχνει πέφτουν όντως στην πραγματική οικονομία, διοχετεύονται, απορροφώνται

και θα οδηγήσουν ακριβώς στη βελτίωση της ανθεκτικότητας της Ένωσης και των κρατών-μελών, σε περίπτωση που υπάρξει κάποια αντίστοιχη κρίση στο μέλλον.

Η Ελλάδα πρόκειται να υποβάλει την αίτηση εκταμίευσης εντός του Οκτωβρίου. Αυτή εξαρτάται από την αντίστοιχη υποβολή Έκθεσης Πραγματοποίησης των οροσίων. Αν αυτά έχουν ολοκληρωθεί, τότε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θα εκδώσει θετική αξιολόγηση και θα εγκρίνει την πρώτη εκταμίευση. Αν δεν γίνει αυτό, τότε θα επιστρέψουν τα ορόσημα σε εμάς και θα υπάρξει καθυστέρηση. Αυτό δεν αφορά μόνο εμάς, προφανώς.

Γ. Φιντικάκης: Καλά, μένει να δούμε εδώ και αν τελικά η Επιτροπή θα εξαντλήσει όλη της την αυστηρότητα σε αυτά τα θέματα, επειδή είναι και πιο πολιτικό το ζήτημα.

Κ. Γεωργάκη: Αυτό ακριβώς είναι ένα ζήτημα. Γιατί, δεδομένου ότι και η ίδια η Επιτροπή στηρίζεται στις αγορές και την εμπιστοσύνη των αγορών, στην πιστοληπτική της ικανότητα και στην υλοποίηση των μεταρρυθμίσεων αυτών, το να δώσει ένα τέτοιο μήνυμα στις αγορές, σημαίνει ότι ενδεχομένως η πιστοληπτική της ικανότητα θα πέσει, τα επιτόκια θα ανέβουν και το ίδιο το εγχείρημα θα τεθεί επίσης εν αμφιβόλω.

Γ. Φιντικάκης: Σωστό. Κύριε Καλογήρου, κάτι θέλατε να πείτε.

Γ. Καλογήρου: Ως προς τη διάρθρωση του επιχειρηματικού τομέα, αναδεικνύονται δύο κρίσιμα διασυνδεδεμένα διαχρονικά προβλήματα. Το πρώτο αφορά το μέγεθος των επιχειρήσεων, δηλαδή τη συνύπαρξη υπερβολικά πολλών «πάρα πολύ πολύ μικρών επιχειρήσεων» με πάρα πολύ μικρό αριθμό μεγάλων επιχειρήσεων –και όταν λέμε μεγάλες, εννοούμε εν προκειμένω επιχειρήσεις με περισσότερους από 250 απασχολούμενους. Η συνέπεια είναι ότι δεν συγκροτείται μια κρίσιμη μάζα επιχειρήσεων, οι οποίες να μπορούν να ξεφύγουν από ένα απλό και πολλές φορές επισφαλές βιοπορισμό και να αξιοποιήσουν τις νέες τεχνολογίες και τα αντίστοιχα οργανωτικά σχήματα, ώστε να αναλάβουν απαιτητικότερα εγχειρήματα στην εσωτερική αλλά και τη διεθνή αγορά κ.λπ. Άρα, για την υπέρβαση αυτής της διαρθρωτικής παραγωγικής αδυναμίας, χρειάζεται να προωθηθούν οι συνεργασίες και οι συγχωνεύσεις. Στην κατεύθυνση αυτήν ένα σημαντικό εμπόδιο είναι πολλές φορές η παγιωμένη επιχειρηματική κουλτούρα και ευρύτερα η επικρατούσα νοοτροπία στην ελληνική κοινωνία, όπου μιλάμε πολύ συλλογικά, αλλά δρούμε πολύ ατομικά.

Γ. Φιντικάκης: Νομίζω ότι οι οικονομίες κλίμακας είναι μια μεγάλη ευκαιρία που προσφέρει.

Γ. Καλογήρου: Πράγματι, οι οικονομίες κλίμακας είναι απαραίτητες και αποτελούν μια μεγάλη ευκαιρία. Όμως στην Ελλάδα δεν ευδοκιμούν οι συνεργασίες, ενώ οι συγχωνεύσεις αποτρέπονται ή δεν λειτουργούν (με ορισμένες εξαιρέσεις), και νομίζω ότι θά 'πρεπε να διερευνηθούν πιο συστηματικά οι λόγοι αυτής της δυσλειτουργίας. Ανέφερα προηγουμένως τη διάχυτη επιχειρηματική και ευρύτερη κουλτούρα, που και αυτή μπορεί να αλλάξει, αλλά συνήθως αλλάζει δύσκολα και απαιτεί χρόνο.

Το δεύτερο πρόβλημα όσον αφορά τον επιχειρηματικό τομέα είναι η ανάγκη ανανέωσης και αναβάθμισης του επιχειρηματικού δυναμικού. Στο πλαίσιο αυτό, είναι αναγκαία η συστηματική ενθάρρυνση και κατάρτιση νέων ανθρώπων, με επιστημονικές αλλά και πρακτικές γνώσεις, προκειμένου να μπορέσουν να ιδρύσουν και να λειτουργήσουν οι ίδιοι επιχειρήσεις και, μάλιστα, σε καινούριους τομείς εντάσεως γνώσης και καινοτομίας. Η ψηφιακή εκτύπωση είναι ένα παράδειγμα, όπου μπορείς να κατασκευάζεις σε μικρή κλίμακα προϊόντα και να έχεις τη δυνατότητα να τα υλοποιήσεις και να τα προωθήσεις σε μια υπάρχουσα ή/και νέα αγορά στην Ελλάδα και διεθνώς, χωρίς υποχρεωτικά να χρειάζεσαι μεγάλη κλίμακα. Επίσης, πρέπει να

προωθηθούν συνεργασίες με τα πανεπιστήμια και με τα ερευνητικά κέντρα για την αξιοποίηση ερευνητικών αποτελεσμάτων και τεχνικών και επιχειρηματικών ιδεών. Άλλωστε, στη χώρα μας έχει διαμορφωθεί μια κατάσταση, στην οποία γίνεται αρκετή και καλής ποιότητας έρευνα με αξιόλογους ερευνητές, όπως προκύπτει και από την αξιοσημείωτη συμμετοχή των ελληνικών ερευνητικών ομάδων στα ευρωπαϊκά ερευνητικά προγράμματα που χρηματοδοτούνται με ανταγωνιστικές διαδικασίες. Όμως, έως πρόσφατα η δραστηριότητα για την αξιοποίηση των ερευνητικών αποτελεσμάτων και τη μετατροπή τους σε καινοτόμα προϊόντα και καινοτόμες διεργασίες ήταν πολύ περιορισμένη. Ακόμη λιγότερη ήταν η ανάληψη πρωτοβουλίας για την αξιοποίησή τους, με τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων ή τη συνεργασία με καθιερωμένους επιχειρηματικούς φορείς ή/και δημόσιους οργανισμούς.

Συνοψίζω, πυρήνας και κινητήρια δύναμη ενός νέου αναβαθμισμένου τεχνολογικά και οργανωτικά παραγωγικού μοντέλου είναι η συστηματική προσπάθεια για σταδιακή διαμόρφωση (από τα κάτω και από τα πάνω) με την κινητοποίηση και υποστήριξη όλων των εμπλεκόμενων ενός διασυνδεδεμένου, λειτουργικού, αποτελεσματικού και αποδοτικού εθνικού (οικο-)συστήματος καινοτομίας με τέσσερα πεδία δραστηριότητας: την ερευνητική και την τεχνολογική ανάπτυξη, την ανάπτυξη και τη διάχυση καινοτομιών, την επιχειρηματικότητα εντάσεως γνώσης, και την ανάπτυξη ικανοτήτων και δεξιοτήτων σε ατομικό και επιχειρησιακό επίπεδο. Οι απαιτούμενες δημόσιες πολιτικές και οι αντίστοιχες επιχειρηματικές στρατηγικές πρέπει να καλύπτουν ένα συνδυασμό μέτρων, παρεμβάσεων και πρωτοβουλιών, ενώ είναι απαραίτητος και δύσκολος ο συντονισμός, όχι μόνο του σχεδιασμού, αλλά και της υλοποίησης. Η υλοποίηση χρειάζεται και αυτή συντονισμό, διότι διάφορες πολιτικές πρέπει να έλθουν κοντά, διάφοροι φορείς υλοποίησης πρέπει να μπορέσουν να συνεργαστούν, για να πραγματοποιηθούν σε μεσο-μακροχρόνιο ορίζοντα πέντε ή και περισσότερων ετών οι απαραίτητες αλλαγές και να παραχθούν πραγματικά αποτελέσματα, ακόμη και ριζικές αλλαγές μέσα στο παραγωγικό σύστημα.

Τέλος, για την εκπαίδευση νομίζω ότι πρέπει να δούμε και την τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση, διότι αυτήν τη στιγμή πρακτικά δεν υπάρχει στην Ελλάδα, ενώ παντού, ακόμα και στις Ηνωμένες Πολιτείες, συζητούν το τι θα γίνει με τα στελέχη αυτού του επιπέδου. Η αξιοποίηση της διεθνούς και κυρίως της ευρωπαϊκής αλλά και της ελληνικής εμπειρίας είναι απαραίτητη.

Γ. Φιντικάκης: Για την εκπαίδευση θέλω να ρωτήσω τον κ. Νεκτάριο, για να κλείσουμε με αυτό. Το είπατε πριν στην τοποθέτησή σας, στον τομέα της διά βίου μάθησης, στο εργατικό μας δυναμικό, οι γυναίκες δουλεύουν λίγο σε σχέση με ό,τι συμβαίνει στην Ευρώπη, οι συνταξιούχοι επίσης. Εδώ λοιπόν, σε αυτό το κομμάτι, όπως συμβαίνει στην Ευρώπη, πώς μπορούμε να πετύχουμε την εφαρμογή, την επέκταση, την καθιέρωση της διά βίου μάθησης ευρύτερα;

Μ. Νεκτάριος: Στο πρόβλημα της γήρανσης, όπως λέγαμε και προηγουμένως, μία από τις πηγές αύξησης του εργατικού δυναμικού είναι η αυξημένη συμμετοχή των συνταξιούχων, η αυξημένη συμμετοχή των γυναικών, καθώς και των ατόμων που τώρα δεν συμμετέχουν για διάφορους λόγους –και δυστυχώς έχουμε ένα πολύ μεγάλο ποσοστό στην Ελλάδα. Διότι και εκεί είμαστε πρωτοπόροι στην Ευρώπη, έχουμε το χαμηλότερο ποσοστό labor force participation rate σε όλη την Ευρώπη, το οποίο είναι εξαιρετικά αρνητικό.

Τώρα, έρχομαι στην τεχνολογική εκπαίδευση, που λέγατε προηγουμένως και που είναι ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα και, μάλιστα, έχει πολύ μεγάλη σχέση με την αποψινή συζήτηση. Δηλαδή, πού θα βρεθούν οι εργατικοί πόροι για να στηρίξουν αυτήν την οικονομική ανάπτυξη που ξεκινά τώρα και θα τραβήξει αρκετά χρόνια; Η

δική μου άποψη είναι ότι σύντομα θα διαπιστωθεί ότι δεν έχουμε εργατικό δυναμικό και γενικότερα, διότι: πρώτον, οι ξένοι εργάτες που έκαναν τις βαριές δουλειές έφυγαν μέσα στη δεκαετία της κρίσης· και, δεύτερον, δεν έχουμε εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό για να καλύψει όλες αυτές τις ενδιάμεσες θέσεις.

Ο ΣΕΒ αναφέρει συνέχεια, τουλάχιστον τα τελευταία δέκα χρόνια, ότι το 60% των επιχειρήσεων δεν μπορεί να βρει εξειδικευμένα στελέχη. Γιατί; Διότι στην περίοδο της Μεταπολίτευσης καταστρέψαμε ή υποβαθμίσαμε την τεχνολογική εκπαίδευση. Για τους παλαιότερους είναι γνωστό πόσο καλή τεχνολογική εκπαίδευση είχαμε στην προ-μεταπολιτευτική εποχή. Αυτά τα στελέχη εργαζόνταν στις μεσαίες θέσεις της βιομηχανίας και των άλλων θέσεων της οικονομίας, και συνέβαλαν σημαντικά στην οικονομική ανάπτυξη της μεταπολεμικής περιόδου.

Τώρα, λοιπόν, προσπαθούμε να ξεκινήσουμε από την αρχή. Πέρασε ένας νόμος πέρυσι, που βάζει την τεχνολογική εκπαίδευση σε καινούρια βάση, και ελπίζουμε να αποδώσει. Βέβαια, θα πάρει αρκετά χρόνια για να αποδώσει. Είναι ένα από τα μεγάλα προβλήματα της χώρας, το να βρεθούν στελέχη για τη στήριξη της οικονομικής ανάπτυξης.

Γ. Φιντικιάκης: Κύριε Προκοπάκη, ένα τελευταίο σχόλιο από εσάς –νομίζω, μιλήσατε λιγότερο από όλους.

Γ. Προκοπάκης: Ναι, κάτι χρωστώ από την προηγούμενη συζήτηση.

Γ. Φιντικιάκης: Ναι, ένα σύντομο σχόλιο.

Γ. Προκοπάκης: Ναι, μιας και είπαμε για τα μεγέθη. Σε αυτά τα πολύ μεγάλα νούμερα που είπαμε θα πρέπει να βάλουμε στην απέναντι μεριά αυτό που έλεγε ο κ. Κρητικός πριν, ότι δηλαδή δεν είναι προς ανακούφιση τα περίπου 50 δισ. ευρώ, που θα είναι το τελικό έλλειμμα το 2022. Δηλαδή, το 2020-2022, 50 δισ. ευρώ σε σχέση με «δαπάνες μείον έσοδα», περίπου εκεί θα είναι η τελική γραμμή. Και αυτό είναι σημαντικό γιατί θα το βρούμε μπροστά μας. Το 2032, όταν θα γίνεται η διαπραγμάτευση για την οριστική λύση του χρέους, θα έχουμε ένα βουνό 50 δισ. ευρώ ακόμα. Αυτό, επίσης, υποβάλλει ότι δεν θα έχουμε και μια άνετη πορεία με τους δανειστές μας τα επόμενα χρόνια. Μπορεί στα πρώτα δύο χρόνια να είμαστε μια χαρά, αλλά δεν θα έχουμε μια εύκολη πορεία.

Το τελευταίο που θα ήθελα να πω, για να γυρίσουμε στην κουβέντα του μοντέλου, είναι να μην ξεχνάμε ότι, πέραν του καινούριου μοντέλου που θέλουμε, έχουμε και το παλιό και το παλιό έχει και ανθρώπους. Έχουμε αυτήν τη στιγμή γύρω στις 400.000 ανθρώπους άνεργους, 35 με 55 ετών, οι οποίοι δεν έχουν θέση την επόμενη ημέρα στην Τέταρτη Βιομηχανική Επανάσταση ή high-tech κ.λπ. Θέλουμε δραστηριότητες επίσης low-tech. Μπορεί η κοινωνία να αντέξει δέκα χρόνια να έχει τέτοια νούμερα ανθρώπων στο περιθώριο; Η γνώμη μου είναι πως όχι.

Γ. Φιντικιάκης: Είναι το θέμα που άνοιξε πριν ο κ. Νεκτάριος, το ευρύτερο θέμα της εκπαίδευσης.

Γ. Προκοπάκης: Όχι μονάχα της εκπαίδευσης.

Γ. Φιντικιάκης: Επαγγελματική εκπαίδευση και ούτω καθεξής.

Μ. Νεκτάριος: Θέλουν μετεκπαίδευση οι παλιοί για να ξαναμπούν.

Γ. Προκοπάκης: Ναι, και μετεκπαίδευση και συνεχή εκπαίδευση. Αλλά, όχι μονάχα αυτό, χρειάζεται να υπάρχουν και δουλειές. Οι εταιρείες πληροφορικής, τα δέκα unicorns που θα γίνουν, δεν λύνουν το πρόβλημα στην Ελλάδα. Ενώ κέντρα logistics,

για παράδειγμα, το λύνουν, γιατί θα απασχολήσουν μερικές δεκάδες χιλιάδες ανθρώπων. Σταματώ.

Γ. Φιντικάκης: Νομίζω, θα μπορούσαμε να μιλάμε για ώρες, ανοίγουν τα πάντα. Είναι όχι μόνο ένα αναπτυξιακό στοίχημα, όπως είπαμε στην αρχή, αυτό που έχουμε μπροστά μας, αυτή η νέα εποχή. Είναι βαθιά πολιτικό, γιατί, αν πετύχει, ανοίγει τον δρόμο σε μια δημοσιονομική ένωση, με ό,τι αυτό συνεπάγεται, σε μία περισσότερο ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, υπό τον όρο ότι θα ξεπεράσουμε τα νομικά ζητήματα που υπάρχουν και θα καταφέρουμε να μπούμε σε ένα νέο παραγωγικό μοντέλο, με μοχλούς την εκπαίδευση, την υγεία. Σε αυτό το νέο μοντέλο χρειάζεται ταυτόχρονα να αντιμετωπίσουμε βαριά ζητήματα, όπως την έλλειψη εργατικού δυναμικού –κάτι που επισημάνθηκε από τους ομιλητές–, τη γήρανση, το δημογραφικό και φυσικά τα ελλείμματα, τους δανειστές και ό,τι προκύψει. Συνοψίζω, όπως έχετε καταλάβει, τα βασικότερα σημεία αυτής της πολύ ενδιαφέρουσας, κατ' εμέ, κουβέντας. Όσο θα περνά ο καιρός τα ερωτήματα θα γίνονται περισσότερα –ελπίζουμε και οι απαντήσεις. Σας ευχαριστώ όλους που ήσασταν απόψε κοντά μας. Ευχαριστώ και εσάς. Καλή συνέχεια.

«Θωράκιση των ασθενών μέσω επενδύσεων»

Θεόδωρος Τρύφων

πρόεδρος ΠΕΦ, συνδιευθύνων σύμβουλος ΕΛΠΕΝ

Γιάννης Πολίτης

δημοσιογράφος

Γ. Πολίτης: Κυρίες και κύριοι, καλησπέρα σας από τον Κύκλο των Ιδεών. Έχω τη χαρά και την τιμή να συντονίζω μια ενότητα πολύ ενδιαφέρουσα. Όταν είδα τον τίτλο της, νόμιζα ότι είναι κάτι καινοτόμο –τελικά, είναι ρεαλιστικό– αν η ανάπτυξη μπορεί να θωρακίσει την υγεία. Για δείτε, παντρεύουμε δύο θέματα της επικαιρότητας. Τα τελευταία δύο χρόνια μιλάμε για τη θωράκιση της υγείας αλλά και την ανάπτυξη. Παντρεύονται αυτά άραγε; Θα τα πούμε τώρα αμέσως με τον κ. Θεόδωρο Τρύφων. Του κ. Τρύφων –το λέω κάθε φορά που συναντιόμαστε– δεν κλίνεται το επίθετό του, επομένως αν χρειασθεί να πω γενική δεν είναι αγραμματοσύνη, δεν κλίνεται. Ο κ. Τρύφων είναι πρόεδρος της Πανελληνίας Ελληνικής Φαρμακοβιομηχανίας και είναι και ο εκτελεστικός αντιπρόεδρος μιας σπουδαίας φαρμακοβιομηχανίας, της ΕΛΠΕΝ –μια εξαγωγική μονάδα πολύ σύγχρονη, η οποία προχωρά σύντομα και σε ένα νέο επενδυτικό πλάνο.

Κύριε Τρύφων, πριν διαβάσω τα άρθρα σας τα τελευταία χρόνια και ακούσω τις παρεμβάσεις σας, δεν γνώριζα ότι η ελληνική φαρμακοβιομηχανία είναι ένας από τους πέντε βασικούς αναπτυξιακούς πυλώνες της χώρας, ο οποίος μάλιστα άντεξε στα χρόνια της κρίσης, χωρίς να κάνει ούτε μία απόλυση και μάλιστα αύξησε και τον εξαγωγικό τζίρο της χώρας. Σήμερα, λοιπόν, παρακολουθώντας το συνέδριο που οργανώσατε στην Αθήνα 400 επιχειρήσεις-φαρμακοβιομηχανίες, οι οποίες απασχολούν 200.000 εργαζόμενους –και, μάλιστα, είστε ένας από τους οργανωτές, ο εκπρόσωπος της Ελλάδας σε αυτόν τον φορέα–, συζητήσατε για ένα θέμα που ιντριγκάρει: πώς η Ευρώπη θα αποκτήσει επάρκεια φαρμάκων, ώστε να μη χρειάζεται εισαγωγές. Έτσι θωρακίζεται η υγεία των ανθρώπων, έτσι ενισχύεται η ευρωπαϊκή ανάπτυξη; Γιατί πρέπει να έχουμε επάρκεια Ευρωπαϊκή, ενώ έχουμε παγκοσμιοποίηση;

Θ. Τρύφων: Καλησπέρα, κ. Πολίτη, καλησπέρα και στους διοργανωτές και τους ακροατές. Ευχαριστώ για την πρόσκληση. Νομίζω ότι η Ελλάδα μετά ή η Ευρώπη μετά την πανδημία είναι κάτι που έχει γίνει εξαιρετικά επίκαιρο. Ύστερα από αρκετά χρόνια ύφεσης στην Ελλάδα και μνημονίων και μετά την πανδημία νομίζω ότι υπάρχουν πλέον καινούρια θέματα προς επίλυση στην agenda της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Αυτή η περίοδος της πανδημίας δημιούργησε προβλήματα, αλλά δημιούργησε και ευκαιρίες. Το πρώτο πρόβλημα που δημιουργήθηκε προφανώς είναι το υγειονομικό, οι απώλειες ζωών, το γεγονός ότι υπήρχαν ελλείψεις σε υγειονομικό υλικό και σε βασικά φάρμακα κατά τη διάρκεια της πανδημίας –ετυχώς, αυτά αντιμετωπίστηκαν αργότερα– και, βέβαια, ένας προβληματισμός πώς ουσιαστικά μέσα σε αυτήν την παγκοσμιοποίηση που λέτε, όταν υπάρχουν κρίσεις, κάθε κράτος και κάθε περιοχή αντιμετωπίζει τα προβλήματα και τις προκλήσεις. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, μάλιστα, έχουμε το θέμα ότι είναι 27 διαφορετικά κράτη με 27 διαφορετικά συστήματα υγείας και διαφορετικές οικονομικές δυνατότητες η κάθε μία και στη ζώνη του ευρώ 18. Αυτό από μόνο του είναι πρόκληση.

Τι είδαμε, λοιπόν; Είδαμε το εξής, ότι σε περίοδο κρίσης –τόρα είχαμε μια υγειο-

νομική κρίση, διαβάζουμε για γεωπολιτικά θέματα και κρίσεις, η Ευρώπη πώς αντιμετωπίζει τη συμφωνία που έγινε μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών, Αυστραλίας και άλλων χωρών, μεθαύριο μπορεί να έχουμε ξανά μια νομισματική κρίση- κάθε ευρύτερη περιοχή κοιτά τα του οίκου της. Αυτό είναι ένα πρώτο μάθημα που μάθαμε.

Σε περίοδο κρίσης, λοιπόν, επειδή η Ευρώπη είχε μεγάλη εξάρτηση και από πρώτες ύλες και από τελικά προϊόντα από Ινδία και Κίνα, είδαμε ότι έκλεισαν για ένα μήνα τα σύνορα –θα μπορούσαν να είναι δύο ή τρεις μήνες. Άρα, αυτό σημαίνει ότι, για να μπορέσουμε να δώσουμε μια προτεραιοποίηση στην κάλυψη των Ευρωπαϊκών ασθενών, πρέπει όσο το δυνατόν περισσότερο να επανέλθει ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής και πρώτων υλών και έτοιμων προϊόντων πίσω στην Ευρώπη. Αυτή είναι η συζήτηση που άνοιξε σήμερα.

Γ. Πολίτης: Από μάσκες μέχρι ένα ακριβό φάρμακο δηλαδή, σε όλη την γκάμα του φαρμακευτικού υλικού.

Θ. Τρύφων: Από μάσκες μέχρι όσο το δυνατόν περισσότερη κάλυψη των ασθενών με τις απαραίτητες θεραπείες –μερικές είναι καινοτόμες. Μην ξεχνάμε, είναι χρόνιες παθήσεις –που εδώ υπάρχουν και τα γενόσημα φάρμακα και τα παλιά φάρμακα, που πρέπει να παράγονται– και, βέβαια, είναι υγειονομικό υλικό, medical device, όλα αυτά τα κομμάτια.

Γ. Πολίτης: Εξάλλου στην Ελλάδα και η δική σας εταιρεία αλλά και αρκετές άλλες ελληνικές έχουν μια σπάνια τεχνογνωσία σε αυτό. Το ελληνικό φάρμακο είναι σπουδαίο και εξαγεται σε 160 χώρες. Εσείς εξαγάγετε πολλά φάρμακα - δεν ξέρω σε πόσες χώρες.

Θ. Τρύφων: Η Ελλάδα έχει τη θετική συγκυρία ότι έχει μια πολύ ισχυρή παραγωγική αλλά και ερευνητική βάση δεδομένων της φαρμακοβιομηχανίας. Τριάντα δύο εργοστάσια εξαγωγόμενα σε περισσότερες από 100 χώρες, και μέσα στην κρίση από αυτές τις εξαγωγές κρατηθήκαμε. Έχουμε τη δυνατότητα με εγχώρια παραγόμενα φάρμακα, αν έχουμε –που είχαμε– επάρκεια πρώτων υλών, να καλύψουμε το 70% των Ελλήνων ασθενών με εγχώρια παραγόμενα φάρμακα.

Γ. Πολίτης: Τόσα πολλά, κ. Τρύφων, έχουμε τόσο μεγάλες δυνάμεις; Εκπληρόσομαι θετικά.

Θ. Τρύφων: Έχουμε αυτές τις δυνάμεις. Δυστυχώς, κ. Πολίτη, με τη μεγάλη ύφεση και την υποχρηματοδότηση της δημόσιας δαπάνης υγείας και της δημόσιας δαπάνης για το φάρμακο από το 2000 έως το 2010, μείναμε πίσω από επενδυτικά κεφάλαια. Αυτό μας στοίχισε στο να έχουμε καλύτερη πρόσβαση σε νέες τεχνολογίες.

Γ. Πολίτης: Και αυτό το τεράστιο χαράτσι που πληρώνετε στο δημόσιο κάθε χρόνο, έτσι; Δηλαδή, αν δεν είχατε εξαγωγές, θα είχατε κλείσει όλοι.

Θ. Τρύφων: Προφανώς, θα είχαμε συρρικνωθεί δραματικά. Το να συρρικνωθούμε εμείς, η ελληνική βιομηχανία, θα ήταν προς όφελος συνολικά και των ταμείων και της εθνικής οικονομίας και των ασθενών. Είναι κάτι που, έστω και λίγο αργά, το καταλάβαμε, και τα επόμενα χρόνια και η Ευρώπη και η Ελλάδα έχουν κάποιες ευκαιρίες. Μια βασική ευκαιρία είναι ότι υπάρχει πλέον πρόσβαση στα κονδύλια όπως ποτέ άλλοτε, σε κονδύλια του Ταμείου Ανάκαμψης, σε χαμηλό κόστος χρήματος, καθώς και σε άλλα κονδύλια από την Ευρωπαϊκή Ένωση και εθνικά κονδύλια, τα οποία νομίζω ότι την επόμενη πενταετία θα είναι εκεί έτσι ώστε να μπορέσουν –αν διανεμηθούν σωστά– να δημιουργήσουν σημαντικά δεδομένα για ανάπτυξη, για θέσεις εργασίας, για να έρθουν πίσω οι επιστήμονες.

Γ. Πολίτης: Υπάρχουν κατατεθειμένα επιχειρηματικά πλάνα για επενδύσεις στον κλάδο σας;

Θ. Τρύφων: Εδώ και μια διετία έχουν αρχίσει κάποια κίνητρα να ανατέλλουν και να ισχύουν. Ακόμα και με τα λίγα σχετικά αυτά κίνητρα μπορέσαμε και καταγράψαμε και έχουμε υποβάλει ένα πλάνο, από τις ελληνικές βιομηχανίες μόνο, 1,2 δισ. ευρώ από το 2021 έως το 2026, νέες επενδύσεις. Αυτές οι νέες επενδύσεις θα γίνουν και σε κρίσιμους τομείς –βιολογικά φάρμακα, που είναι οι νέες τεχνολογίες, ογκολογικά φάρμακα– έτσι ώστε μέσω των επενδύσεων –αυτός είναι και ο τίτλος της ενότητάς μας– να μπορέσουμε να διασφαλίσουμε ότι οι Έλληνες ασθενείς θα έχουν πολύ καλύτερη πρόσβαση σε φάρμακα σε περίοδο κρίσης.

Θέλω να σου πω το εξής, το 2015 υπήρχε μια συζήτηση να βγει η Ελλάδα από το ευρώ. Ένα πολύ μεγάλο ερώτημα που τέθηκε τότε –και είχε τεθεί και σε εμένα από τους κυβερνώντες αλλά και την Ευρωπαϊκή Ένωση– ήταν, αν πάμε πίσω στη δραχμή, τι σημαίνει αυτό, πόσα φάρμακα μπορούμε να παράγουμε εγχώρια και πόσα θα πρέπει να εισάγουμε και με τι δεδομένα συναλλαγματικής ισοτιμίας. Άρα, είναι ένα καίριο ερώτημα και οπωσδήποτε είναι ξεκάθαρο ότι μια χώρα σαν την Ελλάδα που έχει πάρα πολλές προκλήσεις, πρέπει για πάρα πολλούς λόγους να μπορεί να καλύπτει τους ασθενείς με εγχώρια παραγόμενα φάρμακα, αυτά τα οποία μπορεί να παράξει.

Γ. Πολίτης: Δηλαδή, μπορούμε να πάμε και πάνω από το 70%, που λέτε, αν γίνουν αυτές οι αναπτυξιακές κινήσεις που σχεδιάζετε.

Θ. Τρύφων: Μπορούμε να πάμε στο 70% και, βέβαια, να δημιουργηθεί και χώρος. Διότι τα φάρμακα που παράγουμε είναι και ποιοτικά και οικονομικά, με εξοικονομήσεις και για τα ταμεία και στη συμμετοχή των ασθενών για τα πραγματικά καινοτόμα φάρμακα, τα οποία αναγκαστικά θα εισάγονται και τα οποία δεν μπορεί να παράξει η ελληνική βιομηχανία. Άρα, θα είναι κάτι που θα καλύψει ευρύτερα, πιστεύω, και καλύτερα τον Έλληνα ασθενή.

Γ. Πολίτης: Έχω ακούσει σε παλαιότερη συνέντευξή σας ότι πρωτοστατείτε μαζί με άλλους επιχειρηματίες στην επιστροφή Ελλήνων επιστημόνων, να κάνουν έρευνα στην Ελλάδα. Έχει δρομολογηθεί μία τέτοια εξέλιξη, βλέπετε να υπάρχουν θέσεις να γυρίσουν πίσω αυτά που λέμε χρυσά Ελληνόπουλα, έξυπνα παιδιά;

Θ. Τρύφων: Σίγουρα υπάρχουν προοπτικές και σίγουρα αυτό το πράγμα έχει αρχίσει. Έχει αρχίσει βέβαια δειλά δειλά, σε σχέση με το υψηλό επίπεδο φυγής. Υπάρχουν άτομα και στη δική μας εταιρεία και σε άλλες εταιρείες που έχουν γυρίσει από την Αμερική, τη Γερμανία, την Αγγλία, αρκετοί νέοι επιστήμονες, για διαφορετικούς λόγους ο καθένας. Σίγουρα, όμως, το γεγονός ότι η Ελλάδα έχει αντιμετωπίσει υγειονομικά θετικά την πανδημία, το γεγονός ότι υπάρχει το Brexit καθώς και το γεγονός ότι είμαστε ένας προορισμός που θεωρείται ασφαλής, παράλληλα θεωρείται ότι έχει καλές συνθήκες εργασίας και πλέον υπάρχουν και φορολογικά κίνητρα, όλα αυτά βοηθούν σε αυτήν την κατεύθυνση. Η απάντηση είναι ότι ο κλάδος της φαρμακοβιομηχανίας είναι ένας από τους βασικούς κλάδους που στα επόμενα χρόνια θα μπορέσει να φέρει πίσω Έλληνες και Ελληνίδες εργαζόμενους υψηλού επαγγελματικού, εκπαιδευτικού και ερευνητικού προφίλ.

Γ. Πολίτης: Εκείνο που θα ήθελα να ρωτήσω είναι το εξής: επειδή, παρακολουθώντας χρόνια το ρεπορτάζ, αρκετές δεκαετίες, βλέπω επιχειρηματίες που έχουν υγιή σχέδια ανάπτυξης και βρίσκουν πάντα δυσκολίες στον δημόσιο τομέα, άλλοτε γιατί οι κυβερνήσεις αδιαφορούν, άλλοτε γιατί η κρατική μηχανή δεν μπορεί να αντέξει να προχωρήσει μια τέτοια διαδικασία. Είστε σίγουρος ότι το αναπτυξιακό μοντέλο

που ξεδιπλώνετε, πρώτον, η κυβέρνηση το έχει ενστερνιστεί και, δεύτερον, υπάρχει μηχανισμός του δημοσίου να το προωθήσει;

Θ. Τρύφων: Δεν είμαι σίγουρος για τίποτα, αυτήν τη στιγμή όμως ο όμιλος που συνδιοικώ έχει μπροστά επενδυτικά προγράμματα 125.000.000 ευρώ τα οποία έχει αρχίσει να υλοποιεί, δεν είναι στα χαρτιά. Έχουμε δύο εργοτάξια και αρχίζουμε το τρίτο –Κερατέα, Σπάτα, Πικέρμι– παραγωγικές μονάδες σε εκσυγχρονισμό. Άρα, πιστεύουμε ότι θα πρέπει κάποια πράγματα να προχωρήσουν. Για εμάς είναι μονόδρομος για την επιβίωση μέσα σε ένα διεθνές περιβάλλον. Θεωρώ, λοιπόν, ότι τα πράγματα, είτε πιο αργά είτε πιο γρήγορα –ελπίζω πιο γρήγορα–, και με τη δική μας πίεση από πάνω, διότι παίζετε το μέλλον των εταιρειών μας και των χιλιάδων εργαζομένων, θα πρέπει να προχωρήσουν.

Έχουμε και ένα πολύ θετικό παράδειγμα, το πώς χειρίστηκε, παραδείγματος χάρη, η Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας –και όλη η ομάδα που ασχολήθηκε, από το Υπουργείο Ανάπτυξης μέχρι ακόμα και το Υπουργείο Οικονομικών– όλη αυτήν τη διαδικασία των κινήτρων σε σχέση με το clawback.

Γ. Πολίτης: Το clawback –να πω για τους τπλεθεατές μας, όσοι δεν το γνωρίζουν– είναι το χαράτσι που πληρώνει εδώ και χρόνια η ελληνική φαρμακοβιομηχανία.

Θ. Τρύφων: Παρένθεση, μας δόθηκε μια δυνατότητα το 8% όλης αυτής της υπερφορολόγησης να το συμψηφίσουμε με επενδύσεις. Αυτό έφερε ένα συντελεστή αυτής της δυνατότητας επί 3, δηλαδή με επενδύσεις από ελληνικές αλλά και ξένες εταιρείες, με μία μόχλευση επί 3-3,5. Αυτό, λοιπόν, είχε μια διαδικασία αξιολόγησης και η αξιολόγηση μπόρεσε και έγινε σε χρόνο ρεκόρ, και εκπλαγήκαμε ευχάριστα. Άρα, υπάρχει εκεί κόσμος που καταλαβαίνει και αυτός, μαζί με εμάς, την αγωνία μας. Ότι δηλαδή είναι η τελευταία ευκαιρία που θα έχουμε εδώ και τα επόμενα πέντε χρόνια να βγούμε μπροστά, να επενδύσουμε σε νέες τεχνολογίες, να μπορέσουμε να αναπτύξουμε και να παράξουμε προϊόντα που είναι ανταγωνίσιμα διεθνώς, με τεχνολογία, εξαγωγή και –βέβαια– να δημιουργήσουμε μεγάλη προστιθέμενη αξία. Επαναλαμβάνω, εγώ προσωπικά το πιστεύω γιατί το κάνουμε, το υλοποιούμε, το βλέπουμε. Αν δεν επιτύχουμε, δυστυχώς θα έχουμε χάσει μια τεράστια ευκαιρία.

Γ. Πολίτης: Διάβασα, κ. Τρύφων, πριν κάνουμε αυτήν τη συνομιλία, ότι οι βιομηχανίες σας εξάγουν φάρμακα μέχρι και στη Γερμανία. Επειδή πολλές φορές οι Έλληνες είμαστε πτωπαθείς και δύσκολοι να πιστέψουμε ότι μπορούν οι Έλληνες να εξάγουν φάρμακα στη Γερμανία, που παράγουν οι ίδιοι. Αυτό στην αντίληψη της πτωπάθειας που έχουμε τα τελευταία πολλά χρόνια είναι σπουδαίο –δεν είναι;

Θ. Τρύφων: Είναι πραγματικά σημαντικό. Επαναλαμβάνω αυτό που είπατε και εσείς πριν, ότι οι εξαγωγές μας μας κράτησαν μέσα στην κρίση. Εξάγουμε σε πάνω από 100 χώρες και, μάλιστα, στην Ευρώπη υπάρχουν κάποιες ελληνικές εταιρείες που είναι μέσω συνεργασιών πρωταθλητές σε διάφορες χώρες της Ευρώπης, όχι μόνο στη Γερμανία. Υπήρχαν περίοδοι που σε μια δραστική ουσία ή σε μια πάθηση οι ελληνικές εταιρείες κάλυπταν το 15-20% της αγοράς σε μεγάλες χώρες.

Μέσα στην πανδημία και σε φάρμακα στις μονάδες των νοσοκομείων και σε φάρμακα χρόνιων παθήσεων, παραδείγματος χάρη υπερτασικά φάρμακα, μπορώ να σας πω ότι χώρες της Κεντρικής Ευρώπης εξαρτιόνταν από ινδικές εταιρείες για να εισάγουν έτοιμα προϊόντα. Τον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 2020, λόγω των lockdowns, είχαν κλείσει τα σύνορα και καλύψαμε κάποια από αυτά τα κενά και εμείς.

Γ. Πολίτης: Αυτό είναι πολύ σπουδαίο. Επίσης, θέλω να ρωτήσω –αν δεν είναι αδι-

άκριτο και αν μπορεί να ειπωθεί από τώρα– τα 125.000.000 ευρώ, που μου λέτε... Σωστά το κατέγραψα;

Θ. Τρύφων: Ναι, 125.000.000 ευρώ, περίπου το 10% των επενδυτικών σχεδίων στη φαρμακοβιομηχανία είναι ο όμιλος ELPEN.

Γ. Πολίτης: Μπορείτε να μου πείτε σε ποιον τομέα είναι; Είναι στην έρευνα, ή είναι στην παραγωγή νέων προϊόντων; Αν λέγεται, γιατί μπορεί να μην είναι ακόμη επίκαιρο να ειπωθεί.

Θ. Τρύφων: Το σχέδιο που υπάρχει είναι να μπορέσουμε να μπούμε και σε έρευνα και σε παραγωγή και σε γενόσημα αλλά και σε νέες τεχνολογίες. Να αυξήσουμε δηλαδή και τις παραγωγικές μας δυνατότητες και τις ερευνητικές μας δυνατότητες. Βέβαια, υπάρχει και κάτι που είναι μοναδικό, το νέο Πάρκο Καινοτομίας της ELPEN στα Σπάτα.

Γ. Πολίτης: Αυτό, για πείτε μου, τι θα είναι; Το διάβασα, αλλά δεν κατάλαβα ακριβώς τι είναι. Περιμένα να σας ρωτήσω, Πάρκο Καινοτομίας, δηλαδή;

Θ. Τρύφων: Αυτό είναι κάτι που θα μας βοηθήσει να παρακολουθούμε τις τεχνολογικές εξελίξεις τα επόμενα πολλά χρόνια και, κυρίως, να έχουμε Έλληνες ερευνητές αλλά και ξένους, στους οποίους θα δοθεί η δυνατότητα μέσα στο ερευνητικό αυτό εργαστήριο, που θα είναι μία από τις τρεις δραστηριότητες, να μπορούν να κάνουν έρευνα προκλινική για διάφορες παθήσεις. Παράλληλα, θα λειτουργεί και ως τράπεζα για δείγματα, για ιστούς, για τα λεγόμενα biobank, ώστε να παίρνουμε κάποια δεδομένα και να μπορούμε να καταγράφουμε κάποια δεδομένα, τα οποία θα μπορούν και αυτά να βοηθούν ουσιαστικά στη νέα εποχή στο πώς θα αντιμετωπίζονται κάποιες παθήσεις. Θα είναι ένα κέντρο για εταιρείες τεχνολογίας και για start-ups, το λεγόμενο «κέντρο υποδοχής», όπου θα υπάρχουν οι δυνατότητες νέοι ερευνητές να μπορούν να έρχονται σε εμάς ως start-ups, και, βέβαια, θα είναι ένα κέντρο έρευνας και εκπαίδευσης. Έχει τρεις τέσσερις δραστηριότητες, είναι κάτι μοναδικό, όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά για όλη την ευρύτερη περιοχή της Ευρώπης όπου είμαστε, και είναι και αυτό ένα μεγάλο στοίχημα το οποίο είναι λίγο έξω από το σημερινό επιχειρηματικό μας μοντέλο, που είναι η ανάπτυξη προϊόντων και γενεσώμων και καινοτόμων, για να πωλούμε σε πολλές χώρες.

Γ. Πολίτης: Αυτό το πάρκο το επισκέφθηκε ο επίτροπος ο κ. Σχοινάς και έδωσε συγχαρητήρια;

Θ. Τρύφων: Ο κ. Σχοινάς, στο πλαίσιο του Συνεδρίου των Ευρωπαίων Φαρμακοβιομηχανικών Γενεσώμων, επισκέφθηκε και τις παραγωγικές μας εγκαταστάσεις εδώ στο Πικέρμι και τις ερευνητικές μας και το Πάρκο Καινοτομίας. Νομίζω, έκανε δηλώσεις από τις οποίες –εγώ δεν θέλω να πω τι είπε ο κ. Σχοινάς– θεωρώ ότι είναι από τις φορές που αισθάνθηκε υπερήφανος που είναι Έλληνας.

Γ. Πολίτης: Ήταν διθύραμβος, τις είδα. Άρα, μου δώσατε σήμερα πολύ αισιόδοξα μηνύματα. Το πρώτο μήνυμα είναι ευρωπαϊκό, ότι συναντιέστε 400 βιομηχανίες με 200.000 εργαζόμενους και λέτε ποτέ πια να μην ξεμείνει από φάρμακα και, γενικώς, υγειονομικό υλικό η Ευρώπη, να έχουμε επάρκεια. Το δεύτερο είναι ότι, στην αναπτυξιακή έκρηξη που μιλούν όλοι για την Ελλάδα, ο κλάδος τον οποίο συντονίζετε προΐσταται, είναι μπροστά σε αυτές τις επενδύσεις, και πολύ σύντομα θα έχουμε νέες μονάδες, νέα προϊόντα και νέα αποτελέσματα ερευνών. Σωστά;

Θ. Τρύφων: Σωστά. Στο πρώτο κομμάτι έχει ήδη ανοίξει διάλογος με την Ευρωπαϊκή

ϊκή Επιτροπή και την, όπως είπατε, Medicines For Europe, που είναι το όργανο των ευρωπαϊκών εταιρειών γενοσήμων, όπου συμμετέχουν και άλλα όργανα και άλλοι φορείς, για το πώς θα αρθούν κάποια αντικίνητρα ώστε να μπορέσει να έλθει πίσω στην Ευρώπη ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής, ή ένα μέρος της παραγωγής που έχει φύγει στην Ασία. Άρα, ο διάλογος αυτός έχει ξεκινήσει, συμμετέχουν δε στον διάλογο και ενώσεις ασθενών. Όλα αυτά, λοιπόν, γυρνούν γύρω από την κάλυψη των ασθενών.

Το δεύτερο κομμάτι, στη χώρα μας, είναι κάτι το οποίο είμαι αισιόδοξος. Θέλει πάρα πολύ δουλειά, όλα αυτά που λέμε δεν είναι εύκολα. Είναι δύσκολα, είμαστε σε μια παγκοσμιοποιημένη οικονομία και θέλει δουλειά. Έχει ξεκινήσει και στη χώρα μας πραγματικά, νομίζω, ένας μεγάλος κύκλος επενδύσεων στο φάρμακο κυρίως αλλά όχι μόνο –το ακούσαμε και από τους προηγούμενους ομιλητές του συνεδρίου–, εκμεταλλευόμενοι, πρώτα από όλα, τα κίνητρα που υπάρχουν με το Ταμείο Ανάκαμψης, το χαμηλό κόστος χρήματος, αλλά κυρίως το ανθρώπινο δυναμικό που υπάρχει στις εταιρείες μας, στα πανεπιστήμια με τα οποία έχουμε ευρύτερες συνεργασίες και στα κέντρα έρευνας και ανάπτυξης.

Όλα αυτά μας δίνουν, νομίζω, ένα περιθώριο να μπορέσουμε να γίνουμε πολύ πιο ανταγωνιστικοί μέσω των νέων επενδύσεων. Θα το πετύχουμε 100%, 70%, 60%; Θα φανεί. Πάντως, σίγουρο είναι ότι οι μεσαίες και οι μεγάλες ελληνικές βιομηχανίες πρωταγωνιστούν αυτήν τη στιγμή και στην Ελλάδα και την Ευρώπη.

Γ. Πολίτης: Κύριε Τρύφων, ευχαριστώ πάρα πολύ για τις καλές ειδήσεις που μας δώσατε απόψε και για τη συζήτηση που είχαμε. Ελπίζουμε σε άλλα panels, σε άλλα forums, σε άλλες συναντήσεις, να μας πείτε πώς πηγαίνει αυτό που σήμερα δρομολογείτε, γιατί είναι πάρα πολύ αισιόδοξο και για τη χώρα και για τον Έλληνα ασθενή. Να είστε πάντα καλά, σας ευχαριστώ πολύ.

Θ. Τρύφων: Ευχαριστώ και εγώ, καλή συνέχεια.

«Τουρισμός και μεταποίηση. Ανταγωνιστικοί ή συμπληρωματικοί τομείς της ελληνικής οικονομίας;»

Σπύρος Θεοδωρόπουλος

διευθύνων σύμβουλος, CHIPITA AE

Θεόδωρος Πελαγίδης

υποδιοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, καθηγητής Οικονομικής Ανάλυσης, Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Γιάννης Ρέτσος

πρόεδρος ΣΕΤΕ, CEO Electra Hotels & Resorts

Θεόδωρος Φέσσας

πρόεδρος του Ομίλου Quest

Κάτια Μακρή

δημοσιογράφος

* Συζήτηση με αφορμή το βιβλίο των Θ. Πελαγίδη και Μ. Μπτσόπουλου, *Who's to Blame for Greece? Life After Bankruptcy: Between Optimism and Substandard Growth* (MacMillan Palgrave, Ιούνιος 2021)

Κ. Μακρή: ... εδώ, στη δεύτερη ημέρα του Συνεδρίου «Η Ελλάδα Μετά», με τέσσερις εξέχοντες καλεσμένους και, για να το πω λίγο πιο δημοσιογραφικά, με ένα πολύ δυνατό panel και με ένα πολύ δυνατό θέμα «Τουρισμός και μεταποίηση. Ανταγωνιστικοί ή συμπληρωματικοί τομείς της ελληνικής οικονομίας;».

Να καλημερίσω και να καλωσορίσω τον κ. Σπύρο Θεοδωρόπουλο, διευθύνοντα σύμβουλο στην Chipita AE· τον κ. Θεόδωρο Πελαγίδη, υποδιοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, καθηγητή Οικονομικής Ανάλυσης στο Πανεπιστήμιο του Πειραιά· τον κ. Γιάννη Ρέτσο, πρόεδρο του ΣΕΤΕ και CEO στο Electra Hotels and Resorts· και τον κ. Θεόδωρο Φέσσα, πρόεδρο του Ομίλου Quest. Σας ευχαριστώ, καλημέρα και καλώς ήλθατε και οι τέσσερις.

Τώρα, αυτή η συζήτηση για τους τομείς του τουρισμού και της μεταποίησης, αν είναι ανταγωνιστικοί, ή αν μπορούν να γίνουν συμπληρωματικοί, προέκυψε βεβαίως μέσα στην πανδημία, το καλοκαίρι του 2020, που ο τουρισμός κατέρρευσε. Άκουσα τον κ. Βενιζέλο να το βάζει πρώτος πέρυσι στο Forum των Δελφών, μιλώντας για τον τουρισμό ως μονοκαλλιέργεια του τουρισμού, και ο κ. Βαγγέλης Μυτιληναίος, ο επιχειρηματίας, ζήτησε αλλαγή παραγωγικού μοντέλου.

Σας έχω διαβάσει, σας έχω ακούσει, ξέρω ότι έχετε αποκλίνουσες απόψεις, οπότε θα κάνουμε μια πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση. Θα ξεκινήσω όμως από τον κ. Πελαγίδη, γιατί αφορμή για αυτήν την κουβέντα είναι το βιβλίο που έγραψε με τον κ. Μπτσόπουλο –ένα εξαιρετικό βιβλίο– *Who's to Blame for Greece? Life After Bankruptcy: Between Optimism and Substandard Growth*, τον Ιούνιο του 2021, και θέλω, κ. Πελαγίδη, να σας ρωτήσω το εξής: ο τουρισμός συμβάλλει ένα 25-30% στο ΑΕΠ, δίνει 700.000 θέσεις εργασίας, έβαλε μεγάλη πλάτη στη δεκαετή κρίση. Πρέπει να αλλάξουμε παραγωγικό μοντέλο; Πρέπει να δοκιμάσουμε και κάτι άλλο;

Θ. Πελαγίδης: Κοιτάξετε, χώρες όπως η Κροατία και η Πορτογαλία έχουν παρόμοια

ποσοστά του τουρισμού στο ΑΕΠ αλλά διπλάσια μεταποίηση, που σημαίνει, με κάποιους πρόχειρους υπολογισμούς που έχει κάνει ο συνάδελφος, με τον οποίο έχουμε γράψει το βιβλίο, ο Μιχάλης Μπτσόπουλος, ότι λείπουν περίπου 350.000 θέσεις μεταποίησης στη χώρα. Ένα είναι αυτό. Το δεύτερο είναι ότι νομίζω, αν μου επιτρέπετε, ότι η προσέγγιση δύο τομέων της οικονομίας, ότι ο ένας είναι διαφορετικός από τον άλλον, ή ο ένας αποκλείει τον άλλον –άλλωστε, αυτή ήταν η ιδέα για τον τίτλο στο panel μας– είναι κάπως μονόπαντη ή ελλιπής, αν μου επιτρέπετε να το πω αυτό, διότι, πρώτα απ’ όλα, δεν είναι αποσυνδεδεμένοι ο ένας με τον άλλο· δεύτερον, είναι ένα ζευγάρι που ζει μαζί, μπορεί καμιά φορά να έχουν προστριβές, να μη συμπαθιούνται, αλλά είναι καταδικασμένοι να ζήσουν μαζί –μια φορά παντρεύτηκαν έτσι κι αλλιώς σε αυτήν τη χώρα.

Τώρα, αν κοιτάξει κανείς τις διασυνδέσεις, μολονότι είναι κάπως δύσκολο να τις βρει, εντούτοις, κυρίως στα καταλύματα και τον κλάδο τροφίμων, ο τουρισμός φαίνεται να αντλεί περίπου το 23%, αν θυμάμαι καλά, των εισροών από τη μεταποίηση. Οπωσδήποτε υπάρχει περιθώριο για να ενταθεί αυτή η σχέση.

Το τρίτο που θέλω να πω είναι ότι γίνεται πολύς λόγος για την κλίμακα στη μεταποίηση, ότι η ελληνική οικονομία έχει πολλές μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, και ότι πρέπει να ενωθούν. Εντάξει, προφανώς, αλλά δεν έχει κανένα νόημα να ενώσεις δύο καφέ στο Κολωνάκι, κα Μακρή. Έχει σημασία, πρώτα απ’ όλα, να αναπτυχθεί η κλίμακα. Δεν είμαι εναντίον της ένωσης, καθόλου. Πώς αναπτύσσεται η κλίμακα σε εταιρείες; Κάτι το οποίο θα μπορούσε να βοηθήσει και τον τουρισμό, γιατί μαζί αναπτύσσονται. Η κλίμακα αναπτύσσεται, όταν υπάρχει δαπάνη. Έχουμε ξεκάσει το θέμα της δαπάνης. Και ένα πρόβλημα που αφορά τη δαπάνη, όσο και αν σας φανεί περίεργο, είναι η έλλειψη του κόσμου, δεν υπάρχει κόσμος. Μου έλεγε προχθές ο κ. Ρέτσος, που κάθεται δίπλα μου, ότι για να επεκταθεί η τουριστική περίοδος πρέπει να υπάρχει κόσμος στην περιφέρεια που να μένει στα παραθεριστικά –ας το πούμε έτσι, το προτιμώ, όχι τουριστικά– κέντρα. Αλλά, αν ο κόσμος είναι λίγος, δεν υπάρχει δαπάνη. Αν δεν υπάρχει δαπάνη, δεν μπορεί να γίνει κλίμακα στη μεταποίηση. Και το ένα και το άλλο.

Άλλο παράδειγμα είναι η κρουαζιέρα. Λέμε όλοι ότι πρέπει να γίνει homerort. Αλλά πώς θα γίνει homerort, όταν για να γίνει homerort πρέπει να υπάρχουν οι εισροές που θα μπαίνουν στο πλοίο και να μην είναι transit; Δηλαδή, πρέπει να είναι αναπτυγμένη η μεταποίηση, να μπορεί να δώσει τις τεράστιες εισροές που θέλει ένα κρουαζιερόπλοιο. Άρα πηγαίνουν μαζί αυτά τα πράγματα.

Σας λέω αυτές τις τρεις τέσσερις πρώτες παρατηρήσεις για να σας πω ότι το υπόδειγμα που πρέπει να αλλάξει, που λέτε, είναι ότι η Ελλάδα πρέπει να προκαλέσει μια μεγάλη εισροή κεφαλαίων, χρημάτων και ανθρώπων. Και ο μόνος τρόπος –το λέω από τώρα, ίσως για ένα teasing για τους συναδέλφους εδώ– είναι ότι πρέπει το στοίχημα του τουρισμού και της ανάπτυξης της μεταποίησης, ή του παραθερισμού και το να φτιάχνουμε πράγματα –υπάρχει κεφάλαιο στο βιβλίο, το κεφάλαιο 15, «Making things», που είναι πάρα πολύ σημαντικό. Γιατί η μεταποίηση δεν φτιάχνει μόνο πράγματα, πολλαπλασιάζει, ίσως πολύ περισσότερο από τον τουρισμό, αλλά πρέπει να γίνει. Το βασικό, λοιπόν, είναι να μετατραπεί, για το καλό και του τουρισμού και της μεταποίησης όμως, ο τουρισμός σε ημιδιαμονή, δηλαδή πρέπει να φέρουμε ανθρώπους να μένουν στη χώρα.

Υπάρχει η ευκαιρία. Διαβάζω ότι 1/3 των Γερμανών και των Γάλλων εργαζομένων θα δουλέψουν από απόσταση το 2022 –αυτό ήταν 25% το 2019– και ότι 80% λένε ότι θέλουν να ζήσουν σε ένα διαφορετικό μέρος από αυτό που θέλουν να δουλέψουν. Γιατί όχι εδώ που πραγματικά υπάρχουν τα πάντα; Υπάρχουν τα ζητήματα των digital nomads –των ψηφιακών νομάδων– των Non-Dom, των Golden Visa –

που, βλέπω, έχει προκαλέσει πολλούς Κινέζους βέβαια και θα πρέπει να υπάρχουν και άλλοι. Αλλά εγώ μιλώ για αλλοδαπούς κυρίως από τον χώρο της Ευρώπης, γι' αυτό και κάποτε έλεγα αυτήν την ιδέα, πριν από 20 χρόνια, «η Ελλάδα, η Φλόριντα της Ευρώπης», αλλά όχι ως ένα χωράφι από κατοικίες μόνον. Ένα χωράφι από κατοικίες, που όμως θέλει και τις εισροές του, δηλαδή τη μεταποίηση. Αλλά να σταματήσω εδώ, έβαλα αρκετά θέματα.

Κ. Μακρή: Και αυτά που είπατε τώρα αφορούν πολλή συζήτηση και εδώ είμαστε για να την κάνουμε.

Θ. Πελαγίδης: Αυτός ήταν ο ρόλος μου, όμως, νομίζω.

Κ. Μακρή: Όχι, κάνατε πολύ καλά, γιατί βάλατε ένα ένα τα ερωτήματα που θέλω να συζητήσουμε.

Θ. Πελαγίδης: Έβαλα και δύσκολα.

Κ. Μακρή: Τώρα, κ. Θεοδωρόπουλε, διάβασα ένα άρθρο σας, το είχατε γράψει τον Ιούνιο του 2020 στην *Καθημερινή*, όπου λέγατε: «Δυστυχώς έχουμε οδηγηθεί σε αποβιομηχάνιση της χώρας, έχουμε εξαρτηθεί από τον τουρισμό, με αποτέλεσμα, όταν αρρωσταίνει ο τουρισμός, να αρρωσταίνει όλη η χώρα». «Πρέπει να μάθουμε να παράγουμε», λέγατε τότε. Τι σημαίνει να μάθουμε να παράγουμε; Γιατί δεν το έχουμε μάθει τόσα χρόνια και η εγχώρια μεταποίηση συμβάλλει μόνον το 9% του ΑΕΠ;

Σ. Θεοδωρόπουλος: Να μάθουμε να παράγουμε σημαίνει να έχουμε τη νοοτροπία του να παράγουμε. Να πιστεύουμε στον εαυτό μας την ώρα που ξεκινάμε ένα εγχείρημα για να παράγουμε. Παραγωγή δεν είναι μόνον ο μεταποιητικός τομέας, είναι και αγροτικός τομέας και ο πρωτογενής. Εμείς δεν παράγουμε ούτε καν στον πρωτογενή τομέα με σωστό τρόπο.

Αλλά, για να γυρίσουμε στο βασικό ερώτημα της σημερινής μας συζήτησης, ο τουρισμός και η βιομηχανία δεν έχουν –κατά τη γνώμη μου– κανέναν είδους ανταγωνιστικότητα μεταξύ τους. Είναι δύο απόλυτα συμπληρωματικοί κλάδοι και, αντίθετα, ο τουρισμός, φέρνοντας και μεγαλώνοντας τον πληθυσμό της χώρας, για όσους μήνες το μεγαλώνει, σίγουρα βοηθά και τη βιομηχανία. Ο τουρισμός κάνει καλά τη δουλειά του, έχει φθάσει εκεί που έχει φθάσει και θα συνεχίσει. Έχει τα δικά του προβλήματα, μερικά από αυτά ανέφερε ο κ. Πελαγίδης, για να αναπτυχθεί. Η βιομηχανία έχει τα δικά της προβλήματα, πολλά από αυτά είναι η σχέση της με το κράτος, αλλά, εκτός από αυτή, έχουμε και τα προβλήματα της ίδιας μας της νοοτροπίας και των κοινωνικών δομών μας.

Ένας καλός μηχανικός σε μια καλή βιομηχανία της Γερμανίας κοινωνικά βρίσκεται σε ένα επίπεδο εκτίμησης. Ο ίδιος μηχανικός σε μια βιομηχανία στην Ελλάδα δεν απολαμβάνει τον ίδιο σεβασμό και το ίδιο ποσοστό εκτίμησης από την ελληνική κοινωνία. Αυτό είναι που λέω ότι πρέπει να μάθουμε να παράγουμε. Το να παράγεις είναι, καταρχάς πρέπει οι άνθρωποι που παράγουν να εκτιμηθούν από την κοινωνία, ώστε να βάλουμε περισσότερους ανθρώπους μέσα σε αυτήν τη διαδικασία, να θελήσουν να το κάνουν. Και, βεβαίως, το ακόμα μεγαλύτερο κομμάτι που πρέπει να αυξήσουμε την παραγωγή μας είναι ο αγροτικός τομέας.

Η αγροτική παραγωγή έχει αλλάξει, έχει βιομηχανοποιηθεί σχεδόν. Αν πάμε σήμερα στα σύγχρονα θερμοκήπια της Ισπανίας, του Βελγίου, της Ολλανδίας, είναι σχεδόν βιομηχανικές μονάδες, δεν έχουν καμία σχέση με αγροτική παραγωγή. Αλλά, με δεδομένο τώρα πια και την κλιματική αλλαγή, σε λίγα χρόνια σχεδόν τα πάντα θα παράγονται θερμοκηπιακά. Να σας πω ότι σήμερα, αν πάει κανείς να παραγγείλει στους κατασκευαστές θερμοκηπίων ένα καινούριο θερμοκήπιο, ο χρόνος παράδοσης

είναι από 18 έως 24 μήνες. Κτιζονται θερμοκήπια σε όλη τη γη, στο Καζακστάν, τη Μέση Ανατολή –το Καζακστάν το αναφέρω, γιατί εκεί επενδύει η Ρωσία, όλα τα θερμοκήπια τα δημιουργούν στο Καζακστάν, πάντα ήταν το Καζακστάν ο κήπος της Ρωσίας. Ο κόσμος αλλάζει, η παραγωγή αλλάζει και πρέπει να μπορούμε ξανά μέσα σε αυτόν τον κύκλο. Πρέπει να μπορέσουμε ξανά να δημιουργήσουμε δομές, διαδικασίες, επενδύσεις. Είναι πάρα πολύ σοβαρές οι θερμοκηπιακές επενδύσεις, δεν είναι αστεία νούμερα. Πολλές φορές φθάνουν στα επίπεδα επένδυσης και τζίρου της βαριάς βιομηχανίας.

Αυτό εννοώ ότι πρέπει να μάθουμε ξανά να παράγουμε. Δυστυχώς, το μοντέλο του αγρότη που είχε 10 στρέμματα και με αυτά καλλιεργούσε κάτι, ζούσε την οικογένειά του, έχει πλέον πεθάνει ουσιαστικά. Είναι πολύ δύσκολο για αυτούς τους ανθρώπους να ζήσουν και, επιπλέον, θα έρθει και η πρόσθετη δυσκολία της κλιματικής αλλαγής, που νομίζω ότι το μεγαλύτερο πρόβλημά της –και δεν ακούω αρκετά να το συζητάμε αυτό– θα είναι ότι δεν θα παράγει η γη αυτά που μπορεί να παράγει, είτε στην Ελλάδα είτε οπουδήποτε στον κόσμο. Δεν σας κρύβω ότι εμείς που είμαστε στα τρόφιμα ανησυχούμε και για την επάρκεια των τροφίμων για να τραφεί ο πληθυσμός της γης, όταν αυτό το συνδυάσουμε με την κλιματική αλλαγή.

Κ. Μακρή: Μπορείτε να το προσδιορίσετε και χρονικά αυτό;

Σ. Θεοδωρόπουλος: Έχει ήδη αρχίσει. Φέτος το καλοκαίρι, από τον Αύγουστο και μετά, όλα τα προϊόντα της ελληνικής γης και της γεωργίας, τα οποία ήταν να ωριμάσουν για να πάμε σε σοδειά μετά τον Αύγουστο, σχεδόν έχουν καεί τα πάντα, με τις θερμοκρασίες του Αυγούστου, αυτές με τους 45 βαθμούς. Και, κυρίως, τη γεωργία την έβλαψε το ότι δεν υπήρχε η διαφορά μεταξύ ημέρας και νύκτας, είχαμε πάρα πολύ υψηλές θερμοκρασίες και τη νύχτα, και σχεδόν κάπκαν τα πάντα.

Κ. Μακρή: Αυτό είναι εξαιρετικά εντυπωσιακό. Σας έκανα μια συμπληρωματική ερώτηση, γιατί αυτό, τουλάχιστον εγώ, είναι η πρώτη φορά που το ακούω και, έτσι, κτυπάτε ένα καμπανάκι συναγερμού. Θα γυρίσω, λοιπόν, σε εσάς.

Θέλω να πάω στον κ. Ρέτσο τώρα. Άντεξε φέτος ο τουρισμός, κ. Ρέτσο. Όλα τα διεθνή μέσα εκθειάζουν την Ελλάδα για αυτήν της την ανθεκτικότητα. Υποθέτω ότι, αν συνεχίσουμε έτσι και δεν πέσει ο ουρανός στο κεφάλι μας πάλι, το 2022 θα είναι μια ακόμα καλύτερη χρονιά. Θέλω να σας ρωτήσω, με δεδομένο το παρελθόν, αλλά και το μέλλον του τουρισμού, είναι ώρα να συζητάμε αυτήν την αλλαγή μοντέλου, ή η χώρα πρέπει να αναγνωρίσει ότι αυτή είναι η βαριά της βιομηχανία και να εμπεδώσει το brand της και να βελτιώσει ακόμα περαιτέρω το προϊόν της;

Γ. Ρέτσο: Κυρία Μακρή, καταρχάς, εγώ και στην επικεφαλίδα, αν θέλετε, της σημερινής μας συζήτησης θα αντικαθιστούσα το διαζευκτικό «ή» με το συνδετικό «και». Θεωρώ ότι ο τουρισμός πηγαίνει μαζί με τη μεταποίηση, πηγαίνει μαζί και με άλλους τομείς σημαντικούς της ελληνικής οικονομίας.

Νωρίτερα αναφέρθηκε η έννοια της μονοκαλλιέργειας. Ο ΣΕΤΕ, που είναι ο φορέας που εκπροσωπεί το σύνολο του τουρισμού, έχει αρνηθεί αυτήν την ιδιότητα της μονοκαλλιέργειας του τουρισμού πολύ πριν από την κρίση της πανδημίας. Να θυμίσω ότι ο τουρισμός ήταν από τους ελάχιστους τομείς της οικονομίας που υπεραναπτύχθηκε από το 2012 και μετά, έως το 2019, μέσα στην καρδιά δηλαδή της δημοσιονομικής κρίσης, δημιουργώντας θέσεις εργασίας και αναβιώνοντας ή συντηρώντας τοπικές κοινωνίες. Το γεγονός ότι δεν βλέπουμε τον τουρισμό ως μονοκαλλιέργεια φαίνεται από τις στρατηγικές που έχουμε αναπτύξει στον ΣΕΤΕ, πάλι πριν από την πανδημία. Οι στρατηγικές αυτές ουσιαστικά μιλούν για εμπλουτισμό του προϊόντος και για διασύνδεση με βασικούς τομείς της οικονομίας, όπως είναι ο πρωτογενής

τομέας, για τον οποίο μίλησε πριν ο κ. Θεοδωρόπουλος, ή ο πολιτισμός. Βλέπουμε δηλαδή, και αυτό. Αν θέλετε προκύπτει και από τα συμπεράσματα σημαντικών μελετών που έχουν γίνει την τελευταία δεκαετία –ενδεικτικά αναφέρω μελέτες του ΚΕΠΕ και του ΙΟΒΕ–, οι οποίες ουσιαστικά επισημαίνουν ότι ο πολλαπλασιαστής του τουρισμού ξεπερνά το 2, είναι από 2,25 έως 2,65, σε όλη την οικονομία. Άρα, λοιπόν, η διασύνδεση υπάρχει. Το ζήτημα το μεγάλο είναι πώς θα αναδείξουμε αυτήν τη διασύνδεση και πώς θα συνεχίσει ο τουρισμός να αναπτύσσεται, τραβώντας μαζί και άλλους τομείς της οικονομίας, οι οποίοι αποκτούν και οι ίδιοι αξία, αλλά και ο τουρισμός παίρνει αξία από αυτούς.

Μιλήσατε για το μέλλον και αυτό που περιμένουμε από εδώ και πέρα. Φαίνεται κιόλας από τα στοιχεία ότι του χρόνου θα είναι μια χρονιά όπως η φετινή που ήταν απρόβλεπτη –δεν περιμέναμε αυτό που προέκυψε, οι δικές μας οι προβλέψεις ήταν πολύ χαμηλότερες από το διαφαινόμενο αποτέλεσμα φέτος. Του χρόνου, λοιπόν, φαίνεται ότι τα πράγματα θα είναι ακόμα καλύτερα και ίσως φθάσουμε και τα νούμερα του 2019.

Εδώ, λοιπόν, είναι η μεγάλη πρόκληση. Διότι, για να μπορέσουμε να αντέξουμε ως τουριστικός προορισμός, δεχόμενοι τόσο πολύ κόσμο για μεγάλη περίοδο πλέον της χρονιάς, πρέπει να αυξήσουμε την ποιότητα του προϊόντος μας και, για να αυξήσουμε την ποιότητα του προϊόντος μας, πρέπει να διασυνδέσουμε τη δραστηριότητα με άλλους τομείς. Αν δεν βελτιώσουμε, για παράδειγμα, τα υλικά που προσφέρουμε στους τουρίστες μας, δεν μπορούμε να παραμείνουμε ανταγωνιστικοί. Και για να το κάνουμε αυτό, πρέπει οπωσδήποτε να διασυνδεθούμε με τον ελληνικό πρωτογενή τομέα και την παραγωγή. Αυτή είναι μια τεράστια πρόκληση, διότι θέλει και αλλαγή νοοτροπιών, θέλει όμως και να βρεθεί κοινό πεδίο συνεννόησης και στις δύο μεριές.

Ξέρετε, όταν ανέλαβα πρόεδρος του ΣΕΤΕ, το πρώτο πράγμα που έκανα ήταν να ταξιδέψω πολύ στην ελληνική περιφέρεια και να οργανώσω συναντήσεις στο τραπέζι των οποίων δεν κάθισαν μόνον τουριστικοί παράγοντες, αλλά και εκπρόσωποι από διάφορους τομείς της τοπικής οικονομίας. Ο λόγος που το έκανα αυτό ήταν γιατί ήθελα να διαπιστώσω πού είναι το πρόβλημα που δεν μπορούμε να επιτύχουμε συνεργασίες τις οποίες θεωρούσαμε έως εκείνη τη στιγμή αυτονόητες. Κατάλαβα λοιπόν ότι, πέρα από τα προβλήματα του τουρισμού, που ενδεχομένως την εποχή εκείνη να ζητούσε φθηνότερη πρώτη ύλη για να μπορέσει να παραμείνει ανταγωνιστικός –διότι είχε ένα όριο στην τιμή που μπορούσε να πωλήσει–, υπήρχαν προβλήματα και στην άλλη μεριά που είχαν να κάνουν, για παράδειγμα, με την οργάνωση της παραγωγής, με την τυποποίηση. Ενδεικτικά αναφέρω τους παραγωγούς μελιού στη Βόρεια Ελλάδα, που παρήγαγαν φανταστικό μέλι, αλλά δεν μπορούσαν να το τυποποιήσουν και να το πωλήσουν, για παράδειγμα, σε μικρά βαζάκια που ήθελε ένα ξενοδοχείο, αλλά μπορούσαν μόνο να το πωλήσουν σε δοχεία των 15 λίτρων.

Πρέπει, λοιπόν, να βρεθούν οι τρόποι που οι τομείς θα μπορέσουν ουσιαστικά να διασυνδεθούν, γιατί αυτή είναι η απαίτηση και του παρόντος και του μέλλοντος. Βλέπουμε ότι η απαίτηση και του ξένου επισκέπτη είναι υψηλότερης ποιότητας προϊόν. Η υψηλότερη ποιότητα, λοιπόν, δεν έχει να κάνει μόνο με την πάγια εγκατάσταση ενός ξενοδοχείου, έχει να κάνει με το σύνολο της υπηρεσίας.

Για να κλείσω αυτήν την πρώτη τοποθέτηση, να πω ότι για εμάς δεν υφίσταται στη συγκεκριμένη περίπτωση συζήτηση αλλαγής του παραγωγικού μοντέλου. Πρέπει να ανοίξει μια συζήτηση πώς, συνεχίζοντας την αναπτυξιακή αυτήν πορεία που έχει πάρει ο τουρισμός, μπορεί αυτό να συμπαρασύρει και άλλους τομείς της οικονομίας, ώστε το ποσοστό του τουρισμού στο ΑΕΠ να παραμείνει υψηλό, με το ΑΕΠ όμως υψηλότερο. Στον τουρισμό δεν χαιρόμαστε να έχουμε υψηλό ποσοστό συμμετοχής σε ένα ΑΕΠ που συρρικνώνεται, όπως έγινε τα χρόνια 2012-2019.

Κ. Μακρή: Σας ευχαριστώ, κ. Ρέτσο. Πηγαίνω στον κ. Φέσσα. Το υπαινίχθηκε πριν από λίγο ο κ. Πελαγίδης: γιατί η εγχώρια μεταποίηση, κ. πρόεδρε, έμεινε τόσο πίσω σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες; Χρησιμοποίησε το παράδειγμα της Πορτογαλίας και όντως, ψάχνοντας, είναι μια χώρα που έχουμε ίδιο πληθυσμό, μπήκαμε μαζί στο μνημόνιο –εκείνοι, βεβαίως, βγήκαν δύο μνημόνια νωρίτερα–, έχουν και τουρισμό, έχουν και πολύ ανθηρή βιομηχανία. Εμείς γιατί υπολειπόμαστε περίπου 300.000 θέσεις στη μεταποίηση, γιατί μείναμε τόσο πίσω;

Θ. Φέσσας: Επειδή υπάρχει αναφορά στο βιβλίο του κ. Πελαγίδη, νομίζω ότι το εξηγεί αναλυτικά. Η βιομηχανία έχει τρεις ανασχετικούς παράγοντες: ο ένας ανασχετικός παράγοντας είναι το κράτος, με την έννοια της αδειοδότησης, με την έννοια της ευκολίας, ας το πούμε έτσι, να γίνει μια σοβαρή επένδυση· ο δεύτερος είναι το κομμάτι του ανθρώπινου δυναμικού, με την έννοια ότι ο Έλληνας είναι πιο καλός στο να δουλεύει σε δουλειές του ποδαριού –ο τουρισμός δηλαδή έχει μια καλύτερη απασχόληση, γιατί είναι για λίγους μήνες τον χρόνο, η δουλειά δεν θέλει μεγάλη εξειδίκευση και μεγάλη πειθαρχία· και ένα τρίτο αποφασιστικό στοιχείο είναι οι υποδομές. Οι υποδομές, με τη βοήθεια των ευρωπαϊκών χρημάτων, έχουν λίγο πολύ γίνει. Έχουν γίνει τα λιμάνια, έχουν γίνει οι δρόμοι, έχουν γίνει οι τηλεπικοινωνίες –όσο έγιναν, τέλος πάντων. Οπότε, αυτοί οι τρεις παράγοντες ήταν ανασταλτικοί. Νομίζω ότι στο θέμα της άδειας, το οποίο και αναπτύχθηκε στη συνέχεια της χρυσής περιόδου της δεκαετίας 1950-1960, όταν οι δασμοί προστάτευαν τη βιομηχανία–, στη συνέχεια, όταν κατέρρευσαν τα τείχη –όταν μπήκαμε στην Ευρωπαϊκή Ένωση και η προστασία της βιομηχανίας σταμάτησε να υπάρχει–, φάνηκαν οι ελλείψεις και οι αδυναμίες μας.

Αν μπορώ να κάνω και μια άλλη παρατήρηση: το μεγάλο πρόβλημα στην Ελλάδα, το οποίο θα το δούμε –το έχουμε δει ήδη– είναι η έλλειψη ανθρώπινου δυναμικού. Η Ελλάδα είναι μια χώρα που χρειάζεται 20.000.000 κατοίκους, όχι 10.000.000. Αυτό πώς μπορεί να γίνει; Βεβαίως, η επιδότηση της οικογένειας και ο πολλαπλασιασμός από τους Έλληνες είναι σαφώς το ευκαίριο, αλλά δύσκολο να γίνει. Από εκεί και πέρα, πρέπει να προτρέψουμε τη μετανάστευση και, μάλιστα, την καλή μετανάστευση –όχι τους μετανάστες που βλέπουμε ότι εισρέουν τώρα. Αλλά, οι Αλβανοί ήταν καλοί μετανάστες στην πλειοψηφία τους, οι Ανατολικοευρωπαίοι ήταν καλοί μετανάστες. Αυτό δεν μπορέσαμε να το κρατήσουμε, με αποτέλεσμα τώρα να έχουμε πρόβλημα ανθρώπινου δυναμικού.

Κ. Μακρή: Εντάξει, ένα πρόβλημα, φαντάζομαι, είναι και το brain drain και οι άνθρωποι που φεύγουν από Ελλάδα. Αλλά, αυτούς για να τους κρατήσετε πρέπει να αυξήσετε τους μισθούς. Φαντάζομαι ότι κάποιος δεν μπορεί να πηγαίνει με 800 και 900 ευρώ και να έχει ένα πτυχίο, ένα μεταπτυχιακό. Και τώρα πια βγαίνουμε από την κρίση, έτσι δεν είναι;

Θ. Φέσσας: Αυξάνονται οι μισθοί. Έχω την τύχη να διευθύνω μια επιχείρηση που απασχολεί πάνω από 1.000 μηχανικούς πληροφορικής. Μπορώ να σας πω ότι προσελκύουμε και ξένους υπηκόους τώρα, οι μισθοί έχουν ανέβει υπερβολικά. Δεν βρίσκουμε αρκετούς, όλη η Ευρώπη έχει τεράστια έλλειψη, λείπουν 400.000 μηχανικοί πληροφορικής σε όλη την Ευρώπη. Επίσης, τώρα προκηρύσσουμε και θέσεις όπου μπορεί ο άλλος να μείνει στη χώρα του και να δουλεύει για εμάς, όπως αντίστοιχα γίνεται και από το εξωτερικό, προκηρύσσονται θέσεις που προσελκύουν Έλληνες εργαζόμενους, ενώ δουλεύουν στην Ελλάδα από απόσταση.

Κ. Μακρή: Αυτό είναι πάρα πολύ θετικό. Ήθελε, όμως, να παρέμβει ο κ. Θεοδωρόπουλος.

Σ. Θεοδωρόπουλος: Ναι, ήθελα να κάνω δύο παρατηρήσεις στην ερώτησή σας γιατί δεν αναπτύσσεται η βιομηχανία. Ας πούμε ότι είμαι ένας επενδυτής που θέλω 500 στρέμματα να κτίσω ένα καλό εργοστάσιο κάπου στην Ελλάδα και να έχω και μια σχετική σιγουριά στο ξεκίνημα της προσπάθειάς μου ότι σε 18 μήνες θα εξασφαλίσω τις άδειες. Αυτό δεν γίνεται. Δεν υπάρχουν πουθενά αυτήν τη στιγμή σε όλη την Ελλάδα 500 στρέμματα, μαζεμένα, βιομηχανικής γης για να κτίσεις ένα εργοστάσιο. Οι βιομηχανικές ζώνες είναι κατακερματισμένες, γεμάτες με κουφάρια εργοστασίων τα οποία, για διάφορους νομικούς λόγους, είναι μπερδεμένα και δεν μπορούν να ξαναμπούν στην παραγωγή, και δεν υπάρχει η βιομηχανία.

Κ. Μακρή: Ξέρετε, αυτά τα συζητούσαμε πριν από δέκα χρόνια και νόμιζα τώρα πια ότι κάποια εξ αυτών έχουν λυθεί και έχουν εκλείψει.

Σ. Θεοδωρόπουλος: Όχι, δεν επιτρέπεται.

Κ. Μακρή: Καταλαβαίνω ότι τίποτα δεν έχει γίνει.

Θ. Πελαγίδης: Έχουν γίνει βήματα, στην αδειοδότηση, στη χωροθέτηση υπάρχουν αυτά τα βήματα.

Σ. Θεοδωρόπουλος: Πού υπάρχουν;

Θ. Πελαγίδης: Νομοθετικά, εννοώ.

Σ. Θεοδωρόπουλος: Εγώ καλώ όποιον ξέρει να μας πει πού υπάρχουν 500 στρέμματα μαζεμένα να κτιστεί μία βιομηχανία.

Κ. Μακρή: Εγώ δεν ξέρω σίγουρα.

Σ. Θεοδωρόπουλος: Δεν υπάρχουν. Το συζητούσα και με το Υπουργείο Εξωτερικών, με την Οικονομική Υπηρεσία, τον τελευταίο καιρό, έχουν και αυτοί ξένους επενδυτές που τους ζητούν γη και δεν υπάρχει.

Κ. Μακρή: Τώρα, με το Ταμείο Ανάκαμψης, που λέει ότι θα γίνουν βιομηχανικά πάρκα –διάβαζα λίγο τους άξονές του σε ό,τι αφορά τη μεταποίηση.

Σ. Θεοδωρόπουλος: Θα γίνουν, αυτήν τη στιγμή δεν υπάρχουν. Να πω και μια δεύτερη παρατήρηση. Εγώ αναφέρθηκα στο κοινωνικό μοντέλο της Ευρώπης, το οποίο δεν βοηθά τη βιομηχανία, γιατί ας μην ξεχνάμε ότι ολόκληρη η Ευρώπη έχει βάλει ως στόχο να φθάσει υψηλότερα τη βιομηχανία της εδώ και τρία χρόνια –και βλέπετε τα προβλήματα του κοινωνικού μοντέλου, ότι η Γερμανία ζητά 200.000 οδηγούς, η Αγγλία ζητά 100.000 οδηγούς, έφθασε η Αγγλία να μην μπορεί να προμηθεύσει τα βενζιναδικά της. Έχουμε ένα κοινωνικό μοντέλο που προωθεί συγκεκριμένα επαγγέλματα. Η βιομηχανία και οι σχετικές με τη βιομηχανία τέχνες δεν έχουν την κοινωνική αποδοχή που θα έπρεπε για να πάει ο κόσμος εκεί να δουλέψει.

Κ. Μακρή: Αυτό πώς μπορεί να αλλάξει, κατά τη γνώμη σας;

Σ. Θεοδωρόπουλος: Δεν ξέρω.

Κ. Μακρή: Γιατί αυτό δεν είναι αυτοματοποιημένο, δεν είναι ένα κουμπί που το πατάς και λες να αλλάξει η γνώμη του κόσμου για τους εργαζόμενους στη βιομηχανία. Άρα, πώς μπορεί να γίνει αυτό;

Θ. Πελαγίδης: Πάντως εμείς δεν έχουμε τέτοια έλλειψη, προς το παρόν τουλάχιστον. Το φαινόμενο το *quitting job*, που έγραφαν οι *Financial Times* σήμερα, δηλαδή οι εργαζόμενοι που έχουν χαμηλούς μισθούς και μια δουλειά που είναι κάπως μη ενδι-

αφέρουσα, προτιμούν, τουλάχιστον αυτήν την περίοδο, να παραιτούνται. Οι *Financial Times* λένε ότι αυτό μπορεί να είναι και θετικό, γιατί υπάρχει μια κινητικότητα στην αγορά εργασίας. Αλλά αυτήν τη στιγμή μάλλον δεν έχουμε τέτοιο θέμα εμείς, έχουμε πρόβλημα καλών θέσεων εργασίας –έτσι δεν είναι;

Σ. Θεοδωρόπουλος: Έχουμε, κ. Πελαγίδη.

Θ. Πελαγίδης: Και τέτοιο;

Σ. Θεοδωρόπουλος: Ρωτήστε τον κ. Ρέτσο φέτος το καλοκαίρι πόσο πρόβλημα...

Γ. Ρέτσος: Τεράστιο.

Σ. Θεοδωρόπουλος: Ένα πράγμα που δεν αντιλαμβάνεται κανείς είναι ότι έχουμε 14% ανεργία, αλλά δεν έχουμε ενδιαφερόμενους για δουλειά.

Κ. Μακρή: Αυτό εσείς πώς το εξηγείτε; Γιατί το άκουγα και εγώ και φέτος το καλοκαίρι εκεί που έκανα και εγώ διακοπές. Το ακούω και από ανθρώπους της αγοράς, της μη τουριστικής. Αυτό πώς το εξηγείτε; Αφού, λοιπόν, πιάσατε αυτό το θέμα, εγώ σας ακολουθώ με χαρά.

Σ. Θεοδωρόπουλος: Εγώ τουλάχιστον δεν έχω εξήγηση. Σίγουρα περιμένουμε να δούμε τι θα γίνει, όταν σταματήσουν τα διάφορα επιδόματα που δίνονται αυτήν τη στιγμή. Διότι, κατά την ταπεινή μου άποψη, αυτό που γίνεται αυτήν τη στιγμή είναι ότι κάποιος δηλώνει άνεργος, εισπράττει το επίδομα, βρίσκει και μια μαύρη δουλειά και με αυτό το σύνολο φτιάχνει ένα εισόδημα, με το οποίο δεν ενδιαφέρεται να μπει μέσα στον κανονικό κύκλο της οικονομίας.

Κ. Μακρή: Και γίνεται σε τόσο ευρεία κλίμακα αυτό; Γιατί, εντάξει, θα μπορούσα να καταλάβω να γίνεται σε μια στενή, περιορισμένη κλίμακα. Αλλά σε τόσο ευρεία κλίμακα εκτιμάτε ότι γίνεται;

Σ. Θεοδωρόπουλος: Δεν υπάρχουν στοιχεία, νομίζω, αυτήν τη στιγμή.

Κ. Μακρή: Κύριε Πελαγίδη;

Θ. Πελαγίδης: Κοιτάξτε, η ύπαρξη της μαύρης οικονομίας διαφοροποιεί το θέμα προφανώς. Δεν μπορεί να πει κανείς ότι κάτι τέτοιο συμβαίνει στο εξωτερικό, σε κάποιο βαθμό. Αλλά εδώ πράγματι υπάρχει, και το θέμα των κινήτρων είναι παρόν. Πώς να το πω, αν κάποιος δεν έχει επαρκές κίνητρο να δουλέψει, όπως θα έλεγε και ένας συντηρητικός οικονομολόγος που διάβαζα σήμερα, προφανώς δεν θα πάει να δουλέψει αν ο μισθός είναι πολύ χαμηλός. Αλλά ο χαμηλός και ο υψηλός μισθός δεν γίνονται με διαταγή –επειδή το αναφέραμε πριν–, η παραγωγικότητα δίνει τον καλό μισθό –πρώτα απ’ όλα αυτό συμβαίνει στα οικονομικά.

Ένα άλλο, δεύτερο θέμα, που έχει σχέση με αυτό που είπε και ο κ. Θεοδωρόπουλος και το οποίο το θίγουμε και στα βιβλία μας, εγώ με τον Μιχάλη Μπισσόπουλο, είναι αυτό που λέτε εσείς αλλαγή νοοτροπίας. Δηλαδή, πάρα πολύς κόσμος φεύγει στο εξωτερικό, όχι μόνο από θέμα επαγγελματικής αποκατάστασης, μισθού δηλαδή, αλλά γενικά δεν θέλει να δουλέψει σε ένα πλαίσιο στο δημόσιο, και στον ιδιωτικό τομέα όμως, αυτού που λέμε το *trade of favors*, δηλαδή ανταλλαγής εξυπηρετήσεων. Δηλαδή, το σύστημα το ελληνικό πολλές φορές δίνει την εντύπωση ότι παραμερίζει παντελώς την αξιοκρατία –εντάξει, δεν είναι μόνον ελληνικό φαινόμενο αυτό– και όλη η δουλειά γίνεται με τα δίκτυα, τις γνωριμίες και την ανταλλαγή από εξυπηρετήσεις, μέρος των οποίων βρίσκεται στην παραοικονομία έτσι κι αλλιώς. Αυτό είναι ένα θέμα που πρέπει να αλλάξει. Και πρέπει να το φέρει στην πρώτη γραμμή της επικαι-

ρότητας και το πολιτικό σύστημα γενικά, να μη λαϊκίζει, είτε απότομα φανερά, είτε κομψά –διότι υπάρχει και ο κομψός λαϊκισμός. Και όταν λέω το πολιτικό σύστημα, δεν αναφέρομαι μόνο στα κόμματα, αλλά και σε όλους εμάς που το συζητάμε τώρα, επιχειρηματίες, καθηγητές κ.λπ. Πρέπει να αλλάξει κάτι που να δείχνει ότι επί της ουσίας τα πράγματα αυτήν τη φορά θα πάνε λίγο διαφορετικά, με τη βοήθεια και των χρημάτων που έρχονται από το εξωτερικό.

Κ. Μακρή: Επιτρέψτε μου όμως να σας ρωτήσω κάτι, κ. Πελαγίδη, και λόγω της ιδιότητάς σας στην Τράπεζα της Ελλάδος. Για να γίνουν επενδύσεις στη μεταποίηση, όταν λέμε ότι πρέπει να ενισχύσουμε τη βιομηχανία μας –εγώ θα σας πω και τη βιοτεχνία μας και τη μικρομεσαία επιχείρηση– χρειάζονται κεφάλαια. Ακόμα και μια μικρή βιοτεχνία στη γειτονιά πρέπει να πάρει μηχανήματα, να ξεκινήσει να στήνει μια δουλειά. Οι τράπεζες υπάρχουν αυτήν τη στιγμή, τραπεζικό σύστημα υπάρχει να δίνει δάνεια σε μικρές επιχειρήσεις;

Θ. Πελαγίδης: Πρώτον, έχει σημασία οι επιχειρήσεις –μικρές, μεσαίες, μεγάλες– να μπαίνουν σε μια αλυσίδα αξίας. Δεν θα λύσουν το πρόβλημά τους με την κλίμακα μόνο, πέρασε αυτή η εποχή, πρέπει να είναι ενταγμένες. Δεν έχουμε σήμερα ένα αυτοκίνητο που παράγεται στη Γαλλία και λέγεται έτσι και είναι γαλλικό, έχουμε μία αλυσίδα αξίας που ονομάζεται έτσι. Άρα ένα θέμα είναι αυτό.

Δεύτερον, για να έλθουν κεφάλαια. Το κεφάλαιο δεν δουλεύει μόνο του. Όπως λέμε στα οικονομικά, δουλεύει με τον ανθρώπινο δυναμικό, που είπατε. Και εδώ πρέπει να γίνει μια δουλειά –να το πολιτικό σύστημα, πεδίο δόξης λαμπρό. Τα σχολεία. Με τα σχολεία υπάρχουν τεράστια προβλήματα, τα οποία δεν τίθενται στη δημόσια συζήτηση. Υπάρχει ένα ζήτημα αξιολόγησης –εντάξει–, αλλά εδώ χρειαζόμαστε δραστησικές λύσεις. Η εκπαίδευση είναι ελλιπής, δεν πάμε καλά στα τεστ της PISA. Εγώ, που είμαι και σε ένα καλό τμήμα, παίρνω φοιτητές που δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν σε βασικά πράγματα, ρίχνω συνεχώς το επίπεδο της διδασκαλίας. Αυτό δεν είναι καλό. Συμβαίνει και στα πανεπιστήμια να έχουμε ένα μεγάλο πρόβλημα ισοπέδωσης.

Αυτά, άμα δεν γίνουν γνωστά, δεν συζητηθούν και δεν συμφωνήσουμε όλοι μαζί ότι πρέπει κάπως να γίνουν αλλαγές, μην περιμένετε να έλθουν τα καλά κεφάλαια που θα αξιοποιήσουν την ποιοτική εργασία, που πρέπει να βγάλει και το ελληνικό πανεπιστήμιο και το ελληνικό σχολείο, έτσι ώστε να έχουμε καλές δουλειές και υψηλή παραγωγικότητα. Με ρωτήσατε κάτι όμως.

Κ. Μακρή: Για τις τράπεζες σας ρώτησα.

Θ. Πελαγίδης: Κοιτάξτε, αυτό είναι ένα πρόβλημα και της παραοικονομίας, διότι από τις 900.000 επιχειρήσεις ελάχιστες είναι εκείνες που μπορούν να εμφανίσουν αυτά τα κέρδη, που μπορούν να φέρουν μια τράπεζα σε θέση να υιοθετήσει ένα δάνειο για αυτές τις επιχειρήσεις, καθώς πρέπει να παρουσιάζουν και κάποια αποτελέσματα. Διαφορετικά ερχόμαστε μετά και λέμε, κοιτάξτε, εδώ υπάρχουν κόκκινα δάνεια, εκεί υπάρχουν κόκκινα δάνεια και πρέπει να πληρώσει ο φορολογούμενος –δεν υπερασπίζομαι τις τράπεζες. Ταλαιπωρούμαστε τώρα τόσα χρόνια με αυτήν την κατάσταση των τραπεζών που, επιτέλους, φαίνεται να λύνεται κατά κάποιον τρόπο. Αλλά, και πάλι, το θέμα αυτό δεν είναι αποσυνδεδεμένο το ένα με το άλλο. Δεν μπορεί η τράπεζα, η οποία βασικά ως σκοπό της έχει μόνο να δίνει τα δάνεια, γιατί εκεί είναι τα έσοδά της τα μεγάλα, να αντιμετωπίζει ένα δανειοδοτούμενο που δεν έχει τις βασικές προϋποθέσεις να δανειστεί. Δεν είναι τόσο εύκολο το θέμα.

Κ. Μακρή: Ναι, αλλά και αυτός δεν έχει τα βασικά κεφάλαια για να ξεκινήσει, υπό αυτή την έννοια.

Θ. Πελαγίδης: Εκτός και αν οι ισολογισμοί δεν είναι πραγματικοί πολλές φορές –είναι και αυτό το θέμα.

Κ. Μακρή: Σας ευχαριστώ, κ. Πελαγίδη. Πηγαίνω στον κ. Φέσσα. Θεοπίσθηκε μια σειρά από κίνητρα για συνενώσεις επιχειρήσεων, κ. Φέσσα. Βλέπω ότι γίνονται πολύ μεγάλα deals μεταξύ μεγάλων επιχειρήσεων. Αυτό, όμως, εσείς το βλέπετε να μπορεί να διεισδύσει στην κοινωνία, να πάει και στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και να κάνουν έναν τέτοιο μετασχηματισμό; Και, αν δεν γίνει, οι μικρομεσαίοι θα αντέξουν;

Θ. Φέσσας: Συνένωση επιχειρήσεων σημαίνει συνένωση νοοτροπιών και, όταν είναι στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, είναι συνένωση νοοτροπιών κάποιων ανθρώπων. Βλέπουμε, δυστυχώς, ότι ο Έλληνας έχει ένα ιδιόμορφο χαρακτήρα που θέλει να έχει το μαγαζί του, γι' αυτό και υπάρχουν τόσες πολλές μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Η πολιτεία επίσης του δίνει το κίνητρο να φοροδιαφύγει, η πολιτεία κλείνει τα μάτια της σε πάρα πολλές περιπτώσεις. Διάβαζα προχθές ότι, αν είχαμε την ίδια φοροδιαφυγή στο ΦΠΑ όσο έχει και ο μέσος όρος της Ευρώπης, τότε δεν θα χρειαζόταν να πληρώναμε ΕΝΦΙΑ και κάποιους άλλους φόρους και ούτω καθεξής.

Θέλω να πω ότι η μικρομεσαία επιχείρηση από μόνη της, για να συνενωθεί, πρέπει να υποστεί όχι μόνον το κίνητρο αλλά και τη συνέπεια του να παραμείνει μικρή. Γιατί δεν μπορεί να δημιουργήσει οικονομίες κλίμακος, δεν μπορεί να δημιουργήσει ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα, για να μπορέσει να υπάρξει σε πολύ μεγάλο βαθμό.

Συνεπώς, μακάρι να πιάνουν τα κίνητρα της έκπτωσης φόρου και όλων των σχετικών μέτρων. Αλλά νομίζω ότι μια πιο αυστηρή είσπραξη των φόρων και μια πιο δομημένη κρατική επιβολή κάποιων μέτρων, θα βοηθούσαν περισσότερο τις επιχειρήσεις να συγκροτηθούν και να γίνουν μεγαλύτερες, παρά να δοθούν κίνητρα. Σαφώς χρειάζεται και το μαστίγιο και το καρότο, αλλά θέλει τον συνδυασμό. Μόνο με τα κίνητρα φοβάμαι ότι δεν θα υπάρξει αποτέλεσμα.

Κ. Μακρή: Τώρα, κ. Ρέτσο, να έρθω σε εσάς για τον τουρισμό, γιατί πριν σας ρώτησα το καλό, ότι το 2022 αναμένεται να είναι μια πολύ καλή χρονιά. Τώρα θέλω να σας ρωτήσω, φαίνεται ότι η χώρα σε πολλές περιοχές, τις πολύ τουριστικές, φθάνει στα όριά της, φέτος η Μύκονος και η Σαντορίνη δεν είχαν νερό να δώσουν στους ανθρώπους. Άρα, μιλάμε για μεγαλύτερη ανάπτυξη. Μήπως, όμως, τελικά πιάσαμε ταβάνι και έχει επέλθει ένας κορεσμός και όντως είναι ανάγκη να αλλάξουμε το μοντέλο και να το πάμε στη βιομηχανία;

Γ. Ρέτσος: Επαναλαμβάνω, εγώ το «ή» το βγάζω το διαζευκτικό. Είναι μια τεράστια πρόκληση.

Κ. Μακρή: Καλά, όλοι το βγάζετε, είσαστε όλοι πολύ συναινετικοί, αλλά όλοι το βάζετε. Το βγάζετε στην αρχή και το βάζετε μετά.

Θ. Πελαγίδης: Μα υπάρχει ερωτηματικό στον τίτλο.

Κ. Μακρή: Όχι ότι δεν το έχω παρατηρήσει.

Γ. Ρέτσος: Είναι πολύ σημαντικό να μπορείς να προβλέπεις και να προσαρμόζεις ανάλογα τις στρατηγικές σου. Δεν το λέω αυτό, γιατί θέλω να ευλογήσω τα γένια μας, αλλά νομίζω ότι ως ιδιωτικός τομέας όλη την προηγούμενη δεκαετία έχουμε σταθεί πολύ καλά στο ύψος των περιστάσεων. Δηλαδή, για τη βελτίωση των προορισμών και τη βελτίωση των υποδομών μιλάμε πολλά χρόνια τώρα. Δεν μιλήσαμε για πρώτη φορά τώρα ή φέτος το καλοκαίρι, που είδαμε προορισμούς οι οποίοι δέχθηκαν σε ένα δίμηνο μέσα όγκο κόσμου που, υπό φυσιολογικές συνθήκες, θα τον δέχονταν σε τέσσερις ή πέντε μήνες, και είδαμε να εξαντλούνται τα όριά τους και να σκάνε,

με τα παραδείγματα που είπατε –και υπάρχουν πολύ περισσότερα και σε λιγότερο αναγνωρίσιμους προορισμούς. Δεν είναι μόνον το νερό που είπατε. Είναι τα λιμάνια και ο τρόπος λειτουργίας τους, είναι ο τρόπος της κίνησης στους δρόμους, είναι το νερό που δεν υπήρχε, οι βιολογικοί καθαρισμοί οι οποίοι ή δεν υπάρχουν ή είναι παλαιωμένοι, με ό,τι αυτό συνεπάγεται, η ηλεκτροδότηση. Ξέρετε, κα Μακρή, ότι έχει πάει, για παράδειγμα –και είναι πάρα πολύ μεγάλη, αν θέλετε, εξέλιξη και τομή αυτή– ηλεκτρικό ρεύμα από το Λαύριο σε πολλά από τα νησιά μας, τα οποία όμως δεν μπορούν να το διαχειριστούν γιατί είναι παλαιωμένο το τοπικό τους δίκτυο, το οποίο πρέπει πρώτα να αλλάξει για να μπορέσουν να πάρουν περισσότερο ρεύμα;

Αυτό, λοιπόν, το έχουμε πει εδώ και πάρα πολύ καιρό, ότι δηλαδή –επειδή ακριβώς με τα 33.000.000 των αφίξεων του 2019, από τους μήνες Μάιο ουσιαστικά έως Οκτώβριο, πολλοί προορισμοί φθάνουν στα όριά τους– αν θέλουμε να συνεχίσουμε να βλέπουμε ανάπτυξη, πρέπει πρώτα απ’ όλα να διαχειριστούμε τους προορισμούς αυτούς, βελτιώνοντας προφανώς τις υποδομές. Και από την άλλη, εμείς ως ιδιώτες και ως πάροχοι της υπηρεσίας να βελτιώσουμε το προϊόν μας σε επίπεδο τέτοιο που να δεχόμαστε πλέον περισσότερο συνάλλαγμα με τον ίδιο κόσμο –ή ακόμα και με λιγότερο κόσμο, αυτό είναι μια τεράστια πρόκληση βέβαια. Αυτό για να γίνει θέλει τρομερή συνέργεια, δεν είναι μόνον έργο της κεντρικής κυβέρνησης. Πολύ μεγάλο βάρος πέφτει και στην τοπική αυτοδιοίκηση, πολύ μεγάλο βάρος πέφτει και στον ιδιωτικό τομέα.

Άρα, λοιπόν, η πανδημία αυτήν τη στιγμή, που ουσιαστικά δημιούργησε μια πρόσκαιρη καταστροφή, για εμένα έχει γεννήσει μια τεράστια ευκαιρία. Δημιούργησε την προϋπόθεση του RRF, το οποίο ουσιαστικά έχει κονδύλια για να ενισχύσει δράσεις στο πλαίσιο το οποίο είπα. Αν, λοιπόν, εκμεταλλευθούμε σωστά αυτά τα κονδύλια, και ο ιδιωτικός τομέας, αλλά κυρίως η κεντρική κυβέρνηση και η τοπική αυτοδιοίκηση για να βελτιώσει υποδομές σε προορισμούς, τότε μπορεί ο τουρισμός να συνεχίσει να αναπτύσσεται, να καλύπτει πολύ μεγάλο μέρος της περιόδου, και οι προορισμοί να εξελιχθούν και να μπορούν να συμβιώνουν οι κάτοικοι με τους τουρίστες σε πάρα πολύ ικανοποιητικό επίπεδο.

Δεν λέω ότι είναι καθόλου εύκολο, επαναλαμβάνω, το λέμε χρόνια και τα βήματα που έχουν γίνει είναι πάρα πολύ λίγα, όμως ας εκμεταλλευτούμε ή ας προσπαθήσουμε να εκμεταλλευτούμε αυτή την τεράστια ευκαιρία που μας δίνεται τώρα με την πανδημία.

Κ. Μακρή: Τώρα, κοιτάζοντας το ρολόι, θέλω να κάνουμε δύο πολύ γρήγορους γύρους. Θα σας παρακαλέσω, λοιπόν, για λίγο πιο σύντομες απαντήσεις, γιατί θέλω να δούμε λίγο το θέμα του Ταμείου Ανάκαμψης, ο καθένας από την πλευρά του, και λίγο το θέμα της πραγματικής οικονομίας, της ανάπτυξης που συζητάμε, αν θα είναι 6%, αν θα είναι 7%, αν είναι υποθηκευμένη ανάπτυξη, αν τώρα με την ενεργειακή κρίση αλλάζουν τα πράγματα. Για αυτό, λοιπόν, θέλω να ξεκινήσω από το Ταμείο Ανάκαμψης και να σας ρωτήσω όλους. Κύριε Θεοδωρόπουλε, 32 δισ. ευρώ. Για τη βιομηχανία, είπαμε, προβλέπονται πάγκα, προβλέπεται πράσινη μετάβαση και υψηλή ψηφιοποίηση για τις επιχειρήσεις. Είναι αρκετά αυτά;

Σ. Θεοδωρόπουλος: Ως ποσόν είναι πάρα πολύ μεγάλο, ο τρόπος όμως με τον οποίο –κατά τη γνώμη μου– ετοιμάζεται η κυβέρνηση να ενισχύσει την ιδιωτική πρωτοβουλία μέσα από αυτά τα χρήματα, δεν θα φέρει τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Διότι ουσιαστικά αυτά τα χρήματα χρησιμοποιούνται για χαμηλότοκο δανεισμό των επιχειρήσεων. Κατά τη γνώμη μου, αυτήν τη στιγμή, αν δεν έχουμε επενδύσεις, δεν είναι γιατί είναι ακριβά τα λεφτά. Τα λεφτά είναι πάρα πολύ φθηνά και δεν νομίζω ότι οι δύο μονάδες διαφορά στο επιτόκιο που μπορεί κανείς να επιτύχει, αν χρησιμοποιήσει

τα λεφτά από το Ταμείο Ανάκαμψης ή τα άλλα, ή πάρει κανονικό δανεισμό από την τράπεζα, θα γίνουν κριτήριο για να έχουμε πολλές επενδύσεις.

Δυστυχώς, τα φορολογικά κίνητρα που δίδονται έχουν πλαφόν για πολύ μικρές επενδύσεις, δεν κατευθύνονται σε σοβαρές επενδύσεις, γιατί σε όλα τα επενδυτικά κίνητρα, και του νέου αναπτυξιακού νόμου και όλα, έχουν πάρα πολύ χαμηλά πλαφόν. Έτσι, νομίζω ότι το Ταμείο Ανάκαμψης θα κατευθυνθεί κυρίως σε μεγάλες επενδύσεις του δημόσιου τομέα.

Κ. Μακρή: Ναι, αλλά αυτό θα είναι μια χαμένη ευκαιρία ουσιαστικά, αν εξελιχθεί έτσι όπως το λέτε.

Σ. Θεοδωρόπουλος: Πάντως, αν μου επιτρέπετε, και μόνο για 15 δευτερόλεπτα, να προσθέσω κάτι σε μια ερώτηση που κάνατε προηγουμένως, πού θα βρεθούν τα χρήματα για να γίνουν επενδύσεις κι αν οι τράπεζες χρηματοδοτούν αυτήν τη στιγμή την οικονομία –ο κ. Πελαγίδης από τη θέση του ίσως να μην μπορεί να μιλήσει τελείως ελεύθερα.

Κ. Μακρή: Το καταλάβαμε.

Σ. Θεοδωρόπουλος: Οι τράπεζες είναι πνιγμένες στα λεφτά, παρακαλούν να δώσουν δάνεια. Οι επιχειρήσεις δεν έχουν την ικανότητα να απορροφήσουν αυτά τα λεφτά και εμείς συνεχώς βγάζουμε από επάνω μας ως επιχειρήσεις τις ευθύνες μας και τις φορτώνουμε σε άλλους. Δεν μας φταίνει οι τράπεζες, μας φταίνει ο κακός μας εαυτός, μας φταίνει το κομμάτι το μαύρο της οικονομίας, το οποίο δεν μας επιτρέπει να δείξουμε τα αποτελέσματά μας και μετά θέλουμε από την τράπεζα ή από το κράτος λεφτά, έχοντας προηγουμένως κλέψει τα αποτελέσματά μας. Αν θέλουμε κάποτε να φθάσουμε κάπου, πρέπει να ξεκινήσουμε και να κάνουμε μια αυτοκριτική, αλλά να μιλάμε με ειλικρίνεια. Δεν φταίνει οι τράπεζες, δεν υπάρχει έλλειψη χρημάτων, υπάρχουν αυτή τη στιγμή τόσα χρηματοδοτικά εργαλεία πέρα από τις τράπεζες, τα οποία δεν υπήρχαν ποτέ στο παρελθόν –venture capital, funds που γυρνούν γύρω γύρω και ζητούν να μπουν σε επιχειρήσεις, ΤΑΝΕΟ, πεντακόσια χρηματοδοτικά εργαλεία υπάρχουν. Οι επιχειρηματίες φταίμε, οι επιχειρήσεις φταίμε που δεν μπορούμε να αναπτυχθούμε και δεν μας φταίνει τίποτε άλλο, ο εαυτός μας μας φταίνει.

Σε ό,τι αφορά και αυτό που είπατε, ότι το ξαναγυρνάμε σε ανταγωνισμό, ο τουρισμός κάνει καλά τη δουλειά του και καλά κάνει. Να κάνει και η βιομηχανία καλά τη δουλειά της, να λύσει τα δικά της προβλήματα, και ο τουρισμός σε καμία περίπτωση δεν φταίνει. Αυτό το «να αλλάξουμε μοντέλο» που λέτε, γιατί, από κάπου κεντρικά κατευθύνεται το μοντέλο;

Κ. Μακρή: Ναι, κατευθύνεται.

Σ. Θεοδωρόπουλος: Ο τουρισμός κάνει τη δουλειά του, εμείς θα κάνουμε τη δουλειά μας.

Κ. Μακρή: Αν δείτε το Ταμείο Ανάκαμψης και όλες τις δηλώσεις των κυβερνητικών στελεχών, λένε ότι πρέπει να αλλάξουμε παραγωγικό μοντέλο, δεν φθάνει μόνο ο τουρισμός, που σημαίνει ότι υπάρχει μια κατεύθυνση.

Σ. Θεοδωρόπουλος: Δεν είμαστε Σοβιετική Ένωση, το μοντέλο το καθορίζει η αγορά.

Κ. Μακρή: Εντάξει, εξαρτάται και πού θα επενδύσεις βεβαίως. Συμφωνώ ότι δεν είμαστε Σοβιετική Ένωση, αλλά εξαρτάται και πού θα επενδύσεις.

Σ. Θεοδωρόπουλος: Θα επενδύσουμε εκεί που βλέπουμε ευκαιρίες όλοι.

Κ. Μακρή: Κύριε Πελαγίδη, Ταμείο Ανάκαμψης.

Θ. Πελαγίδης: Τι να πω τώρα μετά την άσκηση αυτογνωσίας;

Κ. Μακρή: Σαρωτικός.

Θ. Πελαγίδης: Η οποία, όμως, είναι ειλικρινής και αληθής. Να τι λείπει από όλους μας, αυτή η άσκηση συνεχώς από τη χώρα. Κοιτάζετε, την πρώτη φορά που έγινε αυτό το πάρτι που έγινε, το οποίο εμείς χαρακτηρίσαμε εκείνη την εποχή, πριν από 15 χρόνια, προσοδοθηρικό, και μέσα στο πάρτι που γινόταν το 1990 και το 2000 λέγαμε άσχημα πράγματα και γι' αυτό δεν ήμασταν καθόλου ευχάριστοι. Αλλά, γι' αυτό μίλησα για κομψό λαϊκισμό πριν. Πρέπει μερικές φορές να είμαστε και δυσάρεστοι προς τον κόσμο, να λέμε δηλαδή τι δεν κάναμε εμείς σωστά και όχι το ότι πάντα φταίνε οι άλλοι, διότι αυτό, ξέρετε, καλλιεργείται ως νοοτροπία ακόμα και στα σχολεία.

Κ. Μακρή: Είστε και πιο πειστικοί έτσι, όταν λέτε και εσείς τι δεν κάνατε σωστά.

Θ. Πελαγίδης: Τώρα, οπωσδήποτε τα λεφτά των επιδοτήσεων κυρίως θα γίνουν δημόσια έργα. Από την άλλη, γενικά θα φανεί τώρα τι έχει γίνει αυτά τα χρόνια των μνημονίων, δηλαδή των διαρθρωτικών αλλαγών, αν αυτές οι αλλαγές είναι επαρκείς σε κάποιο βαθμό και ώστε τα χρήματα διαρθρωτικά, θεσμικά να αποδώσουν πολύ περισσότερο από ό,τι στο παρελθόν. Διότι αυτό το πράγμα, δηλαδή το αποτέλεσμα να είναι πολύ μικρό σε σχέση με τα χρήματα, είναι ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της ελληνικής οικονομίας.

Άρα, δέχομαι αυτά που λέει ο κ. Θεοδωρόπουλος, πραγματικά, αλλά να κάνουμε και μία προσπάθεια, όσο μπορούμε όλοι μας, τα πράγματα να πάνε καλύτερα –και προφανώς η αγορά. Έχει σημασία αυτό να το λέμε και παιδαγωγικά, γιατί, αν το πολιτικό σύστημα λέει, θα αλλάξουμε μοντέλο, θα κάνουμε πενταετές πρόγραμμα, δεν είμαστε στην εποχή που το ΚΕΠΕ έφτιαχνε το πρόγραμμα, επί Ανδρέα Παπανδρέου και πιο πριν, τα πράγματα έχουν αλλάξει.

Κ. Μακρή: Κύριε Ρέτσο, σε εσάς αναλογούν, στην πρώτη φάση τουλάχιστον, 260.000.000 ευρώ για ανάπτυξη θεματικού τουρισμού, ορεινού τουρισμού, τουρισμού υγείας και ευεξίας. Είναι στη σωστή κατεύθυνση, μπορούμε έτσι να διευρύνουμε το τουριστικό προϊόν και τη σεζόν, που είναι πάντα το ζητούμενο;

Γ. Ρέτσο: Καταρχάς, θέλω να συμφωνήσω και στο κόμμα της τελευταίας ανάλυσης του Σπύρου Θεοδωρόπουλου, συμφωνώ απόλυτα. Να πω ότι, έτσι όπως ανέλυσε την κατεύθυνση των πόρων του Ταμείου Ανάκαμψης, ουσιαστικά για τον τουρισμό, αν θέλετε, αυτό μπορεί να είναι συμφέρον. Αφενός γιατί οι μεγάλες δημόσιες επενδύσεις, όπως σας είπα, μπορεί να έχουν άμεση επίπτωση στον τρόπο που βελτιώνονται προορισμοί και οι υποδομές των προορισμών, με ό,τι θετικό αυτό συνεπάγεται στη συνέχεια για την τουριστική δραστηριότητα. Από την άλλη, επειδή ο τουρισμός είναι ένα πλέγμα πολλών μικρών, μικρομεσαίων, οικογενειακών επιχειρήσεων, αν ο επιχειρηματίας σκεφθεί σωστά, σκεφθεί οραματικά και ακολουθήσει, αν θέλετε, τον τρόπο της στρατηγικής που προσπαθούμε να υποδείξουμε και αντλήσει χρήματα, μπορεί να βελτιώσει και τις πάγιες εγκαταστάσεις του και την υπηρεσία του, για να μπορεί να ανταποκριθεί στην επόμενη ημέρα στο τουριστικό μοντέλο που οραματιζόμαστε.

Τώρα, αν θέλετε, αυτή η θεματική κατάτμηση του τουρισμού πάντα εμάς μας έβρισκε αντίθετους. Ο τουρισμός πλέον έχει γίνει μια μεγάλη εμπειρία. Δεν υπάρχει αυτό που λέμε θεματικός τουρισμός. Κανείς δεν ταξιδεύει μόνο για να περπατήσει, μόνο για να δει αρχαία ή μόνο για να φάει, είναι ένας συνδυασμός πραγμάτων. Ταξιδεύεις για την εμπειρία, ταξιδεύεις για να χαρείς τον ήλιο και τη θάλασσα και, παράλ-

ληλα, να απολαύσεις και το πολιτιστικό απόθεμα, να κάνεις και την περιήγησή σου, να κάνεις και τη δραστηριότητά του, τα extreme sports που μπορεί να σου αρέσουν. Άρα, λοιπόν, το μεγάλο μυστικό είναι πώς συνθέτεις όλο αυτό, πώς φτιάχνεις ένα σύνθετο προϊόν και πώς το προωθείς σωστά, για να μπορέσεις έτσι να αντλήσεις και υψηλότερης, αν θέλετε, οικονομικής δυνατότητας πελάτες.

Κ. Μακρή: Κύριε Φέσσα, Ταμείο Ανάκαμψης. Άκουσα ένα κυβερνητικό στέλεχος –δεν θυμάμαι ποιο είναι– που λέει, δώρο Θεού. Είναι δώρο Θεού;

Θ. Φέσσας: Σαφώς είναι δώρο. Από εκεί και πέρα, αν είναι Θεού, αυτό θα φανεί από την εκμετάλλευση. Στην Ελλάδα έχουν εισρεύσει πάρα πολλά δισεκατομμύρια τα τελευταία 30-40 χρόνια που είμαστε πλήρες μέρος της κοινότητας. Από τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα και μετά βλέπουμε ότι η εκμετάλλευση των χρημάτων που έρχονται από την Ευρώπη, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο, δεν έφεραν το πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα για το οποίο προορίζονταν. Είναι θέμα σχεδιασμού, προσανατολισμού και διαχείρισης.

Θέλω να πω ότι συμφωνώ απόλυτα με αυτά που είπε ο Σπύρος, ότι αυτήν τη στιγμή υπάρχουν λεφτά στις τράπεζες –θα υπάρχουν και πάρα πολλά χρηματοδοτικά εργαλεία. Απλώς, οι επιχειρήσεις που τα ζητούν δεν είναι αξιόχρεες. Και δεν είναι αξιόχρεες, διότι δεν έχουν σωστά βιβλία, διότι φοροδιαφεύγουν, ή διότι η κλίμακά τους δεν θα φέρει κάποιο αποτέλεσμα. Δηλαδή, δεν χρειάζεται να είσαι ειδικός οικονομολόγος για να καταλάβεις τα business plans που υποβάλλονται ότι δεν έχουν καμία, μα καμία, τύχη για να επιτύχουν.

Όσον αφορά όμως τα κεφάλαια, είναι το μόνο στοιχείο που υπάρχει μετά την κρίση, τα τελευταία 13-14 χρόνια, άπλετο στην παγκόσμια οικονομία. Κεφάλαια υπάρχουν, δεν υπάρχουν άνθρωποι, δεν υπάρχουν ιδέες για να υλοποιήσουν επενδυτικά σχέδια που έχουν ελπίδα επιτυχίας. Κανένας δεν έχει προεξοφλήσει την επιτυχία, αλλά τουλάχιστον τα στοιχεία που παρουσιάζει κάποιος και η τσακινιά και η φωτεινότητα στο βλέμμα του καθώς και η διάθεση να δημιουργήσει, είναι πολύ βασικά για να αντλήσει χρήματα και να κάνει τη δουλειά που επιθυμεί.

Κ. Μακρή: Τώρα θέλω να κάνουμε τον τελευταίο γύρο και θα ξεκινήσω από εσάς αυτήν τη φορά, κ. Φέσσα, για το θέμα της οικονομίας και της ανάπτυξης. Μέχρι πριν από μερικές εβδομάδες υπήρχε μια αισιοδοξία ότι μπορεί φέτος, το 2021, να φθάσουμε και στο 7%, που θα ήταν ένα εφιαλτήριο πολύ καλό και για τα επόμενα χρόνια. Θέλω να σας ρωτήσω αν είστε τόσο αισιόδοξος, αν θεωρείτε ότι η Ελλάδα μπόρεσε σε μια σταθερή τροχιά ανάπτυξης και αν αυτή η ενεργειακή κρίση μπορεί τελικά να μην αφήσει αυτά τα σχέδια να ευοδωθούν.

Θ. Φέσσας: Κοιτάζτε, αν είναι 7%, αν είναι 7,5%, αν είναι 6,5%, σίγουρα είναι ένα πολύ καλό ποσοστό ανάπτυξης, από ό,τι διαβάζω –νομίζω, ο κ. Πελαγίδης είναι πιο κατάλληλος να απαντήσει, έχει και τα στοιχεία της Τραπέζης της Ελλάδας. Εκείνο που μπορώ να πω είναι ότι, πρώτον, οι ενεργειακές κρίσεις δημιούργησαν στο παρελθόν πολλές κακές επιπτώσεις στην οικονομία, θα ξεκινήσω με το 1973-1974 με την πρώτη πετρελαϊκή κρίση. Άρα, αν η ενεργειακή κρίση είναι σοβαρή, σίγουρα αυτό φέρνει ύφεση. Το δεύτερο στοιχείο, το οποίο συζητείται και θεωρούμε ότι θα δημιουργήσει πρόβλημα είναι η έλλειψη κυρίως του ανθρώπινου δυναμικού, ούτως ώστε οι επενδύσεις να μπορέσουν να επιταχυνθούν.

Από εκεί και πέρα, κεφάλαια υπάρχουν, με πολλούς τρόπους. Η ενεργειακή κρίση μπορεί να φέρει ύφεση και θεωρώ ότι πρέπει να είμαστε και λίγο τυχεροί. Δεν φθάνει μόνο να έχουμε τους πόρους, χρειαζόμαστε ανθρώπους και χρειαζόμαστε λίγο τύχη, να μην είναι βαρύς ο χειμώνας, να μην έχουμε προβλήματα στην τροφοδοσία με καύσιμα.

Κ. Μακρή: Κύριε Ρέτσο, μπήκαμε σε σταθερή τροχιά ανάπτυξης;

Γ. Ρέτσο: Η ανάπτυξη σίγουρα θα είναι μεγαλύτερη από το 3,6%, που είχε προϋπολογίσει το Υπουργείο Οικονομικών.

Κ. Μακρή: Εκατό τοις εκατό.

Γ. Ρέτσο: Όπως είπε και ο κ. Φέσσας, κανείς δεν μπορεί να προβλέψει το ακριβές ποσοστό. Νομίζω ότι η Ελλάδα, ναι, έχει μπει σε τροχιά ανάπτυξης. Το πρόβλημα της Ελλάδας, το οποίο είναι διαχρονικό, είναι ότι το μέγεθος της οικονομίας είναι τόσο μικρό που, δυστυχώς, επηρεάζεται απόλυτα από γεωπολιτικές αλλά και από μεγάλες παγκόσμιες οικονομικές κρίσεις. Το ερώτημα είναι πόσο μπροστά σε μια κρίση είμαστε αυτήν τη στιγμή, και πόση θα είναι η διάρκεια αυτής της κρίσης που υπάρχει, της ενεργειακής δηλαδή, και του προβλήματος του πληθωρισμού, που κάποιοι δεν το διαβάζουν ως πρόβλημα. Η χρονική διάρκεια, λοιπόν, αυτής της κατάστασης προφανώς θα επηρεάσει και το πόσο τελικά αναπτυξιακή θα είναι η τροχιά στην οποία έχει μπει η ελληνική οικονομία.

Κ. Μακρή: Κύριε Πελαγίδη, optimism ή substandard growth; Για να γυρίσω στο βιβλίο σας.

Θ. Πελαγίδης: Αυτό θα σας έλεγα, ότι ο υπότιτλος του βιβλίου, που είναι «Η ζωή μετά τη χρεωκοπία, υποτυπώδης ανάπτυξη ή recovery», δεν έχει απαντηθεί και δεν είναι και εύκολο. Διότι φθάνουμε σε ένα σημείο που τα εργαλεία της οικονομικής πολιτικής, η νομισματική και η δημοσιονομική, βρίσκονται πλέον στα όριά τους για να μπορέσουν να κατευθύνουν και να επουλώσουν τις πληγές που δημιουργεί η πραγματική οικονομία, η κατάσταση.

Το δεύτερο θέμα, που είναι σημαντικό κατά τη γνώμη μου, δεν είναι τόσο το ύψος του growth του φετινού, της μεγέθυνσης –ας είναι και 7%, ας είναι 7,5%. Έχει μία σημασία προφανώς –αν θυμόμαστε, ήταν 8,2% ύφεση πέρυσι βέβαια–, έχει σημασία η διάρκεια, πρώτον, δηλαδή κατά πόσο, σύμφωνα με όλα αυτά που ειπώθηκαν, μπορεί η ελληνική οικονομία να έχει διαρκείς υψηλούς σχετικά αριθμούς ανάπτυξης. Γιατί μην ξεχνάτε ότι η πρόβλεψη, δεδομένου του μεγάλου προβλήματος της χώρας που είναι το δημογραφικό, η έλλειψη του κόσμου, ήταν γύρω στο 1%, και αυτό ήταν πολύ δυσάρεστο. Άρα, έχει σημασία η διάρκεια και η ποιότητα του ΑΕΠ. Λίγοι μιλούν για την ποιότητα του ΑΕΠ, αν δηλαδή το ΑΕΠ αυξάνεται εκτατικά, που λέμε, με παραπάνω παραγωγικούς συντελεστές, ή αν αυξάνεται εντατικά, δηλαδή μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας. Εδώ υπάρχει το θέμα που έχουν θίξει όλοι οι αγαπητοί φίλοι, δηλαδή το θέμα των επενδύσεων –που είναι κρίσιμο–, και της ποιότητας των επενδύσεων και του ανθρώπινου δυναμικού και της ποιότητάς του οπωσδήποτε πάλι.

Κ. Μακρή: Σας ευχαριστώ πολύ. Κύριε Θεοδωρόπουλε;

Σ. Θεοδωρόπουλος: Εγώ νομίζω ότι βρισκόμαστε σε μια κρίση που δεν είναι απλώς κρίση ενέργειας, τιμών ενέργειας, ενεργειακή κρίση· είναι μία γενικότερη κρίση. Είμαστε στην αρχή της, δεν ξέρουμε ούτε το βάθος ούτε το εύρος της, χρειαζόμαστε κάποιους μήνες για να καταλάβουμε τι γίνεται. Αλλά, αν δεν υπήρχε αυτή η κρίση, νομίζω ότι η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τα επόμενα χρόνια θα ήταν πάρα πολύ δυνατή. Σίγουρα, θα μας επηρεάσει αυτή η κρίση αρνητικά, αλλά το σε ποιο βαθμό θα μας επηρεάσει, νομίζω ότι θα μπορούμε να το πούμε γύρω στην άνοιξη.

Κ. Μακρή: Άρα, εκτιμάτε ότι μπορεί να μην τελειώσει το καλοκαίρι του 2022, όπως μέχρι στιγμής συζητούμε, αλλά να τραβήξει περαιτέρω;

Σ. Θεοδωρόπουλος: Ναι, γιατί αυτή η κρίση έχει μερικά χαρακτηριστικά που ποτέ στην παγκόσμια οικονομία δεν είχαμε πριν: είμαστε ύστερα από πανδημία, υπάρχουν συσσωρευμένα χρήματα, υπάρχει διάθεση να ζήσει ο κόσμος λόγω πανδημίας. Ταυτόχρονα, όμως, βρίσκεται μπροστά σε μια οικονομική κρίση που δεν ξέρουμε το μέγεθός της. Είναι μεταξύ τους αντίρροπες δυνάμεις και νομίζω ότι κάπου γύρω στην άνοιξη θα μπορεί κανείς να πει με βεβαιότητα πού πηγαίνουμε.

Κ. Μακρή: Κύριε Θεοδωρόπουλε, κ. Πελαγίδα, κ. Ρέτσο, κ. Φέσσα, σας ευχαριστώ πάρα πολύ για αυτήν την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα συζήτηση. Καλή συνέχεια σε όλους.

«Οι δύο όψεις των πραγμάτων στη διεθνή και την ευρωπαϊκή οικονομία: η θέση της Ελλάδας»

Ευάγγελος Βενιζέλος

πρώην αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης, πρώην υπουργός Οικονομικών

Ευάγγελος Μυτιληναίος

πρόεδρος και διευθύνων σύμβουλος, MYTILINEOS

Βασίλης Ψάλτης

διευθύνων σύμβουλος, Alpha Bank

Κώστας Καλλιτίσης

δημοσιογράφος

Κ. Καλλιτίσης: Γεια σας. Είμαστε εδώ για μια ανταλλαγή γνώμων με θέμα τις όψεις της διεθνούς, της ευρωπαϊκής και βασικά της ελληνικής οικονομίας. Ο κ. Ευάγγελος Μυτιληναίος, πρόεδρος και διευθύνων σύμβουλος του ομώνυμου ομίλου· ο κ. Βασίλης Ψάλτης, διευθύνων σύμβουλος της Alpha Bank· ο οικοδεσπότης μας, ο κ. Ευάγγελος Βενιζέλος, πρώην αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης και υπουργός μεταξύ άλλων και Οικονομικών, και σε κρίσιμη περίοδο της χώρας, και ο υποφαινόμενος. Η ουσία του θέματός μας είναι πού βρίσκεται η ελληνική οικονομία, πού θέλουμε να πάει η ελληνική οικονομία και αν, πώς και πότε θα πάμε εκεί που θέλουμε, με ένα ιδιαίτερο βάρος στον ειδικό ρόλο που έχει να παίξει το Ταμείο Ανάκαμψης.

Επιτρέψτε μου να δώσω τη μεγάλη εικόνα με τρεις πινελιές ως εισαγωγή στη συζήτησή μας. Τρία σημεία ήθελα να επισημάνω. Το ένα είναι ότι, ύστερα από 13 χρόνια βαθιάς ύφεσης και δύο χρόνια κρίσης κορωνοϊού, έχουμε μια γρήγορη αναπλήρωση του χαμένου εδάφους, μια γρήγορη αναπλήρωση του ΑΕΠ –φέτος υπολογίζεται ότι θα έχουμε μεγέθυνση 6,1%, ίσως πάει 7%, ίσως ξεπεράσει το 7% και πάει προς το 8%. Στην καλή περίπτωση, αν πάει 8%, τότε στα τέλη του έτους το Ελληνικό Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν θα βρεθεί στα επίπεδα του 2018, δηλαδή γύρω στα 180 δισ. ευρώ.

Το δεύτερο σημείο είναι ότι αυτή η αναπλήρωση γίνεται χάρη στην αύξηση βασικά της κατανάλωσης, όχι χάρη στην αύξηση των επενδύσεων. Όπως φάνηκε από το δεύτερο τρίμηνο του χρόνου, από το 16% περίπου που αυξήθηκε το ΑΕΠ οι 10 και κάτι μονάδες προέρχονταν από την αύξηση της κατανάλωσης και μόνο 1,5 μονάδα από καθαρές επενδύσεις. Έχει, δε, δύο χαρακτηριστικά αυτή η μεταβολή: το ένα είναι ότι προκύπτει με τη βοήθεια κρατικών ενισχύσεων της τάξης των 40 δισ. ευρώ –έτσι, νομίζω, αυξάνονται οι καταθέσεις στις τράπεζες, έτσι δυναμώνει η κατανάλωση κ.λπ.– και το δεύτερο είναι ότι αυτή η άνοδος του ΑΕΠ συνοδεύεται από μια ακόμα γρηγορότερη άνοδο του εμπορικού ελλείμματος –16% αυξήθηκε το ΑΕΠ, 17% το εμπορικό έλλειμμα, όπερ οφείλεται και στην αδύναμη παραγωγική βάση της ελληνικής οικονομίας. Μπορούμε να συζητήσουμε αν χρειάζεται αλλαγή του μοντέλου, ή να το πούμε κάπως αλλιώς. Αλλά, νομίζω ότι είναι βέβαιο πως χρειάζεται σοβαρή ενίσχυση της παραγωγικής βάσης της ελληνικής οικονομίας, χρειάζεται να βελτιωθεί η παραγωγικότητά της. Διαφορετικά θα αυξάνεται το ΑΕΠ, αλλά μαζί με την αναπλήρωση του ΑΕΠ θα αποκτούμε και όλες τις δομικές αδυναμίες που είχε πριν απ' τη κρίση –για πολλές 10ετίες.

Το τρίτο σημείο που ήθελα να σημειώσω είναι ένα εξαιρετικά μεγάλο δημόσιο

χρέος. Υπάρχει η αίσθηση καμιά φορά ότι το ξεχνάμε τελείως και ότι απλώς είμαστε ευτυχείς που δανειζόμαστε και άλλα, για να μπορέσουμε να το ξεπληρώσουμε (βεβαίως είναι καλό ότι μπορούμε να δανειζόμαστε...) και, μάλιστα, με πολύ χαμηλά επιτόκια. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αυτά τα χαμηλά επιτόκια οφείλονται κυρίως στην πλάτη που βάζει η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, που επαναγοράζει τα ομόλογά μας, στην εμπιστοσύνη που έχουν προς την ΕΚΤ και όχι τόσο στην εμπιστοσύνη που έχουν στη χώρα μας.

Σήμερα, υπάρχει κάποια συναίνεση ότι *ceteris paribus* θα προχωρήσουμε με ταχύτερους ρυθμούς στην οικονομική μεγέθυνση. Δεν υπάρχει συναίνεση αν αυτή η μεγέθυνση θα μας αφορά όλους, αν θα είναι αυτό που λέμε δίκαιη ή όχι. Αυτό που νομίζω ότι διαφαίνεται είναι ένας ήδη μεγάλος διχασμός της ελληνικής οικονομίας. Έχουμε ένα κομμάτι δυναμικών σύγχρονων επιχειρήσεων το οποίο φεύγει μπροστά. Και ένα άλλο, πολυπληθέστατο –από το αρχιπέλαγος των πολύ μικρών επιχειρήσεων κάτω από τους εννέα εργαζόμενους η καθεμία–, το οποίο προβλέπεται ότι θα τα πάει πολύ άσχημα. Στην αγορά μιλούν για εκπληκτικά νούμερα προβλεπόμενων λουκέτων τα επόμενα λίγα χρόνια. Και αυτές τις επιχειρήσεις δεν τις πολυαφορά το Ταμείο Ανάκαμψης, δεν πρόκειται να ενισχυθούν από αυτό. Άλλωστε, το Ταμείο Ανάκαμψης είναι ένα εργαλείο μεταφοράς πόρων από τους καθυστερημένους τομείς της ελληνικής οικονομίας στους πιο σύγχρονους και πιο δυναμικούς τομείς της ελληνικής οικονομίας, πράσινους, ψηφιακούς κ.λπ.

Άρα, αν δεν υπάρξει ένα σχέδιο γι' αυτό το μεγάλο κομμάτι των πολύ μικρών επιχειρήσεων που θα καταρρεύσει –άλλωστε είναι ένα «πολιτικό» θαύμα πώς μπόρεσε και επιβίωσε μέσα από όλες αυτές τις κρίσεις τα τελευταία χρόνια...–, ένα σχέδιο που δεν θα συντηρεί μη βιώσιμες επιχειρήσεις και μη διατηρήσιμες θέσεις εργασίας, αλλά θα βοηθήσει τους ανθρώπους που απασχολούνται σε αυτές τις θέσεις εργασίας και τις οικογένειές τους στη φάση της μετάβασης σε νέες βιώσιμες θέσεις εργασίας, ώστε να μην μείνει κανένας πίσω, αυτές οι οικογένειες να έχουν ψωμί, μόρφωση για τα παιδιά και περίθαλψη. Χωρίς ένα τέτοιο σχέδιο και ανάλογες δράσεις, θα υπάρξει κοινωνικό/πολιτικό πρόβλημα.

Και μια πινελιά στο διεθνές περιβάλλον. Θα ήταν ευχής έργον αν είχαμε να χαράξουμε ένα δρόμο μέσα σε ένα σχετικά σταθερό διεθνές περιβάλλον. Αλλά η συγκυρία διαμορφώνεται περίεργη. Από τη μια, υπάρχουν άφθονα κεφάλαια τα οποία δεν τα έχουν παράγει οι επιχειρήσεις, τα έχουν παράγει οι κεντρικές τράπεζες. Από την άλλη, έχουμε ακόμα χαμηλά ή αρνητικά επιτόκια και έχουμε και μεγάλες προσδοκίες από τις επιλογές της νέας οικονομικής πολιτικής του προέδρου Biden. Επιπλέον, ενώ ακόμα δεν έχουν δικαιωθεί αυτές οι προσδοκίες, οι κεντρικές τράπεζες θα αρχίσουν να περιορίζουν τα νέα λεφτά που εκδίδουν και τα επιτόκια προφανώς θα αυξηθούν μέσα στο 2022.

Αυτά φαίνεται ότι εκνευρίζουν τις αγορές. Δεν πιστεύουν και τόσο ότι η FED και η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα έχουν δίκιο, όταν λένε ότι ο πληθωρισμός θα είναι παροδικός. Δεν είναι βέβαιες ότι η ανάκαμψη θα συνεχιστεί με σταθερότητα –βλέπετε και τα προβλήματα που υπάρχουν στις αλυσίδες διακίνησης, τις ελλείψεις που σημειώνονται σε πρώτες ύλες, αλλά και σε καταναλωτικά αγαθά, και κυρίως κάτι που φαίνεται σαν να ξέσπασε ξαφνικά, την ενεργειακή κρίση.

Θα πρότεινα να ανοίξουμε τη συζήτησή μας από τη μεγάλη εικόνα, της παγκόσμιας οικονομίας. Θα ήθελα να ρωτήσω τον κύριο Μυτιληναίο αν θεωρεί ότι είναι βάσιμος ένας φόβος που ανιχνεύεται στις αγορές για τον πληθωρισμό, παρά τις καθυσταστικές προβλέψεις των κεντρικών τραπεζών.

Ε. Μυτιληναίος: Ευχαριστώ πολύ τον πρόεδρο για την πρόσκληση να συμμετάσχω

στη συζήτηση αυτή. Είναι πολύ επίκαιρη και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα για εμάς, αλλά και για τους ανθρώπους που μας παρακολουθούν.

Υπάρχουν νεότεροι άνθρωποι που δεν ξέρουν ακριβώς τι σημαίνει πληθωρισμός και δεν έχουν ζήσει την αύξησή του. Ξέρουν μόνο ό,τι έχουν διαβάσει. Είναι πολύ σημαντικό, κατά τη γνώμη μου, να καταλάβουμε τι συμβαίνει στις παγκόσμιες αγορές αυτήν τη στιγμή. Δώσατε μεγάλη σημασία στην Ελλάδα –φυσικά η Ελλάδα είναι που μας ενδιαφέρει πρώτα από όλα. Αλλά πολλά από αυτά που συμβαίνουν και θα συμβαίνουν στην Ελλάδα θα έλθουν από το εξωτερικό. Αυτήν τη στιγμή, το momentum που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται στη «μετά covid εποχή» –κι επειδή δεν είμαι ειδικός, δεν παίρνω θέση αν έχουμε ξεμπερδέψει με τον COVID ή όχι–, αν υποθέσουμε ότι η κοινωνία έχει αρχίσει να αφήνει πίσω σιγά σιγά τον COVID και δημιουργείται ένα θετικό momentum, αυτό απειλείται αυτήν τη στιγμή πάρα πολύ από τις δυσκολίες της παραγωγής να ανταποκριθεί στη ζήτηση, από τα ενεργειακά κοστολόγια και τον πληθωρισμό, ο οποίος είναι αποτέλεσμα των δύο προηγούμενων.

Τι συνέβη και φθάσαμε στον πληθωρισμό ύστερα από δεκαετίες; Συνέβησαν μερικά βασικά πράγματα. Το πρώτο είναι ότι οι κεντρικές τράπεζες για να αντιμετωπίσουν τον κορωνοϊό, αφενός τύπωσαν πολλά λεφτά που δεν συναρτώνταν με την παραγωγικότητα της οικονομίας, η οποία ήταν ελάχιστη λόγω COVID. Για να αντιμετωπιστεί το κοινωνικό πρόβλημα, λοιπόν, τυπώθηκε πολύ χρήμα. Επίσης, και οι κυβερνήσεις έδειξαν μεγάλη δημοσιονομική ανοχή –ακόμα και εκείνες που ήταν γνωστές για μηδενική δημοσιονομική ανοχή. Το δεύτερο που συνέβη είναι ότι, όταν ο κόσμος αισθάνθηκε ότι ο COVID υποχωρεί, άρχισε να ξεδεύει. Και να ξεδεύει πολύ γρήγορα. Αυτό δημιούργησε μια μεγάλη αύξηση στην παγκόσμια ζήτηση αγαθών και υπηρεσιών.

Εν τέλει, η προσφορά δεν μπορούσε να ανταποκριθεί. Η προσφορά δεν μπορούμε να ανταποκριθεί για πολλούς λόγους. Πολλά εργοστάσια δεν άνοιξαν ξανά μετά τον COVID. Πολλές προγραμματισμένες επενδύσεις δεν έγιναν. Πολλά πλοία υπό παραγγελία, που ήταν να κατασκευαστούν αυτήν την περίοδο, δεν κατασκευάστηκαν. Έτσι, η προσφορά αγαθών και υπηρεσιών στην οικονομία μειώθηκε. Άρα είχαμε μεγάλη αύξηση της ζήτησης που δεν ακολουθήθηκε από την προσφορά.

Κ. Καλλιτίσης: Από αυτό που λέτε φαίνεται ότι η προσφορά δεν θα μπορούσε να ενισχυθεί και πολύ σύντομα, αν καταλαβαίνω καλά.

Ε. Μυτιληναίος: Όχι, δεν θα μπορέσει να ενισχυθεί πολύ σύντομα. Έχουμε δρόμο ακόμα.

Κ. Καλλιτίσης: Διότι οι αμερικανικές αρχές και η υπουργός Οικονομικών Yellen προβλέπουν ότι θα υπάρξει μια πολύ δυναμική ανάκαμψη στην αμερικανική οικονομία και στον κόσμο, η οποία θα μπορέσει να συναντηθεί με τη ζήτηση ξανά και να ισορροπήσουν τα πράγματα. Προφανώς, δεν το συμμαριζέστε αυτό.

Ε. Μυτιληναίος: Αυτό θα γίνει κάποια στιγμή, αλλά θέλει πολλή υπομονή. Ο συνδυασμός, κατά τη γνώμη μου, αυτών των παραγόντων έφερε αυτήν την ανισορροπία. Και, όπως ξέρουμε όσοι έχουμε σπουδάσει οικονομικά, όταν υπάρχει ανισορροπία προσφοράς και ζήτησης υπέρ της ζήτησης, ακολουθεί πληθωρισμός. Τον πληθωρισμό τώρα, εκεί που έχουμε φθάσει, τον σπρώχνει πάρα πολύ το ενεργειακό πρόβλημα, για το οποίο θα έχουμε την ευκαιρία να μιλήσουμε στη συνέχεια.

Ναι, λοιπόν, υπάρχει παγκόσμια ανάκαμψη. Στην Ελλάδα είναι μεγαλύτερη, γιατί ήταν μεγαλύτερη και η πτώση του ΑΕΠ. Όλα αυτά, ωστόσο, απειλούνται από τους λόγους για τους οποίους μόλις σαςμίλησα.

Κ. Καλλίτσης: Είναι μια διαφορετική οπτική που κάπως σκιάζει τις αισιόδοξες προοπτικές που ακούμε γενικώς. Κύριε Ψάλτη, σας είχα ακούσει πριν από λίγες ημέρες να διατυπώνετε ένα αισιόδοξο σενάριο για τον ρυθμό μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας τα επόμενα χρόνια. Αυτή η αλλαγή που φαίνεται να σκιάζει λίγο το διεθνές περιβάλλον σας κάνει λιγότερο αισιόδοξο, ή νομίζετε ότι μπορούμε να το αντιμετωπίσουμε και δεν θα μας πολυαγγίξει;

Β. Ψάλτης: Καλησπέρα και από εμένα, και ευχαριστώ πάρα πολύ για την πρόσκληση στο εκλεκτό panel.

Ας ξεκινήσουμε καταρχάς από την ταχύτητα και το μέγεθος της ανάκαμψης. Δεν ήταν δεδομένο ότι το υφιστάμενο shock θα ήταν σχήματος σχεδόν V. Η εκτίμησή μας πλέον είναι ότι η οικονομική δραστηριότητα θα ανακάμψει με θεαματικό ρυθμό φέτος, όπως υποδηλώνεται από την ηπιότερη του αναμενομένου ύφεση το α' τρίμηνο του 2021, την εντυπωσιακή άνοδο στο β' τρίμηνο και την ταχεία επιστροφή των εσόδων από τον τουρισμό σε υψηλά επίπεδα. Ιδιαίτερως στην Ελλάδα υπάρχει και μία επιπλέον προσδοκία και αυτή η προσδοκία είναι από την αλλαγή του αναπτυξιακού μίγματος, που είπατε και εσείς, κ. Καλλίτση, στην εισαγωγή σας. Εκτιμώ ότι τα επόμενα χρόνια βρισκόμαστε μπροστά σε μια ιστορική ευκαιρία να αποκτήσουμε ένα νέο αναπτυξιακό μίγμα σε σχέση με το παρελθόν που θα στηρίζεται στις επενδύσεις –και όχι στο πρότυπο κατανάλωσης που απέτυχε μεταπολιτευτικά. Τα κοινοτικά κονδύλια που φθάνουν αθροιστικά τα 80 δισ. αποτελούν μια ιστορική ευκαιρία που θα δώσει τη δυνατότητα κάλυψης του επενδυτικού κενού που διαμορφώθηκε την περασμένη δεκαετία, περιορίζοντας όμως παράλληλα το μεγάλο πρόβλημα της βιωσιμότητας του δημόσιου χρέους που μας κληροδότησε η κρίση.

Τώρα, αν υπάρχουν κίνδυνοι. Εγώ σε αυτούς τους κινδύνους που θέσατε εσείς, αλλά και συμπλήρωσε και ο κ. Μυτιληναίος, θα ήθελα να προσθέσω και ορισμένους ακόμα, τόσο ενδογενείς όσο και εξωγενείς. Στην πρώτη κατηγορία θα έβαζα αυτό που ονομάζω implementation risk. Το ποσοστό απορροφητικότητας των κοινοτικών κονδυλίων αποτελεί μια σημαντική παράμετρο. Στο παρελθόν, τόσο η δημόσια διοίκηση όσο και ο ιδιωτικός τομέας, κατέγραψαν σημαντικές αστοχίες σε αυτό το μέτωπο. Όμως, τα τελευταία χρόνια υπάρχει βελτίωση και η πρόσφατη παρουσίαση του Greece 2.0 από το οικονομικό επιτελείο δείχνει ένα νέο προσανατολισμό.

Μετά υπάρχει ο κίνδυνος κόπωσης του μεταρρυθμιστικού έργου –ένας στη φύση του πολιτικός κίνδυνος. Είναι εξαιρετικά θετικό ότι στο πεδίο των μεταρρυθμίσεων έχουμε δει αξιόλογο έργο. Παρατηρούμε τον εξορθολογισμό του φορολογικού πλαισίου και τη μεταρρυθμιστική προσήλωση σε ζητήματα διευκόλυνσης της επιχειρηματικότητας. Ετοιμάζονται παρεμβάσεις με κίνητρα για συγχωνεύσεις και εξαγορές που θα ενισχύσουν το μέσο μέγεθος της ελληνικής επιχείρησης, καθώς και παρεμβάσεις για την επιτάχυνση στην απονομή δικαιοσύνης και την επίλυση διενέξεων. Τα πεδία αυτά αποτελούν σημαντικούς παράγοντες, αφενός για την προσέλκυση επενδύσεων, και αφετέρου για τη δυνατότητα του τραπεζικού συστήματος να στηρίξει την επιχειρηματικότητα.

Κ. Καλλίτσης: Μιλάτε για τα κίνητρα για συγχωνεύσεις μικρών επιχειρήσεων;

Β. Ψάλτης: Για τα κίνητρα για τις συγχωνεύσεις μικρών επιχειρήσεων και συνεργασιών.

Κ. Καλλίτσης: Παρεμπιπτόντως, τα βρίσκετε ικανοποιητικά αυτά; Είσατε ευχαριστημένος με αυτά τα κίνητρα που δίνονται;

Β. Ψάλτης: Νομίζω ότι, επειδή είναι ένα πρώτο βήμα προς αυτή, την κατεύθυνση, είναι σημαντικό το ότι έγινε. Ίσως να μην είναι ένα τέτοιο βήμα που να ωθήσει όλους ξεκάθαρα προς αυτήν την κατεύθυνση. Είναι όμως σαφές ότι δείχνει την πορεία και αυτό, στην παρούσα φάση που είναι τα πράγματα, έχει τη σημασία του.

Κ. Καλλίτσας: Ασφαλώς την έχει.

Β. Ψάλτης: Θα ήθελα, για να το συμπληρώσω, να βάλουμε και ένα τρίτο κίνδυνο, που είναι ο κίνδυνος δημοσιονομικής περαιτέρω χαλάρωσης, κάτι το οποίο το έχουμε ζήσει και ξέρουμε πού οδηγεί. Τα καλά νέα εδώ είναι ότι χάρη στην τεράστια προσπάθεια –και το πολιτικό κόστος που επωμίστηκαν οι κυβερνήσεις που χειρίστηκαν την κρίση του 2010 –, η δομή του δημόσιου χρέους έχει μεταβληθεί, με αποτέλεσμα αυτό να έχει μία από τις μεγαλύτερες μέσες διάρκειες παγκοσμίως και να οφείλεται κατά περίπου 80% σε δανειστές δημόσιου συμφέροντος.

Κ. Καλλίτσας: Εκτός αγοράς δηλαδή.

Β. Ψάλτης: Ακριβώς. Βεβαίως, όσον αφορά και τους εξωγενείς κινδύνους ο κ. Μυτιληναίος αναφέρθηκε με λεπτομέρεια. Συνεπώς, εδώ βρισκόμαστε πραγματικά σε ένα σημείο καμψής. Βλέποντας κανείς την ανάλυση, αν θέλει να φορέσει μια οπτική που είναι θετική για το μέλλον μπορεί να το πράξει. Από την άλλη πλευρά, όμως, δεν πρέπει να κλείνει τα μάτια ότι υπάρχουν ουσιαστικοί κίνδυνοι, τόσο σε παγκόσμιο όσο και σε ελληνικό περιβάλλον.

Κ. Καλλίτσας: Βεβαίως, το χρέος έχει παραταθεί για πολύ και αυτό είναι ένα πολύ μεγάλο *avantage* που έχουμε. Οφείλεται και στη δουλειά που έχετε κάνει στα χρόνια που ήσασταν υπουργός Οικονομικών, κ. Βενιζέλο. Ήθελα, λοιπόν, περνώντας σε εσάς, επειδή έχετε μια μακρά εμπειρία στη διαχείριση δημοσιονομικών και ευρωπαϊκών θεμάτων, από τα δύσκολα χρόνια της χώρας, να μας κάνετε ένα σχόλιο και να μας λέγατε τι σκέπτεστε, πώς βλέπετε να εξελίσσεται το δημοσιονομικό πλαίσιο στην Ευρώπη. Είχαμε τώρα τις γερμανικές εκλογές –τελείωσαν– θα γίνουν και οι γαλλικές εκλογές τον Μάιο –φαντάζομαι, αυτή η συζήτηση θα ξεκινήσει έντονα μετά– και έχουμε και ένα ισχυρό καινούριο παράγοντα, τον πρώην διοικητή της Κεντρικής Τράπεζας της Ευρώπης, που έχει τα νύια σε μια ισχυρή οικονομικά χώρα, την Ιταλία. Πώς θα πάνε τα πράγματα, λέτε, για την Ελλάδα;

Ευ. Βενιζέλος: Κύριε Καλλίτση, νομίζω ότι πρέπει να ξεκινήσω από μια διαπίστωση ως προς τις αφηγήσεις για την ανάπτυξη και την πορεία της οικονομίας. Είναι προφανές ότι καλούμαστε να διαλέξουμε ανάμεσα σε δύο αφηγήσεις. Η μία είναι κάπως μονοδιάστατη και απλουστευτική. Είναι η αφήγηση της κανονικότητας, της ανάπτυξης που θα γίνει με πολύ έντονους ρυθμούς και η οποία πλέον δεν έχει να φοβηθεί τίποτα, το μέλλον είναι αισιόδοξο και ρόδινο, μπορούμε να πορευόμαστε χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη άλλες παραμέτρους.

Κ. Καλλίτσας: Σε... σιδερένιες ράγες.

Ευ. Βενιζέλος: Η άλλη προσέγγιση είναι πιο πολύπλοκη, είναι πιο επιφυλακτική, έχει διδαχθεί περισσότερα μαθήματα από τα τελευταία 12 χρόνια. Δεν νομίζω ότι μπορούμε να είμαστε ανυποψίαστοι. Πρέπει να είμαστε πάντα έτοιμοι να αντιμετωπίσουμε καινοφανείς καταστάσεις. Ξέρετε, η κρίση είναι πρωτίστως ένα γνωσιολογικό ζήτημα. Κάτι συμβαίνει και εμείς δεν μπορούμε να το αντιληφθούμε, δεν μπορούμε να διαγνώσουμε τους κανόνες που διέπουν τα πράγματα. Δεν είναι τα πράγματα χωρίς εσωτερική λογική, απλώς εμείς δυσκολευόμαστε να την κατανοήσουμε.

Κ. Καλλίτσος: Συνήθως επωάζεται για μακρά χρονική περίοδο, αλλά, όταν σκάει, σκάει πολύ ξαφνικά και καταλαμβάνει εξαπίνης.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι, αλλά αυτό ήταν το πρόβλημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και, ιδίως, το πρόβλημα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής πριν από την κρίση του 2008. Και, στη συνέχεια, οι κυβερνήσεις, με επικεφαλής τη γερμανική κυβέρνηση, αμφισβήτησαν την ικανότητα των ευρωπαϊκών θεσμών, κυρίως της Επιτροπής να αντιλαμβάνεται, να προλαβαίνει και να διαχειρίζεται κρίσεις. Αυτό μας οδήγησε σε ένα σπινάλ, που το πληρώσαμε εμείς πάρα πολύ ακριβά, ιδίως η Ελλάδα που λειτούργησε ως εργαστήριο. Χάρη στην εμπειρία την ελληνική των μνημονίων, βρέθηκε με το ξέσπασμα της πανδημίας η Ευρωπαϊκή Ένωση να διαθέτει μηχανισμούς που της επέτρεψαν να διαχειριστεί με γενναιοδωρία την οικονομική κρίση λόγω πανδημίας.

Κ. Καλλίτσος: Σωστά.

Ευ. Βενιζέλος: Όλα αυτά από εμάς έχουν ξεκινήσει. Άρα, λοιπόν, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι μπορεί να συμβούν διάφορα πράγματα. Το διεθνές οικονομικό τοπίο, όπως το περιγράψατε εσείς και ο κ. Μυτιληναίος και ο κ. Ψάλτης, επηρεάζεται τώρα πάρα πολύ έντονα από πολιτικούς παράγοντες. Δηλαδή, η γεωπολιτική διάσταση υφέρει, η νέα αμερικανική πολιτική, το μέτωπο Δύσης - Κίνας το οποίο προβάλλει ως βασική προτεραιότητα ο πρόεδρος Biden, η διεκδίκηση με πειστικό τρόπο μιας εμπορικής συμφωνίας άλλου τύπου μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών και Κίνας, αυτά όλα συνδέονται με τις εφοδιαστικές αλυσίδες, με την κρίση των τιμών στην ενέργεια, συνδέονται με τον κίνδυνο του πληθωρισμού, με τον κίνδυνο ανόδου των επιτοκίων.

Πάντα, αν θέλετε να σας μιλήσω πιο βιωματικά, εμένα με διακατέχει ο φόβος μιας νέας Ντοβίλ. Τον Οκτώβριο του 2010 ο Sarkozy και η Merkel, στο περιθώριο μιας συνάντησης με τον Ρώσο πρόεδρο, έκαναν την περιβόητη δήλωση της Ντοβίλ -στην ωραία γαλλική πόλη- ότι οι αγορές πρέπει να αξιολογούν κάθε χώρα με βάση τα ατομικά της χαρακτηριστικά.

Κ. Καλλίτσος: Και τίναξαν στον αέρα την Ιρλανδία και εμάς.

Ευ. Βενιζέλος: Δεν νοείται να δίνουν ίδια επιτόκια, ίδιες αποδόσεις σε όλες τις χώρες της Ευρωζώνης. Αυτό οδήγησε στην κατάρρευση του πρώτου προγράμματος και, βέβαια, έβαλε και άλλες χώρες στο μνημόνιο.

Τώρα, πράγματι, είναι τεχνητοί οι λόγοι για τους οποίους έχουμε όλοι ίδιους όρους πρόσβασης στις αγορές. Αυτό μπορεί κάποια στιγμή να μεταβληθεί με βάση τα μακροοικονομικά δεδομένα, τα δημοσιονομικά δεδομένα, την πιστοληπτική ικανότητα ατομικά κάθε χώρας. Έχουμε και αυτό το μεγάλο φαινόμενο του νέου τύπου λογιστικού χρήματος που γεννούν οι κεντρικές τράπεζες, το οποίο πρέπει να διευθετηθεί με κάποιον τρόπο. Χρειαζόμαστε, στην πραγματικότητα, μια νέα παγκόσμια σύμβαση -ένα είδος Bretton Woods είχα πει άλλη φορά-, που θα αφορά αυτό το μπαλόνι που έχει δημιουργηθεί από τις μεγάλες νομισματικές χρηματοδοτήσεις που έχει δώσει η FED, πρώτη και καλύτερη πάντα, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, η Τράπεζα της Αγγλίας, οι πάντες.

Κ. Καλλίτσος: Μιλάμε για ένα κούρεμα κατ' ουσίαν;

Ευ. Βενιζέλος: Υπάρχουν πολλοί τρόποι. Το κούρεμα δεν ακούγεται ευχάριστα και είναι μια απειλή που μπορεί να τινάξει στον αέρα τις αποδόσεις και τα επιτόκια. Θα έλεγα ότι χρειάζεται πιο κομψά και πιο υπαινικτικά μέσα για να διαχειριστεί η παγκόσμια οικονομία και οι μεγάλες κεντρικές τράπεζες αυτό το φαινόμενο.

Από την άλλη μεριά, η Γερμανία, για παράδειγμα, η οποία τώρα ψάχνει κυβέρ-

νηση, ζει πάντα με το ιστορικό άγχος του πληθωρισμού. Έτσι έχει αντιληφθεί τα πράγματα μετά τον Μεσοπόλεμο. Δεν θέλει να ξαναζήσει αυτόν τον κίνδυνο του Μεσοπολέμου. Θα μου πείτε, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα αντιδρά, δίνει αξιόπιστες απαντήσεις, θέλει να συνεχίσει την ποσοτική χαλάρωση. Αλλά, επειδή εμείς πρέπει να βλέπουμε ένα βήμα μπροστά, θα συμφωνήσω με αυτό που είπε και ο κ. Στουρνάρας χθες, ότι πρέπει να έχουμε ως βασική μας επιδίωξη τώρα η Ελλάδα να αποκτήσει επενδυτική βαθμίδα στις αξιολογήσεις, γιατί διαφορετικά θα έχουμε προβλήματα ως χώρα, ως τραπεζικό σύστημα, ως επιχειρήσεις στον δανεισμό.

Τώρα, το χρέος. Το είπε ο κ. Ψάλτης πολύ ωραία και τον ευχαριστώ πάρα πολύ. Το 2012 καταφέραμε να κάνουμε ένα υβριδικό δημόσιο χρέος. Έχουμε ένα χρέος που στην πραγματικότητα είναι κατά μεγάλο ποσοστό εκτός αγορών. Αυτό το οφείλουμε στον διεθνή δημόσιο τομέα, και βεβαίως, ως εκ τούτου, μπορούμε να προβάλλουμε τα πλεονεκτήματά του, τη μεγάλη διάρκεια, το μικρό μέσο επιτόκιο, τις καλές ωριμάνσεις. Αλλά, πάντα έχουμε μια εκκρεμότητα, να συμφωνήσουμε σε ένα σχήμα για το πώς θα εξελιχθεί η κατάσταση μετά την έξοδο από τα ειδικά μέτρα της πανδημίας.

Κ. Καλλιτίσης: Από το 2023 δηλαδή και μετά.

Ευ. Βενιζέλος: Εδώ, λοιπόν, υπάρχει το θέμα πώς θα αντιμετωπίσει η Ευρωπαϊκή Ένωση, η Ευρωζώνη πιο συγκεκριμένα, το ζήτημα της δημοσιονομικής σταθερότητας, της πειθαρχίας. Θα επικρατήσει αυτό το πνεύμα ευελιξίας και διορατικότητας;

Κ. Καλλιτίσης: Υπάρχει περίπτωση να γυρίσουμε ξανά εκεί που ήμασταν πριν από το 2020;

Ευ. Βενιζέλος: Όχι, δεν νομίζω. Δηλαδή, το στοίχημα είναι πάρα πολύ απλό, το Δημοσιονομικό Σύμφωνο πρέπει να λαμβάνει υπόψη τα μακροοικονομικά δεδομένα;

Κ. Καλλιτίσης: Προφανώς.

Ευ. Βενιζέλος: Είναι δυνατόν η Ευρωζώνη να εφαρμόζει προ-κυκλικές πολιτικές, επειδή το επιβάλλει ένας νομικός κανόνας; Όχι. Άρα, χρειαζόμαστε ένα πιο έξυπνο Σύμφωνο Σταθερότητας που να λαμβάνει υπόψη την πορεία της οικονομίας συνολικά.

Επίσης, υπάρχει ένα πρόβλημα δημοκρατίας, ένα πρόβλημα πολιτικής, ένα πρόβλημα κοινωνίας. Τώρα φαντάζομαι ότι ο Mario Draghi το καταλαβαίνει πάρα πολύ καλά αυτό, ως πρωθυπουργός –πάντα το καταλάβαινε επαρκώς, αλλά τώρα, νομίζω, πολύ περισσότερο– ότι, όταν υπονομεύεις την ευρωπαϊκή ιδέα, ας το πούμε, τη νομιμοποίηση της Ευρώπης, όταν δημιουργείς αντιδράσεις στην κοινωνία, πττάται η δημοκρατία και ανέρχονται οι αντι-ευρωπαϊκές και οι αντι-συστημικές δυνάμεις. Γιατί να το τροφοδοτείς αυτό, επειδή έχεις ένα φόβο ιστορικό πληθωρισμού, ας το πούμε έτσι;

Αλλά, βλέπετε ότι ήδη οι φιλογερμανικές χώρες έχουν βγει στη γύρα, αρχίζουν να λένε, τι γίνεται με τη δημοσιονομική πειθαρχία. Η λεγόμενη «γενική ρήτρα διαφυγής» από το Σύμφωνο Σταθερότητας, που ισχύει εδώ και δύο χρόνια λόγω πανδημίας, και η απελευθέρωση των κρατικών ενισχύσεων, που επίσης ισχύει λόγω πανδημίας, είναι δύο εργαλεία που θα πάψουν να υπάρχουν. Από εκεί και πέρα, για εμάς το στοίχημα είναι να μείνουμε στην ποσοτική χαλάρωση την κανονική. Άρα, χρειαζόμαστε επενδυτική βαθμίδα, χρειαζόμαστε και ένα βάθος αγοράς ομολόγων και χρειαζόμαστε και τα εργαλεία που πρέπει να χρησιμοποιήσουν οι επιχειρήσεις για τον δανεισμό τους –πολύ συχνά με ομολογιακά δάνεια– αλλά και οι τράπεζες για τις δικές τους εκδόσεις ομολόγων, που πρέπει να κάνουν για τους δικούς τους εποπτικούς ή άλλους σκοπούς.

Άρα, υπό την έννοια αυτή, όταν βάζουμε πολλές παραμέτρους και κάνουμε το σχήμα πολύπλοκο, γινόμαστε κουραστικοί και δυσάρεστοι. Επικρατεί η πιο απλή και ευχάριστη αφήγηση. Νομίζω ότι το μήνυμα που πρέπει να στείλουμε τώρα είναι – όπως είπαμε όλοι, νομίζω– ότι το πράγμα είναι πιο πολύπλοκο από ό,τι φαίνεται διά γυμνού οφθαλμού, από ό,τι παρουσιάζεται συνήθως, και πρέπει να έχουμε υπόψη μας όλοι ότι το σύστημα εξισώσεων είναι απαιτητικό.

Κ. Καλλιτίσης: Ένας παράγοντας που θα παίξει ρόλο σε όλη αυτήν την προσπάθεια είναι, όχι μόνο το Ταμείο Ανάκαμψης, αλλά και το ΕΣΠΑ, τα λεφτά –περίπου 20 δισ.– από τη νέα Κοινή Αγροτική Πολιτική. Μαζεύεται περίπου ένα πακέτο της τάξης των 100-110 δισ. ευρώ, το οποίο θα πέσει στην Ελληνική οικονομία τα επόμενα πέντε έξι χρόνια.

Μια ερώτηση που υπάρχει στα χείλη όλων, κ. Μυτιληναίε, είναι αν η χώρα είναι έτοιμη να τα απορροφήσει όλα αυτά τα λεφτά. Δηλαδή, ως κράτος, ως θεσμοί, ως δικαιοσύνη, αλλά –να σας βάλω και τον άλλο παράγοντα– και ως ελληνική επιχειρηματικότητα, πιστεύετε ότι είμαστε έτοιμοι να τα απορροφήσουμε; Βάζω και την επιχειρηματικότητα, γιατί τουλάχιστον σε ένα μεγάλο κομμάτι του Ταμείου Ανάκαμψης και ένα μεγάλο κομμάτι του ΕΣΠΑ οι δράσεις ταυτίζονται, είναι πράσινες και ψηφιακές. Μπορούν οι ελληνικές επιχειρήσεις με τρόπο παραγωγικό να αξιοποιήσουν αυτά τα λεφτά σε αυτούς τους τομείς. Έχουμε τόσο ισχυρές και ικανές επιχειρήσεις να το κάνουμε, ή κινδυνεύουμε αυτά τα λεφτά να μην έχουν το αποτύπωμα που θα θέλαμε;

Ε. Μυτιληναίος: Όταν δημιουργήθηκε το Ταμείο Ανάκαμψης, είχαμε μια εκτενή συζήτηση στον ΣΕΒ, σχετικά με το ποιος θα διαχειριστεί όλα αυτά τα χρήματα. Αν θα τα διαχειριστεί το Υπουργείο Οικονομικών, το κράτος, το Υπουργείο Ανάπτυξης, το πολιτικό σύστημα, οι τράπεζες. Τελικώς, καταλήξαμε στον ΣΕΒ, ότι αυτός που έχει το κλον how για να διαχειριστεί τόσα χρήματα με κριτήρια πραγματικής οικονομίας και πραγματικών αναγκών είναι οι τράπεζες. Και πολύ χαίρομαι που, σε μεγάλο βαθμό, αυτό αποφασίστηκε τελικά από την κυβέρνηση. Θα ήταν πάρα πολύ δυσάρεστο, αν δεν είχε γίνει έτσι.

Η ελληνική δημόσια διοίκηση δεν μπορεί να αντιμετωπίσει την είσοδο επενδυτικών κεφαλαίων 100 δισ. ευρώ μέσα σε τέσσερα-πέντε-έξι χρόνια. Δίνεται μια πολύ μεγάλη ευκαιρία στην κυβέρνηση να προχωρήσει το μεταρρυθμιστικό της πρόγραμμα –που οφείλουμε όλοι να ομολογήσουμε ότι έχει πάει καλά– και να το εντείνει ακόμα περισσότερο, έχοντας το επιπλέον κίνητρο όλων αυτών των τεράστιων κονδυλίων, τα οποία προγραμματίζονται να εισρεύσουν στην Ελλάδα.

Η εντύπωσή μου είναι –ίσως ο κ. Ψάλτης ξέρει καλύτερα να μας πει– ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις, είτε έχουν ήδη οργανωθεί, είτε οργανώνονται, και μπορούν να επιδείξουν ένα μεγάλο ποσοστό απορροφητικότητας αυτών των κονδυλίων. Δεν μπορώ να πω το ίδιο για τις μεσαίες επιχειρήσεις. Δεν μπορώ να πω το ίδιο για τις μικρές επιχειρήσεις. Εκεί θα χρειαστεί πολύ μεγάλη βοήθεια και μεγάλη μεταρρυθμιστική προσπάθεια, για να μπορέσει να βοηθηθεί αποφασιστικά η οικονομία. Στο ερώτημά σας λοιπόν, όπως είναι τα πράγματα, η απάντηση είναι όχι.

Κ. Καλλιτίσης: Πριν περάσω στον κ. Ψάλτη, που, σωστά λέτε, στις πλάτες των τραπεζών πέφτει μεγάλο βάρος, ήθελα να σας ρωτήσω και κάτι άλλο. Στον ΣΕΒ είχε γίνει μια συζήτηση για τις μεσαίες επιχειρήσεις σε προηγούμενη φάση, αν θα μπορούσαν οι μεγάλες επιχειρήσεις να πάρουν μαζί τους εν είδει clusters και μεσαίες επιχειρήσεις, έτσι ώστε και αυτές να συμμετέχουν στα επενδυτικά σχέδια και τη χρηματοδότηση από το Ταμείο Ανάκαμψης. Αναρωτιέμαι, έχει προχωρήσει καθόλου αυτό το σχέδιο, υπάρχει κάποια σκέψη;

Ε. Μυτιληναίος: Ως σχέδιο δεν υπάρχει, ως σκέψη υπάρχει. Αλλά δεν είναι κάτι πρωτότυπο. Παραδείγματος χάρη, το «Ελληνικό» δεν θα φωνάζει 100 τεχνικές εταιρείες, θα φωνάζει πέντε εταιρείες και αυτές οι πέντε εταιρείες θα δώσουν τη δουλειά παρακάτω και παρακάτω και παρακάτω. Δεν είναι κάτι πρωτοφανές. Κάπως έτσι θα γίνει, δεν μπορεί να γίνει αλλιώς. Αλλά και πάλι, επιμένω ότι οι τράπεζες εδώ έχουν τον πρώτο λόγο.

Κ. Καλλίτσος: Κύριε Ψάλτη, ο λόγος σε εσάς. Οι μικρές επιχειρήσεις γκρινιάζουν βέβαια –το ξέρετε καλύτερα από εμένα. Λένε ότι δεν μπορείς να δανειστείς, αν δεν έχεις σπίτι ή κάποιο ακίνητο. Ήθελα να σας παρακαλέσω να τοποθετηθείτε σε αυτό το ζήτημα, πώς βοηθάτε τις επιχειρήσεις, πώς βλέπετε να εξελίσσεται το πρόγραμμα του Ταμείου Ανάκαμψης, αν υπάρχει προθυμία από την αγορά να συμμετέχουν οι επιχειρήσεις σε αυτό, αν είναι έτοιμες να συμμετέχουν και τι κάνετε για να τις βοηθήσετε.

Β. Ψάλτης: Κύριε Καλλίτση, ας ξεκινήσουμε λίγο με το πρώτο θέμα που θίξατε, το κατά πόσο δίνουμε δάνεια, ή δεν δίνουμε σε αυτούς που τα χρειάζονται. Εδώ νομίζω ότι έχει φθάσει η ώρα που για να υπάρξει μια αποδοτική συζήτηση πρέπει να γίνει με όρους ειλικρίνειας, αλλά και πλήρους κατανόησης των συνθηκών κάτω από τις οποίες λειτουργούμε –και αυτό πρέπει να είναι κατανοητό σε όλο τον δημόσιο λόγο. Ας είμαστε λοιπόν αναλυτικοί στη σκέψη μας. Η μακροχρόνια ύφεση άφησε βαριά κληρονομιά επάνω στην ελληνική οικονομία με πολλές επιχειρήσεις να κλείνουν, προκαλώντας υψηλές ζημιές για τους πιστωτές. Ας είμαστε επίσης ειλικρινείς. Το χρηματοπιστωτικό σύστημα θα πρέπει να κάνει την αυτοκριτική του για την ανοχή του στη δημιουργία επίπλαστης ευημερίας την πρώτη δεκαετία του ευρώ. Δεν μπορούμε να μην σεβόμαστε τα αυστηρά πλέον πιστωτικά κριτήρια. Γιατί τότε δεν σεβόμαστε τους κόπους των αποταμιευτών μας. Επιπλέον, οι ελληνικές τράπεζες, μαζί με τον κλάδο ίσως της ενέργειας, είναι από τους πιο βαριά εποπτευόμενους κλάδους, με πολιτικές που δεν εκφράζονται σε εθνικό επίπεδο αλλά σε πανευρωπαϊκό επίπεδο.

Συνεπώς, εγώ καταλαβαίνω γιατί να υπάρχει μια πικρία. Σου λείπει κάποια επιχείρηση, μα, ύστερα από τόσα χρόνια στην κρίση, γιατί και εγώ να μην έχω πρόσβαση στον δανεισμό; Αλλά αυτό συμβαίνει για συγκεκριμένους λόγους, είτε εξακολουθούν να έχουν μη εξυπηρετούμενα δάνεια, είτε έχουν αρνητικά ή ανεπαρκή ίδια κεφάλαια, ή διότι έχουν υπερβολική δανειακή επιβάρυνση, υπερβολικό leverage, έχουν αρρυθμιστες φορολογικές υποχρεώσεις ή ασφαλιστικές εισφορές, ή έχουν ξεπεράσει τα όρια των κρατικών εγγυήσεων. Άρα, λοιπόν, υπάρχει ισχυρή πιθανότητα αθέτησης.

Συνεπώς, ας συμφωνήσουμε επιτέλους ότι οι τράπεζες είναι εδώ για να στηρίζουν την υγιή επιχειρηματικότητα και ότι αυτά είναι πράγματα που δεν τα αποφασίζει η Alpha Bank μόνη της ή οι εθνικές αρχές. Αυτά αποφασίζονται σε πανευρωπαϊκό πλαίσιο. Συνεπώς, είμαστε ιδιαιτέρως χαρούμενοι που η κυβέρνηση, ακριβώς επειδή λειτουργούμε μέσα σε αυτό το πλαίσιο, κατ' ουσία μας εκκώρπησε όσον αφορά το κομμάτι των RRF προς τα δάνεια...

Μπορεί να υπάρξει ένα διαφανές πλαίσιο, γνωστό σε όλους; Θεωρώ ότι είναι απαραίτητο να υπάρξει μια συμφωνία μεταξύ όλων των stakeholders και εμπέδωση στον δημόσιο διάλογο δύο βασικών παραδοχών: α) ότι οι τράπεζες οφείλουν να στηρίζουν την υγιή επιχειρηματικότητα· β) ότι το πλαίσιο, εντός του οποίου κινούνται, δεν είναι απόφαση της Alpha Bank, δεν είναι καν απόφαση της Ελλάδας..., είναι ένα πλαίσιο πανευρωπαϊκό.

Το ερώτημα, βεβαίως, είναι τι κάνει κανείς. Περιορίζεται σε αυτό το πλαίσιο επιχειρήσεων; Στην Alpha Bank δεν σκοπεύουμε να μείνουμε σε μια μικρή περίμετρο επιχειρήσεων. Είναι βέβαιο ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις που επιβίωσαν της κρίσης, και άλλες που γεννήθηκαν μέσα στην κρίση, έχουν ανθεκτικό γονίδιο. Έχουν, ούτως ή

άλλως επενδυτικά πλάνα, ώριμα σχέδια και τη δυνατότητα να τα χρηματοδοτήσουν με καλύτερους όρους μέσω του RRF.

Κ. Καλλίτσης: Αν μου επιτρέπετε, να κάνω μια διακοπή. Υπάρχει η γκρίνια αυτή που λέμε και καμιά φορά φθάνει και στους κυβερνητικούς θώκους και ξαφνικά αρχίζουν να σας καλούν –όλες τις τράπεζες– μέσα στη Βουλή για να εξηγήτε εκεί πώς προχωρά η πιστωτική σας πολιτική, αν κάνετε πιστωτική επέκταση κ.λπ. Είναι σαφή τα κριτήρια με τα οποία μπορεί να δανείζει μια τράπεζα μία επιχείρηση;

Β. Ψάλτης: Κύριε Καλλίτση, ίσως να μην το πούμε κριτήρια, αλλά τουλάχιστον ως βασικές αρχές είναι κάτι το οποίο θα μπορεί να καταλήξει σε κριτήρια, αν γίνει με πιο αναπεπταμένο τρόπο. Εδώ νομίζω ότι αυτό που πρέπει να συμφωνήσουμε είναι στις αρχές και αυτά τα πέντε σημεία, τα οποία εξέφρασα. Νομίζω ότι θα δείτε ότι από μόνα τους θα κάνουν ένα πολύ σημαντικό διαχωρισμό μέσα σε αυτό το πεδίο εκείνων οι οποίοι αισθάνονται ότι είναι αδικημένοι.

Εμείς από τις ενέργειες που κάνουμε –όχι μόνον από τη δική μας την τράπεζα, αλλά και συγκρίνοντας από αντίστοιχες δουλειές που έχουν κάνει οι άλλες συστημικές τράπεζες– καταλήγουμε σε αυτό το κοινό συμπέρασμα: ότι αν κανείς προχωρήσει βήμα βήμα σε αυτά τα πέντε κριτήρια, στο τέλος μένουν αυτοί στους οποίους πραγματικά δίνουμε δάνεια. Αυτό, λοιπόν, είναι ένα πράγμα, και στην Επιτροπή της Βουλής ή σε όποιο άλλο δημόσιο βήμα μας δίνεται λόγος, πίσω από το οποίο νομίζω ότι οι τράπεζες πρέπει να στεκόμαστε και να το εξηγήουμε, βεβαίως και σε κατ' ιδίαν συζητήσεις με τους πελάτες μας.

Θέλω όμως να έρθω και στο κομμάτι που θίξατε στο τελευταίο σημείο της ερώτησής σας, γύρω από το θέμα του Ταμείου Ανάπτυξης και ποια είναι η αντίδραση που υπάρχει. Εδώ θα συμφωνήσω με τον κ. Μυτιληναίο ότι πραγματικά οι μεγάλες επιχειρήσεις που έχουν επιβιώσει της κρίσης –μην το ξεχνάμε αυτό– έχουν πλέον ένα πάρα πολύ ισχυρό γονιδίωμα, έχουν ούτως ή άλλως επενδυτικά πλάνα, έχουν ώριμα σχέδια, και έχουν και τη δυνατότητα πλέον μέσω του Ταμείου Ανάκαμψης να χρηματοδοτηθούν με καλύτερους όρους. Εκεί όπου αλλάζουν τα πράγματα είναι όταν κανείς ξεφεύγει από τις μεγάλες και αρχίζει και πηγαίνει πιο χαμηλά.

Αν παρατηρήσει κανείς τη δομή της οικονομίας, πραγματικά η μικρή και μεσαία επιχειρηματικότητα είναι η ραχοκοκαλιά της. Θα πρέπει να στηριχθεί από τις τράπεζες με όλους τους τρόπους. Όχι απλώς με δάνεια κεφαλαίου κίνησης, αλλά και με επενδυτικά δάνεια που χρηματοδοτούν επενδύσεις σε εξοπλισμό και κτιριακές εγκαταστάσεις.

Στην προσπάθειά μας να διευρύνουμε τον κύκλο των bankable επιχειρήσεων εμπλουτίζουμε τα κριτήριά μας. Εξετάζουμε την ικανότητα του επιχειρηματία και της διοικητικής του ομάδας, λαμβάνοντας υπόψη την εμπειρία τους και τα αποτελέσματα των επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων, και όχι μόνον την αξιοπιστία των οικονομικών τους στοιχείων και την ιστορικότητα της συναλλακτικής τους συμπεριφοράς. Εξετάζουμε τη βιωσιμότητα του επενδυτικού σχεδίου (business plan), στο οποίο παρουσιάζεται ο τρόπος χρηματοδότησης της επένδυσης από ίδια κεφάλαια και τραπεζικό δανεισμό, καθώς και οι μελλοντικές ταμειακές ροές που θα παραχθούν μετά την ολοκλήρωση της επένδυσης. Είμαστε με λίγα λόγια σύμβουλοί τους, όχι απλά δανειστές τους. Εστιάζουμε στο εύλογο των υποθέσεων του σχεδίου και εκτελούμε αναλύσεις ευαισθησίας για να δούμε την αντοχή του, αν οι συνθήκες της αγοράς χειροτερέψουν.

Άρα, λοιπόν, το βάρος που πέφτει πλέον στις τράπεζες, όσον αφορά τη μικρή και τη μεσαία επιχειρηματικότητα, είναι να έλθουν πιο κοντά στον επιχειρηματία, να μιλήσουν μαζί τους και, όπου μπορούν να συνδράμουν με ιδέες, να προωθήσουν την

κουλτούρα του εκσυγχρονισμού και τις μεγέθυνσης –που είναι πολύ σημαντικό. Και, αν μπορέσουμε, σε αυτό το νέο επιχειρείν να εκπαιδεύσουμε ολοένα και περισσότερους.

Κ. Καλλιτίσης: Ξέρω ότι έχετε αναλάβει την Alpha Bank σε μια περίοδο μεγάλης μετάβασης –άλλωστε όλο το τραπεζικό σύστημα είναι σε φάση μετάβασης. Εκτιμάτε ότι οι τράπεζες έχουν αποκαταστήσει τους μηχανισμούς, τις ικανότητες που είχαν παλιότερα, ώστε να μπορούν να βοηθήσουν πραγματικά τις επιχειρήσεις, να παρακολουθούν τι γίνεται στους διάφορους κλάδους της αγοράς, διεθνώς και στην Ελλάδα, να μπορούν να λειτουργήσουν ως σύμβουλοι ενός ανθρώπου που θέλει να παράγει;

Β. Ψάλτης: Αυτό ακριβώς είναι το μεγάλο στοίχημα για εμάς. Όπως ανέφερε και ο κ. Βενιζέλος, είμαστε σε ένα περιβάλλον αυξημένης πολυπλοκότητας. Συνεπώς οι τράπεζες –που είναι μέρος της δουλειάς μας να αντιλαμβανόμαστε και να κάνουμε κατανοητές με έναν απλό τρόπο όλες αυτές τις επάλληλες καλύψεις των διάφορων τάσεων– οφείλουμε αυτές τις πληροφορίες να τις περάσουμε στην πελατεία μας. Εδώ, ιδιαίτερα αυτήν την περίοδο, εκτιμώ ότι οι τράπεζες έχουν μια σημαντική ευκαιρία. Δεν μπορώ να σας πω με ασφάλεια ότι θα τα καταφέρουμε. Αυτό όμως το οποίο μπορώ να σας πω με ασφάλεια είναι ότι θα προσπαθήσουμε –και προσπαθούμε ήδη– πάρα πολύ προς αυτή την κατεύθυνση.

Κ. Καλλιτίσης: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ. Μιλήσαμε γενικά για το κράτος, για τις επιχειρήσεις και για τον ρόλο των τραπεζών. Κύριε Βενιζέλο, υπάρχει και η πολιτική εδώ ή έχει φύγει αυτή από τη μέση; Δεν είδα ένα μεγάλο σχέδιο να υπάρχει για το πώς θα αξιοποιηθούν αυτά τα λεφτά, δεν είδα να γίνεται και μια ουσιαστική συζήτηση σε κάποια συγκεκριμένα τραπεζία, για το πώς θέλουμε να αξιοποιηθούν αυτά τα λεφτά. Φυσικά, με τους δεδομένους περιορισμούς και τον χρόνο που υπήρχε, νομίζω ότι ο Θόδωρος Σκυλακάκης έκανε μια σοβαρή δουλειά σε βραχύ χρόνο –για το ΕΣΠΑ θα χρειάζονταν τρία χρόνια για να γίνει αυτή η δουλειά που έγινε τώρα σε λίγους μήνες. Είναι αρκετό όμως αυτό;

Ευ. Βενιζέλος: Κοιτάξτε, οι όροι διαχείρισης του Ταμείου Ανάκαμψης είναι πάρα πολύ αυστηροί. Δηλαδή, για να χρησιμοποιήσω μια ποδοσφαιρική έκφραση, οι κινήσεις είναι forcé σε πάρα πολύ μεγάλο βαθμό. Θα πάνε τα χρήματα εκεί που έχουν καθοριστεί οι μεγάλες προτεραιότητες.

Τώρα, το σχήμα είναι πάρα πολύ απλό. Πιστεύω ότι οι μεσαίες και οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις θα ωφεληθούν κυρίως από το ΕΣΠΑ, όχι από το Ταμείο Ανάκαμψης. Άρα, με τους παραδοσιακούς όρους επαφής με το ΕΣΠΑ και, σε πολύ μεγάλο βαθμό, μέσα από τα περιφερειακά προγράμματα του ΕΣΠΑ, γιατί εκεί οι περιφέρειες παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο και υπάρχει και μια γεωγραφική –ας το πούμε έτσι– διασπορά. Στο Ταμείο Ανάκαμψης έχουμε μεγάλα δημόσια έργα και έχουμε και ιδιωτικές επενδύσεις που θέλουν τεχνογνωσία, κεφάλαια και ικανότητα, τις οποίες μόνο μεγάλες και οργανωμένες επιχειρήσεις μπορούν να παρουσιάσουν. Άρα, οι μεσαίες και οι μικρές επιχειρήσεις μέσα από τον θεσμό της υπεργολαβίας κυρίως θα λειτουργήσουν, ένα θεσμό που είναι, κατά το Ενωσιακό Δίκαιο, οργανωμένος.

Τώρα, σε σχέση με τις δημόσιες επενδύσεις και τις ιδιωτικές επενδύσεις θα έκανα μια περαιτέρω διάκριση. Όταν έχουμε επενδύσεις που δεν έχουν σχέση με τον χώρο –δηλαδή δεν συνδέονται με χρήσεις γης–, τα πράγματα μπορούν να κινούνται πιο γρήγορα. Όταν παρεμβάλλεται χρήση γης, έχουμε μεγάλα νομικά προβλήματα, όχι τόσο της διοίκησης, γιατί η διοίκηση μπορείς να την παρακάμψεις με φορείς όπως είναι –ας πούμε– το ΤΑΙΠΕΔ ή όπως είναι το τραπεζικό σύστημα. Δεν μπορείς να παρακάμψεις τη δικαιοσύνη. Η δικαιοσύνη παίζει πάρα πολύ σημαντικό ρόλο.

Έχουν γίνει βήματα εκσυγχρονισμού, κυρίως στο Ελεγκτικό Συνέδριο, αλλά πρέπει να γίνουν και στα τακτικά διοικητικά δικαστήρια και στο Συμβούλιο της Επικρατείας, προκειμένου να προχωρήσουν όλες οι επενδύσεις που συνδέονται με δημόσιες συμβάσεις και με χρήσεις γης, ακόμα και αν δεν υπάρχει δημόσια σύμβαση, είναι αμιγώς ιδιωτική επένδυση, αλλά με χρήση γης.

Κ. Καλλίτσας: Αλλιώς δεν θα προλάβουμε.

Ευ. Βενιζέλος: Τώρα, από εκεί και πέρα, το ίδιο το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι πρόβλημα, γιατί είναι πάρα πολύ απαιτητικό. Άρα, η νομική, η δικαστική διάσταση είναι πάρα πολύ κρίσιμη, γιατί συνδέεται και με την προστασία του περιβάλλοντος. Βεβαίως, συνδέεται με την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, του χώρου γενικότερα.

Τα πράγματα αυτά είναι παλιά, γνωστά. Έχουμε διαχειριστεί κατά καιρούς το πρόγραμμα όλων των ολυμπιακών έργων –εκεί είχαμε εφαρμόσει ειδικές μεθόδους επιτάχυνσης–, έχουμε διαχειριστεί την κρίση. Έχουμε, δηλαδή, διαχειριστεί πολύ μεγάλα projects και έχουμε μια εμπειρία. Πιστεύω ότι τώρα έχουμε ενσωματώσει πολλές προσλαμβάνουσες παραστάσεις και η κυβέρνηση οφείλει αυτά όλα να τα αξιοποιήσει. Η πολιτική διάσταση ποτέ δεν λείπει. Αλλά δεν ασκεί πολιτική μόνον η κυβέρνηση και το κομματικό σύστημα –και ο ιδιωτικός τομέας και ο τραπεζικός τομέας και αυτοί κάνουν πολιτική.

Κ. Καλλίτσας: Έχετε δίκιο. Στη σημερινή συζήτηση, και μάλιστα με την παρουσία του κ. Μυτιληναίου, είναι εύλογο να θίξουμε και το θέμα της ενεργειακής κρίσης, που είναι ένας από τους απρόβλεπτους παράγοντες που θα σημαδέψουν και την προσπάθεια ανάκαμψης της χώρας. Κύριε Μυτιληναίε, έχετε κάποια εκτίμηση για την ένταση και τη διάρκεια της ενεργειακής κρίσης;

Ε. Μυτιληναίος: Πάμε στα δύσκολα τώρα. Από πού να αρχίσεις και πού να τελειώσεις; Πρώτον, η ενεργειακή κρίση έρχεται ύστερα από δεκαετίες. Για τους νεότερους, θυμίζω ότι η πρώτη μεγάλη ενεργειακή κρίση το 1973, με τη δημιουργία του ΟΠΕΚ και το κλείσιμο της παροχής πετρελαίου από τη Μέση Ανατολή και άλλες χώρες προς τη Δύση. Ύστερα από πολλά χρόνια έχουμε ενεργειακή κρίση.

Αυτό που θέλω να συγκρατήσετε, είναι ότι αυτή είναι η πρώτη κρίση εκ των πολλών που έρχονται. Γιατί είναι έτσι τα πράγματα; Διότι οι κοινωνίες στην Ευρώπη πάρα πολύ –αλλά όχι μόνο στην Ευρώπη–, υπό το βάρος του εκλογικού σώματος της κάθε χώρας αποφάσισαν ότι πρέπει να πάμε στο decarbonization. Και να πάμε χθες. Χωρίς σχέδιο. Χωρίς τις απαραίτητες επενδύσεις. Χωρίς την εξασφάλιση του πληθυσμού από το πιο βασικό αγαθό, την ενέργεια.

Κ. Καλλίτσας: Εννοείτε ότι βιάστηκε η Ευρώπη.

Ε. Μυτιληναίος: Η Ευρώπη βιάστηκε πάρα πολύ. Όχι μόνο η Ευρώπη, όμως. Έχουμε αποφασίσει χωρίς καμιά αμφιβολία ότι το καύσιμο μετάβασης θα είναι το φυσικό αέριο. Ξέρετε πού είμαστε τώρα; Αυτήν τη στιγμή δεν υπάρχουν ούτε υποδομές για να δεχθούν το φυσικό αέριο ως καύσιμο μετάβασης. Δεν έχουν γίνει ούτε οι επενδύσεις –απαιτούνται τρισεκατομμύρια για αυτή τη μετάβαση– και το μόνο που κάνουμε είναι αιολικά και φωτοβολταϊκά.

Κ. Καλλίτσας: Θα μπορούσαν ίσως να υπάρχουν αποθέματα ασφαλείας και στο φυσικό αέριο, όπως υπάρχουν και στο πετρέλαιο;

Ε. Μυτιληναίος: Όχι θα μπορούσε, θα έπρεπε. Μόνον που όλα αυτά κοστίζουν χρήματα.

Κ. Καλλίτσος: Αλλά δεν υπάρχει τέτοια ευρωπαϊκή πολιτική...

Ε. Μυτιληναίος: Γι' αυτές τις ευρωπαϊκές πολιτικές, απαιτούνται πολύ μεγάλες επενδύσεις. Τώρα, πάνω στην κρίση σκέφθηκαν οι θεσμοί στις Βρυξέλες ότι πρέπει η Ευρώπη να αποκτήσει μεγάλους χώρους αποθήκευσης φυσικού αερίου. Μα, τώρα το αποφασίσαμε; Αυτές είναι πολιτικές δεκαετιών. Και πάμε, τώρα χωρίς κανένα σχέδιο και το μόνο που κάνουμε είναι φωτοβολταϊκά, αιολικά. Και ξεχνάμε τη στοχαστικότητα που έχουν τα φωτοβολταϊκά και τα αιολικά, που λειτουργούν, όταν φυσά λειτουργούν και όταν έχει ήλιο. Αλλιώς δεν λειτουργούν καθόλου. Αυτό η κοινωνία όμως δεν μπορεί να το ανεχθεί. Η κοινωνία θέλει το βράδυ που γυρνά σπίτι, να πατά ένα κουμπί και να έχει ρεύμα. Αυτό δεν μπορούν ακόμα να το εξασφαλίσουν, ούτε ο άνεμος, ούτε ο ήλιος από μόνα τους. Γιατί; Διότι δεν υπάρχει ακόμα τεχνολογία εκτεταμένης αποθήκευσης. Και θα πάρει χρόνο για να συμβεί αυτό.

Άρα, φύγαμε μπροστά και αφήσαμε –να μην πω μηδενίσαμε– στο πλάι τις επενδύσεις σε φυσικό αέριο και πετρέλαιο. Για τα οποία οι επενδυτές ανά τον κόσμο σε βάζουν στη μαύρη λίστα αν ασχολείσαι. Και, όταν έρθει η ώρα, δεν έχουμε φυσικό αέριο. Γιατί; Επειδή έχει κρύο και καταναλώνεται. Πρώτη φορά έχει κρύο, ή φοβόμαστε ότι θα έχει; Πρώτη φορά συμβαίνει;

Μεταξύ των δύο, φυσικού αερίου και πετρελαίου, το πετρέλαιο είναι πιο εύκολο περίπτωση. Υπάρχει πετρέλαιο και υπάρχει άφθονο πετρέλαιο. Στο φυσικό αέριο, αυτήν τη στιγμή, ο μόνος που έχει υπερβάλλουσες ποσότητες είναι η Ρωσία. Δεν έχει ούτε η Κατάρ, ούτε η Νορβηγία, ούτε η Αυστραλία. Η Ρωσία έχει υπερβάλλουσες ποσότητες και έχει και το δίκτυο αγωγών για να τις προωθήσει. Εκεί μπαίνουμε σε γεωπολιτικά θέματα, τα οποία παρουσία του κ. Βενιζέλου δεν χρειάζεται να εξηγήσω εγώ. Άρα, αυτή είναι μια πρώτη κρίση εκ των πολλών που θα ζήσουμε, μέχρι να φθάσουμε στην πραγματική πράσινη μετάβαση.

Κ. Καλλίτσος: Να σας κάνω δύο ερωτήσεις συναφείς –η μία είναι πολύ πρακτική. Εκτός από ακριβά καύσιμα, νομίζετε ότι υπάρχει και χειρότερο, δηλαδή να μην έχουμε αρκετά καύσιμα τον χειμώνα;

Ε. Μυτιληναίος: Νομίζω ότι στο πετρέλαιο δεν ισχύει αυτό. Νομίζω ότι ο ΟΠΕΚ πολύ γρήγορα μπορεί να αυξήσει την παραγωγή, αν χρειαστεί. Αλλά στο φυσικό αέριο δεν μπορεί να γίνει το ίδιο.

Κ. Καλλίτσος: Το δεύτερο είναι ότι είμαστε ανάμεσα στη Σκύλλα και τη Χάρυβδη, δηλαδή από τη μία πλευρά μπορεί να βιαστήκαμε για το φυσικό αέριο, να μην κάναμε ό,τι έπρεπε κ.λπ., αλλά από την άλλη υπάρχει η κλιματική κρίση. Έως το 2030, αν δεν αναστρέψουμε αυτήν την κατάσταση, μπορεί να ξεπεράσουμε το tipping point και τα παιδιά μας να ζήσουν, όχι σε αυτό που ζούμε εμείς σήμερα, αλλά πολύ χειρότερο. Άρα τι πρέπει να γίνει; Έχει ανοίξει μια συζήτηση, βέβαια, για την πυρηνική ενέργεια διεθνώς και νομίζω ότι ζωηρεύει ξανά και στην Ευρώπη. Θα ήταν αυτό μία λύση;

Ε. Μυτιληναίος: Δυστυχώς, έτσι βίαια που έχουν γίνει τα πράγματα υπάρχουν σοβαρά θέματα. Και δεν αναφέρομαι στην Ελλάδα. Η Ελλάδα δεν μπορούσε να κάνει κάτι από μόνη της, είναι πανευρωπαϊκό και παγκόσμιο το πρόβλημα. Δεν έχουμε ετοιμαστεί κατάλληλα, δεν επενδύσαμε αρκετά κονδύλια. Δεν είμαστε έτοιμοι για αυτήν τη μετάβαση. Άρα, ή θα πάμε όντως πολύ γρήγορα, όπως θέλουν οι φανατικοί «πράσινοι», και θα αντιμετωπίζουμε τη μία κρίση μετά την άλλη, ή ταυτόχρονα με τη μετάβαση θα φτιάχνουμε και υποδομές, για να υποστηρίξουμε τη μετάβαση.

Κ. Καλλίτσος: Θα ήθελα να ζητήσω ένα σχόλιο επί του θέματος από τον κ. Ψάλτη και

από τον κ. Βενιζέλο, πριν κλείσουμε τη συζήτησή μας με κάποια καταληκτικά σχόλια από όλους σας. Κύριε Ψάλτη, έχετε τον λόγο.

Β. Ψάλτης: Ακούσαμε τον κ. Μυτιληναίο. Νομίζω ότι περιέγραψε σε όλο του το εύρος το ζήτημα, διασυνδέοντάς το πάλι με το θέμα του πληθωρισμού. Ίσως το μόνο που εδώ ελπίζουμε όλοι είναι ότι θα ομαλοποιηθούν αυτές οι συνθήκες. Σίγουρα μιλάμε για δομικές αλλαγές. Αλλά από την άλλη πλευρά έχουμε δει στο παρελθόν οι ευρωπαϊκές αρχές, έστω και με κάποια καθυστέρηση, να ανταποκρίνονται στις προκλήσεις. Και εδώ μην ξεχνάμε ότι σε αυτήν τουλάχιστον την κρίση, οι νομισματικές αρχές είναι από την αρχή πάρα πολύ κοντά. Βάζοντάς τα, λοιπόν, στη ζυγαριά θέλω να πιστεύω το ευνοϊκότερο σενάριο, το οποίο είναι ότι πραγματικά θα υπάρξει μια αναστάτωση που θα παραταθεί ίσως για όλο το πρώτο εξάμηνο. Στη συνέχεια όμως θα υπάρξει ομαλοποίηση και προσπάθειες εξισορρόπησης, τόσο από δημοσιονομικής, όσο και από νομισματικής απόψεως.

Κ. Καλλίτσος: Το βέβαιο είναι, κ. Βενιζέλο, ότι θα έχουμε ένα πολύ δύσκολο χειμώνα, όσον αφορά την ενεργειακή κρίση.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι, θα έχουμε δύσκολο χειμώνα. Είναι και αυτό μια παράμετρος που πρέπει να τη λέμε. Γιατί, επειδή διακηρύσσουμε την κανονικότητα και την αισιοδοξία, καμία φορά παραλείπουμε να προετοιμάζουμε τον εαυτό μας για τις αντιξοότητες.

Υπάρχει μια πολιτική διάσταση στην ενεργειακή κρίση –το ανέφερε ο κ. Μυτιληναίος. Πρέπει να εξομαλυνθεί πολιτικά η σχέση με τη Ρωσία. Αυτήν τη στιγμή υπάρχει μια αντιδικία για τους όρους λειτουργίας του Nord Stream 2 στη Γερμανία, κατά παράκαμψη της Ουκρανίας. Δηλαδή, θέλουν να μη διαχωρίσουν τον ιδιοκτήτη του φυσικού αερίου από τον διαχειριστή του αγωγού, να είναι υπό συνθήκες bundling, όπως λέμε. Θα βρεθεί μια λύση, πιστεύω.

Επίσης, και η υψηλή ζήτηση της Κίνας και η συμπεριφορά της σε σχέση με το φυσικό αέριο, θα είναι ένα αντικείμενο αυτής της πολύ σκληρής διαπραγμάτευσης στην εμπορική συμφωνία –που θα γίνει, πιστεύω, σύντομα– νέου τύπου μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών και Κίνας. Η Ευρωπαϊκή Ένωση πήγε να κάνει μια εμπορική συμφωνία δική της στο μεσοδιάστημα μεταξύ εκλογής Biden και ανάληψης καθηκόντων, αλλά ο αιφνιδιασμός δεν πέτυχε. Άρα, υπάρχει μια πολιτική διάσταση.

Κ. Καλλίτσος: Μετά την ανάληψη καθηκόντων από τον Biden πάντως υπήρχε πάγος.

Ευ. Βενιζέλος: Πιστεύω, επίσης, όπως είπε και ο κ. Μυτιληναίος και νομίζω το απεδέχθη και ο κ. Ψάλτης, ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει να πάρει μεγάλες πρωτοβουλίες και για την προμήθεια αλλά και την αποθήκευση. Μπορεί να γίνουν και έκτακτες υποδομές. Δηλαδή, λέω ένα παράδειγμα, έχεις τη Ρεβυθούσα, μπορεί να έχεις όμως και μονίμως ενοικιασμένα πλοία τα οποία να λειτουργούν ως αποθηκευτικοί χώροι, γιατί τώρα φυσικά δεν μπορείς να οργανώσεις τον αποθηκευτικό χώρο στον Πρίνο, ή να κάνεις οτιδήποτε άλλο.

Πιστεύω ότι οι άνθρωποι που κινούνται στην αγορά ενέργειας, όπως ο κ. Μυτιληναίος, μπορούν να υποδείξουν στις πολιτικές αρχές λύσεις που να είναι εφικτές, γιατί πιστεύω ότι η αγορά είναι πιο διορατική, από την άποψη αυτή, σε σχέση με τις κυβερνήσεις.

Κ. Καλλίτσος: Κάπου εδώ πρέπει να κλείσουμε τη συζήτηση. Ήθελα να σας παρακαλέσω, τον καθένα σας για ένα καταληκτικό σχόλιο. Κύριε Μυτιληναίο, να ξεκινήσουμε από εσάς.

Ε. Μυτιληναίος: Όπως πάντα, οι συζητήσεις στον Κύκλο Ιδεών έχουν πολύ ενδι-

αφέρον. Πάντα βγαίνουν συμπεράσματα. Το δικό μου καταληκτικό σχόλιο είναι το εξής: μου άρεσε πάρα πολύ ο τίτλος του συγκεκριμένου Κύκλου Ιδεών, «Από την κρίση στην κανονικότητα ή η κρίση ως κανονικότητα», εννοώντας, από την κρίση της πανδημίας στην κανονικότητα της μη πανδημίας ή η συνολική κρίση που ανέδειξε η πανδημία σε μεγάλο βαθμό ως κανονικότητα της ζωής μας από εδώ και στο εξής.

Η άποψή μου είναι ότι θα υπερισχύσει η δεύτερη περίπτωση. Ο κόσμος έχει μπει σε ταχύτατες αλλαγές. Όποιος τις καταλάβει, τις κατάλαβε και προχώρησε στη ζωή του. Όποιος δεν τις καταλάβει θα μείνει πίσω, αλλά προχωράμε με την κρίση ως κανονικότητα.

Κ. Καλλίτσης: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ. Κύριε Ψάλτη.

Β. Ψάλτης: Ύστερα από μια δεκαετία διαρκούς προσπάθειας επιβίωσης, νομίζω ότι είναι ξεκάθαρο ότι η προοπτική αλλάζει, έστω και αν ακόμα δεν είναι απολύτως σαφές προς ποια κατεύθυνση πηγαίνει. Νομίζω ότι όσον αφορά το τραπεζικό σύστημα είναι σημαντικό να αναστρέψουμε το κλίμα χαμηλής αποδοχής από την κοινωνία, για το οποίο ευθύνονται, τόσο ο υπερδανεισμός πριν από την κρίση, όσο και ο υποδανεισμός κατά τη διάρκεια της κρίσης, αλλά νομίζω και μια αντίληψη που επικρατεί ότι οι τράπεζες χρεώνουν στην πραγματικότητα ένα δημόσιο αγαθό.

Οπότε, πλέον εμείς ως τραπεζικό σύστημα πρέπει να αναδείξουμε τη σημασία και τις απαιτήσεις που έχει ο διαμεσολαβητικός ρόλος μας μεταξύ των επενδυτών και των αποταμιευτών, αλλά και να εξηγήσουμε την ανάλυση του πιστωτικού κινδύνου που κάνουμε καθώς και τις αρετές που αναδεικνύουμε στα επενδυτικά σχέδια.

Νομίζω αυτό που πρέπει να κάνουμε επιπλέον είναι να αξιολογούμε, όχι μόνο τις δομικές αλλαγές στην κοινωνία, έτσι όπως αυτές εκφράστηκαν από την κρίση, αλλά και να αφουγκραστούμε τις πιο δυναμικές ομάδες συμπολιτών μας, που αναδείχθηκαν μέσα από αυτήν, Ελληνίδες και Έλληνες, οι οποίοι με εξωστρέφεια, με γνώσεις, με καινοτόμες ιδέες είναι διατεθειμένοι να προχωρήσουν μπροστά. Νομίζω ότι εδώ πρέπει όλοι –ανεξαρτήτως κλάδου– να τους αγκαλιάσουμε και να τους βοηθήσουμε να αναδείξουν τη δουλειά τους.

Παρότι και τα προηγούμενα χρόνια, οι ελληνικές τράπεζες στήριξαν τις δραστηριότητες της πελατείας τους με κεφάλαια κίνησης, δεν μπόρεσαν να υπερβούν το μεγάλο πρόβλημα της απουσίας επενδυτικών προτάσεων στη χώρα. Τα δάνεια μέσω του μηχανισμού του Ταμείου Ανάκαμψης είναι μια πρώτη ευκαιρία σε αυτήν την κατεύθυνση.

Το κλειδί, κ. Καλλίτση, της επανασύνδεσής μας με τις επιχειρήσεις και την ελληνική κοινωνία είναι να συνδιαμορφώσουμε μαζί με τον Έλληνα επιχειρηματία τις κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη επενδυτικών πρωτοβουλιών που δημιουργούν θέσεις εργασίας, εισοδήματα και υψηλές αποδόσεις.

Κ. Καλλίτσης: Αμήν, κ. Ψάλτη. Κύριε πρόεδρε.

Ευ. Βενιζέλος: Το συνέδριο, όπως ορθά ειπώθηκε, είναι μια πρόκληση, μια πρόσκληση να σκεπτόμαστε πολυδιάστατα και διεισδυτικά, να μην επαναπαυόμαστε σε απλά σχήματα. Και νομίζω ότι η σημερινή συζήτηση το απέδειξε αυτό και σας ευχαριστώ πάρα πολύ και τους τρεις σας.

Κ. Καλλίτσης: Κάπου εδώ τελειώνουμε. Ήθελα να σας ευχαριστήσω, ελπίζω ότι όσοι μας παρακολουθήσατε κρίνετε ότι ήταν συμφέρουσα η ανταλλαγή του χρόνου σας με ιδέες και πληροφορίες που σας προσέφεραν οι συνομιλητές μας. Ευχαριστώ τους τρεις συνομιλητές μας και τους οικοδεσπότες μας, και ευχόμαστε καλή επιτυχία στη συνέχεια του συνεδρίου.

Ευ. Βενιζέλος: Ευχαριστούμε πολύ.

Ε. Μυτιληναίος: Να είστε καλά, ευχαριστούμε.

Β. Ψάλτης: Ευχαριστούμε.

Κύκλος III

**«Η ανασυγκρότηση της Δύσης μετά το
Αφγανιστάν – οι επιπτώσεις στη Μεσόγειο
και τα Βαλκάνια»***

*The event is sponsored by NATO's Public
Diplomacy Division

«Η ανασυγκρότηση της Δύσης μετά το Αφγανιστάν – οι επιπτώσεις στη Μεσόγειο και τα Βαλκάνια»*

* The event is sponsored by NATO's Public Diplomacy Division

Ινώ Αφεντούλη

στέλεχος της Διεθνούς Γραμματείας του ΝΑΤΟ, Διεύθυνση Δημόσιας Διπλωματίας

Οντίν Λιναρδάτου

δημοσιογράφος

Ο. Λιναρδάτου: Κυρίες και κύριοι, γεια σας. Βρισκόμαστε για πέμπτη χρονιά στο φιλόξενο συνέδριο του Κύκλου Ιδεών, μια χρονιά ακόμα, όπου νομίζω ότι τα γεγονότα πραγματικά μας ξεπερνούν. Μας ξεπερνούν και επειδή είναι εξαιρετικά σημαντικά και επειδή γίνονται με ταχύτητα φωτός. Αυτή τη φορά έχω τη μεγάλη χαρά και την τιμή να συνομιλήσω –θα έχουμε μια ενδιαφέρουσα συζήτηση– με την κα Ινώ Αφεντούλη, που είναι στέλεχος της Διεθνούς Γραμματείας του ΝΑΤΟ στη Διεύθυνση Δημόσιας Διπλωματίας. Γεια σας, κα Αφεντούλη, καλώς ορίσατε στον Κύκλο Ιδεών.

Ι. Αφεντούλη: Καλησπέρα και από εμένα και ευχαριστούμε τον Κύκλο και τον πρόεδρό του, τον κ. Βενιζέλο, για αυτήν την ευκαιρία που μας δίνει για πραγματικά ουσιαστική συζήτηση.

Ο. Λιναρδάτου: Αυτή η χρονιά είχε πολύ μεγάλα γεγονότα που μας κάνουν να σκεφθούμε ότι το ΝΑΤΟ, η περίφημη Βορειοατλαντική Συμμαχία, αλλάζει. Αλλάζει ρόλο, αλλάζει σκοπό; Κρατά και τον ρόλο της και τον σκοπό της, αλλά εξελίσσεται; Εξελίσσεται υπό την πίεση των γεγονότων; Παρακολουθήσαμε την αποχώρηση της Δύσης, των Δυτικών Δυνάμεων, και βασικά των Ηνωμένων Πολιτειών, από το Αφγανιστάν, είδαμε την πολύ σημαντική συμφωνία ανάμεσα στις Ηνωμένες Πολιτείες, την Αυστραλία και το Ηνωμένο Βασίλειο, την Ελληνογαλλική Αμυντική Συμφωνία, γεγονότα που μας κάνουν να αναρωτιόμαστε αν επιστρέφουμε τελικά σε τριμερείς, διμερείς συμφωνίες, κα Αφεντούλη, για να προστατευθούμε; Το ΝΑΤΟ χάνει τον ρόλο του ή, αντίθετα, αυτές οι συμφωνίες κάνουν το ΝΑΤΟ να γίνεται τελικά πιο σημαντικό;

Ι. Αφεντούλη: Σας ευχαριστώ για την ευκαιρία που μας δίνεται να έχουμε αυτήν την κουβέντα μαζί. Να τα πάρουμε με τη σειρά τους τα πράγματα. Δεν θα έλεγα ότι η χρονιά μόνο είναι χρονιά αλλαγών. Αυτές οι αλλαγές έχουν ξεκινήσει αρκετά χρόνια πριν –θα είχα να πω–, απλώς τώρα βλέπουμε μια επιτάχυνση, αν θέλετε, προς την κατεύθυνση μιας πολυμέρειας άλλου τύπου. Γιατί στην Ευρώπη έχουμε συνηθίσει να έχουμε οργανισμούς μεγάλης χρονικής διάρκειας, όπως είναι το ΝΑΤΟ και η Ευρωπαϊκή Ένωση, για δεκαετίες. Οι οργανισμοί αυτοί, κατά τη γνώμη μου, δεν χάνουν τη σημασία τους ούτε τον ρόλο τους, αλλά πρέπει να προσαρμοστούν στη νέα πραγματικότητα, που είναι μια πραγματικότητα μεγάλων μεταβολών.

Αυτά συμβαίνουν, ξέρετε, στην ιστορία και, ευτυχώς, η ιστορία μας εκπλήσσει, είτε ευχάριστα είτε δυσάρεστα. Στην προκειμένη περίπτωση, δεν νομίζω ότι η αποτίμησή μας πρέπει να είναι με αυτόν τον όρο –ευχάριστο ή δυσάρεστο–, είναι μια αναγκαία προσαρμογή, διότι ο κόσμος έχει αλλάξει. Και γιατί έχει αλλάξει ο κόσμος;

Διότι από τη βεβαιότητα ενός μονοπολικού κόσμου, όπως είχαμε –ας πούμε– την ευκαιρία να τον βιώσουμε τα τελευταία 25 χρόνια –θα έλεγα, μετά το τέλος πρακτικά του Ψυχρού Πολέμου και τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης–, είναι πλέον σαφές ότι πηγαίνουμε σε έναν πολυπολικό κόσμο.

Άρα, οι οργανισμοί αυτοί, οι οποίοι έτσι και αλλιώς είναι οργανισμοί περιφερειακοί –μιλώ και για το NATO και για την Ευρωπαϊκή Ένωση, αν μου επιτρέψετε, διότι θεωρώ ότι επιτελούν ένα συμπληρωματικό ρόλο για την ασφάλεια της Ευρώπης– είναι οργανισμοί προσανατολισμένοι γεωγραφικά. Διαφωνώ με την άποψη που κυριαρχεί, θα έλεγα, μετά τη Συμφωνία των Ηνωμένων Πολιτειών με το Ηνωμένο Βασίλειο και την Αυστραλία, ότι χάνει τη σημασία της τη στρατηγική η περιοχή μας ευρύτερα. Η Ευρώπη, η Μέση Ανατολή, η Μεσόγειος, η Αφρική δεν χάνουν τη σημασία τους. Απλώς οι Ηνωμένες Πολιτείες, που είναι ο μοχλός, ας πούμε, η κινητήρια δύναμη πίσω από την ευρωπαϊκή ασφάλεια και άμυνα –να μην το ξεχνάμε– μαζί με την αμερικανική φυσικά, λένε στους εταίρους και τους συμμάχους τους ότι, πρέπει να μοιραστούμε, πρέπει να γίνει ένας καταμερισμός έργου. Νομίζω ότι αυτή η διάθεση από πλευράς Ηνωμένων Πολιτειών θα αποκρυσταλλωθεί και με συγκεκριμένα, αν θέλετε, θεσμικά σχήματα, όπως αυτό που διαμορφώθηκε πολύ πρόσφατα, δηλαδή το ΑΥΚΥΣ.

Κοιτάζετε, επειδή δεν έχω κανένα δογματισμό όταν μιλάμε για παγκόσμια προβλήματα και διεθνείς σχέσεις, είμαι της άποψης ότι οι θεσμοί είναι συνάρτηση της εποχής τους, θα πρέπει να προσαρμοστούν. Αν δεν προσαρμοστούν, θα τους ξεπεράσουν τα πράγματα. Αυτό δεν θέλουμε να συμβεί, ειδικά στην Ευρώπη δεν θέλουμε να συμβεί. Διότι ακόμα, παρά τις προσπάθειες που γίνονται στο επίπεδο της ευρωπαϊκής άμυνας, δεν βρισκόμαστε σε ένα βαθμό ενοποίησης που να μπορούμε να υπερασπιστούμε την επικράτειά μας –την ευρωπαϊκή επικράτεια εννοώ. Άρα, συμφωνίες, όπως αυτή που έκανε η Ελλάδα με τη Γαλλία, είναι ασφαλώς καλοδεχούμενες –νομίζω ότι ούτε οι Ηνωμένες Πολιτείες θα είχαν καμία αντίρρηση για αυτήν τη συμφωνία, όπως άλλωστε έγινε σαφές από τη δήλωση μετά την υπογραφή της συμφωνίας. Αλλά, σε κάθε περίπτωση, αυτό που είναι το μείζον διακύβευμα για την Ευρωπαϊκή Ένωση είναι οι χώρες, οι οποίες κατά πλειοψηφία είναι και χώρες-μέλη του NATO, να αποφασίσουν προς ποια κατεύθυνση θα εξελιχθεί η άμυνα και η ασφάλειά τους και, κυρίως, τι πόρους πρέπει να διαθέσουν προς αυτή την κατεύθυνση –και αυτό είναι ένα τεράστιο ζήτημα το οποίο δεν ακούω να μπαίνει στη συζήτηση.

Ο. Λιναρδάτου: Κυρία Αφεντούλη, πολλοί εκτιμούν ότι τώρα, έτσι όπως εξελίσσονται τα γεγονότα και με το βλέμμα των Ηνωμένων Πολιτειών να είναι πιο πολύ προς τον Ειρηνικό - Ινδικό, ανοίγει ο δρόμος και για ένα ευρωπαϊκό NATO, ή μάλλον να το πω αλλιώς, για ένα NATO της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δηλαδή ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση θα μπορέσει να κτίσει ένα δικό της αμυντικό μηχανισμό που τελικά θα πάρει και τη θέση του NATO. Αναλυτές λένε ότι γι' αυτό είχε πει πριν από κάποιο διάστημα, αρκετά μεγάλο, και ο κ. Μακρον ότι, το NATO είναι εγκεφαλικά νεκρό, γιατί βλέπει, η Γαλλία και άλλες χώρες, ότι θα πρέπει η Ευρωπαϊκή Ένωση να κτίσει τον δικό της μηχανισμό. Το βλέπετε εσείς αυτό να γίνεται ή, όπως μας είπατε, είναι πολύ δύσκολο και χρειάζονται πολλά χρήματα; Βλέπουμε ότι και στο NATO δεν είναι όλοι διατεθειμένοι να δίνουν και τα χρήματα που πρέπει –είναι μια κριτική που ασκείται στις ευρωπαϊκές χώρες.

Ι. Αφεντούλη: Κοιτάζετε, οι μεγάλες αποφάσεις είναι κυρίως προϊόν πολιτικής βούλησης και μετά βρίσκονται τα χρήματα. Απλώς αυτήν τη στιγμή ο Μακρον θα έλεγα ότι είναι πολύ μόνος σε αυτήν την προσπάθεια. Δεν αμφισβητώ καθόλου την πρόθεση της Γαλλίας, ούτε την ορθότητα, αν θέλετε, της προσέγγισης ότι, ναι, οι Ευρωπαίοι πρέπει να κάνουν περισσότερα, διότι αν οι Αμερικανοί –δεν είναι σωστό να λέμε θα

αποσυρθούν, γιατί, κατά τη γνώμη μου, οι Αμερικανοί δεν είναι αφελείς για να αποσυρθούν από την Ευρώπη– δώσουν μεγαλύτερο βάρος σε μια άλλη ήπειρο, επειδή εκεί έχουν εκτιμήσει ότι διακυβεύεται η ασφάλεια, όχι μόνον η δική τους... Γιατί το διακύβευμα στην αντιπαράθεση με την Κίνα είναι μια αντίθεση που αφορά το μοντέλο που έχουμε συνηθίσει να ζούμε –ξέρετε–, δηλαδή είναι μία αντιπαράθεση δημοκρατίας και αυταρχισμού. Δεν πρέπει να το βλέπουμε μόνο με στρατιωτικούς όρους, είναι πολιτισμικό το πρόβλημα υπεροχής, αν θέλετε, ενός μοντέλου που δεν έχει δημοκρατία, που δεν είχε ποτέ δημοκρατία. Δηλαδή, αν αυτό το μοντέλο κυριαρχήσει σε μια μεγάλη γεωγραφική έκταση στη Νοτιοανατολική Ασία, δεν ξέρω αν θα πρέπει να είμαστε ικανοποιημένοι.

Αλλά επαναλαμβάνω ότι η Γαλλία, η οποία είναι η μόνη πυρηνική ευρωπαϊκή δύναμη, είναι η μόνη δύναμη που έχει μια άμυνα πραγματικά ανταγωνιστική, δεν νομίζω ότι μόνη της φθάνει για να δημιουργηθεί μια αυτόνομη ευρωπαϊκή άμυνα. Και δεν είναι θέμα NATO ή Ευρωπαϊκή Ένωση, γιατί, όπως σας είπα, η πλειοψηφία των χωρών-μελών του NATO είναι και μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Δεν νομίζω ότι κατά πλειοψηφία οι χώρες-μέλη επιθυμούν μια εντελώς ανεξάρτητη των Ηνωμένων Πολιτειών άμυνα πέραν των, αν θέλετε, ιδεολογικών ιστορικών λόγων που μπορούν να εξηγήσουν τη στάση της Πολωνίας, των Βαλτικών χωρών, της Ρουμανίας –των Ανατολικών χωρών με δύο λόγια. Νομίζω ότι κεντρικό ζήτημα στην ισορροπία αυτή και κεντρικός ρόλος είναι η στάση της Γερμανίας. Η Γερμανία δεν έχει εκφραστεί ποτέ για μια εντελώς ανεξάρτητη των Ηνωμένων Πολιτειών Ευρωπαϊκή άμυνα –τουλάχιστον όσο ήταν η κα Merkel επικεφαλής της μεγαλύτερης ευρωπαϊκής χώρας. Δεν ξέρω αν αυτό θα αλλάξει, δεν έχω την αίσθηση ότι αυτό θα αλλάξει.

Αλλά να σας πω κάτι; Γιατί θα πρέπει η Ευρώπη να υπονομεύσει, αν θέλετε, το ευρωπαϊκό κεκτημένο, που έχει πολλά χαρακτηριστικά επιδίωξης ευμάρειας για τον πληθυσμό της, επιδίωξης οικονομικής ανάπτυξης; Γιατί θα πρέπει να αποδουθεί σε μία προσπάθεια εξοπλιστική που απαιτεί τεράστια κονδύλια, όταν μπορεί να γίνει μία συνεννόηση πολύ πιο λογική και πολύ πιο ισότιμη με τις Ηνωμένες Πολιτείες;

Ο. Λιναρδάτου: Κυρία Αφεντούλη, παρακολουθούμε το NATO το τελευταίο διάστημα και βλέπουμε ότι κάνει πολύ γοργά βήματα απέναντι στις προκλήσεις που αντιμετωπίζει, τις νέες προκλήσεις. Η μία πολύ μεγάλη πρόκληση είναι το ζήτημα των fake news, της τεχνολογίας που πολλές φορές δρα με πολύ επικίνδυνο τρόπο εναντίον των δημοκρατιών μας. Είδαμε παρεμβάσεις, και παρεμβάσεις που δεν γίνονται εύκολα αντιληπτές από τον κόσμο, σε εκλογές –στην εκλογική διαδικασία το 2016 στις Ηνωμένες Πολιτείες, στη Γαλλία, το είδαμε πολύ– και είδαμε το NATO να προσπαθεί να αμυνθεί και ενδεχομένως και να επιτεθεί σε αυτό. Θα ήθελα να το συζητήσουμε λίγο αυτό, τι έχει κάνει πραγματικά το NATO σε αυτό το κομμάτι, που αποτελεί μεγάλη απειλή για τις φιλελεύθερες δημοκρατίες.

Ι. Αφεντούλη: Θα συμφωνήσω ότι συνιστά απειλή. Δεν ξέρω αν στην ελληνική δημοσία σφαίρα έχει γίνει συνείδηση ο βαθμός της απειλής αυτής, αλλά σε αυτό τον τομέα της παραπληροφόρησης, της προπαγάνδας, των fake news, υπάρχει στενότερη συνεργασία NATO και Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Το ζήτημα είναι το εξής, κα Λιναρδάτου, ότι με τη δυνατότητα που προσφέρει η τεχνολογία και με την προοπτική κυριαρχίας των εργαλείων τεχνητής νοημοσύνης οποιοσδήποτε παίκτης στο διεθνές στερέωμα αποφασίζει να χρησιμοποιήσει αυτά τα εργαλεία για να επιβάλει, εντός εισαγωγικών, μια άποψη, ή να διασπείρει ψευδείς ειδήσεις, ή να αποδομήσει χαρακτήρες, ή να υπονομεύσει χώρες, είναι δυνατόν να το κάνει. Επομένως, η πληροφορία μεταβάλλεται σε ένα είδος όπλου και, μάλιστα, είναι ένα υπερόπλο που κοστίζει πάρα πολύ φθηνά. Δηλαδή δεν είναι

σαν την πυρηνική τεχνολογία ή σαν τη διαστημική τεχνολογία που έχουν τεράστια κόστη. Αν θέλετε, είναι κοινό κτήμα πλέον το εργοστάσιο των trolls, ας πούμε, στην Αγία Πετρούπολη κ.λπ.

Κυρίως επανέρχομαι σε αυτό που αναφέραμε πριν, ότι η διαμόρφωση ρευμάτων στην κοινή γνώμη ή η ανατροπή απόψεων που είναι κυρίαρχες, είναι πάρα πολύ πιο εύκολη όταν αναλαμβάνεται από αυταρχικά καθεστώτα. Στις δημοκρατίες δεν έχουμε αυτήν την τάση, δηλαδή να επηρεάζουμε αρνητικά, να παρεμβαίνουμε –ας πούμε, να παρέμβει η Ελλάδα σε μία άλλη ευρωπαϊκή χώρα ή ακόμα και σε μη ευρωπαϊκή χώρα για να διαμορφώσει αντιλήψεις της κοινής γνώμης. Αλλά είναι διαπιστωμένο και αποδεδειγμένο από πολύ έγκυρες πηγές –όπως το Αμερικανικό Κογκρέσο ή άλλα ανεξάρτητα ιδρύματα– ότι η παραπληροφόρηση συνιστά ένα όπλο στα χέρια αυταρχικών καθεστώτων, όπως είναι το καθεστώς της Ρωσίας, ή όπως πρόσφατα ανέδειξε μια εξαιρετική μελέτη του γαλλικού Υπουργείου Άμυνας από πλευράς Κίνας. Αυτές οι, αν θέλετε, επιθετικές ενέργειες, σε εισαγωγικά ή χωρίς εισαγωγικά, δεν είναι τόσο ορατές. Δεν είναι ορατή μια επίθεση στα social media, όπως θα ήταν ορατή μια παρέμβαση στρατιωτική. Αλλά διαμορφώνει τάσεις, διαμορφώνει καταστάσεις, όπως είδαμε στην Αμερική την περίοδο του Trump.

Επομένως, είναι κάτι που θα πρέπει να αντιμετωπίσει η ευρωπαϊκή, αν θέλετε, θεσμική κοινότητα με πολύ μεγάλη σοβαρότητα. Το κάνει μέχρι στιγμής, αλλά, όπως σας είπα, ούτε το NATO ούτε η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι οργανισμοί που διέπονται από αυταρχισμό. Επομένως, εκεί η δημοκρατία είναι αδύναμη και πρέπει να μπει στην πολιτική συζήτηση με ποιον τρόπο οι δημοκρατίες θα αμυνθούν απέναντι σε τέτοιες επιθέσεις.

Ο. Λιναρδάτου: Το NATO στο εσωτερικό του την έχει κάνει αυτή τη συζήτηση; Γιατί δεν μιλάμε μόνο για αυτές τις επιθέσεις στο κομμάτι της παραπληροφόρησης, τις κυβερνοεπιθέσεις, μιλάμε και για τις επιπτώσεις που θα έχει η κλιματική αλλαγή. Και η κλιματική αλλαγή δεν θα έχει επιπτώσεις μόνον στο κομμάτι των καταστροφών, των πυρκαγιών, αλλά θα έχει επιπτώσεις και στις κοινωνίες και γεωστρατηγικά –το βλέπουμε αυτό, συνδυάζω την κλιματική αλλαγή με το πρόβλημα που έχουμε τώρα με τις τιμές στο φυσικό αέριο, με τις τιμές στην ενέργεια. Είναι ένα συνολικό κομμάτι το οποίο θα μας απασχολήσει και είναι κίνδυνοι του μέλλοντος, είναι κίνδυνοι με τους οποίους δεν είχαμε έλθει σε επαφή τα περασμένα χρόνια, κα Αφεντούλη. Αυτή η συζήτηση γίνεται στο NATO;

Ι. Αφεντούλη: Ναι, έχει ξεκινήσει να γίνεται. Δεν είναι μια συζήτηση που άρχισε τώρα, απλώς μπορώ να σας πω ότι η χρονιά που έρχεται, το 2022, είναι ιία χρονιά υιοθέτησης ενός νέου στρατηγικού δόγματος –αυτό αποφασίστηκε στη Σύνοδο Κορυφής που έγινε τον περασμένο Ιούνιο. Το νέο στρατηγικό δόγμα θα διαμορφωθεί για να αντιμετωπίσει αυτές τις απειλές, όπως είπατε, μεταξύ των οποίων είναι η κλιματική αλλαγή, είναι οι υβριδικοί πόλεμοι, είναι οι κίνδυνοι που προέρχονται από το διάστημα –δηλαδή αν το διάστημα θα στρατιωτικοποιηθεί, γιατί υπάρχει μια τάση τέτοια που πρέπει να αποφευχθεί– είναι η διασπορά των πυρηνικών όπλων και πώς θα ελεγχθεί, είναι η εξέλιξη των τεχνολογιών, διότι, όπως σας είπα, η εξέλιξη των τεχνολογιών διαμορφώνει κάποια δεδομένα όχι μόνο στην άμυνα με τη στενή έννοια, αλλά και στο πώς διαμορφώνονται οι ιδέες και οι πεποιθήσεις στις χώρες μας.

Όλα αυτά, λοιπόν, τα ζητήματα ας ελπίσουμε ότι θα συζητηθούν σε βάθος και θα ληφθούν οι αποφάσεις που θα είναι στο ύψος των περιστάσεων. Μέχρι τον επόμενο Ιούνιο θα γίνει αυτή η συζήτηση και θα ληφθούν οι αποφάσεις στο τέλος Ιουνίου στη Σύνοδο Κορυφής, που έχει προγραμματιστεί να γίνει στη Μαδρίτη.

Ο. Λιναρδάτου: Τώρα, συζητώντας για Κίνα και Ρωσία, διαφορετικοί κίνδυνοι, διαφορετικοί τρόποι συνεργασίας, διαφορετική αντιμετώπιση και από τις ευρωπαϊκές χώρες. Να το δούμε λίγο από την πλευρά του NATO; Τι είναι για το NATO η μια χώρα, τι είναι η άλλη και σε σχέση με τους Ευρωπαίους συμμάχους.

Ι. Αφεντούλη: Βεβαίως. Αλλά και πάλι σε αυτό πρέπει να πούμε ότι το NATO είναι 30 χώρες και οι χώρες αυτές στο NATO είναι ακόμα πιο ανεξάρτητες από ό,τι στην Ευρωπαϊκή Ένωση, γιατί το NATO είναι διακυβερνητικός οργανισμός. Δηλαδή, αν στην Ευρωπαϊκή Ένωση μπορεί κάποια απόφαση να ληφθεί με πλειοψηφία ενισχυμένη κ.λπ., στο NATO πρέπει να ληφθεί με ομοφωνία. Επομένως, αν υπάρχουν διαφωνίες, δεν μπορεί να ληφθεί μια απόφαση. Δηλαδή, το NATO δεν αυθαιρετεί έναντι των χωρών-μελών, οι χώρες-μέλη αποφασίζουν τι θα πει το NATO.

Κίνα και Ρωσία είναι διαφορετικού, αν θέλετε, μεγέθους προβλήματα. Η Ρωσία είναι μια στρατιωτική, εντός εισαγωγικών, υπερδύναμη, αλλά δεν είναι οικονομική υπερδύναμη, δεν είναι τεχνολογική υπερδύναμη. Είναι μια δύναμη μεσαία θα τη χαρακτηρίζα, που έχει σύνορα με πολλές χώρες-μέλη του NATO και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και δημιουργεί προβλήματα κυρίως κατά μήκος των συνόρων με τις χώρες αυτές, όπως δημιουργεί και ζητήματα με υβριδικούς τρόπους πολέμου και με αυτά που αναφέραμε, προπαγάνδα, παραπληροφόρηση και ούτω καθεξής.

Η Κίνα δεν συνιστά επί του παρόντος μια στρατιωτική απειλή, δεν έχει δηλαδή απειλήσει καμία χώρα, είτε του NATO είτε της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εξ ου και δεν χαρακτηρίζεται εχθρική χώρα, δεν χαρακτηρίζεται αντίπαλος, χαρακτηρίζεται ανταγωνιστής, ακόμα και από τις Ηνωμένες Πολιτείες που έχουν το μεγαλύτερο πρόβλημα. Ωστόσο, το κύριο ερώτημα, αν θέλετε, για τα επόμενα χρόνια για την Ευρωπαϊκή Ένωση και για το NATO, για τις χώρες-μέλη, είναι αν η Κίνα, εξελισσόμενη, –όπως υπάρχουν διάφορες προβλέψεις– σε πρώτη παγκόσμια οικονομική δύναμη, θα θηλήσει αυτήν την οικονομική δύναμη να τη συνδυάσει και με εξαγωγή στρατιωτικής σκληρής ισχύος –να το πω έτσι. Κάτι που δεν κάνει προς το παρόν, παρά μόνο στην περιοχή που ευαισθητοποιείται πάρα πολύ, δηλαδή στη θάλασσα που την περιβάλλει, στον έλεγχο μικρών νησίδων στις θαλάσσιες ζώνες που βρίσκονται κοντά στα χωρικά της ύδατα. Δεν έχει κάνει, αν θέλετε, δήλωση ηγεμονίας σε στρατιωτικό επίπεδο. Αλλά αυτό δεν μπορεί να αποκλειστεί και, όπως ξέρετε, η αποτροπή είναι κάτι που πρέπει να κτιστεί σε ένα σχετικά μακρύ χρονικό διάστημα. Δηλαδή, δεν μπορούμε να περιμένουμε την εκδήλωση της απειλής για να προετοιμαστούμε να την αντιμετωπίσουμε. Για τη Ρωσία νομίζω ότι τα πράγματα είναι διαφορετικά, νομίζω ότι η Ρωσία έχει επίγνωση των ορίων ισχύος.

Τώρα, με ρωτάτε αν θα γίνει ένας γάμος συμφέροντος, ας πούμε –διότι δεν βλέπω να είναι γάμος από έρωτα αυτός, προσωπικά. Νομίζω, θα είναι ένας γάμος συμφέροντος μεταξύ Ρωσίας και Κίνας. Προς το παρόν θέλουν να καλλιεργούν αυτήν την εικόνα, αλλά εγώ νομίζω ότι έχουν πολύ μεγάλες διαφορές, οι οποίες ανάγονται όχι μόνο στις διαφορές που είχαν τα δύο καθεστώτα τα κομμουνιστικά –που ήταν διαφορετικά όπως ξέρετε–, αλλά έχουν και ιστορικές διαφορές. Η Κίνα θεωρεί εαυτήν ως τη δύναμη μεταξύ ουρανού και γης. Όποιος έχει στοιχειωδώς..., εγώ πασαλειβώ ας πούμε γνώσεις, δεν έχω βαθιές γνώσεις κινεζικής φιλοσοφίας ή κινεζικού πολιτισμού, αλλά από όσα έχω διαβάσει η Κίνα έχει μια υπεροπτική αντίληψη σε σχέση με τα διεθνή πράγματα. Δεν την έχει εκδηλώσει προς το παρόν με έναν επιθετικό τρόπο, αλλά δεν μπορεί αυτό να αποκλειστεί, όπως ενδεχομένως –και, ξέρετε, αυτό ίσως θα ήταν το ευκαίριο για το ειρηνικό μέλλον της ανθρωπότητας, διότι διαφορετικά θα πρέπει να εξετάσουμε σενάρια που δεν θα είναι καθόλου ευχάριστα– ότι οι δύο υπερδυνάμεις, που παραμένουν η Κίνα και οι Ηνωμένες Πολιτείες, αναζητήσουν μια

νέα ισορροπία στις διεθνείς σχέσεις. Αυτό δεν θα έπρεπε να αποκλειστεί, αντίθετα θα έπρεπε να είναι ζητούμενο.

Ο. Λιναρδάτου: Στο NATO πάντα συζητάμε και τις σχέσεις Ελλάδας - Τουρκίας και πώς η Βορειοατλαντική Συμμαχία μπορεί να ισορροπεί ανάμεσα σε αυτές τις δύο χώρες, που έχουμε πάντα θέματα, έχουμε πάντα προβλήματα εδώ και πολύ διάστημα. Βλέπετε στο μέλλον να ισορροπεί καλύτερα, βλέπετε να δημιουργείται ένα modus vivendi καλύτερο ανάμεσα στις σχέσεις της Τουρκίας με το NATO και της Ελλάδας με το NATO;

Ι. Αφεντούλη: Κοιτάζετε, η σχέση της Ελλάδας με το NATO δεν πιστεύω ότι είναι προβληματική. Το αντίθετο, νομίζω ότι η Ελλάδα, ειδικά τα τελευταία χρόνια, επειδή προβάλλει ως μια δύναμη σταθερότητας στην περιοχή, σε μια περιοχή που περνά από διαδοχικά κύματα αστάθειας –και δεν μιλώ μόνο σε σχέση με την Τουρκία, μιλώ σε σχέση με όσα συμβαίνουν στη Μέση Ανατολή και τη Μεσόγειο– εκλαμβάνεται ως μια δύναμη σταθερότητας.

Ως προς τις διαφορές με την Τουρκία, θα έλεγα ότι έχουμε μια ιστορία συμμαχικών σχέσεων που το 2022 κλείνει 70 χρόνια. Δηλαδή, η Ελλάδα και η Τουρκία μπήκαν στο NATO μαζί το 1952 και μπήκαν για να υπηρετήσουν αυτό που –νομίζω– εξακολουθούν να υπηρετούν: τη στρατηγική σταθερότητα σε μια περιοχή που δεν έχει πάψει να έχει ενδιαφέρον. Εγώ έχω την ενδεχομένως αιρετική για ελληνικά αυτιά γνώμη ότι το γεγονός ότι οι δύο χώρες είναι στο NATO είναι ο μεγαλύτερος διακόπτης, αν θέλετε, ασφαλείας για τη μη στρατιωτική εμπλοκή. Υποθέτω ότι πολλοί από τους θεατές, ακροατές μας ή αν είχαμε άλλους συνομιλητές, θα είχαν διαφορετική γνώμη, η οποία είναι σεβαστή. Αλλά νομίζω ότι, αν δούμε τη μεγάλη εικόνα, οι δύο χώρες, παρά τις διαφορές, δεν έχουν φθάσει σε ανοικτή σύρραξη –και δεν νομίζω ότι κανείς πρέπει να το επιθυμεί αυτό ή να το επιδιώκει– ακριβώς επειδή έχουν την αποτρεπτική, αν θέλετε, δύναμη λόγω της ένταξής τους στη Βορειοατλαντική Συμμαχία.

Τώρα, αν το NATO μπορεί να παίξει ρόλο περισσότερο προς –αν θέλετε– γεφύρωση ή επίλυση διαφορών, υπάρχει μια διαδικασία που έχει συναποφασιστεί, στρατιωτικού διαλόγου, αν θέλετε, μεταξύ Αθήνας και Άγκυρας, στρατιωτικών αντιπροσωπειών. Υπάρχει ο διπλωματικός διάλογος ο οποίος, αν δεν κάνω λάθος, επαναλήφθηκε την προηγούμενη εβδομάδα με τις διερευνητικές. Επαναλαμβάνω ότι το NATO είναι ένας διακυβερνητικός οργανισμός και η κάθε χώρα προσέρχεται με τις θέσεις της στο ακέραιο και μπορεί να τις υπερασπιστεί. Αυτό ισχύει για εμάς, ισχύει και για την Τουρκία. Απλώς, επειδή η γεωγραφία δεν θα αλλάξει, θα πρέπει η χώρα μας να αξιοποιήσει όλα τα εργαλεία που έχει στη διάθεσή της, είτε αυτό είναι η συμμετοχή της στο NATO, είτε ο ρόλος της στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ώστε να βρεθεί ένα modus vivendi που να εξυπηρετεί τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα. Δεν νομίζω δηλαδή ότι κανείς με σωφροσύνη να προσανατολιστεί σε μια ένοπλη σύρραξη. Προς τι άλλωστε;

Ο. Λιναρδάτου: Κυρία Αφεντούλη, σας ευχαριστώ θερμά για αυτήν τη συζήτηση. Μας βοήθησατε να δούμε το σύνολο και τις προκλήσεις αλλά και τον ρόλο του NATO που, ειδικά στην Ελλάδα, πολλές φορές –το είπατε και εσείς– είναι συγκεχυμένος, δεν είναι πολύ καθαρός –και ο ρόλος του NATO και ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οπότε αυτές οι συζητήσεις –και ευχαριστούμε πολύ και τον Κύκλο Ιδεών– βοηθούν στο να κατανοήσουμε καλύτερα αυτά που συμβαίνουν. Σας ευχαριστώ θερμά.

Ι. Αφεντούλη: Και εγώ και καλή επιτυχία στο συνέδριο εύχομαι.

«Η ανασυγκρότηση της Δύσης μετά το Αφγανιστάν – οι επιπτώσεις στη Μεσόγειο και τα Βαλκάνια»*

* The event is sponsored by NATO's Public Diplomacy Division

Δημήτρης Καιρίδης

καθηγητής Διεθνών Σχέσεων, Πάντειο Πανεπιστήμιο, βουλευτής Νέας Δημοκρατίας

Σπύρος Λίτσα

καθηγητής Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Σώτη Τριανταφύλλου

συγγραφέας, ιστορικός των ΗΠΑ

Λουκάς Τσούκαλης

πρόεδρος Δ.Σ. ΕΛΙΑΜΕΠ, καθηγητής, Sciences Po, Παρίσι, ομότιμος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Άγγελος Κωβαίος

δημοσιογράφος

Α. Κωβαίος: Καλησπέρα και καλώς ήλθατε σε άλλη μία συζήτηση του 5ου συνεδρίου «Η Ελλάδα Μετά», με θέμα «Η ανασυγκρότηση της Δύσης μετά το Αφγανιστάν και οι επιπτώσεις στη Μεσόγειο και τα Βαλκάνια».

Όσα συμβαίνουν τις τελευταίες εβδομάδες, μεταξύ άλλων η αποχώρηση των Ηνωμένων Πολιτειών από το Αφγανιστάν, η συμφωνία ΑΥΚΥΣ, η κινητικότητα στην Τουρκία, οι εξελίξεις στην Πολωνία, όσο και αν δύσκολα μπορεί να τη διασυνδέσει κανείς ή θα έπρεπε, παρουσιάζονται ως αιφνιδιαστικές εξελίξεις. Ωστόσο, νομίζω ότι στην ιστορική τους διάσταση είναι μάλλον, κατά προφανή τρόπο, ένα ακόμα στάδιο ύστερα από την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και όσα έχουν συμβεί τα τελευταία 30 χρόνια, και να δούμε τι επίκειται. Θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε ποια είναι τα επόμενα στάδια της αναδιάταξης των παγκόσμιων συμμαχιών, πόσο ρευστή πρέπει να θεωρείται η συνοχή της Δύσης, τι σημαίνουν αυτά για την περιοχή μας, πώς μπορεί η Ελλάδα να ισορροπήσει στο νέο περιβάλλον και τι επιλογές έχει, εν τέλει, ποιο ρόλο μπορεί να παίξει καλύτερα.

Θα τα συζητήσουμε με την κα Σώτη Τριανταφύλλου, η οποία είναι μαζί μας από το Παρίσι, γνωστή συγγραφέας, καλησπέρα. Και τους καθηγητές, τον κ. Δημήτρη Καιρίδη, καθηγητή Διεθνών Σχέσεων στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και βουλευτή της Νέας Δημοκρατίας· τον κ. Λουκά Τσούκαλη, πρόεδρο του ΔΣ του ΕΛΙΑΜΕΠ, καθηγητή στη Σχολή Διεθνών Υποθέσεων του Παρισιού και ομότιμο καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών· και τον κ. Σπύρο Λίτσα, καθηγητή Διεθνών Σχέσεων στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Καλησπέρα σε όλους και θα ήθελα να ξεκινήσουμε με ένα γύρο σύντομων εισηγήσεων. Ας ξεκινήσουμε από την κα Τριανταφύλλου.

Σ. Τριανταφύλλου: Ήθελα να μιλήσω για την ιδέα της Δύσης, όπως διαμορφώνεται τα τελευταία χρόνια, αλλά εμπνεύστηκα από αυτά που είπε η κα Αφεντούλη και θα περιοριστώ στο ΝΑΤΟ. Δηλαδή θα μιλήσω λίγο περισσότερο για το μέλλον του ΝΑΤΟ, έτσι όπως το βλέπω, γιατί νομίζω ότι έως τώρα, τουλάχιστον και τα τελευταία χρόνια, ίσως ήδη από το 1991, αντανακλά ένα τέλμα, το τέλμα της ιδέας της

ενωμένης Ευρώπης, που κάποτε λεγόταν ελεύθερος κόσμος και ακουγόταν κάπως αλαζονικός ως όρος.

Αυτήν τη στιγμή το NATO μου φαίνεται σαν νεκρός καρχαρίας. Δεν ξέρω τι θα γίνει στη Μαδρίτη και αν έχει αποφασιστεί η μεταρρύθμισή του, αλλά, αν θέλουμε να συνεχίσουμε την ιδέα και την πράξη της ενωμένης Δύσης, για διάφορους λόγους, οι περισσότεροι εκ των οποίων είναι αυτονόητοι, θα έπρεπε να αναστηθεί, να μεταρρυθμιστεί. Νομίζω ότι στη βάση αυτής της διάλυσης της ιδέας της ενωμένης Δύσης και του θανάτου –ας πούμε, έστω του προσωρινού θανάτου– του NATO, βρίσκεται ο αμερικανικός επαρχιωτισμός. Όχι ακριβώς ο απομονωτισμός, γιατί αυτό δεν υπάρχει και ούτε πρόκειται να υπάρξει –νομίζω– αλλά ο επαρχιωτισμός που χωρίζει τις Ηνωμένες Πολιτείες με συνθήματα όπως «America First», το οποίο ερμηνεύεται με συγκεκριμένο τρόπο τον τελευταίο καιρό, από τις υπόλοιπες χώρες της Δύσης. Αυτός είναι, νομίζω, που ευθύνεται, εν πολλοίς, και για τις αποτυχίες των αμερικανικών επεμβάσεων.

Οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν έχουν τα εργαλεία, τα ιδεολογικά, τα πολιτικά, να κατανοήσουν τον κόσμο και στο Αφγανιστάν δεν θα μπορούσαν να έχουν καλύτερα αποτελέσματα, διότι δεν καταλάβαιναν καθόλου το έδαφος. Το θέμα είναι ότι αυτός ο επαρχιωτισμός συμπαρασύρει όλους όσοι ταξινομούνται συχνά με τον αναχρονιστικό όρο «Αγγλοσάξονες», πράγμα που ίσως έδειξε και η τελευταία κρίση με τα υποβρύχια.

Προστίθεται το ότι υπάρχει εσωτερική αντίθεση και δυσπιστία έναντι του δυτικού πολιτισμού, τον οποίο καλούμαστε να υπερασπιστούμε. Πολλές ομάδες και παρατάξεις, ιδιαίτερα στην Ευρώπη, αρνούνται να τον υπερασπιστούν, παρότι στην πραγματικότητα αυτήν την εποχή δεν έχουν κάτι για να τον αντικαταστήσουν, –όπως είχαν, για παράδειγμα, οι κομμουνιστές κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Αν και βεβαίως, τότε, η Ανατολή, που είναι σήμερα απέναντί μας, δεν σήμαινε Orient, όπως σημαίνει σήμερα, σήμαινε μια πραγματικότητα πολύ κοντά στον δυτικό πολιτισμό. Στα μάτια των κομμουνιστών, ο κομμουνισμός ήταν η εξύψωση, η διεύρυνση, η βελτίωση του δυτικού πολιτισμού.

Πράγματι, το NATO έχει χάσει τον στόχο του από το 1991 –αυτό ήταν φυσικό–, αλλά δεν είχε αναγνωρίσει τους καινούριους του εχθρούς. Έχει αναγνωρίσει κάποιους ανταγωνιστές, όπως είναι η Ρωσία και η Κίνα, έναν πολιτιστικό εχθρό, το διεθνές Ισλάμ, που είναι όμως πάρα πολύ ολισθηρό και υπάρχουν πολλές εσωτερικές διαμάχες, και, έτσι, δεν έχει κάτι χειροπιαστό απέναντί του. Επίσης έχει απονομιμοποιηθεί –καλά αυτό είναι παλιό, βέβαια, δεν ισχύει μόνο τα τελευταία χρόνια, όπου απονομιμοποιείται λόγω αποκοτιάς, ας πούμε, ή λαθών. Απονομιμοποιείται και στα μάτια των ίδιων των Αμερικανών μέσω της προπαγάνδας του επαρχιωτισμού, ιδιαίτερα της προεδρίας Trump, ο οποίος το παρουσίαζε σαν ένα μπκάνημα που καταβροχθίζει τα χρήματα των φορολογουμένων.

Θέλω να πω με όλα τούτα ότι, για να γίνει η μεταρρύθμιση του NATO, η οποία μου φαίνεται απαραίτητη γι' αυτήν την ένωση του δυτικού κόσμου, χρειάζεται κάποια πειθώ. Το είπε πριν η Οντίν σε ερώτησή της στην κα Αφεντούλη, ότι χρειάζεται να καταλάβουμε ποιος είναι ο ρόλος αυτής της συμμαχίας για το παρόν του δυτικού πολιτισμού και το μέλλον. Όχι μόνο δηλαδή ως στρατιωτική ένωση, αλλά και ως πολιτιστική ένωση.

A. Κωβαίος: Να διακόψω εδώ, γιατί θα έχουμε την ευκαιρία, νομίζω, να τα δούμε και στη συνέχεια.

Σ. Τριανταφύλλου: Βεβαίως, σταματώ.

A. Κωβαίος: Ευχαριστούμε, κα Τριανταφύλλου. Κύριε Καίριδη.

Δ. Καίριδης: Καταρχάς, θα ήθελα να ευχαριστήσω για την πολύ ευγενική πρόσκληση να βρίσκομαι σήμερα εδώ κοντά σας και να συγχαρώ τους διοργανωτές, τον Κύκλο Ιδεών και τον βασικό εμπνευστή πίσω από το όλο εγχείρημα, τον παλιό μου δάσκαλο, καθηγητή Βαγγέλη Βενιζέλο. Το συνέδριο αυτό έχει πλέον καταστεί ένας θεσμός συνάντησης της ελληνικής σκέψης με την παγκόσμια διανόηση, εξαιρετικά χρήσιμος για όλους εμάς, ιδίως, που ασχολούμαστε με την πολιτική. Το μήνυμα που στέλνει ο Βαγγέλης Βενιζέλος, μήνυμα αισιόδοξο, ότι υπάρχει ζωή μετά την πολιτική, ιδιαίτερα αισιόδοξο για εμάς που είμαστε στην πολιτική, όχι κατ'επάγγελμα και επομένως χρειαζόμαστε αυτήν την αισιόδοξία. Έχω εντυπωσιαστεί από τη συγκέντρωση προσωπικοτήτων που έχουν πραγματικά ουσιαστικά πράγματα να πουν, όχι εντυπωσιακών ονομάτων, όπως καμιά φορά γίνεται στην πατρίδα μας, και ανθρώπων τους οποίους με πολύ ενδιαφέρον άκουσα και θέλω να ακούσω, και έχουν πρωτοπορήσει διεθνώς στη μελέτη διάφορων φαινομένων, όπως είναι ο λαϊκισμός, ο Cas Mudde για παράδειγμα, ο Ολλανδός της Αμερικής και ούτω καθεξής –αναφέρω ενδεικτικά ένα.

Τώρα, ως προς το θέμα μας, πολύ σύντομα, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι μετά την Καμπούλ και την ΑΥΚΥΣ, τη συμφωνία με την Αυστραλία, πάρα πολλοί αναλυτές πλέον θεωρούν ότι βρισκόμαστε σε μια θουκυδίδειο στιγμή του διεθνούς συστήματος. Όπως ο μεγάλος ιστορικός είχε μιλήσει για την άνοδο της Αθήνας και τον φόβο που η άνοδος αυτή προκάλεσε στη Σπάρτη, έτσι και σήμερα δεν θα πρέπει ποτέ να ξεχνάμε όχι μόνον το αντικειμενικό αλλά και το υποκειμενικό στοιχείο της όλης διαδικασίας, πέρα και πάνω από τις υπεραπλουστεύσεις διάφορων ρεαλιστών ή ψευτορεαλιστών, τον ρόλο του φόβου. Διότι, κακά τα ψέματα, ο Θουκυδίδης εξηγεί ένα παράδοξο, πώς η ισχυρότερη δύναμη, που είναι η Αθήνα, έχασε τον πόλεμο. Διότι η Αθήνα, δεν έχασε από τη Σπάρτη τόσο, όσο από την ίδια την Αθήνα. Αυτός είναι και ο μεγάλος κίνδυνος της Δύσης σήμερα, να χάσει από τον κακό της εαυτό. Νομίζω, σε αυτό θα πρέπει λίγο να συγκεντρωθούμε, παρά στα αντικειμενικά στοιχεία ανόδου της Κίνας που υπάρχουν, η δύναμη της οποίας όμως συχνά υπερτιμάται, θεωρώ.

Νομίζω ότι αυτή η εσωτερική υπονόμηση έχει διάφορες πλευρές. Μία πολύ έντονη είναι η φθορά της δυτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας, όπως την είχαμε γνωρίσει –έχουμε δει τα φαινόμενα βεβαίως στην Αμερική πρόσφατα, σε χώρες με πολύ ισχυρές, ώριμες δημοκρατίες, αλλά και στην Ευρώπη. Εγώ είναι κάτι το οποίο το ζω πολύ έντονα ως εκπρόσωπος της Ελλάδας στο Συμβούλιο της Ευρώπης, όπου βλέπω από πολύ κοντά αυτή τη διαπάλη –αναφερθήκατε στην Πολωνία, δεν είναι η μόνη χώρα με προβλήματα, έχουμε συνολικό πρόβλημα στην πρώην Ανατολική Ευρώπη– και θα σας έλεγα, πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα –είναι κάτι το οποίο το ζω– ιδίως ένα σημείο αιχμής είναι το Ευρωπαϊκό Λαϊκό Κόμμα, η ευρωπαϊκή κεντροδεξιά, όπου αυτή η διαπάλη των παραδοσιακών φιλελεύθερων με τους νεοδεξιούς, να πούμε, κυρίως από την Ανατολική Ευρώπη, έχει πάρει τα χαρακτηριστικά έντονης σύγκρουσης. Είναι κάτι το οποίο μας έχει απασχολήσει συνολικά.

Το δεύτερο που θα σας έλεγα είναι ο εφesusασμός της Ευρώπης –κακά τα ψέματα– και η γεωστρατηγική της αμεριμνησία, η οποία επικεντρώνεται κυρίως στη Γερμανία –όχι μόνο, αλλά στη Γερμανία ως ισχυρότερη οικονομικά χώρα της Ευρώπης. Εφesusασμός που δεν αφορά μόνο αμιγώς γεωστρατηγικά ζητήματα, αλλά ακόμα και θέματα που έρχονται και άπτονται των οικονομικών, όπως κατεξοχήν τώρα βλέπουμε την εν εξελίξει πολύ έντονη –και ακόμα είμαστε στην αρχή της– ενεργειακή κρίση, η οποία συνδυάζει οικονομικά με γεωστρατηγικά στοιχεία, και συμπυκνώνει μια σειρά από αντιφάσεις της ευρωπαϊκής πολιτικής, όπως είναι χαρακτηριστικά η ενεργειακή μετάβαση.

Άρα, έχουμε πολλή δουλειά μπροστά μας, θα έλεγα, εν κατακλείδι. Αν κρίνει κανείς από την προεκλογική εκστρατεία στη Γερμανία και το γεγονός ότι η εξωτερική πολιτική, τα γεωστρατηγικά, δεν έπαιξε κανένα ρόλο και δεν υπήρξε καμία δέσμευση από τα κόμματα –και τα κόμματα που κέρδισαν τις εκλογές– για αύξηση των αμυντικών δαπανών και για πιο στιβαρή παρουσία στο διεθνές γίγνεσθαι, νομίζω ότι η απόσταση που μας χωρίζει μεταξύ αυτού που πρέπει να γίνει και στο σημείο το οποίο σήμερα βρισκόμαστε είναι αρκετά μεγάλη –to put it mildly, όπως θα έλεγαν και στο χωριό κάποιων. Λοιπόν, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα ακούσω τους δύο άλλους συναδέλφους, τον φίλο Σπύρο από τη Θεσσαλονίκη και, βεβαίως, τον Λουκά, τον οποίο καλά θα κάνουμε γενικά να ακούμε περισσότερο, θεωρώ.

A. Κωβαίος: Κύριε Τσοούκαλη, ας συνεχίσουμε με εσάς.

Λ. Τσοούκαλης: Ευχαριστώ πολύ, πρώτα από όλα, τον Βαγγέλη Βενιζέλο για την τιμητική πρόσκληση και την ευκαιρία να συμμετάσχω για άλλη μία φορά στην ετήσια σύναξη του Κύκλου Ιδεών, με πολύ ενδιαφέροντα θέματα και εξαιρετικούς συνομιλητές. Μας καλέσατε να σκεφθούμε την πιθανή ανασυγκρότηση της Δύσης μετά το Αφγανιστάν και να εστιάσουμε στην ευρύτερη περιοχή της χώρας μας, δηλαδή Μεσόγειο και Βαλκάνια.

Πρώτη παρατήρηση, μάλλον κοινότοπη, είναι ότι ζούμε σε μια εποχή μεγάλης ρευστότητας και απίστευτης αβεβαιότητας, τα οποία είναι χαρακτηριστικά στοιχεία μίας μεταβατικής περιόδου, όπως είναι η σημερινή. Δηλαδή, περνάμε από την περίοδο της αμερικανικής παντοδυναμίας, που ακολούθησε την πτώση του σοβιετικού καθεστώτος και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, σε ένα ολοένα και περισσότερο πολυπολικό σύστημα.

Οι Ηνωμένες Πολιτείες, θυμίζω, είναι μια χώρα σήμερα με έντονη πόλωση στο πολιτικό σύστημα, στην κοινωνία, και με αρκετούς –αν μου επιτρέπεται να πω–επικίνδυνους παλαβούς στην πολιτική σκηνή, κυρίως στη ρεπουμπλικανική πλευρά. Είναι μια χώρα που προσπαθεί να επανιεραρχήσει τις προτεραιότητές της και εστιάζει το ενδιαφέρον της στην αντιμετώπιση του κινεζικού κινδύνου, όπως το αντιλαμβάνονται οι περισσότεροι Αμερικανοί.

Στην ευρωπαϊκή πλευρά έχουμε, δυστυχώς, πολύ λίγους που σκέπτονται τι θα γίνει αύριο –πόσο μάλλον μεθαύριο– και ακόμα λιγότερους που βλέπουν πέρα από τη μύτη τους και πέρα από την πολύ στενή γειτονιά τους. Ένας από τους ελάχιστους είναι ο πρόεδρος Μακρον της Γαλλίας. Το πρόβλημα για τους Ευρωπαίους, για αυτούς που σκέπτονται, είναι ότι δεν είναι καθόλου δεδομένο ότι τα ευρωπαϊκά συμφέροντα θα ταυτίζονται πάντοτε με τα αμερικανικά συμφέροντα μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα, ιδιαίτερα αν οι Ηνωμένες Πολιτείες εστιάσουν στο λεγόμενο Κινεζικό κίνδυνο. Η περίφημη ευρωπαϊκή στρατηγική αυτονομία είναι ακόμα στα ζητούμενα και, σε μεγάλο βαθμό, θα εξαρτηθεί από το τι απόφαση θα πάρουν οι Γερμανοί: δηλαδή, με άλλα λόγια, αν οι Γερμανοί αποφασίσουν να συμπράξουν με τους Γάλλους για να ενισχύσουν αυτήν τη στρατηγική αυτονομία –που δεν το ξέρουμε, ίσως θα μάθουμε κάτι περισσότερο από την επόμενη γερμανική κυβέρνηση.

Έρχομαι τώρα στη γειτονιά μας. Η Ανατολική Μεσόγειος είναι χαρακτηριστική περίπτωση αστάθειας –ήταν, είναι και θα παραμείνει. Το κρίσιμο στοιχείο που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας, αν σκεφθούμε για τα επόμενα 10-20 χρόνια, είναι ότι η Μεσόγειος και η Μέση Ανατολή θα χάνουν συνεχώς τη στρατηγική τους σημασία, διότι η στρατηγική σημασία αυτής της περιοχής βασίζεται κυρίως στο πετρέλαιο και το φυσικό αέριο. Και τα δύο αυτά θα τείνουν να εκλείψουν, όσο ο κόσμος προχωρά στην πράσινη μετάβαση της οικονομίας. Δεν θα γίνει αυτό αύριο, αλλά, αν θέλουμε να σκεφθούμε πέρα από τα επόμενα δέκα χρόνια, η Μέση Ανατολή θα χάσει σημα-

νικά από τη γεωστρατηγική της σημασία. Βέβαια, είναι και μια περιοχή στην οποία η εξασθένιση της αμερικανικής παρουσίας τα τελευταία χρόνια άφησε χώρο για άλλους να παίξουν παιχνίδι· και οι άλλοι ήταν η Ρωσία αλλά και η Τουρκία, η οποία έχει πλέον σαφώς επιδιώξεις περιφερειακής δύναμης στην ευρύτερη περιοχή. Η μόνη άλλη χώρα που έχει κάποιο βάρος ουσιαστικό είναι το Ισραήλ, το οποίο, αν και μικρή χώρα, έχει μεγάλη στρατιωτική δύναμη και, κυρίως, αυτό που έχει είναι προνομαχική σχέση με τις Ηνωμένες Πολιτείες.

Τώρα στα Βαλκάνια. Τα Βαλκάνια, δυστυχώς, δεν είναι μόνο θέμα αστάθειας, τα Βαλκάνια μοιάζουν ολοένα και περισσότερο με ένα τέλμα, ένα τέλμα που χαρακτηρίζεται από οικονομική στασιμότητα, από αδύναμες και ολοένα και περισσότερο διεφθαρμένες κυβερνήσεις και οργανωμένο έγκλημα. Και, δυστυχώς, η ανυπαρξία ευρωπαϊκής προοπτικής θα διαιωνίσει αυτήν την κατάσταση για τα επόμενα χρόνια.

Κλείνω με δυο λόγια για την πατρίδα μας, τι σημαίνουν όλα αυτά για την Ελλάδα. Η Ελλάδα, όπως λέμε συνεχώς, είναι σε μια πολύ δύσκολη γειτονιά, που δεν θα γίνει ευκολότερη τα επόμενα χρόνια. Η Ελλάδα χρειάζεται αποτρεπτική ισχύ, έξυπνες συμμαχίες και ευελιξία στην εξωτερική της πολιτική, και χρειάζεται επίσης και μια διάθεση να λύνει προβλήματα και όχι να δημιουργεί. Η αποτρεπτική ικανότητα της Ελλάδας τείνει να ενισχύεται, αν και θα πρέπει πάντοτε να λαμβάνουμε υπόψη μας ότι μια υπερχρεωμένη χώρα έχει οικονομικούς περιορισμούς για το πόσο μπορεί να προχωρήσει με εξοπλισμούς. Στις έξυπνες συμμαχίες, ευτυχώς, έχουμε μια πιο δυναμική εξωτερική πολιτική τα τελευταία χρόνια. Αλλά να θυμόμαστε, να μην το ξεχνάμε, ότι οι έξυπνες συμμαχίες οδηγούν πολύ συχνά στο να κάνεις παρέα με πολύ δυσάρεστους ανθρώπους και με πολύ δυσάρεστα καθεστώτα, και υπάρχουν κάμποσα στην περιοχή – δεν θα τα ονοματίσω, επειδή θέλω να είμαι διπλωματικός.

Τέλος, η χώρα μας έδειξε μια διάθεση επίλυσης προβλημάτων, αν κρίνουμε από τις συμφωνίες με την Ιταλία και την Αίγυπτο. Επομένως, ξεπεράσαμε ορισμένα ταμπού που μας κρατούσαν αγκυλωμένους και σιδηροδέσιμους για δεκαετίες. Αλλά δεν νομίζω ότι είναι αρκετή, αν θέλουμε να είμαστε ειλικρινείς. Άρα, θα έχουμε δύσκολα χρόνια να αντιμετωπίσουμε σε αυτά που έρχονται.

A. Κωβαίος: Ευχαριστούμε, κ. Τσοούκαλη. Κύριε Λίτσα.

Σ. Λίτσα: Αρχικώς, θα ήθελα να ευχαριστήσω και εγώ τον Κύκλο και τον καθηγητή Βαγγέλη Βενιζέλο για την πρόσκληση. Σε ανύποπτο χρόνο του είχα πει ότι οποιαδήποτε πρόσκληση προέρχεται από τον ίδιο και τον Κύκλο θα την αποδέχομαι, ακόμα και αν βρίσκομαι στην άλλη άκρη του κόσμου. Σήμερα βρίσκομαι σχεδόν στην άλλη άκρη του κόσμου και με πολύ μεγάλη χαρά είμαι ανάμεσά σας έστω και διαδικτυακά.

Συζητούμε λοιπόν σήμερα το ζήτημα της ανασυγκρότησης της Δύσης μετά τις πρόσφατες εξελίξεις, καθ' όλα τραυματικές, στο Αφγανιστάν. Επιτρέψτε μου λοιπόν να εντάξω τη λέξη «ανασυγκρότηση» στην πολιτικά και όχι χρονικά βαρύνουσα διάσταση του «μετά» που από τεχνολογικής άποψης είναι και της μόδας. Βρισκόμαστε σε μια εποχή πλέον όπου η μετα-διπολική προσέγγιση στη μεγάλη συστημική εικόνα, στον τρόπο που βλέπουμε τη διαδικασία εξέλιξης του πολιτικού και του οικονομικού αφήγηματος στο διεθνές σύστημα είναι πλέον κάτι παραπάνω από αναγκαία για να είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε τις νόρμες ανάπτυξης του «μετά». Πολλοί μιλούσαμε εδώ και πάρα πολλά χρόνια για την αρχή της εποχής της πολυπολικότητας. Πλέον νομίζω ότι ουδείς την αρνείται, ακόμα και αυτοί που συζητούσαν για μια *sui generis* συνθήκη ενός ιδιόμορφου μονοπολισμού μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.

Τι δημιουργεί όμως αυτή τη συνθήκη της ανασυγκρότησης που μάλιστα λαμβάνει την ιδιάζουσα δυναμική της μετεξελικτικής διαδικασίας στον πυρήνα της Θεωρίας

των Διεθνών Σχέσεων –μάλιστα, ο Δημήτρης Καιρίδης με ενέπνευσε να χρησιμοποιήσω και εγώ τη θουκυδίδεια προσέγγιση. Βρισκόμαστε σε μια εποχή όπου πλέον τα δυτικά κράτη καλούνται να ενηλικιωθούν. Τι εννοώ με αυτό; Ο *Deus ex machina*, όπως ουσιαστικά τα ευρωπαϊκά κράτη έβλεπαν τις Ηνωμένες Πολιτείες για σχεδόν έναν αιώνα, προκρίνει ο ίδιος πια την υιοθέτηση της αρχής της αυτοβοήθειας –όπως την έχει θέσει ο ίδιος ο Θουκυδίδης–, προσθέτοντας μάλιστα μια αγαπημένη αρχαία ελληνική παροιμία, «συν Αθηνά και χείρα κίνει». Αυτό το είδαμε και στο Αφγανιστάν. Ένα από τα σημαντικότερα επιχειρήματα που ακούσθηκαν από πολιτικούς, ακαδημαϊκούς αλλά και δημοσιογραφικούς κύκλους των Ηνωμένων Πολιτειών, εξόχως σοβαρούς, είναι το γεγονός ότι οι ίδιοι οι Αφγανοί δεν έκαναν κάτι για να βοηθήσουν τον εαυτό τους. Επομένως, η κατάρρευση ήταν αναμενόμενη.

Αυτή, λοιπόν, η συνθήκη της αυτοβοήθειας πατά επάνω στον πολυπολιτισμό, από τη μία πλευρά, και, από την άλλη, επάνω σε ένα στρατηγικό *fixation*, όπως το ονομάζω, που οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν αυτήν τη στιγμή με την Κίνα. Δεν θα μπω σε ανάλυση γύρω από το συγκεκριμένο σημείο. Απλώς θα ήθελα να εμμείνω στη θέση, την οποία έχω γράψει και στο τελευταίο μου βιβλίο, ότι τουλάχιστον για την Ανατολική Μεσόγειο οι σινοαμερικανικές σχέσεις έχουν ανταγωνιστικό χαρακτήρα, κυρίως ως προς τα θέματα της οικονομίας και της ήπιας ισχύος, παρά με στρατιωτικά ζητήματα. Μια πολύ διαφορετική συνθήκη από αυτή που βλέπουμε να διαμορφώνεται στην Κινεζική θάλασσα.

Αυτή η διαδικασία της ανασυγκρότησης, της εμπέδωσης του «μετά», αυτή η διαδικασία της μετάβασης σε ένα νέο παράδειγμα συστημικής ισορροπίας ισχύος ασφαλώς και επηρεάζει και τη γειτονιά μας, ασφαλώς και επηρεάζει και τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Δεν θα ήθελα να επιμείνω, τουλάχιστον ως προς την εισήγησή μου, στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, τα ζητήματα είναι γνωστά. Θα ήθελα όμως να πω το εξής: το γεγονός ότι πλέον οι Ηνωμένες Πολιτείες προκρίνουν και οι ίδιες την αρχή της αυτοβοήθειας, προσθέτοντας νέους παράγοντες στο όλο παίγνιο, έχει θετικά αποτελέσματα για τη χώρα μας. Βλέπουμε ότι η ενεργητική και έξυπνη διπλωματία που ακολουθεί η Ελλάδα τα τελευταία πολλά χρόνια, ακόμα και μέσα στην οικονομική κρίση και συνεχίζει και σήμερα, καταλήγει στην Ελληνογαλλική Συμφωνία Αμοιβαίας Αμυντικής Βοήθειας, στην αμυντική συμφωνία με τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, στην παγίωση των στενών σχέσεων μας με το Ισραήλ, την Αίγυπτο κ.ά.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, ως πολιτικό, οικονομικό και αξιακό σύστημα, εμπρός στο δαντικό μεσοστράτι του 21ου αιώνα, όπου καλούμαστε ως Δύση, όχι απλώς να λάβουμε γενναίες αποφάσεις, αλλά να επικεντρωθούμε στην εφαρμογή αυτών που ονομάζουμε έξυπνες, αποφάσεις. Νομίζω, λοιπόν, ότι η εποχή δίνει την ευκαιρία στη Δύση, επομένως και στην Ελλάδα, να ξεφύγει επιτέλους από τους οντολογικούς περιορισμούς που είχαν τεθεί στη μεταψυχροπολεμική εποχή –π.χ. Ελλάδα να βλέπει τον εαυτό της ως τη σύγχρονη απεικόνιση του μικρού πλην τίμιου κράτους της μετα-μικρασιατικής εποχής– και να μπούμε πλέον στη φάση των έξυπνων εφαρμογών. Είναι κάτι που το χρειαζόμαστε, κυρίως η Ελλάδα, ώστε να αφήσουμε πίσω τα χρόνια της κρίσης αλλά και να δούμε με δημιουργικό τρόπο τις προκλήσεις που έρχονται μπροστά μας, μέσα από αυτή τη συνθήκη της ανασυγκρότησης του ίδιου του δυτικού κόσμου. Ευχαριστώ και είμαι στη διάθεσή σας και στη συνέχεια της συζήτησης.

A. Κωβαίος: Ευχαριστούμε, κ. Λίτσα. Μιλώντας για την ανασυγκρότηση της Δύσης, προφανώς αυτό περνά μέσα από τις Ηνωμένες Πολιτείες, προφανώς περνά και μέσα από την Ευρώπη. Κυρία Τριανταφύλλου, θα ήθελα, επειδή γνωρίζετε και παρακολουθείτε τόσο στενά το τι συμβαίνει στις Ηνωμένες Πολιτείες, να μου πείτε τι βάθος έχει αυτή η πολιτική μεταστροφή και πώς εκδηλώνεται, με τη νέα αμερικανική διακυβέρ-

νηση. Δηλαδή, ο Biden τι πολιτική ακολουθεί τελικά, είναι κάτι που έχει κληρονομήσει από την προηγούμενη διοίκηση, είναι κάποιοι κύκλοι που του επιβάλλουν κάποια πράγματα, είναι ένα δόγμα χωρίς επιστροφή το οποίο δεν έχουμε διαβάσει ακόμα καλά όλοι οι υπόλοιποι; Τι συμβαίνει ακριβώς;

Σ. Τριανταφύλλου: Νομίζω ότι προς το παρόν ακολουθεί τις ουρές που άφησε η προεδρία Trump η οποία, κατά κάποιο τρόπο, διέυρνε τον Ατλαντικό, τον έκανε πολύ μεγαλύτερη θάλασσα. Επιδείνωσε, δηλαδή, ένα ήδη υπάρχον κλίμα, ιδιαίτερα της ενδοχώρας, έναντι της Ευρώπης, που δεν θέλει να έχει σχέσεις με τον υπόλοιπο κόσμο, που αισθάνεται ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες χρηματοδοτούν την Ευρώπη, ως προς την άμυνα τουλάχιστον. Οι Αμερικανοί της ενδοχώρας κραδαίνουν τα συνθήματα της αμερικανικής υπεροχής. Επειδή ο Biden έχει εκλεγεί με πάρα πολύ μικρή πλειοψηφία και επειδή οι ψηφοφόροι του Trump είναι πολύ κινητικοί –το είπε και ο κ. Τσοούκαλης, κάνοντας αναφορά στους τρελούς του ρεπουμπλικανικού κόμματος– είναι πάρα πολύ δύσκολο αυτήν τη στιγμή να αλλάξει πολιτική, δηλαδή να ξαναφέρει αυτή τη γεφυροποίηση, ας πούμε, που υπήρχε επί Obama.

Αυτό το «America First», που προβάλλεται και που δεν μπορεί να το πάρει πίσω, είναι κατά κάποιον τρόπο «America Only». Βεβαίως, και η αποχώρηση από το Αφγανιστάν πρέπει να ερμηνευτεί στα μάτια των ψηφοφόρων ως «America First», δηλαδή ως να κοιτάζουμε τα του οίκου μας και ας αφήσουμε, ας πούμε, τις ξένες δουλειές, τις ξένες επεμβάσεις. Αλλά και γενικότερα, ο Biden πρέπει να συμμαζέψει τα οικονομικά και να δει τι θα κάνει με τις τρομερές ανισότητες που υπάρχουν στις Ηνωμένες Πολιτείες, που δημιουργούν δυσανεμία και, μάλιστα, που δημιουργούν ένα ρεύμα προς τους ρεπουμπλικανούς, μιας και οι ρεπουμπλικανοί αυτές τις τελευταίες δεκαετίες συσπειρώνουν τα φτωχά στρώματα.

Το ζήτημα είναι πώς η Ευρώπη από την πλευρά της θα παίξει τέτοιο ρόλο στο NATO ώστε να μην εκτίθενται οι Ηνωμένες Πολιτείες ότι ασχολούνται ιδιαίτερα με το NATO –στα μάτια, εννοώ, των Αμερικανών ψηφοφόρων. Παράλληλα με το NATO, το οποίο έχουμε ανάγκη, η Ευρώπη θα πρέπει να προχωρήσει το δικό της ευρωπαϊκό όραμα, προς μια ένωση πολύ στενότερη, με πιθανή ομοσπονδοποίηση, με ευρωπαϊκό στρατό, πιθανότατα ανασύροντας την παλιά πρόταση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος. Όλα αυτά είναι δύσκολα πράγματα, βέβαια. Αλλά μπορούν να γίνουν παράλληλα με την ανασυγκρότηση-μεταρρύθμιση του NATO, την ανάγκη της οποίας νομίζω ότι έχουν καταλάβει οι NATOϊκές ηγεσίες και πιθανώς τώρα, τον Ιούνιο, να δείξουν ένα τέτοιο πνεύμα.

Α. Κωβαίος: Κύριε Τσοούκαλη, μιλάμε για μετασχηματισμό του NATO. Την ίδια στιγμή στην Ευρώπη γίνεται η συζήτηση για τη στρατηγική αυτονομία της. Πόσο οργανωμένα, τελικά, θα γίνει αυτή η ανασυγκρότηση του NATO, ή της Δύσης εν πάση περιπτώσει; Πόσο συμβατό είναι το όραμα της Ευρώπης και πόσο ρεαλιστικό; Δηλαδή, να ανασυγκροτηθεί μεν το NATO και η Ευρώπη να μετατραπεί σε κάτι άλλο, γεωπολιτικά και στρατιωτικά –ας λάβουμε υπόψη και την ταχύτητα των εξελίξεων. Θα ήθελα μια ρεαλιστική εκτίμηση για το πόσο γρήγορα μπορεί να γίνει αυτό στην Ευρώπη.

Λ. Τσοούκαλης: Κοιτάξτε, θα προσπαθήσω να σας δώσω μια πολύ τηλεγραφική απάντηση. Το ενδιαφέρον των Ηνωμένων Πολιτειών σίγουρα μετατοπίζεται προς την Ασία και τον Ειρηνικό Ωκεανό, άρα η Ευρώπη έπαψε εδώ και καιρό να ενδιαφέρει –και αυτό έγινε ξεκάθαρο ήδη από εποχής Obama.

Α. Κωβαίος: Συγγνώμη, σημαίνει αυτό ότι εγκαταλείπει την Ανατολική Μεσόγειο;

Λ. Τσοούκαλης: Δεν εγκαταλείπει, αλλά μετατοπίζεται το κεντρικό βάρος του ενδια-

φέροντος του αμερικανικού. Άρα, η Ανατολική Μεσόγειος, και η Ευρώπη γενικότερα, αποκτά μια δευτερεύουσα σημασία σε σύγκριση με αυτό που αποτελεί το μεγάλο κίνδυνο για τους Αμερικανούς, που είναι η Κίνα –καλώς ή κακώς, δεν έχει σημασία. Αλλά βλέπω ότι υπάρχει μια συνέχεια, δηλαδή ο Biden δεν αλλάζει την πολιτική, ερχόμενος και διαδεχόμενος τον Trump, η έμφαση στην Κίνα είναι συνεχόμενη. Αυτό είναι το ένα δεδομένο. Άρα, οι Ευρωπαίοι πρέπει να ξανασκεφθούν πώς ορίζουν και προστατεύουν τα συμφέροντά τους σε μια εποχή που η Ευρώπη δεν αποτελεί πλέον το κεντρικό ενδιαφέρον της πρώην αναμφισβήτητης υπερδύναμης.

Πιστεύω ότι το NATO έχει μέλλον μόνον με την προϋπόθεση ότι θα υπάρξει μια πιο συμμετρική σχέση μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών και Ευρώπης. Και, για να υπάρξει μια πιο συμμετρική σχέση μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών και Ευρώπης, θα πρέπει οι Ευρωπαίοι να ενισχύσουν το δικό τους κομμάτι, δηλαδή να μιλήσουν σοβαρά για ευρωπαϊκό στρατό, για μεγαλύτερη ανάληψη ευθυνών της προστασίας της Ευρώπης.

Υπάρχει όμως και μια άλλη προϋπόθεση, γιατί έχουμε να κάνουμε με Ηνωμένες Πολιτείες που είναι πλέον απρόβλεπτες, λόγω των εσωτερικών πολιτικών εξελίξεων στην Αμερική. Δηλαδή, μια ενδεχόμενη άνοδος ενός νέου Trump στην επόμενη τετραετία θα ανατρέψει πλήρως το σκηνικό, διότι με ένα από τους υποψήφιους διαδόχους του Trump, ή και τον ίδιο τον Trump, στο ρεπουμπλικανικό κόμμα η σχέση των Ευρωπαίων με τις Ηνωμένες Πολιτείες, θα καταστεί εξαιρετικά δύσκολη.

Άρα, με αυτά τα δεδομένα νομίζω ότι πρέπει να πορευτούμε, που δεν είναι καθόλου εύκολα. Άρα, με άλλα λόγια, το NATO χρειάζεται να σκεφθεί πολύ σοβαρά τις αλλαγές εσωτερικές χρειάζεται, αν θέλει να έχει μέλλον.

A. Κωβαίος: Κύριε Καίριδη, εγώ αντιλαμβάνομαι ότι είναι κάπως δύσκολη διαδικασία η οργανωμένη ανασυγκρότηση της Δύσης για την οποία μιλάμε. Αναφέρατε όλοι σε αστάθμητες παραμέτρους και δεν ξέρουμε τι μπορεί να γίνει στο πολύ κοντινό μας μέλλον. Θα ήθελα να επιμείνω στον ευρωπαϊκό ρόλο και, επειδή το θίξατε, το «κενό» της Γερμανίας παραμένει μεγάλο, ένα στρατιωτικό κενό ευρωπαϊκού τύπου με τη Γερμανία σε αυτόν τον ρόλο. Δεν ξέρω, βέβαια, πόσο καλύτερο θα ήταν να είναι και στρατιωτικά ισχυρή η Γερμανία, αλλά θα ήθελα να το δούμε αυτό, θα ήθελα τη γνώμη σας.

Δ. Καίριδης: Καταρχάς, για να είμαστε κάπως ιστορικά δίκαιοι, επιτρέψτε μου να πω ότι χάρη στον Trump έχουμε τον Menendez, με την έννοια ότι ο Bob Menendez, ο πρόεδρος της Επιτροπής Εξωτερικών –σκληρός πολέμιος του καθεστώτος Erdogan στην Τουρκία, για μια σειρά από λόγους, ο οποίος παίζει κεντρικό ρόλο σήμερα στην αμερικανοτουρκική σχέση, αιφνιδιάζοντας τους περισσότερους και ιδίως πολλούς από τους Έλληνες δημοσιολογούντες και διεθνολογούντες–, βρίσκεται εκεί που βρίσκεται εξαιτίας ενός μοναδικού γεγονότος, να κερδίσουν οι δημοκρατικοί τις δύο έδρες στην Τζώρτζια, τη συντηρητική πολιτεία του Νότου, εξαιτίας, 100%, του Donald Trump –αυτό ήταν κάτι το αδιανόητο μερικές εβδομάδες πριν από τις εκλογές. Είναι ένα επιπλέον δώρο που έκανε ο Trump, το οποίο του οφείλουμε.

Το δεύτερο που θα σας έλεγα είναι ότι, πέρα από τον Trump, τον trumpισμό, τον λαϊκισμό στα δεξιά, υπάρχει και ο μεγάλος κίνδυνος –και δεν πρέπει ποτέ να τον ξεχνάμε– στα αριστερά –ο ένας τροφοδοτεί τον άλλον– μιας ολοκληρωτικού χαρακτήρα πολιτικής ορθότητας που έχει δημιουργήσει διάφορα ζητήματα, ξεκινώντας από τα πανεπιστήμια, προχωρώντας στις εταιρείες, κυριαρχώντας στην Αμερική και ερχόμενη σιγά σιγά, μέσω Βρετανίας, και στην Ευρώπη. Είναι ένα πολύ ενδιαφέρον αυτό φαινόμενο φθοράς του φιλελεύθερου κεκτημένου, όπως το ξέρουμε στη Δύση και όπως το θέλουμε.

Κατά συνέπεια, εμείς όλοι είμαστε περισσότερο Άγιοι Σεβαστιανοί –με τους πε-

ρίφημος πίνακες της Αναγέννησης– με τα βέλη –εμείς εδώ στο κέντρο, εννοώ– να έρχονται και από τα αριστερά και από τα δεξιά, και στο δεξιό μας πλευρό και στο αριστερό, δεν είναι μονομέτωπος ο αγώνας. Έχει τη σημασία του αυτό να το θυμόμαστε.

Τώρα, τρίτον, η Δύση δεν είναι μόνον η Ευρώπη και η Αμερική, δεν είναι πια μόνο η Ευρώπη και η Αμερική. Προφανώς είναι και η Αυστραλία, προφανώς μπαίνει στο παιχνίδι και η Ιαπωνία, οι οποίες χαιρέτισαν την κίνηση της αμερικανοαυστραλιανής αυτής συνεργασίας περισσότερο από τον οποιονδήποτε –άνοιγαν σαμπάνιες και στο Τόκιο βεβαίως και στο Νέο Δελχί στην Ινδία, οπωσδήποτε στη Σεούλ της Νότιας Κορέας και βεβαίως στην Ταϊπέι, κατεχοκόν, της Ταϊβάν. Αυτό πρέπει να το θυμόμαστε, ότι η έννοια της Δύσης έχει ανοίξει, με όλους μαζί έχει περισσότερο από το 60% του παγκόσμιου ΑΕΠ και δείχνει ακριβώς τη δύναμή της –αν μπορέσει να συνεννοηθεί και να συνεργαστεί, για να μην ξεχνιόμαστε.

Τώρα, εδώ στην Ευρώπη είμαστε πάρα πολλοί πίσω και έχουμε πάρα πολύ δρόμο να κάνουμε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ότι εμείς υπογράψαμε τις φρεγάτες. Νομίζω ότι θα είναι το απόλυτο παράδοξο και η απόλυτη αντίφαση να έχουμε εμείς τις φρεγάτες και οι Τούρκοι τα γερμανικά υποβρύχια, που θα χρησιμοποιούν για να βυθίσουν τις φρεγάτες. Δηλαδή εμείς παίρνουμε από τους Γάλλους, οι Τούρκοι από τους Γερμανούς, πρόκειται για μια μεγάλη αντίφαση.

Έρχομαι στο προκείμενο το πολύ συγκεκριμένο, ότι η Ευρώπη, εντάξει, με την Κίνα –είναι ένας πολύ μεγάλος παίκτης– έχει ζητήματα, με τη Ρωσία έχει μπουρδουκλωθεί με τα ενεργειακά. Αν δεν μπορεί να βάλει σε μια σειρά έστω τα της Μεσογείου και τα της Τουρκίας, τότε τι στο καλό γεωστρατηγικός παίκτης είναι; Διότι, εντάξει, σημαντική χώρα η Τουρκία, θέλει να παριστάνει τη μεγάλη δύναμη, θέλει να αυτονομηθεί κ.λπ. Αλλά έχει μια οικονομία στο μέγεθος της Ολλανδίας –μην το ξεχνάμε αυτό– και αν δεν μπορείς στο μέγεθος της Ολλανδίας να έχεις μια πολιτική συνεκτική, χωρίς αντιφάσεις και παραδοξότητες, τότε καλύτερα να πας στο σπίτι σου και να σταματήσεις όλη αυτή η κουβέντα για εκσυγχρονισμό, για να προχωρήσουμε μπροστά, είναι άνευ νοήματος.

Η Ανατολική Μεσόγειος, η Μέση Ανατολή, ακριβώς όπως το είπε ο Λουκάς, είναι προορισμένη να έχει αστάθεια, ήδη έχει πολύ μεγάλη αστάθεια. Να θυμίσουμε ότι έχουμε τέσσερις εμφύλιους πολέμους εν ενεργεία –το ξεχνάμε, πολλές φορές, αυτό– είναι στο Ιράκ, τη Συρία, τη Λιβύη, την Υεμένη. Αφήστε το Σαχέλ, αφήστε τον Λίβανο ο οποίος είναι και αυτός έτοιμος να καταρρεύσει και βεβαίως, επειδή το πετρέλαιο φεύγει –δεν ξέρω, Λουκά μου–, αν τα επόμενα 30 χρόνια θα μιλάμε για τον Οίκο των Saud στη Σαουδική Αραβία. Θέσφατα και δομές που θεωρούμε δεδομένες, οι οποίες μπορεί να αμφισβητηθούν το 2050. Για να μη μιλήσω για το έρημο το κασεμικό βασίλειο της Ιορδανίας, το οποίο ακροβατεί να ισορροπήσει ανάμεσα σε αυτές τις τεκτονικές πραγματικά πλάκες, οι οποίες κινούνται.

Άρα, έχουμε μια πάρα πολύ εύφλεκτη και ευμετάβλητη κατάσταση απέναντι στην οποία η ελληνική εξωτερική πολιτική οφείλει να είναι ενεργή. Να θυμίσουμε ότι η Τουρκία έχει ανοίξει 50 πρεσβείες στην Αφρική, έχει αναπτύξει εμπορικές συναλλαγές, η Turkish Airlines πετά σε 170 προορισμούς σε όλη την ήπειρο και, βεβαίως, υπάρχουν τουρκικές στρατιωτικές βάσεις στο Μογκαντίσου της Σομαλίας, στον Ινδικό, στην Ντόχα του Κατάρ, στον Περσικό, στην Ερυθρά Θάλασσα. Πιέζει την Αίγυπτο, όχι μόνο μέσω των Αδελφών Μουσουλμάνων, αλλά και μέσω Αιθιοπίας. Εδώ μιλάμε δηλαδή για ένα παιχνίδι πραγματικά ανοικτό, το οποίο, ευτυχώς –για να ευλογήσω και τα γένια μας, ως κυβερνητικός βουλευτής εδώ– τα τελευταία δύο χρόνια έχει γίνει αντιληπτό και βλέπουμε αυτήν την ενεργοποίηση της εξωτερικής πολιτικής. Κάποιοι δυσανασχετούν, κάποιους τους ξενίζει, αλλά έτσι είναι καθώς έχει ανοίξει το παιχνίδι πάρα πολύ.

Και κλείνω με τα Βαλκάνια, τα οποία πραγματικά είναι μια δυστυχία, ειδικά τα Δυτικά Βαλκάνια. Ξεχνάμε ότι κάποιες χώρες έχουν κατά κεφαλήν εισόδημα εκεί που ήταν το 1990, ότι ο πληθυσμός έχει μειωθεί στα 3/4 ή και στο μισό, ότι οι νέοι και το πιο δυναμικό κομμάτι όλης αυτής της ζώνης έχει φύγει, έχουμε δημογραφική κατάρρευση, τη μεγαλύτερη παγκοσμίως –χώρες όπως η Βουλγαρία, αλλά όχι μόνο, τα Δυτικά Βαλκάνια ακόμα χειρότερα– και καθεστώς που δεν έχουν σε τίποτα να ζηλέψουν, κάποια από αυτά –δεν θα πω, και εγώ διπλωματικώς– από την εποχή Milošević, όπως λένε οι ίδιοι οι αναλυτές και διαβάζουμε στις εκθέσεις.

Άρα, έχουμε να κάνουμε με μια πραγματικά πάρα πολύ μεγάλη δυσκολία, πριν μπούμε στο μπουρδούκλωμα μέσω Πρεσπών –αφήστε τις δικές μας αιτιάσεις και τις δικές μου ενστάσεις, που είχαμε πολύ έντονα εκφράσει το 2018– μέσω Βουλγαρίας. Διότι αυτή η προσπάθεια ετερο-αυτοπροσδιορισμού, αυτό το περίεργο πράγμα της συμφωνίας το οποίο είχαμε επισημάνει εμείς τότε, το δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού ετεροπροσδιοριζόμενοι μέσα από μια συμφωνία, προκάλεσε τις αντιδράσεις και το μπλοκάρισμα εκ νέου αυτής της ενταξιακής πορείας μέσω Σόφιας. Άρα, έχουμε μια πραγματικά πολύ δυσάρεστη κατάσταση, η οποία επιβεβαιώνει, με τον πιο εκκωφαντικό τρόπο, τις αδυναμίες της Ευρώπης, η οποία, αν δεν μπορεί στα 20 εκατομμύρια των Δυτικών Βαλκανίων –περί αυτού πρόκειται, αυτή τη μαύρη τρύπα στο κέντρο της– να βάλει μια σειρά με μια οικονομία μερικών δεκάδων δισεκατομμυρίων ευρώ –έτσι δεν είναι, Λουκά, ούτε 100 δισ., αν τα προσθέσεις όλα αυτά–, άρα με ελάχιστα χρήματα και με ελάχιστο κόστος, είναι σχετικά ευκολοκώνευτα, τότε πού μπορεί και τι ρόλο είναι να παίξει ευρύτερα; Άρα, έχουμε συνολικό πρόβλημα.

Βεβαίως ο Macron είναι μπροστά και η ελληνογαλλική συμμαχία δίνει ένα τόνο και δείχνει ένα δρόμο. Έχουμε πολλή δουλειά να κάνουμε στο Βερολίνο και όσοι βιάστηκαν να χαιρετίσουν τα αποτελέσματα των γερμανικών εκλογών νομίζω ότι θα προσγειωθούν ξανά σε μια δύσκολη πραγματικότητα, στον αγώνα αυτό δρόμου που έχουμε μπροστά μας. Ευχαριστώ.

Α. Κωβαίος: Πιάνομαι από αυτό που είπατε για τα Βαλκάνια και θέλω να έρθω στον κ. Λίτσα, να τον ρωτήσω, επειδή αναφέρθηκε πριν.

Δ. Καιρίδης: Τα βάλατε εσείς όλα αυτά τα θέματα και ήθελα να τα απαντήσω, για να είμαστε πλήρεις.

Α. Κωβαίος: Σωστά και ευχαριστώ. Θα ήθελα να μου πείτε, κ. Λίτσα, τι είναι τελικά οι έξυπνες αποφάσεις που μπορεί να λάβει η Ελλάδα σε αυτό το περιβάλλον. Και, μιλώντας για τα Βαλκάνια, θα ήθελα να δούμε μήπως υπό τις συνθήκες που διαμορφώνονται τώρα η Ελλάδα μπορεί να παίξει ένα ρόλο που δεν έπαιξε την προηγούμενη εικοσαετία, από τη στιγμή που ξεκίνησε η συζήτηση για την ένταξη των Δυτικών Βαλκανίων στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στις συμμαχίες.

Σ. Λίτσα: Σας ευχαριστώ για την ερώτηση. Κοιτάζτε, η έξυπνη διπλωματία, η έξυπνη πολιτική νομίζω ότι δεν μπορεί να περιοριστεί απλώς και μόνο σε ένα φάσμα αποφάσεων. Έχει να κάνει με τη συγκρότηση ενός κράτους επάνω σε έξυπνες βάσεις. Οι έξυπνες βάσεις αφορούν τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό του κράτους αυτού, έχουν να κάνουν με τη μεταβολή του γραφειοκρατικού μοντέλου, έχουν να κάνουν με τη μεταβολή του τρόπου λειτουργίας, αλλά και τον διάλογο μεταξύ των πολιτικών ελίτ και της ίδιας της κοινωνίας, έχουν να κάνουν με τον τρόπο με τον οποίο η ίδια η κοινωνία βλέπει τον εαυτό της και έχουν να κάνουν γενικότερα με τη συλλογική θέση της υψηλής στρατηγικής που το κράτος καλείται να υιοθετήσει σε αυτό τον εξαιρετικά ενδιαφέροντα, όχι με μαοϊκούς όρους, με πραγματικούς όρους 21ο αιώνα.

Εκπλήσομαι γιατί δεν έχουμε αναφερθεί καθόλου στο ζήτημα της πανδημίας.

Εκτός από την ουμανιστική διάσταση και την τραγωδία που έχει φέρει όλα αυτά τα χρόνια –γιατί επιπλέον συζητούμε για δύο χρόνια plus από τότε που έχει ξεκινήσει η πανδημία–, η συγκεκριμένη κατάσταση έχει δώσει την ευκαιρία σε ξύπνια κράτη να αναδειχθούν στη διεθνή πρωτοπορία. Έχει να κάνει με τον τρόπο με τον οποίο πλέον χειρίζονται τη γνωστή διπλωματία των φαρμάκων ή αλλιώς τη διπλωματία της πανδημίας, στηρίζοντας άλλα κράτη που έχουν μεγαλύτερες ανάγκες, δεν έχουν τις ίδιες οικονομικές δυνατότητες και πάει λέγοντας, και έχουν καταφέρει να δημιουργήσουν νέες συνθήκες εσωτερικής κοινωνικής συνοχής μεταξύ των πολιτικών ελίτ και των κοινωνικών συνόλων, από την άλλη. Ξέρετε, η πανδημία, εκτός από την ανθρώπινη ζωή, έρχεται να δοκιμάσει και τα κοινωνικά συμβόλαια που έχουν συγγραφεί σε διάφορες χρονικές φάσεις και στιγμές στο σύνολο του κόσμου –στο σύνολο του πλανήτη εννοώ, δεν είναι απλώς και μόνο προνόμιο δικό μας, του δυτικού κόσμου.

Έρχομαι, λοιπόν, στα της Ελλάδας και στα Βαλκάνια. Θα συμφωνήσω με τον Δημήτρη, τα Βαλκάνια, δυστυχώς, εδώ και πάρα πολλές δεκαετίες, έχουν μπει σε μια συνθήκη εσωστρέφειας, οικονομικής οπισθοδρόμησης, τεχνολογικής αποδυνάμωσης. Αλλά, ο όρος «η Ελλάδα πρωταγωνίστρια στα Βαλκάνια», επειδή ακουγόταν όταν ακόμα βρισκόμουν ως φοιτητής στα αμφιθέατρα, και απογοήτευσε –νομίζω– τους πάντες ο τρόπος με τον οποίο χειριστήκαμε αυτήν τη δυνατότητα που μας εδόθη –γιατί αυτή η δυνατότητα εδόθη στη χώρα μας, αλλά εμείς δεν καταφέραμε να την αξιοποιήσουμε, όχι με όρους, αν θέλετε, πατερναλιστικούς αλλά με όρους δημιουργικούς– στην οποία θα μπορούσε η ελληνική ισχύς αλλά και οι υγιείς ελληνικές οικονομικές δυνάμεις πραγματικά να διαδραματίσουν ένα σημαντικό ρόλο στον τρόπο μετεξέλιξης των Βαλκανίων από την κομμουνιστική περίοδο στη μετα-κομμουνιστική και σήμερα στον 21ο αιώνα. Δυστυχώς, δεν το είδαμε αυτό.

Εγώ δεν θα κοιτούσα –και αυτό το λέω και στους φοιτητές μου– προς τα Βαλκάνια. Εγώ κοιτώ πλέον προς την Ανατολική Μεσόγειο και θα μου επιτρέψετε εδώ να μη μοιραστώ την απαισιοδοξία των δύο εκλεκτών συναδέλφων γύρω από τη Μέση Ανατολή. Έχω γράψει κατά της περιόδου Trump πάρα πολύ, εκτενώς. Εκτός όμως από τον Menendez, έχουμε και τα Abraham Accords, τα οποία πρέπει να ευχαριστούμε τη συγκεκριμένη περίοδο, όπου τα Abraham Accords ανοίγουν μια νέα εποχή για τη Μέση Ανατολή και δημιουργούν ή τουλάχιστον δείχνουν τις προϋποθέσεις για να δημιουργηθεί αυτό το οποίο εγώ ονομάζω «η μεγαλύτερη Ανατολική Μεσόγειος».

Η Ελλάδα, λοιπόν, έχοντας φροντίζει –ορθώς, κατά την άποψή μου– να ενδυναμώσει τις σχέσεις της με διάφορους σημαντικούς κομβικούς παράγοντες στην περιοχή της Μέσης Ανατολής, της δίνονται μια σειρά πολύ μεγάλων ευκαιριών, όχι μόνο σε επίπεδο οικονομίας, όχι μόνο σε επίπεδο ήπιας ισχύος, αλλά, αν θέλετε, ακόμα και σε επίπεδο εξισορρόπησης της τουρκικής ισχύος. Ούτως ή άλλως βρίσκονται σημαντικοί παράγοντες στη Μέση Ανατολή οι οποίοι αισθάνονται... δεν θα χρησιμοποιήσω τη λέξη «αμήχανα», αλλά δεν τους αρέσει καθόλου το γεγονός ότι η Τουρκία βλέπει τον εαυτό της ως μια πρωταγωνίστρια δύναμη στο εσωτερικό του σουνιτικού κόσμου.

Νομίζω, λοιπόν, ότι η χώρα μας και οι εξελίξεις δείχνουν προς τη Μέση Ανατολή. Νομίζω ότι πρέπει να επενδύσουμε σε αυτήν την περιοχή. Αν μπορώ να δανειστώ –κάνω quote και μια φράση, την οποία δε χρησιμοποιώ συχνά– από τον Ευάγγελο Βενιζέλο, αυτό το βλέπουμε να το αξιοποιεί και το όλον του Ελληνισμού ή, αν θέλετε, το άλλο κομμάτι του όλου του Ελληνισμού, η Κύπρος, και τον σημαντικό ρόλο τον οποίο έχει αρχίσει ήδη και διαδραματίζει σε αυτό το οποίο ονομάζουμε Λεβάντε, ιδιαίτερα με τις σχέσεις που έχει δομήσει με τον Λίβανο. Πρέπει να θυμηθούμε ξανά ότι είμαστε ένα ναυτικό κράτος και η Ανατολική Μεσόγειος μας δίνει αυτήν την ευκαιρία. Δυστυχώς, τα βαλκανικά μονοπάτια δεν προσφέρουν τις ίδιες ευκαιρίες για την ελληνική οικονομία και για άλλες διαδικασίες.

Σε καμιά των περιπτώσεων δεν λέω ότι θα πρέπει να στρέψουμε τα μάτια μας εκτός των Βαλκανίων –αλλά ανοίγεται ένας κόσμος λαμπρός. Απλώς, να θυμίσω σε όλους μας ότι πέρυσι τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα έστειλαν επανδρωμένη αποστολή στον Άρη και ήδη προετοιμάζουν αποστολή στην Αφροδίτη. Αυτό, λοιπόν, μας δείχνει ότι αυτή η περιοχή έχει μια ιδιαίτερη δυναμική, ή τουλάχιστον έχει παράγοντες που ήδη φροντίζουν για τη μετάβαση από το προηγούμενο ενεργειακό μοντέλο σε μια νέα κατάσταση –η οποία ονομάζεται green agenda, με διεθνείς όρους– και τολμώ να πω ότι ανοίγονται σημαντικές ευκαιρίες για τη χώρα μας στην ευρύτερη περιοχή του Αραβικού κόλπου.

Α. Κωβαίος: Ευχαριστούμε, κ. Λίτσα.

Σ. Λίτσας: Δεν ξέρω αν σας απάντησα.

Α. Κωβαίος: Νομίζω ότι ήταν σαφής η απάντησή σας, σε ό,τι αφορά τα Βαλκάνια τουλάχιστον. Θα ήθελα να κλείσουμε με ένα κύκλο, δεν έχουμε σχεδόν καθόλου χρόνο. Η ερώτησή μου είναι πόσο ειρηνική εκτιμάτε ότι θα είναι αυτή η διαδικασία ανασυγκρότησης της Δύσης, πόσο θα γίνει διαφυλάσσοντας το κεκτημένο, στον βαθμό που το είχαμε μετά τον πόλεμο, στην Ευρώπη και τις σχέσεις της Δύσης. Κυρία Τριανταφύλλου.

Σ. Τριανταφύλλου: Δεν μπορεί παρά να είναι ειρηνική, γιατί είναι πολύ μεγάλα τα διακυβεύματα. Αλλά χρειάζεται προστασία των συνόρων και αυτό είναι που μας αφορά περισσότερο. Η Ελλάδα θα πρέπει να αξιοποιήσει και να υπηρετήσει τη θέση της από γεωγραφική, ιστορική και γεωπολιτική άποψη, ως φυλάκιο, όχι προκεχωρημένο –ας πούμε, όπως έλεγε ο κ. Τσίπρας– outpost, αλλά ως πραγματική πύλη της Δύσης. Αυτή η ιδιότητα δεν μπορεί να αμφισβητηθεί και η Ελλάδα πρέπει να παίξει τον ρόλο των ευρωπαϊκών συνόρων και να ζητήσει όλη την ενίσχυση που χρειάζεται, τη στενή συνεργασία που χρειάζεται από όλους όσους κατανοούν τη σπουδαιότητα των ανατολικών ευρωπαϊκών συνόρων. Αυτή η προστασία μπορεί, βεβαίως, να γίνει με ειρηνικό τρόπο. Κανείς δεν επιδιώκει συγκρούσεις, ιδιαίτερα με την Τουρκία, αλλά, για να προλάβει κανείς τον πόλεμο, πρέπει με κάποιον τρόπο να είναι προετοιμασμένος για αυτόν.

Πράγματι, υπάρχουν στο εσωτερικό της χώρας μας ιδέες και πιέσεις για ένα ρόλο της Ελλάδας στην άκρη της Ευρώπης, έτσι, λίγο δημοσιουπαλληλικό, Ελλαδίτσα, κάπως ανεύθυνη, λίγο τεμπέλα, λίγο μουτρωμένη, λίγο σαν να τα θέλει όλα δικά της και που νιώθει γενικά ότι οι ενήλικες και ο κύκλος των μεγάλων την αδικεί και την επιβουλεύεται. Αυτό νομίζω ότι πρέπει να τελειώσει και για χάρη του παγκόσμιου κύρους της χώρας και της οικονομίας και των ευρωπαϊκών συνόρων και γενικότερα για την ωρίμανση της κοινωνίας μας. Χρειαζόμαστε μια Ελλάδα που να φυλάσσει τα ανατολικά σύνορα της Ευρώπης, να συνδιαλέγεται με την Ευρώπη, με τους Ευρωπαίους εταίρους της, και να έχει υποχρεώσεις, όχι μόνο να ζητεί μικροπρονόμια, ας πούμε, και μικροδιευκολύνσεις. Αυτό που θεωρείται αγγαρεία αυτήν τη στιγμή, δηλαδή κάποια συμμετοχή στα ζητήματα της ευρωπαϊκής άμυνας, είναι, νομίζω, το κλειδί για ένα καινούριο δρόμο στην εξωτερική μας πολιτική.

Α. Κωβαίος: Ευχαριστούμε, κα Τριανταφύλλου. Κύριε Καϊρίδη.

Δ. Καϊρίδης: Νομίζω ότι δεν χωρούν υπεραπλουστεύσεις. Τα πράγματα έχουν γίνει πάρα πολύ σύνθετα, διότι την ώρα που μιλάμε για αυτήν την αντιπαλότητα, να πούμε, Αμερικής - Κίνας ή Δύσης και αντιφιλελευθερισμού, ταυτόχρονα υπάρχει ένα μεγαλύτερο story που μας υπενθυμίζει την κοινότητα των συμπερόντων, που είναι η κλιματική αλλαγή και η κλιματική κατάρρευση. Μην το ξεχνάμε αυτό, διότι τα πράγματα δεν είναι πλέον άσπρο - μαύρο, ή αυτοί που ονειρεύονται συγκρούσεις παλαι-

ού τύπου, υπάρχουν προκλήσεις που επιβάλλουν τη συνεργασία και, κατά συνέπεια, υπάρχει ένα πίσω - εμπρός, μια διαρκής διελευστικότητα και μια διαρκής διαπραγμάτευση, ακόμα και στο δικό μας το πιο μικρό πλαίσιο, που είναι τα ελληνοτουρκικά και το τι συμβαίνει στην Ανατολική Μεσόγειο. Βεβαίως, έχουμε πολύ σοβαρό πρόβλημα ασφαλείας με την Τουρκία. Από την άλλη, υπάρχουν και κάποιοι τύποι, όπως είναι η διαχείριση του περιβάλλοντος, όπως είναι η διαχείριση των προσφυγικών μεταναστευτικών ροών και ούτω καθεξής, όπου υπάρχουν περιθώρια ή, εν πάση περιπτώσει, θα έπρεπε να υπάρχουν περιθώρια, ας το πω έτσι, συνεννόησης προς κοινό όφελος. Άρα, ζούμε σε μια πολύ περίπλοκη κατάσταση, όπου οι πολιτικές ηγεσίες οφείλουν να σκέπτονται out of the box και λιγότερο κοινότητα.

Υπάρχουν κάποια αισιόδοξα σημάδια απέναντι σε αυτές τις προκλήσεις και νομίζω και η Ελλάδα, με τα αποτελέσματα των εκλογών του Ιουλίου του 2019, έστειλε ένα μήνυμα. Η χώρα που ταλαιπωρήθηκε περισσότερο από την οικονομική κρίση τη δεκαετία του 2010, όπου υπήρξαν πάρα πολλές Κασσάνδρες που μιλούσαν για δημοκρατική κατάρρευση και ούτω καθεξής, έστειλε ένα μήνυμα ότι η φιλελεύθερη Δύση με όλα τα συμπαρομαρτούντα δεν είναι τόσο αδύναμη. Και βλέπετε ότι έχουμε μια τάση αποδυνάμωσης του λαϊκισμού –όχι ότι τελειώσαμε με αυτόν, ότι δεν θα επιστρέψει ξανά, ότι τα πράγματα έχουν μονιμοποιηθεί, αλλά, εν πάση περιπτώσει, το είδαμε και στις δημοτικές εκλογές στην Ιταλία πρόσφατα, βλέπουμε κάποιες κινήσεις ακόμα και στην Ουγγαρία. Σίγουρα έχει πολύ ενδιαφέρον το τι θα γίνει στη Γαλλία, οι Podemos στην Ισπανία –για να πιάσουμε και την άλλη πλευρά– δεν είναι στα καλύτερά τους. Άρα, βλέπουμε ότι υπάρχουν αυτές οι κινήσεις.

Είναι πολύ σημαντικό να συναντιόμαστε, να είμαστε ενεργοί, να επικοινωνούμε με τον κόσμο, δηλαδή η δημόσια πολιτική να επικοινωνεί με τον κόσμο της γνώσης, προκειμένου να είναι πιο αποτελεσματική, και να δώσουμε αυτόν τον αγώνα τον πολύ σημαντικό για την ασφάλεια των κοινωνιών μας, με την ευρύτερη του όρου έννοια, όχι μόνον τη στρατιωτική ασφάλεια, διότι το πρόβλημα της ασφάλειας πλέον έχει αποκτήσει και αυτές τις περιβαλλοντικές και άλλες διαστάσεις, που μόλις είπα.

A. Κωβαίος: Κύριε Τσοούκαλη.

Λ. Τσοούκαλης: Οι μεταβατικές περίοδοι, όπως αυτή που περνά η ανθρωπότητα αυτά τα χρόνια, δεν είναι οι καλύτερες για την ειρήνη, είναι επικίνδυνες και ελπίζω να την περάσουμε χωρίς πολλές ανατροπές μη ειρηνικές.

Αν έρθω στα δικά μας, για να είμαι πάρα πολύ σύντομος, η Ελλάδα θα χρειαστεί να υπερασπιστεί τα συμφέροντά της με όσο το δυνατόν λιγότερες ψευδαισθήσεις και όσο το δυνατόν περισσότερο ψυχρό ρεαλισμό. Θα τελειώσω με μια μάλλον προκλητική πρόταση και αυτή είναι ότι, ο καλύτερος τρόπος για να προασπίσουμε τα εθνικά μας συμφέροντα είναι να μην επιτρέπουμε στην εξωτερική μας πολιτική να καθίσταται όμηρος μειοψηφιών που μετατρέπουν τον πατριωτισμό σε επάγγελμα.

A. Κωβαίος: Ευχαριστούμε πολύ.

Δ. Καιρίδης: Και εμπόριο.

Λ. Τσοούκαλης: Και εμπόριο.

Δ. Καιρίδης: Και τηλε-εμπόριο, για να είμαστε σαφείς.

A. Κωβαίος: Ας το κρατήσουμε ως κλείσιμο αυτής της συζήτησης. Σας ευχαριστώ όλους και εσάς, κα Τριανταφύλλου. Ελπίζω κάπως να φωτίσαμε κάποιες πτυχές αυτής της διαδικασίας. Εις το επανιδείν, ενδεχομένως στο «Η Ελλάδα Μετά VI». Ευχαριστούμε.

«The strategic reorganization of the West following the US withdrawal from Afghanistan the role of NATO and repercussions for the Mediterranean and the Balkans»

David Gordon

senior advisor, Eurasia Group

Angelos Athanasopoulos

journalist

III

236

Angelos Athanasopoulos: Good afternoon, ladies and gentlemen. My name is Aggelos Athanasopoulos, I am the editor-in-chief of the newspaper *To Vima* in Athens. We are having now this great discussion in the context of the Kyklos Ideon annual conference named “Ellada Meta V”; the title of the conference is “From crisis to normality or crisis as normality?” and I have the pleasure to have with me and to discuss for the next 20 minutes, Mr. David Gordon, who was formally the Chairman of the Eurasia Group and he has been active for years in the US political establishment next to Mrs. Condoleezza Rice and also in the National Intelligence Council. Mr. Gordon, it is nice to have you with us.

David Gordon: Great to be here.

Angelos Athanasopoulos: So, let me jump immediately into an area of topics that I am sure that you follow still very closely. I would like to start from something which has been puzzling experts all over the world and this is the latest AUKUS agreement between Australia, the United States and the United Kingdom. So, I would like to ask you, in the context of the post-AUKUS world, how do you view US - China rivalry mainly in the Indo-Pacific area and also in other areas, where you think that is already expanding or could possibly expand?

David Gordon: I do believe that the prominence given to the AUKUS agreement was driven largely by the events in Afghanistan and the fact that despite what President Biden said about calling this a big success, which of course it was from a logistic perspective, but I think that the outcome in Afghanistan was a strategic failure for the United States. I think the Biden administration recognizes that and it was very-very important for the Biden administration to highlight the fact that the context of Afghanistan and the reason for the rapid US withdrawal was to focus more specifically on the challenges posed by China in the Asia-Pacific and Indo-Pacific zone.

So, what AUKUS really is, is an effort to increase the military capability of a prominent US ally in an area in which competition is increasing and that is under the water, with submarines. So, I do think that this is principally about China, it is about a long term effort to militarily deter China and I think that the main geographic focal point of that deterrence is around Taiwan and increasing the riskiness to China of a move to militarily take control of Taiwan.

The challenge here of course is that this increment of additional capability for the Australians is going to take over a ten-year period to develop and so, I do not

think it is going to have the kind of deterrence effect in the short term and, indeed, you could make the argument that China will have an incentive to try to resolve the situation in Taiwan before the Australian nuclear-powered submarines come into reality, which is at least ten years away.

Angelos Athanasopoulos: I would like to go back a bit, on what you said about Afghanistan and the withdrawal of the American forces. I would like to ask you, what are the implications of these events, both in US posture, image, and also in its presence in a critical area also in the US - China rivalry, which is Central Asia.

David Gordon: That is a very good question. I think the challenge for the US coming out of Afghanistan, is a challenge of credibility. So, I think that credibility challenge is particularly significant for US allies in the Middle East and in areas around the Middle East, including US friends and allies in Central Asia and in Europe because I do believe that the administration seriously misplayed its end in relations with Europe surrounding Afghanistan by taking this decision without serious consultation with US allies in Europe, who were also participating militarily in Afghanistan.

I think it also raises questions in the broader Middle East, around what is the nature of the US commitment, given that the US administration is speaking about China and the Asia-Pacific as the overwhelming focal point of US strategic concerns. So, I do not believe that the administration has really articulated a strong response to these questions that are being raised. The Secretary of State, Antony Blinken, is in Europe, he met with President Macron of France yesterday, but I do think that relations between the US and Europe are not in a very good place now, and I think the administration has really misplayed Europe, because the Europeans are among US allies.

The Europeans were the most critical of the Trump administration; US Middle East allies did not mind Trump, the Asian allies did not mind Trump, but the European allies were really troubled by the Trump administration, particularly his criticism of NATO and I think that the Biden administration has really missed an opportunity to take advantage of the initial warm feelings in Europe to the change in power in the US. So, I do think that the credibility of the Biden administration in Europe is a large issue.

In the Middle East, I think that there is still a lot of concern in Israel and in the Gulf States, the traditional US allies in the Middle East, of the nature and the solidity of US commitments. In Asia in contrast, I think the Asians look very positively right now on the Biden administration. What they are looking for is the continuation of a very strong US military presence to balance against rising Chinese military capabilities in the South China Sea and in the Indian Ocean and surrounding geographies.

So, in sum, I think that the mishandling of the Afghan withdrawal has been a substantial negative for the United States, but for China it also creates uncertainty, because I think China is also quite vulnerable to the emergence of Afghanistan as a terrorist safe-haven again, not that that is what the Taliban want for Afghanistan, but I think it is going to be very hard for them to prevent this and China will be very vulnerable to that.

The attacks on Chinese personnel working on the China-Pakistan economic corridor in the last year, have increased quite dramatically, so I do think that while China has gained in relative terms because of the loss of confidence in the US, the transition in Afghanistan is also quite a risky one for China.

Athanasopoulos: You mentioned how the Biden administration has misplayed the Europeans.

David Gordon: Yes.

Angelos Athanasopoulos: However, we have seen that US - European relations have deteriorated almost commonly since the George Bush administration at the beginning of the 2000s.

David Gordon: Yes.

Angelos Athanasopoulos: So, back then, we had Iraq, then we had Barack Obama, the rhetoric was different but the message was the same, you have to do more for yourselves, then we had Trump, as you mentioned, and now we have the latest developments. So, my question is, do you see a real change by the Europeans in actually starting taking care of themselves on military issues and maybe reaching what the French would like to say about strategic autonomy and something like this or this is a far-fetched scenario?

David Gordon: My view is that the Europeans can and should do more on the defense side, I think it is not really sustainable the fact that we are now 75 years after the end of World War II, when much if not most of Europe is basically at a parallel level of wealth and prosperity to that in the United States and in that context, the fact that the US still plays such a dominant role in European security should be something that Europeans are concerned about.

On the other hand, I think that it will take a lot of time and financial commitments, which I am not confident will be forthcoming, for the Europeans to really make a big difference on this. So, I do believe that President Macron's notion of greater European autonomy and really try to move to a world in which the role of the United States in Europe is just fundamentally diminished, I do not believe that is realistic and it certainly is going to look very problematic from the viewpoint of those European states that remain vulnerable particularly to Russia.

So, the East European countries, Poland in particular, some of the Northern countries, the Scandinavian countries, and others. So, I do think that Europe having a larger military role, a more coordinated military role, is a positive thing, but I do not think we are heading towards Macron's vision of the EU as the dominant defense actor in Europe; I think that is going to remain NATO.

Angelos Athanasopoulos: Adding to that, before I bring you a bit closer to the East Med and Greece, President Macron is a factor, he will play a certain role in the next few years in Europe unless he loses the elections next year, but at the same time, the other major actor on European level, Germany, is leaving a 15-year reign by Angela Merkel and now we are having a new government hopefully. So, my question is how a post-Merkel Germany could play into this, and could Germany be a positive actor in Europe searching a strategic autonomy role?

David Gordon: It is a very good question, because Germany actually, given its size and its very advanced economy, Germany is really under-resourced and under-capable in terms of the military side of things.

So, I do not believe that that is going to change rapidly and, indeed, I believe that the next German government is probably going to be, at least in its first few years, much more domestically focused. So, we are going to have a German government under any scenario that is comprised of three different parties, those

parties are going to have challenges in coordinating among themselves, whether it is a government led by the SPD or a government led by the CDU; I think it is much more likely to be an SPD-led government, but it will also include the Greens and the free democrats, the sort of economic liberals in Germany.

I do not believe that over the next few years Germany will be playing the role in European affairs that it played under Chancellor Merkel. So, I do believe that again, as you say, borrowing the unlikely scenario of Macron not being re-elected, that President Macron's influence in Europe is going to be growing, because I do not think that the traditional balance between Germany and France, at least for the next couple of years, in European affairs is going to be sustained.

So, I do think that the French and President Macron personally will emerge as the strongest single voice in Europe. But right now Macron's problem, I believe, is that his notion of defense autonomy simply is both unrealistic in fiscal terms and is seen as threatening by too many other countries in Europe.

Angelos Athanasopoulos: So, last but not least, as the US is turning a bit more isolated over the last two years and this US - China rival is growing, it seems that there has been a space for some, let's call them, middle-powers who are trying to somehow fill the vacuum.

We, in Greece, we tend to have one of these middle powers pretty close to us, Turkey. So, Turkey is trying to play in many fronts from Central Asia, the Caucasus and, of course, in the East Med. So, I would like to ask you, what do you think the role of these middle powers will be in the next few years and, more especially, if you think that Turkey can be an unknown factor, maybe a risky factor, in regional politics during the same period.

David Gordon: Now, it is a very good question. I think broadly that it is going to be challenging for middle powers to really keep equidistant between the US and China. I think the growing reality of strategic competition between the US and China is going to make it harder for middle powers to play the role of being equidistant, and I think that is the case in Europe.

Some of the traditional middle powers, like India and Canada, are already moving much more towards the US in response to what they see as the challenges posed. So, I think that Turkey does have this very-very large ambition, particularly in the Eastern Med. Now, the question is, will they be able to achieve these goals?

I think that the financial realities are going to become much more challenging for Turkey, and I think the uncertainty that is caused by President Erdogan's style of politics and style of leadership, are going to make Turkey more vulnerable than it would have otherwise been on the financial side. So, I am not convinced that Turkey is well-placed to really play this role and, of course, in doing so, it is going to come up against the major powers, who all want to have good relations with Turkey but who are not going to defer to Turkey and in that region, I think you are basically talking about three.

One is Russia, which has gained a presence and a significant one in that. The second is the United States, and Turkey of course has played a very constructive role in Afghanistan and the aftermath; in Afghanistan that is definitely appreciated in Washington, but I think US-Turkey relations are not on a completely solid footing. And then the third is Europe, and, you know, here again we saw in the immediate aftermath of AUKUS, the agreement between Greece and France.

So, I think the Turks are ambitious but I do not think they are well-placed either geopolitically or financially to really achieve their aims in that part of the world.

Angelos Athanasopoulos: So, Mr. Gordon, thank you so much for this insightful analysis. I also hope that you follow this year's conference of the Kyklos Ideon, and let's hope that we will have you again with us next year.

David Gordon: Absolutely.

Angelos Athanasopoulos: Thank you so much.

David Gordon: It has been my pleasure speaking with you; I really enjoyed our discussion, and have a great conference.

Angelos Athanasopoulos: Thank you so much, sir.

«The strategic reorganization of the West following the US withdrawal from Afghanistan the role of NATO and repercussions for the Mediterranean and the Balkans»

Edward Luce

journalist; Financial Times chief US commentator; columnist based in Washington, D.C.

Pavlos Tsimas

journalist

Pavlos Tsimas: Edward, thank you very much for being with us at Kyklos Conference, and thank you for all the time and trouble you took to find time to meet us, to join us. Thank you.

Edward Luce: It is a pleasure to join you and thank you for your patience.

Pavlos Tsimas: So, we would like you to help us understand what has been changing in the world in this rather explosive summer. August and September have been explosive in international politics. We will try to make sense of it, with your help. So, let's start with that. When Joe Biden came to Europe last June, there was a sense of celebration, of honeymoon, of good old times coming back, and then in Afghanistan, the Europeans felt that they were left out in the cold, with the AUKUS agreement there was a feeling of betrayal and if you go around European capitals, you will hear that, well, after all, the new American President is just Trump in a more polite and articulate version, which I do not think is fair, but there is something there, there is a disappointment there.

Edward Luce: Yes, and I think it is a very understandable disappointment. I would argue that there was a misreading of what Biden meant by America is back. I think in his own mind, Biden sees America as a sort of friendly, decent, honorable nation that, you know, he is suited to lead, and that Trump was a very dishonorable, rude, boorish, gruff individual, who personified the ugly American but that masked the fact that there is a lot of continuity between what Trump wanted and what Biden is pursuing on trade, no interest in trade deals, no interest in trade negotiations with Europe or in the Indo-Pacific, or ending forever wars in places like Afghanistan and the Middle East, a lot of continuity between Trump and Biden.

The big difference was, and of course this continuity, the third and the most important continuity is the definition of China as the overriding strategic challenge. That again is continuity. The big difference was supposed to be that Biden would address all of these issues with allies, and with a more multilateral frame of mind, because Trump had, of course, been very ruthlessly bilateral and transactional, well unilateral and transactional. Biden would do it more with allies, and I think we have seen that, you know, there are limits, and there have always been limits to the degree to which America really works with and consults allies, and we might have been imagining that Biden would take America back to something that never really existed, which is first among equals that sort of leads a committee where there is a majority vote. It has never been like that, America has always done what it wanted to do.

Pavlos Tsimas: Certainly there is a truth in that, but it a question of relations between America and its European allies. It is also a question of good manners, I mean you negotiate, in a way you talk with your allies before you do something that affects them, but it is something more than that, deep down is the question whether the West as notion, as an alliance based on common values and mutual interests, is still existing, is still pertinent or are we already in a world beyond the West?

Edward Luce: I think that we are somewhere in between; there are going to be a-la-carte issues, where the United States and most European countries will agree.

There are going to be areas where America feels that it is pretty much alone. Maybe, if you add Britain, Canada and Australia, it will have an anglospheric, sort of smaller alliance, but I think the Biden administration feels Europe does not share his diagnosis, Biden's diagnosis which is very bi-partisan of China as being the transcending issue and the Indo-Pacific being the most important theater of geopolitics. I think there is a perception which is probably based on some truths; that Europe has a much more commercial view of what it would like to get out of the relationship with China.

If you remember during the transition, before Biden was inaugurated but after he had been elected, China and Europe signed this big investment, concluded this big investment treaty which really annoyed Biden, and then China overreached, as it often does under Xi Jinping, and started targeting members of the European Parliament, but in a fit of sort of peak of anger over criticism of Chinese human rights violations, and so that deal then got put on ice. But that was an early indicator that Biden wants to have hawkish allies or he will go it alone. The AUKUS deal, which you might want to get into, is a funny mix of the two, but I do not want to jump ahead of your questions.

Pavlos Tsimas: No, let's stick to the AUKUS. Just the other week, President Macron, when he was signing an agreement with Greece concerning a defense agreement and selling of some frigates, a very important deal for Greece, he said that Europeans should stop being naive, let's face it, the Americans are not here anymore, we are alone and we have to do it alone. AUKUS means that America is towards the Pacific heading, that is their focus of interest, we respect that but then we should not be naive anymore, we should do our job together, we should be self-sufficient in strategic and defensive issues. a) Do you think it is realistic? b) How does it look from the Washington point of view?

Edward Luce: I think if the French... I am going to respond to this by trying to encourage more European autonomy and if that leads to greater European defense spending and coordination within the European Union, that would be a reaction America would not disapprove of. I mean, successive American Presidents, you know, Bush, Obama, Trump, Biden, they all have one thing in common, they keep asking for more NATO defense spending. So, if this was the bad reaction, well, then maybe they would hope for more bad reactions, because it is kind of inadvertently fulfilling what America wants. I think the perception of France's reaction is that it is principally France's reaction.

Macron says that he is speaking for Europe, but I noticed it just before the German election that they had the televised debates of the leaders of the German parties, and these issues did not really arise, and foreign policy in general did not really come up, but the AUKUS deal was not debated. So, I think there is

a differentiation; maybe it is wishful thinking in Washington, but there is a differentiation between France's reaction and Europe's reaction. If France wishes to step up its presence in the Indo-Pacific by having closer ties, for example, with India -that is one thing you saw-, again I do not think the United States would have a problem with that, I think they want everybody to come to the party, they understand that France has always had a sort of autonomous..., since De Gaulle it has always had a slightly different, a more French exceptionalist approach, but that does not mean to say they cannot be complementary.

I think the longer term concern is really over Germany's lack of interest in these big harder strategic choices; it is not France's wounded pride, it is Germany's reluctance that is the longer term problem.

Pavlos Tsimas: I see. Okay. You were saying that the AUKUS deal was misinterpreted by the Europeans and especially by the French? What was the meaning of AUKUS?

Edward Luce: I do not think it was misinterpreted, you know, clearly there was extremely bad management by the Australians principally, but ultimately the Biden administration, of communication with France.

Now, they say, and I have talked to a lot of American officials, and indeed Australian officials, they say, look, if we had given France any heads-up that this was coming, then France would have done its best to sort of sabotage this deal and so we felt unable to, but they admit that this was badly handled. I think they do perceive there are some performative elements to France's reaction. You know, France, like America, like Britain, is a pretty ruthless arms trader. General Sisi in Egypt received the legion d' honneur after signing a big arms deal with France. So, France has got quite a hard nose to commercial aspect to the arms trade.

But I think it did feel humiliated by this, and because it was anglospheric in flavor, and because Boris Johnson is such an immature sort of actor, post-Brexit and pre-Brexit, but because he likes to use the British tabloids to poke little, you know, sort of gimmicky disputes with France for his own domestic political benefit. That sort of added to the French peak, I think, but I do share the view that this is not going to have deep long-term consequences for French-American relations, and you have seen in the last few days Jake Sullivan, the National Security Advisor, he has been to Paris, Tony Blinken, the Secretary of State, has been to Paris, Biden has made a groveling call to Macron.

You know, they are stroking the French ego, and I suspect we are not going to get a full De Gaulle situation here, where, you know, they withdraw from the political arm of NATO; I do not think it is going to go that far. I would repeat my earlier point; the deeper concern is Germany's relative un-interest, lack of interest in harder strategic choices.

Pavlos Tsimas: I see. Now, let me take a step back, go back to August and Afghanistan. Well, it was a mess, but what really went wrong, what was the mistake, because there was a long-term planned policy to get out of Afghanistan, it has been explained, we can understand that, but why was it so badly executed?

Edward Luce: I think, you know, if you cast your mind back to 2009 when Biden was Vice President, and when Obama ordered the big surge of more than 100,000 American, 130,000 NATO troops to Afghanistan, Biden was the sole figure within the Obama administration to oppose that surge and to criticize nation building, and I think he felt quite bruised from that experience, that he was treated with contempt by Pentagon generals, that he was sort of steamrolled and mocked a

little bit. So, I think this was quite sort of stubborn, there was quite a stubborn desire by Biden to say look, I was right, we have not built a nation here, and I am not going to listen to the generals and I am not going to take these intelligence forecasts saying things could fall apart, and intelligence forecast did tell him that things could fall apart, the Ashraf Ghani government could fall quite quickly, they really did.

I have seen some of this intelligence. He believes he has been tricked by these people before, he is not going to listen. So, there is a stubborn individual quality to a President who takes a decision, even when his advisors are saying, calm down, let's listen to the experts, let's talk more to allies. Then there is the other sort of aspect, which is that Congress is not confirming so many of the big appointments, the nominations Biden has made for ambassadors to Europe, to NATO, to the State Department, to deal with Europe. There is a lot of empty chairs across the Biden administration, and so...

Pavlos Tsimas: Because Congress is not ready to go ahead, to give a green light.

Edward Luce: Congress, well, in particular Ted Cruz, the Texan Republican with presidential ambitions, he is trying to burnish his credentials as an enemy of the deep state and, of course, appointments to these jobs are apparently deep state. He is also using Biden's agreement to waive sanctions on Nord Stream II, the Russian pipeline to Germany, he is using that as the pretext to block nominations, but the net result is that there are not that many people in place to consult with allies. So, if you combine that with Biden's very personal stubborn sort of desire to get out of Afghanistan and be remembered as the guy who got out of Afghanistan, then you have the makings of this debacle, of this really-really terrible optic of how America withdrew, which was only to some degree swaged by the logistics of a very impressive evacuation. That to some degree sort of dampened the disastrous optics, but it was a disaster.

Pavlos Tsimas: But following the disaster, you know, there was all this circulating, that this is the proof that the American leadership of the Western world is over, that the United States have neither the will nor the power to play the role that they were playing in the decades after the second World War. Is there any truth in that?

Edward Luce: Well, I think it is no coincidence that August 15th is the day that the Afghan President, Ashraf Ghani, just takes off in a bunch of helicopters with no warning.

September the 15th is the day that AUKUS is announced and I think AUKUS was accelerated, and that was part of the problem of mismanagement with France. AUKUS was accelerated in order to counter those criticisms that America is gone and is wondering around alone in this funny mood, that this was accelerated to demonstrate that no, America is working with allies, maybe not all of them, to confront in a quite hard-nosed kinetic way the more assertive China that we have been seeing under Xi Jinping. So, I think that affected the time of criticism, affected the administration's timing; they accelerated the unveiling of this AUKUS deal.

Then, of course, a couple of weeks later the UN General Assembly were on the sidelines of it. You have the Quad Summit of Biden and the leaders of India, Australia and Japan, and I think if you combine these things, you have got quite a hawkish, but not incoherent, American foreign policy position emerging under Biden.

Pavlos Tsimas: Should this hawkish, as you said, position lead us to understand that we are in the early years of a new Cold War era? Is that it? We are in a new Cold War era? And if there is a new Cold War, is it like the old one, as always, the danger, the possibility of a collision, of a clash between the two super powers?

Edward Luce: I think we are in a new Cold War; we are in Cold War 2.0. The difference between the Soviet Union in the last decades of the 20th century and China now in the early 21st century, is that China is deeply integrated in the global economy, because the Soviet block was pretty much entirely separate and mostly driven by barter trade. So, it is a very different kind of Cold War. That ought to be reassuring, because mutually assured destruction comes at a much higher price to everybody through mutually assured financial destruction. But the drive now is to decouple, to decouple not just through the technological worlds and systems and 5G etc., but also more extensive economic decoupling.

Pavlos Tsimas: Is it doable? I mean, there is world trade, there is the climate crisis, where they have to work together. I mean, in the old Cold War era the two blocks just had to find a way, an understanding to avoid nuclear disaster and that was all. Now they have to find understanding in dealing with climate, in dealing with trade, in dealing with a new pandemic or whatever.

Edward Luce: Yes, and that is some of the awkward phrasing of what the Biden administration's China strategy is, it is like compete, cooperate, confront, the three Cs, or competition and coexistence and then confrontation. There is awkwardness in that. The problem is that China under Xi Jinping is not in a mood to engage.

Xi Jinping has not left China since the pandemic began, he turned down the invitation of a physical summit with Biden, he has agreed to a sort of nominal virtual summit, but the United States is not playing in the commercial trade investment field, and this is a problem. You know, it wants to ban Huawei and it wants to restrict semi-conductors, top level semi-conductor exports to China, but it is not providing new opportunities for China's neighbors, America's partners in the Indo-Pacific, and they are very different to the Europeans in the Cold War. They are much-much less willing to view this competition or participate in this competition as an arms trade. They would rather see it as an economic contest.

They want to see American offers and initiatives and engagement. They want to see commercial America and unfortunately Biden, rightly or wrongly, believes that it is an impossibility in the American political climate right now that the phrase TPP or CPTPP as it has been renamed, is a toxic acronym. So, the possibility of America rejoining that partnership for example is, I would say, zero in the foreseeable future and China has now applied to join. So, we have some very-very weird commercial geopolitics going on here with America basically refusing to show up, and that means that America is pursuing this strategy with one hand tied behind its back.

Pavlos Tsimas: I see. Now, if we go back to the idea of the new Biden doctrine for an American foreign policy, we understood that it was a) competing China, it was b) bringing back some multi-lateralism working with allies, helping multi-lateral institutions, and c) promoting democracy. Now, let's talk a little bit about this third aspect; it brings me to allies like Turkey for example. Biden's relations with Tayyip Erdogan, US relations with Turkey have been rather difficult during these months. On the one hand, you know, it is Erdogan's game with Putin, the idea that if you do not sell me F35s, I will buy Russian weapons and all that. On the other hand, this

agony, I know, for years going around in Washington, we should not lose Turkey. So, do you have a comment? How do you see this working out?

Edward Luce: Let me start with the democracy piece of this, because Turkey, of course, would epitomize the dilemma of who to invite, where do you draw the line. Probably Hungary is the wrong side of the line, probably India is still on the right side of the line, but the suspicion will always be it is because India is big and it is bordering China, and Hungary is pretty small, and Orbán is kind of a lost cause, he is kind of, you know, a friend of Putin for a long time. So, there is a pragmatic element to this supposedly principled invitation list.

Turkey is kind of on the line. Really, if it is a democracy, it would be an illiberal democracy as Orbán described it, but can we really say that Erdogan would give up power peacefully if he lost an election, particularly a close election? And can the United States, that is rightly deeply preoccupied with the possibility of a re-run of Trump-Biden in 2020 in 2024, and a much more Erdoganized Trump, a more efficient Republican party be preparing for 2024? Can Biden really stomach inviting Turkey to a democracy summit? That is a very interesting question, to which I do not know the answer, but what I will say is because these questions are so difficult, this summit gets downplayed every month, it gets less important.

Pavlos Tsimas: It started being very important, it started being a very big deal, I mean early 2021.

Edward Luce: It did, and it was a big element of his campaign, and it has just got quieter and quieter and quieter as the realities and trade-offs of America's clash between values and interests, which is an eternal trade-off. But it is a particularly acute one now. I will give you an example, which bears some relationship to the Turkey dilemma, which is last month, the month before, in July, Jake Sullivan, the National Security advisor, went to visit Bolsonaro in Brazil to urge the Brazilians to abandon Huawei, and that is what the meeting was about, not quite sure about the outcome, but he did not raise the fact that Bolsonaro had threatened a coup in next year's elections, which is supposedly against Lula, Lula's return.

He did not mention democracy and the integrity of Brazilian elections in that meeting. So, that gives you an idea which is more important, Huawei or democracy. I think therefore, if I were a betting person, there will be a democracy summit, that is, I think, scheduled, but it is going to be virtual, so not nearly as serious as an in-person summit, and Turkey will be invited and all the controversy around that, and maybe Brazil will be invited, will ensure there is only one democracy summit, there will not be two.

Pavlos Tsimas: I see. I cannot say I like the answer, but I understand that it is a realistic answer, I mean, it has, you know, a sense of cynicism that is not always well-stomached in real life. Also, it is understandable in international politics. Now, there is another dilemma. Erdogan went to New York for the UN Conference, and he was sure he was going to meet with Biden, he did not, and he said I am here to repair the deal for the airplanes, for the F35s, he did not get it, so he threatened, he was angry, he said Biden is the worst American President I have ever met, I have ever seen, worked with, and I am going to Russia, I am going to meet Putin and I am going to buy Russian weapons. He went to Putin and he did not buy any Russian weapons.

Instead, he asked for a number of older generation airplanes, F16s, from the United States, and now we are waiting to see how Washington is going to handle

it. Are they going to give Erdogan the old F16s or are they going to stick to the theory that as long as you have the S-400s, the Russian missiles, you are cut out of any arms deal with us. So, that is a practical, commercial also, dilemma that Washington has to answer very soon.

Edward Luce: It does, and part of the answer will depend upon Biden's approach to Russia. It is not just a Turkey question; it is also a Russia question. How much does it matter to Biden that Turkey is buying sophisticated Russian equipment in breach of its NATO commitments?

And, if you had asked me that same question six months ago, I would have said it matters a lot, but I am being re-oriented a little bit in my reading of how Biden is approaching Putin since they met in Geneva in June, at which Biden calls Putin, I think, a great leader and Russia a great power and prays to Putin's leadership. There was a lot of flattery in that, and some signals subsequently to indicate that there is some hope, longer term, of loosening the Russia - China embrace because if you add in the Nord Stream II sanctions waiver, makes me think that we are not going to be seeing as much hawkishness on Russia as you might have expected.

There is going to be a little bit of Kissinger maybe in the Biden approach to Russia, because of the desire to weaken the bear hug with China. Of course, there are some neuroses there of Russia now being the little brother; last time around, you know, Russia was the baby brother, the Soviets were the big brother. The fact that the Chinese, the road initiative is going through Russia's near abroad and through Central Asia, Georgia and places, and becoming more and more commercially dominant on Russia's doorstep, and the fact that Russia is, in terms of the Siberian border, quite nervous of a densely populated China eyeing an increasing fertile, but relative low density, Eastern Russia.

So, there are neuroses that can be exploited there and maybe a blind eye can be turned to Turkey's purchase of these S-400s or at least a minor slap on the wrist, but whether that results in F35s being resumed, I have no idea, I would be doubtful. Turkey becomes too unstable and unpredictable an ally and that is not going to change under Erdogan, arguably it is going to get worse.

Pavlos Tsimas: Well, we could go on for hours, I mean I could go on raising questions, it is a thrill to have this chance to talk with you, but I have to respect your time and the Conference's agenda.

So, Edward, thank you very much for taking part in the Kyklos Conference, and thank you for the privilege of debating with you the shape of the world as it is changing in recent months. Thank you very much.

Edward Luce: Pavlos, a great pleasure and thank you, I really enjoyed it.

Pavlos Tsimas: Thank you.

«The strategic reorganization of the West following the US withdrawal from Afghanistan the role of NATO and repercussions for the Mediterranean and the Balkans»

Ιωάννης Αλέξιος Ζέπος

πρέσβης ε.τ., πρώην γενικός γραμματέας Υπουργείου Εξωτερικών, πρώην μόνιμος αντιπρόσωπος στο NATO

Γιώργος Πρεβελάκης

ομότιμος καθηγητής Γεωπολιτικής στη Σορβόνη (Paris 1), ερευνητής στο CNRS (UMR Géographie-cités)

Κατερίνα Σώκου

Nonresident Senior Fellow, Atlantic Council, ανταποκρίτρια Καθημερινής - ΣΚΑΪ στην Ουάσιγκτον

Γιώργος Τζογόπουλος

Fellow στο Κέντρο Στρατηγικών Σπουδών Μπέγκιν-Σαντάτ, το ΕΛΙΑΜΕΠ και το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο της Νίκαιας, συγγραφέας του βιβλίου *The Miracle of China: The New Symbiosis with the World*

Κωνσταντίνος Φίλης

αναπληρωτής καθηγητής Αμερικανικού Κολλεγίου Ελλάδας, μέλος της Συμβουλευτικής Επιτροπής του ΙΔΙΣ, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Βασίλης Νέδος

δημοσιογράφος

Β. Νέδος: Καλησπέρα σας, είμαστε στην επόμενη συνεδρία του Κύκλου, αυτήν τη φορά με συζήτηση με θέμα την ανασυγκρότηση της Δύσης μετά το Αφγανιστάν. Επιτρέψτε μου να καλωσορίσω τους προσκεκλημένους ομιλητές μας: τον κ. Ιωάννη-Αλέξανδρο Ζέπο, πρέσβη επί τιμή, πρώην γενικό γραμματέα του Υπουργείου Εξωτερικών και πρώην μόνιμο αντιπρόσωπο στο NATO/- τον κ. Γιώργο Πρεβελάκη, ομότιμο καθηγητή Γεωπολιτικής στο Παρίσι, στη Σορβόνη, και ερευνητή στο CNRS- τη συνάδελφό μου Κατερίνα Σώκου, Nonresident Senior Fellow στο Atlantic Council και ανταποκρίτρια της Καθημερινής και του ΣΚΑΪ στην Ουάσιγκτον- τον κ. Γιώργο Τζογόπουλο, Fellow στο Κέντρο Στρατηγικών Σπουδών Μπέγκιν-Σαντάτ, το ΕΛΙΑΜΕΠ και το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Νίκαιας- και τον κ. Κωνσταντίνο Φίλη, αναπληρωτή καθηγητή στο Αμερικανικό Κολλέγιο Ελλάδας, μέλος της Συμβουλευτικής Επιτροπής του ΙΔΙΣ στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Θα αρχίσω με τη σειρά των εισαγωγών, από τον κ. Ζέπο. Λέμε «Η ανασυγκρότηση της Δύσης μετά το Αφγανιστάν» –κάπως γενικόλογα ακούγεται. Εγώ εκείνο που ήθελα να σας ρωτήσω είναι, τα προηγούμενα χρόνια, και σε θεωρητικό και σε πρακτικό επίπεδο, είχαμε μάθει, τέλος πάντων, ή καταλαβαίναμε ότι για την Αμερική ο χώρος αυτός –Αφγανιστάν, Ιράν– ήταν το γεωγραφικό κέντρο του κόσμου. Για ποιο λόγο έφυγε –ή τουλάχιστον αυτήν την αίσθηση έχουμε– τόσο άτακτα η Αμερική από εκεί και πηγαίνει προς τον Ειρηνικό Ωκεανό; Αυτή η μετατόπιση, αυτή η απότομη απόφαση για μετατόπιση πού οφείλεται; Όντως υπάρχει αλλαγή των δεδομένων, μήπως οι Αμερικανοί σκέπτονται να συνεχίσουν αυτή τη στρατηγική συμμαχιών που έκαναν στον Ειρηνικό Ωκεανό και σε άλλες περιοχές του πλανήτη;

I.-A. Ζέπος: Καλησπέρα σας. Να ευχαριστήσω τον Κύκλο, καταρχάς, και τον πρόεδρο, τον κ. Βενιζέλο, για την πρόσκληση. Αυτό που με ρωτάτε είναι ενδιαφέρον, με την έννοια ότι πράγματι έγιναν λίγο γρήγορα όλα αυτά, η μετατόπιση αυτή η αμερικανική. Νομίζω ότι βασικό –το ξέρουμε όλοι, συν-πλην, αλλά νομίζω ότι αυτό έπαιξε το βασικό ρόλο– είναι ότι ξαφνικά –και θα έλεγα ότι λίγο άργησαν σε αυτό οι Αμερικανοί– ανακάλυψαν ότι η Κίνα μπορεί να κινηθεί προς μια κατεύθυνση διαφορετική από αυτή που είχαν φανταστεί. Εγώ προσωπικά πιστεύω εδώ και χρόνια ότι η Κίνα, όταν θα είχε φθάσει σε ένα οικονομικό επίπεδο που ήταν αυτό που θα ήθελε, θα μπορούσε να παρουσιάσει στοιχεία επιθετικής παρουσίας στην Ασία απέναντι και σε άλλες χώρες –ήταν κάτι που εγώ το περίμενα. Έχω την εντύπωση, λοιπόν, ότι οι Αμερικανοί, βλέποντας ότι τα συμφέροντά τους πλέον κατά κύριο λόγο βρίσκονται εκεί, με την έννοια τη γεωστρατηγική και την οικονομική, μετατόπισαν, ίσως λίγο απότομα και λίγο ξαφνικά, το ενδιαφέρον τους –έχει ξεκινήσει εδώ και μερικά χρόνια αυτή η προσπάθεια, αλλά στην τελευταία φάση έγινε λίγο πιο γρήγορα από ό,τι έπρεπε– και πράγματι δείχνουν σαφώς ότι η Κίνα είναι αυτό που τους απασχολεί και ότι τα άλλα θα βρουν τον δρόμο τους μέσα από τις διεργασίες που έχουν ξεκινήσει.

B. Νέδος: Κύριε Πρεβελάκη, θα μείνω στην έννοια της μετατόπισης, διότι φαίνεται ότι η Ουάσιγκτον και η Ευρώπη την αντιλαμβάνονται με τελείως διαφορετικό τρόπο. Θεωρείτε ότι υπάρχει περίπτωση να γεφυρωθεί αυτό το χάσμα που βλέπουμε αυτήν τη στιγμή ανάμεσα στις μεγάλες πρωτεύουσες της Ευρώπης και την Αμερική ως προς το ποιο πρέπει να είναι το νέο κέντρο γεωπολιτικού ενδιαφέροντος για τη Δύση;

Γ. Πρεβελάκης: Θα μιλήσω λίγο και από την εμπειρία μου ως μονίμου αντιπροσώπου της Ελλάδας στον ΟΟΣΑ, γιατί αυτό το οποίο παρατήρησα, ιδιαίτερα τον τελευταίο χρόνο, με τη διαδικασία εκλογής του νέου γενικού γραμματέα και με πολύ μεγάλη έμφαση την περασμένη εβδομάδα, που είχαμε την υπουργική διάσκεψη, για εμένα φωτίζει πολύ τις εξελίξεις. Στην υπουργική διάσκεψη που είχαμε την περασμένη εβδομάδα ήταν σαφές ότι οι Αμερικανοί επιστρέφουν στην Ευρώπη, επιστρέφουν στον ΟΟΣΑ και προσπαθούν να ξεδιπλώσουν μια καινούρια γεωγραφία του κόσμου, μέσα στην οποία δεν είναι θέμα ανασυγκρότησης της Δύσης αλλά επαναπροσδιορισμού της Δύσης. Δηλαδή, νομίζω ότι αυτό που επιδιώκουν είναι να φτιάξουν ένα σύστημα, το οποίο είναι φυσικά κάτω από την ηγεσία τους, μέσα στο οποίο θα ενωθούν οι παλιοί τους σύμμαχοι με καινούριους συμμάχους και φυσικά θα ενωθεί η Δύση, δηλαδή το σύστημα γύρω από τον Ατλαντικό με το κομμάτι που είναι στον Ινδοειρηνικό.

Επομένως, είμαστε μπροστά σε μια μεγάλη επιχείρηση επαναπροσδιορισμού όλης της συμμαχίας γύρω από τις Ηνωμένες Πολιτείες, και νομίζω ότι μέσα σε αυτήν τη στρατηγική θα ενταχθεί, θέλοντας ή μη, και η Ευρώπη, η οποία δεν έχει, όπως έχει αποδειχθεί τον τελευταίο καιρό, την ικανότητα να προτείνει ένα εναλλακτικό σχήμα. Επομένως, μπορεί να υπάρχουν ενοχλήσεις, διαμαρτυρίες κ.λπ. –φαντάζομαι ότι η δύναμη που θα μπορούσε να φέρει τις πιο πολλές αντιρρήσεις είναι η Γαλλία– αλλά η αίσθησή μου είναι ότι και πάλι οι Αμερικανοί θα προτείνουν κάποια κατανομή ρόλου στη Γαλλία. Μιλάμε για τη Μέση Ανατολή, μπορεί να δοθεί ως υπεργολαβία στη Γαλλία αυτή η περιοχή –το οποίο φυσικά μπορεί να θεωρηθεί ως παγίδα για τους Γάλλους, αλλά επειδή οι Γάλλοι έχουν αυτό το παρελθόν το ηγεμονικό ίσως το δουν και με θετικό τρόπο.

B. Νέδος: Κατερίνα, πάμε σε εσένα. Πώς γίνεται αντιληπτό το μετά-Αφγανιστάν μέσα στους κόλπους της Δύσης; Θέλω να σε ρωτήσω και για τη MDCA, αλλά μετά, στον επόμενο κύκλο ερωτήσεων.

Κ. Σώκου: Καλημέρα από την Ουάσιγκτον, γεια σας και από εμένα και ευχαριστώ για την πρόσκληση. Εδώ, στις Ηνωμένες Πολιτείες, υπάρχει προφανώς η στροφή στην Ασία και είναι κατανοητή και αντιληπτή οποιαδήποτε στιγμή μιλήσει κανείς με οποιονδήποτε Αμερικανό αξιωματούχο της κυβέρνησης. Την ίδια στιγμή, όμως, στο εσωτερικό της χώρας αυτό που εισπράττουμε είναι η πολιτική εσωστρέφεια. Δηλαδή, υπάρχει μεν η έμφαση στην Ασία, αλλά και η πραγματικότητα ότι κάπως πρέπει να επαναπροσδιοριστούν οι προτεραιότητές τους και αυτό, κακά τα ψέματα, σημαίνει χαμηλότερη προτεραιοποίηση για θέματα που παραδοσιακά ήταν πρώτα στην agenda, συμπεριλαμβανομένης βεβαίως της διατλαντικής συνεργασίας και συμμαχίας.

Οπότε, σε αυτό το επίπεδο πιστεύω ότι είναι σαφές ότι το νέο σκηνικό σημαίνει περισσότερες ευθύνες για την Ευρώπη. Αλλά, όλα αυτά στο πλαίσιο βεβαίως του ανταγωνισμού των μεγάλων δυνάμεων, που πρέπει να πούμε ότι σιγά σιγά, έτσι όπως προσδιορίζεται πλέον από την κυβέρνηση Biden, «φωνάζει» λιγότερο, καθώς υπάρχει ταυτόχρονα με τον ανταγωνισμό μια προσπάθεια συνεργασίας σε βασικά ζητήματα με όλες τις ανταγωνιστικές δυνάμεις, με την Κίνα στα θέματα της κλιματικής αλλαγής, με τη Ρωσία στα θέματα της αντιμετώπισης της τρομοκρατίας.

Έχουμε, λοιπόν, από τη μία τη στροφή προς την Ασία και την έμφαση βεβαίως στον ανταγωνισμό με την Κίνα, την ίδια στιγμή όμως αυτό γίνεται σε ένα πλαίσιο που είναι λιγότερο συγκρουσιακό, αν θέλετε μανιχαϊστικό, σε σχέση με τη διακυβέρνηση σίγουρα του προέδρου Trump. Οπότε, παραμένει λίγο ένα ερωτηματικό, αν θέλετε, στο εσωτερικό της χώρας πώς αυτό τελικά μεταφράζεται σε ένα νέο μοντέλο εξωτερικής πολιτικής και προτεραιοτήτων που κατανοεί ο μέσος Αμερικανός σε σχέση με το πού πηγαίνουμε.

Β. Νέδος: Κατερίνα, αν μου επιτρέψεις, είναι δείγμα νέου απομονωτισμού;

Κ. Σώκου: Σίγουρα, στο πλαίσιο των πολιτικών προτεραιοτήτων της κυβέρνησης Biden, αυτό που βλέπουμε σε σχέση με το πόσο ασχολείται ο ίδιος ο πρόεδρος με κάποια από αυτά τα θέματα και πόσο ψηλά είναι στην καθημερινή agenda της κυβέρνησης του Λευκού Οίκου, πρέπει να πούμε ότι είναι λίγο πιο χαμηλά. Γιατί, όταν εξελέγη, είχε στο μυαλό του τις βασικές μεγάλες κρίσεις που αντιμετωπίζει στο εσωτερικό της χώρας και σε αυτές θέλει, καταρχάς, να εστιάσει και αυτές θέλει να αντιμετωπίσει. Μην ξεχνάμε ότι σε ένα χρόνο σχεδόν έχουμε τα midterm elections, δεν έχει πολύ περιθώριο να περάσει τη νομοθετική του agenda από ένα Κογκρέσο όπου έχει σίγουρα την πλειοψηφία. Οπότε, ακόμα και στον επόμενο χρόνο πιστεύω ότι θα δούμε την προτεραιοποίηση των εσωτερικών θεμάτων σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι είχαμε συνηθίσει ίσως με άλλους προέδρους και με τον ρόλο της Αμερικής διεθνώς.

Αυτά βεβαίως σε επίπεδο εντυπώσεων, γιατί στην ουσία η προσέγγιση με την Ευρώπη συνεχίζεται και, ταυτόχρονα, υπάρχουν πολλοί ικανοί διπλωμάτες που αναζητούν την καινούρια ισορροπία και τον μεγαλύτερο ρόλο της Ευρώπης σε αυτήν την εποχή.

Β. Νέδος: Να πάω στον κ. Τζογόπουλο. Ήδη είπαμε κάποια πράγματα για τη συζήτηση στους κόλπους της Δύσης, την Αμερική και την Ευρώπη. Ο κ. Τζογόπουλος να πούμε ότι είναι συγγραφέας του βιβλίου *The Miracle of China: The New Symbiosis with the World*. Ήθελα λίγο να μας πείτε, η αποχώρηση από το Αφγανιστάν και κυρίως κάποια από τα απόνερα αυτής της διαδικασίας, που είναι η συμφωνία ΑΥΚΥΣ ανάμεσα στην Αμερική, την Αυστραλία και το Ηνωμένο Βασίλειο, πώς γίνονται αντιληπτά από την Κίνα, επιτείνουν το σύνδρομο περικαράκωσης που υπάρχει στο Πεκίνο;

Γ. Τζογόπουλος: Ευχαριστώ πολύ, κ. Νέδο. Να ευχαριστήσω τον Κύκλο Ιδεών, τον κ. Βενιζέλο και τον κ. Καβάσαλη για την τιμητική πρόσκληση. Αυτό που θα ήθελα να πω

για το Αφγανιστάν, είτε κάποιος συμφωνεί είτε διαφωνεί με την αμερικανική πολιτική, είναι ότι επρόκειτο για απόφαση η οποία ελήφθη κατόπιν σοβαρής διαβούλευσης και συνάδει με την προεκλογική agenda του προέδρου Biden. Το μεγάλο πρόβλημα είναι ο τρόπος με τον οποίο αποχώρησαν οι αμερικανικές δυνάμεις από το Αφγανιστάν, όχι η αποχώρηση αυτή καθαυτή. Διότι η αποχώρηση αυτή καθαυτή είχε συζητηθεί και στη Σύνοδο του NATO του Ιουνίου. Ουδείς όμως περίμενε ότι θα εξελισσόταν με τον τρόπο με τον οποίο εξελίχθηκε.

Αυτό που δημιουργείται αυτήν τη στιγμή είναι ένα κενό σε μια περιοχή, όπου οι αμερικανικές δυνάμεις στο παρελθόν είχαν τη δυνατότητα να το καλύπτουν. Και το ερώτημα που τίθεται είναι πώς μπορεί να καλυφθεί αυτό το κενό; Και είναι αυτό το κενό ευκαιρία, πρόσκληση ή κίνδυνος για χώρες όπως η Ρωσία και η Κίνα; Αυτά τα διλήμματα αυτήν τη στιγμή απασχολούν τη ρωσική και την κινεζική ηγεσία, με δεδομένο πλέον ότι στον χώρο της Κεντρικής Ασίας ο Οργανισμός Συνεργασίας της Σαγκάης αποκτά ένα ρόλο διαφορετικό σε σχέση με το παρελθόν.

Τώρα, όσον αφορά τη Συμφωνία ΑUKUS, αυτή ευθυγραμμίζεται πλήρως με την αμερικανική πολιτική έναντι της Κίνας τα τελευταία πέντε χρόνια. Δηλαδή, υπάρχει πλήρης συνέχεια σε αυτό το οποίο προσπαθούν να πετύχουν οι Αμερικανοί. Το γνωρίζουν οι Κινέζοι, προσπαθούν να αντιδράσουν με τον δικό τους τρόπο. Και αυτό το οποίο μας απασχολεί πλέον ως διεθνή κοινότητα είναι κατά πόσο μπορεί να επιτευχθεί μια σταθερότητα, διότι τα συμφέροντα Ηνωμένων Πολιτειών και Κίνας συγκρούονται. Συγκρούονται, όμως, στη γειτονιά της Κίνας, σε μια περιοχή όπου η Κίνα θεωρεί ότι διακυβεύονται ζωτικά της συμφέροντα, και αυτό είναι που δημιουργεί πολύ μεγάλη ανησυχία για το τι πρόκειται να γίνει από εδώ και στο εξής. Νομίζω ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο να προβλέψουμε, παρά μόνο να σκιαγραφήσουμε τα διαφορετικά δεδομένα που υπάρχουν.

Β. Νέδος: Να μείνουμε λίγο στην ίδια περιοχή. Να ρωτήσω τον κ. Φίλη τώρα, τι θεωρείτε ότι μπορεί να είναι η λογική συνέχεια στις πρωτοβουλίες αυτές που λαμβάνουν οι Αμερικανοί τους τελευταίους μήνες. Είχαμε την αποχώρηση από το Αφγανιστάν –πολύ σωστά ο κ. Τζογόπουλος μας θύμισε ότι ήταν στην προεκλογική agenda του Joe Biden–, έχουμε τη Συμφωνία με την Αυστραλία και το Ηνωμένο Βασίλειο για τα υποβρύχια με πυρηνική πρόωση και έχουμε και μια συζήτηση για το πώς θα εξελιχθεί η διατλαντική σχέση –μας είπε κάποια πράγματα επ’ αυτού ήδη και ο κ. Πρεβελάκης. Οπότε ήθελα να ρωτήσω, μπορεί κάποιος να μαντέψει ποιο είναι το μεγάλο αφήγημα πίσω από όλη αυτήν την αμερικανική γεωπολιτική προσπάθεια ανασυγκρότησης, μετατόπισης –πείτε το, όπως θέλετε.

Κ. Φίλης: Ευχαριστώ πολύ, καταρχάς, για την πρόσκληση. Πιστεύω, κ. Νέδο, ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν κάνει κάποιες διαπιστώσεις όλα τα περασμένα χρόνια. Άλλωστε, αυτό το οποίο συνέβη στο Αφγανιστάν, ή η μετατόπιση προς την περιοχή Ινδικού και Ειρηνικού, το Pivot to Asia το περίφημο, είχε ξεκινήσει ήδη από την εποχή Obama. Θα έλεγα δε ότι, αν δεν είχε μεσολαβήσει η επίθεση της 11ης Σεπτεμβρίου, ήδη στο στρατηγικό δόγμα των Ηνωμένων Πολιτειών από τις αρχές του 21ου αιώνα η Κίνα νοούταν ως ο υπ’ αριθμόν ένα κίνδυνος, απειλή, πρόκληση ασφαλείας τέλος πάντων, για τα αμερικανικά συμφέροντα. Άρα, είναι μια διαδικασία η οποία εξελίσσεται εδώ και περίπου δύο δεκαετίες, δεν είναι κάτι που συνέβη τις τελευταίες εβδομάδες, τους τελευταίους μήνες. Ούτε μπορούμε να αποδώσουμε τη Συμφωνία ΑUKUS στην αποχώρηση των Αμερικανών από το Αφγανιστάν και την ανάγκη τους να χρυσώσουν το χάπι λόγω του πώς αυτό επηρέασε την εικόνα τους παγκοσμίως.

Συνεπώς, έχουμε κάτι το οποίο, κατά την άποψή μου, είναι στέρεο και η προσέγγιση

των Αμερικανών, συμφωνώ πάρα πολύ με αυτό που είπε ο κ. Πρεβελάκης, είναι να δημιουργήσουν μια νέα συνθήκη μέσα από την οποία μπορούν να αντιμετωπίσουν καλύτερα και να ανασχέσουν αποτελεσματικότερα την επιρροή που ασκεί η Κίνα, κατά κύριο λόγο. Η Ρωσία αποτελεί, για την ώρα, ουρά των εξελίξεων σε αυτό. Έχει βέβαια μια θέση στην περιοχή της Μέσης Ανατολής πρωτόγνωρη για τα δεδομένα, αλλά, παρ' όλα αυτά, η Κίνα είναι το μεγάλο ζήτημα.

Συνεπώς, οι Αμερικανοί –και κλείνω με αυτό– εκτιμώ ότι θέλουν να δημιουργήσουν εστίες επιρροής, οι οποίες δεν θα είναι μόνο σε αυτό που εμείς νοούμε έως σήμερα, ο λεγόμενος δυτικός κόσμος –που είναι δηλαδή η Ευρωπαϊκή Ένωση, η Ευρώπη και οι Ηνωμένες Πολιτείες–, αλλά πλέον αυτός εκτείνεται γεωγραφικά και φθάνει στην περιοχή του Ινδικού και του Ειρηνικού, και να μην επιτρέψουν σε δυνάμεις όπως είναι η Κίνα –σε ό,τι αφορά την άμεση δική της περιοχή– ή η Ρωσία –σε ό,τι αφορά τη Μέση Ανατολή, την Ανατολική Μεσόγειο– να κάνουν κουμάντο ή, τέλος πάντων, να έχουν τον πρώτο λόγο. Γι' αυτό κιόλας πιστεύω –και, φαντάζομαι, στον επόμενο κύκλο μπορούμε να το δούμε πιο ειδικά– ότι στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, εν προκειμένω, για τους Αμερικανούς το ποιος θα μπει στα παπούτσια τους, εφόσον οι ίδιοι έχουν μερικώς αποστασιοποιηθεί –δεν μιλάμε για αποδρομή, λέμε απλώς ότι έχουν μια αποστασιοποίηση γιατί έχει μετατοπιστεί αλλού το ενδιαφέρον τους... Αυτό έχει μια σημασία να το σχολιάσουμε, νομίζω, στον επόμενο γύρο, για το πώς ένα πλέγμα συμπράξεων και συνεργιών θα μπορούσε να διευκολύνει τις Ηνωμένες Πολιτείες, ώστε να μην επιτρέψουν σε δυνάμεις όπως είναι η Κίνα και η Ρωσία να είναι αυτές που θα έχουν, όπως είπα και πριν, τον πρώτο και τον τελευταίο λόγο σε αυτή, την περιοχή.

B. Νέδος: Βεβαίως, θα γυρίσουμε και στη γειτονιά μας, εννοείται αυτό. Πριν γυρίσουμε όμως στη γειτονιά, θα ξεκινήσω ξανά από την αρχή της σειράς των ομιλιτών. Θα πάω στον κ. Ζέπο, να τον ρωτήσω και κάτι που συνδέεται με τα χρόνια που πέρασε στην Ινδία ως πρέσβης, το 1999 έως το 2003, αν δεν απατώμαι. Ένας μεγάλος παίκτης στον σχεδιασμό τον αμερικανικό και τον ευρύτερο δυτικό στην περιοχή του Ινδοειρηνικού είναι βεβαίως και η Ινδία. Νωρίτερα πολύ ωραία το έθεσε ο κ. Καιριδής, νομίζω, ότι άνοιξαν σαμπάνιες στο Τόκιο με την ΑΥΚΥΣ, ότι υπήρξε, τέλος πάντων, μια θετική αντίδραση από την πλευρά της Ιαπωνίας. Η Ινδία είναι η μεγαλύτερη δημοκρατία του κόσμου και οι Αμερικανοί, και λιγότερο οι Ευρωπαίοι, φαίνεται ότι στηρίζουν κάποιες από τις ελπίδες τους για διεύρυνση της επιρροής τους στην περιοχή αυτή. Ήθελα να σας ρωτήσω πώς βλέπετε τον παράγοντα Ινδία σε όλη αυτήν τη συζήτηση.

I.-Α. Ζέπος: Ξεκινώντας από τον κ. Πρεβελάκη και την ιδέα του –που συμφωνώ απόλυτα– για τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος, πραγματικά πιστεύω ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες θα κινηθούν πιο δραστικά και στον χώρο της Ασίας, προσπαθώντας να παρασύρουν μαζί και τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Και, κυρίως, θα έλεγα ότι εκεί θα προσπαθήσουν να κτίσουν –έχουν αρχίσει ήδη– συμμαχίες μέσα στο πλαίσιο αυτό της αντιμετώπισης, όπως εκείνοι το βλέπουν, της Κίνας. Σε αυτήν την εξίσωση πιστεύω πραγματικά ότι η Ινδία έχει ένα ρόλο να παίξει, διότι υπάρχει και μια λέξη βασική την οποία δεν είπατε, είναι μεν δημοκρατική αλλά είναι και πυρηνική.

B. Νέδος: Σωστό.

I.-Α. Ζέπος: Επομένως, για τους Αμερικανούς η προσέγγιση η ινδική στην όλη τους προοπτική της αντιμετώπισης της Κίνας νομίζω ότι περνά σίγουρα σιγά σιγά –γιατί οι Ινδοί δεν είναι βιαστικοί, κάνουν αργά βήματα– και από τη συμπερίληψη της Ινδίας μέσα σε αυτήν τη συμμαχία για την αντιμετώπιση, κάποια στιγμή μελλοντικά ή όχι,

της Κίνας. Διότι και η Κίνα η ίδια, όπως ξέρετε, έχει ένα σύνορο κοινό με την Ινδία και έχει διάφορα κατά καιρούς συνοριακά προβλήματα και είναι πράγματα που δεν έχουν λύσει οι δύο αυτές χώρες μεταξύ τους. Άρα, θα έλεγα ότι η σχέση τους είναι κατ' επίφασιν φιλική. Κατά βάση έχουν πολλές διαφορές και οι Ινδοί θεωρούν –και έρχομαι σε αυτό που με ρωτήσατε στην αρχή– ότι στα συρτάρια, όπως λένε οι Ινδοί οι ίδιοι, στο Πεκίνο των διάφορων επισήμων υπάρχουν πολλά σχέδια των Κινέζων για την επέκταση στην Ασία, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο.

Επομένως, οι Ινδοί το βλέπουν να έρχεται αυτό και, επομένως, αργά ή γρήγορα, πιστεύω, θα συμπλεύσουν με τους Αμερικανούς στο να κτιστεί ένα καινούριο σύστημα στην Ασία, με τη βοήθεια και της Δύσης.

Ένα θέλω να προσθέσω εδώ, ότι θα πρέπει να γίνει μια προσπάθεια, νομίζω, έναντι της Ρωσίας. Δηλαδή, δεν θα πρέπει να αφηθεί η Ρωσία να αποτελέσει επίσης έναν αντίπαλο μαζί με την Κίνα. Θα πρέπει να βρεθούν σιγά σιγά τρόποι, ώστε η ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική και η αμερικανική να κρατήσουν τη Ρωσία με αυτό το στρατόπεδο και όχι να την ωθήσει στο κινεζικό.

Β. Νέδος: Επιτρέψτε μου ένα follow-up στον κ. Ζέπο. Αυτή η κυοφορούμενη τριμερής Ελλάδας - Ινδίας - Ηνωμένων Αραβικών Εμιράτων μπορεί να λειτουργήσει ως επιταχυντής, ως εργαλείο διευκόλυνσης αυτής της ώσμωσης ανάμεσα στην Ευρώπη και την Ινδία;

Ι.-Α. Ζέπος: Κοιτάξτε, νομίζω ότι από ελληνικής πλευράς έχει παρθεί αυτή η απόφαση στο επίπεδο του πρωθυπουργού και του υπουργού Εξωτερικών, ότι επιπροσβλέπουμε σε μια πλησιέστερη σχέση γενικότερα με την Ινδία. Ξεκινάμε, λοιπόν, με αυτό το τριγωνικό σχήμα, επειδή οι Ινδοί έχουν πολύ καλές σχέσεις και με τα Εμιράτα, ελπίζοντας ότι αυτό θα μπορεί να είναι ένας σπόρος προς τη θετική κατεύθυνση, ώστε να μπορέσουμε να προχωρήσουμε περαιτέρω και να πλησιάσουμε την Ινδία.

Β. Νέδος: Άρα, κ. Πρεβελάκη, έρχομαι σε εσάς, αυτό που έχουν περιγράψει έως τώρα οι ομιλητές, τουλάχιστον έτσι όπως το σχηματοποιώ εγώ στο μυαλό μου –μπορεί και να κάνω λάθος– είναι ότι στον υφιστάμενο δρόμο, τον νέο δρόμο του μεταξιού, εντός εισαγωγικών, τον Belt and Road, προσπαθεί η Αμερική να φτιάξει ένα παράλληλο δικό της δρόμο, όπου θα περνούν ιδέες, συμμαχίες κ.λπ. Δεν είναι, όμως, αυτό λίγο αντιφατικό σε σχέση με την αντίληψη την αγγλοσαξονική των πραγμάτων τα προηγούμενα χρόνια; Για ποιον λόγο βάζουν οι Αμερικανοί νερό στο κρασί τους; Είναι πραγματισμός, είναι ρεαλισμός ή είναι απλά η ανάγκη αντίθεσης απέναντι στην Κίνα;

Γ. Πρεβελάκης: Πρέπει να δούμε αυτή η αντιπαράθεση, ας πούμε, Ηνωμένων Πολιτειών και Κίνας τι μορφή θα πάρει. Στον Ψυχρό Πόλεμο η αντιπαράθεση ήταν κατά βάση ότι φανταζόμασταν τα τανκς τα σοβιετικά να παρελαύνουν στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Εγώ πιστεύω ότι, βεβαίως, υπάρχει και σε αυτήν την περίπτωση η ανησυχία τι θα γίνει με την Ταϊβάν κ.λπ. και γι' αυτό ήταν απαραίτητο να δημιουργηθεί ένα σύστημα πειστικής αποτροπής, αλλά από εκεί και πέρα νομίζω ότι η βασική μάχη είναι γι' αυτό που ένας Κινέζος αναλυτής είπε, τη μάχη for the hearts and minds, για τις καρδιές και τα μυαλά του αναπτυσσόμενου κόσμου. Το βλέπουμε αυτό, βλέπουμε τις επενδύσεις που κάνει η Κίνα, το πώς μπαίνει στις διάφορες χώρες. Η Αφρική είναι μέγα διακύβευμα για το μέλλον.

Επομένως, έχουμε πλέον άλλες μορφές –όχι ότι δεν υπήρχαν και στον Ψυχρό Πόλεμο, γιατί και τότε είχαν χρησιμοποιήσει οι Σοβιετικοί το αντιαποικιοκρατικό κίνημα κ.λπ.–, αλλά νομίζω ότι τώρα η μεγάλη έμφαση είναι εκεί, γιατί τα μεγάλα ζητήματα του μέλλοντος βρίσκονται στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Σε αυτήν τη σύγκρουση, σε αυτήν την αντιπαράθεση, σε αυτόν τον ανταγωνισμό, οι Ηνωμένες Πο-

λιτείες έχουν ανάγκη από την Ευρώπη, δεν μπορούν να το κάνουν μόνοι τους. Για διάφορους λόγους, ακόμα και για το ότι δεν έχουν τα δίκτυα, δεν έχουν την εμπειρία, ενδεχομένως δεν είναι πάντα αρεστοί. Κάνω μια παρένθεση, ιδανική χώρα για να κάνει αυτήν τη δουλειά είμαστε εμείς. Γιατί εμείς είμαστε σε όλες τις αναπτυσσόμενες χώρες αγαπητοί, μας υποδέχονται και γι' αυτό ακριβώς οι Έλληνες επιχειρηματίες είναι τόσο επιτυχημένοι. Επομένως, πρέπει να δούμε αυτούς τους όρους.

Εγώ πιστεύω πραγματικά, και σε αυτό με έπεισε και η εμπειρία μου από τον ΟΟΣΑ τον τελευταίο χρόνο, ότι υπάρχει ένας σχεδιασμός αμερικανικός, ανεξάρτητα από την αλλαγή των προέδρων. Στην εξωτερική πολιτική νομίζω ότι υπάρχει συνέχεια και υπάρχει και μακροπρόθεσμος σχεδιασμός. Νομίζω ότι υπάρχει το ένα σκέλος που είναι το στρατιωτικό. Αλλά δεν πιστεύω ότι είναι το μείζον –αυτό ήταν, βέβαια, κυρίως η συμμαχία.

Β. Νέδος: Άρα, λέτε ότι είναι ένας ανταγωνισμός ήπιας ισχύος.

Γ. Πρεβελάκης: Εντάξει, ήπιας ισχύος που μπορεί φορές φορές να παίρνει και πιο οξυμένη μορφή. Επίσης, αν θέλετε, η εμπειρία μου από τον ΟΟΣΑ είναι ενδιαφέρουσα, γιατί τον ΟΟΣΑ τον βλέπω ως ένα πολύ σημαντικό και αναβαθμισμένο εργαλείο της αμερικανικής πολιτικής για δύο λόγους. Διότι ο ΟΟΣΑ είναι το πλαίσιο στο οποίο μπορεί να δουλευτεί αυτή η κοινότητα των ομοουσών χωρών και να γίνουν αυτές οι προσεγγίσεις –εξάλλου, θα μπορούμε σε φάση διεύρυνσης του ΟΟΣΑ. Δηλαδή, κατά κάποιον τρόπο, ο χάρτης του ΟΟΣΑ θα αντανakλά σε ένα βαθμό τον χάρτη αυτής της μεγάλης συμμαχίας –σε ένα βαθμό, γιατί θα είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι η Ινδία θα μπει μέσα. Αλλά ο ΟΟΣΑ είναι επίσης και ένα εργαλείο μέσω της οικονομικής πολιτικής να μπορούμε σε αυτόν τον ανταγωνισμό.

Φέρνω ένα παράδειγμα, το άλλο θέμα που το παρουσίασε δε ο ίδιος ο Blinken σε αυτή την υπουργική, που ήταν το Blue Dot Network –δεν ξέρω αν το έχετε ακούσει. Το Blue Dot Network είναι ένα σύστημα αξιολόγησης των διάφορων επενδυτικών προγραμμάτων στον τομέα των υποδομών. Δηλαδή, θα βάζουν τη βούλα τους ότι αυτό το πρόγραμμα είναι πράγματι αξιόπιστο. Και αυτό, φυσικά, θα κάνει τα προγράμματα που δεν θα έχουν τη βούλα, να μην έχουν πολλές ελπίδες να χρηματοδοτηθούν. Φυσικά, τα κινεζικά προγράμματα δεν έχουν αυτού του είδους την ποιότητα, αν θέλετε, γιατί φυσικά αυτό που κάνουν οι Κινέζοι είναι προγράμματα πολύ χαμηλής ποιότητας τα οποία δίνουν σε πτωχές χώρες. Ή η μεγάλη συμφωνία που έγινε για τη φορολογία. Δηλαδή, θέλω να πω ότι έχουμε ένα εργαλείο, που είναι ο ΟΟΣΑ –και δεν είναι το μόνο– το οποίο παρεμβαίνει σε αυτήν την ήπια αντιπαράθεση.

Β. Νέδος: Κατερίνα, θα σε ρωτήσω φυσικά για την επίσκεψη του υπουργού Εξωτερικών αύριο στην Ουάσιγκτον –είναι για δύο ημέρες–, θα συναντηθεί με διάφορους παράγοντες. Βεβαίως, κορωνίδα αυτής της επίσκεψης θα είναι η υπογραφή της Συμφωνίας Αμοιβαίας Αμυντικής Συνεργασίας, ο τρίτος στρατηγικός διάλογος. Πριν μας δώσεις, αν μπορώ να καταχραστώ την παρουσία σου, το ρεπορτάζ για το τι περιμένουμε από τις συναντήσεις του υπουργού Εξωτερικών στην Ουάσιγκτον, ήθελα να πιαστώ από κάτι που είπε ο πρέσβης, ο κ. Ζέπος. Υπάρχει ποτέ πιθανότητα οι Ηνωμένες Πολιτείες να νερώσουν λίγο το κρασί τους ως προς την αντιμετώπιση της Ρωσίας, με την έννοια δηλαδή μπορεί να βρεθεί ένα καινούριο *modus vivendi* στον βωμό της ανάσχεσης της κινεζικής επιρροής;

Κ. Σώκου: Ναι, νομίζω ότι υπάρχουν συζητήσεις γι' αυτό εσωτερικές στην αμερικανική κυβέρνηση ήδη. Υπάρχουν δύο σχολές σκέψης απέναντι στη Ρωσία και την αντιμετώπισή της. Ο ίδιος ο πρόεδρος Biden πιστεύω ότι τείνει προς μία πιο συνεργατική σχέση με τη Ρωσία σε κάποια θέματα. Αλλά ταυτόχρονα στο State Department

υπάρχει η παραδοσιακή σχολή σκέψης, η οποία παραμένει πολύ επιφυλακτική και ανταγωνιστική ως προς τη Ρωσία, και όχι μόνο σε θέματα οικονομικά και εμπορικά. Οπότε, νομίζω ότι αυτό μένει να ξεκαθαριστεί τα επόμενα χρόνια.

Αλλά θεωρώ ότι η κατάρρευση ουσιαστικά του Αφγανιστάν έχει δώσει ακόμα ένα έρεισμα στην τάση που ήθελε μια προσπάθεια συνεργασίας με τη Ρωσία, τουλάχιστον σε κάποια θέματα, όπως η αντιμετώπιση της τρομοκρατίας. Υπάρχει επίσης και η σκέψη ότι, εφόσον στρεφόμεστε προς την Κίνα, θα πρέπει κάπως να κλείσουμε κάποια από τα πιο διαχειρίσιμα μέτωπα με τη Ρωσία για να το κάνουμε αυτό. Δεν έχει λυθεί αυτή η διαφωνία εντός της κυβέρνησης και πιστεύω ότι θα είναι ενδιαφέρον να το παρακολουθήσουμε τα επόμενα χρόνια πώς θα εξελιχθεί.

Όσο για την επίσκεψη του υπουργού, του κ. Δένδια, στην Ουάσιγκτον –έρχεται σήμερα– έχει ενδιαφέρον ότι συνεχίζει βεβαίως τον στρατιωτικό διάλογο, έχουμε την υπογραφή του τροποποιητικού πρωτοκόλλου για την Αμυντική Συμφωνία. Θα έχουμε εκεί κάποιες σημαντικές, πιστεύω, εξελίξεις για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν οι Αμερικανοί την περιοχή μας και την εδαφική μας ακεραιότητα. Αλλά για εμένα έχει ενδιαφέρον ότι όσο θα είναι εδώ θα συναντηθεί και με εκπροσώπους από την ισραηλινή κυβέρνηση, που τυχαίνει να βρίσκονται στην πόλη, και με εκπροσώπους από τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα. Και για να γυρίσουμε πίσω, στο πώς οι συνεργασίες στην περιοχή, και με τη Γαλλία αλλά και με τις χώρες της περιοχής, ουσιαστικά έρχονται να ενισχύσουν τις υπάρχουσες συμμαχίες, καθώς μετατοπίζονται οι Αμερικανοί προς την Ασία. Έρχονται να συμπληρώσουν και να στηρίξουν αυτό που έχουμε στο μυαλό μας ως Δύση, αλλά ευρύτερα πλέον στην περιοχή, με στόχο τη σταθεροποίησή της. Και είναι ενδεικτικό ότι αυτά τα πράγματα κινούνται παράλληλα. Δηλαδή, η μεγαλύτερη δραστηριοποίηση και οι πολυμερείς συνεργασίες της Ελλάδας στην Ανατολική Μεσόγειο και ευρύτερα στη Μέση Ανατολή, η συνεργασία με τη Γαλλία που, αν θέλετε, εστιάζει στην περιοχή της Μεσογείου –και ειδικά για εμάς της Ανατολικής Μεσογείου–, είναι εξελίξεις που έχουν ενθαρρύνει οι ίδιοι οι Αμερικανοί και η αμερικανική εξωτερική πολιτική. Και είναι στοιχεία τα οποία βλέπουμε ότι έκαναν και στην περίπτωση της ελληνογαλλικής Συμφωνίας Αμυντικής Συνεργασίας, τονίζοντας ότι στηρίζουν από το υπουργείο Εξωτερικών τον ρόλο της Ελλάδας ως σταθεροποιητικού παράγοντα στην περιοχή. Νομίζω ότι αυτό θα δούμε να βγαίνει και από τις επαφές του κ. Δένδια στην Ουάσιγκτον, με τον πλέον επίσημο τρόπο, από τα χείλη και των δύο υπουργών Εξωτερικών, του κ. Blinken και του κ. Δένδια, εδώ την Πέμπτη.

Β. Νέδος: Στον κ. Τζογόπουλο θα ήθελα να πάω τώρα. Θα συναντηθεί ο κ. Δένδιας με τους υπουργούς Εξωτερικών των Ηνωμένων Αραβικών Εμιράτων και του Ισραήλ, τον κ. Zayed και τον Yair Lapid. Ήθελα να ρωτήσω γι' αυτά τα τριμερή σχήματα συνεργασίας, αν το τελευταίο χρονικό διάστημα θεωρείτε ότι, λόγω και της προσπάθειας που γίνεται για εξομάλυνση των σχέσεων της Τουρκίας στην περιοχή, η δυναμική αυτών των τριμερών σχημάτων συνεργασίας παραμένει η ίδια, ή αν έχει αδυνατίσει λίγο το τελευταίο χρονικό διάστημα, με δεδομένο κιόλας –για να αιτιολογήσω και αυτό που λέω– ότι στο Ισραήλ δεν έχουμε πια μια ισχυρή κυβέρνηση, έχουμε μια κυβέρνηση οκτώ κομμάτων όπου η λήψη αποφάσεων, αν μη τι άλλο, είναι μια δύσκολη υπόθεση.

Γ. Τζογόπουλος: Αυτή είναι μια πάρα πολύ καλή ερώτηση και, παρόλο που θεωρώ ότι η πολιτική του Biden είναι ακριβώς η ίδια με αυτή του Trump όσον αφορά την Κίνα, η τεράστια διαφορά είναι ότι ο Biden προσπαθεί να πετύχει τους σκοπούς της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, ανοίγοντας ένα δίαυλο επικοινωνίας με τους συμμάχους της χώρας. Αυτό σημαίνει ότι, ενώ τα χρόνια Trump - Ρομπρεο υπήρχε μια αντίληψη αρκετά αρνητική για την Τουρκία, αυτό πλέον φαίνεται ότι μπαίνει στο συρτάρι και

οι Ηνωμένες Πολιτείες επιδιώκουν να συνεργαστούν με την Τουρκία σε διάφορα μέτωπα τα οποία έχουν. Το μεγάλο ερώτημα είναι κατά πόσο τα ελληνοτουρκικά και το Κυπριακό αποτελούν πυλώνα αυτών των συζητήσεων, γιατί αυτό που εγώ καταλαβαίνω είναι ότι δεν είναι πυλώνας των συζητήσεων, ασχολούνται με πολλά άλλα θέματα, όπως είναι το Αφγανιστάν, η Αφρική κ.λπ., όχι τόσο τα ελληνοτουρκικά.

Τώρα, όσον αφορά το Ισραήλ, πρέπει από τη μια πλευρά να λάβουμε υπόψη την προσέγγιση της αμερικανικής κυβέρνησης η οποία είναι –εκτός από την Τουρκία– ότι πρέπει να επανέλθουν στις Ηνωμένες Πολιτείες, πιθανώς, στη συμφωνία για τα πυρηνικά με το Ιράν, κάτι που δημιουργεί κάποιες τριβές στις σχέσεις Ηνωμένων Πολιτειών - Ισραήλ –θα δούμε τι θα γίνει, δεν ξέρουμε ακόμα– και την ίδια στιγμή να δούμε και πώς η καινούρια ισραηλινή κυβέρνηση αντιλαμβάνεται τη σχέση Ισραήλ - Τουρκίας.

Από αυτά τα οποία μπορώ να καταλάβω, έστω και σε επίπεδο διπλωματικό, πλέον δεν υπάρχει η στήριξη προς την Ελλάδα σε σχέση με αυτά που συνέβαιναν πέρυσι με το Ουκ Ρεϊς. Θα δούμε. Η δική μου άποψη είναι ότι η Ελλάδα καλά κάνει που συνεργάζεται με το Ισραήλ σε επίπεδο κυβερνοασφάλειας και στην Καλαμάτα αυτά τα projects είναι πάρα πολύ χρήσιμα. Από εκεί και πέρα δεν υπάρχει περίπτωση τρίτη χώρα να βοηθήσει την Ελλάδα στα ελληνοτουρκικά και η γραμμή Biden –και τελειώνω με αυτό– είναι διαφορετική σε σχέση με τη γραμμή Trump, όσον αφορά τη γειτονιά.

Β. Νέδος: Κύριε Φίλη, με αφορμή και αυτά που είπε ο κ. Τζογόπουλος, θα ήθελα να πάμε στην ελληνογαλλική συμφωνία. Κλείνει κάποια κενά στην ασφάλεια της Ελλάδας η ελληνογαλλική συμφωνία;

Κ. Φίλης: Καταρχάς, είναι μία συμφωνία την οποία δεν είχαμε. Δηλαδή, θέλω να πω, δεν είχαμε κάτι αντίστοιχο της ελληνογαλλικής συμφωνίας έως σήμερα, οπότε μπορούμε να ασκήσουμε όποια και όση κριτική θέλουμε απέναντι σε αυτή. Αλλά οπωσδήποτε η βάση, τουλάχιστον της δικής μου προσέγγισης, είναι ότι έχουμε κάτι σήμερα το οποίο δεν είχαμε όλες τις περασμένες δεκαετίες. Και αυτό είναι η στήριξη, έστω και αν αυτή είναι στο χαρτί, αλλά πάντως είναι το πνεύμα της συμφωνίας τέτοιο, από μία μεγάλη δύναμη όπως είναι η Γαλλία –μία δύναμη που έχει χαρακτηριστικά μεσαίας δύναμης σε παγκόσμια κλίμακα, αλλά, εφόσον είναι η μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμη μετά την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, μια πυρηνική δύναμη και μόνιμο μέλος του Συμβουλίου Ασφαλείας του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, οπωσδήποτε αυτό προσμετράται. Πιθανολογώ, βασίμως, ότι η προσέγγιση από ελληνικής πλευράς δεν είναι να δούμε πραγματικά Γάλλους στρατιώτες να υπερασπίζονται ελληνικά εδάφη. Άλλωστε είναι πάγια θέση δική μου ότι η εθνική άμυνα δεν μπορεί να εκχωρείται σε τρίτους, η εθνική άμυνα είναι ζήτημα εθνικό, είναι εθνική υπόθεση, αλλιώς θα τη χαρακτηρίζαμε κάπως αλλιώς. Πέραν αυτού, όμως, πρέπει να πούμε ότι μπορεί να μην έχουμε Γάλλο στρατιώτη και να μη χρειαστεί –και ελπίζουμε, φαντάζομαι όλοι οι νοήμονες, ότι δεν θα χρειαστεί– να φθάσουμε σε αυτό το σημείο ποτέ, αλλά σε κάθε περίπτωση η Ελλάδα προσπαθεί με αυτόν τον τρόπο να πολλαπλασιάσει το κόστος για την Τουρκία, σε περίπτωση που φλερτάρει με ιδέες για περιπέτειες με εμάς.

Από εκεί και πέρα, η ελληνογαλλική συμφωνία, αν καταλαβαίνω σωστά, είναι μέρος μιας ευρύτερης στρατηγικής ελληνικής, η οποία προφανώς έχει να κάνει και με την επικείμενη συμφωνία με τις Ηνωμένες Πολιτείες, η οποία βέβαια ήταν εδώ και καιρό στα σκαριά, και κυρίως με το πώς τοποθετείται η Ελλάδα στην περιοχή. Δηλαδή, η δική μου αίσθηση –για να μην πω πεποίθηση– είναι ότι αυτήν τη στιγμή η Ελλάδα καταλαβαίνει πως υπάρχει ένα κενό, το οποίο έχει δημιουργηθεί εξαιτίας όσων

προαναφέραμε για τις Ηνωμένες Πολιτείες. Και αυτό το κενό πρέπει να καλυφθεί με κάποιον τρόπο. Εγώ, αν μου επιτρέπετε, κ. Νέδο, μόνο να κάνω μια υπογράμμιση, βλέπω ότι υπάρχει γενικότερα μια τάση να ηγηαίνουμε σε περιφερειακά σχήματα για να καλύπτουμε τα κενά σε σχέση με το παρελθόν και σε σχέση με τους υπερεθνικούς οργανισμούς. Δηλαδή, σήμερα η Ελλάδα έχει πιθανότητα περισσότερα κοινά συμφέροντα και κοινές προκλήσεις να αντιμετωπίσει με την Αίγυπτο και το Ισραήλ από ό,τι με την Εσθονία και την Πολωνία. Παρότι με τις δύο τελευταίες είναι στο ΝΑΤΟ και την Ευρωπαϊκή Ένωση, και με τις άλλες δύο δεν είναι σε κανένα υπερεθνικό οργανισμό παρά μόνον έχει συμπράξει επάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα. Νομίζω ότι αυτή είναι η τάση από εδώ και πέρα, την οποία θα πρέπει να την κρατήσουμε και στην οποία θα πρέπει να προσαρμοστούμε.

Β. Νέδος: Κύριε Ζέπο, από εδώ και πέρα, με δεδομένο όλο το *tour d'horizon* που κάναμε για το Αφγανιστάν, τον Ινδικό κ.λπ., τι πρέπει να κάνει η Ελλάδα σε διπλωματικό επίπεδο, προκειμένου τα επόμενα χρόνια να διασφαλιστεί περαιτέρω έναντι πιθανών αναταραχών στην περιοχή; Να σημειώσουμε εδώ ότι, πέρα από την Ανατολική Μεσόγειο, σε εξαιρετικά κακή κατάσταση, να το πω έτσι, είναι και τα Δυτικά Βαλκάνια σε αυτή τη φάση. Πώς μπορεί να κινηθεί η Ελλάδα, πώς μπορεί να συνεχίσει να διασφαλίζει τα συμφέροντά της, χωρίς να χρειάζεται να καταφεύγει σε λύσεις που είναι δεδομένες;

Ι.-Α. Ζέπος: Επειδή αναφέρατε τα Βαλκάνια, θα έλεγα ότι θα πρέπει να εξακολουθήσει την πάγια πολιτική της να ενισχύει τις χώρες αυτές για να μπορέσουν κάποια ημέρα να μπουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Φοβούμαι ότι δεν είναι κάτι που θα γίνει γρήγορα, αλλά δεν πρέπει να αλλάξουμε θέση επάνω σε αυτό το ζήτημα. Δηλαδή, πρέπει να ξέρουν οι Βαλκάνιοι γείτονές μας ότι είμαστε σταθεροί σε αυτήν την υποστήριξη, για την ημέρα που θα μπορέσει να γίνει.

Κατά τα άλλα, θα πρέπει –όπως είπε και ο κ. Φίλης και συμφωνώ μαζί του, ότι ζούμε σε μια εποχή διαφορετικά οργανωμένων συμφερόντων– να συνεχίσει η Ελλάδα αυτές τις μεμονωμένες ή τριμερείς συνεργασίες, οι οποίες όμως να είναι αρκετά δουλεμένες, ώστε πραγματικά να μην είναι μονάχα για να ενοχλούν τους γείτονές μας, αλλά να μπορούν να αποδώσουν κάτι σε εμάς, σε διάφορους τομείς που μπορούν να είναι ενδιαφέροντες. Γιατί φοβούμαι ότι τα τριμερή αυτά σχήματα, στην τελευταία πενταετία περίπου, προκάλεσαν διάφορες αρνητικές αντιδράσεις από πλευράς της Άγκυρας, νομίζοντας ότι όλα αυτά στρέφονται εναντίον της. Δεν είναι απόλυτο αυτό. Εκεί πρέπει να το προσέξουμε λίγο, για να κτίσουμε κάτι το οποίο να είναι για εμάς ευνοϊκό και συμφέρον και όχι απαραίτητα ένα σχήμα που να μπαίνει στο μάτι των γειτόνων μας.

Β. Νέδος: Κύριε Πρεβελάκη, θα σας ζητήσω να μας πείτε δύο πράγματα, πάλι στο πλαίσιο του τι πρέπει να γίνει, σε ένα θέμα το οποίο είναι πολύ αγαπημένο σας και το έχετε θέσει πολλές και από τις σελίδες της *Καθημερινής*, αυτό της δημόσιας διπλωματίας, όπου φαίνεται ότι πολλές φορές χωλαίνουμε.

Γ. Πρεβελάκης: Είναι σαφές ότι χωλαίνουμε. Και χωλαίνουμε, ενδεχομένως, για λόγους οργανωτικούς, ίσως γιατί δεν το είχαμε ως προτεραιότητα στο παρελθόν, ότι δεν έχουμε την εμπειρία. Αλλά, πιστεύω ότι χωλαίνουμε και επειδή είμαστε πολύ δεσμευμένοι από διάφορες αναπαραστάσεις που έχουν σχέση πολύ περισσότερο με τις ανάγκες της δικής μας κοινωνικής και εθνικής συνοχής, παρά με το τι θέλουμε να προβάλλουμε προς τα έξω.

Βγαίνουμε συχνά προς τα έξω μιλώντας στους ξένους σαν να μιλούσαμε μέσα στην

Ελλάδα, σαν η συζήτηση να ήταν στο Κολωνάκι και όχι στο Παρίσι. Δυστυχώς, δεν δουλεύει. Χρειάζεται δηλαδή να βρεθεί η εξωστρέφεια στη δημόσια διπλωματία, να συνειδητοποιήσουμε ότι είναι άλλοι οι όροι. Οι άνθρωποι που ζουν στο εξωτερικό, όπως η κα Σώκου, το ξέρουν ότι αλλιώς μιλάς. Η πρακτική του καθενός μας που δουλεύουμε στο εξωτερικό είναι ότι κοιτάζουμε να προσαρμόσουμε τον λόγο μας σε αυτό που απασχολεί τον Αμερικανό, τον Γάλλο κ.λπ. και όχι σε αυτό που απασχολεί εμάς.

Από εκεί και πέρα, αυτό θέτει ένα ευρύτερο ζήτημα του πώς λειτουργούμε σε σχέση με τα ζητήματα της διεθνούς πολιτικής. Δηλαδή, αυτό που κάνουμε συνήθως, το οποίο αντανακλά στη συζήτηση, είναι ότι μιλάμε συνέχεια για τα δικά μας θέματα, ενώ ο αποτελεσματικός τρόπος είναι πρώτα να μιλάς για τα μεγάλα, τα γενικά, να μπαίνεις στη συζήτηση τη γενική, να μπαίνεις στη συζήτηση για τα θέματα που απασχολούν τον Αμερικανό –που τον απασχολεί η Κίνα, δεν τον απασχολεί το ελληνοτουρκικό. Βεβαίως, εκεί έχουμε μια εκπληκτική παράδοση και αναφορά η οποία είναι του Ελευθερίου Βενιζέλου. Η ιστορία είναι γνωστή, όταν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και πήγαιναν οι διάφοροι ηγέτες των χωρών και έβλεπαν τον Αμερικανό πρόεδρο, τον Wilson, για να ζητήσει ο ένας μια εδαφική ρύθμιση, ο άλλος ένα θέμα μειονοτήτων κ.λπ. Τους δεχόταν ο Wilson, κάθονταν πέντε λεπτά και μετά έφευγαν. Μπήκε ο Βενιζέλος μέσα, περνούσε η ώρα, δεν έβγαινε έξω. Βγαίνει, λοιπόν, ύστερα από χρόνο και του λένε, μα καλά, τι κάνατε; Λέει, συζητούσαμε για το πώς θα αναδιοργανωθεί το παγκόσμιο σύστημα. Στο τέλος, βγαίνοντας από την πόρτα, φαίνεται ότι του είπε, έχουμε και εμείς κάποια θεματάκια να λύσουμε.

Αυτή είναι η σωστή δημόσια διπλωματία. Εμείς φοβούμαστε ότι έχουμε τόσο πολύ εγκλωβιστεί σε μια εσωτερική συζήτηση που αυτήν την εσωτερική συζήτηση την εξαγομούμε. Δηλαδή, το γενικότερο θέμα στο οποίο νομίζω ότι πάσχουμε στην Ελλάδα είναι η εσωστρέφεια –που και αυτό αναλύεται, γιατί, πώς κ.λπ. Νομίζω ότι έχει σχέση με την εξάρτησή μας από την Ευρωπαϊκή Ένωση, ότι βλέπαμε μόνον αυτήν τη σχέση ως μία σχέση σχεδόν πελατειακή και δεν ανοιχθήκαμε.

Βέβαια, αυτό είναι σε πλήρη αντίθεση με άλλες πλευρές του Ελληνισμού, οι οποίες είναι φοβερά εξωστρεφείς, όπως η ναυτιλία. Οι εφοπλιστές μας δεν πηγαίνουν να κλείσουν συμβόλαια και να συζητούν ποιο είναι το προβληματάκι ανάμεσα σε ένα νησάκι και ένα άλλο στην Ελλάδα.

Β. Νέδος: Κύριε Πρεβελάκη, είναι πολύ κατανοητό και το ιστορικό παράδειγμα που δώσατε, νομίζω, τα είπε όλα και είναι πολύ χρήσιμο και να το ανακαλούμε. Έχουμε μπει ήδη στον τελικό γύρο των τοποθετήσεων. Να πάω στην Κατερίνα Σώκου και να κάνω ένα ερώτημα που απασχολεί αρκετά –και το οποίο το έθεσε με κάποιον τρόπο ήδη ο κ. Τζογόπουλος– αν έχουν μπει σε κίνηση τα γρανάζια, να το πω έτσι, επαναπροσέγγισης Άγκυρας και Ουάσιγκτον –όσο πιο γρήγορα μπορείς.

Κ. Σώκου: Καταρχάς, να πω ότι έχει απόλυτο δίκιο ο κ. Πρεβελάκης. Είναι ενδιαφέρον ότι στην Αμερική η ελληνογαλλική συμφωνία, στον βαθμό που υποστηρίχθηκε, υποστηρίχθηκε ως συμπληρωματική στο NATO και στην επιλογή των Ηνωμένων Πολιτειών να στραφούν στην Ασία. Πώς μπορεί να βοηθήσει αυτή το NATO να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις ασφαλείας της περιοχής, και να το δει ως ασφάλεια της Μεσογείου ευρύτερα και των διάφορων θεμάτων που αντιμετωπίζει η Μεσόγειος. Κλιματική αλλαγή, μετανάστευση, είναι μία σειρά από θέματα, δεν είναι μόνον η Τουρκία, και έτσι πρέπει να το παρουσιάζουμε, νομίζω.

Στην ερώτηση για την προσέγγιση με την Τουρκία, συμφωνώ με τον Γιώργο ότι υπάρχει μια τάση στην κυβέρνηση Biden, σε αντίθεση με το τελευταίο στάδιο της κυβέρνησης Trump, να επαναπροσεγγίσουν την Τουρκία για κάποια θέματα, γνω-

ρίζοντας τις δυσκολίες της σχέσης. Λένε εδώ συνεχώς ότι, είμαστε clear-eyed, ότι έχουν δηλαδή καθαρή ματιά σε σχέση με τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν με την Τουρκία. Την ίδια στιγμή, όμως, βλέπουμε ξανά και ξανά τις προσπάθειες να πείσουν οι τόνοι και να συνεργαστούν σε κάποια θέματα μαζί τους. Αυτό, από ό,τι αντιλαμβάνομαι, είναι η κυρίαρχη τάση αυτήν τη στιγμή και θα δούμε πώς θα εξελιχθεί. Βεβαίως, αναλόγως και με το πώς θα αντιδράσει η Τουρκία σε αυτήν την επίθεση φιλίας από την πλευρά της κυβέρνησης των Ηνωμένων Πολιτειών.

Β. Νέδος: Γιώργο, εκτιμάς ότι αυτή η προσπάθεια επαναπροσέγγισης ανάμεσα στην Αμερική και την Τουρκία μπορεί να έχει και κάποιους περιφερειακούς facilitators, κάποιες χώρες που θα διευκολύνουν αυτήν τη διαδικασία;

Γ. Τζογόπουλος: Είναι πιθανό αυτό να συμβεί και, νομίζω, κατά μείζονα λόγο εξαρτάται από την πολιτική που θέλει να ακολουθήσει η Τουρκία. Αυτό το οποίο εγώ αντιλαμβάνομαι είναι ότι η Τουρκία διαβάσει τις Ηνωμένες Πολιτείες και τις καινούριες προτεραιότητες της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής κάπως καλύτερα σε σχέση με την Ελλάδα. Γνωρίζει δηλαδή ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες ενδιαφέρονται αποκλειστικά και μόνο για την Κίνα, και προσπαθεί στο πλαίσιο αυτό να συνεργαστεί με τις Ηνωμένες Πολιτείες και εμπλέκεται σε ένα παζάρι –κατά κάποιον τρόπο, αλλού δίνει, αλλού παίρνει– έτσι ώστε να κερδίσει την εμπιστοσύνη της Ουάσινγκτον. Αν θα το πετύχει ή όχι, δεν το ξέρω, αλλά νομίζω ότι έτσι ακριβώς διαπραγματεύεται η Τουρκία αυτήν τη στιγμή.

Μία μόνο παρατήρηση, αν μου επιτρέπετε, σε 30 δευτερόλεπτα, για τη δημόσια διπλωματία. Αν και συμφωνώ με τον κ. Πρεβελάκη γενικά, νομίζω ότι υπάρχουν πάρα πολύ καλοί Έλληνες, οι οποίοι μιλούν στο εξωτερικό και περνούν τις ελληνικές θέσεις –δεν θέλω να μιλήσω για εμένα, η κα Σώκου, ο κ. Φίλης συνέχεια με τα κείμενά τους μιλούν για τα προβλήματα, προβάλλουν τις ελληνικές θέσεις. Αυτό το οποίο χρειάζεται είναι καλύτερος συντονισμός από την ελληνική πλευρά, αλλά αυτό είναι θέμα του Υπουργείου Εξωτερικών. Νομίζω ότι υπάρχει το δυναμικό και αξίζει να καλλιεργηθεί περισσότερο.

Β. Νέδος: Κύριε Φίλη, η τελευταία τοποθέτηση ανήκει σε εσάς. Σε όλο αυτό το περιβάλλον που αναλύσαμε τα προηγούμενα 45 λεπτά, ανασυγκρότησης, αναδόμησης, αναδιάρθρωσης των ισορροπιών, αν υπάρχει κίνδυνος να εκμεταλλευθεί η Τουρκία την αναταραχή, να το πω έτσι, και να έχουμε επανάληψη του 2020 ή άλλων δυσάρεστων τέτοιων περιστατικών. Το ξέρω δεν είστε μάντης, την εκτίμησή σας ζητώ.

Κ. Φίλης: Σωστά. Κοιτάζετε, νομίζω ότι υπάρχουν λόγοι για να ανησυχούμε και λόγοι για να μην ανησυχούμε. Αυτό παραπέμπει βέβαια σε Πυθία, οπότε θα προσπαθήσω να είμαι όσο το δυνατόν πιο ξεκάθαρος τα επόμενα δευτερόλεπτα. Η Τουρκία διαβάσει τις εξελίξεις ενδεχομένως ανάποδα από ό,τι τις διαβάζουμε εμείς, ή ανάποδα από ό,τι εμείς θεωρούμε ότι οι εξελίξεις έχουν. Δηλαδή, ένα παράδειγμα είναι ότι οι ψυχρές σχέσεις Biden - Erdogan για εμάς μπορεί να θεωρούνται ως μία, θα έλεγα, συνθήκη θετική, διότι έτσι η Τουρκία δεν θα επιχειρήσει κάτι σε βάρος μας, ακριβώς επειδή βρίσκεται υπό πίεση από τους Αμερικανούς. Όμως, η Τουρκία μπορεί να θεωρεί ότι ένας τρόπος για να γίνει πάλι συνομιλητής δεν είναι απαραίτητα να είναι μέσα από μία θετική agenda, μπορεί να είναι και μέσα από μία κρίση. Διότι το θέμα είναι ποιος θα σηκώσει το τηλέφωνο και, οπωσδήποτε, αν συνέβαινε κάτι μεταξύ Ελλάδας - Τουρκίας, πιθανολογώ ότι πρώτα την Τουρκία θα καλούσαν –για πολύ συγκεκριμένους λόγους και γιατί αυτή είναι η επιτιθέμενη δύναμη– και μετά εμάς. Άρα, είτε έτσι είτε αλλιώς, ο Biden θα σήκωνε το τηλέφωνο.

Από την άλλη, πρέπει να πω ότι σε σχέση με τις Ηνωμένες Πολιτείες, αυτήν τη στιγμή, κ. Νέδο –και το ξέρετε και εσείς πολύ καλά– δεν ξέρω αν, πρώτον, υπάρχει η διάθεση, αν, δεύτερον, υπάρχει η δυνατότητα και, αν υπάρχει η διάθεση και η δυνατότητα να σπκώσει το τηλέφωνο κάποιος από την Ουάσιγκτον για να μιλήσει με κάποιον από την Άγκυρα, αν η Άγκυρα θα τον ακούσει, όπως αυτό συνέβαινε στο παρελθόν. Άρα, πρέπει να ξέρουμε ότι λειτουργούμε μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον και εμείς.

Από την άλλη, οπωσδήποτε, οι εξελίξεις των τελευταίων ετών βάζουν μια πίεση στην Τουρκία –και αναφέρομαι και στην ελληνογαλλική συμφωνία και γενικότερα στο πώς στέκεται η Ελλάδα στην περιοχή. Δεν θα είναι εύκολο για τον Erdogan. Όπως επίσης, βέβαια, και η οικονομία είναι ένα στοιχείο που πρέπει να το λάβει σοβαρά υπόψη του ο Τούρκος πρόεδρος, δεδομένου ότι του δημιουργεί ένα ζήτημα στην πολιτική του κυριαρχία –βλέπουμε ότι όλες οι μετρήσεις τον φέρνουν δεύτερο σε σχέση με όποιον αντίπαλο βρεθεί απέναντί του.

Βέβαια, να πούμε ότι ο Erdogan ξεκινά στις προεδρικές εκλογές στην Τουρκία, όποτε αυτές γίνουν, από ένα 40% · ο αντίπαλός του ξεκινά από μηδέν αυτήν τη στιγμή. Άρα, είναι πιο εύκολο το 40% να γίνει 50+1%, από ό,τι το μηδέν 50+1%. Όμως, φαντάζομαι και ο ίδιος έχει μετανιώσει για το γεγονός ότι επέλεξε αυτού του είδους το σύστημα. Αν ήταν πιο απλή η εκλογή προέδρου, νομίζω ότι θα ήταν και πιο εύκολο για τον ίδιο να επανεκλεγεί.

Πάντως, για να κλείσω, εμείς λέμε ότι λόγω της οικονομίας ο Erdogan μπορεί να μην κουνηθεί –να το πω λίγο λαϊκά– γιατί οι Αμερικανοί ή οι Ευρωπαίοι θα τουβάλουν πίεση. Αντιθέτως, ο ίδιος μπορεί να θεωρεί ότι εξαιτίας της οικονομίας είναι που μπορεί να προκαλέσει μια κρίση στο εξωτερικό για να αποπροσανατολίσει και την κοινή γνώμη. Δεν πιστεύω, για να είμαι ειλικρινής, ότι μπορούμε να έχουμε μια επανάληψη του 2020 το αμέσως προσεχές χρονικό διάστημα, για μια σειρά λόγων –κάποιους ανέφερα, κάποιους άλλους όχι–, αλλά οπωσδήποτε θα δούμε μια κλιμάκωση από πλευράς Τουρκίας και γι' αυτό που είπε ο κ. Ζέπος, για το γεγονός ότι αισθάνεται ότι δημιουργείται ένα σιδηρούν παραπέτασμα από την Ελλάδα και τις υπόλοιπες χώρες της περιοχής σε βάρος της. Άρα, για να το αντιμετωπίσει αυτό, θα βγει με τον γνωστό τρόπο, που ξέρει να συμπεριφέρεται η ίδια.

Για εμένα, το χειρότερο που θα μπορούσε να συμβεί το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα είναι να δούμε ένα πλωτό γεωτρύπανο της Τουρκίας στην περιοχή που βρέθηκε το Oruc Reis μεταξύ Αυγούστου και Νοεμβρίου του 2020, γιατί σε μια τέτοια περίπτωση, αν και εφόσον καταφέρει να κάνει έστω και μία γεώτρηση, αυτό, όπως ξέρετε πολύ καλά, δημιουργεί μια μόνιμη βλάβη στο βυθό, άρα, κατ' επέκταση, είναι άλλης τάξεως και φύσεως ζήτημα για το Διεθνές Δίκαιο και το Δίκαιο της Θάλασσας.

Β. Νέδος: Ευχαριστώ, κ. Φίλη. Αγαπητή κυρία, αγαπητοί κύριοι, ευχαριστώ πάρα πολύ για τη συζήτηση. Κυρίες και κύριοι, ελπίζουμε να την απολαύσατε. Καλό απόγευμα.

Κύκλος IV

Νέα μεγάλα διλήμματα για την Ευρώπη

Νέα μεγάλα διλήμματα για την Ευρώπη

Welcome: Συμεών Τσομώκος

Delphi Economic Forum

Μαρία Δεμερτζή

αναπληρώτρια διευθύντρια, Bruegel, Βρυξέλλες

Δημήτρης Αβραμόπουλος

π. Ευρωπαίος επίτροπος Μετανάστευσης, Εσωτερικών Υποθέσεων και Ιθαγένειας, υπουργός Εξωτερικών

Δημήτρης Κούρκουλας

πρώην υφυπουργός Εξωτερικών και πρέσβης της ΕΕ

Κωνσταντίνος Φίλης

γενικός διευθυντής ΕΛΙΑΜΕΠ, καθηγητής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Στέλιος Περράκης

ομότιμος καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο, κοσμήτορας Νομικής Σχολής Νεάπολης Πάφου, π. πρέσβης - μόνιμος αντιπρόσωπος της Ελλάδος, Συμβούλιο της Ευρώπης

Παντελής Καψής

δημοσιογράφος

Σ. Τσομώκος: Με ιδιαίτερη χαρά καλωσορίζω την κα Μαρία Δεμερτζή στο σημαντικό Forum που οργανώνει ο Κύκλος Ιδεών με θέμα «Η Ελλάδα Μετά. Από την κρίση στην κανονικότητα ή η κρίση ως κανονικότητα;». Η κα Μαρία Δεμερτζή, με σημαντική εμπειρία στις ευρωπαϊκές υποθέσεις και ακαδημαϊκές σπουδές, μεταξύ άλλων, στη Σχολή Kennedy στο Πανεπιστήμιο Harvard, είναι αυτά τα τελευταία χρόνια η αναπληρώτρια διευθύντρια του πλέον σημαντικού Ινστιτούτου Bruegel στις Βρυξέλλες και ίσως από τις δύο τρεις πλέον σημαντικές δεξαμενές σκέψης στην Ευρώπη και –γιατί όχι;– σε όλο τον κόσμο. Συμμετέχει ανελλιπώς –και την ευχαριστώ πάρα πολύ– στις εκδηλώσεις μας του Forum των Δελφών, την ευχαριστώ για τη σημερινή της παρουσία και της δίνω τον λόγο για να πει τις σκέψεις της γι' αυτό το πάρα πολύ σημαντικό θέμα. Αγαπητή Μαρία, σας ευχαριστώ πάρα πολύ για τη συμμετοχή σας.

Μ. Δεμερτζή: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ, κ. Τσομώκο. Κυρίες και κύριοι, στα λίγα λεπτά που μου δίνονται θα ήθελα να σας μιλήσω για τη μεγαλύτερη, κατά τη γνώμη μου, πρόκληση μπροστά μας, την κλιματική αλλαγή. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση 93% των πολιτών θεωρούν την κλιματική αλλαγή σοβαρό πρόβλημα και απαιτούν από τις κυβερνήσεις τους να κάνουν περισσότερα για να προχωρήσουμε στη χρήση καθαρότερης ενέργειας. Παράλληλα, οι ίδιοι 93% των πολιτών εκτιμούν ότι ο τρόπος ζωής μας πρέπει να προσαρμοστεί και ότι οι ίδιοι έχουν ήδη κάνει κάποια αλλαγή στη συμπεριφορά τους προς αυτήν την κατεύθυνση, είναι αλλαγές όπως η αναβάθμιση των λαμπτήρων ή η ανακύκλωση. Όμως, τέτοιου είδους προσπάθειες να αλλάξουμε τον τρόπο που ζούμε και καταναλώνουμε, καταφέρνουν πολύ μικρή εξοικονόμηση εκπομπών. Οι δράσεις που μπορούν να κάνουν μεγάλη διαφορά απαιτούν πολύ πιο δραστικές αλλαγές στη συμπεριφορά μας.

Για να σας εξηγήσω τι εννοούμε ως δραστικές αλλαγές, η δράση που έχει το πιο υψηλό αντίκτυπο, έως και 30 φορές μεγαλύτερο σε σύγκριση με τη δεύτερη υψηλότερη, είναι το να κάνουμε λιγότερα παιδιά. Ο ανεπτυγμένος κόσμος μπορεί

στην πραγματικότητα να γερνά, αλλά ο παγκόσμιος πληθυσμός θα συνεχίσει να αυξάνεται έως το τέλος του αιώνα. Αλλά ανεξάρτητα από το πού βρίσκεται κάθε κράτος όσον αφορά την αύξηση του πληθυσμού του, τα νεαρά ζευγάρια σπάνια λαμβάνουν αποφάσεις οικογενειακού προγραμματισμού με βάση ζητήματα μετριασμού της κλιματικής αλλαγής. Η μείωση της χρήσης αυτοκινήτων ή τουλάχιστον η μετάβαση σε πιο ενεργειακά αποδοτικά αυτοκίνητα, μπορεί να κάνει μια σημαντική διαφορά όσον αφορά τις προσωπικές μειώσεις του αποτυπώματος άνθρακα, ή η αποφυγή πτήσεων μεγάλων αποστάσεων, η αγορά πράσινης ενέργειας και η μετάβαση σε φυτική διατροφή.

Δεν είναι όλα το ίδιο εύκολο να γίνουν. Σκεφθείτε τη διατροφή. Στην Ευρώπη μόλις το 10% του πληθυσμού θεωρεί τον εαυτό του χορτοφάγο. Μπορεί η αλλαγή διατροφής να γίνει σε επαρκή κλίμακα για να οδηγήσει σε απτά αποτελέσματα; Δύο πράγματα είναι σίγουρα, ότι ο τρόπος ζωής μας θα χρειαστεί να αλλάξει και ότι δεν αρκεί να αλλάξει μόνο σε μία χώρα ή σε μία ήπειρο, καθώς για την κλιματική αλλαγή, ίσως το μεγαλύτερο παγκόσμιο δημόσιο αγαθό, αυτό που χρειαζόμαστε είναι η αντιμετώπιση του θέματος από κοινού, σε συνεργασία.

Θα ήθελα να σταθώ για λίγα λεπτά στη δυνατότητα συνεννόησης, συνεργασίας σε παγκόσμια κλίμακα. Μια μελέτη που δημοσιεύτηκε από το Περιβαλλοντολογικό Ινστιτούτο της Στοκχόλμης δείχνει ότι οι ετήσιες παγκόσμιες εκπομπές άνθρακα αυξήθηκαν κατά 60% στα 25 χρόνια μεταξύ 1990 και 2015, περίπου διπλασιάστηκαν έτσι οι συσσωρευμένες συνολικές παγκόσμιες εκπομπές. Οι 10% πλουσιότερες χώρες στον κόσμο είναι υπεύθυνες για το μισό σχεδόν αυτής της αύξησης των εκπομπών. Η γεωγραφική κατανομή των εκπομπών σήμερα είναι διαφορετική: η Κίνα είναι υπεύθυνη για το 28% των παγκόσμιων εκπομπών· η Ινδία και η υπόλοιπη Ασία είναι υπεύθυνες για το 27%· η Αμερική και η Ευρώπη είναι η κάθε μία υπεύθυνες για το 15%· και η αφρικανική ήπειρος για το 4%.

Ο ανεπτυγμένος κόσμος αναγνωρίζει την ευθύνη και το κόστος προσαρμογής που του αναλογεί. Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι σαφής όσον αφορά την επιπλέον προσπάθεια που πρέπει να καταβάλει. Το ίδιο και η Αμερική, η οποία έκανε πρόσφατα σημαντικές ανακοινώσεις. Χώρες που ανέρχονται στο 55% του παγκοσμίου ΑΕΠ έχουν δεσμευτεί να καταστούν ουδέτερες ως προς τον άνθρακα, δηλαδή να έχουν μηδενικές συνολικές εκπομπές, έως το 2050. Ο ειδικός προεδρικός απεσταλμένος της Αμερικής για το κλίμα, ο John Kerry, μας παροτρύνει να αντιμετωπίσουμε την κλιματική αλλαγή βραχυπρόθεσμα σαν να προετοιμαζόμαστε για πόλεμο – τόσο επιτακτική είναι η ανάγκη προσαρμογής του κλίματος.

Εδώ φοβάμαι ότι η ώθηση για παγκόσμια συνεργασία κινείται προς την αντίθετη κατεύθυνση. Και αυτό, γιατί οι συζητήσεις σε διάφορα μέρη του κόσμου έχουν να κάνουν με το πώς μπορούμε να λύσουμε τα προβλήματα μόνοι μας. Επιτρέψτε μου να σας εξηγήσω τι εννοώ, ξεκινώντας από τη δική μας συζήτηση στην Ευρώπη. Σχεδόν αμέσως μετά την εκλογή του προέδρου Trump στην Αμερική, το 2016, η Ευρώπη ξεκίνησε μια συζήτηση για την προώθηση της λεγόμενης στρατηγικής της αυτονομίας. Αλλά ο μη συνεργάσιμος πρόεδρος της Αμερικής ήταν μια αφορμή για αυτήν την πρωτοβουλία. Υπάρχουν και άλλοι λόγοι που η Ευρώπη ξεκίνησε να προωθή τη δική της στρατηγική αυτονομία. Για παράδειγμα, οι Ευρωπαίοι δεν επιθυμούν να βρίσκονται στη μέση ενός νέου τυχόν Ψυχρού Πολέμου μεταξύ Αμερικής και Κίνας. Δεν πιστεύουμε στην Ευρώπη ότι αυτός ο πόλεμος μας αφορά και ότι πρέπει να βρεθούμε στη δύσκολη θέση όπου θα χρειαστεί να επιλέξουμε μεταξύ των δύο.

Αλλά εδώ υπάρχει μια αντίφαση. Η πραγματική ανησυχία μου είναι ότι η συζήτηση και μόνο για στρατηγική αυτονομία υποκινεί ένα αφήγημα ότι μπορούμε μόνοι μας, το οποίο είναι ακριβώς αντίθετο από αυτό που χρειαζόμαστε για να επιλύσουμε

κοινά παγκόσμια προβλήματα και, σίγουρα, για να επιλύσουμε την κλιματική κρίση. Παράλληλα, είναι απολύτως επιζήμιο για την απόκτηση εμπιστοσύνης που χρειαζόμαστε να κτίσουμε παγκοσμίως.

Αλλά και η Αμερική επιλέγει να λειτουργεί μόνη της. Είδαμε την πρόσφατη Συμφωνία AUKUS μεταξύ της Αμερικής, του Ηνωμένου Βασιλείου και της Αυστραλίας την περασμένη εβδομάδα. Ήταν μια χρήσιμη υπενθύμιση –κατά τη γνώμη μου– της ελάχιστης υπομονής που έχει η Αμερική με την Ευρώπη, όταν πρόκειται για την επιδίωξη των δικών τους στρατηγικών στόχων. Αποτελεσματική μεν, όσον αφορά την υπεράσπιση των συμφερόντων της, αλλά εξίσου αντιφατική, όπως και το ευρωπαϊκό αφήγημα.

Και αυτό με φέρνει στην Κίνα. Η σύγκρουσή της με την Αμερική είναι προφανής. Αλλά τι γίνεται με τη σχέση της με την Ευρωπαϊκή Ένωση; Στο τέλος του περασμένου έτους υπογράψαμε μια συνολική επενδυτική συμφωνία με την Κίνα, την οποία δεν επικυρώσαμε ποτέ και, συνεπώς, ούτε και εφαρμόσαμε. Οι λόγοι που δεν την εφαρμόσαμε είναι σωστοί –κατά τη γνώμη μου–, αλλά αναρωτιέμαι πώς ερμηνεύει η Κίνα την ευρωπαϊκή διάθεση για συνεργασία. Κρίνω πως η Κίνα δεν εμπιστεύεται την Ευρωπαϊκή Ένωση ότι είναι με το μέρος της όσον αφορά σημαντικές οικονομικές συζητήσεις. Έτσι, με την Αμερική να την ανταγωνίζεται ανοικτά και την Ευρωπαϊκή Ένωση σιωπηρά μη συνεργάσιμη, νομίζω ότι η Κίνα πιθανότατα θα ακολουθήσει και αυτή τον δικό της δρόμο.

Ας μην ξεγελιόμαστε, δεν μπορεί η Ευρώπη και η Αμερική να περιμένουν από την Κίνα να συνεργαστεί μαζί τους σε θέματα κλιματικής αλλαγής, αλλά να ανεχθεί μια, ούτε λίγο ούτε πολύ, επίθεση από τη Δύση σε άλλα θέματα που έχουν να κάνουν με την οικονομική της στρατηγική. Η ίδια η Κίνα έχει δεσμευτεί να καταστεί ουδέτερη ως προς τον άνθρακα έως το 2060, δέκα χρόνια αργότερα από την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Αμερική. Ήδη αυτή η καθυστέρηση κατά μία δεκαετία επιβαρύνει τον παγκόσμιο προϋπολογισμό του άνθρακα. Είναι επίσης σημαντικό ότι οι εκπομπές της Κίνας θα εξακολουθούν να αυξάνονται έως το 2030, και υπάρχει έντονη αμφιβολία για το αν μπορεί να επιτύχει τους στόχους της. Αν λάβει κανείς υπόψη του ότι το ετήσιο κατά κεφαλήν εισόδημα της Κίνας είναι μόνον ένα κλάσμα αυτού της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Αμερικής, η Κίνα έχει κίνητρα να καθυστερήσει την κλιματική της προσαρμογή. Μπορούμε πραγματικά να βασιστούμε στη προθεσμία της Κίνας να συνεργαστεί για το κλίμα, όταν το δικαίωμά της στην ανάπτυξη της δίνει αντικίνητρα προσαρμογής και παράλληλα δέχεται πίεση από άλλα θέματα από τη Δύση;

Τελειώνω, θέτοντας το ερώτημα που απορρέει από αυτό το σκεπτικό. Τι θα συμβεί με τους στόχους μας για το κλίμα, αν η Κίνα επιλέξει να μην συνεργαστεί; Και πώς θα πείσουμε την Κίνα να συνεργαστεί σε ένα περιβάλλον, όπου εμείς οι ίδιοι προωθούμε την ανάγκη για στρατηγική αυτονομία; Αντίθετα με την αυτονομία, οι παγκόσμιες προκλήσεις χρειάζονται παγκόσμια συνεργασία, χάραξη πολιτικών από κοινού. Σας ευχαριστώ πολύ.

Π. Καψής: Ευχαριστούμε την κ. Δεμερτζή για την παρέμβασή της. Ήταν η πλέον κατάλληλη για το μέγεθος των προβλημάτων που έχουμε μπροστά μας. Στη συζήτηση είναι μαζί μας: ο κ. Δημήτρης Αβραμόπουλος, πρώην επίτροπος και υπουργός των Εξωτερικών· ο κ. Δημήτρης Κούρκουλας, πρώην υφυπουργός Εξωτερικών· ο κ. Γιώργος Παγουλάτος, πρόεδρος του ΕΛΙΑΜΕΠ και καθηγητής· και θα παρέμβει από την Κύπρο ο κ. Στέλιος Περράκης, καθηγητής στη Νομική Σχολή της Πάφου και πρώην μόνιμος αντιπρόσωπος της Ελλάδας στο Συμβούλιο της Ευρώπης.

Τα νέα μεγάλα διλήμματα της Ευρώπης. Έχουμε συνηθίσει να λέμε ότι η Ευρώπη πηγαίνει μπροστά, κάνει άλματα αντιμετώπιση με κρίσεις και, απαντώντας στις κρίσεις,

προχωρά τη θεσμική της συγκρότηση και τις πολιτικές της. Τις τελευταίες δεκαετίες, αν έχουμε ζήσει κάτι, είναι αλληπάλληλες κρίσεις. Ξεκινάμε από την οικονομική κρίση, την οποία στην Ελλάδα τη ζήσαμε ιδιαίτερα έντονα, είχαμε την κρίση στο μεταναστευτικό, την κλιματολογική κρίση, που είχε και τη συνακόλουθη ενεργειακή κρίση που ζούμε σήμερα, αλλά και την πολιτική κρίση. Στέκομαι τελευταία σε αυτή, γιατί ίσως είναι και η πιο σοβαρή. Έχουμε ήδη την αποχώρηση της Μεγάλης Βρετανίας, και βλέπουμε μια καινούρια φάση αυτής της κρίσης στην Πολωνία, με την τελευταία απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου η οποία, πέρα από τις νομικές της διαστάσεις, βάζει ένα κρίσιμο ερώτημα, αν στην Ευρώπη συμεριζόμαστε πράγματι τις αξίες επάνω στις οποίες έχει οικοδομηθεί η Ευρωπαϊκή Ένωση. Θα ήθελα να ξεκινήσω από τον κ. Αβραμόπουλο, ρωτώντας τον ακριβώς αυτό, μπορούμε να αντιμετωπίσουμε αυτές τις κρίσεις, ή οδηγούμαστε σε μια αποσύνθεση ευρωπαϊκή;

Δ. Αβραμόπουλος: Κύριε Καψή, συνεχίζω από το σημείο που έκλεισε η εισαγωγή σας, γιατί έζησα από κοντά ως επίτροπος τα τελευταία πέντε έξι χρόνια την αδυναμία της Ευρώπης να υιοθετήσει μια πιο ολοκληρωμένη πολιτική στην αντιμετώπιση δύο μεγάλων θεμάτων, που ήταν το προσφυγικό και τα θέματα ασφαλείας. Οι αρχές και οι αξίες στις οποίες αναφερθήκατε είναι εκεί.

Δύο είναι οι βασικές αρχές επάνω στις οποίες έχει στηριχθεί το ευρωπαϊκό project, το ευρωπαϊκό οικοδόμημα: η αρχή της αλληλεγγύης και η αρχή της υπευθυνότητας. Όταν, λοιπόν, αντιμετώπισε σε πρώτη φάση και αιφνιδιαστικη η Ευρώπη, γιατί δεν είχε –όπως λέγαμε και πρωτότερα με τον κ. Κούρκουλα– μεταναστευτική πολιτική, εκεί δοκιμάστηκαν αυτές οι δύο αρχές. Φθάσαμε, λοιπόν, στο 2015 και παρατηρήσαμε ότι, ενώ αρχικά η ευχή να υιοθετήσουμε μια πολιτική απέδωσε, στη συνέχεια κάποια κράτη-μέλη –και εδώ κάνω ένα διαχωρισμό ανάμεσα στο κράτος-μέλος και κάποιες κυβερνήσεις–, κοιτώντας προς τα μέσα, άρχισαν να αρθρώνουν ένα λαϊκίστικο με στοιχεία εθνικισμού λόγο, κάτι που τίναξε στον αέρα την αρχή της αλληλεγγύης και φθάσαμε σε ένα σημείο όπου η πολιτική που είχε προταθεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να μην είναι αποτελεσματική.

Ξέρετε, στην Ευρώπη πολλοί πιστεύουν ότι η Επιτροπή είναι η κυβέρνηση της Ευρώπης. Δεν είναι, η πραγματική δύναμη είναι στο Συμβούλιο. Το Συμβούλιο αποτελείται από τα κράτη-μέλη και τον τελευταίο καιρό παρατηρείται μια οπισθοδρόμηση, τα περισσότερα από αυτά αρχίζουν να κλείνονται πίσω από τα τείχη τους, πίσω από τα σύνορά τους. Όταν, όμως, αρχίζουμε να γυρνάμε στο σημείο από όπου ξεκίνησε η Ευρώπη, τότε υπάρχει και ο φόβος να ξυπνήσουν φαντάσματα του παρελθόντος και να γυρίσουμε πίσω, αντί να πάμε μπροστά.

Έχουν γίνει βήματα, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία. Μεταξύ των άλλων θεμάτων που εγώ διαχειρίστηκα, γιατί είχα την πολιτική ευθύνη, ήταν και η ζώνη Schengen. Η ζώνη Schengen, που, όπως έλεγα πρωτότερα, είναι το μεγαλύτερο επίτευγμα ευρωπαϊκής ενοποίησης, κινδυνεύει. Αυτό γιατί; Γιατί τόσο για τα ζητήματα ασφαλείας, όπου κλείστηκαν πίσω από τα σύνορά τους οι χώρες, αρνούμενες οι περισσότερες από αυτές να ανταλλάσσουν πληροφορίες, παρά το γεγονός ότι τους είχαμε δώσει μια ολοκληρωμένη πρόταση για το πώς αυτό μπορεί να γίνει μέσα στο πλαίσιο της πολιτικής ασφάλειας για την Ευρώπη, αλλά και για το θέμα το μεταναστευτικό, το οποίο μεταναστευτικό όμως δεν έχει τελειώσει. Αυτήν τη στιγμή που μιλάμε εδώ, κ. Καψή, 450.000.000 άνθρωποι σε ολόκληρο τον κόσμο είναι σε κίνηση. Πώς θα αντιμετωπίσει ο κόσμος αυτήν τη μεγάλη πρόκληση;

Πολύ σωστά πρωτότερα η κα Δεμερτζή είπε ότι για τα μεγάλα προβλήματα και τις προκλήσεις που είναι αντιμετώπιση η Ευρώπη χρειάζεται παγκόσμια συνεργασία. Αυτή η στρατηγική αυτονομία είναι μια πολύ ωραία κουβέντα, αλλά, όπως είπαμε και

εμείς, καλό θα είναι κάποτε να ερμηνευτεί. Η στρατηγική αυτονομία οδηγεί στην απομόνωση της Ευρώπης και, σε ένα δεύτερο βαθμό, στην απομόνωση των χωρών κρατών-μελών, εννοώ μέσα στους κόλπους της Ευρώπης; Θα προχωρήσουμε μπροστά;

Κλείνω με την εξής παρατήρηση: αν η Ευρώπη που είμαστε όλοι –είναι τα κράτη-μέλη, είναι η ηγεσία της Ευρώπης, είναι τα όργανά της– πραγματικά θέλουμε να την καταστήσουμε παγκόσμιο παίκτη, που δεν είναι αυτήν τη στιγμή, γιατί δεν έχει ούτε ενιαία αμυντική ούτε ενιαία εξωτερική πολιτική, είναι η στιγμή να γίνει ένα θαρραλέο βήμα προς τα εμπρός.

Ποιος θα αναλάβει την πρωτοβουλία; Εδώ είναι το ζήτημα, από την ώρα που, όπως είπαμε πρωτότερα, βλέπουμε μια οπισθοδρόμηση. Ξέρετε τι θα συμβεί αν γυρίσουμε στις σκοτεινές σελίδες του παρελθόντος; Να ξυπνήσει μέσα από τον εθνικισμό και τον λαϊκισμό, δυστυχώς, μία τάση διεκδικήσεων και ανταγωνισμών. Τότε η Ευρώπη της ενότητας, της αλληλεγγύης, της ευθύνης, το μεγάλο αυτό επίτευγμα, μοναδικό στην ιστορία του ανθρώπινου γένους, να πάρει λάθος δρόμο και θα είναι υπεύθυνες οι δικές μας γενεές, είτε σε επίπεδο Ευρωπαϊκής ηγεσίας είτε σε επίπεδο εθνικών ηγεσιών.

Π. Καψής: Βλέπουμε ότι σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες πλέον οι πολιτικές δυνάμεις που έχουν αφήσει το αποτύπωμά τους τα τελευταία χρόνια είναι ακριβώς οι δυνάμεις που αμφισβητούν αυτήν τη συνεργασία και ζητούν να κλειστούν περισσότερο. Σκέπτομαι τη Γερμανία, που βέβαια στις τελευταίες εκλογές δεν πήγε τόσο καλά το εναλλακτικό κόμμα, αλλά και στη Γαλλία και στην Ιταλία, παντού βλέπουμε αυτές τις δυνάμεις να είναι σε άνοδο.

Δ. Αβραμόπουλος: Πέραν όμως των κομμάτων αυτών, τα οποία παίζουν τον ρόλο τους στο εσωτερικό των χωρών, βλέπουμε τέτοιες τάσεις και στο εσωτερικό των καθαρά ευρωπαϊκών δυνάμεων. Θα φέρνω ένα παράδειγμα: στη διαχείριση του προσφυγικού η Αυστρία ήταν από τους βασικούς υποστηρικτές της ευρωπαϊκής πολιτικής για την αντιμετώπιση αυτού του φαινομένου, κυρίως το 2015. Εν μία νυκτί, πριν από πέντε έξι χρόνια, ο κύριος Kurz άλλαξε πορεία. Εκεί που ήταν, ναι, μια συντηρητική κυβέρνηση, που όμως εμπνεόταν από τις ευρωπαϊκές αρχές, κλείστηκε πίσω από τα σύνορά της και άρχισαν οι πρωτοβουλίες της την εποχή εκείνη που οδήγησαν ακόμα και στα γεγονότα της Ειδομένης, αν θυμάστε, πλησιάζοντας χώρες των Δυτικών Βαλκανίων, εντάσσοντάς τις στη δική της πολιτική για να σταματήσουν οι ροές από τον ελληνικό δίαυλο. Πολλά από τα μέτρα που έχουν ληφθεί προς τα εκεί κατατείνουν.

Το δε νέο pact το οποίο φιλοδοξεί να υιοθετήσει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή φοβάμαι ότι θα επαναφέρει το Δουβλίνο από την πίσω πόρτα. Δηλαδή, όσοι μπαίνουν εδώ, ή εδώ θα μένουν, ή θα επιστρέφονται, αφού διεκπεραιωθούν οι αιτήσεις ασύλου. Βέβαια, εκεί αρχίζουν άλλες συνέργειες και συνεργασίες, όπως η επικαιροποίηση ή όχι της Δήλωσης Ευρώπης - Τουρκίας, η οποία μέχρι ενός ορισμένου σημείου απέδιδε. Βέβαια, για όλο αυτό θεωρώ ότι η δική μας περίοδος έδωσε θετικά αποτελέσματα, απόδειξη ότι έως το 2019 δεν είχαμε προβλήματα.

Παγκόσμια, λοιπόν, συνεργασία για την αντιμετώπιση του προσφυγικού, περιφερειακή συνεργασία επίσης για τα ίδια θέματα και ως προς τα θέματα ασφάλειας, εκεί είναι ένα άλλο μεγάλο ζήτημα το οποίο μπορούμε να συζητήσουμε αν έχουμε χρόνο.

Π. Καψής: Θα ήθελα να πάω στον κ. Δημήτρη Κούρκουλα. Έχετε γράψει επανειλημμένα με αφορμή την τελευταία Συμφωνία Ελλάδας - Γαλλίας διθυραμβικά σχόλια για αυτήν τη συμφωνία, θεωρώντας τη και ως ένα πρώτο βήμα γι' αυτό που έχει ονομαστεί «στρατηγική αυτονομία» της Ευρώπης, κάτι το οποίο βλέπουμε από πολλές πλευρές να αμφισβητείται κατά πόσον είναι εφικτό.

Δ. Κούρκουλας: Αμφισβητήθηκε από την πρώτη στιγμή. Πρώτα από όλα, διευτυώθησαν πολλές αμφιβολίες ή φόβοι μήπως αυτή η συμφωνία δυσαρεστήσει την Ουάσινγκτον και μήπως αυτή η συμφωνία στραφεί εναντίον του NATO. Η διάψευση ήρθε άμεσα με δηλώσεις του States Department, οι οποίες ήταν πολύ θετικές για αυτή τη συμφωνία. Μετά διατυπώθηκε ο φόβος και η αντίληψη ότι αυτό ίσως στρέφεται εναντίον της ευρωπαϊκής κοινής άμυνας, διότι αφορά μόνο δύο κράτη-μέλη και όχι όλα τα κράτη-μέλη. Και αυτό διαψεύστηκε και με δηλώσεις από το Βερολίνο και με δηλώσεις Ευρωπαίων αξιωματούχων. Υπάρχουν άπειρα παραδείγματα ευρωπαϊκών πολιτικών που ξεκίνησαν με αυτήν τη γεωμετρία, τη μεταβλητή, με συνεργασίες δύο, τριών, τεσσάρων χωρών. Εγώ πιστεύω ότι η ελληνογαλλική συμφωνία μπορεί να λειτουργήσει ως πρότυπο, αν θέλετε, για μια πιο διευρυμένη ευρωπαϊκή.

Αλλά, με ρίξατε αμέσως στα βαθιά, ενώ ξεκινήσαμε με κάποια πολύ γενική προσέγγιση αποτίμησης του έργου της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Χωρίς να αμφισβητώ αυτά που ανέφερε ο κ. Αβραμόπουλος, πράγματι η Ευρώπη έχει κτυπηθεί τα τελευταία χρόνια από πολύ μεγάλες κρίσεις, και ο πλανήτης ολόκληρος θα έλεγα, και από την οικονομική κρίση του 2010-2011-2012 και από τις μεταναστευτικές ροές, την κλιματική αλλαγή. Αλλά, νομίζω ότι το λογικό δεν είναι να συγκρίνουμε τι βιώνουμε σήμερα με το τι συνέβαινε πριν από δέκα χρόνια ή πριν από είκοσι χρόνια. Η λογική αξιολόγηση πρέπει να γίνεται, τι θα είχε συμβεί σήμερα αν δεν υπήρχε η Ευρώπη.

Π. Καψής: Αυτό είναι πολύ δύσκολο.

Δ. Κούρκουλας: Γιατί έχουμε την τάση να λέμε, η Ευρώπη πράγματι δεν διαχειρίστηκε, δεν κατόρθωσε να αποφύγει. Υπάρχουν, όμως, ευθύνες και εθνικές. Το ότι ξαφνικά η Ελλάδα έγινε τροχονόμος για 1.500.000 πρόσφυγες, τους οποίους απλώς τους κατύθυνε στα σύνορα για να πάνε στην Αυστρία, βεβαίως προκάλεσε κάποιες αντιδράσεις από την Αυστρία –χωρίς να θέλω να δικαιολογήσω την πολιτική την αυστριακή της εποχής εκείνης. Αλλά, χρειάζεται νομίζω να πάρουμε μια απόσταση για να δούμε τα πλεονεκτήματα των 40 χρόνων συμμετοχής της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Είχα την τύχη να ξεκινήσω να εργάζομαι για τα ευρωπαϊκά όργανα το 1981, την πρώτη χρονιά της ένταξης. Τότε η Ευρωπαϊκή Ένωση, η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα ήταν δέκα κράτη-μέλη μόνο –δεν είχε μπει καν ακόμα η Ισπανία και η Πορτογαλία. Οι ευρωπαϊκές πολιτικές ήταν η κοινή αγροτική πολιτική, η Τελωνειακή Ένωση και ορισμένα στοιχεία αναπτυξιακής βοήθειας, τίποτε άλλο. Δεν υπήρχε τίποτα στον τομέα της ενέργειας, στον τομέα της προστασίας των καταναλωτών, στη δημόσια υγεία. Η Ευρώπη στα 40 χρόνια που μεσολάβησαν έχει κάνει άλματα. Και έχει κάνει άλματα, όχι μόνο με το ότι γεωγραφικά από 10 έχει γίνει 28 και τώρα 27 κράτη-μέλη, αλλά έχει κάνει άλματα στην εμβάθυνση, είναι η πιο προχωρημένη περιφερειακή ολοκλήρωση. Συνεχίζει όμως –και αυτό δεν πρέπει να το ξεχνάμε– να παραμένει μία ένωση κυρίαρχων κρατών, μια συμπολιτεία, όπως έλεγε ο αείμνηστος Δημήτρης Τσάτσος, η οποία σέβεται την κυριαρχία και την ιδιαιτερότητα κάθε κράτους.

Γι' αυτό η Ευρώπη χρειάζεται να γίνεται αποδεκτή από τον καθένα από τους λαούς της, όχι μόνον από την πλειοψηφία των Ευρωπαίων, από τον καθένα λαό που συμμετέχει, από το κάθε κράτος πρέπει να υπάρχει διαρκής υποστήριξη. Όπως μας έδειξε και το Brexit και το δημοψήφισμα που έγινε, όταν αυτό πάψει να υπάρχει, επειδή είμαστε ακριβώς δημοκρατική εθελοντική ένωση –δεν είμαστε Σύμφωνο της Βαρσοβίας όπου υπάρχει ένα κέντρο που δίνει οδηγίες και καθοδηγεί όλα τα άλλα κράτη–, αυτό δημιουργεί προβλήματα βεβαίως. Διότι, αν η κοινή γνώμη της Α ή της Β χώρας δεν συναινεί, και επειδή είμαστε δημοκρατικός οργανισμός, αυτό καθυστερεί τη λήψη αποφάσεων.

Αλλά δεν πρέπει να βλέπουμε μόνον αυτά που δεν έγιναν, πρέπει να δούμε αυτά που έγιναν. Αναφέρθηκε ο κ. Αβραμόπουλος σωστά στο Schengen. Εγώ θα έλεγα ότι η εσωτερική αγορά είναι τεράστια κατάκτηση, είναι ένα όπλο που ενδυναμώνει τον διεθνή ρόλο της Ευρώπης. Ενώ, αν δεν υπήρχε η εσωτερική αγορά και υπήρχε κατακερματισμός της εσωτερικής αγοράς, και οικονομικά αλλά και διεθνοπολιτικά, αν θέλετε, αυτό θα είχε αρνητικές επιπτώσεις.

Π. Καψής: Όμως, δεν μπορούμε να πούμε ότι, ναι, έχουν γίνει όλα αυτά τα πράγματα, αλλά ποτέ δεν είχαμε και τόσο αμφισβήτηση της Ευρώπης. Δηλαδή, η διεύρυνση, αν θέλουμε, του ρόλου της σαν να έχει προκαλέσει και την αντίθετη τάση.

Δ. Κούρκουλας: Κοιτάξτε, τα τελευταία ευρήματα του Ευρωβαρομέτρου δείχνουν ότι η αποδοχή της Ευρωπαϊκής Ένωσης ποτέ δεν ήταν τόσο υψηλή τα τελευταία 20 χρόνια, όσο είναι τώρα. Μετά την οικονομική κρίση και την τεράστια κρίση αξιοπιστίας βεβαίως που έπληξε την Ευρώπη, επειδή δεν κατόρθωσε να αποφύγει την ελληνική κρίση, την κρίση του ευρώ, και βέβαια μετά ήρθε και το μεταναστευτικό το 2015, το οποίο επέτεινε αυτήν την αποστασιοποίηση, νομίζω ότι και με τον COVID απεδείχθη ότι η λύση είναι περισσότερη συνεργασία –νομίζω ότι τα ευρωπαϊκά όργανα χειρίστηκαν με αρκετά αποτελεσματικό τρόπο και τα θέματα των εμβολίων και τα θέματα γενικά της πανδημίας. Αλλά, ο καθένας καταλαβαίνει ότι, ακόμα και αν δεν γίνονται όλα τέλεια, η λύση, ακριβώς επειδή τα προβλήματα είναι παγκόσμια, είναι περισσότερη συνεργασία.

Ας μην ξεχνάμε ότι σε πάρα πολλά ζητήματα η Ευρώπη έχει βάλει τους κανόνες, όχι μόνο για τα κράτη-μέλη, αλλά για την παγκόσμια κοινωνία. Για τα ζητήματα, φέρ' ειπείν, της προστασίας των προσωπικών δεδομένων η ευρωπαϊκή οδηγία έχει μια παγκόσμια αποδοχή. Αύριο, όταν βγάλει η Ευρώπη τις οδηγίες της για την τεχνητή νοημοσύνη, αυτό σιγά σιγά θα αποκτήσει παγκόσμια εμβέλεια, όπως γίνεται και με τις τεχνικές προδιαγραφές που ισχύουν σήμερα σε πάρα πολλά μέρη του κόσμου.

Άρα, θέλω να πω ότι δεν πρέπει να υποτιμάμε αυτά που έχουμε πετύχει. Σίγουρα υπάρχουν προβλήματα. Το βασικό ζήτημα, που δεν είναι πρόβλημα κατά τη γνώμη μου, γιατί δεν μπορεί να υπάρξει Ευρώπη χωρίς δημοκρατία, είναι ότι πρέπει κάθε βήμα να γίνεται αποδεκτό από καθέναν από τους 27 λαούς της.

Π. Καψής: Να πάω στον κ. Παγουλάτο. Προφανώς θα σχολιάσετε όσα ειπώθηκαν μέχρι στιγμής. Θα ήθελα όμως να δώσετε ιδιαίτερο βάρος και στην οικονομική διάσταση. Είδαμε ένα πολύ διαφορετικό τρόπο αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης του 2008 με την οικονομική κρίση που προκάλεσε η πανδημία. Αναρωτιέμαι αν αυτό αντανακλά μια μόνιμη, αν θέλετε, μετατόπιση της λογικής της Ευρώπης στην οικονομική πολιτική, ή είναι ένα συγκυριακό φαινόμενο και αύριο θα επιστρέψουμε στις λογικές της λιτότητας.

Γ. Παγουλάτος: Θα έλεγα, κ. Καψή, για να ξεκινήσω από το τελευταίο σας ερώτημα, ότι αντανακλά τη διάθεση της Ευρώπης να μαθαίνει από τα λάθη της, αντανακλά την ετοιμότητα της Ευρώπης να έχει το ένστικτο της αυτοσυντήρησης εκεί όπου χρειάζεται. Η Ευρώπη σμιλεύτηκε και δυνάμωσε μέσα από κρίσεις, και δυνάμωσε ακριβώς γιατί οι κρίσεις τη φέρνουν αντιμέτωπη με τα υπαρξιακά της διλήμματα. Το κεντρικό υπαρξιακό δίλημμα της Ευρώπης είναι το δίλημμα μεταξύ εθνικού ελέγχου και κοινής πολιτικής και τα μεγάλα διλήμματα της Ευρώπης είναι ακριβώς οι περιοχές πολιτικής όπου οι αποφάσεις λαμβάνονταν με ομοφωνία. Είναι ακριβώς οι περιοχές στις οποίες η Ευρώπη δυσκολεύεται να προχωρήσει στη διαμόρφωση κοινής πολιτικής, διότι ακόμα και ένα κράτος-μέλος μπορεί να μπλοκάρει τη κοινή πολιτική – ανέφερε ο κ. Αβραμόπουλος τον τομέα της μετανάστευσης, τον τομέα της εξωτερικής πολιτικής,

της πολιτικής ασφάλειας που ανέφερε ο κ. Κούρκουλας– και, προφανώς, και τους τομείς της δημοσιονομικής πολιτικής. Η διαχείριση της κρίσης της Ευρωζώνης και αυτή προσέκρουε σε αυτήν τη δυναμική.

Θα έλεγα ότι, επειδή δεν προβλέπεται η ομοφωνία να εκλείψει στα μεγάλα αυτά ζητήματα που συνιστούν τις κεντρικές επιλογές της Ευρώπης, τα μεγάλα αυτά διλήμματα θα παραμείνουν εκκρεμή και θα διευθετούνται συνήθως με ένα τρόπο που δεν θα είναι ικανοποιητικός για όλους, αλλά θα εξασφαλίζει ότι η Ευρώπη θα μπορεί να προχωρά, ακόμα και αν αυτό είναι με πολύ μικρά βήματα και ακόμα και αν είναι με μικρές απώλειες στην πορεία.

Αναφερθήκατε στην κρίση της Ευρωζώνης και, πράγματι, η αντιμετώπιση της κρίσης του COVID ήταν εντελώς διαφορετική. Στην κρίση της Ευρωζώνης η Ευρωζώνη αφαίρεσε χρήμα και ρευστότητα και εισοδήματα με ένα τρόπο προκυκλικό, όπως θα λέγαμε. Με έναν τρόπο που επέτεινε την κρίση, επέτεινε την ανεργία, σε μια περίοδο που όλες οι πολιτικές ήταν περιοριστικές, ακόμα και η νομισματική πολιτική των χαμηλών επιτοκίων δεν έφθανε στις χώρες της περιφέρειας που τη χρειαζόνταν πολύ περισσότερο. Στην κρίση του COVID έκανε ακριβώς το αντίθετο και έκανε το σωστό. Εφάρμοσε μια πολιτική αντικυκλική, επιστράτευσε τις τεράστιες δυνατότητες της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και χαλάρωσε τον πολύ στενό κορσέ της δημοσιονομικής πειθαρχίας, ακριβώς εφαρμόζοντας την προβλεπόμενη ρήτρα διαφυγής εντός του πλαισίου των κανόνων, το οποίο σημαίνει ότι μπορούσε να το είχε κάνει και νωρίτερα, αν χρειαζόταν.

Το πρόβλημα της Ευρώπης, της Ευρωζώνης, για να εστιαστώ στην Ευρωζώνη, γιατί η κρίση της Ευρωζώνης μας έδειξε πώς οι μεγάλες οικονομικές κρίσεις μπορούν να γίνουν και μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές κρίσεις και τελικά υπαρξιακές κρίσεις. Γιατί η άνοδος του λαϊκισμού και του εθνικισμού, που αναφέρατε, σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στην κρίση της Ευρωζώνης και στις δύο πλευρές –και στον Βορρά και στον Νότο– για αντίστροφους, θα έλεγα, λόγους, όπως επίσης οφείλεται και στην κρίση του μεταναστευτικού. Το μεγάλο διπλό πρόβλημα της Ευρωζώνης σήμερα, βγαίνοντας από τον COVID, είναι πώς θα μπορέσει η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα να βγει από μια πολιτική πολύ χαμηλών επιτοκίων, χάρη στην οποία διαχειρίστηκε εξαιρετικά επιτυχώς την κρίση αυτή, σε μία φάση όπου ο πληθωρισμός ανακάμπτει και το μέσο δημόσιο χρέος είναι πάνω περίπου από 100%, με ορισμένες χώρες να είναι πάνω από 120%, ακόμα και 140% ή στην περιοχή του 140% –και δεν μιλώ καν για την Ελλάδα. Και αυτό να το κάνει με ένα τρόπο που να μην προκαλέσει μια νέα κρίση χρέους σαν αυτή που είδαμε το 2010, και να το κάνει με ένα τρόπο που δεν θα οδηγήσει σε ένα νέο κύκλο δημοσιονομικής λιτότητας, με όλα τα παρεπόμενα αυτής, με τη μορφή κοινωνικών και πολιτικών κρίσεων. Έχουμε πια χώρες οι οποίες έχουν φθάσει στα ακρότατα όρια της κοινωνικής και της πολιτικής τους αντοχής –και αναφέρομαι ιδίως στην Ιταλία, στην οποία η ενδυνάμωση του εθνικιστικού και του λαϊκιστικού στρατοπέδου σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στην κρίση της Ευρωζώνης και στα 20 χρόνια, βέβαια, οικονομικής στασιμότητας, για τα οποία δεν φταίει η Ευρωζώνη, φταίει κυρίως η αδυναμία της Ιταλίας να κάνει μεταρρυθμίσεις, αλλά αυτό είναι μια άλλη μεγάλη συζήτηση.

Παράλληλα, μια διπλή πρόκληση για την Ευρωζώνη είναι η πρόκληση, αφενός, του να μπορέσει να μεταρρυθμίσει το πλαίσιο λειτουργίας της δημοσιονομικής πολιτικής έτσι ώστε να μπορεί να επιτρέψει μεγαλύτερους βαθμούς ελευθερίας και ευελιξίας, μεγαλύτερους και από αυτούς που προβλέπουν οι συνθήκες, να μπορέσει να ασκείται με έναν τρόπο πιο αντικυκλικό η δημοσιονομική πολιτική, η δημοσιονομική ικανότητα, η δυνατότητα ενός προϋπολογισμού σταθεροποιητικού τύπου, ένα ευρωπαϊκό σύστημα ασφάλισης απέναντι στην ανεργία –όλα αυτά είναι ζητήματα που βρίσκονται πάντα στη δημόσια συζήτηση της δημοσιονομικής πολιτικής.

Αυτό για να το κάνει θα πρέπει, κατά πάσα πιθανότητα, να αλλάξει τις συνθήκες –αλλά, ξεκινάμε από κάτι το οποίο, νομίζω, μπορούμε ρεαλιστικά να δεχθούμε ότι δεν είναι εξαιρετικά πιθανό να συμβεί. Μπορεί, όμως, να το κάνει και αλλάζοντας κάποια πράγματα που έχουν να κάνουν με τον τρόπο λειτουργίας αυτών των συνθηκών, αυτό που λέμε τα operating procedures και τα operational guidelines κ.λπ., δηλαδή τις κατευθυντήριες γραμμές.

Το παράθυρο ευκαιρίας γι' αυτό που ανέφερα είναι πολύ στενό, είναι ουσιαστικά από τον Ιανουάριο έως τον Μάρτιο, το πολύ, του 2022, θεωρώντας ότι θα έχουμε γερμανική κυβέρνηση έως το τέλος του χρόνου –μακάρι να την έχουμε νωρίτερα– και ότι ο Macron αντιμετωπίζει προεδρικές εκλογές τον Απρίλιο. Άρα, είναι πολύ στενό το χρονικό περιθώριο για να ληφθούν αυτές οι σημαντικές αποφάσεις.

Η δεύτερη πρόκληση είναι αυτή που έχει να κάνει με τη δυνατότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης να τροφοδοτήσει, να χρηματοδοτήσει τις μεγάλες γενναίες επενδύσεις που πρέπει να κάνει στην πράσινη μετάβαση και στην ψηφιακή μετάβαση, μεταξύ των άλλων, και να το κάνει με ένα τρόπο που θα εξασφαλίζει φθηνές πιστώσεις. Πολλοί έχουν μιλήσει για μια μονιμοποίηση του Ταμείου Ανάκαμψης. Αυτό το πράγμα εννοούν, τη δυνατότητα κοινού δανεισμού που θα επέτρεπε στην Ευρωπαϊκή Ένωση να χρηματοδοτεί όλες αυτές τις πολιτικές, ενδεχομένως και με εξαίρεση των επενδύσεων από τους δημοσιονομικούς κανόνες του ελλείμματος.

Αυτό με φέρνει, αν μου επιτρέπετε, στη στρατηγική αυτονομία, γιατί η στρατηγική αυτονομία δεν είναι μόνον αμυντική δυνατότητα, δεν είναι μόνο δυνατότητα να μπορεί να στείλει η Ευρώπη 5.000 στρατιώτες άμεσα, γρήγορα, σε κάποιο μέτωπο στο οποίο έχει στρατηγικά συμφέροντα και όπου πιθανώς τα δικά της συμφέροντα αποκλίνουν από τις προτεραιότητες του NATO και των Ηνωμένων Πολιτειών, όπως αναφέρθηκε και με την αφορμή της πρόσφατης ελληνογαλλικής συμφωνίας. Δεν είναι μόνον αμυντικές δαπάνες η στρατηγική αυτονομία, είναι και τεχνολογίες αιχμής. Είναι η δυνατότητα της Ευρώπης να είναι ανταγωνιστική στην τεχνητή νοημοσύνη, στις μπαταρίες, στους ημιαγωγούς και σε όλες αυτές τις τεχνολογίες που είναι καθοριστικές για την ανταγωνιστικότητά της στον κόσμο.

Π. Καψής: Ευχαριστώ πολύ, θα έρθουμε ξανά σε αυτά. Θα ήθελα να πάω στον κ. Περράκη, να τον καλωσορίσω και από την Κύπρο. Προφανώς θα αναφερθείτε σε όλα όσα ειπώθηκαν μέχρι στιγμής. Θα ήθελα όμως, αν μπορείτε, να κάνετε και μια ιδιαίτερη αναφορά στην πρόσφατη κρίση στις σχέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης με την Πολωνία, όπου είχαμε εκεί την απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου που λέει ότι ο νόμος ο πολωνικός είναι υπέρτερος των Ευρωπαϊκών Κανόνων, κάτι το οποίο αμφισβητεί στην καρδιά του όλη τη λογική του ευρωπαϊκού εγχειρήματος.

Σ. Περράκης: Κύριε Καψή, είναι γνωστό ότι το Δίκαιο «ενοχλεί». Το Διεθνές Δίκαιο και το Ευρωπαϊκό Δίκαιο «ενοχλούν» τα κράτη. Και τούτο είναι μια διαπίστωση, η οποία έχει γίνει τα πολλά τελευταία χρόνια, όχι μόνο σε ένα ευρωπαϊκό επίπεδο στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και όλων των άλλων διεθνών θεσμών που προάγουν αρχές, κανόνες, αξίες, όπως το Συμβούλιο της Ευρώπης, αλλά και άλλοι διεθνείς οργανισμοί. Ζήτημα εξαιρετικής σημασίας, γιατί αφορά τα ίδια τα θεμέλια της Ευρώπης και της ενοποιητικής διαδικασίας της.

Θα μου επιτρέψετε, με αφετηρία ορισμένες διαπιστώσεις που ακούστηκαν ήδη, μερικές πρόσθετες παρατηρήσεις. Ο Δημήτρης Κούρκουλας, πολύ σωστά, θύμισε την περίφημη ρήση-διαπίστωση του καθηγητή Δ. Τσάτσου, ως εισηγητή τότε στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο για την αναθεώρηση των Ευρωπαϊκών Συνθηκών, όπου μίλησε για «συμπολιτεία κρατών και λαών». Νομίζω ότι ως θεσμικό σχήμα και περιεχόμενο

είναι ό,τι καλύτερο μπορεί να πει/διαπιστώσει κανείς, ιδίως ορώμενο μέσα σε μια εξελικτική πορεία από το παρελθόν έως το σήμερα.

Η δεύτερη σημαντική επισήμανση του Δημήτρη Κούρκουλα ήταν ότι, από το 1981 και μετά –δηλαδή την ημερομηνία ένταξης της πατρίδας μας στο ευρωπαϊκό εγχείρημα, στην ευρωπαϊκή ενοποιητική διαδικασία– αρχίζει μια εξέλιξη, προσθέτω εγώ τώρα, η οποία δείχνει μια άλλη ωρίμανση στον τρόπο αντιμετώπισης της ενοποιητικής διαδικασίας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Δηλαδή, δεν είναι τυχαία η μετάβαση που πραγματοποιείται προς το πολιτικό και σε πολιτικές άλλες που δεν αφορούν την οικονομία ή την συνεργασία στο εμπόριο κ.λπ. Ξεκινά η κίνηση με τη συζήτηση για την «Ευρώπη των πολιτών», την Επιτροπή Antonino. Ακολουθεί η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη και οι άλλες θεσμικές πράξεις, οι οποίες σταδιακά διαμορφώνουν τη νέα κοινοτική πραγματικότητα. Εδώ, η Συνθήκη του Μάαστριχτ με τον Ευρωπαίο πολίτη και την ιθαγένεια, την ΚΕΠΠΑ, τον Τρίτο Πυλώνα Ασφάλειας και Δικαιοσύνης και ακόμη την ΟΝΕ. Και μετά, η τομή με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ το 1997, όπου εκεί, όπως τόνισε και ο Δημήτρης Αβραμόπουλος, κοινοτικοποιούνται πολιτικές, το σύστημα Schengen ενσωματώνεται στον «κοινοτικό χώρο», και ενώ η ΚΕΠΠΑ αποκτά διευρυμένη ταυτότητα και περιεχόμενο, την ενσωμάτωση της άμυνας κ.λπ., είναι μια τομή.

Αυτό δεν πρέπει να μας οδηγήσει, όμως, ούτε γενικά σε ρητορικά ερωτήματα του τύπου αν η Ευρώπη είναι ελλειμματική –ναι, είναι ελλειμματική στην πολιτική ολοκλήρωση, από τη στιγμή που έχει ένα συγκεκριμένο θεσμικό, πολιτικό και νομικό τρόπο έκφρασης και, επομένως, τα αποτυπώματα αυτά δείχνουν πολλές φορές ένα συγκεκριμένο έλλειμμα. Ούτε, επίσης, να μας οδηγήσει στο αυτονόητο, φυσικά είναι ευτύχημα ότι έχουμε σήμερα αυτήν την Ευρώπη, ως εξελισσόμενο κεκτημένο. Βεβαίως, είναι κάτι, όμως, το οποίο έχει ξεκινήσει, όχι ως όραμα απλώς, αλλά και ως εγχείρημα ήδη πολλά χρόνια. Επομένως, πρέπει να δούμε τι ήταν το θεμέλιο και ποιο είναι –κατά την άποψη τη δική μου– το πρόβλημα το οποίο διαχέεται γενικότερα στις επιμέρους πολιτικές και τις διαπιστώσεις που έχουμε όσον αφορά ζητήματα, είτε αυτό είναι το Κράτος Δικαίου –για το οποίο θα κάνω δύο παρατηρήσεις σε σχέση με την Πολωνία–, είτε είναι τα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, της εξωτερικής δράσης της ΕΕ –θα έλεγα–, η οποία εξωτερική δράση ξεκινά από την ανθρωπιστική βοήθεια μέχρι τις επιχειρήσεις τύπου Petersburg, με στρατιωτικά ή πολιτικά μέσα, ή αν θα προχωρήσουμε σε ευρωστρατό κ.λπ.

Όλα αυτά τα θέματα δείχνουν ότι υπάρχει ένα ζήτημα που σχετίζεται με την ίδια την ταυτότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ιδεολογικά, πολιτικά, πώς ξεκίνησε και δομήθηκε, από την εποχή που το Mouvement Européen, ανέδειξε αυτές τις αρχές και τις αξίες που τις ακολούθησαν για να οικοδομηθεί η νέα Ευρώπη, η Ευρώπη των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, του Συμβουλίου της Ευρώπης κ.λπ. Λέω το Συμβούλιο της Ευρώπης, γιατί είναι ουσιαστικά το νομικό οπλοστάσιο που χρησιμοποιεί και η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση στην αντιμετώπιση όλων των θεμάτων, και γιατί πρέπει να τονίσουμε ότι το δίκαιο, το ευρωπαϊκό δίκαιο εν προκειμένω, το διεθνές δίκαιο, είναι ένα ενοποιητικό στοιχείο πολύ πιο βασικό και κρίσιμο, ενδεχομένως, από άλλες πολιτικές που αναπτύσσονται σε επιμέρους θέματα. Θυμίζω, όχι μόνον ότι από την αρχή θεωρήθηκε ότι έχει μία υπεροχή έναντι του εθνικού δικαίου και, μάλιστα, ακόμα και του συνταγματικού δικαίου –γιατί υπάρχουν αρκετές αντιλήψεις και απόψεις ότι το συνταγματικό δίκαιο υπέρκειται–, αλλά το δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπήρξε σαφές. Η αρχής της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου δεν κάμπτεται από εσωτερική εθνική ρύθμιση. Το αντίθετο θα ανέτρεπε την εξέλιξη της ενοποιητικής διαδικασίας.

Π. Καψής: Να υπενθυμίσουμε ότι αυτές οι απόψεις διατυπώθηκαν και μέσα στη Γερμανία κάποια στιγμή με αφορμή την επέκταση τη νομισματική, που είπαν, όχι, το Σύ-

νταγμά μας απαγορεύει κάτι τέτοιο, και άρα αμφισβητήθηκε από την ίδια την καρδιά της Ευρώπης.

Σ. Περράκης: Ακριβώς. Μα, κ. Καψή, γιατί αυτό που έχει σημασία είναι, πρώτον, ότι ακριβώς στο πεδίο του δικαίου, είτε γιατί υπάρχει ένας θεωρούμενος, εικαζόμενος «ακτιβισμός» δικαστών, σε επίπεδο Δικαστηρίου του Λουξεμβούργου εννοώ –κάποτε μιλούσαμε για *gouvernement de juges*– και είναι η εποχή, όμως, που είναι οι δικαστές αυτοί, οι οποίοι προώθησαν νομολογιακά την ενοποιητική διαδικασία. Αν δεν υιοθετούσαμε ερμηνευτικά τέτοιες αρχές μέσα από τις συνθήκες, οι οποίες δεν προέβλεπαν συγκεκριμένες ρυθμίσεις/ζητήματα (π.χ. υπεροχή κοινοτικού δικαίου), δεν θα μπορούσαμε να έχουμε φθάσει σήμερα σε μια τέτοια κατάσταση, αναφορικά με τον τρόπο που εφαρμόζουμε όλα αυτά τα θέματα προς όφελος των κρατών και των λαών, των ανθρώπων και των πολιτών. Η ταυτότητα συναιρείται με τις αξίες και τις αρχές.

Ανέφερε πολύ σωστά ο υπουργός, ο επίτροπος, Δημήτρης Αβραμόπουλος, την αλληλεγγύη και την ευθύνη την οποία έχουν τα κράτη-μέλη, και αυτό αναδείχθηκε ιδιαίτερα στην μεταναστευτική κρίση. Όμως, τις αξίες και τις αρχές της Ένωσης –όχι μόνο επειδή τυπικά καταγράφονται στα προοίμια των διαφόρων συνθηκών ή πλέον και στη Συνθήκη της Λισαβώνας–, πρέπει να τις δούμε σε σχέση με την παγκόσμια μεταπολεμική αντίληψή τους. Τι θέλουμε να κάνουμε σε ένα περιφερειακό επίπεδο; Αυτά που θέλαμε να κάνουμε, αυτά που αναφέρει ο Χάρτης του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για την παγκόσμια κοινότητα: είναι η ειρήνη, η ανάπτυξη, η δημοκρατία, τα δικαιώματα του ανθρώπου, η ασφάλεια. Επομένως, αυτά είναι εκείνα που μας καθοδηγούν. Και εδώ πρέπει να είμαστε σύμφωνοι, χωρίς αποκλίσεις.

Και σε αυτό το επίπεδο, ερχόμαστε σε ένα άλλο θέμα, το οποίο σχετίζεται με το ότι η ταυτότητα της Ένωσης ορίζεται και από αυτούς που συμπράττουν σε αυτήν, από τα μέλη της. Έχει διαπιστωθεί ότι μετά τη μεγάλη διεύρυνση της ΕΕ προς την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη άρχισαν ορισμένα ζητήματα (π.χ. θεσμοί, δίκαιο), να εμφανίζονται ελλειμματικά, γιατί δεν ακολουθούν όλα τα κράτη με την ίδια ένταση.

Π. Καψής: Εκεί θα ήθελα να γίνουμε λίγο πρακτικοί. Αυτήν τη στιγμή βλέπουμε μια διολίσθηση και στην Ουγγαρία και στην Πολωνία από το Κράτος Δικαίου, όπως θεωρούμε ότι ισχύει στην Ευρώπη. Πώς αντιμετωπίζεται αυτό; Θα γίνει αποδεκτό και θα έχουμε αυτήν τη διολίσθηση να περνά σε όλο το ευρωπαϊκό οικοδόμημα, ή θα γίνει κάτι πιο δραστικό, όπως λένε κάποιοι, να φύγουν από την Ευρώπη;

Σ. Περράκης: Κύριε Καψή, έτσι είναι τα πράγματα. Θεωρώ ότι οι αμφισβητήσεις του Κράτους Δικαίου συνολικά, της δημοκρατικής αρχής, της ανεξαρτησίας και της αποτελεσματικότητας της δικαιοσύνης είναι μια ρήξη με όλη αυτήν την ιδεολογία, τη νομική κουλτούρα που έχει η Ευρώπη και η αντιμετώπιση, κατά την άποψή μου, δεν μπορεί να είναι μόνον το πάγωμα κονδυλίων, οι οικονομικές κυρώσεις, αλλά πρέπει να είναι πιο δραστική. Δηλαδή, να υιοθετήσουμε πολιτικές κυρώσεις, που αφορούν την ίδια τη συμμετοχή στην ΕΕ. Οι οποίες θα οδηγούν ακόμα και σε μη άσκηση δικαιωμάτων ψήφου στο Συμβούλιο της ΕΕ ή ακόμα και σε αναστολή της συμμετοχής, όπως προβλέπεται σε άλλους θεσμούς, όπως είναι, παραδείγματος χάρι, το Συμβούλιο της Ευρώπης (και κάτι γνωρίζει η Ελλάδα γι' αυτό από την περίοδο της δικτατορίας 1967-1974).

Π. Καψής: Σας ευχαριστώ πολύ. Να επανέλθουμε στα δικά μας λίγο, αυτά που θέσατε, κ. Αβραμόπουλε. Υπήρξατε υπεύθυνος για τη μετανάστευση. Είδαμε πριν από λίγα χρόνια την κα Merkel να λέει, καλωσορίζουμε 1.000.000 πρόσφυγες στη Γερ-

μανία, και αναγκάστηκε να το πάρει πίσω από τις έντονες αντιδράσεις. Έχουμε κοινή μεταναστευτική πολιτική στην Ευρώπη –μακάρι να την έχουμε–, όμως έχουμε στην πραγματικότητα ενιαία αντίληψη για το τι μπορούμε να κάνουμε με τους μετανάστες;

Δ. Αβραμόπουλος: Αυτό προσπάθησα να σας πω πριν, ότι δεν υπάρχει συναντίληψη για το πώς μπορεί να αντιμετωπιστεί το προσφυγικό-μεταναστευτικό, για τους λόγους που εξήγησα στην αρχή. Η κα Merkel «την ανάγκη φιλοτιμία ποιούμενη» το έκανε. Όταν έφθασαν εκεί –το είπε ο κ. Κούρκουλας– κοντά 1.000.000 πρόσφυγες ή μετανάστες –ακόμα δεν είχε ξεκαθαριστεί– και οι οποίοι είχαν περάσει από την Ελλάδα, δεν μπορούσε να κάνει διαφορετικά. Βέβαια, οι γερμανικές αρχές εκεί πραγματικά απέδειξαν ότι μπορούν να διαχειριστούν ένα τέτοιο ζήτημα. Θυμάμαι, είχα επισκεφθεί το Rosenheim, που είχαν στηθεί τα εκεί hot spots, μέσα σε δύο μήνες είχαν διεκπεραιώσει κοντά στις 800.000 αιτήσεις.

Π. Καψής: Ίσως είναι το αντίστροφο ερώτημα, μπορούμε να κάνουμε χωρίς πρόσφυγες;

Δ. Αβραμόπουλος: Όχι, εκεί θέλω να πάω.

Π. Καψής: Εδώ βλέπουμε στην Αγγλία ότι δεν έχουν οδηγούς, δεν έχουν ανθρώπους να μαζέψουν τα φρούτα. Μήπως είναι υποκριτική η στάση μας απέναντι σε αυτό;

Δ. Αβραμόπουλος: Κύριε Καψή, εκεί ήθελα να οδηγήσω τη συζήτηση.

Π. Καψής: Ωραία.

Δ. Αβραμόπουλος: Η Ευρώπη είναι μια ήπειρος που γερνά και έχει ανάγκη από εργατικά χέρια. Τι δεν είχε η Ευρώπη; Πολιτική και διαδικασίες νόμιμης μετανάστευσης. Εκεί ήταν το ζήτημα, για να μπορέσουμε κάποτε να διαχειριστούμε τα ευρωπαϊκά μας σύνορα, συγχρόνως όμως να δημιουργήσουμε και τις προϋποθέσεις ώστε όποιος θέλει να έρθει στην Ευρώπη, και από την ώρα που τον χρειάζεται η Ευρώπη, να ακολουθήσει νόμιμους δρόμους, όπως συμβαίνει με τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, όπως συμβαίνει με την Αυστραλία και άλλες χώρες. Αυτά δεν υπήρχαν, η Ευρώπη το 2015 αιφνιδιάστηκε.

Μην ξεχνάτε ότι έξι μήνες μετά την ανάληψη των καθηκόντων μου και επειδή ήταν στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων μου, είχα να αντιμετωπίσω και το προσφυγικό αλλά και τα θέματα ασφαλείας με τις τρομοκρατικές ενέργειες. Εκεί, επίσης, δοκιμάστηκε η Ευρώπη και σε ένα μεγάλο βαθμό πέτυχε αρκετά, αλλά μέχρι να το πετύχει περάσαμε δύσκολες στιγμές, το να βάλεις γύρω από ένα τραπέζι 28 χώρες να συνεννοηθούν μεταξύ τους, να εμπιστευθούν η μία την άλλη, και να ανταλλάσουν πληροφορίες, όταν το βαθύ κράτος στην Ευρώπη καλά κρατεί.

Σε αυτό που είπα πρωτίτερα ο κ. Κούρκουλας έχει δίκιο, μόνο να δούμε και την άλλη διάσταση. Όταν λέμε ότι είναι η Ευρώπη των κρατών και των εθνών, το καταλαβαίνω, όλοι πίσω μας έχουμε την εθνική μας παράδοση, την ιστορία μας και την κουλτούρα μας. Από την ώρα, όμως, που αποφασίσαμε να προχωρήσουμε μπροστά στο να δημιουργήσουμε ένα περιβάλλον σταθερότητας, ασφάλειας, οικονομικής ευημερίας και προόδου με ένα καλύτερο μέλλον για όλους τους λαούς, θα πρέπει να αντιληφθούμε ότι κάποιες από αυτές τις πολιτικές πρέπει να πάνε πίσω. Είναι δύσκολο, όμως, να πείσεις τις υπηρεσίες ασφαλείας της Ευρώπης. Ξέρετε ότι κάποιες από τις τρομοκρατικές ενέργειες που κτύπησαν την Κεντρική Ευρώπη θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί, διότι υπήρχαν πληροφορίες και δεν είχε γίνει η ανταλλαγή. Εντάξει, τον τελευταίο καιρό αναβαθμίσαμε την Eurorol, έγινε ένα hub πληροφοριών, παρ' όλα αυτά μένουμε ακόμα πίσω συγκριτικά με τις άλλες χώρες.

Πηγαίνω, όμως, και σε κάτι άλλο. Ο κ. Juncker, με καθυστέρηση κάποιων ετών –αυτό συνέβη πριν από ένα χρόνο περίπου και αφού είχαμε ήδη αφήσει πίσω μας τις Βρυξέλλες– σε μια έκρηξη ειλικρίνειας είχε πει, δεν επέδειξε η Ευρώπη τον βαθμό αλληλεγγύης που θα έπρεπε να είχε δείξει νωρίτερα προς τις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου. Είναι μια ομολογία, από την άλλη μεριά όμως είναι και ένα μάθημα. Δεν μπορεί να προχωρήσει η Ευρώπη, αν δεν καλλιεργήσουμε σχέσεις εμπιστοσύνης, συναντίληψης, από την άλλη μεριά, και πίστης στο project το ευρωπαϊκό, όπως αυτό προτάθηκε και υιοθετήθηκε από σοφούς και συνετούς ηγέτες που είχαν βιώσει δύο πολέμους μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Κάναμε όμως –εγώ επιμένω σε αυτό, αν και ξέρω ότι στεναχωρώ τον κ. Κούρκουλα– βήματα πίσω. Αυτήν τη στιγμή η Ευρώπη διέρχεται μια υπαρξιακή περίοδο και, όταν μιλάμε για στρατηγική αυτονομία, πολύ ορθά είπε ο κ. Παγουλάτος, δεν μιλάμε μονάχα με στρατιωτικούς ή αμυντικούς όρους, γενικότερα αυτονομία.

Πώς μπορεί να υπάρξει αυτονομία; Είναι πάρα πολύ δύσκολο. Η Ευρώπη βρίσκεται σε ένα σταυροδρόμι αυτήν τη στιγμή, όπου καλείται να μετεξελιχθεί από οικονομική υπερδύναμη που είναι, και σε πολιτική υπερδύναμη, που δεν είναι. Και πρέπει να πω ότι είναι ευφημισμός η ονομασία που δόθηκε στη σημερινή Επιτροπή ότι είναι μια Γεωπολιτική Επιτροπή. Ας το εξηγήσουμε αυτό τι σημαίνει στην πράξη. Στη Μεσόγειο, γιατί αυτό μας ενδιαφέρει άμεσα, η Ευρώπη έχει ισχνή παρουσία και το Σύμφωνο Γαλλίας - Ελλάδας έχει και αυτό το καλό, ότι ανοίγει ένα δρόμο στην Ευρώπη να κινηθεί πλέον μέσα από τους δικούς της εκπροσώπους σε αυτό το ευρύ ανταγωνιστικό περιβάλλον, όπου διασταυρώνονται συμφέροντα Κίνας, Ρωσίας, Δύσεως και Αμερικής, όπου εκεί είμαστε απόντες. Θέλουμε να είμαστε απόντες; Η στρατηγική αυτονομία μπορεί να οδηγήσει στο να είμαστε παρόντες, πάντοτε σε συνεργασία και με τους άλλους παγκόσμιους παίκτες.

Π. Καψής: Ανοίγει πολλά ζητήματα το να είμαστε παρόντες, όπου βλέπουμε συγκρουόμενες θέσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών, άλλη η Ιταλία, άλλη η Γαλλία κ.λπ. Αλλά θα ήθελα να πάω στον κ. Κούρκουλα. Αναφέρατε τη ρήση του αείμνηστου Τσάτσου, η Ευρώπη των κρατών. Η προοπτική του φεντεραλισμού δηλαδή είναι νεκρή, είναι λάθος να υπάρχει ως στόχος;

Δ. Κούρκουλας: Εγώ προσωπικά πιστεύω ότι για το ορατό τουλάχιστον μέλλον, για το δικό μας τον βίο και ενδεχομένως και των παιδιών μας, δεν είναι κάτι το εφικτό. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να μείνει στο πίσω μέρος του μυαλού μας ως κάποιο όραμα, αλλά πιστεύω ότι η προσπάθεια να υλοποιηθεί αυτός ο στόχος με βιασύνη μπορεί να είναι αντιπαραγωγική. Φέρνω σαν παράδειγμα αυτό που όλοι πλέον αναγνωρίζουμε, ότι η δημιουργία της Ευρωζώνης έγινε πρόωρα, έγινε χωρίς να έχει ολοκληρωθεί το οικοδόμημα το οποίο θα τη συμπλήρωνε και οδήγησε στην κρίση. Άρα, θέλω να πω ότι μερικές φορές ο μαξιμαλισμός οδηγεί σε αντίθετα αποτελέσματα.

Ανεφέρθη –και σωστά– ο κ. Αβραμόπουλος στο θέμα της μετανάστευσης και στην αδυναμία των κρατών να συμφωνήσουν. Για να συμπέσουν τα κράτη-μέλη σε μια κοινή προσέγγιση στη μετανάστευση δεν είναι μόνο θέμα ποιος είναι πιο μεγαλόθυμος, ή δείχνει μεγαλύτερη αλληλεγγύη προς τον τρίτο κόσμο. Η συμβίωση με τον άλλο, με το διαφορετικό, έχει να κάνει με τον πυρήνα της εθνικής ταυτότητας κάθε λαού. Υπάρχουν λαοί, όπως ο βρετανικός, που έχει συνηθίσει και ιστορικά έχει εξελιχθεί σε ένα λαό που δέχεται πολύ εύκολα τη συγκατοίκηση, αν θέλετε, με τρίτους. Υπάρχουν άλλοι λαοί που για λόγους ιστορικούς πάλι δεν έχουν αυτήν την εκπαίδευση, αυτή την πορεία, και χρειάζονται χρόνο.

Δ. Αβραμόπουλος: Είχαν στείλει, όμως, μετανάστες εκεί.

Δ. Κούρκουλας: Ναι, είχαν στείλει, ακριβώς, και εμείς είχαμε στείλει. Αλλά, όταν πάτε σε ένα χωριό της Πολωνίας ή σε ένα χωριό της Ελλάδας ή σε μία κωμόπολη και ο ξένος πληθυσμός ξεπερνά ένα ποσοστό, ξέρουμε ότι δημιουργούνται τεράστια προβλήματα συμβίωσης. Αυτό καμία κυβέρνηση αλλά ούτε και οι Βρυξέλλες δεν μπορούν και δεν πρέπει να το αγνοήσουν. Άρα, θέλω να πω, χρειάζεται υπομονή.

Π. Καψής: Υπάρχει χρόνος, όμως, για αυτήν την υπομονή;

Δ. Κούρκουλας: Νομίζω ότι υπάρχει, με την έννοια ότι ήδη η Ευρώπη έχει κάνει άλματα και ήδη έχει τα εργαλεία. Με καλή θέληση πιστεύω ότι στον τομέα, φέρ' ειπείν, της άμυνας και της εξωτερικής πολιτικής, παρόλο που συμφωνώ και εγώ ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για κοινή εξωτερική πολιτική ακόμα, είμαστε σε μια πορεία προς την εξωτερική πολιτική. Αλλά εγώ θυμάμαι σχετικά πρόσφατα, πριν από 20 χρόνια, που η κοινή εξωτερική πολιτική ήταν απλώς ανταλλαγή τηλεγραφημάτων μεταξύ των υπουργείων εξωτερικών για να συμφωνήσουν σε ένα κοινό διάβημα. Σήμερα έχουμε δομές και με τη φωτισμένη, θα έλεγα, πρωτοπορία της Γαλλίας του Macron, υπάρχουν προοπτικές για να γίνουν περισσότερα βήματα.

Δεν διαφωνώ στην κριτική που ασκεί ο κ. Αβραμόπουλος στις ελλείψεις της Ευρώπης. Απλώς λέω ότι αυτό δεν πρέπει να μας οδηγήσει να απορρίψουμε ό,τι καλό έχει γίνει. Ίσα ίσα, πρέπει να μας οδηγήσει στο να επιτείνουμε τις προσπάθειες, όντας όμως ρεαλιστές. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι σήμερα η Ευρώπη αποτελεί υπόδειγμα περιφερειακής συνεργασίας για όλες τις περιοχές του κόσμου.

Π. Καψής: Να περάσω στον κ. Παγουλάτο. Μιλήσατε πριν για τις δύσκολες αποφάσεις που έχουμε μπροστά μας να ισορροπήσουμε, τη μετάβαση στη μετα-COVID εποχή, και πάρα πολλοί έχουν αρχίσει να εκτιμούν ότι θα μπει η Ευρωπαϊκή Ένωση σε μια περίοδο στασιμοληθωρισμού. Θεωρείτε ότι είναι υπαρκτός αυτός ο κίνδυνος μπροστά μας;

Γ. Παγουλάτος: Είναι σαφές ότι υπάρχει ο κίνδυνος αναζωπύρωσης, είναι ήδη πραγματικότητα δηλαδή των πληθωριστικών τάσεων, είμαστε σε μια συγκυρία που η ενεργός ζήτηση είναι υπερβάλλουσα, σε αντίθεση με την προηγούμενη δεκαετία που είχαμε ένα σοβαρό πρόβλημα ανεπαρκούς ζήτησης, το οποίο συνέβαλε στον αποπληθωρισμό. Επομένως, υπάρχει ένας σοβαρός κίνδυνος.

Αν μου επιτρέπετε, δύο υποσημειώσεις σε αυτά που ειπώθηκαν, τα οποία θεωρώ πολύ σημαντικά. Το ένα είναι ότι η πρόκληση της μετανάστευσης είναι μπροστά μας. Η Αφρική έχει 1,4 δισ. πληθυσμό, το 2050 θα είναι 2,5 δισ. Η Αίγυπτος είναι σήμερα 100.000.000, θα είναι 160.000.000 το 2050.

Π. Καψής: Μπορεί να απορροφήσει οικονομικά η Ευρώπη τόσο κόσμο;

Γ. Παγουλάτος: Αυτό είναι το ζήτημα. Η Ευρώπη πρέπει να δημιουργήσει οδούς νόμιμης μετανάστευσης, για να μπορέσει να αντιμετωπίσει την κρίση τη μεταναστευτική που έχουμε μπροστά μας, στην οποία πρέπει να προσθέσουμε και τους κλιματικούς πρόσφυγες, που θα αυξάνονται όλο και περισσότερο τις επόμενες δεκαετίες.

Ένα τελευταίο σημείο, είναι πραγματική η αδυναμία σύγκλισης σε μια κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας, αυτό είναι ένα από αυτά που απαρτίζουν τη στρατηγική αυτονομία. Φοβάμαι ότι χρειαζόμαστε μια πρωτοπορία –το φοβάμαι με την έννοια ότι δεν είναι το ιδεώδες, θα θέλαμε να μπορούσαμε να βαδίσουμε όλοι μαζί, αλλά πιθανώς στα πρώτα βήματα χρειάζονται κάποιες χώρες που θα μπου μπροστά. Στη φάση αυτή έχουμε μια Ευρώπη διαιρεμένη, έχουμε ένα μεσογειακό

άξονα που περιλαμβάνει τη Γαλλία, τις χώρες του Νότου και το Βέλγιο, θα έλεγα, και, από την άλλη πλευρά, απέναντι βρίσκονται οι βόρειες χώρες και οι κεντροανατολικές χώρες. Συμπίπτει αυτός ο άξονας να είναι διαχωριστικός, να είναι διαιρετική τομή και στα θέματα της οικονομικής ολοκλήρωσης στην ΟΝΕ, αλλά και στα ζητήματα της κοινής εξωτερικής πολιτικής, κατά το μάλλον ή ήττον, με τη Γερμανία να βρίσκεται στη μέση και στα δύο.

Είναι πολύ σημαντικό σε ποια από τις δύο πλευρές θα ρίξει το βάρος της η Γερμανία με την επόμενη κυβέρνηση. Είναι εξαιρετικά σημαντικό, αν δεν υπάρξει ομοφωνία σε αυτές τις σημαντικές αποφάσεις, να μπορεί τουλάχιστον να αξιοποιηθεί ο μηχανισμός της ενισχυμένης συνεργασίας και να έχουμε μια πρωτοπορία που προχωρά σε στενότερες μορφές ενοποίησης, ολοκλήρωσης στους τομείς αυτούς που είναι εξαιρετικά κρίσιμοι, για να μπορεί η Ευρώπη να αποκτήσει το ανάστημα που αξίζει στο οικονομικό της μέγεθος.

Π. Καψής: Τόσα χρόνια είχαμε μάθει να υπάρχει ο άξονας Γαλλίας – Γερμανίας, ο οποίος κρατούσε την Ευρώπη σταθερά. Θα συνεχίσει να υπάρχει αυτό, ποια είναι η εκτίμησή σας.

Γ. Παγουλάτος: Νομίζω ότι και οι δύο χώρες έχουν συμφέρον σε αυτό –αν ήθελα να το πω λίγο κυνικά, η Γαλλία για να συγκαλύπτεται κάπως η σχετική της πολιτική αδυναμία και η Γερμανία για να συγκαλύπτεται κάπως η μεγάλη οικονομική που μεταφράζεται και σε πολιτική ισχύ στην Ευρωζώνη. Είναι δύο χώρες με ασύμμετρη ισχύ υπό το περιβάλλον της Ευρωζώνης και της ανταγωνιστικότητας που έχουν και οι δύο στρατηγικό συμφέρον να έχουν μια πολύ στενή σχέση συνεργασίας.

Π. Καψής: Βλέπουμε, όμως, ότι έχουν αντικρουόμενες θέσεις σε μια σειρά ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, Ανατολική Μεσόγειος, Ρωσία.

Γ. Παγουλάτος: Όχι ευθέως αντικρουόμενες. Η Γερμανία έχει μια λογική γεφύρωσης των διαφορών με τρίτες χώρες μέσα από τη δύναμη του εμπορίου και της συνεργασίας. Η Γαλλία έχει αντανάκλαστικά τα οποία σε κάποιο βαθμό είναι μετα-αποικιακά. Έχει μια παράδοση πολύ διαφορετική από την ενοχική, φοβική, μεταπολεμική παράδοση της Γερμανίας, και έχει πολύ λιγότερες αναστολές να χρησιμοποιήσει τη στρατιωτική της ισχύ σε σχέση με τη Γερμανία. Πάντως, υπάρχει μια διαρκής προσπάθεια να συναντηθούν. Το Άαχεν είναι ένα παράδειγμα. Το άρθρο αυτό που έχει η ελληνογαλλική συμφωνία με διαφορετικές φράσεις ήταν στη συνθήκη τη γαλλογερμανική του Άαχεν. Επομένως, υπάρχει μια πολύ θετική δυναμική συνεργασίας που πρέπει να κρατηθεί.

Δ. Αβραμόπουλος: Να προσθέσω κάτι σε αυτά που είπε ο κ. Παγουλάτος;

Π. Καψής: Ναι.

Δ. Αβραμόπουλος: Ειδικότερα για το κομμάτι το προσφυγικό, μην παραγνωρίζουμε και τις επιπτώσεις στο μεταναστευτικό στη μετα-COVID εποχή. Ο πολιτισμένος κόσμος έχει αφήσει ανεμβολίαστους όλους σχεδόν τους Αφρικανούς, μόνο 2,5%, νομίζω, έχουν εμβολιαστεί εκεί και άλλοι τόσοι στην Ασία. Όταν κλείσει αυτός ο κύκλος, θα αναζητήσουν για λόγους υγειονομικής ασφάλειας έναν επίσης ασφαλή προορισμό. Βλέπουμε, λοιπόν, να υπάρχει το ενδεχόμενο να ανοίξουν ξανά οι δίαυλοι και της Κεντρικής Αφρικής και της πλευράς της Τουρκίας –που εμάς μας ενδιαφέρει και άμεσα– και από την πλευρά της Ισπανίας. Θέλω να πω, λοιπόν, ότι δεν έχει κλείσει αυτό το κεφάλαιο. Η Ευρώπη, όμως, τα έχει μελετήσει αυτά; Είναι έτοιμη να κάνει ένα βήμα μπροστά;

Π. Καψής: Να πάω στον κ. Περράκη πάλι. Είπατε ότι δεν πρέπει να γίνεται ανεκτή η παραβίαση του Κράτους Δικαίου και ήθελα να πάω λίγο πιο πίσω. Μήπως ήταν λάθος το ότι έγινε αυτή η διεύρυνση με τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, που μπήκαν πολύ απροετοίμαστες μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση;

Σ. Περράκης: Πολλοί έχουν μιλήσει/διαπιστώσει έως τώρα ότι ήταν μια κίνηση-διεύρυνση κυρίως με πολιτικά κίνητρα και, επομένως, ήταν βεβιασμένη και σε αντίθεση με την λογική της εμβάθυνσης. Και στην πορεία ενσωμάτωσης αποδεικνύεται η αδυναμία αυτών των χωρών, ή ορισμένων από αυτές, πραγματικά να υιοθετήσουν το ευρωπαϊκό κεκτημένο, ιδίως στο πεδίο του δικαίου και των ευρωπαϊκών αρχών και αξιών. Αυτό έχει σημασία, εκτιμώ, στην παρούσα περίοδο, γιατί έχουμε ενώπιόν μας και τα Δυτικά Βαλκάνια, δηλαδή την πρόκληση της διεύρυνσης στην γειτονική περιοχή μας. Και, επομένως, ο τρόπος με τον οποίο η Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει να αντιμετωπίσει και τη διεύρυνση αυτή, και γενικότερα τις σχέσεις της με τις εν λόγω χώρες, πρέπει να συνοπλογοίξει τι ακριβώς συμβαίνει εκεί.

Επιτρέψτε μου να σημειώσω, επίσης, σε σχέση με ορισμένα από αυτά τα οποία προαναφέρθηκαν. Είναι σωστό ότι το παγκόσμιο φαινόμενο της μετανάστευσης, ιδίως στις περιφέρειες, έχει τέτοιες διαστάσεις, που έχουν οδηγήσει τα Ηνωμένα Έθνη τα τελευταία χρόνια σε σοβαρές μελέτες του φαινομένου των μεταναστευτικών ροών και σχετικές εισηγήσεις, που εκφράστηκαν και με τα «Παγκόσμια Σύμφωνα» για την Μετανάστευση και τους Πρόσφυγες. Η ίδια η Ευρωπαϊκή Επιτροπή πριν από πολλά χρόνια έχει εισηγηθεί ότι θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο αυτό από την Ευρωπαϊκή Ένωση και στην Ευρώπη, με έναν διαφορετικό τρόπο, αυτό που σήμερα ονομάζουμε «νόμιμες οδοί πρόσβασης» κ.λπ. Το θέμα είναι, όμως, ότι ακόμα και μετά την περιπέτεια του Κοσόβου –θυμίζω ότι το 1999 λόγω των βομβαρδισμών και της σύρραξης στη Γιουγκοσλαβία έγινε μία μαζική έξοδος/μετακίνηση σχεδόν του συνόλου του πληθυσμού του Κοσόβου, και για πρώτη φορά μετά, μάλιστα, υιοθετήσαμε στην ΕΕ την περίφημη οδηγία για το burden sharing/κατανομή βαρών, αφετηρία στην λογική/αντίληψη της αλληλεγγύησης. Επομένως, μια εμπειρία στη διαχείριση υπήρχε. Απλώς δεν υπήρξε ποτέ η πολιτική βούληση να αναπτύξουμε στο πεδίο πολιτικής ασύλου και προσφύγων, καθώς και της μετανάστευσης, περαιτέρω ρυθμίσεις που θα επέτρεπαν μια άλλη αντιμετώπιση, συνεκτιμώντας όλο το κεκτημένο που προέρχεται από τα Ηνωμένα Έθνη, που πραγματικά εργάζονται προς αυτήν την κατεύθυνση.

Το ζήτημα όμως, κ. Καψή, σε σχέση με τη διεύρυνση, ας σκεφθούμε ότι ανεξάρτητα από το εθνικό συμφέρον ή το ευρωπαϊκό συμφέρον που τονίστηκε με πολλές ευκαιρίες σε αυτήν τη συζήτηση, και όχι μόνο, δηλαδή πώς μπορεί να υπάρξει μια διαφοροποίηση ανάμεσα στην εθνική προσέγγιση, στην ευρωπαϊκή/διεθνή προσέγγιση για τις συγκεκριμένες αξίες και αρχές, επάνω στις οποίες οικοδομήθηκε η Ευρώπη. Η Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει να είναι εξαιρετικά προσεκτική, διότι διαφορετικά μπορεί να οδηγηθούμε σε περίεργες θεσμικές καταστάσεις, με φυγόκεντρες τάσεις πολιτικής. Το τελευταίο επεισόδιο είναι η δικαστική διένεξη Πολωνίας και Ουγγαρίας κατά της Επιτροπής ΕΕ για θέματα που σχετίζονται με την εφαρμογή του Κράτους Δικαίου, αλλά και η γενικευμένη δικαιοπολιτική αντίληψη αμφισβήτησής του. Είναι ένα κρίσιμο μέγεθος που πρέπει να συνοπλογοίσουμε, ιδίως σε περίοδο, όπου συζητείται το «Μέλλον της Ευρώπης», σε μια μάλλον αδιάφορη εν πολλοίς «Διάσκεψη».

Π. Καψής: Εδώ νομίζω ότι πρέπει να κλείσουμε τη συζήτησή μας. Σας ευχαριστούμε που την παρακολουθήσατε, ελπίζουμε ότι ήταν ενδιαφέρουσα. Σας ευχαριστώ και εσάς για τις παρεμβάσεις σας.

«The future of Europe»

Ian Lesser

Acting President, German Marshall Fund of the US

Yannis Koutsomitis

political analyst

Yannis Koutsomitis: Hello, ladies and gentlemen. This is another panel discussion from the conference “Ellada Meta V”, which is the annual conference of the Institution of Kyklos Ideon. We are in the fourth section of the conference, which discusses and focuses on the new dilemmas of the European Union and analyzes the importance in the debate about the future of Europe, which has already begun within the EU institutions practically and directly its implications for Greece. We are happy to be joined by a distinguished academic and professor and a man who knows both the US and the EU institutions quite well, Dr. Lesser. Thank you for coming.

Ian Lesser: Pleasure to be with you, thank you so much for the invitation.

Yannis Koutsomitis: You are welcome. So, let me start by asking you, we have seen a lot of discussion in the last years, especially after the developments in Ukraine 2014, about the relations between European Union and Russia. What is the situation right now, what is the state of play, and should the EU seek a going relationship with Moscow regardless of the Russian aggression in the Ukraine, in the Baltics and Belarus? What is your opinion on that?

Ian Lesser: Thank you, I mean you have put the question really frankly in exactly the terms that is being debated in Brussels, but also in terms of transatlantic relations. I mean, there is no question that European policy makers are very aware of the need to respond to what Russia has done over the years in Ukraine, support for Belarus, the human rights situation inside the country,

Russia’s regional policies in the Middle East, one can make a long list of sort of grievances and worries that the European countries have, but they are not of course shared to the same extent across the continent, there are very sharp differences. For Poland it has one meaning, given their history and given the fact that they are confronting, as all the Baltic states, Russian power very directly in their region. This is true in some places around the Black Sea as well, but of course looked at from Southern Europe or even from France and sometimes from Germany, it is a much more complex picture, with a lot of economic interdependence, some very heavy energy dependence and generally a desire to work out some *modus vivendi* with Moscow, and understanding that even if you are tougher with the one, all of these kinds of issues we are talking about, at the end of the day Europe still needs somehow to live with Russia; and that is kind of the dynamic that is playing itself out at the moment, I would say.

Yannis Koutsomitis: So, you think the current dynamics regarding Belarus and the Baltics, I think Ukraine is in a more not stable situation, but stalemate right now, and we have seen recently a steep rise in the prices of the natural gas that Europe is very much dependent and affects the lives of every EU citizen, since there is no

viable alternative right now for another source. Do you think that Mr. Putin and the government of Russia has all the cards regarding the relations with the EU or can the EU have a more segmented relationship regarding energy, economy and the regime? Could there be a differentiation between all those levels of power in Russia?

Ian Lesser: Well, there are different levels and what does Moscow really want? I mean, it seems to me really, from the point of view of Putin, it is above all about regime survival in Russia, fending of domestic and political threats, factional threats in Russia, staying in power. This is really what it is all about at the end of the day and to some extent that is also bound up with this projection of Russia, the rediscovery of Russia's regional wall and whether it is around the Black Sea or it is in the Middle East that is bound up with Russia's sense of its own history, its own pride, if I can say, anyway, in the sense that somehow it is still a power that matters in the world. Of course the truth is that if it were not for Russia's nuclear weapons and its energy supplies, it really would not be much of a power at all, but it does have nuclear weapons and it does have energy, and I think Moscow over time has become very adept at kind of modulating its policy in a way that gets what they want, whether it is on the Nord Stream pipeline or other things, creating just enough pressure, just enough sense of anxiety in key places that Europe in some sense backs off. I mean, that said, the sanctions are still in place that were put in place after Crimea, there is no shortage of tough words anyway, so Europe about domestic situation inside Russia. That is not an easy relationship, but it is a delicately balanced one, because Russia in fact does have some pressure points on Europe, some on energy, some on security.

Yannis Koutsomitis: So, do you think that in the foreseeable future there could be some grand bargain with Putin in order to have some equilibrium in the region, so that the EU would be able to focus on other areas of interest? Could there be something like that? We have seen that the Biden administration is seeking some sort of understanding with Moscow, there are the talks in Geneva, now we have seen reports that the US is negotiating about using some Russian bases for counter terrorism operations in Afghanistan. So, could there be something like that and be acceptable also to the Biden administration?

Ian Lesser: Well, I think it is unlikely that Europe is going to come around accepting all of the difficult issues, especially regarding the human rights and the political rights inside Russia, as well as obvious Russian attempts to manipulate information abroad. This is an old story in a way, but it is meaningful, especially with the critical elections that have taken place and are coming up in Europe. I think what a lot of key policy makers will be looking for – and I think this is true on both sides of the Atlantic, it is especially true for NATO – is to take the risk out of the relationship.

There is a certain irony here, that during the Cold War arguably we understood more about what the other side wanted. Whether we agreed or not, we sort of understood what were the aims on both sides and we had a set of understandings about how to keep us out of trouble in terms of accidents, military risks, things getting out of control. Today we have a very poor strategic dialogue. I think there are tremendous misunderstandings certainly on the Russian side about what the West wants. They view the NATO enlargement, now an old story, but they also view the use of policies in the eastern neighborhood is being somehow threatening and at the same time we have every day in the Baltic, around the Black Sea, in

the Mediterranean increasingly, the potential for incidents, for things getting out of control. We can talk more about it, but there is a lot of uncontrolled risk there, and I think the US and Europe will have an interest in containing that.

Yannis Koutsomitis: So, let me jump to the next question, which is the other super power, which is China, and the EU does not seem to have a clear mind on how to treat the EU-Chinese relations. We have on the one hand China's big producer and a potential trade partner, on the other hand there is severe aggression in South China Sea and also the violations of human rights for the Uighur minority in Hong Kong and all this kind of grand scheme of Xi Jinping and his nationalist campaign. So, what should the EU do regarding China? Is there a way to have a real strategy and a partnership with China?

Ian Lesser: Of course the EU is attempting to develop a more conservative strategy not just towards China, but towards the Indo-Pacific, towards Asia as a whole, but really it is mostly about China. It is a very difficult issue for the United States, but especially for Europe, because Europe is unlikely to play a very strong role in terms of some of the strategic containment of China, if you want to put it that way. It is far away, the capacity really is not there, this is really an American concern above all, but Europe is also concerned about that. They are concerned, I think, in Brussels and elsewhere, in Berlin – you certainly feel this in many places around Europe – that Europe has been progressively pushed towards a tougher stance on Beijing, largely by the United States but also because of all the issues that you mentioned and there are pressures inside Europe to get tougher on these things. I do think that in fact there has been a hardening of official new attitudes and in many capitals as well, on China, and you see it in different ways.

It has not gone as far as it has in Washington, but it is visible; if you look at these trade and technology talks in Pittsburgh just concluded between the United States and the EU, China is not mentioned very much as China, but it is almost in every paragraph, the communiqué, it is all about China. It is all about strengthening the United States and Europe, so that it is our standards, our approach to technology, our approach to the security and investment, that predominates, not the Chinese one. This is in extra bullets coming, if you look at Chinese growth we are going to have more and more of these debates. But if you are depending on China as an economic partner for investment, for trade, as many countries in Europe are, this is always going to be a difficult issue to deal with.

Yannis Koutsomitis: Can the EU be a smarter place for investments from China, meaning that it can defend itself more on Chinese aggressive investments, especially in Eastern Europe, or very sensitive sectors of the industry, Germany especially or France or other main industrial countries?

Ian Lesser: I think this is exactly what Europe is aiming for and I think there would be a consensus around that, investment screening and things of this nature, to make sure that you can still take advantage of the economic relationship with China, but it does not somehow compromise your economic security and maybe security per se. I think that is what a lot of countries are attempting to do and also to understand what is the meaning of trying to develop a road initiative and other things, where some European countries are very active players; Greece is, Italy is, and there are a number on the periphery of Europe as well. Is it all bad news? I do not necessarily think so. I mean, some of this investment can be very-very useful,

but how do you ensure that the negative elements are not present? That is the difficult balance.

Yannis Koutsomitis: Yes, exactly. So, let me jump now to our neighborhood, to Greece. There are discussions right now ongoing between the Greek government and the US government about the renewal of the mutual defense cooperation agreement and maybe in this particular time, the Greek Foreign Minister is visiting Washington DC to discuss possible renewal of the agreement. This new phase of the Greek-US defense relations is coming in the last five, or six, or eight years and there is very close cooperation right now. Do you see this as a cluster for the Eastern Mediterranean that is parallel to NATO, it is confrontational to NATO, it is something that can develop even further with the addition of maybe Israel or the Gulf countries?

Greece is also developing defense pacts with the Emirates and Saudi Arabia. How do you see this new defense cooperation in the region?

Ian Lesser: Well, I completely agree that in many-many respects the US-Greek relationship is stronger today than it has ever been, especially in the security realm, but not just. There are many reasons for that, but it is true, it has been true despite political changes on the Greek side and on the American side, it is just a continuity there frankly and it is driven by the geopolitical evolution of the region, maybe certain changes in political attitudes at the public level as well over time, many things, but it is in a very strong place. So, it makes the negotiation of a new agreement much easier I think, there is a lot to talk about, there is a lot to do; I think, together with the agreement that Greece has recently put in place with France, I do not think it is competitive with NATO, I think it is in some ways complementary; I think it contributes to security, it helps NATO. If it contributes to stability, it helps NATO and after all, these countries, all of them that we are talking about are embedded in NATO – not Israel, but certainly the US, France and Greece – in a very important way; I do not think it needs to be competitive with NATO in any way.

Yannis Koutsomitis: We have also a weak link in this equation, which is Turkey, which now somehow, we hear some tones..., Mr. Erdogan is not very happy about how President Biden is treating him and he feels that Turkey is not treated well because of the F-35 cancellation and the S-400.

Do you see some movement in the US - Turkey relations or Turkey is drifting towards the edge of the western alliance because Mr. Erdogan is talking also with Putin and he is threatening to find other solutions?

Ian Lesser: All the things you mentioned have been very disturbing, not just to Washington actually, to many allies inside NATO. Turkey continues interestingly to function in a relatively normal way inside the alliance in terms of exercises and things like this, but there is no question there is a recognition that Turkey has drifted towards a very different posture in recent years. There are many things driving that, the nationalism, the Islamism, all sorts of things that are part of the mix in Turkish politics these days have tended to encourage this, and there is this dimension with Russia of course, which is in fact a not very secure relationship for Turkey.

They have many differences, it could easily go wrong, but Turkey is committed itself to certain things, like the S-400 purchase and maybe even another round of S-400 purchases, that are not only extremely controversial with allies and

poisoning the relationship with the United States, but frankly, unlikely to be usable in the most important high-grade contingencies you can imagine, most of which would involve Russia. So, it is really a political statement to have spent all of that money on these very expensive systems, not integrated in NATO, all the problems we know about. I think in terms of the Biden administration's outlook at the moment, there is always a desire to have a stable relationship with Turkey; after all, this is not a weak actor, this is an important actor in the region in many different ways, but can it be improved with the current Erdogan power, with the views that prevail in Ankara at the moment?

It is very-very difficult to see that. Unless the S-400 issue is taken out of the way, I just do not see how Turkey avoids sanctions and what is now actually a bipartisan consensus on this in Washington. So, I think the administration is not looking really to fix the relationship with Turkey, as much as they would like it, they are looking just to stabilize it, and that is not far off from the description for the EU either.

Yannis Koutsomitis: I understand. So, let me come to the last question. We have seen some positive news lately for the EU - US trade relations; you mentioned earlier the Pittsburgh meeting that went well and we have the joint Technology and Trade Council. Then we have been through many years of standoff and courts and fighting about the Airbus and Boeing deals.

Do you think the EU and the US can have a trade partnership or some kind of trade agreement that is not a zero-sum gain and both parties can benefit from?

Ian Lesser: I do think it is possible. I mean, after all the basic reality is that the EU and the US are enormously active and important economic partners for each other. Today, even with these differences that you are mentioning, hugely important and as China's rise becomes more evident, the concern about that also is going to drive the United States and Europe together in many ways, especially in this area. There have been attempts at this, even in the Obama administration we had the attempt to organize the T-TIP, the Transatlantic Trade and Investment Partnership; that was in trouble even then actually, pre-Trump. So, there are different issues here in play.

I think there will be niche areas on certain supply chain issues and certain technology issues, certain regulatory issues, where the United States and Europe are going to see eye to eye. It may not be easy to negotiate, climate is another one, people are demanding this on both sides of the Atlantic, I think there is a lot of political pressure to do it. Where it becomes much harder is in some traditional industries and also in the area of data protection, where there are some structural issues in play that make it tough. Also, I would say there is an issue here and on many other fronts about trust. We had some very rough years in the Trump administration in particular, where there was a real erosion of trust across the Atlantic; and as much as there is a lot of will to fix that, still there are things that happen that set that back and without that basic trust, it is very hard to solve these things politically and to make these new agreements happen, but I think it is very important to do.

Yannis Koutsomitis: Exactly. Well, Mr. Lesser, it has been a pleasure having you in our conference, thank you for your contribution, and hope to see you next year again in our conference. Thank you.

Ian Lesser: With great pleasure, thank you so much.

Κύκλος V

«Τα κόμματα και το πολιτικό σύστημα: από την πολιτική στη μεταπολιτική»

«Τα κόμματα και το πολιτικό σύστημα: από την πολιτική στη μεταπολιτική»

Παρουσίαση έρευνας της Metron Analysis, από τον Στράτο Φαναρά
πρόεδρος και διευθύνων σύμβουλος, Metron Analysis

Γιάννης Βούλγαρης
ομότιμος Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Ηλίας Κανέλλης
ομότιμος Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Ηλίας Κανέλλης
δημοσιογράφος

Λευτέρης Κουσουλής
πολιτικός επιστήμονας

Δήμητρα Κρουστάλλη
δημοσιογράφος

Γρηγόρης Φαρμάκης
διευθύνων σύμβουλος, AGILIS S.A. Statistics & Informatics

Γιώργος Κουβαράς
δημοσιογράφος

V

287

Γ. Κουβαράς: Φίλες και φίλοι, καλησπέρα σας. Σας καλωσορίζω σε αυτήν τη συζήτηση. Ευχαριστώ πολύ τον Κύκλο Ιδεών και ευχαριστώ προσωπικά και τον πρόεδρο, τον κ. Βενιζέλο, για αυτήν την πρόσκληση, για να συζητήσουμε ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον και επίκαιρο ζήτημα, που νομίζω ότι αποτελεί τον πυρήνα του προβληματισμού για τον τρόπο που λειτουργεί σήμερα το πολιτικό σύστημα, αλλά και για τη διακυβέρνηση της χώρας. Θέμα αυτού του κύκλου της συζήτησής μας είναι «Τα πολιτικά κόμματα και το πολιτικό σύστημα: από την πολιτική στη μεταπολιτική». Ο κ. Στράτος Φαναράς της Metron Analysis θα μας παρουσιάσει μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα έρευνα την οποία θα αναλύσουμε και θα σχολιάσουμε με τον κ. Γιάννη Βούλγαρη. Καλησπέρα στον κ. Φαναρά πρώτα. Καλησπέρα, κ. Βούλγαρη –ομότιμος καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο ο κ. Βούλγαρης. Ο κ. Λευτέρης Κουσουλής είναι μαζί μας, πολιτικός επιστήμονας, ο κ. Γρηγόρης Φαρμάκης, διευθύνων σύμβουλος της Agilis Statistics & Informatics, και δύο εκλεκτοί δημοσιογράφοι, η Δήμητρα Κρουστάλλη και ο Ηλίας Κανέλλης. Καλησπέρα σε όλους σας. Θα έλεγα να ξεκινήσουμε με την παρουσίαση της έρευνας, η οποία θα μας δώσει την τροφή για αυτά που θα συζητήσουμε στη συνέχεια, και να δώσουμε στον Στράτο Φαναρά τη δυνατότητα να μας την παρουσιάσει αναλυτικά.

Σ. Φαναράς: Να ευχαριστήσω και εγώ τον Κύκλο Ιδεών και τον κ. Βενιζέλο για την τιμή να μας ζητήσει να συνεργαστούμε σε αυτό το απαιτητικό project και να πω, εξαρχής, ότι είναι αδύνατο βέβαια στον χρόνο που διαθέτουμε να καλύψουμε το σύνολο αυτής της ιδιαίτερα απαιτητικής, τουλάχιστον από απόψεως τίτλου, ενότητας. Ωστόσο, νομίζω ότι αυτά που θα δούμε έχουν ξεχωριστό ενδιαφέρον, και νομίζω ότι ίσως να είναι και η πρώτη φορά που αυτά τα θέματα, στη χώρα μας τουλάχιστον, προσεγγίζονται. Έχουμε ονομάσει αυτήν την παρουσίαση που θα κάνουμε ως «Τύποι

Κυβέρνησης και Μεταπολιτική». Μοιάζει λίγο με ένα σταυρόλεξο αυτός ο τίτλος, θα προσπαθήσουμε να εξηγηθούμε όμως. Έχω εδώ ένα control για να μπορέσω να παρουσιάσω τις διαφάνειες που έχουμε ετοιμάσει.

Πρώτα από όλα, τι είναι η «μεταπολιτική». Όλο και περισσότερο ως όρος μπαίνει στη ζωή μας και θα πρέπει να προσεγγίσουμε λίγο τον όρο αυτόν και τι μπορεί να εννοούμε όταν τον χρησιμοποιούμε. Υπάρχει μια κοινά παραδεκτή χρήση του όρου, που είναι ότι μετά από έναν ορισμένο κύκλο, και κυρίως μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, βρισκόμαστε σε μια φάση όπου οι πολιτικές δυνάμεις που όριζαν κάποτε τους άξονες Αριστεράς - Δεξιάς, κάτω και από την πίεση της τεχνολογικής επανάστασης, συγκλίνουν προς το Κέντρο και προτάσσουν όλο και περισσότερο τεχνοκρατικές έννοιες, αξίες και πρακτικές απέναντι στις παλιές παραδοσιακές πολιτικές αξίες. Αραγε, υπάρχει μια τέτοια διάθεση σύγκλισης και στο δικό μας εκλογικό σώμα, και πώς ανιχνεύεται; Αυτό είναι το πρώτο ερώτημα.

Ο δεύτερος τρόπος με τον οποίο προσεγγίζουμε εμείς τον όρο «μεταπολιτική» ίσως να είναι λίγο στρυφνός για να εξηγηθεί, αλλά νομίζω ότι έχει το δικό του ενδιαφέρον. Ας φανταστούμε τα εργαλεία της πολιτικής, για παράδειγμα τον εκλογικό νόμο –που είναι ένα εργαλείο της δημοκρατίας, ένα εργαλείο της πολιτικής– και άλλα τέτοια εργαλεία, την κυβέρνηση, τον τύπο της κυβέρνησης, τον βαθμό αρμοδιοτήτων του πρωθυπουργού για παράδειγμα, των υπουργών και άλλων πολιτικών οργάνων, να δουλεύουν σε ένα επίπεδο πάνω από τη συγκρότηση των πολιτικών αιτημάτων, έτσι όπως η κοινωνία και οι κοινωνικές διεργασίες τα ορίζουν, ως εργαλεία δηλαδή σε μια σφαίρα πάνω από την τρέχουσα καθημερινότητα. Και ας σκεφθούμε, αν αυτά τα εργαλεία, ενώ πρόκειται να διαχειριστούν και να διευθετήσουν πολιτικές διαφορές που υπάρχουν στη βάση, γεννούν νέα πολιτικά αντικείμενα, νέες πολιτικές αντιθέσεις, νέα πολιτικά ερωτήματα και, έτσι, επιστρέφουν στην πολιτική μέσα από τις διεργασίες τους. Παράδειγμα, ο εκλογικός νόμος είναι ένα εργαλείο της δημοκρατίας και της πολιτικής. Μήπως όμως παράγει νέα πολιτικά ερωτήματα ανάλογα με τον τύπο του, τα οποία γυρνούν πίσω στην κοινωνία και χρειάζονται απαντήσεις;

Αυτά είναι περίπου τα κλειδιά της μεταπολιτικής, σε αυτούς τους δύο άξονες θέλουμε να κινηθούμε, και ας ξεκινήσουμε λίγο να δούμε πώς μπορούμε να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι. Ήδη ένα από τα διλήμματα των επόμενων εκλογών, όποτε και αν γίνουν αυτές, έχει τεθεί ακροθιγώς, αλλά είναι ένας ελέφαντας μέσα στο δωμάτιο που μάλλον μοιάζει να μην τον βλέπουμε σχεδόν καθόλου. Ποιος είναι ο ελέφαντας; Ο ελέφαντας είναι αυτός: θέλουμε από τις επόμενες εκλογές να προκύψει μια αυτοδύναμη κυβέρνηση ή μια κυβέρνηση συνεργασίας; Το ερώτημα ήδη έχει τεθεί από τα πιο επίσημα χείλη. Στο ερώτημα αυτό ο κ. Μητσοτάκης, ο πρωθυπουργός της χώρας, απαντά ότι, εγώ θα διεκδικήσω μια αυτοδύναμη κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας: ο κ. Τσίπρας επίσης απαντά, με το δικό του τρόπο –χρησιμοποιώ τα δικά του λόγια– «θέλω μία προοδευτική συμμαχία με άξονα και σημείο αναφοράς το ΣΥΡΙΖΑ». Οι υπόλοιποι πολιτικοί αρχηγοί, προς το παρόν, δεν έχω ακούσει να δίνουν μια συγκεκριμένη απάντηση για την επόμενη κυβέρνηση, τη διακυβέρνηση –ίσως και να είμαι εγώ αυτός που δεν έχω ακούσει, αλλά σε κάθε περίπτωση έχουμε μπροστά μας τον χρόνο για να καταγράψουμε τις απόψεις, αν και εφόσον αυτές ακουστούν.

Άρα, στην ουσία το ερώτημα έχει τεθεί. Ας δούμε τα στοιχεία που ακολουθούν επάνω σε αυτό το ερώτημα. Έχουμε συλλέξει στοιχεία με δύο τρόπους: ο ένας είναι η έρευνα γραφείου, όπως θα τη λέγαμε· ο άλλος τρόπος είναι το μηνιαίο βαρόμετρο που έχουμε, μέσα στο οποίο έχουμε αποκλειστικά ερωτήσεις για τον Κύκλο και για τη σημερινή παρουσίαση από το Metron Forum του Σεπτεμβρίου του 2021.

Ας πάμε πρώτα στην έρευνα γραφείου. Οι κυβερνήσεις συνεργασίας είναι ο κανόνας, από ό,τι βρήκαμε, στις δυτικές κοινοβουλευτικές δημοκρατίες, με εξαίρεση

ελάχιστες χρονικές περιόδους από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά. Το γράφημα που ακολουθεί παρουσιάζει σε 17 χώρες τις κυβερνήσεις και τον τύπο των κυβερνήσεων, έτσι όπως αυτές συγκροτήθηκαν μεταπολεμικά έως το 2009. Στην επάνω γραμμή βλέπετε ότι έχουμε τις κυβερνήσεις συνεργασιών που στηρίζονταν σε μια κοινοβουλευτική συνεργασία. Οι κυβερνήσεις αυτές, όσο πλησιάζουμε προς το 2000, βλέπετε ότι σταδιακά αυξάνονται και φθάνουν να ξεπερνούν κάποια στιγμή και το 70% των κυβερνήσεων των χωρών αυτών και προς το τέλος, προς το 2009, είναι πάνω από το 60% των κυβερνήσεων της Ευρώπης. Η δεύτερη γραμμή είναι αυτό που βλέπετε και γράφει «Single Party Government», που είναι οι λεγόμενες μονοκομματικές κυβερνήσεις. Βλέπετε ότι αυτές είναι δεύτερες σε αριθμό και σε πλήθος στην Ευρώπη. Μόνο σε ένα σημείο, που τώρα δεν είναι ώρα να το αναλύσουμε, έχουν ένα peak και είναι πλειοψηφία, όταν αρχίζει ο Ψυχρός Πόλεμος. Πάντως βλέπουμε ότι ακολουθούν μια πτωτική πορεία μέσα στον χρόνο. Στην τρίτη γραμμή έχουμε τις κυβερνήσεις συνεργασίας πάλι, αλλά οι οποίες στηρίζονται σε μειοψηφίες, δηλαδή είναι κυβερνήσεις αποδοχής από τρίτους, και οι οποίες έχουν ένα ποσοστό που κινείται περί το 10% των κυβερνήσεων.

Άρα, αυτός είναι ο κανόνας στην Ευρώπη, είναι ο κανόνας των κυβερνήσεων συνεργασίας. Σε δύο χώρες μόνο σπάει και δεν ισχύει, η μία είναι η Μεγάλη Βρετανία και η άλλη χώρα στην οποία σπάει αυτός ο κανόνας είναι η δική μας, είναι η Ελλάδα. Στη Μεταπολίτευση στην Ελλάδα σε μετρημένες 19 κυβερνήσεις, τις οποίες καταγράψαμε, δύο στις τρεις ήταν μονοκομματικές κυβερνήσεις και το 37% –περίπου δηλαδή μία στις τρεις– ήταν κυβερνήσεις συνεργασίας. Αυτή λοιπόν είναι η πραγματικότητα στην Ευρώπη και στη χώρα μας.

Ας δούμε από την έρευνα τώρα ποιες είναι οι σημερινές διαθέσεις του εκλογικού σώματος. Εδώ έχουμε ένα ερώτημα το οποίο παρακολουθούμε σταθερά εδώ και χρόνια, ακριβώς για να βλέπουμε τον προτιμώμενο τύπο κυβέρνησης, αν οι πολίτες είναι υπέρ των αυτοδύναμων κυβερνήσεων ή υπέρ των κυβερνήσεων συνεργασίας. Δείτε, λοιπόν, τις απαντήσεις που έχουμε. Στο τελευταίο Forum έχουμε σχεδόν μια ισοπαλία, το 49% λέει ότι είμαστε υπέρ των κυβερνήσεων συνεργασίας και το 47% υπέρ των αυτοδύναμων κυβερνήσεων.

Ας δούμε πώς εξελίχθηκε αυτό το νούμερο στον χρόνο έως τώρα. Βλέπετε μια χρονοσειρά η οποία ξεκινά από το 2012-2013 –είναι η εποχή της μεγάλης κρίσης, θυμίζω, είναι η εποχή του σεισμού της Μεταπολίτευσης– και ξεκινούν αυτές οι διαθέσεις με ένα εκκωφαντικό 75% υπέρ των κυβερνήσεων συνεργασίας, το οποίο μάλιστα, όπως είδαμε και μέσα από τις εκλογές, παρά τους εκλογικούς νόμους που ημιδοτούσαν αυτοδυναμίες, μεταφράστηκε τελικά και σε ποσοστά τα οποία δεν μπορούσαν να συγκροτήσουν αυτοδύναμες κυβερνήσεις. Σταδιακά, όμως, αυτή η μεγάλη υπεροχή υπέρ των κυβερνήσεων συνεργασίας ήρθε και συνέκλινε με την αποδοχή των αυτοδύναμων κυβερνήσεων, και έχουμε τώρα μια μεγάλη περίοδο, περίπου τρία χρόνια, που είναι σχεδόν ισόπαλες αυτές οι δύο απόψεις.

Αυτό μας λέει κάτι ως προς το παρελθόν. Μας λέει ότι οι κυβερνήσεις συνεργασίας στην Ελλάδα δεν ήταν μόνον αποτέλεσμα του εκλογικού νόμου –που ήταν σίγουρα και του εκλογικού νόμου–, αλλά ήταν και αποτέλεσμα μιας αρνητικής, θα έλεγα, διάθεσης απέναντι στο πολιτικό σύστημα και τις κρίσεις που αντιμετωπίσαμε. Στην ουσία, το εκλογικό σώμα, όταν πίεζε και φθάσαμε να έχουμε το πρώτο κόμμα στη χώρα με ποσοστό κάτω του 20%, θυμίζω, ήταν μια διαδικασία check & balances, δηλαδή μια διαδικασία συγκρότησης κυβερνήσεων με εσωτερικό έλεγχο.

Υπάρχουν διαφοροποιήσεις στις απόψεις αυτές; Ναι, υπάρχει μια μεγάλη διαφοροποίηση, που είναι η διαφοροποίηση Αριστεράς - Δεξιάς. Όσοι τοποθετούνται στην Αριστερά είναι σαφώς υπέρ των κυβερνήσεων συνεργασίας. Όσοι τοποθετού-

νται στην Κεντροδεξιά και τη Δεξιά είναι υπέρ των αυτοδύναμων κυβερνήσεων, και οι Κεντρώοι μάλλον προς το κυβερνήσεις συνεργασίας, αλλά με πιο ισορροπημένα ποσοστά.

Με τα σημερινά δεδομένα, για να πάμε στο τώρα, να πούμε ότι, αν μπαίναμε σε μια εκλογική περίοδο, είναι σαφές ότι για να είχαμε αυτοδύναμη κυβέρνηση θα χρειαζόμασταν διπλή αναμέτρηση. Δηλαδή, είναι μάλλον απίθανο με τους σημερινούς συσχετισμούς και απλή αναλογική να προέκυπτε κυβέρνηση αυτοδύναμη μονοκομματική. Με βάση το τελευταίο Forum, υπολογίζουμε ότι η Νέα Δημοκρατία θα ήταν πρώτο κόμμα με 132 έδρες –συν-πλην βάλτε. Άρα, δεν υπάρχει αυτοδυναμία, θα πηγαίναμε σε δεύτερη εκλογή και, αν είχαμε τα ίδια ποσοστά, εκεί βέβαια θα είχε αυτοδυναμία.

Αλλά υπάρχει ένα «αλλά». Το αλλά είναι ότι δεν είναι καθόλου βέβαιο πως από τη μία εκλογική αναμέτρηση στην άλλη θα είχαμε σταθερούς κομματικούς συσχετισμούς, και αυτό γιατί στην ερώτηση που κάναμε «αν οι επόμενες εκλογές διεξαχθούν με απλή αναλογική και δεν προκύψει αυτοδύναμη κυβέρνηση, τι νομίζετε ότι πρέπει να γίνει, να γίνει επαναληπτική εκλογή ή κυβέρνηση συνεργασίας», εδώ το ποσοστό υπέρ της κυβέρνησης συνεργασίας δείχνει να αυξάνεται λίγο περισσότερο, πηγαίνει στο 57% έναντι 39%, το οποίο λέει να γινόταν επαναληπτική εκλογή.

Τι διαφοροποίηση έχουμε εδώ ως βασική παράμετρο; Πάλι, και ακόμα πιο έντονα, την Αριστερά - Δεξιά και, βέβαια, έχουμε πάλι και την κομματική προέλευση, όπως και προηγουμένως, να παίζει τον δικό της ρόλο. Δηλαδή, οι ψηφοφόροι της Νέας Δημοκρατίας συνεχίζουν να λένε, όχι, να γινόταν επαναληπτική εκλογή, οι δε ψηφοφόροι του ΣΥΡΙΖΑ είναι κατά βάση εκείνοι που θα ήθελαν να γίνει κυβέρνηση συνεργασίας.

Πάντως, με δεδομένη τη στάση των κομμάτων έως σήμερα, δεν υπάρχει κάποια επιλογή συνεργασίας, η οποία να φαίνεται ότι διαθέτει μια ισχυρή κοινωνική υποστήριξη. Ακόμα και αν υποχρεωνόμασταν να οδηγηθούμε σε αυτήν τη λύση, εξετάσαμε ορισμένα σενάρια συνεργασιών. Εδώ, στην περίπτωση δηλαδή που είχαμε κυβερνήσεις συνεργασίας, ρωτήσαμε ποιο από τα σχήματα πιθανά θα σας ικανοποιούσε περισσότερο. Το πρώτο, λοιπόν, σε επίπεδο προτίμησης ήταν το Νέα Δημοκρατία - ΚΙΝΑΛ. Να, λοιπόν, εδώ ένα στοιχείο μεταπολιτικής και σύγκλισης. Θυμίζω ότι πριν από δέκα χρόνια στη χώρα θα ήταν αδιανόητο αυτό το σενάριο συνεργασίας να είναι πρώτο σε προτίμηση. Στη συνέχεια το σενάριο ΣΥΡΙΖΑ - ΚΙΝΑΛ, δηλαδή ένα σενάριο που θα λέγαμε ότι κοιτά προς την Αριστερά και την Κεντροαριστερά. Ένα σενάριο μεγάλου συνασπισμού Νέα Δημοκρατία - ΣΥΡΙΖΑ με 13%, ένα σενάριο Αριστεράς ΣΥΡΙΖΑ - ΜΕΡΑ25 και το λιγότερο προτιμώμενο, το Δεξιό ως το πούμε σενάριο, το οποίο ήταν Νέα Δημοκρατία - Ελληνική Λύση.

Για να το δούμε λίγο πιο παραστατικά, με βάση την ιδεολογική τοποθέτηση των ερωτώμενων, αυτοί που τοποθετούνται στην Αριστερά, οι αριστεροί σε αυτόν το πίνακα, προτιμούν το σενάριο ΣΥΡΙΖΑ - ΜΕΡΑ25 με 38%. Αυτοί που τοποθετούνται στην Κεντροαριστερά προτίμησαν το σενάριο ΣΥΡΙΖΑ - ΚΙΝΑΛ σε ποσοστό 34%. Αυτοί που τοποθετούνται από το Κέντρο και πέρα, μέχρι και τη Δεξιά, προτιμούν το σενάριο Νέα Δημοκρατία - ΚΙΝΑΛ. Εδώ να πούμε ότι έχει ένα ενδιαφέρον ότι αυτοί που αποστασιοποιούνται από την κλίμακα Αριστεράς - Δεξιάς είναι αυτοί που δεν προτιμούν στην πλειοψηφία τους τίποτα από αυτά. Είναι λογικό, αυτοί που είναι έξω από το σύστημα δεν προτιμούν ένα σχέδιο που συγκροτείται από κόμματα εντός των τειχών, κοινοβουλευτικά κόμματα συστημικά.

Επίσης, μια άλλη παράμετρος που έχει να κάνει με τον τύπο της κυβέρνησης, είναι η υπόθεση των υπουργών. Οι υπουργοί είναι μια παράμετρος σημαντική και ρωτήσαμε, τι θα θέλατε σε μια σημερινή κυβέρνηση, οι υπουργοί να παίζουν μεγα-

λύτερο, τον ίδιο ή μικρότερο ρόλο από ό,τι είχαν συνήθως στις κυβερνήσεις της Μεταπολίτευσης; Εδώ αυτό που προκύπτει είναι ότι σχεδόν ένας στους δύο λέει ότι, θα θέλαμε να παίζουν μεγαλύτερο ρόλο οι υπουργοί, ένα σύστημα δηλαδή πιο υπουργοκεντρικό και, μάλιστα, όσο μεγαλώνει η ηλικία, τόσο περισσότερο το θέλουν αυτό. Δεν θέλω να πω ότι αυτό σημαίνει και πελατοκεντρικό σύστημα –και δεν μπορώ να το αποκλείσω. Εκείνο, όμως, που θέλω να πω είναι ότι, κοιτάζτε εδώ, δεν υπάρχει διαιρετική γραμμή Αριστεράς - Δεξιάς. Είναι αυτό που λέγαμε για τη μετα-πολιτική. Οι περισσότεροι υπουργοί με περισσότερη ισχύ έχουν άλλου τύπου χαρακτηριστικά και άλλες συμπεριφορές, και είναι συμπεριφορές που έχουν να κάνουν με τον τεχνοκρατικό και πελατοκεντρικό ρόλο τους, δηλαδή με ένα σχέδιο που μάλλον μοιάζει να μην είναι το σχέδιο εφαρμογής μιας αυστηρά ιδεολογικοπολιτικής πλατφόρμας για τη διακυβέρνηση.

Μεγάλη αποδοχή, επίσης, βρήκαν και οι υπουργοποιήσεις υπουργών ευρύτερης συμφωνίας. Θυμίζω ότι έγινε μεγάλη συζήτηση γι' αυτό το θέμα και στον ανασχηματισμό. Εδώ ρωτήσαμε, αν κατά τη γνώμη σας η παρουσία υπουργών με ευρύτερη πολιτική συμφωνία κομμάτων θα ήταν κάτι θετικό ή κάτι αρνητικό για τη λειτουργία μιας κυβέρνησης σήμερα. Ένα πολύ μεγάλο ποσοστό, 79%, ισόρροπο στις ηλικίες, μας είπε ότι κάτι τέτοιο θα ήταν θετικό. Πάλι εδώ το ίδιο φαινόμενο, δεν έχουμε διαίρεση Αριστεράς - Δεξιάς, ακριβώς για τους λόγους που εξήγησα και πριν.

Συνοψίζω, λέγοντας ότι τα εκλογικά συστήματα έχουν σίγουρα καθοριστική σημασία στον σχηματισμό των κυβερνήσεων. Ωστόσο, στο επίπεδο του εκλογικού σώματος σήμερα υπερισχύει ελαφρώς η προτίμηση σε κυβερνήσεις συνεργασίας, που δεν φαίνεται όμως να παραπέμπει σε κάτι που γεννιέται από κάτω, σε ένα σχήμα συνεργατικό, το οποίο να είναι στην ψυχή και το μυαλό των εκλογέων. Η ιδιαιτερότητα της διπλής αναμέτρησης, αν και εφόσον υπάρξει, θα επηρεάσει ενδεχομένως τους συσχετισμούς της πρώτης αναμέτρησης στη δεύτερη, θα εξαρτηθούν οι τελικοί συσχετισμοί από τα επιχειρήματα που θα αρθρωθούν και δεν είναι καθόλου αυτονόητο ότι θα έχουμε μια οριζόντια εξέλιξη.

Ας κρατήσουμε αυτό το πολιτικό παράδοξο που είναι ότι, η χαμηλή πολιτική εμπιστοσύνη και η δυσaréσκεια, όποτε εκφράστηκε προς το πολιτικό σύστημα, ήταν αυτή που οδήγησε σε κυβερνήσεις ανάγκης-συνεργασίας στη χώρα και όχι μια διάθεση συνθέσεων, που ενδεχομένως υπάρχει σε άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Το μόνο σίγουρο είναι ότι, βαδίζοντας προς τις εκλογές, θα υπάρξουν πολιτικές ευκαιρίες, ώστε ο τύπος της κυβέρνησης και της διακυβέρνησης να μπει στην πολιτική ουσία.

Επίσης, να πούμε ότι το πέρασμα από την πολιτική στη μεταπολιτική συνεπάγεται μετάβαση από ένα μοντέλο σύγκρουσης και πόλωσης σε ένα συναινετικό μοντέλο στο οποίο οι mainstream πολιτικές δυνάμεις συγκλίνουν προς το Κέντρο και σε μια πιο τεχνοκρατική αντίληψη πολιτικής, αφήνοντας όμως χώρους και για συγκρουσιακές ριζοσπαστικές δυνάμεις. Η εικόνα αυτή όμως είναι αντιφατική, η ανάδειξη μιας κουλτούρας συνεργασιών και η προτίμηση για υπουργούς κοινής πολιτικής αποδοχής, τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις, μπορεί να επιβεβαιώσει τη μεταπολιτική υπόθεση στη χώρα μας –κάτι που θα ήταν αδιανόητο, όπως είπαμε, δέκα χρόνια πριν. Ταυτόχρονα, ο κανόνας των κυβερνήσεων στη Δυτική Ευρώπη βλέπουμε ότι είναι διαφορετικός.

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που μπορούμε να πούμε είναι ότι η πολιτική, έτσι όπως ασκείται σήμερα, όχι μόνο στη χώρα μας αλλά και σε όλες τις δημοκρατίες, συνεχίζει να σημαίνει και σύγκρουση και συναίνεση, και η ετεροβαρής προσέγγιση σε ένα από αυτά τα δύο σκέλη νομίζουμε ότι κάνει ζημιά τελικά στην ίδια τη δημοκρατία. Σας ευχαριστώ πολύ –αν και πλατείασα, νομίζω– αυτά είχαμε να σας δείξουμε.

Γ. Κουβαράς: Σίγουρα θα ξεκινήσουμε όλοι τη συζήτησή μας, αλλά, πριν δώσω τον λόγο στον κ. Βούλγαρη πρώτα, μια διευκρίνιση θα ήθελα εγώ από τον κ. Φαναρά δημοσιογραφικά, ένα ερώτημα. Είδα αυτό το στοιχείο που λέει τι προτιμά ο κόσμος σε επίπεδο συνεργασιών, ας πούμε Νέα Δημοκρατία - ΚΙΝΑΛ το 29%, ΣΥΡΙΖΑ - ΚΙΝΑΛ το 14% και ούτω καθεξής, και είδα μετά ότι αναλύετε με βάση την ιδεολογική προέλευση, τι λένε οι Δεξιοί, οι Κεντρώοι, οι Κεντροαριστεροί κ.λπ., και εκεί υπάρχει και μια ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση, οι Κεντρώοι θέλουν περισσότερο το σχήμα Νέα Δημοκρατία - ΚΙΝΑΛ, οι Κεντροαριστεροί περισσότερο το σχήμα ΣΥΡΙΖΑ - ΚΙΝΑΛ. Αυτό που δεν είδα, και αναρωτιέμαι αν το έχετε ψάξει, είναι αν υπάρχει και κομματική προέλευση εδώ.

Σ. Φαναράς: Υπάρχει, βέβαια.

Γ. Κουβαράς: Θα είχε ενδιαφέρον να το ξέρουμε.

Σ. Φαναράς: Να σας πω, για παράδειγμα, ότι οι προερχόμενοι από τη Νέα Δημοκρατία και το ΚΙΝΑΛ σε ποσοστό 60% προτιμούν το σχήμα Νέα Δημοκρατία - ΚΙΝΑΛ. Οι ψηφοφόροι οι προερχόμενοι από το ΣΥΡΙΖΑ προτιμούν το σχήμα ΣΥΡΙΖΑ - ΚΙΝΑΛ σε ένα ποσοστό 41% και, επίσης, σε ένα πολύ υψηλό ποσοστό γύρω στο 30% το σχήμα ΣΥΡΙΖΑ - ΜΕΡΑ25.

Γ. Κουβαράς: Αυτό έχει ενδιαφέρον εδώ. Γιατί αν το 60% των ψηφοφόρων της Νέας Δημοκρατίας προτιμά μια συγκυβέρνηση με το ΚΙΝΑΛ και αντίστοιχα και το ποσοστό του ΚΙΝΑΛ σε 60% είναι μια συγκυβέρνηση με τη Νέα Δημοκρατία, νομίζω ότι έχει ένα ενδιαφέρον.

Σ. Φαναράς: Έχει ενδιαφέρον, γιατί θα τεθούν διλήμματα στον δρόμο προς τις εκλογές. Τα διλήμματα, βέβαια, δεν είναι για τη Νέα Δημοκρατία κυρίως, ούτε για το ΣΥΡΙΖΑ κυρίως.

Γ. Κουβαράς: Ναι, είναι για το ΚΙΝΑΛ κυρίως.

Σ. Φαναράς: Είναι κυρίως για το ΚΙΝΑΛ. Και το ΚΙΝΑΛ, ένα κόμμα που στις ρίζες του έχει μια κυβερνητική παράδοση, με κάποιο τρόπο θα απαντήσει, φαντάζομαι, και έχει ενδιαφέρον να δούμε τον τρόπο με τον οποίο θα απαντήσει.

Γ. Κουβαράς: Θα ήθελα τώρα να ρωτήσω την άποψη του κ. Βούλγαρη για ένα θέμα που προκύπτει από εδώ. Αυτή η διαφοροποίηση που βλέπουμε με βάση το ιδεολογικό κριτήριο –δηλαδή οι Δεξιοί λιγότερο θετικοί σε μια κυβέρνηση συνεργασίας, οι Αριστεροί και οι Κεντροαριστεροί περισσότερο θετικοί– θεωρείτε ότι έχει πράγματι ιδεολογικό υπόβαθρο, ή είναι καθαρά κάτι που ορίζεται με βάση την εκλογική δύναμη των κομμάτων που ο καθένας υποστηρίζει; Δηλαδή, όταν το κόμμα σου διεκδικεί αυτοδυναμία είσαι και εσύ υπέρ της αυτοδυναμίας, γιατί βλέπεις ότι είναι εφικτή, ενώ θα μπορούσε να είσαι υπέρ κυβερνήσεων συνεργασίας, αν έβλεπες ότι αυτό δεν γίνεται;

Γ. Βούλγαρης: Επιτρέψτε μου πριν κ. Κουβαρά να ευχαριστήσω τον Κύκλο Ιδεών και τον Βαγγέλη Βενιζέλο για την πρόσκληση. Ευχαριστώ και εσάς για την προεδρία που μας χαρίζετε. Η εντύπωσή μου είναι –φάνηκε κιόλας από την ανάλυση, που κάνει πάντα με μεγάλη δεξιοτεχνία και πείρα ο Στράτος Φαναράς– ότι αυτή η μεταβλητή είναι πάρα πολύ ευαίσθητη στις εκάστοτε διαθέσεις της κοινής γνώμης, το κομματικό σκηνικό και τις τακτικές των κομμάτων. Είδατε το 2013-2019, όταν υπάρχουν γενικώς κυβερνήσεις συνεργασίας, πλειοψηφεί η άποψη υπέρ των κυβερνήσεων συνεργασίας. Όταν το 2019 φαίνεται πια η αυτοδυναμία της Νέας Δημοκρατίας, μειώνεται η υποστήριξη προς τις κυβερνήσεις συνεργασίας.

Από την κάπως παλιά μνήμη της εμπειρικής πολιτικής επιστήμης που έχω –τώρα ασχολούμαι με άλλα θέματα– αυτό ήταν πάντα ένα θέμα και μια ερώτηση που εξαρτιόταν πολύ από τη συγκυρία καθώς και από την κατάσταση που βρίσκεται το κομματικό σύστημα και οι στρατηγικές των κομμάτων. Είναι προφανές, όταν έχεις μια αυτοδύναμη στρατηγική από τη Νέα Δημοκρατία, όσοι τοποθετούνται Δεξιά, Κεντροδεξιά αλλά και Κεντροαριστερά στο υπάρχον πολιτικό σκηνικό θα είναι υπέρ της αυτοδυναμίας. Όσοι είναι προς τη μεριά του ΣΥΡΙΖΑ, ο οποίος έχει πρόταση κυβερνητικής συνεργασίας, το αντίστοιχο ακροατήριο θα τοποθετείται υπέρ ανάλογων κυβερνήσεων. Η πείρα μου από το παρελθόν –δεν ξέρω αν το επαληθεύει ο Στράτος–είναι ότι γενικώς οι κυβερνήσεις συνεργασίας πήγαιναν καλύτερα στις δημοσκοπήσεις παρά στις κάλπες. Δηλαδή, ακόμα και στη δεκαετία του 1980-1990, θυμάμαι, μεγάλα τμήματα της κοινής γνώμης –αξιοσημείωτα, εν πάση περιπτώσει– τοποθετούνταν υπέρ των κυβερνήσεων συνεργασίας και ύστερα πήγαιναν και ψήφιζαν σε ποσοστό πάνω από 80% δικομματισμό.

Να προσθέσω επίσης ότι η παράδοση –όπως ξέρουμε– της χώρας μας, αντίθετα με την ευρωπαϊκή συνήθεια –όπως μας θύμισε ο Στράτος– είναι οι μεγάλες κυβερνητικές παρατάξεις και ο πλειοψηφικός κοινοβουλευτισμός. Σήμερα μάλιστα, ιδίως μετά τις τελευταίες γερμανικές εκλογές, βλέπουμε το μέγεθος της Νέας Δημοκρατίας να συνιστά σχεδόν εξαίρεση στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, όπου εκεί τα μεγάλα μαζικά λαϊκά κόμματα έχουν μειωθεί δραστηκότητα.

Νομίζω ότι αυτό που όλες οι δημοσκοπήσεις καταγράφουν προς το παρόν είναι ότι η πολυσυλλεκτικότητα της Κεντροδεξιάς - Δεξιάς παράταξης που κοιτά προς το Κέντρο και την Αριστερά, κρατάει. Και το περίεργο είναι ότι η αρνητική ιδιομορφία του ΣΥΡΙΖΑ, η εγγενής πια κρίση ταυτότητας που βιώνει, έχει μεταφραστεί σε μια θετική και επωφελή για τη Νέα Δημοκρατία ιδιότητα μέσα στο ευρωπαϊκό σκηνικό, όπως αυτή που είπαμε. Νομίζω ότι αυτή είναι η πρώτη μου εντύπωση για τα αποτελέσματα της ενδιαφέρουσας αυτής δημοσκόπησης του Στράτου Φαναρά. Αν υπάρξει δεύτερος κύκλος, θα ήθελα να τοποθετήσω όσα είδαμε μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο.

Γ. Κουβαράς: Ναι, βεβαίως, θα προσπαθήσουμε να κάνουμε δύο κύκλους, ώστε να πάρει και ο ένας ιδέες από αυτά που θα ακούσει από τον άλλο, και ενδεχομένως να θέλει να σχολιάσει. Να ρωτήσω κάτι άλλο. Εμένα μου έκανε εντύπωση αυτό το 29%, δηλαδή 30% περίπου –ας το πούμε έτσι, για να συνεννοηθούμε πιο εύκολα– της κοινής γνώμης σήμερα που λέει ότι θα έβλεπε με θετικό τρόπο μια συγκυβέρνηση Νέας Δημοκρατίας - ΚΙΝΑΛ. Αν σκεφθεί κανείς ότι στις δημοσκοπήσεις το κόμμα που προηγείται παίρνει σε πρόθεση ψήφου περίπου 34% –κάτι τέτοιο δεν παίρνει, κ. Φαναρά, 34-35% είναι το εκλογικό ποσοστό;

Σ. Φαναράς: Να είμαστε λίγο ακριβείς, λέει ότι «αν έπρεπε να κάνουν κυβέρνηση συνεργασίας, τότε θα...». Δεν σημαίνει, δηλαδή, ότι θέλει κυβέρνηση συνεργασίας.

Γ. Κουβαράς: Όχι, σύμφωνοι. Κρατώ ακριβώς όπως τη βάλανε την ερώτηση λοιπόν και, παρ' όλα αυτά, θα επιμείνω στο ερώτημα. Αν αναλογιστεί κανείς ότι το πρώτο κόμμα σε δημοσκοπήσεις παίρνει ένα ποσοστό της τάξης του 34-35% και υπάρχει ένα 30% σχεδόν της κοινής γνώμης που θα έβλεπε θετικά, αν χρειαζόταν, μια συγκυβέρνηση Νέας Δημοκρατίας - ΚΙΝΑΛ –δεν βάζω το ΣΥΡΙΖΑ - ΚΙΝΑΛ, γιατί εκεί είναι χαμηλό το ποσοστό, είναι 14%–, αυτό μας λέει ότι η εμπειρία τουλάχιστον από μία κυβέρνηση συνεργασίας υπήρξε θετική για τον κόσμο, άρα την πιθανότητα της επανάληψης τη βλέπει σαν κάτι σχετικά καλό; Και σε ποιον βαθμό ο κόσμος συνδέει τις κυβερνήσεις συνεργασίας με την κρίση;

Σ. Φαναράς: Παίρνω πολύ σοβαρά υπόψη μου και τις παρατηρήσεις του κ. Βούλγαρη και λέω το εξής: για να αναπτυχθεί αυτή η σχέση, πρέπει να είναι αμφίδρομη. Δηλαδή, όταν το εκλογικό σώμα διατυπώνει ένα αίτημα και αυτό το αίτημα δεν βρίσκει ευήκοα ώτα και γυρίζει πίσω, είναι λογικό ότι θα περιθωριοποιηθεί και θα μαραζώσει. Όταν μιλάμε για την υπόλοιπη Ευρώπη και για τη θετική κουλτούρα συνεργασίας που έχουν, δεν την έχουν διότι έχουν άλλο DNA, αλλά γιατί οι πολιτικές δυνάμεις έχουν αναπτύξει μια άλλη κουλτούρα διαλόγου και συνεννόησης. Γι' αυτό και τονίζουμε στο τέλος ότι το παιχνίδι έχει δύο όψεις. Ναι, η σύγκρουση είναι η μία όψη του, αλλά η άλλη είναι η συνεννόηση και η συναίνεση.

Εδώ τίθεται τώρα το ερώτημα –και γιατί είναι πολύ επίκαιρη, κατά τη γνώμη μου, αυτή η έρευνα–, με όσα συμβαίνουν στην Ευρώπη, θα μείνει αναπάντητο το ζήτημα; Δηλαδή, κατατέθηκαν δύο προτάσεις, μία από τον πρωθυπουργό και μία από τον κ. Τσίπρα, και αυτό ήταν, δεν θα υπάρξει διάλογος, δεν θα υπάρξει διεργασία; Δεν θα υπάρξει δηλαδή αυτό το αποτέλεσμα της μεταπολιτικής, όπου το αντικείμενο, ο εκλογικός νόμος, και όσα αυτό δημιουργεί δεν θα επιστρέψει πίσω στην κοινωνία και δεν θα επηρεάσει τους συσχετισμούς; Εγώ νομίζω ότι δεν θα γίνει έτσι. Εγώ πιστεύω ότι αυτήν τη φορά θα ανοίξει αυτή η συζήτηση, όχι απλώς σε ένα επίπεδο δηλώσεων των ηγετών, αλλά και σε ένα επίπεδο του τι ωφελεί τη χώρα μέσα στις σημερινές συνθήκες. Εδώ έχει μεγάλη σημασία από το υπόλοιπο κομματικό σύστημα τι απαντήσεις θα δοθούν και αν θα δοθούν. Εδώ είναι το ενδιαφέρον της υπόθεσης.

Βέβαια, για να μην κρυβόμαστε πίσω από το δάκτυλό μας, ο πρώτος ο οποίος ενδιαφέρει τι απάντηση θα δώσει, επειδή έχει μια θέση περίπου στο Κέντρο του κομματικού φάσματος, είναι το Κίνημα Αλλαγής.

Γ. Κουβαράς: Ναι, είναι σαφές αυτό. Κύριε Κανέλλη, τι λέτε για όλα αυτά και με βάση αυτά που λέει ο Στράτος Φαναράς; Άρα, επαναφέρω το ερώτημά μου, τι μας δείχνει η εμπειρία από τις κυβερνήσεις συνεργασίας, αναφερόμενος κυρίως στην κυβέρνηση Νέας Δημοκρατίας - ΚΙΝΑΛ, και σε ποιον βαθμό οι πολίτες συνδέουν τις κυβερνήσεις συνεργασίας με την κρίση;

Η. Κανέλλη: Εγώ θα ήθελα να πάμε ακριβώς *** για να δούμε τι ακριβώς άλλαξε σε σχέση με όσα συνέβαιναν στην ελληνική πολιτική ζωή από τη Μεταπολίτευση έως τώρα. Χρειάζεται να επισημάνω μόνον ότι από τη Μεταπολίτευση έως τώρα οι κυβερνήσεις συνεργασίας ήταν κυβερνήσεις ανάγκης, ήταν κυβερνήσεις που διαχειρίστηκαν κρίσεις και τελείωσαν πάρα πολύ γρήγορα –πολύ φοβάμαι, χωρίς να αφήσουν πίσω την κουλτούρα της συνεργασίας στο πολιτικό και το κοινωνικό σώμα. Αυτό είναι μια παρατήρηση. Μια άλλη παρατήρηση έχει να κάνει με την τελευταία δεκαετία, την οποία έχω την εντύπωση ότι δεν πρέπει να την υποτιμούμε, διότι έχει αφήσει το στίγμα και τα ίχνη της, και καθορίζει σε πολύ μεγάλο βαθμό τις πολιτικές εξελίξεις και την πολιτική και την κοινωνική ζωή, την κοινωνική αντιπαράθεση και το πώς αντιλαμβανόμαστε τη σχέση μας οι πολίτες με την πολιτική.

Η τελευταία δεκαετία επέφερε τομές και νέες διαίρεσεις. Η βασική διαίρεση, η βασική τομή της διαίρεσης, είναι η αντίληψη για την ελευθερία και τη δημοκρατία. Δύο καθηγητές, εξαιρετικά προσφιλείς και εξαιρετικά δεισδυτικοί, που τους παρακολουθώ και τους διαβάζω, ο Νικόλας Σεβαστάκης από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και ο Τάκης Παππάς, ο οποίος έχει ασχοληθεί με το φαινόμενο του λαϊκισμού και εργάζεται στο Ελσίνκι, έχουν αναφερθεί σε αυτού του τύπου τις καινούριες τομές. Ο Σεβαστάκης λέει για τον αριστερό κοινωνικό λαϊκισμό –ο οποίος αναδύθηκε μέσα στη διάρκεια της κρίσης– και για την αντι-ελίτ κουλτούρα της εκθροπάθειας που τροφοδότησε και που τελικά ανέδειξε και κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής του. Εγώ το λέω λίγο πιο brutal, το αποκαλώ θεοκόκκινο μέτωπο αυτό το μέτωπο, και νομίζω

ότι είναι μια παράμετρος που δεν μπορούμε να την αφήσουμε εκτός της συζήτησης που κάνουμε. Ο Τάκης Παππάς σε ένα πρόσφατο άρθρο του στην Καθημερινή έκανε λόγο για το συνταγματικό τόξο, για τη διαίρεση φιλελεύθεροι και μη φιλελεύθεροι, η οποία είναι οριακή διαίρεση και σε περιόδους κρίσης έχει χαρακτήρα απόλυτης αντιθετικότητας, που δεν γεφυρώνεται πάρα πολύ εύκολα. Η εκθροπάθεια είναι ένα χαρακτηριστικό, ένας τρόπος, μια παράμετρος που ορίζει αυτήν τη διαίρεση. Υπάρχει όμως και μια άλλη παράμετρος: οι συμμαχίες, οι οποίες φαίνονται στην έρευνα που μας παρουσίασε προηγουμένως ο κ. Φαναράς, και οι συμμαχίες αυτές, νομίζω, εκφράζονται σε πολύ μεγάλα ποσοστά.

Έχω την αίσθηση ότι το δίπολο ΚΙΝΑΛ - Νέα Δημοκρατία στην περιοχή των φιλελεύθερων δυνάμεων και το πολυπολικό σχήμα ΣΥΡΙΖΑ - Βαρουφάκης - ΚΚΕ και, εν πάση περιπτώσει, όποιες άλλες πολιτικές δυνάμεις κινούνται στον χώρο της Αριστεράς, είναι ένα δίπολο που συνεχίζει να είναι αντιθετικό και, επίσης, έχω την εντύπωση ότι θα συνεχίσει να υπάρχει, αν δεν συμβεί κάτι καθοριστικό στον χώρο του Κέντρου.

Γ. Κουβαράς: Τώρα θα ήθελα να ρωτήσω τον κ. Κουσουλή το εξής: Εγώ έχω την εντύπωση –και νομίζω ότι σε αυτό ίσως να συμφωνήσουμε– ότι ένας λόγος για τον οποίον τα μεγάλα κόμματα στην Ελλάδα παραδοσιακά δεν έβλεπαν καν την πιθανότητα κυβερνήσεων συνεργασίας ή, τέλος πάντων, μπορεί να μιλούσαν γι' αυτή αλλά την υπονόμειναν στην πράξη, είχε σχέση με τη διάθεση της νομής της εξουσίας. Δηλαδή δεν ήθελαν να μοιραστούν την εξουσία, νομίζω. Θέλω να ρωτήσω, η διάθεση για συνεργασία ορίζεται από το μέγεθος των προβλημάτων ή από το εκλογικό ποσοστό του καθενός; Δηλαδή, όταν έχεις να αντιμετωπίσεις προβλήματα που δεν μπορείς να τα αντιμετωπίσεις μόνος σου, τότε θέλεις συνεργασία; Αν όμως τα προβλήματα είναι μη αντιμετωπίσιμα, αλλά εσύ έχεις το ποσοστό, θα πας να τα αντιμετωπίσεις μόνος σου;

Λ. Κουσουλής: Καλησπέρα σε όλους, ευχαριστώ για την πρόσκληση τον κ. Βενιζέλο, τον e-Kycklos. Είναι πολύ ενδιαφέρον το θέμα που συζητάμε, διότι, αν κάνουμε ένα βήμα προς την καρδιά του, θα συναντηθούμε με τη φύση του λεγόμενου πολιτικού συστήματος, δηλαδή με το φεουδαρχικό πυρήνα του.

Θα ήθελα να κάνω, για να συνεννοηθούμε καλύτερα μεταξύ μας, μια αρχική παρατήρηση. Δεν συμμερίζομαι καθόλου την αξία του όρου «μεταπολιτική», δεν έχει καμία χρησιμότητα και μάλλον προσθέτει σύγχυση και όχι επεξήγηση. Χρησιμοποιούμε συχνά στην προσέγγιση την ανθρωπολογική, στην πολιτική επιστήμη, στην κοινωνιολογία ως πρώτο συνθετικό το μετα-. Αλλά στην πραγματικότητα αυτό συμπυκνώνει την αδυναμία μας να περιγράψουμε μια εποχή. Φέρνω ένα παράδειγμα, ο όρος «μεταβιομηχανική κοινωνία». Τι σημαίνει μεταβιομηχανική κοινωνία; Σημαίνει ότι είμαστε σε μια κοινωνία μετά τη βιομηχανική για την οποία δεν μπορούμε να βρούμε ένα νέο όρο. Δηλαδή αδυνατούμε να προσδιορίσουμε τα χαρακτηριστικά του πυρήνα της και περιοριζόμαστε σε μια, θα έλεγα, επιλογή σύγχυσης που δεν μας απελευθερώνει από τη δυσκολία της κατανόησης.

Έτσι, λοιπόν, θα έλεγα ότι το «μεταπολιτική» δεν έχει καμία χρησιμότητα. Εξάλλου, τι θα πει μεταπολιτική; Μπορούμε, δηλαδή, με την ίδια έννοια να χρησιμοποιήσουμε τη λέξη «μεταεξουσία», όταν έχουμε μια μεταβολή σε ένα πολιτικό σύστημα; Νομίζω, ούτε αυτό μας διευκολύνει. Άρα, θα κρατούσα τη λέξη «πολιτική», τον πυρήνα της, ο οποίος είναι η σύγκρουση και δεν μπορεί να νοηθεί πολιτική χωρίς σύγκρουση. Άρα, μιλάμε για τη λειτουργία ενός συστήματος που καθορίζεται από τη σύγκρουση ως συστατικό στοιχείο της ύπαρξής του.

Πάμε, λοιπόν, στο ζήτημα της αυτοδυναμίας ή της συνεργασίας. Αυτό το οποίο μας διαφεύγει συχνά είναι το πώς ξεκίνησε τη λειτουργία του το λεγόμενο πολιτικό

σύστημα μετά το 1974 και ποια είναι τα χαρακτηριστικά του. Το πολιτικό σύστημα, όπως συνηθίζουμε στην πολιτική επιστήμη να το λέμε –η χώρα δεν διαθέτει πολιτικό σύστημα, το έχουμε συζητήσει ξανά, επιχειρώ να το εξηγήσω πάρα πολλές φορές στα κείμενά μου, το αναφέρω χωρίς παρεξήγηση– είναι ένα μόρφωμα φεουδαρχικού τύπου με εξωτερικά χαρακτηριστικά πολιτικού συστήματος. Χαρακτηρίζεται από μια βαθιά αδράνεια. Αν, για παράδειγμα, πάρουμε τους πρωταγωνιστές του, που είναι τα κόμματα –δεν μπορεί να νοηθεί πολιτικό σύστημα χωρίς κόμματα– είναι αδρανείς συσσωματώσεις εξουσίας και προσώπων που έρχονται από το παρελθόν, κυρίως με χαρακτηριστικά που τους τα εξασφαλίζει μια κληρονομική διαδικασία και όχι μια πολιτική αναμέτρηση ή ένας πολιτικός αγώνας.

Έτσι, λοιπόν, σήμερα το λεγόμενο πολιτικό σύστημα στη χώρα δεν έχει ζωντανά πολιτικά κόμματα. Είναι γραφειοκρατικοί μηχανισμοί με εκλογικό αποκλειστικό στόχο. Δεν έχουν εσωτερική λειτουργία, δεν αποτελούν δηλαδή επεξεργαστές νοήματος, ώστε να μεταφέρουν στην κοινωνία νέα αιτήματα, τα οποία πάντα στην κοινωνία ενυπάρχουν, αλλά τα κόμματα αυτού του τύπου τα καταστέλλουν, προκειμένου να διατηρήσουν για τον εαυτό τους αποκλειστικά τη νομή της εξουσίας. Άρα, απομακρύνονται από τη φύση τους, από τη φιλοσοφία της προσέγγισης και της συνεννόησης. Συνεχίζω, αλλά με διακόπτετε αν κάνω λίγο κατάχρηση του χρόνου.

Γ. Κουβαράς: Νομίζω, έχετε απαντήσει στο πρώτο κομμάτι αυτού που θέσαμε, το αν σχετίζεται η υπονόμηση των κυβερνήσεων συνεργασίας από τα κόμματα, από τη διάθεση νομής εξουσίας. Λέτε ότι σχετίζεται απόλυτα.

Λ. Κουσουύλης: Συνεχίζω, λοιπόν. Έτσι, στη χώρα, επειδή ξενάμε ότι η πολιτική διαδικασία, αυτό το θαύμα που έχει επινοήσει ο άνθρωπος, αυτή η εκρηκτική διαδικασία, που είναι ζωογόνος και ζωοποιός για τις κοινωνίες, έχει μια παιδαγωγική λειτουργία. Αυτό το ξενάμε. Ποια ήταν, λοιπόν, η παιδαγωγική λειτουργία στη χώρα ως προς το συγκεκριμένο θέμα που συζητάμε; Υπάρχει μια παιδαγωγική της αυτοδυναμίας. Ξεκινά το 1974 με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή κυρίαρχο, ο οποίος κατεβαίνει από το αεροπλάνο, ένα πρόσωπο βαθιά αντιπολιτικό –το έχω περιγράψει πάρα πολλές φορές στο παρελθόν–, το οποίο δεν αγαπά την πολιτική, δεν αγαπά δηλαδή τη σύγκρουση, δεν ενδιαφέρεται για τη συνάντηση των διαφορετικών ιδεών, όπου μπορεί να γεννηθούν συναιέσεις, συνεννοήσεις και η σύγκρουση να είναι μια κινητήρια δύναμη προς μια περαιτέρω συνύπαρξη. Αγαπά την εξουσία, την κυριαρχία. Είναι, δηλαδή, ένας οπαδός του καθυστερημένου, πρωτόγονου και αυστηρού και παντοδύναμου κράτους. Αυτό το κάνει εκλογικό νόμο. Πράγματι, το 1974 παίρνει ένα μεγάλο ποσοστό –νομίζω ότι πήρε 54% ή 55%– και είναι τόσο εύαλωτο αυτό το σύστημα που θεμελιώνει, ώστε ένα άλλο κόμμα το οποίο διεκδικεί την αυτοδυναμία του παίρνει την εξουσία σε επτά χρόνια. Είναι πρωτόγνωρο αυτό που συνέβη –και μάλιστα με 48%. Δεν γνωρίζω άλλο τέτοιο γεγονός στην πολιτική ιστορία, τουλάχιστον με τις ταπεινές και πενιχρές γνώσεις μου.

Έχουμε, λοιπόν, μια δυναμική της αυτοδυναμίας στη χώρα και, όπως σημειώθηκε προηγουμένως από τους συναδέλφους πάρα πολύ σωστά, έρχεται μόνον η ανάγκη να αλλάξει αυτήν τη δυναμική. Τις ημέρες που ζούμε αυτή η δυναμική της αυτοδυναμίας έχει επιστρέψει, ζούμε αυτές τις ημέρες στη χώρα μας μια συνθήκη ιδανικής πολιτικής κυριαρχίας. Αυτή την ιδανική πολιτική κυριαρχία την εκφράζει στην καθημερινότητα ο τρόπος, το ύφος, ο λόγος, ο αυτοθαυμασμός του κυβερνητικού σχήματος. Το λεγόμενο επιτελικό κράτος εμφανίζεται ενώπιον της ελληνικής κοινωνίας ως αν έχει πέσει από τον ουρανό κομιστής ενός πολιτικού θαύματος. Ενώ στην πραγματικότητα είναι έκφραση της ιδανικής πολιτικής συνθήκης κυριαρχίας, που είναι πάλι αποτέλεσμα μιας παιδαγωγικής της αυτοδυναμίας.

Αυτό το οποίο βλέπω να έρχεται μπροστά μας είναι μια νέα αναμέτρηση για την αυτοδυναμία. Έχουμε απλή αναλογική, μία πρώτη Κυριακή με απλή αναλογική –εκεί δεν νομίζω ότι κάποιο κόμμα θα πάρει αυτοδυναμία– και η επαναληπτική εκλογή ένα μήνα μετά θα είναι μια επιβεβαίωση της παιδαγωγικής της αυτοδυναμίας.

Η χώρα, ως καθυστερημένη πολιτικά χώρα, δεν μπορεί να αντιληφθεί την επαναστατικότητα της συνεννόησης που τροφοδοτεί και δίνει ουσία και υπόσταση στο δημοκρατικό σύστημα της λειτουργίας, στο δημοκρατικό πλαίσιο συνύπαρξης. Με την έννοια αυτή, θα παραμένουμε μια καθυστερημένη πολιτικά χώρα, αφού δεν μπορούμε να επινοήσουμε μια νέα κατάσταση –δεν θα έλεγα μια μεταπολιτική φάση, όπως λέει ο Στράτος, αλλά μια εμπλουτισμένη πολιτική φάση–, καθώς απομακρυνόμαστε διαρκώς και, πάντως, δεν μπορούμε να κάνουμε βήματα προς την ουσία της πολιτικής, που είναι η επιδίωξη της συνύπαρξης, δηλαδή μια διαρκώς εμπλουτιζόμενη συνεννόηση. Η εμπλουτιζόμενη συνεννόηση προκύπτει από τη δημοκρατική πολιτική σύγκρουση, την οποία εξασφαλίζει το δημοκρατικό πλαίσιο συνύπαρξης. Γι' αυτό και είναι ό,τι καλύτερο διαθέτουμε ως άνθρωποι σήμερα στην εποχή μας και στη χώρα μας –νομίζω, και στον πλανήτη ολόκληρο– και πρέπει να υποστηρίζουμε το δημοκρατικό πλαίσιο συνύπαρξης με το μεγαλύτερο πάθος που μπορεί να διαθέτουμε, υποστηρίζοντας την πολιτική και όχι τη μεταπολιτική.

Γ. Κουβαράς: Τώρα θέλω να ρωτήσω τη Δήμητρα Κρουστάλλη, τα πρόσωπα ή τα κόμματα έχουν το καθοριστικό ρόλο, όταν μιλάμε για συναινέσεις και συζητάμε για συναινέσεις; Συνήθως, κάνοντας αυτήν τη συζήτηση, είναι σαν να θεωρούμε δεδομένο ότι τα κόμματα αποφασίζουν. Μήπως αποφασίζουν τα πρόσωπα, και μήπως τα πρόσωπα έχουν και τον καθοριστικό ρόλο βλέποντας ορισμένες φορές ότι τα προβλήματα υπερβαίνουν τη δυνατότητα διαχείρισης από έναν; Και μήπως μπορεί αυτό να συμβεί και στο μέλλον;

Δ. Κρουστάλλη: Αυτό που λες το είδαμε στην κρίση και όχι με καλά αποτελέσματα, γιατί η κοινωνία δεν το επικρότησε. Αλλά τώρα, αν επιστρέψουμε στο ερώτημα του Στράτου Φαναρά, στο πώς θα γίνει ο διάλογος για τα δύο διλήμματα που έθεσαν οι πολιτικοί αρχηγοί, ο κ. Μπιστοτάκης και ο κ. Τσίπρας, βλέπουμε από την έρευνα ότι γίνεται ένας διάλογος ερήμην του πολιτικού συστήματος και των κομμάτων, γίνεται στην κοινωνία. Βλέπουμε εδώ να απαντούν οι πολίτες διαφορετικά στα διλήμματα που θέτουν οι αρχηγοί των κομμάτων. Δηλαδή, ο κ. Μπιστοτάκης λέει, θέλω αυτοδυναμία, και οι πολίτες απαντούν, εμείς θέλουμε κυβέρνηση συνεργασίας, σε πάρα πολύ μεγάλο ποσοστό. Ο κ. Τσίπρας λέει, θέλω κυβέρνηση συνεργασίας, αλλά αυτή η κυβέρνηση που μπορεί να κάνει, που είναι εφικτή, που είναι με το ΚΙΝΑΛ, βλέπουμε τους ψηφοφόρους του ΚΙΝΑΛ σε ποσοστό 60% να επιλέγουν κυβέρνηση με τη Νέα Δημοκρατία. Άρα, του στερούν ένα δικαίωμα και ένα χώρο επέκτασης στην Κεντροαριστερά, για να μπορέσει να ανεβάσει τα ποσοστά του και να φτιάξει μια κυβέρνηση συνεργασίας, γιατί με τις υπόλοιπες δυνάμεις η αριθμητική δεν βγαίνει.

Τώρα, μου έχει κάνει εντύπωση και ήθελα να ρωτήσω τον Στράτο, υπάρχει στο ΚΚΕ, αν είδα καλά, ένα 54% που τάσσεται υπέρ των κυβερνήσεων συνεργασίας; Αυτό είναι πολύ παράδοξο με βάση τη στάση του ΚΚΕ γενικότερα.

Σ. Φαναράς: Αυτό που δείξαμε ήταν η τοποθέτηση στην Αριστερά - Δεξιά και για τις κυβερνήσεις συνεργασίας. Ναι, δεν το θυμάμαι, αλλά αν το πρόσεξες, έτσι θα είναι. Θα έλεγα ότι αυτό συνδυάζεται και με την πολιτική παράδοση της Αριστεράς. Δηλαδή, η πολιτική παράδοση της Αριστεράς σε επίπεδο εργαλείων, όπως λέγαμε πριν, δηλαδή εκλογικού νόμου, είναι μια παράδοση σθεναρής υποστήριξης της απλής αναλογικής και, μάλιστα, ως θέση αρχής και όχι ως θέση... Έτσι τουλάχιστον λένε,

ότι είναι θέση αρχής. Επομένως, είναι απολύτως λογικό οι δυνάμεις αυτές, εφόσον τάσσονται υπέρ της απλής αναλογικής, να τάσσονται, κατ' επέκταση, και υπέρ των κυβερνήσεων συνεργασίας.

Εξάλλου, οι δυνάμεις αυτές της Αριστεράς, είτε δεν θέλουν να τοποθετούνται και δεν τοποθετούνται στο πρόβλημα της διακυβέρνησης της χώρας... Θυμίζω ότι και ο ΣΥΡΙΖΑ έως και πριν το ξέσπασμα της κρίσης δεν ενδιαφερόταν για το διακύβευμα της εξουσίας, όπως και τα υπόλοιπα αριστερά σχήματα. Άρα, λοιπόν, εδώ έχουμε να κάνουμε με ένα τοπίο το οποίο αλλάζει. Και έχει ενδιαφέρον, επαναλαμβάνω, να δούμε αν σε αυτό το περιβάλλον που αλλάζει θα παρέμβουν και οι υπόλοιπες δυνάμεις οι οποίες έως σήμερα, εκτός των δύο μεγάλων κομμάτων, δεν έχουν τοποθετηθεί αλλά και με ποιον τρόπο θα τοποθετηθούν.

Τώρα, Λευτέρη, μου άρεσε πάρα πολύ η τοποθέτησή σου, μόνο να πω ότι ο όρος «μεταπολιτική», για να μην παρεξηγηθούμε, δεν είναι δικός μου, επειδή είπες, όπως λέει ο Στράτος.

Λ. Κουσουύλης: Όχι, δεν έκανα σχόλιο στον Στράτο, σχόλιο επάνω στη λέξη έκανα.

Σ. Φαναράς: Είναι δόκιμος ο όρος της πολιτικής, ανήκει στο οπλοστάσιο της πολιτικής ορολογίας και των πολιτικών επιστημών, δεν είναι δική μου ανακάλυψη. Δέχομαι και σέβομαι ότι δεν σου αρέσει και διαφωνείς, αλλά να ξεκαθαρίσουμε, επειδή είπες, όπως λέει ο Στράτος μεταπολιτική. Δεν λέει ο Στράτος μεταπολιτική.

Λ. Κουσουύλης: Δεν βρίσκω χρησιμότητα στην έννοια.

Σ. Φαναράς: Εντάξει.

Δ. Κρουστάλλη: *** από τη μία πλευρά μπορεί κανείς να πει και γιατί η κοινωνία είναι πιο μπροστά από τα κόμματα. Από την άλλη δεν υπάρχουν κανόνες σε αυτόν τον διάλογο. Βλέπουμε δυνάμεις αλλοπρόσαλλες, το αντιεμβολιαστικό κίνημα, θύλακες της Χρυσής Αυγής να εμφανίζονται ξανά, υποτίθεται ότι υπάρχει ένας χώρος για τη δημιουργία ενός κόμματος στα δεξιά της Δεξιάς. Όλο αυτό το πράγμα, όταν όλη αυτή η ζύμωση γίνεται χωρίς καθοδήγηση, χωρίς κανόνες, χωρίς τίποτα από τα κόμματα, δεν ξέρω πόσο τελικά εύκολη θα είναι η διεκδίκηση της αυτοδυναμίας από τον κ. Μητσοτάκη. Δηλαδή, δεν ξέρω αν θα είναι περίπατος οι εκλογές της απλής αναλογικής για το πρώτο κόμμα, μπορεί να παρουσιαστούν δυσκολίες τεράστιες. Κανένας δεν μπορεί να προβλέψει ποια θα είναι η Βουλή της απλής αναλογικής.

Γ. Κουβαράς: Έχω ένα άλλο ερώτημα για το τέλος και θέλω να το θέσω σε όλους. Αλλά, πριν από αυτό, θα πάω στον κ. Φαρμάκη για να συζητήσουμε και το άλλο κομμάτι της έρευνας που δεν συζητήσαμε καθόλου: το θέμα των ρόλων των υπουργών και της ευρύτερης πολιτικής συμφωνίας στα πρόσωπα των υπουργών, που φαίνεται να είναι απαίτηση της κοινής γνώμης. Δηλαδή, 47% λένε ότι θέλουν μεγαλύτερο ρόλο στους υπουργούς και 79%, αν δεν κάνω λάθος, είναι θετικοί σε μια ευρύτερη πολιτική συμφωνία στα πρόσωπα των υπουργών. Πρώτον, θέλω να μου πείτε πώς το εξηγείτε αυτό, αν θεωρείτε ότι αυτό είναι μια απλώς προσδοκία για κάτι καλύτερο, ή αν είναι και μια επισήμανση της κοινής γνώμης ότι δεν τους αρέσει το μοντέλο το συγκεντρωτικό, πρωθυπουργοκεντρικό ή επιτελικό κράτος, ή δεν ξέρω τι, και θέλουν περισσότερο ρόλο στους υπουργούς. Επίσης, αν πιστεύετε ότι τελικά η αποτελεσματικότητα μιας διακυβέρνησης εξαρτάται κυρίως από τα πρόσωπα.

Γ. Φαρμάκης: Το δεύτερο μέρος της έρευνας είναι ακόμα πιο ενδιαφέρον για το θέμα της μεταπολιτικής από το πρώτο. Επειδή έχουμε και τη διείσδυση αυτής της..., εγώ θα το πω, γιατί εγώ δεν είμαι κατά της μεταπολιτικής ως όρο, όπως ο Λευτέρης. Είμαι

κατά της μεταπολιτικής ως αρχή. Δηλαδή, είναι κακή πολιτική η μεταπολιτική και απόδειξη ότι η Κεντροαριστερά σε όλη την Ευρώπη εδώ και περισσότερο από δέκα χρόνια το πλήρωσε ακριβά. Πλήρωσε το ότι ουσιαστικά αναπαρήγαγε την ορθοδοξία την οικονομική και πλήρωσε αυτήν την υπέρβαση Αριστεράς - Δεξιάς, που την ακούω συνέχεια και που την κάνουν μεν τα πολιτικά κόμματα και το πληρώνουν, γιατί η κοινωνία εξακολουθεί να την έχει.

Αυτό που θέλω να πω, λοιπόν, με το δεύτερο ερώτημα, ουσιαστικά δείχνει, είναι πολύ δύσκολο να ερμηνευτεί στατιστικά τουλάχιστον χωρίς άλλες μεταβλητές, γιατί είναι αμφίσημο, θα μπορούσε να σημαίνει δύο πράγματα. Το ένα πράγμα είναι ότι οι ερωτώμενοι αναπαράγουν μια πολιτική ορθότητα. Την πολιτική ορθότητα στην οποία έχουν εκπαιδευτεί εδώ και πάρα πολλά χρόνια δημόσιου πολιτικού λόγου και την πολιτική ορθότητα που μιλά για καλή διαχείριση, θεωρεί τον υπουργό κάτι σαν manager, σαν άνθρωπο που πρέπει να λύνει τα προβλήματα, ότι δεν υπάρχει Αριστερά - Δεξιά, αλλά υπάρχουν προβλήματα που ζητούν λύσεις. Μην ξεχνάμε ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης υπήρξαν πολιτικοί χώροι που αυτό το έκαναν σημαία, ότι δεν υπάρχουν ουσιαστικά πολιτικές και ιδεολογίες, υπάρχουν προβλήματα που θέλουν λύσεις.

Αυτό το πράγμα δημιούργησε ένα λεξιλόγιο, να το πω έτσι, στην ελληνική κοινωνία στο οποίο το πολιτικά ορθό είναι να απαντάς έτσι. Το πολιτικά ορθό είναι να απαντάς, για παράδειγμα, που τώρα το είδα με τα θέματα των πυρκαγιών, ότι, θέλουμε υπουργό εθνικής αποδοχής, ει δυνατόν, για την αντιμετώπιση των πυρκαγιών και της κλιματικής αλλαγής. Μα, συγγνώμη, αλλά για ποιον λόγο; Τι θα προσφέρει δηλαδή, γιατί χρειάζεται μια πολιτική συναίνεση για την εφαρμογή μιας πολιτικής; Τα μεγάλα θέματα είναι μεγάλα θέματα, γιατί διαφωνούμε γι' αυτά. Δεν είναι μεγάλο θέμα, όταν συμφωνούμε σε κάτι, είναι απλά ένας μονόδρομος που οδηγεί στην εφαρμογή μιας πολιτικής.

Άρα, εδώ τώρα έρχομαι να πω ότι, από τη μία, μπορεί να το διαβάσει κανείς αυτό σαν μια αποδοκμασία του επιτελικού κράτους, θέλω σημαντικούς υπουργούς, θέλω τους υπουργούς μου να είναι σημαντικοί. Και μεταξύ μας –και με όλους αυτούς που μας κοιτούν, όχι τόσο μεταξύ μας– έδειξε τις ρωγμές του το επιτελικό κράτος και το concept του επιτελικού κράτους, το οποίο είναι και λίγο αντιθεσμικό, για να πούμε την αλήθεια, σε σχέση με το πώς είναι στημένο το πολίτευμά μας, το έδειξε με τα θέματα των πυρκαγιών, για παράδειγμα, ή της πανδημίας. Από την άλλη, όμως, θα μπορούσε να πει κανείς ότι θα μπορούσε αυτό που λένε οι άνθρωποι να είναι ότι «θέλω υπερπολιτικούς υπουργούς, γιατί τελικά βαρέθηκα τις αντιπαραθέσεις και θέλω ανθρώπους που να λύνουν τα προβλήματα».

Εδώ έρχομαι τώρα σε κάτι που ουσιαστικά θέλω να συνεχίσω, αυτό που είπε ο Ηλίας Κανέλλης, αλλά σε άλλη κατεύθυνση. Αυτό για εμένα είναι, αφενός, κάτι που η μεταπολιτική αυτή που ξεπερνά το Αριστερά - Δεξιά και που λέει ότι υπάρχουν προβλήματα και λύσεις και όχι πολιτικές, είναι κάτι το οποίο έχει φύγει από τη μόδα πλέον και φεύγει από τη μόδα διεθνώς. Δεν είναι πια το κυρίαρχο παράδειγμα της εποχής του τρίτου δρόμου, του μπλε ή της τριγωνοποίησης του Clinton –πώς το έλεγε– ή του μεσαίου χώρου του Καραμανλή, που αντέγραφε στην ουσία τη λογική της τριγωνοποίησης. Αυτά τα πράγματα έχουν φύγει από τη διεθνή τάση, η διεθνής τάση γυρίζει ξανά σε διαχωριστικές γραμμές. Το βλέπουμε στην Αμερική, το βλέπουμε στο Brexit, το βλέπουμε στις μεγάλες αντιθέσεις που υπάρχουν στην Ουγγαρία και την Πολωνία, και στις αντιθέσεις που πραγματικά εκεί πηγαίνουμε στην ουσία της πολιτικής –και θα το δούμε και στην Ελλάδα με τα πολύ μεγάλα προβλήματα τα πλανητικά, στα οποία δεν μπορούμε να είμαστε εμείς απομονωμένοι και προστατευμένοι–, όπως είναι η κλιματική αλλαγή και όπως είναι η πανδημία.

Θέλω να κλείσω με μια παρατήρηση. Η πανδημία θα έπρεπε να είναι το ιδανικό θέμα συναίνεσης και μονόδρομης αντιμετώπισης επιστημονικής και εκεί όπου πια θα υπήρχαν ευρείες συναινέσεις και συνεννοήσεις. Παρ' όλα αυτά, ακόμα και στην πανδημία, δημιουργήθηκε αντίθεση και δημιουργήθηκε αντιπαράθεση. Και δεν δημιουργήθηκε γιατί η αιτία της ήταν σημαντική, αλλά γιατί έπρεπε να δημιουργηθεί αντιπαράθεση. Γιατί, τελικά, πολιτική κάνουμε για δύο πράγματα –και εδώ διαφωνώ με τη διάγνωση του Ηλία, δηλαδή–, για δικαιοσύνη κατά κύριο λόγο, η πολιτική είναι το πώς θα έχουμε δικαιοσύνη στο πώς μοιράζονται τα πράγματα –αυτό είναι το κυρίαρχο. Και το κάνουμε και για να προκύψουν, σε δεύτερο λόγο, οι συναινέσεις μετά τις συγκρούσεις. Στην πανδημία, λοιπόν, προέκυψε σύγκρουση ακριβώς γιατί έπρεπε να δημιουργηθεί η σύγκρουση. Υπάρχει μεγάλη ανισότητα και υπάρχουν μεγάλες διαιρετικές τομές στην ελληνική κοινωνία για να μιλάμε για μεταπολιτική.

Γ. Κουβαράς: Ευχαριστούμε πολύ. Θέλω να πω, καταρχάς –δεν ξέρω ποιοι από εδώ το ξέρετε ήδη, κοιτώντας τα κινητά σας– ότι υπάρχει μια πολύ σημαντική εξέλιξη. Η κα Φώφη Γεννηματά νοσηλεύεται στον Ευαγγελισμό, όπως λέει το δημοσίευμα, σε κρίσιμη κατάσταση. Έκανε εισαγωγή με ειλεό στο Νοσοκομείο Ευαγγελισμού. Αναφέρουν πληροφορίες ότι υπάρχει υποτροπή στο παλιό και μείζον θέμα της υγείας που αντιμετωπίζει, τη μάχη της με τον καρκίνο. Οι πληροφορίες, επίσης, από το επιτελείο της λένε ότι ύστερα από αυτήν την εξέλιξη η κα Γεννηματά δεν πρόκειται να κατέλθει για πρόεδρος του Κινήματος Αλλαγής, θα έχει ως βασική της προτεραιότητα την ενόπτια και την προοπτική της παράταξης. Είναι κάτι που τώρα εξελίσσεται. Να της ευχηθούμε, πρώτα απ' όλα, περαστικά, νομίζω, όλοι μας.

Από εκεί και πέρα, δεν ξέρω σε ποιον βαθμό κιόλας οι εξελίξεις είναι πολλές φορές απρόοπτες. Γιατί, να σας πω την αλήθεια, πριν το δω αυτό εδώ, το τελευταίο ερώτημα που ήθελα να θέσω –αλλά θα ήθελα πάρα πολύ επιγραμματικά να τοποθετηθείτε, γιατί έχει τελειώσει ουσιαστικά ο χρόνος μας– ήταν το εξής: η εικόνα αυτή που έχουμε, με τη δημοσκόπηση που μας παρουσίασε ο Στράτος Φαναράς, για το τι λέει ο κόσμος για τις κυβερνήσεις συνεργασίας, είναι μια εικόνα με τα δεδομένα τα σημερινά, δηλαδή με τα υπάρχοντα κόμματα σήμερα, με το υπάρχον πολιτικό προσωπικό, με τους ανθρώπους που είναι σήμερα εκεί στην πρώτη γραμμή. Θεωρείτε ότι αυτή η εικόνα μπορεί να αλλάξει και να αλλάξει ίσως δραματικά ή, τέλος πάντων, να αλλάξει σε κάποιον βαθμό αν έως τις εκλογές δούμε άλλα σχήματα στο πολιτικό χώρο; Κύριε Βούλγαρη, τι λέτε;

Γ. Βούλγαρης: Εκφράζουμε ολόψυχα τη συμπαράστασή μας στην κα Γεννηματά και στην οικογένειά της. Ως προς το μικρό κύκλο αυτής της συζήτησης, η πολύ θλιβερή είδηση που μόλις ακούσαμε μας θυμίζει, να μην προτρέχουμε, και να μην βάζουμε το κάρο μπροστά από τα άλογα. Μας θυμίζει πόσο ακόμα είναι ανοικτός και απρόοπτος ο δρόμος προς τις εκλογές και, άρα, δεν χρειάζονται πολλές και πρόωρες υποθέσεις εργασίας.

Έχω την εντύπωση ότι το βασικό ερώτημα αυτήν τη στιγμή στην κοινή γνώμη, και δικό μας εδώ ως πολιτικών αναλυτών, δεν είναι κυβερνήσεις συνεργασίας ή αυτοδυναμία. Το ουσιαστικό ερώτημα είναι αυτό που έθεσε το παρόν συνέδριο: ζούμε μια επιστροφή στην «κανονικότητα», ή θα ζούμε μια αλληλουχία κρίσεων, οπότε η κρίση συνιστά πλέον μια παρατεταμένη διαδικασία; Το ερώτημα είναι προκλητικό, αλλά έχω την εντύπωση –για να το πω πάρα πολύ σύντομα– ότι η απάντηση είναι κάπου στη μέση. Υπάρχει προφανώς ένα αίσθημα επιστροφής σε μια κανονικότητα, ύστερα από μια δραματική δεκαετία χρεωκοπίας, μνημονίων, διακυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ και αυτό είναι κάτι το οποίο μετρά και θα μετρήσει στην κοινωνία, θα καθορίσει αρκετά τις πολιτικές συμπεριφορές. Από την άλλη, ζούμε προφανώς σε μια νέα επο-

χή εξαιρετικής αβεβαιότητας και αστάθειας όπως δείχνουν οι συνεχείς παγκόσμιες αναταράξεις. Αν λοιπόν θεωρήσουμε ότι η επιστροφή στην κανονικότητα σημαίνει *business as usual*, θα υπάρξει μεγάλο πρόβλημα στην ελληνική κοινωνία.

Υπάρχουν διάφορες παρατηρήσεις που θα ήθελα να κάνω σε θέματα μείζονα που προέκυψαν στη συζήτησή μας εδώ. Διαλέγω δύο απλώς για να καταγραφούν. Δεν θεωρώ ότι η Ελλάδα είναι μια χώρα που δεν έχει κουλτούρα διαλόγου γενικά για πολιτιστικούς λόγους. Είναι η συγκεκριμένη ιστορική δόμηση των σχέσεων κοινωνίας - κράτους, κομμάτων - κοινωνίας, που εξηγούν το πρόβλημα. Επίσης, σε αντίθεση με όλες τις ιεραρχίες που κατά καιρούς διατυπώνουμε, έχω επιμείνει και θέλω να επαναλάβω, ότι είμαστε μια χώρα με μεγάλη δημοκρατική κοινοβουλευτική παράδοση και κομματική ζωή. Αυτό δεν είναι να το υποτιμούμε, αλλά είναι μια εγγύηση και μια επένδυση, για την αντιμετώπιση των πολύ δύσκολων εποχών που έρχονται.

Γ. Κουβαράς: Να προσθέσω σε αυτά που λέγαμε πριν κάτι που είναι πια επίσημο, η κα Γεννηματά έκανε επίσημη δήλωση ότι δεν θα μετάσχει ως υποψήφια. Τώρα θέλω, αν έχετε την καλοσύνη, παρότι είναι πολύ ενδιαφέρουσα η κουβέντα μας, να έχετε από ένα λεπτό ο καθένας για να κλείσουμε. Κύριε Κανέλλη.

Η. Κανέλλη: Νομίζω ότι από τις επόμενες εκλογές ένα πράγμα θέλουμε να προκύψει: η πολιτική σταθερότητα. Αν δεν προκύψει με όσωση και με συνεργασία, αναγκαστικά θα πάμε στις μεθεπόμενες εκλογές –και αυτό είναι νομοτελειακό, διότι έτσι λειτουργούν οι δημοκρατίες. Σύμφωνα, πάντως, με τα συμπεράσματα της έρευνας που μας παρουσίασε προηγουμένως ο κ. Φαναράς, έχω την εντύπωση ότι την πολιτική σταθερότητα την εγγυώνται η Νέα Δημοκρατία και το ΚΙΝΑΛ, και δεν την εγγυάται η Αριστερά. Θα έπρεπε να μπορεί να την εγγυάται. Έχω την αίσθηση ότι χρειάζονται ακόμα πολλές διεργασίες και στο κοινωνικό και στο πολιτικό σώμα, έτσι ώστε η Αριστερά της εχθροπάθειας να υποχωρήσει, δίνοντας τη θέση της σε μία Αριστερά του δημοκρατικού διαλόγου και της αποδοχής του συνταγματικού πλαισίου.

Γ. Κουβαράς: Κύριε Κουσουύλη.

Λ. Κουσουύλης: Πάρα πολύ επιγραμματικά θα ήθελα να πω ότι η επιλογή της αυτοδυναμίας είναι μια επιλογή πολιτικής ασφάλειας από τους πρωταγωνιστές. Δηλαδή προτάσσουν το συμφέρον τους και όχι το συμφέρον της κοινωνίας κάθε φορά που γίνεται μια επιλογή αυτοδυναμίας. Είπε ο κ. Βούλγαρης ότι στη χώρα έχουμε κομματική ζωή. Θα το διατύπωνα ότι έχουμε κομματική αντιπαράθεση, αν μου επιτρέψει, εσωτερική κομματική ζωή δεν έχουμε. Για παράδειγμα, τα δύο τελευταία χρόνια κανένα κόμμα δεν διοργάνωσε μια εσωτερική συζήτηση για ζητήματα της εποχής και της κοινωνίας. Έχουμε, δηλαδή, οργανισμούς καθαρά προσανατολισμένους στην εκλογική αναμέτρηση με πλήρη αδυναμία επινόησης ιδεών και νοημάτων.

Το τρίτο που θα ήθελα να πω είναι ότι –είναι πάρα πολύ ενδιαφέροντα τα στοιχεία που μας παρουσίασε ο Στράτος– κατά τη γνώμη μου, η κοινωνία, όπως την αντιλαμβάνομαι εγώ, είναι προσανατολισμένη προς τη λογική της αυτοδυναμίας, γιατί η λογική της αυτοδυναμίας είναι περισσότερο προσανατολισμένη προς την εξουσία, την οποία αγαπά κάθε καθυστερημένη κοινωνία, και όχι προς την πολιτική του διαλόγου, η οποία πάντα αποτελεί μια δοκιμασία για όλους. Αυτές είναι οι παρατηρήσεις μου.

Γ. Κουβαράς: Δήμητρα;

Δ. Κρουστάλλη: Πριν φθάσουμε στο θέμα των εκλογών, ήθελα να πω ότι πρέπει να παρατηρήσουμε κάτι άλλο: ότι όσο πιο προσωποκεντρικό γίνεται το σύστημα της εξουσίας –και το είδαμε στην αρχή με το ΣΥΡΙΖΑ και τώρα με τη Νέα Δημοκρατία–

όλα περιστρέφονται γύρω από το Μέγαρο Μαξίμου, αποδυναμώνονται οι υπουργοί, τίθεται ένα θέμα εσωκομματικής δημοκρατίας, δεν υπάρχουν φρένα στην κυβέρνηση, δεν υπάρχουν κάποιοι που να εκφράζουν αντίθετη άποψη μέσα από την κυβέρνηση, ώστε να απορροφούν ένα κομμάτι της δυσaréσκειας του κόσμου. Όλα τελικά αναφέρονται στον πρωθυπουργό και στο σύστημά του. Όμως, όταν πρέπει ένα ολόκληρο κομματικό σύστημα να υπερασπίσει τελικά ένα πρόσωπο, τείνει η υπεράσπισή του να λαμβάνει πολλές φορές αυταρχικά χαρακτηριστικά –το βλέπουμε και σε αυτή την κυβέρνηση, το είχαμε δει και στην προηγούμενη.

Ένα πολύ ευαίσθητο θέμα είναι το θέμα του τύπου και έχει πολύ ενδιαφέρον ότι την πρόταση για Εξεταστική Επιτροπή που κατέθεσε ο ΣΥΡΙΖΑ για τη χρηματοδότηση των μέσων ενημέρωσης την υπέγραψαν και την ψήφισαν όλα τα κόμματα της Αντιπολίτευσης με ένα μεγάλο απόντα σε όλη αυτήν την ιστορία, το δημοσιογραφικό κλάδο. Δεν έχουμε ακούσει τίποτα, δεν έχει κάνει καμία αυτοκριτική, δεν τοποθετείται ποτέ πουθενά. Αλλά, δυστυχώς, το ταγκό θέλει πάντα δύο.

Γ. Κουβαράς: Κύριε Φαρμάκη.

Γ. Φαρμάκης: Εγώ θα κλείσω με μια λίγο προβοκατόρικη παρατήρηση, ότι ο ελέφαντας στο δωμάτιο και αυτό που δεν μέτρησε και δεν θα μπορούσε να μετρήσει ο Στράτος είναι ότι έχουμε μία κυβέρνηση συνεργασίας αυτήν τη στιγμή, έχουμε μία πολυκομματική κυβέρνηση. Άμα κανείς δει την κομματική προέλευση των υπουργών, έχουμε μια κυβέρνηση στην οποία οι υπουργοί, που δεν είναι κοινοβουλευτικοί όμως –και αυτό για εμένα είναι θεσμικό πρόβλημα– έρχονται και εκφράζουν χώρους που είναι και από άλλα κόμματα και πολύ μακριά μεταξύ τους. Είδαμε τι προβλήματα έφερε αυτό και στο θέμα των πυρκαγιών και στο θέμα του Χρυσοχοϊδή και στο θέμα του Μπογδάνου και στο θέμα, ξαφνικά, του ορισμού του Πλεύρη ως υπουργού Υγείας και σε αυτήν την ισορροπία ανάμεσα στη σχεδόν Ακροδεξιά, από τη μία μεριά, και το Κέντρο, από την άλλη.

Αυτήν τη στιγμή, λοιπόν, στην Ελλάδα το πολιτικό μας σύστημα έχει μια κυβέρνηση συνεργασίας, έχει μια κυβέρνηση δηλαδή με μια πολύ πλατιά και αντιφατική σχεδόν ιδεολογική βάση, η οποία όμως, δυστυχώς, δεν προκύπτει κοινοβουλευτικά. Αυτό είναι ένα θεσμικό πρόβλημα.

Γ. Κουβαράς: Στράτο, θέλεις να κάνεις μια τελευταία παρατήρηση;

Σ. Φαναράς: Καταχράστηκα τον χρόνο περισσότερο από όλους. Ευχαριστώ πάρα πολύ, αλλά, όχι, ό,τι είχα να πω το είπα.

Γ. Κουβαράς: Να ευχαριστήσουμε πολύ και πάλι τον πρόεδρο, τον κ. Βενιζέλο, και τον Κύκλο. Περαιστικά από όλους μας στην κα Γεννηματά. Θα συζητήσουμε την έρευνα αυτή απόψε και στο Action24, θα είναι και ο Λευτέρης στο panel μας. Έχουμε να πούμε και άλλα πολλά. Καλό βράδυ σε όλους, ευχαριστούμε πολύ.

«Liberal Democracy and Pandemic»

Cas Mudde

καθηγητής Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο της Τζόρτζια, ΗΠΑ

Petros Papasarantopoulos

Editor, Writer

Petros Papasarantopoulos: Professor Mudde, it is our pleasure having you with us at our conference, and I hope that we will have a productive conversation, starting with a new phenomenon. As it seems the pandemic has acted as a catalyst for the emergence of irrational behaviours; science denial, denial of the very existence of the virus, denial of vaccination, denial of mask use. A new social identity seems to have emerged, that of pandemic deniers. How do you explain that?

Cas Mudde: So, I think it is mostly rooted in an anti-government/anti-state position, which comes from a variety of different positions. On the one hand, it comes from populist, mostly on the right, but not exclusively, who are against the state. Because they distrust it, and it gets corrupt, etc. And so, this is in line with a longer, ongoing process. Another one is, I think, a consequence of pretty much the neoliberal era, and this kind of libertarian position, of egocentric position of people who just think, well, it doesn't affect me. So, I'm not going to do this, they only think in the individual, not the collective. And then there is kind of an anti-statism on the left, which has a longer history of anti-vaxxers. Among let's say, the pro-natural kind of movement, the yoga crowd, which actually also often has a fairly libertarian strength. So, there are two elements here. One is just the general populist, anti-establishment anti-elite view and the other one is more libertarian, I can do whatever I want "my body my choice" kind of thing.

Petros Papasarantopoulos: So, from what you said, it seems that these irrational attitudes are cutting horizontally across the left-right dichotomy. For example, in America anti-vaccination is mostly related with the Republicans, in Greece mostly with the left, in other countries it comes both from both the left and the right. Your comment please.

Cas Mudde: Yeah, I think overall, it has been predominantly with the right but certainly not exclusively. So, for example, in the US, it has been very much polarised by Trump and the Republican Party. And as a consequence, part of the anti-vax anti-mask movement now is more about being in support of the Republican Party than necessarily related to the mass. But we also know that in parts of California, for example, among more liberal people and higher educated people, they're also anti-maskers, anti-vaxxers. What I've seen so far is that in most cases, the bulk of the people in the street, at least in most countries are of both the far right, and some just conspiracy theories, which are not just about Vax, they're about 5G, they're about all kinds of different things. If I would guess why, in Greece, it is particularly on the left, I would say two reasons. First, you have a right-wing government. And second of all, you have a more militant left than most other countries, which is more anti-state. But again, as far as I know, in few countries, it is the left where it is predominantly anti-Vax and anti-mask.

Petros Papasarantopoulos: So, this guides us to a broader question. Is this left - right distinction enough in order to explain phenomena of this pandemic and the deniers or it is something which acts like a kind of historical anachronism?

Cas Mudde: Well, traditionally the left-right distinction is most useful with regard to socioeconomic issues nowadays a kind of different left - right. It's pretty clear with regard to immigration, identity issues. But there are many issues on which the left and right distinctions are not as clear. And if you particularly talk about hostility towards something, then we often find people from the left and the right in terms of anti-state movement. I do not, however, think that this is a new cleavage or an even a new dimension. I think as soon as the pandemic calms down a little bit, that these current alliances will pretty much falter beyond some really hardcore conspiracy theorists.

Petros Papasarantopoulos: Most liberal democracies, Professor Mudde, have treated anti-vaccinationists rather gently. Do you think that this should change, especially after measures announced by President Biden, also by President Macron, and other political leaders or what is needed is these people to be convinced?

Cas Mudde: It should be a combination really. I mean, a lot of the research that I've seen shows that the majority of the unvaccinated in many countries is not principally against it, but is hesitant about it. Obviously, we should try to convince those. But we also have a sizable hardcore of people who don't want to, I think, at least for those conditions, and I think in most countries, the conditions are that we need vaccination rates above 80%, if not 85%. And if that can only be achieved with force and mandate, and I think it should be. However, I think if countries have without a mandate, and without force reached, that's 85-90%, then it might not be worth the trouble. In the end, this is a means to an end, right? We don't necessarily care whether people believe vaccinations are good or not. It's not about those people. It's about all the people around them. And if we can protect all the people around them, and they choose to risk dying of a disease that they could easily survive, then I think that it's fine as long as they don't harm other people.

Petros Papasarantopoulos: Do you think that after the pandemic we are going to have a shake-up in the political landscape in some countries? I'm asking you this question, because in some countries in the Balkans, such phenomena have already appeared. In Romania, a party out of nowhere gained over 9% in the last elections, just by promising to stop vaccinations or to stop using masks, etc. Something similar seems to happen in Bulgaria. Do you think that we will see such political parties in European countries?

Cas Mudde: I will be very surprised. So, in particularly Bulgaria, but in sort of Romania too, particularly Bulgaria has been as being kind of in this whole period of new government anti-government movement, which overthrows the government, and then has no alternative for the next one, which means that the next one is facing a similar type of movement. I think at the moment, the vaccination is just used for a general kind of anti-establishment movement there. If you look at the polls, the polls have been remarkably stable in most countries. There have been some shifts. But even if you look at the last election, in a country like Norway, the environment was more important than COVID. I think what COVID does more than really create new parties or significantly change the dynamics of existing party systems, is that it has pushed most mainstream parties a little bit more back

towards the state. After decades of neoliberalism, there is now this understanding that the market cannot solve everything and that the state needs to be involved in certain things. And so, I would imagine that we see a little bit more state involvement and state investment, but I don't think that we'll see a new type of politics.

Petros Papasarantopoulos: In this landscape, is social democracy having any kind of *raison d'être*, or it is, again, an anachronism?

Cas Mudde: Well, of course, when you get one or two results that go the same direction, then everyone starts to speak about the trend. And so given that in Norway, the left has won, although the Social Democrats lost slightly as earlier in the sense also in Denmark, and now, of course, SPD is polling very well, in Germany, we get this whole movement of well, the left is back. But I think that's, that's a bit debatable. First of all, social democracy itself in many countries is still very weak. The left is still very weak, in countries like the Netherlands or in France, but social democracy and left-wing politics to a certain extent, have a lifeline, because the healthcare system is back on the agenda. And on that specific theme, the vast majority of people support an active state. And so, with topics like that, the social democratic parties, but also more left-wing parties, actually have an advantage over right wing parties, because the market as a mechanism to solve major issues, particularly of this type of nature, pandemic is simply not as positively seen as the state. But again, it will depend on the specific country. And I don't necessarily foresee a new golden era of the left, rather, what I see is that the mainstream right, and right-wing parties will be less anti-state on some welfare issues.

Petros Papasarantopoulos: So, speaking more broadly, do you think that at the end of the day, liberal democracy will be able to absorb the shock of these last two years?

Cas Mudde: Yes, absolutely.

Petros Papasarantopoulos: You are a supporter of liberal democracy, although you are very critical on some aspects of it.

Cas Mudde: Yes, of course. But in the end, even though I think, politically, elites do a terrible job at explaining what liberal democracy is, and why it is the best system, with some notable exceptions, and those in them by themselves are, of course, very important and very sad. I mean, Hungary being the worst, Poland following closely, liberal democracy is still the main form of political system within the EU and it will remain so. What the crisis, I think, shows is that the political agenda should be broadened, it has been incredibly focused on issues like identity, security, immigration. It's clear that a very large group of people are concerned about other feats, which include jobs, unemployment, pensions, and health care. And that is a debt that will hopefully, make parties more responsive and therefore liberal democracy a little bit stronger. But we have to be able to deal with the fact that we have a sizable portion of the population that is anti-state, distrustful of governments, irrespective of who is a government and their beliefs, conspiracy theories.

Petros Papasarantopoulos: These ideas, these perceptions, which is the best way to face them and to react? Is it, at the end of the day, a struggle about hegemony in a certain society?

Cas Mudde: Yeah, I like hegemony. But I'm not totally sure how far I can get with that. I think we have deep politicised politics, particularly during the neoliberal era of the '80s, '90s. And as a consequence of this, we have not really convinced people why the policies that we support should be supported, why they are better. And this should be part of politics. Politics is not just administering. Politics it's about ideas. And I think that what we as broader politicians, as supporters of liberal democracy, have to regain the trust and the support for the system from a sizable portion of the population, I do believe that we can. And, of course, there will be a percentage that doesn't believe it and doesn't want to believe it. And that's fine. That's always been the case. There's nothing new about it. What is much more important is that politicians win the trust, again, of people. And you do that, first and foremost, by coming across as competent. And by explaining why you do what you do, and both of these we have been lacking in over the last decade.

Petros Papasasantopoulos: Thank you very much for this very interesting conversation, Professor Mudde. Let's hope at our next conference the pandemic will not be the main issue.

Cas Mudde: Thank you very much. Bye.

Συζήτηση Ευάγγελου Βενιζέλου – Χρήστου Χωμενίδη στο συνέδριο του Κύκλου Ιδεών, «Η Ελλάδα Μετά V: από την κρίση στην κανονικότητα ή η κρίση ως κανονικότητα;»

Χρ. Χωμενίδης: Φτάσαμε στο τέλος και του φετινού συνεδρίου του Κύκλου Ιδεών και αυτό που έχω εγώ να παρατηρήσω, να επισημάνω, είναι πως ό,τι ξεκίνησε ως μια έμπνευση του Ευάγγελου Βενιζέλου πριν από πέντε χρόνια, εξελίχθηκε –πέραν πάσης δικής μου, και των περισσοτέρων φαντάζομαι, προσδοκίας– σε ένα αληθινό καλειδοσκόπιο της πραγματικότητας και του στοχασμού γύρω από την πραγματικότητα. Το λέω απολύτως ειλικρινά και με θαυμασμό. Βέβαια ο κόσμος αλλάζει πάρα πολύ γρήγορα, με ραγδαία ταχύτητα, αλλά φαντάζομαι ότι ύστερα από κάποια χρόνια, αν θέλουν κάποιοι άνθρωποι να δουν τι συνέβαινε –και κυρίως πώς προσλαμβάνονταν αυτό το οποίο συνέβαινε– στην Ελλάδα θα ανατρέξουν στα βιντεοσκοπημένα πρακτικά του σημερινού συνεδρίου.

Αυτό είναι τεράστια επιτυχία και δεν μπορώ να αντέξω τον πειρασμό να συγκρίνω, από πλευράς ενδιαφέροντος, τις συζητήσεις, τις παρουσιάσεις και τις ομιλίες που συνέβησαν εδώ, με την κοινοβουλευτική μας πραγματικότητα, κ. πρόεδρε. Δηλαδή εδώ βλέπουμε, τουλάχιστον εγώ βλέπω, μια τέτοια διαφορά δυναμικής και επί της ουσίας τοποθέτησης, το οποίο βέβαια προξενεί θαυμασμό μεν, για το συνέδριο του Κύκλου Ιδεών, αλλά απαισιόδοξες σκέψεις και έρχεται να κουμπώσει με αυτό που νομίζω ότι είναι διαπίστωση και δική σας και δική μου, ότι δηλαδή το πολιτικό σύστημα στην Ελλάδα δεν μπορεί να καλύψει αυτό που στην κοινωνία συμβαίνει και στην οικονομία εννοείται. Αν θέλετε να σχολιάσετε τώρα, ή αν θέλετε να το πάρουμε και να μιλήσουμε, να συνοψίσουμε και να βγάλουμε συμπεράσματα σε ό,τι αφορά τις τρεις ενότητες που ξετυλίχθηκαν.

Ευ. Βενιζέλος: Να πω μια σκέψη...

Χρ. Χωμενίδης: Με χαρά.

Ευ. Βενιζέλος: ...γιατί ήταν πολύ ωραία και δυναμική αυτή η εισαγωγική παρατήρηση. Καταρχάς, ευχαριστώ θερμά για αυτή την...

Χρ. Χωμενίδης: Το περιμένατε ότι θα γίνει κάτι τόσο...

Ευ. Βενιζέλος: Το επιδιώκαμε.

Χρ. Χωμενίδης: Με την υποστήριξη, βέβαια, εδώ πρέπει να το τονίσουμε εφόσον κλείνουμε, και του Συμεών Τσομώκου και της εταιρείας του, και του Capital.

Ευ. Βενιζέλος: Όντως, αλλά και των χορηγών μας, αλλά το κύριο βάρος, το οργανωτικό, το σήκωσε ο Κύκλος Ιδεών, η Αφροδίτη Αλ Σάλεχ, τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου, δουλειά ημερών, ωρών, κοπιώδης, και νομίζω ότι το αποτέλεσμα δικαιώνει και τον Κύκλο και το επιτελείο του, όπως και τον Συμεών Τσομώκο, τον αγαπητό φίλο, που μας προσφέρει τη στήριξή του. Άρα καλώς ξεκινάμε από τις ευχαριστίες, σε αυτές και αυτούς που δούλεψαν και σε αυτές και αυτούς που μας στήριξαν οργανωτικά, ηθικά, οικονομικά, και ευχαριστώ και εσάς που έχετε μπει στον κόπο να συζητάτε μαζί μου, προσπαθώντας να συναγάγουμε τα συμπεράσματα του συνεδρίου.

Χρ. Χωμενίδης: Φαντάζομαι ότι κόπος να συζητώ μαζί σας είναι σαν τον Εύξεινο Πόντο, έτσι;

Ευ. Βενιζέλος: Να πω το εξής, δεν είναι όλοι οι ευφημισμοί, ευφημισμοί είναι και μερικοί κυριολεκτικοί ευφημισμοί. Λέω λοιπόν, τι σημαίνει η παρατήρηση ότι είναι πιο ουσιαστικές οι συζητήσεις στον Κύκλο, συγκρινόμενες με τις κοινοβουλευτικές συζητήσεις; Αυτή είναι μια παρατήρηση που εμένα με πικραίνει, γιατί έχω αφιερώσει πολλά χρόνια της ζωής μου στη Βουλή των Ελλήνων. Μου αναγνωρίζουν μια κοινοβουλευτική επίδοση, τιμώ και αγαπώ το κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης, τον κοινοβουλευτισμό, γιατί είναι ταυτισμένος με αυτό που λέγεται αντιπροσωπευτική δημοκρατία, φιλελεύθερη δημοκρατία. Όμως είναι αλήθεια ότι οι συζητήσεις που διεξάγονται, ιδίως την τελευταία περίοδο στη Βουλή, είναι συζητήσεις μονοδιάστατες και στενές. Γιατί, πράγματι, το πολιτικό σύστημα, και ειδικότερα το κομματικό σύστημα, είναι στενότερο της κοινωνίας και στενότερο των προβλημάτων.

Δεν θέλω να ακούω στη Βουλή των Ελλήνων ευφυολογήματα και ατάκες που θυμίζουν σε εμένα, που έχω και μια συμμετοχή στο φοιτητικό κίνημα της Μεταπολίτευσης, τις γενικές συνελεύσεις των φοιτητικών συλλόγων του 1974-1975. Νομίζω ότι είμαστε, ή πρέπει να είμαστε, πολύ μακριά από αυτό. Χρειάζεται μεγαλύτερη ευρυχωρία διανοητική και μεγαλύτερη γενναιοδωρία συναισθηματική. Αν κάτι είναι επικίνδυνο είναι η μίζερη δημοκρατία, η δημοκρατία που δεν έχει την ικανότητα να υπερβαίνει τον εαυτό της και να αναστοχάζεται.

Γ' αυτό και θα μου επιτρέψετε να διευκρινίσω τι εννοώ εγώ λέγοντας μεταπολιτική, καθώς ο τελευταίος κύκλος ήταν αφιερωμένος στην πιθανή μετακίνηση από την πολιτική στη μεταπολιτική. Εγώ δεν ορίζω τη μεταπολιτική ως μια πολιτική προσέγγιση που υπερβαίνει τη διάκριση Αριστεράς - Δεξιάς, που υπερβαίνει τις ιδεολογίες και τις αξίες, που αναζητά τεχνοκρατικές λύσεις. Όχι, όταν εγώ μιλώ για μεταπολιτική –και τοποθετώ και τον εαυτό μου στο πεδίο της μεταπολιτικής– εννοώ ότι υπηρετώ μία πολιτική που δεν είναι αιχμάλωτη της συγκυρίας, δεν είναι αιχμάλωτη των σκοπιμοτήτων, δεν είναι αιχμάλωτη του διάχυτου και πανταχού παρόντος λαϊκισμού, ο οποίος δεν έχει μόνον τις χυδαίες και ακραίες εκδοχές του, έχει και πιο κομψές και υποδόριες εκδοχές. Εγώ ορίζω ως λαϊκισμό την άμεση ή έμμεση δημαγωγία, τη διάθεση να αποφύγουμε την ανάληψη κόστους.

Χρ. Χωμενίδης: Αυτά, όμως, δεν είναι σύμφυτα με τον άνθρωπο χαρακτηριστικά;

Ευ. Βενιζέλος: Είναι και σύμφυτα με τη δημοκρατία, δυστυχώς.

Χρ. Χωμενίδης: Ναι.

Ευ. Βενιζέλος: Είναι σύμφυτα με την πολιτική και με τη δημοκρατία. Είναι γενετικό ελάττωμα της δημοκρατίας ο λαϊκισμός.

Χρ. Χωμενίδης: Του homo sapiens ας πούμε.

Ευ. Βενιζέλος: Της δημοκρατίας ο λαϊκισμός, δηλαδή η ροπή στην απλούστευση, στη δημαγωγία, γιατί πρέπει να καταγάγεις νίκες εκλογικές και βεβαίως πρέπει να αποφύγεις και το πολιτικό κόστος. Δεν μπορείς να κάνεις πραγματική πολιτική, δηλαδή να διεκδικείς την εξουσία, να θες να την ασκήσεις, χωρίς να υποστείς τη βάση των εκλογών. Άρα χωρίς να διεκδικήσεις την καλύτερη δυνατή επίδοση, άρα να αποσπάσεις την έγκριση και την ψήφο, και στη συνέχεια να θες να το κρατήσεις αυτό για να διατηρήσεις λοιπόν τη σχέση σου, σχέση εμπιστοσύνης και νομιμοποίησης, πρέπει να κάνεις υποχωρήσεις και παραχωρήσεις.

Μπορείς, λοιπόν, να κάνεις μια πολιτική χωρίς να διεκδικείς ψήφο, χωρίς να θες

να διατηρήσεις το πολιτικό σου κεφάλαιο, γιατί θεωρείς ότι υπάρχουν μείζονα αγαθά; Πρώτο, το αγαθό της αλήθειας, που σημαίνει ότι μπορεί και να δυσαρεστείς λέγοντας την αλήθεια. Δεύτερο, το αγαθό μιας προσέγγισης πιο μακροπρόθεσμης, πιο ιστορικής. Αυτό είναι μια πολιτική που μεταχειρίζεται τα μέσα του κοινωνικού ακτιβισμού, που ασκεί πίεση και δεν ασκεί την εξουσία. Ασκεί πίεση, όχι τόσο οργανωτική, όσο λογική, ιδεολογική, πολιτική, ηθική- αυτό είναι ένα είδος πολιτικής που το ορίζω ως μεταπολιτική. γιατί έχει μια πολύ ευρύτερη στόχευση, και γιατί κοιτάζει τα πράγματα από μία πιο ευρεία οπτική γωνία, χωρίς τις ματαιοδοξίες και τις υστεροβουλίες της τρέχουσας πολιτικής.

Χρ. Χωμενίδης: Όπως ακριβώς ορίσατε τη μεταπολιτική και δοθέντος/ας λάβουμε υπόψη ότι στη συγκεκριμένη συγκυρία έχουμε μια κυβέρνηση, η οποία δεν μπορεί να δεχθεί ουσιαστική αντιπολίτευση, διότι απλώς τα κόμματα και κυρίως το κόμμα που απαρτίζει τη μείζονα αντιπολίτευση αποδεικνύεται –κατά τη γνώμη μου τουλάχιστον– κάθε ημέρα σχεδόν έωλο, δηλαδή παρωχημένο, και στην αντίληψή του και στον τρόπο με τον οποίο προωθεί τις αντιλήψεις του. Κατά συνέπεια, τουλάχιστον από τη μια μεριά, το πολιτικό προσωπικό της χώρας έχει μπατάρει. Μάλλον το πολιτικό προσωπικό, θα μπορούσα να το πω αυτό και για την κυβέρνηση αλλά ας μείνουμε σε αυτό, το πολιτικό προσωπικό είναι στενότερο της κοινωνίας. Αυτή η κοινωνία που περισσεύει και στην οποία γίνονται εξαιρετικά ενδιαφέρουσες διεργασίες και προκύπτουν νέα πράγματα, θα εκφραστεί, λέτε εσείς, μεταπολιτικά;

Ευ. Βενιζέλος: Όχι, δεν μπορεί να εκφραστεί μεταπολιτικά, πρέπει να εκφραστεί θεσμικά.

Χρ. Χωμενίδης: Ακριβώς, και πώς θα εκφραστεί;

Ευ. Βενιζέλος: Άρα θα εκφραστεί μέσα στις εκλογικές διαδικασίες. Βεβαίως, η δημοκρατία, ούτε αρχίζει, ούτε τελειώνει με τις εκλογές. Γιατί η δημοκρατία είναι ένα διαρκές φαινόμενο, οι εκλογές είναι ένα στιγμιαίο φαινόμενο.

Χρ. Χωμενίδης: Το οποίο όμως είναι αφετηρία διαρκών καταστάσεων.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι, αλλά η νομιμοποίηση είναι κάτι πολύ δυναμικότερο και πιο απαιτητικό από ό,τι η θεσμική νομιμότητα μίας βουλής και μίας κυβέρνησης που εκλέγονται από τις βουλευτικές εκλογές. Η κυβέρνηση διορίζεται, κατά το Σύνταγμα, αποκτά την εμπιστοσύνη της Βουλής, ασκεί τις αρμοδιότητές της, αλλά κρίνεται καθημερινά, δοκιμάζεται καθημερινά. Η νομιμοποίηση είναι κάτι τελείως διαφορετικό από την εκλογική και την κοινοβουλευτική νομιμότητα. Άρα η δημοκρατία είναι γενικώς πιο απαιτητική, γιατί δεν είναι δημοκρατία μόνον της νομιμότητας, είναι και της νομιμοποίησης. Άρα πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη μας αυτή τη δυναμική σχέση.

Αυτή η ανισορροπία του κομματικού συστήματος είναι αποτέλεσμα του νοσηρού τρόπου με τον οποίο διαμορφώθηκε το κομματικό σύστημα την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Γιατί την περίοδο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη σε άλλες χώρες που μπήκαν στα μνημόνια, κατέρρευσε το κομματικό σύστημα και ανεδείχθη ένα κόμμα, που είναι ο ΣΥΡΙΖΑ, που ήταν ένα κόμμα του 3%, ένα μικρό κόμμα της κομμουνιστικής Αριστεράς.

Χρ. Χωμενίδης: Της μετα-κομμουνιστικής.

Ευ. Βενιζέλος: Της κομμουνιστικής ως καταγωγή και ως νοοτροπία. Μπορεί να ήταν ο πυρήνας του η λεγόμενη ανανεωτική Αριστερά, αλλά και πάρα πολλά στελέχη που ήταν στελέχη του ΚΚΕ, όχι του ΚΚΕ Εσωτερικού, εν πάση περιπτώσει όμως...

Χρ. Χωμενίδης: Νεοεισερχόμενα στελέχη στο ΣΥΡΙΖΑ, τα οποία δίνουν σε μεγάλο βαθμό τον τόνο, προέρχονται από το ΠΑΣΟΚ της Αυριανής, ας το πούμε έτσι.

Ευ. Βενιζέλος: Το ΠΑΣΟΚ γενικότερα, όχι μόνο της Αυριανής.

Χρ. Χωμενίδης: Εμένα αυτό μου θυμίζει το ΠΑΣΟΚ της Αυριανής!

Ευ. Βενιζέλος: Και από άλλες εκδοχές του ΠΑΣΟΚ, πιο μετριοπαθείς. Να το πω καθαρά; Ο ΣΥΡΙΖΑ υπήρξε και εξακολουθεί, σε μεγάλο βαθμό, να είναι μια μετεξέλιξη του ΠΑΣΟΚ της Μεταπολίτευσης. Δηλαδή, ο τρόπος με τον οποίο διαπαιδαγωγήθηκε το μεγαλύτερο μέρος του εκλογικού και του κοινωνικού ακροατηρίου του ΠΑΣΟΚ, επέτρεψε στον ΣΥΡΙΖΑ να υπάρχει έως τώρα, γιατί μέχρι τώρα ανθίσταται, προσπαθεί να επιβιώσει.

Χρ. Χωμενίδης: Ας αφήσουμε το ΣΥΡΙΖΑ κατά μέρος.

Ευ. Βενιζέλος: Όμως είναι το μεγάλο πλεονέκτημα της Νέας Δημοκρατίας και του κ. Μητσοτάκη προσωπικά, διότι είναι προφανές ότι η πολιτική της κυβέρνησης βασίζεται στις εξής δύο φράσεις: «Φανταστείτε να ήταν ο ΣΥΡΙΖΑ με τον κ. Καμμένο κυβέρνηση, άρα δείτε πόσο πιο καλά είναι τα πράγματα», και δεύτερον «δεν μπορεί ο ΣΥΡΙΖΑ να διατυπώσει ένα αφήγημα, μια πρόταση, η οποία να ανταποκρίνεται στις νέες συνθήκες, στις νέες προκλήσεις», άρα, ως εκ τούτου, είναι καθηλωμένος μέσα στα όρια του. Υπό την έννοια αυτή η κυβέρνηση, η Νέα Δημοκρατία, καλλιεργεί ένα διπολισμό ο οποίος είναι κολοβός και ο οποίος βεβαίως της επιτρέπει να αναπαράγει τον εαυτό της, δηλαδή να διεκδικεί την αυτοδυναμία.

Χρ. Χωμενίδης: Από την άλλη μεριά, για να μην είμαστε άδικοι, υπάρχουν πράγματα τα οποία η παρούσα κυβέρνηση μπορεί να φέρει ως κατακτήσεις της. Το πρώτο που μου έρχεται στο μυαλό –και στους περισσότερους ανθρώπους– είναι η ψηφιακή επανάσταση την οποία διεκπεραιώνει ή εμπνέει ο Κυριάκος Πιερρακάκης.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι, τον καλέσαμε χθες και έκανε μια πολύ ωραία παρουσίαση των πεπραγμένων και των σχεδίων του. Αλλά, όπως είπε και ο ίδιος, δεν είναι απολιτικό αυτό που συμβαίνει, αλλά είναι πολύπλοκο και τεχνικό. Έχει πολιτικό στίγμα και αξιακό στίγμα, αλλά έχει και πολύ έντονα τεχνικά και, ας το πούμε έτσι, ουδέτερα, υπό την έννοια αυτή, χαρακτηριστικά.

Χρ. Χωμενίδης: Ναι, αλλά θα μπορούσε να συμβεί επί ημερών Τσίπρα και Νίκου Παππά, ας πούμε;

Ευ. Βενιζέλος: Θα μπορούσε αν ήταν ευφυέστεροι. Αυτό δεν είναι ένα ζήτημα πολιτικής επιλογής, είναι ένα ζήτημα πολιτικής διορατικότητας.

Χρ. Χωμενίδης: Εντάξει, ας φύγουμε από...

Ευ. Βενιζέλος: Δεν είναι, δηλαδή, μια σύγκρουση αξιών αυτή, δεν γίνεται μια σύγκρουση αξιών περί του αν θα ψηφιοποιήσουμε τα υποθηκοφυλακεία.

Χρ. Χωμενίδης: Εγώ θα έλεγα ότι είναι σύγκρουση αξιών, διότι η γραφειοκρατία, την οποία υπερβαίνει η ψηφιοποίηση, εξυπηρετεί παραδοσιακά συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες και ένα σύστημα εξυπηρέτησεων.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι, αλλά δεν είναι η υπέρβαση της γραφειοκρατίας ταυτόσημη με την ψηφιοποίηση.

Χρ. Χωμενίδης: Είναι μεγάλο κομμάτι της όμως, ή έχει μεγάλο πρακτικό ενδιαφέρον.

Ευ. Βενιζέλος: Δηλαδή μπορεί να έχεις και ψηφιακή γραφειοκρατία. Είναι άλλο η γραφειοκρατία και άλλο η αναποτελεσματική διοίκηση και η εγγραφοκρατία. Η γραφειοκρατία μπορεί να είναι και κάτι καλό, δηλαδή μπορεί να είναι μια εμπειρογνομοσύνη και μια εμπειρία μιας διοίκησης που λειτουργεί ανεξάρτητα από το πολιτικό σύστημα και πολλές φορές εγγυώμενη τη συνέχεια του κράτους.

Χρ. Χωμενίδης: Η ταλαιπωρία την οποία περνούσε...

Ευ. Βενιζέλος: Άλλο αυτό, εντάξει, όλα αυτά.

Χρ. Χωμενίδης: ...μέχρι πρότινος ο μέσος πολίτης να μεταβιβάσει ένα ακίνητο, δεν είχε μέσα της και στοιχεία δόλου της δημόσιας διοίκησης; Τέλος πάντων, να το ξεπεράσουμε αυτό.

Ευ. Βενιζέλος: Βεβαίως τα πάντα έχουν και στοιχεία δόλου, υπό την έννοια ότι βολεύονται όλοι σε τέτοιες καταστάσεις και αδράνειες. Όμως για εμένα το κίνητρο δεν είναι αν θα ψηφιοποιήσεις τη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης, αλλά αν θα αναλαμβάνεις κόστος. Αν θα παίρνεις αποφάσεις που σου στερούν πολιτικό κεφάλαιο, αν κυβερνάς καταβάλλοντας πολιτικό κεφάλαιο, ή αν κυβερνάς θέλοντας μόνο να αυξήσεις μόνο το πολιτικό σου κεφάλαιο.

Χρ. Χωμενίδης: Χωρίς να ρισκάρεις δηλαδή.

Ευ. Βενιζέλος: Δηλαδή, εμείς εμφανιζόμασταν στην τηλεόραση και επιβάλλαμε περικοπές συντάξεων, περικοπές μισθών, φόρους, μέτρα πολύ σημαντικά, τα οποία δυσάρεστούσαν την κοινωνία, για να σώσουμε το κράτος, για να σώσουμε την ευρωπαϊκή πορεία, για να σώσουμε το έθνος, για να σώσουμε τη δημοκρατία. Και μας έλεγαν ότι υπάρχει μια άλλη πολιτική –και απεδείχθη ότι δεν υπήρχε άλλη πολιτική–, αλλά κόβαμε το χέρι μας, το πόδι μας, κάναμε ένα δημόσιο ακρωτηριασμό, κάτι το οποίο μπορεί να συνηθίζεται στην Ιαπωνία, αλλά δεν συνηθίζεται στη νότια Ευρώπη, αυτό είναι που έχει σημασία. Αυτό έχει σημασία, αν είσαι διατεθειμένος την κρίσιμη στιγμή να κόψεις ένα κομμάτι της δημοφιλίας σου, του κύρους σου, της προοπτικής σου, και να το θυσιάσεις, χάριν ενός σκοπού που υπερβαίνει την εκλογική συγκυρία, τον εκλογικό κύκλο.

Χρ. Χωμενίδης: Αυτό είναι ένα αναπάντητο ερώτημα, το οποίο θα στοιχειώνει όλους όσοι δεν βρέθηκαν στην κρίσιμη στιγμή σε κάποιο τιμόνι ή κάποιο μετερίζι.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι, γιατί, όπως είπα και προσφάτως στον κ. Κουβαρά, είναι πολύ ευχάριστο να διαχειρίζεσαι μια κρίση, όπως η πανδημία, μοιράζοντας λεφτά, και πολύ δυσάρεστο να διαχειρίζεσαι την οικονομική κρίση, κόβοντας λεφτά.

Χρ. Χωμενίδης: Από την άλλη μεριά, όταν έχεις την τύχη να μπορείς να μοιράζεις λεφτά, τα μοιράζεις.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι, αρκεί να ξέρεις ποιο είναι το επόμενο βήμα, με ακρίβεια και με μία προοπτική.

Χρ. Χωμενίδης: Εκεί θα μπορούσε να οδηγηθεί η συζήτησή μας, αλλά εγώ θέλω να ρωτήσω κάτι άλλο, το οποίο νομίζω ότι το περιλαμβάνει. Ο πολίτης λοιπόν –και είναι πάρα πολλοί αυτοί– ο οποίος από τη μια μεριά έχει δει τα ψεύτικα τα λόγια τα μεγάλα της διακυβέρνησης 2015-2019 και από την άλλη μεριά δεν πείθεται, μετά λόγου γνώσεως ίσως, ότι οι πακτωλοί χρημάτων, που αναμένεται ή διαφημίζεται ότι θα ρεύσουν στην ελληνική επικράτεια, θα φθάσουν μέχρι τον ίδιο και βρίσκεται μετέωρος, αυτός πώς θα εκφραστεί πολιτικά;

Ευ. Βενιζέλος: Δεν το ξέρουμε, προς το παρόν είμαστε στη φάση της αφήγησης, δεν είμαστε στη φάση της πράξης. Προς το παρόν ο πολίτης έχει ζήσει υπό συνθήκες εξαίρεσης από το Σύμφωνο Σταθερότητας και εξαίρεσης από την απαγόρευση των κρατικών ενισχύσεων, επί δύο χρόνια. Τώρα που θα ξαναγυρίσουμε σε ένα πιο ευέλικτο Σύμφωνο Σταθερότητας, αλλά Σύμφωνο Σταθερότητας, τώρα που θα ξαναγυρίσουμε στην απαγόρευση των κρατικών ενισχύσεων, τώρα που θα σταματήσουν οι επιστρεπτές προκαταβολές, που τελικά δεν είναι επιστρεπτές.

Χρ. Χωμενίδης: Είναι δώρο.

Ευ. Βενιζέλος: Τώρα που όλα θα λειτουργούν λίγο πιο φυσιολογικά, αλλά πάντως μέσα στο προστατευτικό πλαίσιο της ποσοτικής χαλάρωσης που εφαρμόζει η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, τώρα βεβαίως έχουμε το όραμα των κονδυλίων, του Ταμείου Ανάκαμψης, του ΕΣΠΑ και της νέας ΚΑΠ. Αυτά τα λεφτά είναι πολλά, μπορεί να φθάσουν τα 100 δισεκατομμύρια για τα επόμενα επτά χρόνια, ίσως λίγο παραπάνω. Αυτό είναι ένα στοίχημα για το πού θα πάνε αυτά τα λεφτά, το πώς θα πάνε. Αυτό το συζητήσαμε.

Χρ. Χωμενίδης: Αυτό λέω, από τα όσα διαμείφθηκαν στον κύκλο V.

Ευ. Βενιζέλος: Αρχίζουμε, λοιπόν, με τον κύκλο της οικονομίας, μιας που ήρθε έτσι η συζήτηση.

Χρ. Χωμενίδης: Το συμπέρασμα το δικό σας, η αίσθηση ποια είναι; Ότι θα φθάσουν αυτά τα λεφτά; Θα μοχλεύσουν την οικονομία την εθνική; Θα ανατείλει με αυτά τα λεφτά μια καινούρια ημέρα; Θα φθάσουν, εν πάση περιπτώσει, στους περισσότερους ή σε όλους τους Έλληνες;

Ευ. Βενιζέλος: Όχι, αυτά τα λεφτά δεν θα φθάσουν σε όλους τους Έλληνες. Αυτά τα λεφτά θα φθάσουν με διαφορετικούς τρόπους. Καταρχάς, ας πάρουμε το απλούστερο, η Κοινή Αγροτική Πολιτική οργανώνεται πλέον διαφορετικά, δεν οργανώνεται με τις κλασικές επιδοτήσεις, αποκτά διαρθρωτικά χαρακτηριστικά. Δηλαδή δεν θα έχουμε επανάληψη των πρακτικών που είχαμε παλαιότερα σε σχέση με τους βαμβακοπαραγωγούς ή σε σχέση με τους καπνοπαραγωγούς και ούτω καθεξής. Ως προς το ΕΣΠΑ, λίγο πολύ τα πράγματα θα είναι ίδια, δηλαδή θα παίξουν πολύ μεγάλο ρόλο τα περιφερειακά προγράμματα, και εκεί οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις θα έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες συμμετοχής. Ως προς το Ταμείο Ανάκαμψης, με τη στενή έννοια του όρου, εκεί έχουμε επικορηγήσεις και δάνεια. Τα δάνεια θα πάνε στις μεγάλες επιχειρήσεις, που μπορούν να παρουσιάσουν φιλόδοξα προγράμματα επιλέξιμα, πράσινης μετάβασης, ψηφιακής μετάβασης· οι μικρότεροι θα μπαίνουν στο σύστημα μέσω της υπεργολαβίας.

Ένα άλλο μεγάλο κομμάτι, του προϋπολογισμού αυτού, θα διοχετευθεί σε δημόσιες επενδύσεις, σε δημόσια έργα ή άλλες συναφείς δραστηριότητες, σε δημόσιες συμβάσεις. Εκεί υπάρχουν καταναγκασμοί, καταναγκασμοί από το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καταναγκασμοί επειδή πρέπει να εφαρμοστούν οι κανόνες των δημόσιων συμβάσεων, και καταναγκασμοί που είναι νομικοί, όπως είπα το πρώι, δηλαδή προστασία περιβάλλοντος, σεβασμός των όρων χρήσης γης. Άρα πρέπει να σκεφθούμε πολύ έξυπνα, πολύ πρωτότυπα, πολύ δυναμικά, για να φθάσει ένα μέρος αυτής της ύλης, ας το πω έτσι, και στους μικρότερους. Βεβαίως όταν δουλεύουν οι επιχειρήσεις και δημιουργούνται δουλειές, ή όταν οργανώνεις δραστηριότητες όπως –ας το πούμε έτσι– τα έξυπνα κτίρια και ο ενεργειακός εκσυγχρονισμός, εκεί βεβαίως μπορεί να δουλέψουν και μικρότερες επιχειρήσεις και επιστήμονες.

Χρ. Χωμενίδης: Εδώ μπαίνουν δύο ερωτήματα. Το πρώτο είναι κατά πόσον όλο αυτό είναι στη λογική της έκθεσης, της περιφήμης έκθεσης Πισσαρίδη, για την οποία δεν θυμάμαι να έχετε εκφραστεί.

Ευ. Βενιζέλος: Έχουμε οργανώσει ένα ολόκληρο Παρατηρητήριο του Κύκλου Ιδεών με τη συμμετοχή πολλών ειδικών. Έχουμε κάνει συζητήσεις, εκθέσεις, παρατηρήσεις, και για την έκθεση Πισσαρίδη και για το πρόγραμμα της κυβέρνησης σε σχέση με το Ταμείο Ανάκαμψης. Ένα δείγμα αυτής της ομάδας εμφανίστηκε χθες σε ένα από τους κύκλους συζήτησης και μίλησε για τα τεχνικά θέματα, νομικά, οικονομικά, οργανωτικά. Άρα έχουμε κάνει πολύ μεγάλη δουλειά στον Κύκλο από την άποψη αυτή.

Χρ. Χωμενίδης: Όχι, μιλώ για εσάς προσωπικά.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι, εγώ εκφράζομαι και μέσα από τις συλλογικές διαδικασίες του Κύκλου Ιδεών. Από εκεί και πέρα, όπως είπαμε, για να συνοψίσω αυτό που είπαμε στον Κύκλο περί οικονομίας, όπου είχαμε εξαιρετικές παρεμβάσεις, είχαμε τον διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, τον υποδιοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, μεγάλους επιστήμονες, είχαμε τον κ. Στουρνάρα, τον κ. Πελαγίδη, τον κ. Βέττα, τον κ. Γιαννίτση και τον κόσμο της αγοράς. Είχαμε τραπεζίτες, είχαμε εκπροσώπους της βιομηχανίας, είχαμε εκπροσώπους του τουρισμού, των υπηρεσιών. Άρα, εδώ θα έλεγα ως εξής το συμπέρασμα: θα αρκεστούμε σε μια απλή και η μονοδιάστατη αφήγηση ότι «όλα θα πάνε καλά, θα σκίσουμε, θα υπάρχουν υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης, έρχεται το χρήμα του ευρωπαϊκού σχεδίου Marshall, δεν φοβόμαστε τίποτα», ή θα οδηγηθούμε σε μια αφήγηση πιο σύνθετη, πιο επιφυλακτική. Θα λάβουμε υπόψη ότι αρχίζει ένας κύκλος ενεργειακών κρίσεων, ότι έχει σπάσει η εφοδιαστική αλυσίδα, ότι εμφανίζεται πληθωρισμός στην Ευρώπη, και ιδίως πληθωρισμός στη Γερμανία, ότι οι επιστήμονες διεθνώς μιλούν για τον κίνδυνο του στασιμοληθωρισμού, δηλαδή και πληθωρισμός και καχεκτική ανάπτυξη και υψηλή σχετικά ανεργία.

Θα έλεγα ότι οι άνθρωποι που είναι στον χρηματοοικονομικό τομέα είναι πιο αισιόδοξοι. Οι άνθρωποι που είναι στην πραγματική οικονομία, όπως ο Σπύρος Θεοδωρόπουλος που ξέρει πολύ καλά τι συμβαίνει στην αγροτική παραγωγή, γιατί αξιοποιεί τα προϊόντα της αγροτικής παραγωγής για τη βιομηχανία τροφίμων, ο Ευάγγελος Μυτιληναίος που ζει μέσα στη διεθνή αγορά της ενέργειας, είναι πιο επιφυλακτικοί. Σου λέει, εδώ είμαστε μπροστά σε κρίσεις, οι οποίες μπορεί να είναι από κλιματολογικές αλλαγές στην ελληνική γεωργία –που ήδη φάνηκαν φέτος–, μέχρι αναμονή αλυσίδας ενεργειακών κρίσεων που μπορεί να αυξάνουν την τιμή, ή να καταστήσουν δύσκολο τον εφοδιασμό, ιδίως στο φυσικό αέριο. Άρα πρέπει να είμαστε ακόμα πιο προσεκτικοί.

Χρ. Χωμενίδης: Αυτό που άκουσα από πολλά χείλη ανθρώπων και της αγοράς και της ακαδημίας, κυρίως όμως έχει σημασία ότι το ακούμε από ανθρώπους της αγοράς, είναι ότι υπάρχει έλλειμμα εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι, αλλά έχω γεράσει τώρα εγώ, ακούγοντας για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Αν πρόκειται να κάνουμε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, για να απορροφήσουμε τα ευρωπαϊκά κονδύλια των επομένων έξι ετών, δεν θα τα απορροφήσουμε ποτέ.

Χρ. Χωμενίδης: Όχι, δεν είναι εκεί το ζήτημα. Δεν είναι εκεί το ζήτημα, κ. πρόεδρε, είναι το ζήτημα σε αυτό που είπε, για παράδειγμα, ο αγαπητός μας ο Παναγής Παναγιωτόπουλος, ότι υπάρχουν άνθρωποι που είναι πτυχιούχοι πανεπιστημίου, μπορεί να υπήρχαν πάντα, δεν ξέρω, είστε ελαφρώς πρεσβύτερος μου.

Ευ. Βενιζέλος: Βαρέως.

Χρ. Χωμενίδης: Οι οποίοι έχουν αυτό το περίφημο πτυχίο, που σημαίνει κόπο δικό τους και έξοδα της οικογένειάς τους και στερήσεις κ.λπ., και το οποίο όχι απλώς δεν αντιστοιχεί στο παρόν, αλλά όσο περνούν τα χρόνια και όσο αλλάζουν ραγδαία οι καταστάσεις...

Ευ. Βενιζέλος: Εντάξει, αυτό βεβαίως υπάρχει. Υπάρχουν και πάμπολλα τέτοια φαινόμενα, αλλά δεν συνδέονται τώρα με το ζήτημα πώς θα απορροφήσουμε τους πόρους και πώς θα οργανώσουμε την πορεία της ελληνικής οικονομίας.

Χρ. Χωμενίδης: Ναι, αλλά όταν λέτε ότι θα βρεθούν δουλειές για νέους, τεχνικούς, επιστήμονες κ.λπ.

Ευ. Βενιζέλος: Μα εδώ λείπουν.

Χρ. Χωμενίδης: Λείπουν οι επιστήμονες και οι τεχνικοί.

Ευ. Βενιζέλος: Βεβαίως λείπουν, διότι έφυγαν παιδιά που δεν έχουν γυρίσει ακόμα, και γιατί έτσι όπως είναι –θα μου επιτρέψετε να πω– τα πανεπιστήμια πολύ στενά δεμένα με το κράτος, δεν μπορούν να έχουν την ευελιξία που απαιτείται στα προπτυχιακά και τα μεταπτυχιακά τους προγράμματα, ώστε να προσαρμόζονται τα προγράμματα σπουδών με την ευελιξία και την ταχύτητα που απαιτείται.

Χρ. Χωμενίδης: Ας πούμε εσείς, με την τόσο μεγάλη πείρα σας, θα δίνετε ιδιαίτερο βάρος στα ΕΠΑΛ, τα τεχνικά Λύκεια;

Ευ. Βενιζέλος: Δεν κάναμε αυτήν τη συζήτηση για την εκπαίδευση στο συνέδριο αυτό, την έχουμε κάνει πάρα πολλές φορές. Έχω εκφραστεί για τα θέματα αυτά εδώ και πάρα πολλά χρόνια, η άποψή μου είναι σταθερή. Αυτήν τη στιγμή, όπως έλεγαν οι Λατίνοι, πρέπει να πάμε *in media res*, στη μέση του πράγματος. Η παρέμβαση πρέπει να ξεκινήσει από το Λύκειο. Δηλαδή, για εμένα, η βασική μεταρρύθμιση είναι τετραετές Γυμνάσιο και διετές, κολεγιακού χαρακτήρα, Λύκειο, που θα εφαρμόζει ένα πρόγραμμα τύπου IB, τύπου διεθνούς απολυτηρίου, *international baccalaureate*. Όχι το *international baccalaureate*, ένα ελληνικό αντίστοιχο που θα αξιοποιεί και τη σχέση με τα πανεπιστήμια και τη σχέση με νέους επιστήμονες. Θα είναι άλλο πράγμα, δεν θα είναι ένα σχολείο η δύο αυτές τάξεις.

Χρ. Χωμενίδης: Σε αυτές τις δύο τάξεις θα δίνονται και δύο κατευθύνσεις προς το γενικό και προς το τεχνικό ή όχι;

Ευ. Βενιζέλος: Η τεχνική εκπαίδευση πρέπει να είναι μια αυτοτελής δομή.

Χρ. Χωμενίδης: Η όποια πότε να ξεκινά; Γιατί στη Γερμανία ξεκινά, όταν το παιδί είναι 15 χρονών ή και νωρίτερα.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι, αλλά αυτό είναι πάρα πολύ πειθαρχημένο. Δεν μπορείς να πάρεις ένα παιδί σε ηλικία 12 ή 15 ετών και να το αποκλείσεις από τις θεωρητικές σπουδές ή από την ακαδημαϊκή δραστηριότητα. Δηλαδή να το κάνεις τεχνικό, να το κάνεις, εν πάση περιπτώσει, μαθησιακά υποδεέστερο. Πρέπει να του δίνεις πάντα την ευκαιρία να προχωρά. Υπάρχουν πάρα πολλά σχήματα, αλλά εγώ θα ξεκινούσα, εν πάση περιπτώσει, από αυτό που λέγεται δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορείς να κάνεις παράλληλα όλες τις κινήσεις. Αλλά να απελευθερώσουμε καταρχάς τα πανεπιστήμια, να τα απελευθερώσουμε, τα κρατικά πανεπιστήμια, πέραν του ότι αναγκαστικά πια, λόγω ευρωπαϊκού δικαίου, είμαστε ανοικτοί στα μη κρατικά πανεπιστήμια, ό,τι και αν λέγαμε. Γιατί και εγώ ήμουν υπέρ της αυστηρής εφαρμο-

γής του άρθρου 16 του Συντάγματος, αλλά τώρα αυτό δεν γίνεται, διότι υπάρχει πια ενωσιακό πλαίσιο, το οποίο είμαστε υποχρεωμένοι να σεβαστούμε.

Χρ. Χωμενίδης: Χρειάζεται ένας νόμος, ο οποίος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί νέος νόμος Διαμαντοπούλου, για το μέλλον των πανεπιστημίων;

Ευ. Βενιζέλος: Ο νόμος Διαμαντοπούλου αφορούσε το πανεπιστήμιο, τη διοίκησή του, εγώ δεν αναφέρομαι σε αυτό. Τα προβλήματα δεν είναι πώς εκλέγονται οι πρυτάνεις, οι πρόεδροι, οι σύγκλητοι, εγώ αναφέρομαι στα προγράμματα σπουδών. Εγώ θέλω μεταρρύθμιση στην παιδεία που αφορά το curriculum, το πρόγραμμα σπουδών, τον τρόπο διδασκαλίας, δεν αναφέρομαι τόσο στη διοίκηση.

Χρ. Χωμενίδης: Αυτό θα γίνει κεντρικά ή από τα ίδια τα πανεπιστήμια;

Ευ. Βενιζέλος: Τρώμε πάρα πολλά χρόνια τον κόπο μας, τον χρόνο μας, την προσοχή μας, στα θέματα διοίκησης της παιδείας, ενώ θα έπρεπε το κύριο θέμα συζήτησης να είναι η ανανέωση του προγράμματος σπουδών όλων των βαθμίδων, το curriculum, οι μέθοδοι, η εκπαίδευση των εκπαιδευτών η διαρκής.

Χρ. Χωμενίδης: Αυτό θα γίνει όμως κεντρικά ή από τα ίδια τα πανεπιστήμια;

Ευ. Βενιζέλος: Αυτό θα γίνει με κάθε δυνατό τρόπο, ευέλικτα, με τα μέσα που έχεις τώρα πια από το διαδίκτυο, με διεθνή προγράμματα που μπορείς να αγοράσεις έτοιμα, αλλά δεν ήταν θέμα του συνεδρίου αυτό.

Χρ. Χωμενίδης: Να περάσουμε στη δεύτερη ενότητα του συνεδρίου που είναι η τεχνητή νοημοσύνη.

Ευ. Βενιζέλος: Είναι όλα μαζί, είναι οι μεγάλες προκλήσεις της ανθρωπότητας.

Χρ. Χωμενίδης: Η υγειονομική κατάσταση, η υγειονομική κρίση και η κλιματική αλλαγή.

Ευ. Βενιζέλος: Είναι η κλιματική αλλαγή, η τεχνητή νοημοσύνη και η διαρκής υγειονομική κρίση.

Χρ. Χωμενίδης: Όπου παρακολουθήσαμε την καταπληκτική κυρία Margo Tzirigoti Oge, ελληνικής καταγωγής, η οποία είναι στις Ηνωμένες Πολιτείες, νομίζω στην Καλιφόρνια, και μας εξήγησε ακριβώς τι πρόκειται να γίνει με την κίνηση, με τα αυτοκίνητα.

Ευ. Βενιζέλος: Είχαμε νομίζω πάρα πολλές και ωραίες παρεμβάσεις για την κλιματική αλλαγή.

Χρ. Χωμενίδης: Είχατε και εσείς την ήδη εξαιρετικά δημοφιλή συζήτηση, πετάγομαι τώρα στην τεχνητή νοημοσύνη, με τον Δασκαλάκη.

Ευ. Βενιζέλος: Νομίζω ότι αυτά τα τρία...

Χρ. Χωμενίδης: Αυτά είναι αλληλένδετα όμως.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι, είναι αλληλένδετα. Η κλιματική αλλαγή είναι παρούσα, η κλιματική αλλαγή συνδέεται άμεσα με τον κύκλο της οικονομίας, δηλαδή δεν νοείται κλιματική αλλαγή χωρίς αλλαγή της ενεργειακής πολιτικής. Το θέμα είναι πως υπάρχει ένας βολонταρισμός σε σχέση με την απολιγνιτοποίηση, την υπέρβαση των ορυκτών καυσίμων, ακόμα και το φυσικό αέριο είναι ορυκτό καύσιμο και είναι μεταβατικό. Αλλά πριν πάμε στο υδρογόνο, ή πριν πάμε στην απόλυτη κυριαρχία των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, συμπεριλαμβανομένων των υδροηλεκτρικών, που πρέπει να

τα θεωρούμε ΑΠΕ, πρέπει να δούμε αν μπορούμε να καλύψουμε τη ζήτηση, γιατί τώρα έχουν μείνει, σε άλλες χώρες του κόσμου, εργοστάσια εκτός λειτουργίας ελλείψει καυσίμων, ελλείψει ενέργειας, κυρίως ηλεκτρικής ενέργειας ή φυσικού αερίου. Άρα πρέπει να ξανασκεφτούμε σοβαρά, σε πανευρωπαϊκό επίπεδο και πανδυτικό επίπεδο τι κάνουμε με το ζήτημα της ενεργειακής πολιτικής, για να καλύπτουμε τους στόχους της θερμοκρασίας, του περιορισμού των εκπομπών αερίων θερμοκηπίου, και για να μπορέσουμε να αποφύγουμε και το ενεργειακό και το περιβαλλοντικό dumping. Γιατί αν η Ευρώπη, αν η Δύση σέβεται τις περιβαλλοντικές ευαισθησίες και υπάρχουν άλλες οικονομίες, όπως η κινεζική οικονομία.

Χρ. Χωμενίδης: Η ινδική, που δεν τη σέβεται.

Ευ. Βενιζέλος: Η ινδική που ψάχνεται, που δεν σέβεται, βεβαίως έχεις ένα dumping, δηλαδή στην πραγματικότητα έχεις ένα αθέμιτο ανταγωνισμό, διότι είναι τελείως διαφορετικά τα κόστη παραγωγής εις βάρος του πλανήτη και εις βάρος των παιδιών μας και των εγγονιών μας.

Χρ. Χωμενίδης: Υπάρχει κάτι που σκεπτόμουν, παρακολουθώντας αυτές τις παρουσιάσεις. Σε τελευταία ανάλυση, επειδή είναι και χρέος μας η συγκρατημένη έστω αισιοδοξία, λέμε πως θα τα καταφέρουμε και θα πάει καλά το πράγμα μεσομακροπρόθεσμα.

Ευ. Βενιζέλος: Επίσης τα υγειονομικά. Εδώ έχουμε κηρύξει το τέλος της πανδημίας, ενώ η πανδημία δεν έχει τελειώσει και επίσης έχουμε κηρύξει το τέλος της πανδημίας χωρίς να έχουμε βγάλει τα πρέπει συμπεράσματα για το τι αλλαγές χρειάζονται στο σύστημα υγείας, δημόσιο και ιδιωτικό. Έγινε μια πολύ ωραία συζήτηση εδώ με τον Χρήστο Δερβένη, τον Γιώργο Παυλάκη και τον Ηλία Μόσιαλο, με την κυρία Σουφλήρη –η οποία έχει ένα πάρα πολύ ωραίο τμήμα του «Βήματος της Κυριακής», είναι βιολόγος η ίδια και δημοσιογράφος– για το πώς πρέπει να αναδιοργανωθεί το σύστημα παροχής υπηρεσιών υγείας, γιατί μιλάμε με όρους της δεκαετίας του '70 ή της δεκαετίας του '80, ενώ τώρα έχουμε ζήσει μια κολοσσιαία εμπειρία για το θέμα αυτό.

Χρ. Χωμενίδης: Ρωτώ ευθέως και σας καλώ και σε μια εξομολογητική αποστοροφή. Έχετε την αίσθηση, κ. πρόεδρε, ότι μπορεί τελικά κάτι από όλα αυτά, κάποιο από όλα αυτά τα πολύ κρίσιμα βήματα, να πάει χάλια; Να μην τα καταφέρει η ανθρωπότητα. Στην κλιματική αλλαγή, να καταστραφεί το κλίμα.

Ευ. Βενιζέλος: Βεβαίως. Στην κλιματική αλλαγή...

Χρ. Χωμενίδης: Ή στην υγεία.

Ευ. Βενιζέλος: Καταρχάς, στην κλιματική αλλαγή. Πράγματι, χρειάζεται τεράστια προσπάθεια για να πετύχουμε τους στόχους.

Χρ. Χωμενίδης: Θα τους πετύχουμε; Θέλω να μου απαντήσετε.

Ευ. Βενιζέλος: Θέλει δουλειά, δεν μπορεί να μιλάμε για την κλιματική αλλαγή, χωρίς να μιλάμε ταυτόχρονα για ριζοσπαστικές προσεγγίσεις στον χώρο της ενέργειας. Θέλει ταυτόχρονη συζήτηση. Αυτή η συζήτηση δεν γίνεται ταυτοχρόνως. Υπάρχει ένας εξωραϊσμός και ένας βολонταρισμός, σε σχέση με την κλιματική αλλαγή, αλλά μετά πρέπει αυτό να υποστηριχθεί με συγκεκριμένα μέτρα ενεργειακής πολιτικής.

Χρ. Χωμενίδης: Τα οποία έχουν και πολιτικό κόστος ενδεχομένως.

Ευ. Βενιζέλος: Στην τεχνητή νοημοσύνη τα πράγματα είναι πιο εύκολα.

Χρ. Χωμενίδης: Και πιο γοητευτικά.

Ευ. Βενιζέλος: Πιστεύω ότι αυτή η Τέταρτη+ Βιομηχανική Επανάσταση θα πάει πιο καλά. Στις υγειονομικές κρίσεις μπορεί ανά πάσα στιγμή να έχουμε νέες προκλήσεις. Μπορεί αύριο να έχουμε μια παραλλαγή του ιού, που θα εκκολαφθεί εκεί που δεν υπάρχει κανένας εμβολιασμός ας πούμε, ή υπάρχει ελάχιστος εμβολιασμός, όπως είναι η Αφρική, και θα έρθει στην Ευρώπη ή θα έρθει στις Ηνωμένες Πολιτείες. Θέλει μεγάλη προσοχή, θέλει μεγάλη διορατικότητα και θέλει άλλες επενδύσεις. Πρέπει να στραφούν οι επενδύσεις, όχι μόνον των φαρμακευτικών εταιρειών, αλλά και της κρατικά χρηματοδοτημένης έρευνας, προς αυτές όλες τις πιθανές εστίες προβλημάτων. Αυτό όλο συνδέεται και με τον κύκλο εξωτερική πολιτική - ευρωπαϊκή πολιτική - άμυνα - ασφάλεια, όπου είπαμε επίσης ενδιαφέροντα πράγματα.

Χρ. Χωμενίδης: Να σταθούμε λίγο στην τεχνητή νοημοσύνη. Εγώ σας λέω ότι ρούφηξα αυτήν την κουβέντα που κάνατε με τον Δασκαλάκη και έχοντας διαβάσει και τα βιβλία του Hagari, ο οποίος είναι ο γκουρού της εποχής μας, που φθάνει σε σημείο να λέει ότι μπορεί ένας υπερ-υπολογιστής να κατασκευάσει μουσικά έργα, τα οποία να είναι με τον τρόπο του Schubert, ας πούμε, ή με τον τρόπο των Beatles.

Ευ. Βενιζέλος: Έγινε αυτό, παίχτηκε προχθές. Η 10η συμφωνία του Beethoven συμπληρώθηκε με μέσα τεχνητής νοημοσύνης και παίχτηκε.

Χρ. Χωμενίδης: Αυτό είναι άλλο, έκτισαν επάνω σε κάτι το οποίο είχε ξεκινήσει ο Beethoven.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι, και είπαμε και με τον Δασκαλάκη ότι αυτήν τη στιγμή είναι σε θέση να αποτυπώσουν μια συνομιλία περί τεχνητής νοημοσύνης με χρήση υπολογιστή.

Χρ. Χωμενίδης: Δεν είναι όμως.

Ευ. Βενιζέλος: Μπορούν και να παίξουν τους εαυτούς μας, να λένε άλλα πράγματα από αυτά που έχουμε πει.

Χρ. Χωμενίδης: Ναι, αλλά το θέμα είναι ότι δεν μπορεί το μηχανήμα να συλλάβει το μηχανήμα, το ον αυτό, όπως το έλεγε ο Δασκαλάκης. Να συλλάβει την απροσδόκητη και θαυμάσια στιγμή, όπου ο ανθρώπινος νους ή ψυχισμός βγαίνει out of the box. Δηλαδή να σας πω πώς το κατάλαβα αυτό. Μετά που τελείωνε κάθε συζήτηση βάζετε «Το καλοκαίρι» του Vivaldi από το «Οι τέσσερις εποχές», λίγη μουσική.

Ευ. Βενιζέλος: Εδώ πρέπει να ευχαριστήσουμε τον Χαράλαμπο Λιόντη και τη Wave, η οποία έχει κάνει ρεσιτάλ ψηφιακών μεταδόσεων στο συνέδριό μας και τους ευχαριστώ όλους. Ήταν δική τους επιλογή η μουσική επιλογή.

Χρ. Χωμενίδης: Ήταν υπέροχη η μουσική, διότι αυτό...

Ευ. Βενιζέλος: Δεν ξέρω αν έβαλαν το κανονικό, ή το είχαν πειράξει με τεχνητή νοημοσύνη.

Χρ. Χωμενίδης: Νομίζω ότι έβαλαν το κανονικό, εγώ ως κανονικό το άκουσα.

Ευ. Βενιζέλος: Γιατί ο Μπάμπης είναι ικανός και να το έχει πειράξει.

Χρ. Χωμενίδης: Να βγήκε ο Μπάμπης να μας πει και να αναλάβει τις ευθύνες του επίσης. Αυτό το οποίο έκανε, τέλος πάντων, ο επιλεγόμενος και «κόκκινος παπάς», ο Antonio Vivaldi, και τον έλεγαν «κόκκινο παπά», όχι επειδή ήταν κομμουνιστής, αλλά επειδή ήταν κοκκινομάλλης και ήταν όντως ιερέας, εκείνη τη στιγμή με αυτό το κα-

ταπληκτικό πράγμα –και έχουν συμβεί και εκατοντάδες άλλα αντίστοιχα και χιλιάδες σε όλες τις τέχνες– δεν είναι η επεξεργασία των στοιχείων που θα είχε ως computer με έναν άλλον τρόπο. Είναι η στιγμή κατά την οποία σπάει η φόρμα, αλλάζουν τα στοιχεία, βλέπει κάτι από έξω ή το συλλαμβάνει, μπορεί να μην το δει, μπορεί να το αισθανθεί.

Ευ. Βενιζέλος: Αλίμονο, αν δεν γινόταν αυτό.

Χρ. Χωμενίδης: Εκεί είναι η τέχνη, η μαγεία της τέχνης και το μεγαλείο της τέχνης, το οποίο νομίζω, δεν εύχομαι, δεν με ενδιαφέρει κιόλας, γιατί αυτά θα γίνουν μετά που θα πεθάνω, να μην υποκατασταθεί από κανένα μηχανήμα.

Ευ. Βενιζέλος: Είστε πολύ νέος, θα ζήσετε εκδοχές της τεχνητής νοημοσύνης που δεν τις φαντάζεστε. Βεβαίως τώρα δεν θα μπορούσε να γράψει ένας υπολογιστής τη «Νίκη» που είναι ένα έργο βαθιά βιωματικό.

Χρ. Χωμενίδης: Δεν ξέρει τη θερμοκρασία τη συναισθηματική, ούτε στη μουσική, ούτε στη λογοτεχνία, ούτε πουθενά, θα μπορούσε να κατασκευάσει κάτι.

Ευ. Βενιζέλος: Αλλά τώρα πρέπει να κάνετε ένα πείραμα με το «Ο Τζιμς στην Κυψέλη», το νέο βιβλίο που μόλις κυκλοφόρησε, να δούμε πώς θα το εισέπραττε ένας υπολογιστής. Έχουμε εδώ ένα πάρα πολύ καλό ινστιτούτο Λόγου, το οποίο...

Χρ. Χωμενίδης: Εδώ;

Ευ. Βενιζέλος: Ναι, εδώ στην Ελλάδα, το οποίο κάνει πολλές εφαρμογές τέτοιες και θα είχε νόημα να το ψάξουμε.

Χρ. Χωμενίδης: Έχω και ένα άλλο περιστατικό να σας διηγηθώ, αλλά τώρα δεν είναι... Να μπούμε σε ένα θέμα το οποίο εμένα με παθιάζει και με προβληματίζει πάρα πολύ. Η Τέταρτη Τεχνολογική Επανάσταση, που είναι ήδη εντός των πυλών, νομίζω ότι έχει μια συνέπεια που θα ήθελα τη γνώμη σας. Σε πρώτη φάση τουλάχιστον άνθρωποι –και είναι εκατοντάδες εκατομμύρια άνθρωποι στο λεγόμενο ανεπτυγμένο κόσμο που ασκούν διεκπεραιωτικά επαγγέλματα– μάλλον θα βγουν εκτός, θα βγουν όχι στην ανεργία, στην αεργία.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι. Όντως αλλάζουν οι εργασιακές σχέσεις, αλλάζει το παραγωγικό μοντέλο, θα καταργηθούν επαγγέλματα. Από την άλλη μεριά, θα δημιουργηθούν επαγγέλματα καινούρια, και χαμηλής τεχνολογίας. Θα δημιουργηθούν επαγγέλματα μεγάλων δεξιοτήτων, θα δημιουργηθούν και επαγγέλματα μικρών, περιορισμένων δεξιοτήτων, για παράδειγμα οι προσωπικές υπηρεσίες, οι βοηθοί των ατόμων με αναπηρία, των υπερηλίκων, γιατί παρατείνεται και η ζωή των ανθρώπων, έτσι δεν είναι; Παρότι έχει μειωθεί τώρα το προσδόκιμο λόγω της COVID-19 –έχουμε μείωση περίπου κατά δύο χρόνια του προσδόκιμου–, εντούτοις έχουμε ένα πληθυσμό τρίτης και τέταρτης ηλικίας που έχει ανάγκη από βοήθεια, από προσωπικές υπηρεσίες. Άρα θα δημιουργούνται και τέτοιες θέσεις εργασίας. Το θέμα είναι με τι αμοιβή.

Η αλήθεια είναι δηλαδή, για να το πω πιο γενικά, ότι το διανοητικό κεφάλαιο ενισχύεται, ο συντελεστής κεφάλαιο γενικά ενισχύεται, ο συντελεστής εργασία μειώνεται. Άρα θα έχουμε και ένα πρόβλημα αμοιβών και ένα πρόβλημα ασφαλιστικών ταμείων και συντάξεων, και τα κενά που υπάρχουν σε σχέση με τις αμοιβές και με τις συντάξεις, και άρα τις εισφορές, πρέπει να καλύπτονται μέσα από τη φορολογία. Δηλαδή οι επιχειρήσεις εντάσεως κεφαλαίου που είναι κεφάλαιο οικονομικό, κεφάλαιο διανοητικό, κεφάλαιο τεχνολογικό, που έχουν χαμηλό κόστος εργασιακό, εργατικό, πρέπει να συμβάλλουν με άλλους τρόπους στη διαφύλαξη της κοινωνικής συνοχής.

Χρ. Χωμενίδης: Δηλαδή οι καταρχάς κερδισμένοι της τεχνολογικής επανάστασης να μοιραστούν το κέρδος με τους καταρχάς χαμένους.

Ευ. Βενιζέλος: Το κράτος...

Χρ. Χωμενίδης: Μέσω του κράτους.

Ευ. Βενιζέλος: Το κράτος και σε ένα ευρύτερο επίπεδο η Ευρωπαϊκή Ένωση ή άλλες παρόμοιες συσσωματώσεις, λειτουργούν πάντα ως μηχανισμοί αναδιανομής και ως μηχανισμοί διασφάλισης της κοινωνικής ειρήνης.

Χρ. Χωμενίδης: Αυτό μπορεί να προοιωνίζεται μια καινούρια εκδοχή της Σοσιαλδημοκρατίας, στην Ευρώπη τουλάχιστον;

Ευ. Βενιζέλος: Νομίζω ότι στην πρωτοπορία είναι ο πρόεδρος Biden τώρα, ο οποίος δεν εμφανίζεται ως σοσιαλδημοκράτης, εμφανίζεται ως ένας liberal Αμερικάνος ο οποίος εφαρμόζει ένα κολοσσιαίο πρόγραμμα κρατικών ενισχύσεων –δεν έχει και τους περιορισμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης–, ένα τεράστιο πρόγραμμα κενύσιανού χαρακτήρα με δημόσια έργα. Βεβαίως, έχει προβλήματα έγκρισης από το Κογκρέσο και υπάρχει και πολύ κακή πρόβλεψη για το αν θα διατηρήσουν οι δημοκρατικοί την οριακή, κατά μία ψήφο, πλειοψηφία της Γερουσίας στις ενδιάμεσες εκλογές. Άρα αυτός βιάζεται πάρα πολύ, γιατί νιώθει ότι ο χρόνος του είναι λίγος, ο πολιτικός.

Χρ. Χωμενίδης: Ο μπούσουλάς του ποιος είναι;

Ευ. Βενιζέλος: Ο μπούσουλάς του είναι, νομίζω, μια πολιτική που είναι εμπνευσμένη πάρα πολύ από το new deal, από την κενύσιανή αντίληψη των πραγμάτων. Και αυτό είναι πολύ πιο δυναμικό από τα μισόλογα που ακόμα λέει η Ευρωπαϊκή Ένωση, όπου σημασία δεν έχει αν είσαι σοσιαλδημοκράτης ή χριστιανοδημοκράτης, σημασία έχει αν είσαι στην κυβέρνηση και είσαι πραγματιστής, ικανός, έξυπνος, διορατικός, ή αν είσαι στην αντιπολίτευση και έχεις την άνεση να λαϊκίζεις. Αυτή είναι η πραγματική διάκριση.

Χρ. Χωμενίδης: Ο μπούσουλάς του Biden σε ό,τι αφορά τη στρατηγική, τις εξωτερικές σχέσεις της Αμερικής, ποιος είναι;

Ευ. Βενιζέλος: Όπως είπα πάρα πολύ ωραία ο Edward Luce που μίλησε με τον Παύλο Τσίμα λίγο νωρίτερα, η βασική διαφορά είναι υφολογική, δηλαδή όταν λέει ο Biden ότι γυρίσαμε, America is back, εννοεί ότι γύρισε το ύφος το ορθολογικό, το ευγενικό, το θεσμικό...

Χρ. Χωμενίδης: Το πολιτισμένο.

Ευ. Βενιζέλος: ...και ότι δεν υπάρχει πια ο Trump. Αλλά από πλευράς στρατηγικής ακολουθεί αυτήν τη στιγμή επιλογές που έχουν γίνει επί Trump και στο Αφγανιστάν και στη σύγκρουση με την Κίνα. Νομίζω ότι στην αντιμετώπιση της Ρωσίας υπάρχει μια διαφοροποίηση, δηλαδή στην πιο ορθολογική και λιγότερο συμπλεγματική αντιμετώπιση της Ρωσίας. Άρα η Ρωσία είναι τώρα συμπληρωματική παράμετρος, δεν είναι κύρια, όπως την αντιμετωπίζει η αμερικανική πολιτική. Λέει ότι τη βλέπει ως ένα στοιχείο συμμαχοαντιπάλου, όπως φάνηκε από το ότι θα φιλοξενοούνται σε ρωσικές βάσεις, γύρω από το Αφγανιστάν, αμερικανικά στρατεύματα και θα δούμε και άλλες εκπλήξεις τέτοιες.

Χρ. Χωμενίδης: Η Ευρώπη τι θα κάνει σε όλο αυτό;

Ευ. Βενιζέλος: Η Ευρώπη πρώτα πρέπει να καταλάβει τι γίνεται. Δηλαδή να ξαναβρεί

ρυθμό, να καταλάβει τι γίνεται, διότι δεν μπορεί να απομακρυνθεί από τη βασική παραδοχή ότι η ευρωπαϊκή ασφάλεια είναι ευρωατλαντικό ζήτημα. Αλλά η Αμερική σου λέει, εγώ τώρα έχω άλλες προτεραιότητες, φεύγω από την Ευρώπη, τη Βόρεια Αφρική, τη Μέση Ανατολή, πηγαίνω στον Ινδικό και τον Ειρηνικό Ωκεανό. Πάρτε πρωτοβουλία, δώστε περισσότερα λεφτά για άμυνα, αγοράστε πιο πολλά όπλα, αποκτήστε μεγαλύτερους στρατούς. Πολλοί νομίζουν ότι το να γίνει ευρωπαϊκός στρατός είναι κακό για τις Ηνωμένες Πολιτείες. Μια χαρά το θέλουν οι Ηνωμένες Πολιτείες, μία χαρά τον βλέπουν να συνεργάζεται με το ΝΑΤΟ. Εδώ σου λέει, δεν μπορεί να έχεις ένα ΝΑΤΟ το οποίο έχει προϋπολογισμό 75% Ηνωμένες Πολιτείες, 25% όλοι οι άλλοι. Άρα νομίζω ότι είναι γεμάτη από παρεξηγήσεις αυτή η συζήτηση περί της ευρωπαϊκής αμυντικής πολιτικής.

Χρ. Χωμενίδης: Να κάνω μια πολιτική ερώτηση; Να αναπτυχθεί, λένε, ευρωπαϊκός στρατός.

Ευ. Βενιζέλος: Ακούστε, εμείς τα λέμε αυτά και λίγο ο Macron, οι περισσότεροι εννοούν να αναπτυχθεί...

Χρ. Χωμενίδης: Νομίζω και κάπως οι Ιταλοί.

Ευ. Βενιζέλος: Όχι, η Ιταλία είναι μια χώρα βαθιά φιλοατλαντική.

Χρ. Χωμενίδης: Ωραία, έστω το λέει ο Macron και εμείς.

Ευ. Βενιζέλος: Όπως και η Πορτογαλία, η Δανία κ.λπ. Λοιπόν, δεν έχει ψευδαισθήσεις η Ιταλία, ποτέ δεν είχε στα θέματα αυτά. Η Γαλλία έχει μια ειδική παράδοση λόγω De Gaulle-ισμού, εξόδου από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ, ειδικών όρων επιστροφής στο στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ. Είναι και η ιστορία, ξέρετε, υπάρχει και εκεί ένα ιστορικό πρόβλημα για το τι έγινε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Χρ. Χωμενίδης: Το τραύμα της Γαλλίας.

Ευ. Βενιζέλος: Το τραύμα, το τραύμα του Vichy, ο μοναχικός καβαλάρης, ο De Gaulle που δεν τον δεχόταν ο Roosevelt, παρά μόνο με μεσολάβηση του Churchill.

Χρ. Χωμενίδης: Ο οποίος Churchill τον αντιπαθούσε, αλλά τον...

Ευ. Βενιζέλος: Είναι νικήτρια δύναμη, αλλά νικήτρια δύναμη που δεν μετείχε στη Γιάλτα και ούτω καθεξής.

Χρ. Χωμενίδης: Ωραία, πάμε πάλι στο σήμερα και το αύριο. Εγώ ρωτώ το εξής, απλοϊκά.

Ευ. Βενιζέλος: Άλλο ευρωπαϊκή αμυντική βιομηχανία και άλλο ευρωπαϊκός στρατός.

Χρ. Χωμενίδης: Αυτός ο ενδεχόμενος ευρωπαϊκός στρατός, ποιον εχθρό θα έχει απέναντι; Εμείς ξέρουμε ότι εχθρός μας εν δυνάμει θα είναι ο Τούρκος, που λέει ο λόγος.

Ευ. Βενιζέλος: Καλά...

Χρ. Χωμενίδης: Ο ευρωπαϊκός στρατός όλος, ποιον θα έχει απέναντι;

Ευ. Βενιζέλος: Όταν λέμε ευρωπαϊκό στρατό, καταρχάς πρέπει να σας πω ότι μιλάμε αυτήν τη στιγμή για το να γίνει μια ταξιαρχία ταχείας επέμβασης 5.000 ανδρών.

Χρ. Χωμενίδης: Αυτό εννοούμε ως στρατό;

Ευ. Βενιζέλος: Αυτό εννοούμε, μη δίνουμε διαστάσεις που δεν υπάρχουν. Τέτοιου είδους battlegroups, όπως τα λένε, τέτοιου είδους συστήματα αναπτύξιμα υπάρχουν.

Αυτήν τη στιγμή έχουμε και εμείς το Γ΄ Σώμα Στρατού. Είναι ένα τέτοιο, δυνάμενο να αναπτυχθεί –για να το πω στα ελληνικά– σώμα, το οποίο μπορεί να μετασχηματιστεί σε μια δύναμη ευρωπαϊκή. Αλλά αυτά λειτουργούν, είτε με τους μηχανισμούς του ΝΑΤΟ, είτε με τους μηχανισμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης μόνο, ή παράλληλως. Όλες οι μεγάλες αποστολές είναι παράλληλες, αποστολή στη Σομαλία ας πούμε, στο Κέρας της Αφρικής, ή όταν θέλεις να στείλεις μια δύναμη στο Κοσσυφοπέδιο, μπορεί να είναι μια δύναμη ευρωπαϊκή, όταν θέλεις να στείλεις μια δύναμη στη Βοσνία, μπορεί να είναι μια δύναμη Berlin plus.

Χρ. Χωμενίδης: Μιλάμε δηλαδή για κατά τόπους μέτωπα.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι. Ο στρατηγός Κωσταράκος, πρώην αρχηγός ΓΕΕΘΑ, που διετέλεσε πρόεδρος της Στρατιωτικής Επιτροπής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έχει γράψει προσφάτως δύο τρία άρθρα στα οποία με ρεαλιστικό τρόπο εξηγεί τι είναι όλα αυτά, για να μην έχουμε ψευδαισθήσεις.

Χρ. Χωμενίδης: Πολιτισμική σύγκρουση μεταξύ Δύσης και δεν ξέρω τι, εσείς βλέπετε;

Ευ. Βενιζέλος: Πάντα υπάρχει πολιτισμική σύγκρουση. Οι συγκρούσεις είναι πρωτίστως πολιτισμικές.

Χρ. Χωμενίδης: Σε φάση παρόξυνσης ή και ανάφλεξης.

Ευ. Βενιζέλος: Για τι πράγμα; Μεταξύ ποιού;

Χρ. Χωμενίδης: Μεταξύ του ευρωπαϊκού, ας πούμε, τρόπου ζωής ή θεσμών κ.λπ. και κάποιας αντίληψης ισλαμιστικής, για να την πω έτσι, η οποία θα έρθει ή είναι εδώ και μας απειλεί.

Ευ. Βενιζέλος: Θα απαντήσω λίγο αντεστραμμένα. Η Δύση δεν πρέπει να παραιτηθεί από τα ιδεολογικά της πλεονεκτήματα. Η άτακτη υποχώρηση από το Αφγανιστάν ανέδειξε μια παραδοχή: ότι «η δημοκρατία δεν εξάγεται». Αν η δημοκρατία δεν εξάγεται, αύριο μπορεί να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ούτε τα ανθρώπινα δικαιώματα εξάγονται. Άρα είμαστε αδιάφοροι, αν τα παραβιάζει η Κίνα, ή αν τα παραβιάζει η Βόρεια Κορέα, ή αν τα παραβιάζει η Τουρκία, ή αν τα παραβιάζει η Ουγγαρία. Και άρα δεν μπορούμε να ασκούμε έλεγχο, διότι δεν εξάγονται, αφού δεν εξάγεται και η δημοκρατία. Εμείς θέλουμε μια δυτική αντίληψη που μάχεται για τη δημοκρατία και που μάχεται και για τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Χρ. Χωμενίδης: Και πού εξάγει τη δημοκρατία;

Ευ. Βενιζέλος: Εν πάση περιπτώσει προστατεύει την αντίληψή της, βεβαίως θα κληθεί να συμβιώσει και με ένα σύστημα που δεν είναι δημοκρατικό. Σε αντίθεση με τη Ρωσία ή με την Τουρκία, που λένε ότι είμαστε δημοκρατίες, η Κίνα δεν λέει ότι είναι δημοκρατία. Η Κίνα λέει ότι εγώ είμαι ένα άλλο καθεστώς, είμαι meritocracy, είμαι αξιοκρατικό καθεστώς. Έχουμε το κομμουνιστικό κόμμα του οποίου μέλη γίνονται οι πιο επιτυχημένοι και ικανοί σε κάθε τομέα, και κάνουμε και πολιτιστική επανάσταση τώρα, δηλαδή θέλουμε αρρενωπά πρότυπα στην τηλεόραση, θέλουμε καθαρή κινεζική γλώσσα, θέλουμε να υπάρχουν περιορισμοί στη συγκέντρωση πλούτου. Άρα υπάρχει ένα ζήτημα. Σου λέει, εμείς είμαστε ένα μίγμα κομφουκιανισμού, μαοϊσμού και μαρξισμού. Δεν λένε ότι είναι μια δυτική δημοκρατία, δεν υποδύονται τη δυτική δημοκρατία.

Χρ. Χωμενίδης: Το ευτυχές είναι ότι το κινέζικο αφήγημα νομίζω ότι δεν είναι προς εξαγωγή, δεν μπορεί να εξαχθεί, δεν μπορεί να γοπετεύσει.

Ευ. Βενιζέλος: Δεν το διεκδικούν, ποτέ δεν έκαναν εξαγωγή. Αλλά εξαγουν τα χρήματά τους και δεσμεύουν μέσα από δανειακές συμβάσεις πάρα πολλές χώρες, κυρίως χώρες της αφρικανικής ηπείρου.

Χρ. Χωμενίδης: Προς την οποία στρέφεται ο ιμπεριαλισμός τους, ας πούμε.

Ευ. Βενιζέλος: Προς την οποία στρέφονται καταρχάς τα κονδύλιά τους, διότι είναι λεόντειοι οι όροι του δανεισμού αυτού. Γι' αυτό έχω πει ότι πληθυσμιακά –δηλαδή έχω πει και εγώ, όλοι το λένε, κοινοτοπίες λέμε, στο πλαίσιο της διεθνούς συζήτησης, ακόμα και εμείς οι δύο, φαντασθείτε πού έχουμε φτάσει, πού έχουμε καταντήσει, για να έχουμε μία συνείδηση των μεγεθών μας– η Ινδία θα κρίνει το μέγεθος της Δύσης. Αν η Ινδία είναι τμήμα του μετώπου που λέγεται Δύση, δημοκρατία και Κράτος Δικαίου, τότε έχουμε πολύ πληθυσμό, είμαστε μεγάλο μέτωπο.

Χρ. Χωμενίδης: Αν δεν είναι;

Ευ. Βενιζέλος: Αν δεν είναι, τα πράγματα είναι πάρα πολύ άσχημα, διότι μειώνεται καταρχάς ο όγκος ο πληθυσμιακός και το potential το αναπτυξιακό. Στην Ινδία, κατά τη γνώμη μου, θα κριθεί η δυναμική αυτή, στο πού θα πάει η Ινδία.

Χρ. Χωμενίδης: Νομίζω, για να κάνω μια καταληκτική τοποθέτηση, γιατί το γεγονός ότι καταλήξαμε να λέμε κοινοτοπίες, ακόμα και εμείς οι δύο, σημαίνει ότι έχει περάσει η ώρα, φοβάμαι.

Ευ. Βενιζέλος: Το θέμα δεν είναι αν έχει περάσει η ώρα, μήπως πέρασε η ιστορία και μας ξέχασε πουθενά, αυτός είναι ο κίνδυνος.

Χρ. Χωμενίδης: Αυτός είναι ο ένας κίνδυνος. Εμάς τους δυο ειδικά ή γενικότερα;

Ευ. Βενιζέλος: Εμείς οι δύο είμαστε εδώ εκπροσωπώντας κάποιες απόψεις, μια πολιτιστική αντίληψη.

Χρ. Χωμενίδης: Λοιπόν, η διαπίστωσή μου, την οποία θέτω υπό την κρίση σας και των όποιων ακροατών, είναι ότι η Δύση, η Ευρώπη –όλο αυτό το πράγμα που λέγαμε–, πρόφτασα ακόμα και εγώ να είναι κάτι τρομερά δυναμικό, τρομερά ελκυστικό, ακόμα και σε επίπεδο καθημερινότητας, δηλαδή μετά τον πόλεμο, ο αμερικάνικος για παράδειγμα...

Ευ. Βενιζέλος: Γιατί μετέτρεψε τις παραδοχές της σε οικουμενικές αξίες.

Χρ. Χωμενίδης: Και σε γοητεία για αυτούς που δεν μετείχαν.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι, σε γοητεία εν τέλει. Αυτό ξεκινά από πιο βαριά πράγματα. Ξεκινά από τον ιμπεριαλισμό, μετά πηγαίνει πιο ήπια στον οριενταλισμό, για το πώς βλέπει η Δύση την εν ευρεία έννοια Ανατολή, και μετά μπορεί να γίνεται πολιτιστικό μέσο, μπορεί να γίνεται διάλογος των πολιτισμών, μπορεί δηλαδή να γίνεται ήπια πολιτική, ήπια διπλωματία. Έχει βάθος.

Χρ. Χωμενίδης: Ασφαλώς έχει βάθος.

Ευ. Βενιζέλος: Τίποτα δεν είναι αθώο.

Χρ. Χωμενίδης: Ασφαλώς έχει βάθος, αλλά συνέβαιναν πράγματα έως πρόσφατα στη Δύση, τα οποία τα βίωνε η Δύση –αλλά και εκτός Δύσης, και όταν λέω Δύση δεν εννοώ απαραίτητως και εμάς– ως συγκλονιστικά και στην καθημερινότητα και στη σκέψη και στην τέχνη.

Ευ. Βενιζέλος: Τώρα πρέπει να κρατήσουμε στη Δύση τον τέως υπαρκτό σοσιαλισμό της Ευρώπης και της πρώην Σοβιετικής Ένωσης.

Χρ. Χωμενίδης: Να τους κρατήσουμε εννοείτε πληθυσμιακά.

Ευ. Βενιζέλος: Και εν ευρεία εννοία αξιακά, γι' αυτό και έχουν πολύ μεγάλη σημασία όλα αυτά που συμβαίνουν στον Καύκασο, αυτά που συμβαίνουν στην Ουκρανία και κυρίως η σχέση Ευρώπης - Ηνωμένων Πολιτειών - Ρωσίας από την άποψη αυτή. Γιατί στις νέες μεγάλες συγκρούσεις, στις νέες μεγάλες διαιρέσεις, αυτό το μέτωπο δεν πρέπει να είναι ανοικτό, πρέπει να είναι μαζί μας.

Χρ. Χωμενίδης: Για να είναι μαζί μας, τα παιδιά που ζουν εκεί –και όταν λέω παιδιά, εννοώ οι νέοι άνθρωποι–, όταν το ροκ ήταν κάτι το οποίο ασκούσε τρομερή γοητεία, ήταν μαζί μας προφανώς.

Ευ. Βενιζέλος: Τώρα είμαστε μια επικράτεια, τώρα είμαστε όλοι...

Χρ. Χωμενίδης: Δεν είμαστε μια επικράτεια.

Ευ. Βενιζέλος: Τώρα είμαστε μία επικράτεια, είμαστε επικράτεια του διαδικτύου, είμαστε μια ψηφιακή επικράτεια. Και το γεγονός ότι είμαστε μια ψηφιακή επικράτεια αλλάζει τους όρους κυριαρχίας. Έχει συντελεστεί, λόγω του διαδικτύου και λόγω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης που έχουν ένα σωρό παθογένειες και μπορεί να είναι παθογένειες μεγάλου βάθους, παρ' όλα αυτά αυτό καθαυτό το διαδίκτυο ως σύλληψη είναι μια άλλη αντίληψη περί επικράτειας.

Χρ. Χωμενίδης: Ακριβώς επειδή δεν υπήρξε σύλληψη ενός ανθρώπου.

Ευ. Βενιζέλος: Όχι, σύλληψη ενός ανθρώπου ήταν...

Χρ. Χωμενίδης: Δεν νομίζω.

Ευ. Βενιζέλος: ...αλλά το δίκτυο, ο ιστός διαμορφώθηκε αποκεντρωμένα.

Χρ. Χωμενίδης: Ακριβώς.

Ευ. Βενιζέλος: Υπάρχει όμως και λειτουργεί τώρα και για αυτό οι χώρες που είναι αυταρκικές δεν θέλουν να λειτουργεί ως μια ενιαία ψηφιακή επικράτεια. Τα προβλήματα που έχουμε εμείς στη Δύση είναι άλλης τάξεως: να ελέγξουμε το μονοπώλιο του Facebook, να επιβάλλουμε κανόνες, να δούμε τα θέματα της δικαιοδοσίας –άλλης τάξεως ζητήματα. Το ερώτημα αν είμαστε μέσα στην επικράτεια του διαδικτύου, αυτό καθαυτό το ερώτημα, είναι θεμελιώδες για τη σχέση της Δύσης με τη μη Δύση, για να το πω έτσι.

Χρ. Χωμενίδης: Μέσα στη Δύση δηλαδή, βλέπεις τον τρόπο, τον αγχώδη σχεδόν τρόπο που η Σουηδική Ακαδημία κάθε χρόνο ψάχνει να βρει και να βραβεύσει, τα τελευταία αρκετά χρόνια, κάποιον λογοτέχνη που να φέρνει μια άλλη οπτική.

Ευ. Βενιζέλος: Αυτό είναι η ιδεολογία του πολιτικά ορθού.

Χρ. Χωμενίδης: Είναι μια ανάγκη άλλης οπτικής.

Ευ. Βενιζέλος: Εντάξει, αυτό...

Χρ. Χωμενίδης: Το οποίο μπορεί να σημαίνει ότι η Δύση η ίδια έχει στερέψει, ή έχει παραιτηθεί από την ελπίδα της να ξαναγράψει ένα Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο, ως πούμε.

Ευ. Βενιζέλος: Όχι, νομίζω ότι είναι κάτι πολύ πιο συγκεκριμένο. Υπάρχει αυτή η

περιβόητη cancel culture, δηλαδή στην ουσία ο εξοστρακισμός και η λογική των ποσοστώσεων. Έτσι σκέφτεται ο απλός δυτικός άνθρωπος.

Χρ. Χωμενίδης: Ο απλός δυτικός άνθρωπος δεν νομίζω ότι σκέφτεται έτσι.

Ευ. Βενιζέλος: Έτσι σκέφτεται, έτσι τώρα έχει μάθει να σκέφτεται. Βεβαίως το κάνει και η Σουηδική Ακαδημία, το κάνει και η Νορβηγική Ακαδημία στα βραβεία Νόμπελ Ειρήνης.

Χρ. Χωμενίδης: Θα έλεγα ότι υπάρχει μια εσωστρέφεια και μια ομφαλοσκοπήση που ίσως και να είναι απαραίτητη...

Ευ. Βενιζέλος: Πάντως θέλω να είμαι αισιόδοξος. Δηλαδή πιστεύω ότι ακόμα και με τη μέθοδο αυτή θα τύχουμε επάνω στην ποσόστωση. Και έχετε μεγάλες πιθανότητες για το τρίτο Νόμπελ Λογοτεχνίας το ελληνικό.

Χρ. Χωμενίδης: Μα, τώρα, με κοροϊδεύει;

Ευ. Βενιζέλος: Όχι, το εύχομαι.

Χρ. Χωμενίδης: Δηλαδή, τι να πω;

Ευ. Βενιζέλος: Πραγματικά το λέω.

Χρ. Χωμενίδης: Άρα είμαστε αισιόδοξοι... Κι εγώ πάω να γελάσω και να πω τώρα με κοροϊδεύετε, τι θα έπρεπε να κάνω;

Ευ. Βενιζέλος: Στην πεζογραφία δεν έχουμε πάρει Νόμπελ, έχουμε πάρει δύο ποιήσες.

Χρ. Χωμενίδης: Άρα είμαστε αισιόδοξοι σε ό,τι αφορά...

Ευ. Βενιζέλος: Αλλά, ας ξεκινήσουμε από το ευρωπαϊκό βραβείο και συνεχίζουμε με τα υπόλοιπα.

Χρ. Χωμενίδης: Στα πολιτιστικά, είμαστε αισιόδοξοι σε ό,τι αφορά την Ευρώπη και τον δυτικό τρόπο σκέψης και ζωής. Πιστεύουμε ότι μπορεί να κερδίσει, αν πάρει και την Ινδία του, στη σύγκρουση με την...

Ευ. Βενιζέλος: Εγώ προσωπικά ανήκω σε αυτούς που αποδίδουν μεγάλη σημασία στην Ινδία. Είμαι επηρεασμένος από το γεγονός ότι όταν ήμασταν φοιτητές διδασκόμεσταν ένα εγχειρίδιο κοινωνιολογίας που στη δεκαετία του '70 ήταν πολύ διάσημο παγκοσμίως, του Tom Bottomore. Γιατί είχε διαλέξει ο ΟΗΕ το εγχειρίδιο αυτό; Γιατί είχε ως παράδειγμα δυτικές χώρες και την Ινδία που είναι μια χώρα με κοινοβουλευτικό πολίτευμα, ενώ ήταν μια μη ανεπτυγμένη χώρα.

Χρ. Χωμενίδης: Και στο οποίο δεν μετέχουν, φαντάζομαι, αυτοί που είναι οι ανέγγιχτοι, της κατώτατης κοινωνικής κλάσης.

Ευ. Βενιζέλος: Για τα δεδομένα της Ινδίας, λειτουργεί ένα κοινοβουλευτικό σύστημα εδώ και δεκαετίες, βεβαίως με δολοφονίες, βεβαίως με διαφθορά, αλλά αυτά υπάρχουν και αλλού. Πρέπει να σας πω ότι ακόμα και εδώ οι φίλοι μας οι Ινδοί, που είναι μετανάστες, αναπαράγουν τις κλάσες, δηλαδή οι ανέγγιχτοι και εδώ στην Ελλάδα είναι ανέγγιχτοι, είναι χωριστά από τους άλλους.

Χρ. Χωμενίδης: Μάλιστα. Λοιπόν, συνεχίζω να συνοψίζω και να κλείνουμε. Το ένα είναι ότι είμαστε αισιόδοξοι για το μέλλον και τη δυναμική της δημοκρατίας δυτικού τύπου, έτσι;

Ευ. Βενιζέλος: Οφείλουμε, αλλά όχι μια υπονοβατούσα δημοκρατία.

Χρ. Χωμενίδης: Μια δυναμική δημοκρατία.

Ευ. Βενιζέλος: Μια μαχόμενη δημοκρατία, ναι.

Χρ. Χωμενίδης: Το δεύτερο είναι ότι φοβόμαστε πάρα πολύ το ενδεχόμενο μιας..., ή μιας σειράς από υγειονομικές κρίσεις στη συνέχεια.

Ευ. Βενιζέλος: Νομίζω ότι αυτό μας το λένε εδώ και πάρα πολύ καιρό όσοι ασχολούνται.

Χρ. Χωμενίδης: Και της μη αποτελεσματικής ή της αποτυχίας στη διαχείριση της κλιματικής αλλαγής.

Ευ. Βενιζέλος: Αν δεν συνδεθεί με τον σκληρό πυρήνα της ενεργειακής πολιτικής.

Χρ. Χωμενίδης: Δηλαδή η πιθανότητα να γίνει μια μεγάλη στραβή –και ας χτυπήσουμε και ξύλο– στα επόμενα χρόνια δεν είναι καθόλου αμελητέα.

Ευ. Βενιζέλος: Αν δεν έχεις φυσικό αέριο, που είναι μεταβατικό καύσιμο, και αναγκάζεσαι να βάλεις σε λειτουργία τα λιγνιτικά εργοστάσια ξανά ή αν..., αρχίζει ξανά η συζήτηση για την πυρηνική ενέργεια, πρέπει να τη δούμε, γίνεται με άλλους όρους διεθνώς.

Χρ. Χωμενίδης: Ή άμα ανέβει 3 βαθμούς –αντί για 1,5– η μέση θερμοκρασία του πλανήτη.

Ευ. Βενιζέλος: Αυτό πια είναι η απόλυτη αποτυχία, έτσι δεν είναι;

Χρ. Χωμενίδης: Και η αποτυχία που ενέχει κίνδυνο ζωής για όλους μας.

Ευ. Βενιζέλος: Βεβαίως, πριν λύσεις αυτά τα θέματα πρέπει να κάνεις τα άμεσα έργα τα αντιπλημμυρικά στη βόρεια Εύβοια, ας πούμε, δηλαδή απλά βήματα και μετά πιο, ας το πούμε έτσι, πλανητικές σκέψεις.

Χρ. Χωμενίδης: Ας κλείσουμε με δύο λόγια δικά σας για το πώς βλέπετε την Ελλάδα τώρα και στο αμέσως επόμενο διάστημα, και τον εαυτό σας μέσα σε αυτήν τη συγκυρία.

Ευ. Βενιζέλος: Ο εαυτός μου έχει πολύ μικρή σημασία και νομίζω τα είπα και προσφάτως σε δύο συνεντεύξεις.

Χρ. Χωμενίδης: Δεν θα έλεγαν το ίδιο πάρα πολλοί. Δηλαδή άλλο άνθρωπο που με τρεις παρεμβάσεις του να κινεί τόσο ενδιαφέρον και τόσο γόνιμες συζητήσεις, δεν έχω δει εγώ τα τελευταία πολλά χρόνια.

Ευ. Βενιζέλος: Ευχαριστώ πολύ, αλλά αυτό μπορεί να αναγνωστεί και αντίστροφα, ότι το σύστημα είναι πάρα πολύ ευάλωτο δηλαδή, και έχει ανάγκη από νέες διαστάσεις, νέες παραμέτρους.

Χρ. Χωμενίδης: Αυτή είναι η συγκυρία. Η ιστορία;

Ευ. Βενιζέλος: Η ιστορία θα κριθεί στο τέλος.

Χρ. Χωμενίδης: Μένει να γραφτεί.

Ευ. Βενιζέλος: Τώρα εμείς έχουμε βρει αυτό το σχήμα, κάνουμε κάθε χρόνο ένα συνέδριο που ο γενικός τίτλος είναι «Η Ελλάδα μετά» και κάνουμε τώρα «Η Ελλάδα μετά» I, II, III, IV, V, είμαστε πάντα στην Ελλάδα μετά. Αλλά βλέπετε ότι συνεχώς έχου-

με στάσεις, δηλαδή κάνουμε αναγκαστική στάση, παύση, κάνουμε βήματα σημειωτόν, κάνουμε βήματα προς τα πίσω και γι' αυτό πάντα θα διεκδικούμε μια Ελλάδα μετά, η οποία πρέπει να κερδίζει ιστορικές διαδρομές παρακάμπτοντας ορισμένα πράγματα. Δηλαδή δεν μπορεί να ακολουθήσουμε ευθύγραμμη τις εξελίξεις, πρέπει να κάνουμε άλματα, να πάμε κατευθείαν στη νέα εποχή. Δηλαδή δεν χρειάζεται τώρα να περάσουμε, όπως έλεγαν οι γιατροί μας χθες, από τη φάση της δεκαετίας του '80 της πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας. Πρέπει να την κάνουμε με νέους όρους, ψηφιακή, σύγχρονη, να πάμε σε άλλο νοσοκομειακό μοντέλο και ούτω καθεξής. Δεν χρειάζεται τώρα που κάνουμε την ψηφιοποίηση –και το είπαμε χθες με τον Κυριάκο Πιερρακάκη αυτό– να διατηρούμε ορισμένες διοικητικές διαδικασίες, οι οποίες μπορεί να καταργηθούν συλλήβδην ως τέτοιες, δηλαδή να μην υπάρχουν καθόλου.

Χρ. Χωμενίδης: Σε αυτές τις αλλαγές και σε αυτά τα σημερινά διακυβεύματα για τη χώρα, εσείς σκοπεύετε να παρεμβαίνετε με τέτοιου τύπου παρεμβάσεις;

Ευ. Βενιζέλος: Εγώ παρεμβαίνω ως άτομο, πολιτικά δηλαδή, όχι μέσω του Κύκλου Ιδεών, ως πολίτης που έχει μια εμπειρία, μια γνώση, όταν βλέπω ότι δεν υπάρχει κάποιος άλλος να πει αυτά που πρέπει να ειπωθούν. Αν υπάρχει άλλος, τον αφήνω να το κάνει αυτός, θεσμικά, όπως προβλέπεται, μέσα από τα κόμματα, μέσα από τη λειτουργία του Κοινοβουλίου. Αν δεν υπάρχει, είμαι και εγώ υποχρεωμένος να θέσω υπόψη της κοινής γνώμης και της κοινωνίας ορισμένα πράγματα για όσα αξία έχουν, για όποιον ενδιαφέρεται.

Χρ. Χωμενίδης: Εφόσον φαίνεται να μην υπάρχει και δεν υπάρχει ούτε στο πεδίο που λένε, η πιθανότητα να επιστρέψετε εσείς στο πεδίο υπάρχει;

Ευ. Βενιζέλος: Δεν νιώθω τέτοια πίεση αυτήν τη στιγμή. Καταρχάς δεν θέλω να αναπαράγεται η συζήτηση ότι είπες κάτι κάποιος και τι υστεροβουλία έχει, τι φιλοδοξία έχει, δεν έχω τίποτα.

Χρ. Χωμενίδης: Δεν μιλώ για υστεροβουλία.

Ευ. Βενιζέλος: Μισό λεπτό, αυτό είναι θεμελιώδες. Διότι εγώ έχω μια διαδρομή, η οποία έχει να εμφανίσει πάρα πολλές παραιτήσεις από εξουσία. Δεν ξέρω πολλούς που έχουν φύγει από υπουργοί, ή πολλούς που αρνήθηκαν επί αρκετά χρόνια να μπουν στη Βουλή, ενώ θα ήταν σίγουρη η εκλογή τους. Δεν ξέρω πολλούς που παραιτήθηκαν από την αρχηγία ενός κόμματος, για να μην αναπαράγεται μια στείρα συζήτηση, η οποία δεν αφήνει τον χώρο αυτό του Κέντρου, της Δημοκρατικής Παράταξης, να ανθήσει. Δεν έχω εμμονή με την εξουσία.

Χρ. Χωμενίδης: Δεν ρώτησα αυτό όμως.

Ευ. Βενιζέλος: Και ως εκ τούτου δεν τη διεκδικώ. Μου αρέσει όμως η αλήθεια, μου αρέσει η αποτύπωση της πραγματικότητας, η ακρίβεια. Και σε αυτό μπορώ να δώσω μάχες, μπορώ να δώσω μια μάχη επίμονη και μέχρι τέλους, στο όνομα, ας πούμε, των απόψεων, όχι στο όνομα της εξουσίας, στο όνομα των απόψεών μου.

Χρ. Χωμενίδης: Η μάχη δίνεται με λόγια, με παρεμβάσεις;

Ευ. Βενιζέλος: Με πράξεις, τα λόγια είναι οι πράξεις.

Χρ. Χωμενίδης: Ναι, υπάρχει και δράση.

Ευ. Βενιζέλος: Από δράση, τη στιγμή που πρέπει. Δεν μας λείπει, ας το πούμε, το μπρώνο δράσεων, έχουμε.

Χρ. Χωμενίδης: Οπότε τώρα, ας δούμε προς το παρόν στο μέλλον το συνέδριο, τον Κύκλο VI.

Ευ. Βενιζέλος: Σημασία έχει ότι εδώ ήρθαν 100 άνθρωποι, 98 άνθρωποι, άνδρες και γυναίκες, Έλληνες και ξένοι, επιχειρηματίες, επιστήμονες, δημοσιογράφοι, διανοούμενοι, και κατέθεσαν τις σκέψεις τους και μας τιμούν πάρα πολύ, χωρίς να κάνουμε καμία διάκριση κομματική, εντός του συνταγματικού φάσματος, αλλά με τη μέγιστη δυνατή ευρυχωρία, άνθρωποι καλή ώρα όπως εσείς, με τεράστιο κύρος και τεράστιο ταλέντο.

Χρ. Χωμενίδης: Εγώ θα κάνω και μια πρόταση τώρα, ο Κύκλος VI ή ένα μεγάλο κομμάτι του να αφορά την τέχνη.

Ευ. Βενιζέλος: Πολύ ωραία ιδέα.

Χρ. Χωμενίδης: Του χρόνου δηλαδή, καλά να είμαστε, να υπάρχει μια τέτοια κατεύθυνση.

Ευ. Βενιζέλος: Εγώ την υιοθετώ αμέσως την ιδέα αυτή.

Χρ. Χωμενίδης: Αν μπορούσαμε να φέρουμε ανθρώπους σαν τον Houellebecq φέρ' ειπείν.

Ευ. Βενιζέλος: Ναι, αν θέλετε ειδικά τον Houellebecq.

Χρ. Χωμενίδης: Έχει ενδιαφέρον, έχει ενδιαφέρον και ο επόμενος, που έκανε και μια παράσταση εδώ στο Νιάρχος, ο... Είδατε, γερνάω.

Ευ. Βενιζέλος: Θα μπορούσαμε να κάνουμε μια συζήτηση δική σας με τον Houellebecq, θα μου άρεσε πάρα πολύ.

Χρ. Χωμενίδης: Έχουμε κάνει μια συζήτηση με τον Houellebecq στο παρελθόν.

Ευ. Βενιζέλος: Μια δεύτερη δεν βλάπτει.

Χρ. Χωμενίδης: Καθόλου, κρασί να έχουμε.

Ευ. Βενιζέλος: Έχω και εγώ την άποψή μου. Θέλω να ελπίζω, όταν θα έχω, αν έχω και εγώ την ευκαιρία να συζητήσω μαζί του, πως έχει περισσότερο χιούμορ από αυτό που διά γυμνού οφθαλμού μπορεί να δει κανείς ότι έχει.

Χρ. Χωμενίδης: Αυτό προκύπτει με μία ταινία στην οποία έπαιζε μαζί με τον...

Ευ. Βενιζέλος: Το ξέρω, με τον Depardieu. Αυτό είναι αυτοσαρκασμός, το χιούμορ είναι λίγο πιο σύνθετη έννοια.

Χρ. Χωμενίδης: Άρα προηγείται ο αυτοσαρκασμός του χιούμορ;

Ευ. Βενιζέλος: Είναι πιο εύκολος ο αυτοσαρκασμός.

Χρ. Χωμενίδης: Πάντως είναι είδος σε ανεπάρκεια στην Ελλάδα.

Ευ. Βενιζέλος: Ούτως ή άλλως, η σοβαροφάνεια μας σκοτώνει. Άλλους τους σκότωνε η νομιμότητα, άλλους τους σκότωνε η ιστορία, άλλους τους σκότωνε μια ιδεολογική παρεξήγηση, ένα άδειο πουκάμισο, και τώρα μας σκοτώνει η σοβαροφάνεια.

Χρ. Χωμενίδης: Όχι για πολύ.

Ευ. Βενιζέλος: Αυτό το χτυπήσαμε, νομίζω, αρκετά σήμερα.

Χρ. Χωμενίδης: Λοιπόν, τι άλλο να πούμε; Να ρίξουμε τις μάσκες;

Ευ. Βενιζέλος: Τίποτα. Να πούμε καληνύχτα.

Χρ. Χωμενίδης: Ευχαριστούμε πάρα πολύ, Βαγγέλη.

Ευ. Βενιζέλος: Χρήστο μου, σε ευχαριστώ εγώ πάρα πολύ και νομίζω ότι θα έχουμε την ευκαιρία να συνεχίσουμε αυτήν τη συζήτηση.

Χρ. Χωμενίδης: Παραγωγικά, καρποφόρα και ευφρόσυνα.

Ευ. Βενιζέλος: Ευτυχώς αφήνουμε εκκρεμότητες, αυτό μας σώζει.

Χρ. Χωμενίδης: Ευφρόσυνα αυτή είναι η λέξη. Καλό βράδυ, ευχαριστούμε πολύ.

Ευ. Βενιζέλος: Λίγη τύχη χρειάζεται. Καληνύχτα.

